

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

Фольклор таануу

VIII том

Үчүнчү басылышы

Академик А.А.АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

«КУТ-БЕР»
БИШКЕК – 2017

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки
О-69

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазиев С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

О-69 **Кыргыз адабиятынын тарыхы. Фольклор таануу.**
А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. –
Бишкек: 2017. VIII том. – 620 бет.

ISBN 978-9967-12-666-4

Бул китепте кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы жана акындар поэзиясы жөнүндө илимий эмгектерди жазган окумуштуулардын чыгармачылык портреттери берилди.

Эмгек мугалимдерге жана студенттерге окуу куралы катары арналат.

О 4603020000-17

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки

ISBN 978-9967-12-666-4

© Манастаануу, 2005
© Ч. Айтматов атындагы Тил
жана адабият институту, 2012
© КР УИА, 2017
«Кут-Бер», 2017

РЕДКОЛЛЕГИЯДАН

Тээ, илгерки замандардан бери тарта, күңү бүгүнгө чейинки өтө узак убакыттын аралыгында, өткөндөгү жараткандарын унутта калтырбоо менен бирге, жаңыларын жаратып, улам толуктап, кеңитип келген кыргыз эли, элдик оозеки чыгармачылыктын дүйнөдөгү эң бир бай казынасына ээ экендиги талашсыз чындык. Фольклордук чыгармаларыбыз канчалык бай болсо, аларды изилдөө иштери да ошончолук ар тараптуу, арымдуу болушу кажет.

XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыз жергесине ар кандай максаттар менен келе баштаган чет элдик саякатчылардын көңүлүнө илинип, алар тарабынан кагазга түшүрүлүп, алгачкы пикирлер айтылган күндөн бери эчендеген суулар акты... XX кылымдын 20-жылдарында элдик чыгармаларыбызды системалуу түрдө жыйноо, жарыялоо, изилдөө иштеринин ийкемдүү үчүн ыңгайлуу шарттарды советтик түзүлүш түзүп бергендигин жашырууга болбойт. Мына ошондой камкордуктун натыйжасында, улуттук фольклорист-окумуштуулардын тобу өсүп чыгып, алар, «Манас» эпосу башында турган элдик мурастарыбызды ар тараптан: теориялык, текстологиялык, типологиялык ж.б. жактарынан изилдөө иштерин жүргүзүшүп, бир катар салмактуу эмгектерди жаратышты. Алсак, өткөн кылымдын орто чениндеги Б.М. Юнусалиев, М. Ауэзов, В.М. Жирмунский, А.Н. Бернштам, С.М. Абрамзон, М.И. Богданова сыяктуу чоң окумуштуулардын салтын улашып, кыргыз фольклористика илимин өргө тарткан: Ж. Суванбеков, С. Мусаев, Р.З. Кыдырбаева, Ж. Таштемиров, С. Байходжоев, Б. Кебекова, Э. Абдылдаев, С. Закиров, М. Мамыров, Т. Абдра-

кунов, С. Бегалиев, А. Жайнакова, Р. Сарыпбеков сыяктуу окумуштуулардын катары өсүп чыкты. Алардын кыргыз фольклористика илими үчүн кошкон салымдарын көрсөтүү максатын көздөгөн бул эмгек – элдик мураска ынтаа койгон бардык окурмандарды, өзгөчө, ЖОЖдун окутуучуларын, студенттерди кайдыгер калтырбайт деп ишенебиз.

Бул китептен – мына ушу сыяктуу кыргыз адабияты, маданияты үчүн зор мааниси болгон эмгектерди кан борбордук басмаларда китептери жарык көрүп, адабий процеске активдүү катышкан окумуштуулар туурасында сөз болот. Ал эми фольклористика илимине 90–2000-жылдарда келишкен изилдөөчүлөр жөнүндөгү эмгектер «**Азыркы кыргыз адабияты**» деген аталышта жарык көрүүчү эмгектин бир бөлүмүндө камтылат.

Бул эмгек биринчи жолу басылып жаткандыктан көлөм жагынан айырмачылыктар болду. Эмгек А. Акматалиевдин демилгеси жана жетекчилиги менен жүзөөгө ашырылды.

Эмгек төмөндөгү авторлор тарабынан жазылды:

КР УИАнын академиги **Акматалиев А.А.** – «Мусаев С.»; «Кебекова Б.» (ф.и.к. **А. Обозканов** менен бирдикте); «90-жылдардан бери жакталган диссертациялар жөнүндө кыскача обзор»; КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор **Кыдырбаева Р.З.** – «Жирмунский В.М.», «Реми Дор»; филология илимдеринин докторлору: **Тиллебаев С.А.** – «Мамбеттурду Мамбетакун»; **Турдугулов А.** – «Абакиров К.»; **Орозова Г.** – «Закиров С.», «Сыдыков А», «Орозобекова Ж.», «Калчакеев К.», «Жамгырчиева Г.»; **Көлбаева М.** – «Нарынбаева Н.»; педагогика илимдеринин доктору **Муратов А.** – «Ирисов П.», «Макелек Өмүрбай», «Адыл Жуматурду»; филология илимдеринин кандидаттары: **Мусаев С.** – «Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү», «Валиханов Ч.», «Радлов В.В.», «Алмаш Д.», «Ауэзов М», «Юнусалиев Б.М.»; **Кебекова Б.** – «Акындар поэзиясы илиминин калыптанышы жана өнүгүшү», «Таштемиров Ж.», «Байходжоев С.»; **Токомбаева А.** – «Мифтаков К.»; **Жайнакова А.** – «Рахматуллин К.», «Маргулан А.Х.»; **Сарыпбеков Р.** –

«Фольклор таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (I макала), «Берков П.Н.», «Абрамзон С.М.», «Бернишам А.Н.», «Мукасов М.»; **Ибраимов К.** – «Абдырахманов ЫI»; **Мукасов М.** – «Кырбашев К.», «Абдылдаев Э.», «Жайнакова А.», «Сарыпбеков Р.»; **Обозканов А.** – «Байжиев Т.», «Мамытбеков З Ч.», «Токомбаева А.», «Суванбеков Ж.»; **Орозобекова Ж.** «Мамыров М.», «Бегалиев С.», «Хатто А.»; **Нарынбаева Н.** – «Кыдырбаева Р.З.», «Көлбаева М.»; **Абакиров К.** – «Карл Райхл»; «Шисыр И.С.»; «Орозова Г.Ж.»; **Садыров М.** – «Кыргыз адабият таануусунун илим катары пайда болушу жана калыптанышы»; **Жантаев А.** – «Ибраимов К.»; **Ж. Исмаилов** – «Танаев Т.»; ага илимий кызматкерлер: **Сооронов О.** – «Поливанов Е Д.», «Богданова М.И.» (**Кожомбердиева Ж.** менен бирдикте), «Бектенов З.»; **Егембердиева С.** – «Сооронов О.»; ага окутуучу **Ү.Берикбаев** «Ботояров К.».

КЫРГЫЗ АДАБИЯТ ТААНУУСУНУН ИЛИМ КАТАРЫ ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА КАЛЫПТАНЫШЫ

Ар бир элде улуттук илимдин пайда болуп анын методологиялык жактан калыптанышы өтө татаал процесс экендигин танууга болбойт. Албетте, кайсы гана тармактык илим болбосун бир эл экинчисинен үйрөнүү, өздөштүрүү аркылуу өнүгүүгө ээ болгондугу анык. Анын ичинде филология (гр. *phileo*, *logos* – сөздү сүйөм) бүтүндөй адамзат турмушунун тарыхын өзүнө камтыган гуманитардык илим тармагынын бир бөлүгү болуп саналат. Алсак, филология илими адеп көркөм ой жүгүртүп жазуунун жол жобосун үйрөтүүчү чакан кеңешме катары түптөлүп, жакшы жазуунун эрежеси катары жашап келген. Ошол эле учурда көркөм чыгармачылык тууралуу пикир айтуунун баштапкы тажрыйбалары адабий ой жүгүртүүнүн түздөнтүз таасири аркасында калыптангандыгын айтып кетүү керек. Маселен, көркөм таасир этүү (адабият) тууралуу Сократ, Платон менен катар алгачкылардан болуп илимий негизде ой жүгүртүүгө жетишкен грек акылманы Ари-стотелдин пикирине таяна турган болсок, ал тарыхчы менен акынды салыштырып, «биринчиси болгон нерсе жөнүндө айтса, экинчиси боло турган нерсе жөнүндө да айталат» – деп бул өнөрдүн чыгармачылык (көбүнесе ой-дон чыгаруучулук) касиетин алгачкылардан болуп таанып билүүгө жетишкендигин байкайбыз.

Байыркы доордон тартып азыркы мезгилге чейинки узак доорду кучагына алган адабий чыгармачылык менен ал тууралуу илимий ой жүгүртүүнүн эволюциялык өтө зор алкагына бирдиктүү ой жүгүртүп чыгуу мүмкүн эмес. Анткени, адам жашоосунун бардык доорлорун камтып, үзгүлтүксүз өнүгүп келген бир дагы улуттук адабият-

ты кездештирүү мүмкүн эмес. Бирок, ошондой болсо да дүйнөдөгү бардык улуттук адабияттарга бирдей тиешелүү болгон чыгармачылык жалпылыктар бар десек жаңылышпайбыз. Мындайча айтканда, ар бир улуттук адабиятта өздөрүнүн жашоо-турмушун, салт-санаасын, үрп-адаттарына мүнөздөлгөн ар кыл чыгармачылык өнөрлөрү калыптанат. Ошондон улам кайсы гана элде болбосун адегенде оозеки адабияты пайда болуп, өнүгүү алып, ал аркылуу гана жазма адабияты калыптанат. Ошол эле учурда көркөм чыгармачылыктын кайсы бир түрүнө (оозеки же жазма) артыкчылык берилип, кеңири колдонулушу ал элдин жашоо мүнөзүнө да жараша болот. Дегеле улуттук жазма тилдин гүлдөп өнүгүшү, биринчи кезекте адабий тил аркылуу ишке ашат. Ошондуктан, байыркы түрк жазмасынын өлүү тилге айланышы, анын жандуу адабияттын негизги предметине (объектисине) өтө албай калгандыгы менен түшүндүрүүгө болот. Ошону менен катар эле кыргыз элинин оозеки адабиятка көбүрөөк артыкчылык бериши, аларды жазма адабияттын мыкты үлгүлөрүн жаратуучулардын катарынан сүрүп таштай албайт. Демек, көркөм ой жүгүртүүнүн бир түрүндө (мисалы оозеки) мыкты чыгармаларды жаратууга жетишкен эл, ошого тете үлгүдөгү кол жазма адабиятын да жаратууга жөндөмдүү келет. Буга байыркы жазма адабиятынын көптөгөн үлгүлөрү мисал болуп бере алат. Ал көркөм эстеликтер түрк тилинде кандай ойлорду жазууга боло тургандыгы жөнүндөгү алгачкы билим берүүчү кол жазма чыгармалардан десек аша чапкандык эмес. Жалпылап айтканда, сөздү сүйүү (филология) жеке эле оозеки адабият менен чектелбейт, ал ошондой эле өзүнө жазма адабиятты да бирге камтып жүрөт. Мындан улам ар бир адабий чыгармачылыктын (оозеки жана жазма) тилине негизделген адабий изилдөө илимий багыттары пайда болот.

Бүтүндөй сөз өнөрүн иликтеп, изилдөөдөн анын илимий тармактары бөлүнүп чыгат. Эгерде адабий илимдин пайда болушу тарыхына кайрыла турган болсок, жалпы эле адабияттан анын көркөм (кооз сөздүүлүк бөлүгүн ажыратып алууга жетишүүнүн өзү келип XIX к. аягы жагында адабияттаануу илими пайда болгондугуна күбө болобуз.

Ушул эле XIX к. орто ченинде оозеки адабиятты объект катары тутуп аны изилдеген илим катары фольклористика (фольклортаануу) түптөлгөндүгү белгилүү. Ошентип, филологияда оозеки адабиятты жана жазма адабиятты изилдей турган эки илимий тармак бар. Алардын көркөм чыгармачылык маселелерин изилдөөдө бири-биринен өзгөчөлөнгөн методологиялык айырмачылыктары көп.

Мына ушул жагдайлардан улам кыргыз фольклортаануу жана адабияттаануу илимдеринин пайда болуп, калыптанышына кайрыла турган болсок, алар дээрлик бир учурда калыптангандыгына күбө болобуз. Белек Солтоноевдин «Тамсилдер», Тазабек Саманчиндин «Молдо Кылыч-жазгыч акын» кээ бир эмгектерин эске алуу менен 1943-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын очерктери» мунун түздөн-түз далили болуп бере алат. Бул эмгекте алгач кыргыз адабиятынын эволюциялык тарыхын изилдеп, аларды бирдиктүү карап чыгуу аракетин жасаган. Албетте, адабияттын оозеки жана жазма түрүндөгү чыгармаларынын изилдениши, кезегинде алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, жанрдык негизги белгилери сыяктуу маселелерге токтолуу, булардын кээ бир кемчиликтерине, ийгиликтерине илимий аныктама берүү, сын көз караштарды айтуу жалпы эле адабияттаануунун негизги объектилерин бөлүп чыккан эле. Ошондон улам көркөм сөз өнөрүн илимий негизде изилдөөнүн бири-бирине байланыштуу, бирок, өз алдынча багыттагы предметтери түптөлөт. Адабий чыгармачылыктын түрдүү маселелерине мамиле этүү биринчи кезекте адабият тарыхынын, адабият сынынын жана адабият теориясынын негизги принциптеринин пайда болуп калыптанышына өбөлгө түзөт. Адабияттаануунун үч предметин түзгөн илимий изилдөөлөрдүн, кыргыз адабиятынын алкагында пайда болушу, калыптанып андан ары өнүктүрүлүшү теориялык жактан бир кылкалуулукту түзбөйт. Дүйнөлүк мисалдардан көрүнгөндөй, булардын пайда болушу жана калыптанышы негизинен бирдиктүү процесс аркылуу ишке ашырылгандыгын көрөбүз. Тагыраак айтканда, адабиятты илимий жактан таанып билүүгө киришүү алгач мезгилдерде өзүнүн өз алдынчалыктарына караганда, жалпылыктарын көбүрөөк алып жүрөт. Анткени, адабият тарыхын изилдөө

үчүн биринчи кезекте теориялык принциптерге таянуу менен ага жараша сын көз карашты жүргүзүүгө болот. Ошентип, адабий чыгармачылыктын түрдүү объектилерин бөлүп албай туруп, алардын өз алдынчалык маселелерин чечмелеп берүү мүмкүн эмес. Атап айтканда, адабий чыгармаларды анализдебей туруп, адабияттаануунун бир да объектисин ачып берүү мүмкүн эмес. Бирок бул жерден айтып кете турган нерсе, кыргыз адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият сыны, адабият теориясы сыяктуу предметтерин бирдиктүү процесс катары изилдөө менен катар эле алардын өз алдынчалыктарын аныктап берүүнүн түрдүүчө принциптери бар. Алсак, хронологиялык, мейкиндик, аналитикалык, синкреттик, салыштырма ж.б. принциптер. Албетте, бул өңдүү принциптерди адабияттаануунун бардык объектилерине бирдей мүнөздө колдонуу мүмкүн эмес. Мисалы, хронологиялык принципти адабият тарыхынын, адабият сынынын, адабият теориясынын пайда болуп, өнүгүүсүнүн ырааттуулугун ачып берүү үчүн колдонууга болсо, ал эми мейкиндик принцибин адабияттаануунун ар бир объектисинин мезгилдик мүнөзүн аныктап берүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Ошентип, адабий принциптер бардыгына жалпы колдонула берүү менен ошол эле учурда адабияттаануунун ар бир предметинин объектилерин ачып берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Жогоруда бегилеп өткөндөй, кыргыз адабияттаануусунун илимий предметтери негизинен бирдиктүү процесс катары пайда болуп, көбүнесе адабият тарыхынын объектиси аркылуу негизделген эле. Мунун далили катары «Кыргыз адабиятынын очерктери» деген 4 бөлүмдөн турган эмгекти көрсөтүүгө болот. М. И. Богданова «Кыргыз фольклору», Ө. Жакишев «Эпостук поэмалар», Т. Саманчин «Колония доорундагы адабият» жана К. Рахматуллин «Кыргыз совет адабияты». Элдик оозеки адабияттан тартып кыргыз совет адабиятына чейинки доорду камтыган бул эмгекте кыргыз фольклортуануусу жана адабияттаануусу көркөм чыгармачылыгы тарыхый жолун камтып берүүгө аракет жасалган. Башкача айтканда кыргыз адабияттаануусуну негизги предмети болгон адабият тарыхы кыргыз адабияттаануусун изилдөө объектиси болуп берген эле.

Кыргыз адабияттаануусунун алгачкы макалаларынан тартып, жогорудагы эмгектердин мүнөзү көрсөткөндөй оозеки жана жазма чыгармачылыктын жалпылыктарына караганда алардын өз алдынчалыктарына көбүрөөк көңүл бөлүнгөндүгүн байкайбыз. Оозеки жана жазма адабиятты изилдөөдөгү мындай жагдайдын түзүлүшүнүн бирден-бир негизги себептеринин бири, алардын жанрдык бөтөнчөлүктөрүндө эле десек болот. Алсак, жазма адабиятка караганда оозеки чыгармачылыкты изилдөөдө адеп аны жыйноо, классификациялап топтоштуруу иштери жүргүзүлүүгө тийиш. Мындан сырткары жазма чыгармачылыктын негизги жанрларынын кыргыз адабиятында калыптанып, өнүгүүгө ээ болуусунда сырткы факторлордун таасири чоң болгондуктан, оозеки менен жазма адабияттын биринчи кезекте жалпылыктары эмес, бөтөнчөлүктөрүн аныктап чыгуу бирден-бир актуалдуу маселелерден эле.

Кыргыз адабияттаануусунун илим катары пайда болуп, өнүгүшү үчүн анын негизги объектиси болгон адабият тархы жазылып чыгууга тийиш. Албетте, адабият тарыхынын иликтенишинде адабияттаануунун негизги жана кошумча предметтери бирге калыптанып, өнүгө алат.

Адабият тарыхы боюнча жарык көргөн эмгектердин катарына К. Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы», Кыргыз илимдер улуттук академиясынын тил жана адабият институтунун (К. Асаналиев, А. Садыков ж. б.) кызматкерлери тарабынан түзүлгөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» эки томдугу, ушул эле мекеме тарабынан (С. Байходжоев, Ж. Таштемиров, Б. Кебекова, С Мусаев ж.б.) «Акындар чыгармачылыгынын тарыхнын очерктери», «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерктери». С. Жигитовдун «20-жылдардагы кыргыз адабияты» ж. б. кошууга болот. Бул эмгектерде кыргыз оозеки адабиятынын жана жазма адабиятынын көптөгөн маанилүү маселелери каралып, такталып талдоого алынган.

XX кылымдын аягы XXI кылымдын башкы кыргыз адабият таануу илиминин өнүгүүсүндөгү жемиштүү жылдардан болду. Биринчиден, кыргыз сөз өнөрүнүн ар тараптуу проблемалары туурасында фундаменталдуу изилдөө-

лөрдү жүргүзүүгө ыңгайлуу шарт түзүүчү «Эл адабият» сериясынын 30 томдугу, «Залкар акындар» сериясы, «Кыргызпоэзиясынын антологиясы», «Дүйнөлүк поэзиянын антологиясы» зарыл болгон илимий аппараттар менен жабдылып басмадан жарык көрдү. Экинчиден, бүгүнкү күнгө чейинки камтыган, баалаган фундаменталдуу «Кыргыз адабиятынын тарыхынын 7 томдугу (2002-жыл) жарык көрдү.

Ар мезгилде жарык көргөн эмгектердин ичинен Кыргыз илимдер улуттук академиясынын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору тарабынан даярдалып, А. Акматалиевдин жалпы редакторлугунун алдында жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 7 томдугун улуттук адабият таануу илимибиздеги олуттуу окуя катары белгилөөгө болот. Бул фундаменталдуу эмгекте биринчи ирет кыргыз адабиятынын жалпы тарыхы эволюциялык бүтүн процесс катары каралып, улуттук адабиятыбыздын көркөмдүк наркы, жалпы адамзаттык мааниси көрсөтүлүп берилет. Атап айтканда, кыргыз адабият тарыхынын фольклор, байыркы кол жазма адабиятыбыздын, акындар поэзиябыздын, профессионалдык жазма адабиятыбыздын көптөгөн маанилүү маселелери көмүскөдөн чыгарылып татыктуу ордун ээлеп, баасын алды десек болот.

Бул болсо кыргыз адабияттаануусунун бардык маселелерине кайрылып, анын адабият сыны, адабият теориясы сыяктуу негизги предметтеринин жана кошумча дисциплиналарынын маанилүү объектиси болуп берүү менен анын келечектин илимий багытын түздү десек болот.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз адабияттаануусунун негизги предметин улуттук чыгармачылыгыбыздын тарыхы ээлеп, дүйнөлүк адабий илимдин бардык маселелери өз адабиятыбыздын мисалында ачылып берилүүнүн кеңири мүмкүнчүлүгү түзүлдү.

ФОЛЬКЛОР ТААНУУ ИЛИМИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ*

Кыргыз фольклоруна илимий мамиле XIX кылымдын орто ченинен тартып, Орусия империясында кызмат өтөгөн казак ориенталисти Ч. Валиханов менен улуту немец акад. В. В. Радлов тарабынан башталган. Алар кыргыз жерине атайын кыдыруу менен келген кездеринде (1856-ж. Ч. Валиханов, 1868-ж. В.В. Радлов) «Манас» эпосунун оозеки варианттарын угушуп, анын айрым эпизоддорун жазып алышкан. Ч. Валиханов ошо жазып алгандарынан орус тилине кара сөз түрүндө которуп, 1861-ж. «Жунгария очерктери» деген эмгегинде жарыялаган. Эпостун эң чоң эпизоддорунун бири – «Көкөтөйдүн ашынын» изилдөөчү тарабынан жаздырылып алынышы илим үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон. Бирок, Ч. Валиханов дүйнөдөн эрте өткөнүнөн улам ал изилдөөгө алынбай калган. Бир кылым бою архив түпкүрүндө жаткан бул материал XX кылымдын 60-жылдарында казак академиги А. Х. Маргулан тарабынан табылат да, илимий иликтөөгө алынып, натыйжада «Чокан жана «Манас» (Алма-Ата, 1979) аттуу монографиясын жарыкка чыгарат, факсимили кошо берилет. Лондон университетинин профессору А. Т. Хатто араб графикасынан латын алфавитине транслитерациялап, англисче кара сөз түрүндөгү котормосу менен өзүнчө китеп чыгарган. Ошол эле окумуштуунун «Көкөтөй жана Бокмурун: кыргыздын баатырдык эки поэмасын салыштыруу» – деген монографиясы да жарык көргөн. Анда Ч. Валиханов жана В. Радлов жазып алган «Көкөтөйдүн ашы»

* Бул макала белгилүү окумуштуу, маркум Р.Сарыпбеков тарабынан жазылып, аягына чыкпай калгандыктан 1-макала катары берилди.

илимий талдоого алынган. Азыркы кыргыз графикасына транслитерацияланган тексти жана кириш сөздөрү журналдык вариант катары Ш. Ибраев, К. Ботояров тарабынан жарыяланган («Ала-Тоо», 1979, №8). Ал эми басууга Р. Сарыпбеков даярдаган «Көкөтөйдүн ашы» (1994) бул эпостук үзүндүнүн китептик варианты болуп саналат.

Ч. Валиханов «Манас» эпосу боюнча алгачкы илимий ойду айткан окумуштуулардын бири. Ал: «Манас» – кыргыз мифтеринин, жомокторунун, уламаларынын бир мезгилге келтирилген, бир адамдын – Манас баатырдын тегерегине топтолгон энциклопедиялык жыйнагы болуп саналат. Бул чексиз чоң эпопеяда кыргыздардын көп кылымы, медициналык түшүнүгү, эл аралык мамилеси орун алган», – деп жазган. Ч. Валиханов «Манас, эпосунан тышкары элдик санжыра, тарыхый уламыш, акындык поэзия менен да азыр-көптүр таанышып, айрымдарын жазып алган. Академик В. В. Радлов кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноо ишин улантып, «Манас» баш болгон үлгүлөрүн 1885-ж. өзүнчө китеп кылып чыгарган. (В. В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен, ч. 5, Наречие диких каменных киргизов. СПб. 1885). Китепке жазган баш сөзүндө ал бир катар баалуу илимий пикирлерди айтып, кыргыз элинин фольклоруна мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү туура көрсөткөн. Кыргыз элинин тарыхый жашоо-турмушуна байланыштуу баатырдык эпос бөтөнчө өнүккөндүгүн, башка түрк элдерине салыштырганда эл-жер, мекен деген түшүнүк аларда күчтүү экендигин баса белгилеген. В. В. Радлов жазып алган «Манастын» тексти кыргызстандык, айрыкча чет элдик фольклористтердин, этнографтардын изилдөө объектисине айланып келе жатат. «Манастын» айрым үзүндүлөрүн венгр окумуштуусу Г. Алмаши (1911-ж.), орус этнограф-сүрөтчүсү Б. Смирнов (1914-ж.) жазып алышып, кыскача кириш сөз менен жарыялашкан. Орус жана Европа басма сөздөрүндө «Манас» жөнүндө билдирүүлөр 1861-1917-ж. пайда боло баштаган (акад. В. В. Бартольддун эмгектери, саякатчы П. П. Семенов-Тянь-Шанский, этнограф Г. Н. Потанин). Орус тилиндеги мезгилдүү басма сөздөр, энциклопедия тибиндеги справочниктерде да маалыматтар бериле баштаган.

«Манас» жөнүндөгү эң алгачкы маалымат 16-кылымдагы Молдо Сейф-ад-диндин «Маджму ат табарик» («Тарыхый жыйнагы») деген кол жазма чыгармасынан учурайт. Аны СССР ИАсынын Азия элдери институтунун Ленинград бөлүмүнөн 1959-ж. А. Т. Тагиржанов таап чыккан, кыргызча котормосу О. Сооронов тарабынан жарык көргөн. Ошентип, кыргыз фольклористика илиминин жаралышына революцияга чейин эле бир кыйла өбөлгө түзүлгөн. Бирок «Манасты» жыйноо, бастыруу жана илимий негизде изилдөө иштери совет мезгилинде гана кеңири жолго коюлду. Улуттук фольклористтердин өсүп чыгышы менен орус ж.б. советтик илимпоздордун жардамы аркылуу бул багытта орчундуу ийгиликтер жаралды. 1920–21-ж. Таласта, Тоңдо алгачкы фольклордук ийримдер уюшулган. Максаты элдик оозеки чыгармаларды чогултуп, басмага даярдоо болгон. 1922-ж. Түркстан окумуштуулар кеңешинин алдындагы комиссиянын (мүчөлөрү: И. Арабаев, К. Тыныстанов ж.б.) демилгеси менен фольклордук экспедиция уюштурулган (катышкандар: К. Мифтаков, С. Сооронбаев, Ы. Абдракманов ж.б.). Алар Нарын уездинде кенже эпос-тордун, жөө жомоктордун, кошоктордун, уламыштардын, макал-лакаптардын, түрдүү темадагы салттык, лирикалык ырлардын үлгүлөрүн жазууга киришишкен. Жыйноочу жана фольклорчу Ы. Абдракманов манасчы С. Орозбаковдон «Манастын» (биринчи бөлүм) толук вариантын жазып алган (1922–26). Ошол жылдары Тоголок Молдо, Үмөт Молдо, Мухамедалы Молдо, Ибрайым (Акмолдо) ж.б. кыргыз санжырасын жазып калтырышкан. Бул ишке кыргыздын биринчи тарыхчысы Б. Солтоноев өзгөчө жигер менен киришкен. Мындай аракетти алгач Осмоналы Сыдыков баштаган. Анын санжыралары 1913-ж. «Муктасар тарых Кыргызия», 1914-ж. «Тарых кыргыз Шадмания» деген аттар менен Уфа шаарында өзүнчө китеп болуп басылып чыккан. Ошентип 20-жылдары элдик оозеки чыгармаларды жыйноо жана жарыялоо иши колго алынган. Улуу жомокчу Тыныбектен революцияга чейин эле кагазга түшүрүлгөн «Семетейдин» үзүндүсү араб алфавити менен 1925-ж. Москвада И. Арабаев тарабынан жарыяланган. М. Мусулманкуловдун айтуусунда «Курманбек» эпо-

сунун варианты жарык көргөн. Советтик доордо кыргыз оозеки чыгармачылыгы боюнча алгач атайы илимий эмгек жараткан окумуштуу проф. П. А. Фалев болгон (Фалев П. А. Как строится кара киргизская былина. – Наука и просвещение. – Ташкен, 1922. № 1, 21–23-б.) Ал «Манас» эпосунун поэтикасына кайрылып, аны Орхон-Енисей руникалык жазма эстеликтери менен салыштырат. Ошондон тарта кыргыздан чыккан кадрлардын да (И. Арабаев, К. Тыныстанов, Ы. Тойчинов, Т. Жолдошев, Х. Карасаев ж.б.) кыргыз фольклоруна, айрыкча «Манаска» арналган илимий мүнөздөгү макалалары мезгилдүү басма сөздө жарыялана баштаган. Кийин дүйнөлүк атакка ээ болгон казак жазуучусу жана окумуштуусу М. Ауэзов «Манасты» илимий жактан изилдөөгө киришкен. «Манас» – кыргыз элинин баатырдык поэмасы» аттуу монографиясын улам толуктап, улам тактап бир нече жолу чыгарган (алгачкысы 1937). Эмгекте эпостун сюжеттик курулушуна, образдар системасына, генезисине, поэтикасына, ыр түзүлүшүнө, айтуучулардын мектебине кеңири талдоо жасалган. 30-жылдары окумуштуу Е. Д. Поливанов да бул тармакта активдүү эмгектенген. Эпосту орус тилине сөзмө-сөз жана көркөм которууга катышкан, бир катар илимий макалаларды жазган.

Ошол жылдары кыргыз фольклорунун музыкалык жагы да илимдин изилдөө объектисине айланган. А. Затаевич «250 киргизских инструментальных пьес и напевов» (М., 1934) деген эмгегинде кыргыз эл ырынын, эпосторунун обондоруна, күүлөрүнө токтолгон. 30–40-ж. кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын элден жазып алуу, бастырып чыгаруу иши жандуу жүрө баштаган. 50-ж. бери улантылып, бүгүнкү күнгө чейин токтолгону жок. Кыргыз ИАсынын Тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери тарабынан жыл сайын уюштуруулучу фольклордук экспедиция республика аймагынын бардык булуң-бурчуна, ал турсун кыргыздар жашаган коңшу республикаларга чейин барып, бай материал жыйнаган. Натыйжада, азыр институттун Кол жазмалар фондусунда кыргыз фольклорунун бардык жанрлары боюнча эң көлөмдүү, уникалдуу, өтө баалуу кол жазмалар сакталууда.

Ырас, алгачкы жылдары негизинен жазуу ишине көбүрөөк көңүл бурулган. Буга Ы. Абдракманов, К. Мифтаков айрыкча эмгек сиңирген. Азыр «Манас» үчилтигинин толук жана үзүндү түрүндөгү 65 варианты (чет мамлекеттерде жашаган кыргыздардан жазылгандарды кошпогондо) бар. Алардын ичинде улуу манасчы Сагымбайдын вариантынан башка да үчилтиктин үч бөлүмүнөн тең («Манас», «Семетей», «Сейтек») толук айткан улуу манасчы С. Кара-лаевдин жарым миллион ыр сабынан турган варианты бар. Анын айтуусундагы «Манас» теле-радио, кино тасмаларда да жазылган. Үчилтиктин айрым бөлүктөрүн толук аткарган белгилүү манасчы, семетейчилер Ш. Ырысмендеев, Б. Сазанов, Тоголок Молдо, М. Мусулманкулов, Ж. Кожеков, Ы. Абдракманов, М. Ашымбаев, А. Ырысмендеев, Д. Кочукеев, А. Тойчубеков, Ж. Сарыков, С. Молдокеева ж. б. варианттары кагаз бетине түшүрүлгөн, Айрымдары магнитофон, кино тасмаларына, патефон пластинкаларына жазылган. «Манас» үчилтигин жарыялоо иши барган сайын өсүп-өнүккөн. 30-жылдардан тартып текстти кыргыз тилинде системалуу бастыруу, орус тилине которуу маселелерине көп көңүл бурулуп, өкмөт тарабынан атайы чечимдер кабыл алынган. Натыйжада эпостон үзүндүлөр мезгилдүү басма беттеринде жарыяланган (1940–1945-ж.). «Манас» сериялары деген жалпы ат менен белгилүү манасчылардын варианттарынан алынган айрым эпизоддордон 11 китепче жарык көргөн (1939–44). СССРдин Борбордук жана Кыргызстандын гезит-журналдарында эпостун орус тилине которулган үзүндүлөрү 26 жолу жарыяланган. Көлөмдүү бир томдугу «Манас» киргизский эпос. Великий поход». (Пер. С. Липкина, Л. Пеньковского, М. Тарковского, под. ред. У. Джакишева, Е. Мозолькова, И. Сельвинского, проф. К. К. Юдахина. М., 1946) өзүнчө китеп болуп чыккан. Тилекке каршы, ал китепке вульгардык социологдор тарабынан саясий айып коюлуп, катуу сындалган, көптөгөн карама-каршы пикирлер айтылып, эпостун изилденишине, жарыяланышына көп тоскоолдук туудурган. Натыйжада 1952-ж. Фрунзеде илимий конференция өткөрүлүп, ага СССРдин булуң-бурчунан элдик оозеки чыгармачылык боюнча ири окумуштуулар катышкан, акы-

рында эпостун негизи элдик деп жыйынтык жасалган. Конференциянын илимий жыйынтыгынын негизги жемиши катары (1958–60-ж.) Б. М. Юнусалиевдин жалпы редакциясы астында үчилтиктин кыскартылып, бириктирилген төрт томдугу: «Манас» (1–2-китеп, басмага даярдаган К. Маликов), «Семетей» (3-китеп, басмага даярдаган А. Токомбаев), «Сейтек» (4-китеп, басмага даярдаган Т. Сыдыкбеков) жарык көрүшүн эсептөөгө болот. Кийин ал китептер бир катар элдердин (өзбек, казак, венгр, монгол ж. б.) тилдерине которулган. Эпостун айрым эпизоддору кайрадан орус тилинде чыга баштаган («Манас». Эпизоды из киргизского народного эпоса. Пер. С. Липкина и Л. Пеньковского. – М., 1960).

«Манасты» жарыялоонун жаңы этабы 70-жылдарда башталган. «Манас» секторунун илимий кызматкерлери (С. Мусаев, Р. Кыдырбаева, Э. Абдылдаев, К. Кырбашев, Р. Сарыпбеков, А. Жайнакова ж. б.) тарабынан 1978–82-ж. С. Орозбаковдун варианты боюнча төрт том, 1984–91-ж. С. Каралаевдин вариантындагы үчилтиктин беш тому, 1984–95-ж. С. Орозбаковдун варианты боюнча Москвада орус жана кыргыз тилдеринде «СССР элдеринин эпостору» деген сериядан төрт томдук жарыяланган. Ушул басылыштардын негизинде «Манас» чет элдин көптөгөн тилдерине которулуп жарык көрүүдө. Р. Сарыпбековдун түзүүсү жана баш сөзү менен Ч. Валиханов жазып алган «Көкөтөйдүн ашы», 1925-ж. жарык көргөн Тыныбектин «Семетейи», Ы. Абдракмановдун варианты боюнча «Сейтек» (М. Мукасов менен бирдикте), Б. Садыков түзгөн Ы. Жумабековдун, М. Чокморовдун варианттары, У. Мамбеталиевдин айтуусунда «Семетейдин» эпизоддору, Т. Казиевдин түзүүсүндө Д. Кочукеевдин варианты жарыяланган. 1995-жылдан тартып улуу манасчылар С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин варианттарынын академиялык басылышына киришүү менен «Манас» эпосун жарыялоонун дагы бир жаңы этабы башталды.

40-жылдары «Манас» эпосун изилдөө чөйрөсү бир кыйла кеңейген. 1942-ж. К. Рахматуллиндин «Манасчылар» (Биографиялык материалдар), «Улуу патриот, укмуштуу Манас» – деген эмгектери өз-өзүнчө китепче болуп чыккан,

кийин «Творчество манасчи» (Китепте: «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Фр., 1968, 75–147-6.) деген эмгеги жарыяланган. Эпоско тарыхчылардын, этнографттардын да кызыгуусу жанданган. Бул багытта А. К. Бернштам, С. М. Абрамзондор жана кийинки кезде И. Молдобаев эмгектенип, эпостун элдик тарыхы, үрп-адаты, салты, дүйнөгө болгон көз карашы, чет элдер менен байланышы этногенездик түзүлүшү сыяктуу маселелерине токтолушкан. «Манас» таанууга зор салым кошкон академик В. М. Жирмунский «Введение в изучение «Манаса» (Фр., 1948) ж.б. көптөгөн эмгектеринде эпостун негизги проблемаларына көңүл буруп, омоктуу ойлорду айткан. «Манасты» жарыялоодо, изилдөөдө кыргыз илимпоздорунан академик Б. М. Юнусалиевдин эмгеги зор. Өз учурунда М. И. Богданова, П. Н. Берков, кийин Х. Гороглы, А. А. Петросян, Е. М. Мелетанский, казак илимпоздору А. Маргулан, Р. Бердибаев ж.б. «Манаска» ар түрдүү аспектиден кайрылышып, өздөрүнүн баалуу илимий жы-йынтыктарын ортого салып келишти. «Манаска» илимий мамиле жасоо мурдагы союздук республикалардын илимпоздорунун арасында гана эмес, чет элдик окумуштууларга да таандык. Дүйнөлүк атагы бар англис тилдүү окумуштуулар Чедвиктер, Баура, Томсон 40-жылдан тартып эле элдик эпикалык чыгармачылыкка арналган эмгектеринде «Манаска» кеңири токтолушуп, илимий талдоо жасашкан. Кийинки кезде чет элдик айрым окумуштуулар изилдөөлөрүнүн негизги объектисине «Манасты» тандап ала баштады. «Манас» боюнча далай эмгектери чыгып, бир нече китепчелердин, монографиялардын автору болгон Лондон университетинин профессору Томас Хатто, кытайлык кыргыздардан «Манасты» чогулткан жана бир катар илимий эмгек жарыялаган бээжиндик профессор Ху Чжен Хуа, Түркиядагы Анкара университетинин профессору Т. Йылдырым ж.б. эпосту таанууга чоң салым кошту. Москвадан М. Ауэзовдун, В. М. Жирмунскийдин, М. И. Богданованын, П. Берковдун, А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун, Б. Юнусалиевдин илимий эмгектери А. Петросяндын кириш сөзү менен жарыяланган (Киргизский героический эпос «Манас». – М., 1961). С. Мусаевдин түзүүсү жана алгы сөзү менен В. В.

Радловдун, Ч. Валихановдун, Г. Алмашинин, П. Фалевдин, Е. Поливановдун, К. Рахматуллиндин, А. Бернштамдын, П. Берковдун, С. Абрамзондун, Б. Юнусалиевдин макалалар жыйнагы жарык көргөн («Манас» героический эпос киргизского народа. – Фр., 1968). 1957-ж. Кыргыз ССР ИАнын Тил жана маданият институтунда «Манас» сектору уюштурулуп, эпосту изилдөөгө, жыйноого зор өбөлгө түзүлгөн. 30дан ашык илимий монографиялар жыйнактар, жүздөгөн макалалар жазылды. Б.Керимжанованын «Семетей» жана «Сейтек» (1961)З.Мамытбеков менен Э. Абдылдаевдин «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери» (1966), Р. Кыдырбаеванын «К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас» (1967), «Генезис эпоса «Манас» (1980), «Сказительское мастерство манасчи» (1984), С. Мусаевдин «Эпос «Манас» (1970). (Бул китеп кийин кыскартылган түрдө англис, немец ж.б. тилдерде бир нече сапар басылган), «Манас» жомогу уруу түзүлүшүнүн учурунда» (1999), «Манас» таануу илиминин тарыхы» (2000). Э. Абдылдаевдин «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары» (1981), «Манас» эпосунун историзми» (1987), «Манас» эпосунун эпикалык формулалары (1997), «Манастын» тарыхый баатырдык эпос катары калыптануусу (1999), К. Кырбашевдин «Манас» эпосунун стили» (1983), Р. Сарыпбековдун «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү» (1977), «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы» (1987), А. Жайнакованын «Семетей» эпосунун генеалогиялык тарыхый негиздери» (1982), «Сейтек» – «Манас» үчилтигинин корутунду бөлүгү» (1984), «Манас» эпосундагы патриархалдык-феодалдык мамилелер (1997), А. Сыдыковдун «Героические мотивы в эпосе «Манас» (1982), О. Соороновдун «Манастагы» эпикалык мотивдер» (1981), С. Бегалиевдин «О поэтике эпоса «Манас» (1968), З.Ч. Мамытбековдун «Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас» (1993), монографиясы, авторлор коллективинин «Манасчылар – кыргыз элинин руханий инсандары» (1993) аттуу макалалар жыйнагы, Н. Х. Бекмухамедованын «Эволюция женских образов эпоса «Манас» (1997) эмгектери «Манас» таануунун негизин түздү. Бул эмгектерде «Манастын» түйүндүү маселелери: поэтикалык

өзгөчөлүгү, стили, түпкү булактары, эволюциясы, башка элдердин эпикалык чыгармалары менен карым-катнашы, тарыхка байланышы ж. б. каралган. «Манас» таануунун эң ири жетишкендиги – дүйнөлүк фольклористикада биринчи жолу жаралган «Манас» энциклопедиясы.

Кыргыз фольклорунун түрлөрүнө жана жанрларына илимий талдоо берүүгө алгач аракет жасашкан окумуштуулар М. И. Богданова, Ө. Жакишев, Т. Саманчин, К. Рахматуллин. Булардын эмгектери «Кыргыз адабиятынын тарыхынын очерктери» (1943) деп аталып, фольклордун айрым жанрларына мүнөздүү өзгөчөлүктөр илимий талдоодон өткөн. Бул маселелерге эң алгачкылардан болуп З. Бектенов, Т. Байжиевдер да орто мектептер үчүн жазган «Кыргыз адабияты» деген окуу китебинде (1949) кайрылышкан.

Кыргыз фольклористика илиминин калыптанышына окумуштуу М. Богданова бир кыйла эмгек сиңирген «Киргизская литература» (1947) – деген эмгегинде кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларын биринчилерден болуп илимий негизде классификациялоого аракет жасаган. Акыркы жылдарда бул маселеге Т. Танаев жигердүү киришип келе жатат. Ал кыргыз фольклорун жанрларга бөлүштүрүп, ар бирине илимий аныктама берген бир нече монографиянын автору. Кыргыз фольклористика илиминин калыптанышы жана өнүгүү тарыхы көптөгөн карама-каршылыктарга учурап, кээде бир жактуу мамилеге дуушарланган. Совет доорундагы искусство менен адабиятка жасалган таптык мамиле, ашкере идеологиялык саясий талап кыргыз фольклористикасына да айрым терс таасирин тийгизген. Бирок кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармаларын жыйноо, аларды басмадан чыгаруу, изилдөө иштерин жүргүзүү ургаалдуу жүргөн. Алгачкы учурларда айрым бир адистер гана катышса, кийин Кыргыз ССР ИАнын Тил жана адабият институту толук бойдон активдүү иш алып барды. Институттун секторлору, бөлүмдөрү, КМУ тарабынан жыл сайын атайы экспедициялар уюштурулуп, элдик мурастардын көптөгөн баалуу үлгүлөрүн жыйнап, кагаз бетине түшүргөн. Эл акындарынын чыгармалары, макал-лакаптар, эпостор өзүнчө китеп болуп басылып чыккан. Фольклористика илимин өнүктүрүүдө жана аны идеялык-теориялык табылгалар менен байытууда

кыргыз окумуштуулары К. Рысалиевдин, Б. Керимжанованын ж.б. салымы зор. Алар поэтиканын эң татаал бөлүгү болгон кыргыз ыр түзүлүшүнө кайрылышып, бул кубулуштун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө кеңири токтолуп, бөтөнчө элдик, акындык поэзиянын эстетикалык көркөмдүк касиеттерин терең иликтешкен. 50-жылдарда оозеки поэтикалык чыгармалардын ондогон мыкты үлгүлөрү орус жана боордош элдердин тилдерине ошондой эле айрым чет тилдерге которулган. Ал демилге кыргыздын оозеки чыгармаларына чет элдик окумуштуулардын кызыгуусун арттырып, илимий изилдөөнүн чөйрөсүн кеңейткен. Кыргыз фольклоруна арналган башка элдердин илимпоздорунун эмгектери жарык көрө баштаган. Бул кыргыз фольклористика илиминин өнүгүшүнө, байышына зор таасир тийгизген. Шарттуу түрдө кенже эпостор аталган «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Курманбек». «Эр Табылды», «Саринжи-Бөкөй», «Эр Солтоной», «Жаңыл Мырза», «Олжобай менен Кишимжан», «Жоодар Бешим», «Кедейкан» 20-жылдардан бери бир нече ирет кыргыз, орус тилдеринде басылып, айрымдары чет элдерге таанылды. «Эр Төштүк» эпосунун түрк тилдүү элдердин көбүнө таандык варианттарынын, версияларынын ичинен кыргыз тилиндегиси эң мыкты чыгарма катары эсептелип, Парижде француз тилине которулган. Мурдагы ар түрдүү басылыштарын айтпаганда да, соңку 60–80-ж. ичинде элдик оозеки чыгармачылыктын жанрлары боюнча Б. Кебекова, А. Токомбаева, С. Закиров, Ж. Төлөев, П. Ирисов, Ж. Мусаева, С. Кайыпов, К. Ибраимов, Т. Абдыракунов ж.б. тарабынан түзүлгөн жыйнактар жарык көрдү: «Айтыштар» (2 т. 1972), «Балдар фольклору» (1972), «Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары» (1973), «Кыргыз элинин сүйүү ырлары» (1974), «Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз эл ырлары» (1975), «Кыргыз эл жомоктору» (1975), «Эл ырчылары» (1981), «Кыргыз элинин тамсилдери» (1985), «Кыргыз элинин макал-лакаптары» (1983), «Табышмактар» (1984). Ушул тапта Кыргыз ИУАнын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору, Эл аралык «Мээрим» кайрымдуулук фондусу, Кыргызполиграфия комбинатынын алдындагы «Шам» басмасы менен бирдикте кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармаларынын бардык түрлөрүн камтыган

«Эл адабияты» деген серия менен 40 томдукту филология илимдеринин доктору профессор А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында жарыкка чыгара башташы кыргыз фольклористикасынын жаңы этабы болуп саналат. Мындай иш кыргыз адабият тарыхында биринчи жолу колго алынып олтурат. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн жыйноо, жарыялоо менен бирге аларды илимий-теориялык, тарыхый жактан изилдөө иштери да жигердүү жүргүзүлгөнүн монография тибиндеги төмөнкү эмгектер далилдей алат: С. Закиров «Кожожаш» эпосунун кээ бир маселелери» (1959), «Кыргыз элинин макал-лакаптары» (1962), «Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүгү» (1965), «Эр Төштүк» эпосунун варианттары жана идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү» (1960), Ж. Субанбеков «Кыргыз элинин баатырдык кенже эпостору» (1967), «Кыргыз элинин баатырдык эпостору» (1970), Р. Кыдырбаева «Идейно-художественные особенности «Саринжи-Бөкөй» (1959), «Народно-поэтические традиции в эпосе «Жаңыл-Мырза» (1960), Б. Кебекова «Курманбек» эпосунун варианттары» (1961), «Кедейкан» эпосунун идеясы жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрү (1964), «Эр Табылды» эпосунун идеялык багыты жана көркөмдүк өзгөчөлүгү» (1963), К. Ибраимов «Ыбрай Абдракманов» (1987), С. Кайыпов «Проблемы поэтики эпоса «Эр Тоштюк» (1990), М. Мукасов «Жаныш, Байыш» эпосунун поэтикасы» (2000), Б. Кебекова «Кыргыз элинин каада-салт ырлары» (2001), С. Кадырова, Р. Кыдырбаева «Кыргыздын каада-салт ырлары» (2000), Р. Кыдырбаева «Мезгилдер, муундар жана манасчылар» (2004), Г. Орозова «Түрк элдеринин поэмалары: тарыхый процесс жана эпикалык байланыш» (2000), «Балдар фольклорунун жанрдык составы жана поэтикасы» (2003), Ж. Орозобекова «Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп-өнүгүү жолу» (2004), Б. Исаков «Диний ырлардын көркөмдүк табияты» (2004), А. Акматалиев «Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры» (2001), «Балдарга арналган салт жана ырым-жырым» (2002), ошондой эле жамааттык эмгек «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки» (1974). Булардан тышкары ондогон кандидаттык диссертациялар жакталып, кыргыз фольклористтери жаш күчтөр менен толукталууда. Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын

ИУАсынын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору, «Элдик оозеки чыгармачылыктын тарыхы жана теориясы», «Дүйнөлүк адабияттын өнүгүшүнүн мыйзам ченемдери», «Кыргыздар жана Кыргызстан кол жазмаларда жана элдик оозеки чыгармачылыкта» сыяктуу приоритеттүү илимий проблемалардын үстүндө иштөөдө. Советтик доордо кыргыз фольклористика илиминде албан ийгиликтер менен бирге бир катар мүнөздүү кемчиликтер да орун алган. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнө объективдүү, тарыхый мамиле жасоонун, нукура илимдин позициясынан калыс баа берүүнүн ордуна таптык көз караш үстөмдүк кылган. Салттуу поэзиянын үлгүлөрүн жаралыш доорун, элдин ошол кездеги көз карашын, идеалын, эстетикалык баалуулугун эске албастан, аларга өтө курч саясий идеологиянын талаптары коюлган.

Андай тенденциялар өзгөчө «Манас», «Жаныш-Байыш» эпосун баалоодон ачык байкалат. Бул чыгармалардан вульгардык-социологиялык көз караштагы илимпоздор айрым бир сюжеттик мотивдерди, эпизоддорду жулуп алып, аларды жалпылап, жасалма түрдө чоң идеялык-саясий «каталарды» табышкан, башкача айтканда аларды феодалдык ак сөөктөр чөйрөсүн мактаган-жактаган, даңктаган чыгармалар катары эсептеп, такыр туура эмес жыйынтыкка келишкен. Ушундай эле зыяндуу тенденция акындар поэзиясына баа берүүдө да кадимкидей орун алган.

19-к. жашаган акындардын чыгармачылыгын баалоодо да вульгаризм ачык байкалат. Токтогул, Тоголок Молдо өңдүү акындар революциячыл демократ катары бааланып, ал эми Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нур молдо, Жеңижок ж. б. «реакциячыл», «заманчы» акындар эсептелген. Мындай кемчиликтердин орун алышынын объективдүү жана субъективдүү себептери бар эле. Бирок кыргыз фольклористика илими совет доорунда гана өзүнчө илим катары кадимкидей калыптанды, өнүгүп-өстү. Азыр бул илимдин алдында олуттуу милдеттер турат. Кыскасы кыргыз фольклористика илиминин чече турган маселелери, көтөрө турган илимий проблемалары алдыда, аларды ийгиликтүү чечүү келечектин иши.

АКЫНДАР ПОЭЗИЯСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН КАЛЫПТА- НЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Акындык поэзияны иликтөө процесси да ириде алардын ырларын эл арасынан жыйноодон башталган. Албетте, ырчылар чыгармачылыгы импровизатордук ыкмада жаралып, эл арасында оозеки түрүндө жашагандыктан, аларды алгач кагазга түшүрүп, белгилүү өлчөмдө текстологиялык тактоону колго алуу да бир топ түйшүктүү иштен болгон. Фольклордук материалдар сыяктуу эле акындардын ырларын жыйноо, иликтөө иши негизинен Совет бийлиги мезгилинде колго алынгандыгына карабастан, Октябрь революциясына чейин элибиздин билимдүү инсандары Белек Солтоноев, Ишеналы Арабаев Молдо Кылычтын чыгармаларын алгач кагазга түшүрүү жана жарыялоо аракетин жасашкан. Натыйжада ырчылык поэзияны изилдөөнүн акыркы турпатында алардын ырларын жыйноо, жыйнак түзүү ишине алгач чыйыр салган И. Арабаев, Б. Солтоноев, Б. Данияров, С. Карачев, К. Мифтаковдордун ысмын атабай өтүү калыстык болбос. Жогоруда аталган инсандардын аракети менен И. Арабаев тарабынан кыскача алгы сөз жазылып, 1911-ж. Казанда Молдо Кылычтын «Зилзала» казалы, 1925-ж. Боогачынын «Секетбайы» Москвада араб алфавитинде басылат. Ушул эле акындын экинчи жыйнагы Сыдык Карачев тарабынан басмага даярдалып, «Күйгөн» деген ат менен 1927-ж. Фрунзе шаарында жарык көрөт. 1925-ж. Москвадан Кылычтын айрым чыгармалары «Канаттуулар турмушунан элдик тамсилдер» деген ат менен Б. Данияров тарабынан кыскача баш сөз жазылып, араб тамгасында басылат.

Ысак Шайбековдун «Кайран эл» поэмасы 1924-ж. «Жас кайрат» журналына, Абылкасым Жутакеевдин «Ленин кошогу» 1925-ж. Ташкенттен басылып чыгат. Тоголок

Молдонун «Насыяты» 1925-ж. араб алфавитинде Москвадан жарык көрөт. Демек бул сыяктуу фактылар акындар чыгармачылыгын иликтөөнүн 20-жылдарда эле колго алынгандыгын көрсөтүп турат. Жана да белгилей кетүүчү бир маанилүү маселе жыйноо же жарыялоо мезгилинде айрым акындар жөнүндө алгач маалыматтардын берилишин, илимий жыныйтыктуу ойлор болбосо да өз мезгили үчүн орчундуу пикирлердин ортого салынышы. Алсак, Б. Солтоноев Молдо Кылычтын көлөмдүү чыгармаларын өз оозунан жазып алуу менен ошол чыгармачылыгы жөнүндө да ой жүгүрткөн. Ошондой эле Чыңгыскандын жортуулу мезгилинде жашаган улуу ырчынын табышмактуу угузуусун алгач кагазга түшүргөн. Ойчул Калыгул, өз мезгилинин улуу акындары Арстанбек, Солтобай, Калмырза, Кылыч, манасчылар Норуз, Балыктан баштап Музооке, Тыныбек, Акылбек, Дыйканбай, Сагымбай, Саякбайга чейин маалымат берүү менен айрымдарынын чыгармачылык кудуретин баалоо мүмкүнчүлүгүнө чейин көтөрүлгөн.

И. Арабаев Кылычтын эл, жердин келечегин ойлоп, убайымга батып, көп тарыхый окуяларды башынан өткөргөн ойчул инсан экендигин белгилесе, Б. Данияров Кылычтын канаттуулар жөнүндөгү чыгармаларын жарыялоодо «Буудайыктын» элдик поэма экендигин туура баамдайт.

Акындык поэзиянын жыйноо, жекече ырчыларды иликтөө ишинин жүрүшү, юбилейлик макалалардын жарыяланышы 30, 40-жылдарда деле уланып келген. Албетте, И. Арабаев, Б. Данияров, С. Карачев, Б. Солтоноев сыяктуу ири адабият күйөрмандарынын 1937-ж. репрессияга учурашы иликтөө ишин бир топ бөксөртсө да, көчтүн жүрүшү токтолбой жүрө берген. Ал эми ырчылык поэзияны иликтөөнүн кадыресе илимий нукка түшүшү Тазабек Саманчинден башталган десек калыстык болор. 1944-ж. Саманчин тарабынан Тоголок Молдонун «Брлар жана поэмалар» жыйнагы, 1945-ж. Кылычтын «Иргелген казалдарынын» жарыяланышы бул же тигил деңгээлде акындар чыгармачылыгын туура позицияда иликтөөгө өбөлгө түзгөндүгү ачык.

1943-ж. М. Богданова, К. Рахматуллин, Ө. Жакишев, Т. Саманчин тарабынан жазылып жарык көргөн «Кыргыз

адабиятынын очеркин» акындар поэзиясы гана эмес, жалпы эле кыргыз адабиятынын изилденишинин башаты десе болчудай. Очерктин акындар бөлүмүн Тазабек Саманчин жазып, ырчылык поэзиянын импровизатордук ыкмада дароо жаралып, көпчүлүктүн сынагына түшүшү, анын синкреттик өзгөчөлүгү, башкача айтканда элдик искусствонун ар кандай түрлөрүнөн ажырабай тутумдаша өсүп келгендиги, поэзия менен музыканын айкалышы жөнүндө теориялык маанидеги ойлорун ортого салат. Калыгул, Арстанбек, Кылыч, Токтогул, Тоголок Молдонун чыгармачылыгын кеңири талдоого алат. Айрыкча Кылыч жөнүндө жазгандары али да кыргыз адабият таануу илиминде өзүнүн баасын жогото элек. Айрым оригиналдуу ойлордун башатын белгилеп, илимий нукка салып кеткендей ой калтырат. Очеркте орун алган портреттик мүнөздөмөлөр бул же тигил акындын чыгармачылык өнөрканасына терең байкоо салуудан жазылгандыгына карабастан, автордун өз мезгилинде өкүм сүргөн саясаттын талабынан четтеп кете албагандыгы да байкалат.

Тазабек Саманчин акындык поэзиянын үстүндө тынымсыз эмгектенген окумуштуу болгон. Жогорку акындардын чыгармачылыгына да кайтадан кайрылып, айрым толуктоолор менен республикалык журнал беттерине жарыялап турган. Автордун 1948-ж. «Кылыч – жазуучу акын» деген көлөмдүү монографиясынын жарык көрүшү анын окумуштуулук дареметин, талант жигерин ачык көрсөтүп турган эмгектен болуп саналат. Китеп алиге чейин окурмандардын китеп текчесинен түшө элек. Азырынча жазуучу акын Кылычтын чыгармачылыгы жөнүндө мазмундуу жазылган алгачкы да, акыркы да эмгек болуп кала бермекчи. Жогорудагыдай таланттуу окумуштуунун тагдыры трагедиялуу аяктайт. 1949-ж. 10-апрелде «Кызыл Кыргызстан», «Советская Киргизия» газеталарына Ж. Самаганов, Г. Нуров, Т. Балтиндин «Т. Саманчиндин эмгектериндеги буржуазиячыл-улутчулдук жана космополитизмдин рецидивдери», 1950-ж. 10-апрелде жогорку авторлорго Д. Бердибеков кошулуп жазылган «Диссертациянын окумуштуу авторунун улутчулдук көнүгүүлөрү» аттуу макалалар орусча, кыргызча – эки тилде басылат.

Жыйынтыктаганда Саманчиндин бүтүндөй иликтөө иштери колдонууга жараксыз деп табылат. Өзү 1950-ж. камакка алынып, сүргүндө жүрүп, ден соолуктан ажырап, бошонуп келет. Мындай алаамат мектеп окуу китебинин автору, агартуучу, илимпоз-фольклорист, педагог Зияш Бектенов, Ташым Байжиевди да чарпып өтөт. Булар да күнөөсүз камалып, тагдырдын жазмышына баш ийишет. Өлкөдө жогорудагыдай оор кырдаалдын түзүлүш кесепетинен Калыгул, Арстанбек, Кылычтар реакциячыл-эскичил акындар катарында эсептелип, иликтөө, изилдөө алкагынан четтетилет. Аларга кошо Балык, Эсенаман, Солтобай, Найманбай, Жеңижок, Калмырза, Жаманкул, Бекназар, Эшмамбет, Үмөтаалы сыяктуу көптөгөн таланттуу акындардын жолу буулат. «Молдо» аталгандар оозго алынбай аталуудан калат. Сөзсүз мындай жагдай ырчылык поэзияны иликтөөнү кыйла бөксөртүп, кадимкидей өңүт алышына кедерги болот.

М. Богданованын да кыргыз фольклорун жана ырчылык поэзияны изилдөөдө ири салымы бар. Анын «Киргизская литература» аттуу очерки 1947-ж. Москвадан басылат. Китептин экинчи бөлүмү «Киргизские акыны XIX и начала XX века» аталып, анда Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Ысак Шайбеков, Токтогулдун чыгармачылыгы обзордук маанайда адабий талдоого алынат. 4-бөлүмдө акындардын Октябрь революциясынан кийинки ырларына орун берилет. Эмгекте Калыгул, Арстанбек, Кылычтын замана жөнүндөгү ырлары айласыз муктаждыктан, журтчулуктун келечеги жөнүндө ой жүгүртүүдөн келип чыккан замана зары катарында оң бааланат. Албетте, кыргыз интеллигенциясынын куугунтукка алынып, адабий таануу илиминде оор кырдаалдын түзүлүшү белсемдүүлүгү кенен, тажрыйбалуу окумуштуунун чыгармачылыгына да терс таасирин тийгизбей койгон эмес. Ага анын сандансанга уланган «XIX жана XX кылымдын башында кыргыз адабиятынын тарыхынын кээ бир маселелери жөнүндө» атайын көрсөтмөнүн кысымында жазылган көлөмдүү макаласы («Мугалимдерге жардам» журналы, 1952-ж. № 1, 2, 4) ачык мисал. Макаланын автору адабият тарыхын изилдөөдө өзүнүн да жаңылыштык кетиргендигин мой-

нуна алууга аргасыз болот. «Киргизская литература» (М. 1947) китебинде, «XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы кыргыз акындары» («Кыргызстан» альманахы, Ф., 1946) аттуу макаласында XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы акындарга баа «берүүдө бирдиктүү агым» теориясынын туура эмес жолуна түшүп кеткендигин, «Калыгулдун, Арстанбектин жана Молдо Кылычтын чыгармаларынын реакциячыл маанисин толук ачып көрсөтүп жана чыныгы эл акыны болгон Токтогул Сатылгановдун, Тоголок Молдонун чыгармаларын аларга каршы коюунун ордуна бардыгын үстүртөн бир топко кошуп, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтарды да элдин таламын айтуучу акындар катарында көрсөткөндүгүн», «кыргыз адабиятында прогрессивдүү багыттын өкүлдөрүнөн болгон эл акындары Токтогул Сатылганов менен Тоголок Молдонун маанисине жетиштүү баа бербегендигин» өзүнүн «жаңылыштыгы» катарында эсептейт. Бирок автор жогоркудай мазмундагы макаланы жазууга аргасыз болсо да, өз ишениминде алгачкы позициясында кала бергендиги кийинки жазган эмгектеринен ачык байкалат. М. Богданованын Токтогул Сатылгановдун чыгармачылык өмүр жолу жөнүндө (Москва, 1959) жазган очеркин улуу акынды иликтөөнүн бир кадам алга жылышын көрсөткөн фактыдан болуп саналат.

Албетте акындык поэзияны иликтөө боюнча өкмөт тарабынан чектөө коюу өткөндөгү акындардын толук изилдөө алкагына киришине жолтоо болбой койгон эмес. Элдик демократ акын катарында эсептелген «таза» ырчылардын чыгармачылыгына айрыкча басымдын жасалышы, биринчиден, адабиятыбыздын тарыхын жардылантууга түрткү болсо, экинчиден Токтогул, Тоголок Молдону тереңирээк иликтөөгө, ырларын эл арасынан жыйноо, жарыялоо ишинин жанданышы сыяктуу оозго аларлык фактылардын болгондугун жокко чыгарууга болбойт. Бул багытта Жаки Таштемировдун зор эмгегин белгилебей кетүү калыстыкка жатпас. Акындык поэзия боюнча чоң адис Ж. Таштемиров Токтогул, Тоголок Молдонун ырларын жыйноо, иликтөө, жарыялоо сыяктуу проблемаларды бирге ала жүргөн. Ал тарабынан «Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу»

Ф., 1956-ж. (Барпы Алыкулов. Ф., 1957-ж.) монографиялары жазылган. Тоголок Молдо, Токтогулдун 2 томдук ырлар жыйнагын айрым текстологиялык тактоолор жана илимий комментарий менен жабдып, жарыкка чыгарган. Автор айрыкча Токтогулдун чыгармачылыгына зор сүймөнчүлүк менен кайрылган, анын акындык чеберчилиги, элдик поэзия менен байланыштуулугу, Сибирден кайсы жылы качып келгендиги, айдалгандыгы басып өткөн маршруту сыяктуу проблемалык маселелердин тегерегинде ой жүгүртүүлөрү окурмандар тарабынан зор кызыгууну туудурган. Көптөгөн акындардын ырларына баш сөз жазып, жыйнактарын түзгөн. Көз жаздымда калган түштүк регионунда жашаган Орозаалы, Бекназар, Нурмолдо, Абдумомун, Дооран, Мыса, Калмырза, Кулмырза, Калмамат Усубалиев (Чөп ырчы), Ботобай, Сыдык Алайчиев өңдүү ондогон акындардын өмүр баяны, ырлары илимий чөйрөгө алгач Ж. Таштемиров аркалуу жетип, Кыргыз Республикасынын Илимдер Улуттук Академиясынын Манастаануу жана көркөм өнөр борборунун алтын фондусун түздү.

Чыгармачылыгы негизинен Совет бийлиги мезгилинде өрүш алган Калык, Алымкул, Осмонкул өңдүү акындардын чыгармаларына зор көңүл бөлүнө баштайт. С. Байкожоевдин «Эл ырчысы – Калык» Ф., 1960 Осмонкул Бөлөбалаев – Ф. 1964, Алымкул Үсөнбаев – Ф., 1962 аттуу монографиялары жарык көрөт. Ал эми ошол мезгилде акындык поэзия боюнча жазылган эмгектерге реалдуу баа бергенде бул же тигил ырчынын өмүр жолундагы көп фактылардын көмүскөдө калгандыгы, көбүнесе ырларынын демократтуулугун, элдүүлүгүн арттырууга басым жасалып, мактоо тенденциясынын кеңири орун алгандыгы байкалат. Кантсе да, С. Байкожоевдин Калык жөнүндө жазган эмгеги акындын өз чыгармачылык жолундагы карама-каршылыктуу жагдайларды, үзгүлтүктөрдү жаап жашырбастан ортого салып, реалдуулуктун чегинде баяндаганынан уламбы, иликтөө ишинин маалыматтуулугу арткан, өткөндөгү акындардын жашоосундагы турмуштук, социалдык жагдайлар чыныгы баасын алган.

1988-ж. «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» (башкы редактору – К. Асаналиев) аттуу кол-

лективдүү эмгек Ж. Таштемиров, С. Байкожоев, С. Мусаев, С. Закиров, Ш. Үмөталиев, К. Кырбашев, Р. Сарыпбеков, Б. Кебекованын авторлугунда жарык көрүп, ага ырчылык поэзиянын туусун бийик көтөргөн манасчылардын, төкмө, жазгыч акындардын, куудулдук өнөрдүн өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы камтылат. Албетте «Очеркке мезгилдин талабына ылайык Калыгул, Арстанбек, Солтобай, Кылыч өңдүү ырчылыктын туусун тиккен акындардын кирбегендигине, ырчылык өнөрдүн өсүү процессиндеги орчундуу бир этаптын кыскарып калгандыгына карабастан, акындык чыгармачылык жөнүндө жазылган алгачкы ири эмгектен болгондугу ачык. Ырчылык өнөрдүн өсүү, калыптануу жолунда замана поэзиясынын өкүлдөрүнөн болгон Кылыч маселеси көп жылдар талаш-тартыштын чордону болуп келген. Кыргызстан Борбордук Комитетинин токтомуна таянган айрым интеллигенция өкүлдөрү анын чыгармачылыгын толук түрдө реакциячыл-эскичил, биздин идеологияга жат көрүнүш катарында эсептеп жокко чыгаруу аракетинде болушкан. Бирок Б. М. Юнусалиев, К. К. Юдахин, А. Токомбаев, Ш. Үмөталиев, Б. Керимжанова өңдүү адабият күйөрмандары, калкыбыздын беделдүү инсандары акындын чыгармачылыгынын чыныгы данеги, социалдык, турмуштук маани мазмуну, поэтикалык күчү эмнеде экендигин көрө, түшүнө билип, аны актоо, өз салмагында баа берүү үчүн күчтөрүн аяшкан эмес. Бул үчүн улутчул деген саясий айып тагылып, күнөөлөнгөн учурлары да болгон. Кыргыз тилинин жылдызы академик Б. М. Юнусалиев адабият таануу илимине да зор салым кошкон. «Манас» эпосунун элдиктүүлүгүн аныктоодо кадимки Манас баатырдай айбат менен күрөшкө чыгып калк мурасын сактап калгандардын ири алдында турган. Ошондой эле кыргыз интеллигенциясынын ар бир кадамы эсепке алынып, тоталитардык бийликтин өкүмү сүрүп турган катаал мезгилде да коркуп үркпөстөн, Молдо Нияздын мурасын көтөрүп чыгып, аны кыргыз элинин XIX кылымдын орто чениндеги тил, адабият гана эмес, тарыхый да мааниси зор жалгыз документ катарында эсептеп, жазгыч акындын чыгармачылыгын изилдөөгө туура багыт берет (Юнусалиев Б. М. Отражение диалектных особенности в санатах

Молдо Нияза – тюркологические исследования. Ф., 1970).

Кантсе да ак ийилсе да сынбайт белем, нечендердин убал-сообун көтөргөн Кылыч маселеси Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин 1988-жылкы 29-декабрдагы токтому боюнча оң чечилет. XIX кылымдын башталышындагы көрүнүктүү ойчул акындын бири Молдо Кылыч Шамыркановдун чыгармачылыгын баалоодогу Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин 1960-жыл, 5-январындагы токтомуна өзгөртүү киргизилип, анын адабий мурасы калыбына келтирүүнүн зарылчылыгы жөнүндө Борбордук Комитеттин комиссиясынын тыянактары туура деп табылат. Ошондой эле Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын тил жана адабият, философия жана укук институттарына Кылычтын чыгармачылыгын үйрөнүүнү кеңейтүү, тандалма чыгармаларын басып чыгаруу жагы тапшырылат. Буга жооп катарында 1990-ж. Молдо Кылычтын чыгармаларынын казалдар жыйнагы түзүлүп (түзүүчү – О. Сооронов), анда 1945-жылкы иргелген казалдарга белгилүү себептер менен кирбей калган ыр түрмөктөрү калыбына келтирилет. Жыйналган Молдо Кылычтын ырларынын ичинен акындык почеркине жакындары тандалып алынып, илимий коментарий менен жабдылат. Кыскасы, түзүлгөн жыйнак өзүнүн толуктугу, көлөмдүүлүгү, илимий жагынан тактыгы менен айырмаланат. Жыйнакка К. Асаналиев тарабынан баш сөз («Башат») жазылып, анда окумуштуу өз мезгилинде республикада түзүлгөн саясий адабий кырдаал Молдо Кылычтын чыгармачылыгын реалдуу изилдөөгө өзүнө да кедерги болгон ачуу чындыкты жаап жашырбастан, ортого салат. Акын жашап өткөн доордогу калктын коомдук-социалдык, турмуш-тиричилик, тарыхый психологиялык жагдайын терең талдай келип, Кылычтын чыгармачылыгына реалдуу баа берет. Ошондой эле аны иликтөөнүн алдындагы проблемаларын белгилейт.

1990-жылдан баштап ырчылык поэзияны иликтөөнүн жаңы тилкеси башталат. Бул айрыкча кыргыз элинин өз эгемендүүлүгүнө ээ болушунан тартып, кадимкидей күчүнө келет. Мурун иликтөө алкагынан четтетилген Молдо Кылычтын катарында Калыгул, Арстанбек, Солтобай,

Калмырза, Нурмолдо, Жеңижок, Бекназар, Жаманкул өңдүү акындардын чыгармачылыгы изилдене баштайт. Алардын жыйнактары түзүлүп, бул же тигил проблемага тереңдете үңүлүүгө жол ачат. Алсак, Б. Кебекова тарабынан Арстанбектин ырларынын чоң тобу табылып, жыйнак түзүлүп, адабий мүнөздөмө жазылышы акындын саясий көз карашы, өз өнөрлөштөрүнө болгон мамилеси, нускоочулук арымы, поэтикалык ченем, акындар айтышындагы зор таланты, дегеле чыгармачылык өнөрүнүн толук картинасын түзүүгө мурункудай бир, эки чыгарма эмес, жалпы чыгармачылыгы жөнүндө реалдуу фактыларга таянып, конкреттүү ой жүгүртүүгө кенен мүмкүнчүлүк түзөт. Жазгыч акындардын да катары кеңийт. 30-40-жыл 5-6 акындын тегерегинде гана ой жүгүртүп, жазма поэзиябыздын тарыхын жардыланып келсек, 90-жылдардан кийин Б. Солтоноев, Ысмайыл Сарыбаев, Токтогазы Жусупбеков, Жаныш, Багыш жана Казыбек, Нурдин казалчы сыяктуу акындар тобу иликтөө алкагына кирет. Ал эми 1993-ж. Молдо Нияздын «Санат дигарастарынын» Омор Соороновдун баш сөзү жана кошумчалары (араб тамгасынан Р. Зулпукаровдун көмөгү менен көчүрүлгөн) жарык көрүшү жазма поэзиясынын башатында турган чоң акындын чыгармачылыгы менен жалпы окурмандарды тааныштырат. 1994-ж. «Кыргыз эл ырчыларынын» бир тобунун кыскача өмүр баяны, чыгармачылыгы камтылган хрестоматиялык жыйнактын түзүлүшү (түзүүчү – Б. Кебекова) мектеп мугалимдери үчүн окуу куралынын милдетин да аткарган. Айтпай коюш калыстык болбос, акындык поэзияны иликтөөнүн алга жылышында Манастаануу жана көркөм өнөр борборунун жамааты, борбордун директору профессор А. Акматалиевдин салымы зор. Анын тынымсыз аракетинин, өзүнүн да тикеден-тике катышуусунун натыйжасында «Залкар акындардын» I, II тому (Б. – 1998, 1999) жарык көрүп, анда Эсенаман, Калмырза, Чоңду, Жеңижок, Үмөтаалынын ырлары (катышуучулар А. Обозканов, Г. Орозова, Б. Кебекова, А. Акматалиев, М. Мукасов, А. Жусупбеков) адабий портреттери менен жарык көрүп, окурмандарды куштар кылып, талап-суроолор менен кайрылышына өбөлгө түзөт.

Ошондой эле мурун иликтөө алкагына алынып, жыйнактары чыгып жүргөн Барпынын ырларынын текстологиялык тактоолор, жаңы материалдар менен толукталып жарык көрүшү (түзүүчү – Б. Апилов, баш сөзүн К. Даутов жазган – Б., 1995) акындын чыгармачылык өнөрканасын кайрадан аңтарууга, ой пикирлердин жаңыланышына түрткү болот. Ал эми Б. Кебекованын Кыргызстан энциклопедиясына «Акындар поэзиясы» боюнча жазган обзору айрыкча түштүк регионундагы өз мезгилинде иликтөө алкагына алынбай калган акындар тууралуу алгач илимий мүнөздөмө берет, аны алардын бетачары катарында бааласа да болот (Кыргызстан. Энциклопедия. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору – Б. 2001-ж.). Ошондой эле Тоголок Молдо, Токтогулдун чыгармачылыгындагы өз мезгилинде козголбой жүргөн айрым маселелерди көтөрүү менен аларга дагы да кайрылуу, жаңылануунун зарылдыгын белгилейт. Мурунку көз караштардын жаңыланышы жаш окумуштуулар А. Обозкановдун Калык Акы уулунун көп кырдуу чыгармачылык өнөрканасы – Б., 2000. Н. Бегалиеванын Арстанбектин өмүрү жана чыгармачылыгы – Б., 1998) аттуу эмгектеринен ачык байкалып турат.

Манастануу жана көркөм өнөр борборунун жамаатынын үзүрлүү эмгектенүүсүнүн фактысы катарында 2002-ж. «Шам» басмасынан жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу 7 томдук эмгектин айрым авторлору К. Тыныстанов атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты болушту. Эмгекте ырчылык поэзия өзүнүн көлөмү, жаңылыгы жагынан бир топ салмактуу томдукту түзөт. Ага мурун аздыр, көптүр, оңбу, терспи пикир айтылып жүргөн Калыгул, Арстанбек, Кылычтарга жаңылануу менен жазылган илимий портреттерди эске албаганда да Сартбай, Чөжө, Эсенаман, Калмырза, Бекназар, Наркүл, Дооран, Жаманкул, Нурмолдо, Найманбай, Калмырза, Жаныш, Ботобай ж. б. көптөгөн акындардын алгачкы бетачары илимий портреттери кирген.

Албетте, акындык поэзиянын өсүү жана калыптануу жолунда бир канча атуулдардын – жазуучу, окумуштуу, жөн жай кабарчы, күйөрмандардын майда булактан толкуган дарыя куралгандай аздыр-көптүр кошкон салымы

бар. Мисалга академиктер А. Эркебаев, А. Какеевдин Молдо Нияз, Нурмолдо жөнүндөгү салмактуу пикирлерин, профессорлор Р. Кыдырбаеванын Токтогулдун чыгармачылыгы боюнча үч тилде – кыргызча, орусча, англисче чыккан илимий-популярдуу очеркин, К. Артыкбаевдин Б. Солтоноевдин акындыгын окумуштуу, котормочулугун көтөрүп чыгышын жана К. Даутовдун Барпынын чыгармачылыгын иликтөөдөгү орошон ойлорун, М. Мамыровдун акындык поэзияны иликтеп жарыялоонун, фольклорду жыйноонун алгачкы демөөрчүлөрүнөн болгон И. Арабаев, Т. Байжиев, З. Бектенов жөнүндө жазган даректүү макалаларын, же мектеп окуу китептеринде, хрестоматиялык, антологиялык жыйнактарда орун алган материалдарды жокко чыгарууга болбойт.

Татаал да, узак да өсүү жолун басып өтүп, өзүнүн марагына – калыптануу, өнүгүү нугуна түшкөн акындык поэзияны изилдөөнүн алдында дагы жаңы милдеттер тургандыгы талашсыз. Иликтөөнүн жогорку иштер менен гана токтоп, жыйынтыкталышы мүмкүн эмес. Ириде акындар чыгармачылыгынын жаңы фактылар, жаңы ысымдар, көз караштар менен толукталган очеркинин» түзүлүшү зарыл. Тоголок Молдо, Токтогул негизинен Совет бийлиги учурунда жашап, ырдап өткөн акындарга дагы да кайрылып, өз мезгилинде айтылбай көмүскөдө калган алардын өмүр баянындагы, турмушундагы чындык фактыларды жаап жашырбастан, «тазалoo» илдетинен, калпыс кошумчалардан тазартып, иликтөө объектисине киргизүү учурдун бирден бир талабы болуп саналат. Ырчылык өнөрдү иликтөөдө жогоркудай кемчиликтердин орун алышы 1950-жылы жарык көргөн Токтогулдун ырлар жыйнагына карата А. Токомбаев тарабынан жазылган сын макалада (А. Токомбаев «Об ошибках допущенных в издании произведений Токтогула» – труды Института языка и литературы вып III, 1952, 222-229-б.б.) жыйнакка жазылган кириш сөздө аны аш, тойлордо такыр ырдабаган, алгач чыкканда эле бай-манаптарды ашкерелеген саясий мүнөздөгү ырларды түзгөн «баатыр» жана атеист акын катарында көрсөтүү, ырчыны көтөрүү максатында ойдон чыгарылган оркойгон фактылардын орун алгандыгы туура баамдалган. Ал

эми бул пикирдин тууралыгын кийинки табылган маалыматтар – Токтогулдун Сибирден кайткандан кийинки Алымкул менен ырдашуусу, Молдо Нияздын Дыйкамбайдын өмүр тарыхын ырларында реалдуу чагылыштыруусу ачык далилдеп турат. Албетте, булар Токтогулдун беделин төмөн түшүрбөйт. Улуу акын калктын көркөм табитинде ырчылар тарыхында улуулугун сактап кала берет. Сөз анын чыгармачылыгынын реалдуулугун арттыруу жөнүндө гана болмокчу.

Кыскасы, жогорку сыяктуу бай фактылар акындык поэзияны иликтөө тарыхынын узак жана күжүрмөн жолду басып өтүп, калыптанып, өсүп-өнүгүү нугуна түшкөндүгүн ачык көрсөтүп турат.

АДАБИЯТТАР

¹ *Саманчин Т.* Тоголок Молдонун өмүрү жана чыгармачылыгы – Советтик Кыргызстан журналы. – 1942. – № 2.

² *Саманчин Т.* Кылыч – жазуучу акын. – Ф., 1949

³ *Тоголок Молдо.* Ырлар жана поэмалар. Түзгөн – Т. Саманчин. – Ф., 1944.

⁴ Иргелген казалдар. Түзгөн – Т. Саманчин. – Ф., 1945.

⁵ *Солтоноев Б.* Кызыл кыргыз тарыхы. 2-том. – Б., 1993.

⁶ *Богданова М.* Киргизская литература. Очерк. – Москва, 1947.

⁷ *Богданова М., К. Рахматуллин, Ө. Жакишев, Т. Саманчин.* Кыргыз адабиятынын очерки. – Ф., 1943.

⁸ Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Ф., 1988.

⁹ *Молдо Кылыч.* Казалдар. – Ф., 1990.

¹⁰ Кыргыз эл ырчылары. – Б., 1994.

¹¹ *Молдо Нияз.* Санат дигарасттар. – Б., 1993.

¹² Боогачы (түзгөн – Ибраимов Кубат. – Б., 1994).

¹³ Залкар акындар. I, II том. – Б., 1998, 1999.

¹⁴ Акылман Калыгул. Түзгөн – С. Мусаев, А. Акматалиев. – Б., 2002.

¹⁵ Базаркул Данияров – туңгуч агартуучу. Түзгөн – К. Орозбаева, Даниярова. – Б., 2000.

¹⁶ Ташым Байжиев. Түзгөн – Мар Байжиев. – Б., 2002.

¹⁷ *Казыбек. Кан, жандан чыккан казалдар. Түзгөн Өмүр-бек Дөлөев.* – Б., 2003.

¹⁸ *Артыкбаев К.* Акыйкат сабагы. – Б., 1996.

¹⁹ *Эркебаев А.* – Малоизученные страницы киргизской литературы. – Б., 1999.

²⁰ Кыргыз адабиятынын тарыхы. 5-том. – Б., 2002.

²¹ *Никитич П., Токомбаев А., Юдахин К.* Забытое богатство// Лит. газета. – 1956.– 21 июнь.

²² *Петросян А.* Споры о наследстве//Знамя. – 1961. – № 8. стр. 204–213.

²³ *Юнусалиев Б. М.* – Молдо Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушун чагылдырган чыгармаларынын айрым маселелери//Ала-Тоо. – 1989. – № 2.

²⁴ *Мамытов С.* Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX и начала XX в. в. – Б., 1999.

²⁵ *Алтымышбаев А.* Из истории развития общественно политической и философской мысли киргизского народа в конце XIX и начала XX в. в. Известия АН Кирг. ССР. вып. 4. – 1957.

²⁶ *Богданова М.* О некоторых вопросах истории киргизской литературы XIX и начала XX в. в. Труды института языка, литературы и истории. – Ф. Кир. ФАН ССР. – 1952. – 3 вып.

МАНАСТААНУУ ИЛИМИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Манастаануу илими түпкү негизинде кыргыз фольклористикасынын курамына кирип, илимдин ошол багытынын өзүнчө бутагы-бөлүгү болгон менен, көп белгилери жактан өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар, анын үстүнө алгачкы кабар-маалыматтары элибиздеги оозеки чыгармалардын бардык үлгүлөрүнүн кайсынысын алганда да алда канча узак убакыт мурда башталган багыт.

«Манас» бир чыгарма. Жанрдык белгилери жактан эпоско, анын ичинен баатырдык эпоско жатат. Кыргыздарда эпостор, айрыкча баатырдык эпостор өзгөчө өнүккөн. Саны жактан арбын. «Манас» негизги белгилери жактан ошолордун бири. Бирок, бул чыгарманын эл турмушунан алган орду, аткарган милдети өзгөчө. «Манас» байыркы элдердин биринен болгон кыргыздардын изи сакталган үч миңден ашуун тарыхы жолунун орчундуу мезгилдеринин ичинде калкыбыздын карманган туусунун, таянар негизинин, ишенген үлгү, нравалык чен-өлчөмдөрүнүн, бүт калктын жашоо-тиричилигинин корутундусунан алынган бардык табылга, ийгилик-жетишкендиктеринин, басып өткөн тарыхы жолунун тажрыйба-маалыматтарынын жыйындысы кор-казынасынын милдетин аткарып, бул эл үчүн улуу, ыйык мураска, улуттук сыймыкка айланыптыр. Ошон үчүн эски замандардан бери эле «Манастын» калк арасындагы өзгөчө зор кадыр-баркы, эстеликтин мазмунундагы берилген кабарлардын маанилүүлүгү жана кенен чеги кыргыздар арасында болгон, алар менен катташкан, мамиле түзгөн ар бир чет эл өкүлүн – дин тараткан миссионерлерди да, жер кескен саякатчыларды да, жаңылык издеген илимпоздорду да, жер ченчи, эл байкоочу

атайын. чалгынчы-жесетчилерди да, акыры бул эл менен карым- катышта болгон катардагы жөнөкөй адамдарды да өзүнө тартып, көңүлүн буруп, бирин көркөмдүк күч-таасири менен суктантса, экинчилерин ушул чыгарманы өз максаттарында пайдалануу далалатына түрткөн. Кыргыз жергесинде болуп, «Манасты» укпаган, ага көңүл бурбаган, бул эстелик боюнча оюн айтпаган кабары жазма булактарда сакталган бир да окумуштуу, саякатчы ж. б. чет элдик жок экендиги мунун кадиксиз далили. Ушундай кадыр-баркка ээ болуп, көп көңүл бурулуунун натыйжасында «Манас» эпосу жамы кыргыз калкына таандык көркөм сөз үлгүлөрүнүн ичинде тексттери 1-жолу кагаз бетине түшүп жазылган, башка элдердин тилине которулган жана китеп түрүндө басмадан чыккан чыгарма.

Бүгүнкү күндө илимге белгилүү болгон маалыматтарга караганда «Манаска» тиешеси бар маалыматтардын жазма булактарда жолуккандарынын мезгили боюнча улуусу «Мажму ат-Табарих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу фарсы тилиндеги кол жазма.

Кол жазма Ферганада жайгашкан Аксыкенттин тургуну – аксыкенттик молдо Сайф-ад-дин жана анын уулу Нооруз-Мухамедге таандык. Кол жазма качан жазылганы анын автору тарабынан көрсөтүлгөн эмес. Эмгекти акад. В. В. Бартольд XVI кылымда жазылган деп эсептейт¹. Ушул кол жазманы Ленинград библиотекасынын архивинде сакталган жеринен байкап, көңүл буруп, «Манаска» тиешеси бар экенин аныктап чыккан окумуштуу А. П. Тагиржанов так дата көрсөтүп, документ 1503–1514-ж.ж. аралыгында жазылган деп божомолдойт.

Бүгүн илимге ушул кол жазманын үч үлгүсү белгилүү: 1) мурдагы Ленинград университетинин китепканасынын Чыгыш бөлүмүндө сакталып турган кол жазма (катар номери – 963). Аны окуп, мазмунунда жолуккан «Манас» – деген ысымга көңүл буруп, кеңири таанышып, кыргыздардын эпосуна тиешеси бар экендигин далилдеп, кеңири кириш сөз жазып, тексттинин факсимилесин комментарийлары менен 1960-жылы А. Т. Тагиржанов китеп кылып басмадан чыгарган («Собрание историй – Маджу-му ат-таварих. Ленинград университетинин басмасы»). 2)

Россия Илимдер академиясынын Азия элдеринин институтунда «Жами ат-таварих» – деген жаңылыш аталыш менен көрсөтүлүп, 667 номуру менен сакталып турган нуска. Нусканы В. А. Ромодин таап, окуп чыгып, орус тилине которгон. Ошол котормонун негизинде кол жазманын мазмунун З. Мамытбеков өз түшүндүрмөлөрү, комментарийлары менен 1966-ж. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери» – деген эмгекте жарыялаган. 3) Кыргыз республикасынын Жалал-Абад областындагы Алабука району, Баймак кыштагында жашаган, кесиби мугалим Жайлообаев Назармат аттуу адамда сакталган нуска.

Бул нуска жазуучу Т. Касымбеков газетага жарыялаган маалымат аркылуу коомчулукка билинип, атайын комиссия түзүлүп, ошол комиссиянын чечими боюнча белгилүү окумуштуу К. Карасаев, «Манас» бөлүмүнүн башчысы С. Мусаев барып, кол жазма менен таанышып, документти алып келип, илимдер академиясынын кол жазмалар бөлүмүнө өткөрүшкөн. Ал кол жазманы М. Досбол уулу менен илимий кызматкер О. Сооронов кыргыз тилине которуп, «Тарыхтардын жыйнагы» – деген ат менен 1966-ж. китеп түрүндө жарыялаган (китептин кириш сөзүн О. Сооронов жазган).

Кол жазмалардын үч нускасынын мазмуну негизинен бири-бирине окшош.

Кол жазма «тарых» деп аталганы менен мазмуну боюнча, чынында, IX–XV кылымдар аралыгындагы айрым тарыхый маалыматтарды, ойдон чыгарылган көркөм туундуларды, санжыра, улама, жомок, эпос, легенда, миф ж.б. материалдарды кошуп синтездештирилген өзүнчө көркөм чыгарма.

Чыгарма башкы максатында – кыргыздарга арналган, ушул элдин арасында мусулман динин үгүттөө, жайылтуу максаты үчүн кызмат кылган эмгек дешке негиз бар. Анткени кол жазманын мазмунунун орчундуу бөлүгүн кыргыздар, алардын уруу бөлүнүштөрү, жашоо шарты, айрыкча Манас баатыр, анын эрдик иштери ж. б. кыргыздарга тиешеси бар маалыматтар ээлейт.

Кол жазмада «Манас» эпосу жөнүндө сөз жок, Манас реалдуу болгон, тарыхый адам катары көрсөтүлүп, анын

калмактарга каршы күрөшү, бул күрөштө кимдер ага жардам бергени ж. б. маалымдалат, айрыкча Манаска Жалал ад-Дин шейхтин көп жолку, ар түрдүү жардамдарына, тийгизген пайдасына басым жасалат. Ошентсе да эмгектин авторуна «Манас» эпосу маалымат берүүчү булак, же чыгарманы жазуудагы таяныч катары кызмат өтөгөнүнө күмөн кылууга болбойт. Талас, Каркыра, Чаткал ж. б. сыяктуу жер-суу аталыштары, ошондой эле «Манастын» мазмуну менен «Тарыхтагы» көптөгөн орчундуу окуялардын бири-бирине туура келиши, Жакып, Манас, Жолой сыяктуу эпостук каармандардын аттары, Манаска каршы турган эпикалык душман калмактар экендик ж. б. белгилер муну айкындап турушат.

Ал белгилер Манастын атасы Жакып, жери Талас, кырк жигити бар, эпикалык душманы калмактар жана алардын башчысы Жолой ж. б. сыяктуу көзгө даана көрүнүп турган элементардык көрүнүштөрдө эле эмес, негизги окуялардын башкы нугунан, сюжеттин өнүгүш жолуна тиешелүү деталдардан да айкын көрүнөт.

Эпос менен кол жазманын маалыматтарындагы жакындык белгилер Манастын ууланышына байланышкан кабарларда айрыкча даана көрүнөт. Бүгүнкү бизге белгилүү варианттарда «Көзкамандар окуясы» деген ат менен белгилүү болгон эпизоддун негизги нугу мындан беш жүз жылга чамаалаш мурда эле иштелип чыккан сюжет экендигине жеке эле Манас баатырдын өз тууганы тарабынан уулантылышы гана эмес, ошол окуядагы башка көптөгөн деталдар да күбө.

Келтирилген фактылар молдо Сайф ад-диндин кол жазмасында берилген маалыматтарга «Манас» эпосунун мазмунундагы айрым эпизоддор, тагыраак айтканда бизге жеткен варианттарда кезиккен туруктуу салттык окуялардын айрымдары негиз болгондугун күмөнсүз айгинелейт. Ушуга таянып мындан беш жүз жыл чамалуу мурда эле эл арасында кыргыз эпосунун туруктуу өзөк окуяларынан күчтүү жоодон элдин чабылышы, Жакыптын сүргүнгө кетиши – жоо колуна түшүшү, Манастын туулушу, баатырдын алгачкы эрдиктери, эли-жерине ээ болуусу (атасын туткундан бошотуу, тарапкерлеринин жардамы ме-

нен жоону жеңип, кубалоо), аталаш туугандарынын кастык кылып баатырды уулантышы, эпикалык душманды жеңген чечүүчү согуш – Жолойдун өлүмү («Көкөтөйдүн ашы», же «Чоң казат») ж. б. сыяктуу эпизод-маалыматтарды ичине камтыган нуктун – сюжеттик схеманын айтылганын белгилөөгө мүмкүн.

«Манас» эпосун изилдеп үйрөнүү илиминдеги «Мажму ат-таварихтин» бүгүнкү күндөгү мааниси ушул кол жазманын маалыматтарына таянып чыгарманын бизге жеткен үлгүсүндөгү кайсыл эпизоддордун тээ байыртадан бери келе жаткан туруктуу көрүнүш – белги экендигин тактоодо зарыл керектүү фактылык кабарлар алууга болору.

«Манасты» көркөм чыгарма катары өз атынан атап, мазмунуна кирген окуяларды баяндап, баа берип, кыргыздардын бул мурасы менен окумуштуулар дүйнөсүн тааныштыруу аракетинин башталышы XIX кылымдын экинчи жарымына таандык. Бул багытта көч баштап, из салган биринчилик орун казак элинин белгилүү уулу, орус армиясынын офицери, таланттуу окумуштуу Чокан Валихановго тиешелүү.

Ч. Валиханов орустардын аскердик экспедициясынын составында 1856-ж. Кыргыз жергесине келип, ошол сапар учурунда «Манасты» угат жана чыгарманын бир эпизодунан чакан үзүндү жазып алат.

Ч. Валиханов кагаз бетине түшүрткөн текст «Манастагы» кеңири белгилүү эпизоддордун биринен болгон «Көкөтөйдүн ашы» аттуу окуя. Текстин жалпы көлөмү 3320 сапыр. Ыр саптарынын арасында бир нече жерде аралашкан кара сөз бар.

Ч. Валиханов өзү кагаз бетине түшүрткөн «Көкөтөй кандын ашын» «Манастагы» эң мыкты эпизод – деп эсептейт.

Окумуштуунун «Көкөтөй кандын ашын» орус тилине которуу аракети аягына чыгарылбай, кыргызча тексттердин 910 сабы гана которулган. Ошол котормо 1902-жылы 21-мартта өткөн Орус археологиялык коомунун чыгыш бөлүмүнүн кеңешмесинде талкууланып, котормонун деңгээли, тактыгы, материалдын мазмуну жактан эмгек жы-

йындын катышуучулары тарабынан жогору баага ээ болот. Котормо биринчи жолу 1904-ж. Ч. Ч. Валихановдун мыкты деген чыгармаларынын катарында Санкт-Петербургда жарык көргөн.

«Көкөтөй кандын ашынын» кыргызча тексттери окумуштуунун көзү өткөн соң кайда сакталганы белгисиз болуп, көп жылдар бою дайынсыз жүрүп, 1960-жылдардын орто чендеринде акад. А. Маргулан таап, кол жазманын факсимилесин өзү жазган кеңири кириш сөзү, комментарийлары менен кошо 1971-жылы Алматыда жарыялады.

«Манас» эпосун изилдеп үйрөнүүдө Ч. Валиханов кагаз бетине түшүрткөн тексттердин, алардын котормосунун, ошондой эле окумуштуунун кыргыздардын мурас эстелигине карата айткан ойлорунун, берген баасынын, илимий корутундуларынын баркы, мааниси чоң.

Ч. Валихановдун «Манас» жомогуна тиешелүү ойлору менен маалыматтары «Ысык-Көл күндөлүктөрүндөгү» бир нече жердеги кыска эскерүүлөрдү эсепке албаганда, негизинен, анын аягына чыгарылбай калган, тема да коюлбаган кыргыздар жөнүндөгү көлөмдүү кол жазмасында жана «Жунгария очерктери» аттуу коомчулукка кеңири белгилүү, дыкаттык менен иштелип чыккан фундаменталдуу илимий эмгегинде топтолгон. Бул эмгектерден «Манас» эпосунун мазмуну, айтуучуларынын чыгармачылыгы, чыгарманын пайда болуу, курулуу ыгы ж. б. көптөгөн багыттар боюнча баалуу пикир, илимий жоромолдорду табууга болот.

Казак окумуштуусу кыргыздардын улуу эстелигин жогору баалайт. Анын бул чыгармага карата «Манас» кыргыздардын бардык мифтеринин, жөө жомокторунун, уламыштарынын бир убак мезгилге келтирилген жана бир адамдын – баатыр Манастын айланасына топтолгон энциклопедиялык жыйнагы. Бул талаа Илиадасы сымал нерсе. Кыргыздардын жашоо шарттары, үрп-адаттары, адеп-ахлахтык түшүнүктөрү, географиясы, диндик ишенимдери жана медициналык билгендери, ошондой эле алардын эл аралык мамилелери бул эпопеяда чагылдырылган» – деген баа, аныктамасы «Манас» эпосуна берилген мүнөздөмөлөрдүн классикалык үлгүлөрүнүн бири.

«Манас» эпосунун негизги үч бөлүмүнүн окуяларын баштан-аяк ирээти менен кагаз бетине түшүргөн, жазган материалдарын кыргыз тилинде китеп түрүндө басмадан чыгарган жана чыгарманы ыр түрүндө башка элдин тилине биринчи болуп которгон адам орус окумуштуусу акад. В. В. Радлов.

Илим дүйнөсүндө атактуу түрколог, академик, орус окумуштуусу Василий Васильевич Радлов – деген ат менен белгилүү болгон бул адамдын өз аты Фридрих, атасынын аты – Вильгельм, улуту боюнча немис, 1837-жылы 5-январда Берлинде туулуп, 1918-жылы 12-майда Петроградда дүйнөдөн кайткан. 1858-жылы Берлин университетин бүтүрүп, түрколог адистигине ээ болгон В. В. Радлов эмгек жолун Россияда баштап, бүт өмүрүн ушул өлкөдө жүрүп түрк элдеринин тилин, элдик оозеки чыгармаларын, тарыхын, этнографиясын, байыркы эстеликтерин, маданиятын изилдөөгө арнаган жана бул багытта орчундуу ийгиликтерге жетишип, чыгаан окумуштуу катары бийик кадыр-баркка ээ болгон адам.

Түрк тукумундагы элдерди кыдырып атайын уюштурган көптөгөн экспедицияларынын учурларында В. В. Радлов кыргыз жергесинде да бир нече жолу болуп, бул элдин турмушу менен таанышып, оозеки көркөм чыгармаларынын үлгүлөрүн кагаз бетине түшүргөн. Ошолордун арасында «Манас» эпосунун тексттери да бар.

Окумуштуунун өз эскерткенине караганда ал «Манастын» тексттерин 1862-ж. Текесте бугу, 1869-ж. Ысык-Көлдүн батышында сарыбагыш жана Токмоктун айланасында солто урууларынын арасынан жазып алган¹⁰. Ага чыгарманы айтып берген информаторлор жөнүндө окумуштуу эч жерде эскербейт, тексттер эки башка учурда жана бири-биринен аралыгы бир кыйла алыс жайларда жазылып алынганына караганда В. В. Радловго «Манас» айтып берген адамдар бир нече, башка-башка адам болгону күмөнсүз.

Окумуштуу кыргыздар арасына биринчи жолу келгенде кагаз бетине түшүрүлгөн материалдардын жалпы көлөмү 80 бет. Бирок ал кайсыл окуялар экени чечмеленип көрсөтүлбөйт.

В. В. Радловдун кыргыз жергесинде жазып алган материалдары жана окумуштуунун жалпы эпос, «Манас», анын айтуучуларынын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж. б. жөнүндөгү илимий жыйынтыктары «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү («Образцы народной литературы северных тюркских племен») аттуу он томдон турган китептердин V томунда 1885-ж. Санкт-Петербургда басмадан чыккан. «Манастын» тексттеринин мазмуну жана көркөмдүк бийик деңгээли окумуштууга терең таасир бергендиктен ал чыгарманы немец тилине көркөм которуп, котормо ошол эле 1885-жылы Лейпцигде жарык көргөн.

Кыргыздарга таандык материалдар жарык көргөн V том орус тилинде берилген В. В. Радловдун кириш сөзүнөн жана транскрипцияланган орус алфавити менен кыргыз тилинде басылган тексттердин (I–XXVI б.), «Манас» (1–368-б.), «Жолойкан» (369–525-б.), «Эр Төштүк» (526–589-б.), кошоктор (590–589-б.) – делген төрт бөлүмүнөн турат.

Көлөм жагынан да, кириш сөздө окумуштуу өзгөчө көңүл бурган мааниси жактан да китептеги башкы бөлүм – «Манас».

«Манастын» үч бөлүмүнө тиешелүү материалдар китепте 7 темага бөлүнүп берилген: 1) Манастын туулганы; 2) Алмамбет мусулман болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет; 3) Манас менен Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени; 4) Бокмурун; 5) Көзкаман; 6) Семетейдин туулганы; 7) Семетей. Чыгарманын мазмунун түзгөн окуялардын бул түрдөгү орундары шарттуу. Анткени кириш сөздө окумуштуу окуяларды айтуучудан уккан үлгүдө эмес, Манастын өмүр жолунун жүрүшүнө ылайык жайгаштырганын эскертет.

Эпостун «Манас» бөлүгүнүн көлөмү 9449 сап ыр. «Семетей» 1421 сап, «Сейтек» 506 сап ырды түзөт. В. В. Радлов боюнча үч бөлүм биригип 11376 сап ырдан турат.

В. В. Радлов кагаз бетине түшүргөн тексттердин илим үчүн башкы мааниси бүгүн белгилүү варианттардагы кайсыл окуялар, кандай мүнөздө мурдатадан келе жаткан сюжеттик белги экендигин тастыктоодо салыштыруучу

көрсөтмөлүк үлгүнүн, бул багытта ой айтууда далил болуучу фактылык таянычтын ролун аткаргандыгында, б. а. ал тексттерди биздин учурубубзда жазылган материалдар менен салыштыруу аркылуу жүз элүү жылдан ашуун убакыт ичинде эпостун мазмуну, идея, тема, башкы каармандардын мүнөздөмөлөрү өзгөрүүлөргө учураганбы, эгер учураса кайсыл багытта жана канчалык даражада? – деген сыяктуу орчундуу маселелерге жооп алууда зарыл керектүүлүгүндө.

«Манас» эпосунун В. В. Радлов кагаз бетине түшүргөн тексттери, жана окумуштуунун бул чыгармага берген жогору баасы, жомоктун көркөмдүк касиеттери, айтуучу-аткаруучуларынын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж. б. көптөгөн багыттар боюнча айткан ойлору менен байкоолору, илимий корутундулары маанисинин тереңдиги жактан бүгүн да күчүн жоготпойт, баркы жогору.

Актан Тыныбековдун күбө өтүп, берген маалыматына караганда чоң манасчы Тыныбек Жапы уулу Нарын уездинин участковоюнун (орус адамы аты, жөнү белгисиз) суроосу боюнча 1898-жылы өзү айткан варианттан чакан үзүндүнү кагаз бетине түшүртөт (өзү жазганы, же кат билген башка адамга жаздырганы белгисиз). Ошол материалга чакан киришүү жазып, 1925-жылы Эшенаалы Арабаев «Тыныбек жомокчунуку, «Семетейден» бир бөлүм–деген ат менен Москвадан араб тамгаларын колдонуп бастырып чыгарган.

Эпизоддун негизги нугу, окуялар кыскарган түрдө айтылганы байкалып турса да, бүгүн илимге кеңири белгилүү варианттардагы мазмунга жакын.

Венгер окумуштуусу доктор Георг фон Алмаши саякатчы катары Азия жана Борбордук Азияга жасаган саякаттарынын учурунда 1900-жылы кыргыздардын жергесине келип, 7 ай бою ушул өлкөнү кыдырып жүрүп, Нарын-Кол кыргыздарынын арасынан «Манасты» угуп, эпостон 72 сап ыр көлөмүндөгү текстти жазып алып, аларды венгер тилине которуп, кыргызча текстти жана өз котормосун илимий комментарийлар менен жабдып 1911-жылы «Чыгыш кабарлары» («Восточное обозрение») журналына жарыялайт. Ошол эмгектин немец тилиндеги котормосу

1911–1912-жылдары Будапештте чыккан «Keleti Szemle» журналынын XII томунда басылып чыгат.

Окумуштуу үзүндүнү кимден жазып алганын көрсөткөн эмес. Н. Алмашинин «Манас» эпосу, анын мазмуну боюнча билген маалыматтары кагаз бетине түшүрүлгөн үзүндүдөгү кабарлардын чегинен алда канча кеңири. Буга окумуштуунун «Кара кыргыздардын эпосу «Манастын өлүмүнөн» – деген тема менен берген эпос, анын мазмуну жана окумуштуунун бул чыгарма жөнүндөгү ойлору маалымдалган чакан эмгек күбө. Г. Алмаши– «Манас» эпосунун ыр түзүлүшү боюнча биринчи болуп пикир айткан изилдөөчү.

Белгилүү орус сүрөтчүсү Б. В. Смирнов 1903–1904-жылдары сүрөтчү катары императордук орус географиялык коомчулугунун экспедициясына катышып, Бишкекте, Түндүк Кыргызстандын ою менен тоосунун көп жерлеринде болуп, ошол саякаттарынын учурунда Кенжекара аттуу адамдан «Семетейдин» үзүндүсүн угуп, өзү уккан Семетейдин үргөнчтү кечип өтүп, Айчүрөккө жолуккан жерин кыскача кара сөз менен орус тилине которуп (Атайбек аттуу тилмечтин жардамы менен) кагаз бетине түшүрөт. Ал котормо Б. Смирновдун 1914-ж. Москвада жарык көргөн «Түркстандын талааларында» («В степях Туркестана») аттуу китебинде жарык көргөн.

Б. Смирнов Кенжекаранын аткаруусунда «Семетейден» үзүндүнү бал аарысынын момунун жардамы менен фоно жазууга түшүрөт, семетейчи ырчынын сүрөтүн тушь менен тартат. Сүрөтчү өзү уккан үзүндүнүн негизинде Семетей менен Айчүрөктүн Үргөнч жээгинде жолугушуусу деген темада сүрөт тартат. Бул эпостун каармандарынын көркөм элесин живопись аркылуу чагылдыруу аракетинин биринчи кадамы.

«Манас» эпосуна тиешеси бар буга чейин сөзгө алынган маалыматтар үзүлдү-кесилди мүнөздөгү айрым кабарлар гана болуп, системалуу иш алып барылган илимдик деңгээлге көтөрүлө алган эмес.

«Манас» эпосунун, анын бөлүмдөрүнүн тексттерин эл арасынан чогултуу, жыйнап, кагаз бетине түшүрүү, тексттерин үйрөнүү, илимдик проблемаларын изилдеп, тал-

доого алуу иштерине кыргыз элинин тарыхый жолундагы советтик түзүлүш учуруна туура келген мезгилинде көп көңүл бурулду. Илимдин бул багытында түрдүү элдердин көрүнүктүү өкүлдөрү, атайын өкүмөттүк мекемелер аракеттенгендиктен, иш системалык мүнөзгө ээ болуп, орчундуу натыйжалар жаралды, фольклористика илиминин бир тармагы катары эпостун тексттерин жыйноо, бастырып чыгаруу, башка элдердин тилдерине которуу, чыгарманын илимдик проблемаларын изилдөө бөлүктөрүн ичине камтыган манастануу илими пайда болду. Ал илимдин өзүнчө өнүгүш жолу – калыптануунун түрдүү баскыч, этаптары бар: жыйырманчы жылдар ичи алгачкы башат болсо, отузунчу, кыркынчы жылдар арасы – түптөлүү, кыркынчы, алтымышынчы жылдар ичи – изденүү, алтымышынчы жылдардан бүгүнкү күндөргө чейинки убакыт – калыптануу учурлары катары мүнөздөлүшү жөндүү.

Бир кылымга жетпеген мезгилди кучагына алып, кыргыздардын узак тарыхый жолунун, элестүү айтканда, көз ирмемине татырлык убактысын ээлеген советтик түзүлүш учуру маани-маңызы боюнча да, ак-кара түсү, пайда-зыяндуу жактары жактан да калкыбыздын тагдырында орчундуу орунга ээ болуп, жарык да, көлөкөлүү да изин калтырды. Ошол учурдун бизге калтырган жемиштүү, оң натыйжалуу жактарынын бири ушул ата-бабабыздын улуу мурасына бир топ көңүл бурулуп, аны жыйноо, изилдеп үйрөнүү багыттарында бир катар ийгиликтердин жаралышына ыңгайлуу шарт түзүлгөнү. Манастануу илиминин түптөлүп, пайда болушу да, өйдө-ылдыйлуу, өз алдынча татаал жетишкендиги менен чыр-чатагы да арбын өнүгүш жолунун этап-баскычтары да ушул тарыхый учурдун баскан жолу, анын мүнөзү менен шартташкан, максат-талаптарынын ыңгайына ылайык өңүттө жүргөн.

Колдо болгон илимге белгилүү маалыматтарга караганда манастануу илиминин бутак-багыттарынын ичинен советтик түзүлүш учурунда эпостун тексттерин кагаз бетине түшүрүү аракеттери биринчи болуп башталыптыр.

Хронологиялык принципти так кармап айтканда, советтик түзүлүш учуруна кирген XX кылымдын 20-жылдарында «Манаска» тиешелүү материалдардан кагаз бетине

биринчи түшкөнү 1922-жылы 31-июлда белгилүү манасчы Тоголок Молдодон (Байымбет Абдыракманов) «Семетейдин Айчүрөккө барганы» деген тема коюлган эпостун «Семетей» бөлүмүнө тиешелүү чакан үзүндү.

К. Мифтаковдун башкы максаты өзү атайын издеп келген Сагымбайдан текст жазуу болгондуктан, кагаз бетине түшүрүлгөн чакан үзүндү менен чектелип, Тоголок Молдонун вариантын толук жазган эмес (белгилүү манасчылардын бири Тоголок Молдо өзү айткан вариантты кийин өзү кагаз бетине түшүрүп, өткөргөн).

Ушул Тоголок Молдодон «Семетейдин» үзүндүсү жазылгандан көп узабай эле улуу жомокчу Сагымбай Орозбак уулунун вариантын кагаз бетине түшүрүү иши башталат.

Сагымбайдын вариантын кагазга түшүрүү иши төрт жылга чамалуу убакка созулуп, 1926-жылдын августунда аяктайт. Жазуу ишине анын башталышында К. Мифтаков, С. Сооронбаевдер катышып, бирок негизинен башынан тартып, аягына чейин Ыбырайым Абдырахманов бүтүргөн. Жазылган материалдардын жалпы көлөмү 180378 сап ыр, ыр арасында бир нече жерде кыска түрдөгү кара сөздөр да бар.

Манастаануу илиминин алгачкы башаты болгон өткөн кылымдын жыйырманчы жылдарынын ичинде «Манастын» тексттеринин ичинен басмадан чыкканы жалгыз китепче – Тыныбек жомокчу айткан «Семетейден» чакан үзүндү. «Семетейден бир бөлүм» – деген ат менен 1925-жылы Москвада арап тамгалары менен беш миң нускада жарык көргөн бул китепчинин жалпы көлөмү – 3617 сап ыр. Китепчеге Э. Арабаев чакан кириш сөз жазган.

Жарыяланган үзүндү 1898-жылы, Нарын приставы, орус адамынын суроосу боюнча Тыныбек жомокчу кагаз бетине түшүргөн материал.

Ушул сөз болуп жаткан өткөн кылымдын 20-жылдарынын ичинде эпостун тексттерин жарыялоого караганда чыгарма боюнча пикир айтып, анын айрым илимдик проблемаларына тиешелүү маселелерге кайрылуу аракеттери бир кыйла активдүү болуптур.

Совет доорунда «Манасты» изилдөө багытындагы илимге белгилүү иштердин төл башы катары белдүү түрколог,

проф. П. Фалевдин «Илим жана агартуу иши» («Наука и просвещение») аттуу Ташкентте чыгуучу журналдын 1922- жылкы 1-санында жарыяланган «Кара кыргыздардын былиналары кантип курулат» («Как строится каракиргизская былина») аттуу чакан макаласы эсептелет.

1925-жылы арап тамгасы менен Москвада жарык көргөн «Семетейден» алынган чакан үзүндүгө Э. Арабаев тарабынан жазылган кириш сөздү «Манас» боюнча басма түрүндөгү кыргыздын калеминен жаралган биринчи эмгек дешке болот. «Семетей баатырдан бир бөлүм» деген тема менен берилген бул чакан макаланы терминдин кеңири маанисиндеги кириш сөз дешке деле болбойт, анын мазмуну да, алдына койгон максаты да жупуну.

Киришүү «Семетейдин» сюжетин кыскача маалымдоодон башталып, жарыяланып жаткан тексттин ошол окуялардын өнүгүшүндөгү ордун, башы, аягы жок бул материал «Кыргыз калкына маалым кадимки Тыныбектин жомогунан бир келмек» экендигин эскертип, Семетей» толук жыйналганда бардык окуялары бир бастырыларын айтып, азыркы жарыялоону «калкка тил суутуу кылууга асты менен бастырып олтурабыз» – деп, оюна жыйынтык чыгарат.

Кириш сөз канчалык көлөм жактан чакан, мазмуну жупуну болсо да, ошол өз учурундагы кыргыз эпосун изилдөө, элге тааныштыруу багытындагы алгачкы чыйырдын биринчи кадамдары катарындагы көч башылык мааниси чоң. 20-жылдардын экинчи жарымында кыргыздардын эл катарындагы сезим-түшүнүктөрүнүн ойгонушу, жанданышы, өзгөчө тез темп менен өсүп-өнүгүшү үчүн тарыхта мурда эч качан болбогон шарттар түзүлгөн эле. Мунун катарына өз алдынча (автономиялуу) область болуп бөлүнүү, өз алфавитинин түзүлүп, натыйжада өз тилинде окуу, китеп-газеталардын басылып чыга башташы ж. б. сыяктуу көптөгөн рухий маданияттын булактарын кошууга болот. Айрыкча 1926-жылы крайды таануу институтунун, ал эми 1928-жылы андан бөлүнүп чыгып Тил жана жазуу (институт тили жана письменности) институтунун уюштурулушу жазуу-сызуу иштеринин эле жөнгө салынуу маселелерин эмес, илимдин көптөгөн тармактарынын өзүнчө кадам

шилтеп, телчиши, түрдүү багыттардагы алгачкы чыйырлардын пайда болушу үчүн шарт түзүлүп, өбөлгөлүк негиз жаралган.

«Манас» проблемаларынын ичинен ошол учурда өзгөчө көп көңүл бурулуп, талаш-тартыштарды туудурган маселе эпостун жазылып алынган тексттерин бастырып чыгаруу аракеттеринин айланасында болуп, ушуга байланыштуу чыгармага жалпы баа берүү, анын маани-маңызын белгилөө, пайда-зиянын тактоо багытындагы ойлор пикир алышуулардын, талаш-тартыштардын негизин түзөт.

Тарыхый шарттын ошол учурундагы коомчулуктун «Манас» эпосуна көңүл буруусунун, кызыгуусунун мүнөзүн, деңгээлин «Кызыл Кыргызстан» газетасынын 1930-жылы 27-майдагы санына талкуу иретинде жарыяланган К. Карасай уулунун «Манас» аттуу макаласындагы баяндалган маалыматтардан да даана байкоого болот.

Макаладагы козголгон негизги маселе – «Манас» эпосун бастырып чыгаруу. Автор «Манастын» ар бири 400 беттен турган тогуз томдун – жалпы көлөмү 200 басма табактан ашык текстти 1922 – 1926-жылдар арасында атактуу ырчы Сагымбайдан Ыбырайым Абдыракман уулу жазганы, бирок «ошо күндөн ушу күнгө бул маселеге кадимкидей назар салып, бастыруу чарасына киргизилбегендигине бир жагы каражаттын жоктугу болсо, экинчи жагы тартипке салуу үчүн билим кызматчыларынын жетишсиздиги болуп келгендигин эскертүү менен, кеңири мазмуну, чебердик-кооздук касиеттери жактан кыргыз оозеки адабияттарынын ичинде шексиз биринчиликти алуучу «Манас», «Семетей» поэмасын колдо болгон үлгүсүндө толук басмадан чыгаруу зарыл деп эсептейт.

Манастаануу илиминин өнүгүш жолунун экинчи этабы болгон 30-40-жылдар аралыгы сөз болуп жаткан илимдин негизинин түзүлүү-түптөлүү мезгили катары мүнөздөлөт. Бул белгини эң алды менен «Манас» эпосунун негизги үч бөлүмүнө тиешелүү көптөгөн варианттардын – зор көлөмдү түзгөн тексттердин кагаз бетине түшүрүлүшүнөн да көрүүгө мүмкүн.

Отузунчу жылдар ичинде, айрыкча 35-жылдардан тартып, «Манас» эпосунун тексттерин калк арасынан жый-

ноо – кагаз бетине түшүрүү маселесине зор көңүл бурулуп, өкмөт тарабынан зарыл керек деген ири суммадагы каражаттар бөлүнүп, натыйжада элге манасчы катары аты белгилүү ошол учурда көзү тирүү адамдардын дээрлик бардыгынан алар айткан варианттарды жазып алуу иштери жүргүзүлүп, иштин өзгөчө татаалдыгына жана узак убакытты талап кыларына карабастан, орчундуу ийгиликтерге жетишүүгө мүмкүн болгон – чоң манасчы С. Каралаев баш болгон, Шапак Ырысмендеев, Тоголок Молдо, Акмат Ырысмендеев, Багыш Сазанов, Актан Тыныбеков ж.б. көптөгөн манасчылардын айткан варианттары жазылып алынган, же жазуу иштери башталган.

Көптөгөн адамдардын катышуусун, ар бир манасчыдан текст жазуу узакка, кээде бир нече жылдарга созулган убакытты, орчундуу каражатты талап кылган бул өнөктүк маанисинин орчундуулугу, көлөм-чендик өлчөмү жактан масштабдуулугу менен айырмаланат.

Илимдин фактылык фундаменти түптөлүү менен бирге эле ушул баскыч, мезгил учурунда эпосту бастырып чыгаруу, башка элдердин тилдерине которуу, түрдүү багытта иликтөө иштери да жанданып, ар бир багыттын өз жолу даана көрүнө баштаганы көзгө урунат.

Эпоско тиешелүү маселелерди чечүүнүн үстүндө аракеттенген атайын мекеменин, анда иш алып барган жооптуу адамдардын болушу ийгиликке шарт түзүп, өбөлгө болгону шексиз. Анын тарыхы мындай: 1930-жылы 28-майда кыргыз тили жана жазуусу Илим изилдөө институту менен Кыргыз АССРинин Эл Агартуу Комиссариаты биргелешип уюштурган атайын, чоң кеңешме болуп, ага ошол кездеги кыргыз интеллигенттеринин чоң тобу (Арабаев, Ботояров, Жолдошев, Жантуров, Байжиев, Айылчинов, Нааматов, Тойчунов, Мифтаков, Абрамзон ж. б.) катышып «Манас» эпосун (Сагымбай манасчыдан жазылган тексттерди) басмага даярдоо жана жарыялоо маселеси каралат. Кеңири талкуудан кийин эпосту бастыруу зарыл деген бүтүмгө келишет. Бул иштерди уюштуруу жана жүзөгө ашыруу үчүн «Манас» комиссиясы» деп аталган атайын, жарым коомдук башталыштагы топ түзүү чечилип, кабыл алынат. Комиссиянын башчылыгына ошол кеңешмеде тексттерди

бастырып чыгаруунун принциптери жөнүндө атайын доклад жасаган К. Карасаев, катчысы болуп илим изилдөө институтунун кол жазмалар боюнча штаттагы кызматкери Шабданов бекитилет. Ошол «Манас» комиссиясынын төрагалык милдетин 1931-жылдан баштап К. Тыныстанов аткарып, андан кийин бул милдет ким республикадагы агартуу тармагын башкарса, ошого жүктөлүп жүрүп олтурган.

«Манас» комиссиясы 1931-жылдан баштап К. Тыныстановдун демилгеси менен эпостун тексттерин орус тилине которуу ишин да баштап, чыгарманын ырларын сапма-сап которуу тобу түзүлүп, ага Шабданов, Солтоноев, Тойчунов, Нааматов жана жазуучулар Алексеев, Попов тартылат.

К. Тыныстанов жетектеген «Манас» комиссиясы эпостун тексттерин басмага даярдоо, орус тилине которуу багытында бир катар иштерди иштеген. К. Тыныстанов 1932, 1936-жылдары эки жолу атайын ушул маселе боюнча Москвага командировкага барып, Поливанов, Батманов сыяктуу адистерди ыр саптарын сөзмө-сөз орус тилине которуу ишине тартып, 1935-жылы өткөн атайын конференцияны уюштуруп, белгилүү орус акын-кормочуларды чыгарманын орус тилине көркөм котормосун жүзөгө ашырууга макулдашып активдүү аракеттер көргөн. Бастырууга, которууга даярдалган кыргызча тексттерди 1935-жылы К. Тыныстанов редакциялаган. Даяр тексттер орус тилине сөзмөсөз которулуп, 1936-жылдан тартып Москвада котормочулар үчүн өткөрүлгөн атайын конкурстун жеңүүчүлөрү болгон Д. С. Липкин, Л. Пеньковский, М. Тарловский «Манасты» орус тилине көркөм которуу ишине киришишкен. Бирок андай аракеттерден көзгө көрүнөрлүк натыйжа чыга электе иш аягына жеткирилбей токтоп калган. Анткени иштин активдүү демилгечиси К. Тыныстанов катуу сынга алынып, ишинен четтетилгендикке байланыштуу ал катышкан иштердин көбү жараксыз, зыяндуу делип табылган. Буга Кыргызстан КП(б) БКнын Бюросунун 1937-жылы 5-ноябрдагы жыйынында кабыл алынган № 51-токтомунун § 8 күбө боло алат. Бул токтомдо 1. Атайын «Манас» комитети түзүлүп, анын составына Султанбеков, Салиханов, Камбаров, Токобаев, Жакишев

(жооптуу катчы), Алимов, Ашубаев, Жаналиев кирсин. 2. Мурдагы тексттер зыянкечтик менен иштелгендиктен, «Манасты» бастырып чыгаруу иши тексттерди аягына чейин редакциялоого жана комитет тарабынан бекитилгенге чейин токтотулсун – деген бүтүм чыгарылган.

Ошондой болсо да 1935-жылдардан тартып кызуу жүргүзүлүп жаткан «Манас» эпосунун түрдүү варианттарын кагаз бетине түшүрүү – жазып алып жыйноо багытындагы маанилүү иштер өз нугунда, мурдагы калыпта улантылган. Ошондой эле чыгарманын тексттерин орус тилине көркөм которуу да өз деминен кайтпай, колдоого ээ болуп турган. Ал эле эмес ушул аракетке жаңы багыт берилип, 1938-жылы 28-октябрда Кыргыз ССРинин ЭКК төрагасы Т. Кулатовдо өткөн «Манас» эпосун орус тилине которуп жаткан Москвалык котормочулар Липкин, Тарловский, Пеньковский жана Илим изилдөө институтунун, басмакананын, Жазуучулар Союзунун өкүлдөрү, башка жооптуу кызматкерлер катышкан кеңешмеде эпосту орус тилине которуу ишинин жүрүшү талкууланып, ошол жыйында «Манастын» кадыр-баркын көтөрүү максатында орусча китебинин 1-тому жарыкка чыкканда эпостун юбилейин өткөрүү чечими кабыл алынат жана эпостун чыгыш датасын тактоо иши окумуштууларга милдеттендирилет.

Ушул чечимге ылайык «Манастын» тексттерин кыргыз тилинде басмага даярдоо да кайра колго алынып, 1938-жылы 20-сентябрда Кыргыз ССРинин Эл Комиссарлар Советинин № 1323 токтому менен «Манасты» кыргыз тилинде бастырууну даярдоо үчүн атайын редакциялык комиссия түзүлүп, ага М. Чоңбашев, У. Жакишев, К. Маликов, Т. Шамшиев, Т. Үмөталиев бекитилет. Ал эми 1939-жылы декабрда КП(б)К БКнын Бюросунун № 103 чечими менен эпостун кыргыз тилиндеги 1-китебинин Редколлегиясы катары Жакишев, Маликов, Үмөталиев, Бөкөмбаев, Токомбаев, Жумабаев бекитилет.

Ушул эле жылдары ишти жандандыруу, натыйжалуулугун арттыруу максатында узак жылдардан бери кызматкерлеринин көбү коомдук башталышта жүргөн мурдагы «Манас» комиссиясы, 1935-жылдан тартып «Манасты» бастырып чыгаруу редколлегиясы – деп аталып келген

мекеме атайын даярдыгы бар кадрлары арбын Кыргыз тили жана жазуу илим изилдөө институту менен Кыргыз ССРинин Эл Комиссарлар Кеңешинин 1938-жылы 8-августтагы № 1108 токтому аркылуу бириктирилип, «Манас» эпосун жарыялоо редколлегиясынын жумушчу аппараты, кызматкерлери, сметасы, каражаты, кызматкерлери жана буюм-тайымы институтка өткөрүлүп берилет, ушуга ылайык институттун тутумунда «Манас» эпосун бастырып чыгаруу бөлүмү түзүлгөн, бөлүмгө Ө. Жакишев башчы болуп дайындалган. Бир жылдан кийин 1939-жылы 16-сентябрдагы Илим Комитетинин № 3 токтому менен бөлүмдүн статусу өзгөртүлүп, атайын «Манас» сектору уюшулуп, сектор атайын штатта турган илимий кызматкерлер менен толукталган.

1940-жылы 23-мартта Кыргыз ССРинин ЭКСинин № 389-токтому менен 1940–41-жылдарда кыргыз жана орус тилдеринде эпостун 1–2-томдорун бастырып чыгаруу белгиленген, ошондой эле 1940-жылдын ичинде эпостун үч бөлүмүнөн айрым элге кеңири белгилүү эпизоддорду кыска түрдө жарыялоо да көрсөтүлүп, бул багытта Манастын балалык чагы, Алооке кан, Үргөнч, Тайтору, Манастын өлүмү ж. б. сунуш кылынган.

Согуш чыгып калганга байланыштуу бул токтомдун негизги маселеси аткарылган эмес, ошондой болсо да «Манас» секторунда басмага даярдалган айрым эпизоддор 1940–1943-ж.ж. ичинде «Манас» сериялары» деген ат менен он бир китепче жарык көргөн.

1940-жылдын 25-ноябрында Фрунзе шаарында Жалпы Союздук кеңешме өткөрүлүп, Москва, Ленинград ж. б. жактан окумуштуу адистер чакырылып, кеңешмеде талкууга алынган «Манас» эпосунун пайда болуш маселеси боюнча бул чыгармага миң жыл болду делген болжолдуу дата көрсөтүлүп, чечим кабыл алынган. Бирок согушка байланыштуу эпостун негизги китептери чыкпагандыктан юбилей өткөрүлгөн эмес.

1945-жылы 8-сентябрда КП(б)К БК Бюросу 1947-жылы «Манас» эпосунун 1100 жылдык юбилейи өткөрүлсүн – деп чечим кабыл алып, 51 кишиден турган Т. Кулатовдун төрагалыгы менен юбилейлик комитет түзүлүп, юбилей-

дин аппараты, секретарлары ж. б. бекитилген. Бирок, өз убагында даярдык иштери бүтпөгөндүктөн юбилей өтпөй, эки жылга кийин жылдырылган. Анын арасында өлкөдө саясий кырдаал өзгөрүп кеткендиктен маараке өткөн эмес, тескерисинче КПК БКнын Бюросунун 1952-жылы 27-июндагы № 270-токтомуна ылайык «Манас» боюнча мурда жарык көргөн бир катар китептер, алардын арасында 1946-жылы Москвада жарыяланган орус тилиндеги «Манас» Великий поход – деген 1946-жылы Сталиндик сыйлыкка көрсөтүлгөн китеп да зыяндуу катары пайдаланылуудан алынып салынган.

СССР Илимдер Академиясынын Президиумунун демилгеси менен 1950-жылы 20-октябрда атайын кеңешме өткөрүлүп, натыйжада «Манас» эпосунун илимий проблемаларын талкуулоо үчүн Жалпы Союздук конференция өткөрүү чечими кабыл алынып, атайын кеңири даярдыктардан кийин 1952-жылы 6-июндан 10-июнга чейин беш күнгө созулган, көптөгөн белгилүү окумуштуулар, жалпы саны төрт жүздөн ашуун адам катышкан илимий конференция өтүп, ал талкуулаган негизги маселеси боюнча «Манас» эпосу негизинен элдик чыгарма деген жыйынтык чыгарып, түрдүү варианттардын алгылыктуу тексттеринен курап бириктирилген вариант түрүндө үч бөлүмүн кыскартып жарыялоо зарылдыгын көрсөткөн. Ушул чечимге ылайык даярдалган эпостун тексттери «Манас» эки, «Семетей», «Сейтек» бирден китеп түрүндө жазуучулар К. Маликов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков тарабынан даярдалып, ал китептер 1958–1960-жылдар ичинде жарык көргөн.

1948-жылы өзүнчө топ болуудан калып, фольклор, секторуна кошулган «Манас» сектору СССР ИА Президиумунун 1-августта кабыл алган чечимине ылайык 1954-жылы кайра өзүнчө топ болуп түзүлгөн.

«Манас» эпосуна байланышкан зарыл проблемаларга мамлекет, өкмөт тарабынан орчундуу көңүл бурулгандыгына, бул багытта кыргыз интеллигенттеринин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн кызмат ордуна, кесибине карабай дээрлик бардыгы чын пейилден, активдүү аракеттенгендигине карабастан узак жылдар бою чыгарманын окуяларын ирээти менен камтыган толук сюжетин бастыруу боюнча

каалагандай ийгиликтүү натыйжалар чыкпагандыгынын негизги себептери, биринчиден, бул жомоктун өзгөчө зор көлөмү, окуялары татаал, мазмуну элдик узак убакыттар ичиндеги түрдүү көз караш, түшүнүктөрүн камтыгандыгы, ушуга байланышкан ага тиешелүү иштердин татаалдыгы болсо, экинчи орчундуу себеп республикада бул багытта иштеген улуттук атайын адистердин жоктугу, натыйжада чыгарманын көптөгөн күйөрмандарынын аракеттери талаага кеткен куру эмгекке айлангандыгы, булардын үстүнө, кээде чечүүчү мааниге ээ болгон ролду ойногон, жалпы мамлекеттик түзүлүштүн тоталитардык мүнөзү, идеологиясынын, саясаттын улам өзгөрүп, ар бир иш-аракеттин ошого ылайыкташууга аргасыз болуп туруусу деш жөндүү.

Ошондой болсо да өткөн кылымдын отузунчу жылдарынан башталып, кыркынчы жылдардын орто чендеринин алкагындагы мезгилди кучагына камтыган манаस्ताануу илиминин түптөлүү учуру катары мүнөздөлүүчү экинчи баскычы өз жүгүн ишенимдүү көтөрө алат дешке толук негиз бар. Анткени так ушул мезгил ичинде кандуу согуш учурунда да токтоп калбаган тексттерди жыйноо-жазып алуу иши ийгиликтүү улантылып, орчундуу натыйжалар берген. Чыгарманы бастырып жарыялоо боюнча да чоң-чоң китептер чыкпаганы менен эпостун калкка кеңири белгилүү эпизод-окуялардын кыйласы кыскартылып, чакан китепчелер түрүндө элге тараган. Башка тилдерге – орус тилине которуу колго алынып, которулуп жаткан «Чоң казаттын» үзүндүлөрү Борбордук жана республикалык мезгилдүү басма сөз каражаттарынын беттеринде көптөгөн жолдору басылып турган. Эпостун илимий проблемаларын иликтөө багыты да телчигип, бир катар маселелер талдоого алынып, пикирлер айтылган, айрыкча чыгарманы которуунун теориясы, «Манастын» чыгыш – пайда болуу доору, тарых менен байланышы жөнүндө көп сөз болуп, омоктуу ойлор, жоромолдор сунуш кылынган. Ушул маселелер боюнча Е. О. Поливановдун тексттерди орус тилине которуунун принциптери, А. Н. Бернштамдын «Манастын» чыгыш доору, тарых менен байланышы, С. М. Абрамзондун «Манас» этнографиялык

булак катары ж. б. эмгектер көңүл бурууга татыктуу. Согуш жылдарында убактылуу кыргыз жергесине келип баш мааналаган Москвалык, Ленинграддык көптөгөн белгилүү окумуштуулар кыргыз эпосун изилдеп үйрөнүүгө активдүү аралашып, бир катар маанилүү эмгектерди жаратышты. Алардын ичинен академик В. М. Жирмунскийдин, П. Н. Берковдун, М. И. Богданованын манастануу илимине кошкон салымдары орчундуу. Кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу К. Рахматуллин да «Манасты» изилдөө ишине ушул мезгил ичинде активдүү аралашып, бир катар белгилүү эмгектерин жаратты.

Казак элинин дүйнөгө кеңири белгилүү уулу, жазуучу жана окумуштуу М. Ауэзов да сөз болуп жаткан мезгил аралыгында илимий консультант, иликтөөчү катары «Манас» проблемаларына активдүү аралашкан. Ал кишинин 1928-жылдардан тартып башталган көп жылдык «Манас» эпосун изилдөөгө арналган фундаменталдуу эмгегинин алгачкы редакциясы отузунчу жылдар ичинде эле даяр болуп, казак тилинде жарык көрүп, иштин кайра каралып, толукталып бүткөн акыркы үлгүсү кыркынчы жылдардын 1-жарымында аяктап, басмага даярдалган.

Алтымышынчы жылдардын баш чендеринен тарта «Манас» секторуна келечектүү жаштар Э. Абдылдаев, С. Бегалиев, аларга удаа эле Р. Сарыпбеков, А. Жайнакова, кызматка кабыл алынып, эпос боюнча илимий иштер жазуу, кандидаттык диссертациялар даярдоо ж. б. жолго коюлат. Ушул учур манастануу илиминин келечеги үчүн шилтелген ийгиликтүү кадамдарынын башталышы эле.

1966-ж. СССР Илимдер Академиясынын Президиуму атайын кат аркылуу Кыргыз ССР Илимдер Академиясынан кыргыз жана орус тилдеринде «СССР элдеринин эпостору» сериясында жарыялоо үчүн илимий принциптерге ылайыктап «Манас» эпосунан 250 миң сап ыр көлөмүндөгү материалды даярдоо өтүнүчү менен кайрылган.

Бул орчундуу сунуш Тил жана адабият институтунун окумуштуулар кеңешинде талкууланып, ишти жүзөгө ашыруу милдети «Манас» секторуна жүктөлгөн.

Узак убакытка созулуп, көп күч-аракетти талап кылган бул иш «Манас» эпосун изилдөө багытында аракет-

тенген көптөгөн атайын адистерди даярдоонун өз алдынча мектеби болду.

С. Мусаев тарабынан иштелип чыгып, Манаस्ताануу бөлүмүндө жактырылган жана Москвада өткөн эл аралык эпосторду бастыруу маселесин талкуулаган авторитеттүү-форумдун колдоосун алган илимий принциптердин негизине таянып жүзөгө ашырылган «Манасты» эки тилде жарыялоо үчүн эпосту басмага даярдоо жумушу жеке эле текст үстүндө иштөө гана эмес, чыгармага таандык көптөгөн теориялык, практикалык иш-аракеттерди да кучагына алып, кыргыздардын улуу мурасынын көптөгөн проблемалары изилдөөдөн өтү.

Иштин туура багытта башталып, татаал маселелердин тез жана оң чечилиши үчүн ошол кезде бөлүмдө илимий консультант катары чоң окумуштуу Б. М. Юнусалиевдин иштегени чоң өбөлгө болду.

Ушуга удаа эле Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынын жарык көрүшү, «Манас» энциклопедиясынын эки томдугу даярдалуу, эпостун негизги эки вариантынын академиялык толук бастырылышы колго алынуу, алгачкы китептеринин жарык көрүшү жана ал эмгектердин илим чөйрөсүндө жылуу кабыл алынышы манаस्ताануу илиминин өсүп-өнүгүш жолунун этап-баскычтарын айгинелөөчү ийгиликтер.

Ушул эле мезгилдер ичинде «Манастын» миң жылдык мааракесине даярдык көрүүнүн алкагында жана эпостун орчундуу проблемаларына тиешелүү илимдик маселелерин чечүү максатында чыгарманын мазмун, идеясына, чагылдырган доору, тарых менен байланышына, образдар системасына, көркөмдүк касиеттерине, өнүгүү жолунун этаптарына, варианттарына, манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүнө ж.б. көптөгөн багыттар боюнча изилдөө иштери жүргүзүлдү.

Натыйжада бул орчундуу жүктү аркалап, жүзөгө ашырган илимий кызматкерлердин арасынан эмгектери, адис катары аттары илим дүйнөсүнө да, коомчулукка да кеңири маалым Э. Абдылдаев, Р. Сарыпбеков, А. Жайнакова, Р. Кыдырбаева, С. Бегалиев, К. Кырбашев ж. б. сыяктуу «Манас» эпосун изилдөөнү негизги кесиби кылган белгилүү окумуштуулар өсүп чыгышты.

Жогоруда аталган орчундуу эмгектердин жаралышында алардын негизги аткаруучуларынын биринен болгон жана узак жылдар бою «Манас» бөлүмүн башкарып, теманын жетекчиси катары бөлүмдөгү иштелген ар бир теманын багытын белгилеп, изилдөө жумушунун ийгиликтүү, талап кылынган деңгээлде жүзөгө ашырылуусуна көзөмөл жүргүзүп, уюштуруу иштеринин жүгүн аркалаган С. Мусаевдин да үлүшү орчундуу.

«Манас» эпосуна көңүл буруунун Кыргыз Республикасы эле эмес, бүткүл дүйнө жүзү боюнча жеткен чеги президент А. Акаевдин демилгеси менен 1995-жылы өткөрүлгөн «Манастын» миң жылдык мааракеси болду.

Бул орчундуу иш-чаранын өз деңгээлинде өтүшүндө Манастануу илиминдеги жетишилген ийгиликтердин ойногон ролу да чоң.

«Манас» жөнүндөгү илимдин түптөлүп, өсүп-өнүгүшүндө, айрыкча бул чыгарманын орчундуу илимий практикалык проблемаларынын туура чечилишинде көрүнүктүү окумуштуулар Мухтар Оморханович Ауэзовдун, Виктор Максимович Жирмунскийдин, Болот Мураталиевич Юнусалиевдин, Арфо Аветисовна Петросяндын, Калим Ахмедович Рахматуллиндин эпоско арналган эмгектеринин ойногон ролунда кун жок.

«Манастын» чет элдик күйөрмандары да арбын. Алардын арасында англиялык окумуштуу Артур Томас Хатто, кытай окумуштуулары Ху Чжэнь Хуа-Мухамед, Лаң Йын, франциялык түрколог Реми Дор ж. б. сыяктуу дүйнөгө кеңири белгилүү ири изилдөөчүлөрү да бар.

Манастануу илиминин бардык бөлүмдөрү боюнча иштер ийгиликтүү улантылууда.

ВАЛИХАНОВ ЧОКАН ЧИНГИЗОВИЧ
(1835–1865)

Валиханов Чокан Чингизович (Мухаммед-Ханафия) Чыңгизович (1835-ж. Казакстандын азыркы Кустанай обл., Жети-Көл районундагы Кушмурун кыштагы – 1865-ж. азыркы Талды-Коргон обл., Алтын-Эмел кыштагы) – казак элинин туңгуч илимпозу-этнограф, фольклорчу, тарыхчы, тилчи, демократ-агартуучусу.

Чокан (асан чакырганда коюлган аты Мухаммед-Ханафия, тынчы жок, шок баланы энеси чокоңдогон чоконум – деп эркелетип жүрүп, бала Чокан атыгып кетиптир) Валиханов (Вали Чокандын чоң атасы, ал кадимки Абылай кандын уулу, Орто жүз казактарынын каны болгон адам) Чыңгизович (Чыңгыз Чокандын өз атасы, Чыңгыз да кан аталып, орус падышалыгы тарабынан да жогорку мансап берилип – 1834-ж. Аман-Карагай округуна ага султан болуп шайланган адам) тектүү жердин тукумунан. Атасы Чыңгыз кан акылдуу, баамчыл, түшүнүгү бир топ кенен адам болгондуктан Чоканды алгач өз айылында диний мектептен окутуп, анан шаарга алып барып өзүнүн жакшы таанышы, орус адам, бай көпөстүн үйүнө жаткырып орус мектебинен окутат (Чокандын жаш чагынан тартып мүнөзүндөгү бекемдикти, чечкиндүүлүктү көрсөтүүчү бир учур – ошол атасы тааныш көпөстүкүнө алып барып таштап кетерде Чокан калбаймын деп, атасын ээрчип ыйлаптыр. Атасы уулун тилдеп, какыс-кукус кылып, таштап кете берет. Мени чоочун адамдардын көзүнчө ыза кылды деп атасына таарынган Чокан мектепти бүткөнгө чейин үйүнө барбай коюптур).

Зээндүү, тырышчаак Чокан орус тилин тез эле үйрөнүп, мектептеги сабакты мыкты билген окуучулардын катарына кошулат.

1847-ж. Осмкидеги кадет корпусуна окууга алынып, аны 1853-ж. 18 жашында ийгиликтүү бүтүрүп, аскердик ишин Батыш Сибирь генерал-губернаторунун адъютанты болуп баштайт.

Ишине так, чынчыл, калыс, зээндүү, кеңири билимге ээ, көп тилдерди (чагатай, араб, уйгур, немец, француз) билген жаш офицер ишенимдүү, колуна көп иштер келе турган кадр катары орус администрациясынын жогорку мансаптагы жетекчи адамдарына тез алынып, ага аскердик, саясий чоң мааниге ээ жооптуу иштерге катышууга жол ачылат. Айрыкча түпкү максаты аскердик чалгындоо иштери менен байланышкан атайын аскердик-илимий экспедицияларга жер шартын, туруктуу элдердин үрп-адаттарын мыкты билген адам катары кеңешчи, котормочу болуп кызмат өтөп катышат. Ошондой экспедициялардын бири – полковник М. М. Хоментовскийдин Ысык-Көл жана Күңгөй Ала-Тоого жасалган илимий-аскердик (военный) экспедициясынын курамында 1856-жылдын май, июнь айларында кыргыз жергесинде болуп, «Манасты» уккан жана эпостогу белгилүү эпизод «Көкөтөйдүн ашынан» үзүндү жазып алган. Бул маалымат, адатта, негизинен окумуштуунун эки эмгегиндеги өз эскертүүсүнө таянылып айтылат: «Ысык-Көлгө баруунун күндөлүгү» жана 1860-жылы Петербургда жазылган Ч. Ч. Валихановдун өзгөчө маанилүү эмгектеринин биринен болгон «Жунгария очерктери».

1856-жылы жазылып, өзү катышкан М. М. Хоментовскийдин экспедициясынын жүрүшүн системалуу түрдө баштан аяк дээрлик мүнөздөгөн «Ысык-Көлгө баруунун күндөлүгүндө» окумуштуу «Манас» менен таанышууга жана анын текстин жазып алууга байланышы бар кабар берилген жер бул: «(майдын) 26-числосунда менде ырчы, жапайы-таштык кыргыз болду. Ал «Манас» поэмасын билет!» Күндөлүктө жазылган андан кийинки саптар окумуштуу эпосту айттырып уккан деген тыянакка келүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бирок, бул жерде чыгарманы кагаз бетине түшүрүү, же ушул багыттагы ой жөнүндө эч кабар жок. «Манастын» бир эпизодун жазып алдым деген так сөздү окумуштуу жогоруда эскерилген экинчи эмгегинде

«Жунгария очерктеринде» айтат: «Манас» поэмасынан бир эпизод, так «Көкөтөй хандын ашы» кыргыз рапсодиясынын айтуусу боюнча мен тарабынан жазылды». Бирок, бул жерде да чыгарманын тексти качан, кандай шартта кагаз бетине түшүрүлгөнү так эскертилген эмес. Демек, «Манас» эпосунун үзүндүсүн Ч. Валиханов 1856-жылы келгенде жазып алды делген маалымат такталган, документалдык фактынын негизинде эмес, божомол, ой жоруу, ушундай болуу керек деген жоромолго таянылып чыгарылган корутунду. Ырас, муну айтуу менен биз белгилүү окумуштуунун атына көлөкө түшүрүүдөн, же анын кыргыз эпосун кагаз бетине биринчи болуп жазгандыгына күмөн кылуудан алыспыз. «Манас» жөнүндөгү илимий зор кызыкчылыкка ээ аз эмес сандагы кабарлардан тартып, эпостун белгилүү эпизоддорунун бири «Көкөтөйдүн ашынын» тексттеринин алгачкы фиксациясы Ч. Валихановго таандык экендик эч кимге күмөн да, шек да туудурбай турган чындык. Тек бул жерде биз ошол кеңири белгилүү фактынын мүнөзүнө, «юридикалык» пландагы калыптанышына-берилишине гана көңүл буруп коймокчубуз жана текстин кагаз бетине түшүрүү учуру сөзсүз 1856-жылдын 26-майы гана болбостон, башка дата, биз али биле элек учур да болушу мүмкүн экендикти эсептен такыр эле чыгарып салуу жарабастыгын эске салмакчыбыз. Анткени, «Манасты» мурдатадан эле билген (эч курбаганда кабары бар), ага кызыккан жана жогору баалаган окумуштуу мындай маанилүү окуяны – эпостун текстин-кагаз бетине түшүрүү ишин, же ошондой иштин башталышын өз «Күндөлүгүндө» эскертүүсү мүмкүн эле. А балким, бул окуянын сыры эпостун текстин кагаз бетине түшүрүүнү Ч. Валиханов өзү иштебестен, башка адамга тапшыргандык менен түшүндүрүлөр?

Илимге белгилүү маалыматтарга караганда казак окумуштуусу «Манас» эпосу жөнүндө өзү кыргыз жергесине келгенге чейин эле кабардар болгон. Мунун далилин эң алды менен окумуштуунун ошол 1856-жылкы жазылган «Күндөлүгүнөн» жолуктурабыз. «Күндөлүктүн» баш жагындагы Ысык-Көл сапарына багыт алгандагы жол көрүнүштөрүн баяндаган учурлардын биринде саякатчы мин-

тип жазат: «Куш мурундан SSO тарапта Манастын Боз-Дөбөсү деп аталган өзүнчө дөбө, же эски жайдын урандысы жатат. Жергиликтүү элдин уламышы алардын баатыры Манас (эл арасындагы сонун эпикалык чыгарманын каарманы) каугирастар (калмактар) менен согушкан учурда анын үстүнө өз лагерин жайгаштырганын айтат». Бул саптар Ч. Валиханов кыргыздарга келе жатканда эле алардын сонун эпосу жана анын каарманы баатыр Манас жөнүндө кеңири болбогон күндө да, өз оюн билдирген баа берерлик деңгээлдеги маалыматы бар экендигин айгинелеп турат. Фактынын «Манасты» үйрөнүү илиминде мааниси бар, анткени, ал кабар факты ошол учурдагы эпостун жашоо, жайылуу географиясынан, эл турмушунан алган ордунан кабар берет, б. а. бул кабардан казак окумуштуусу кыргыз жергесине келген тарыхый шартка чейин эле «Манас» кагаз бетине жазылбаса да аны жараткан элдин жашоо чегинен чыгып, алда канча кеңири территорияга белгилүү болгонун-атак-даңкы тараганын көрөбүз.

Ч. Валиханов кыргыз жергесине келгенге чейин эле «Манас» эпосун билген – ал жөнүндөгү негизги маалыматтар менен кабардар болгон деген ойду окумуштуунун өмүрүн, чыгармаларын мыкты билген атайын адистердин бири, казак академиги А. Х. Маргулан да айтат. Анын ою боюнча Ч. Валиханов «Манас» эпосу жөнүндөгү маалыматтарды өзү кадет корпусунда окуп жүргөн кездеринде эле угуп, кабардар болгон. Оюн аныктоо үчүн А. Маргулан бир нече жоромолдор келтирет. Алардын ичинде кадет корпусунун окутуучусу, казак-кыргыздарга таандык оозеки материалдарды өз сабактарында пайдаланган Н.Ф.Костылецкий, Манастын аты менен байланышкан уламаларды жазып алган К. Л. Врангель ж. б. бар. А. Маргуландын божомолдору чындыкка канчалык даражада туура келерин кесе айтуу кыйын, анын үстүнө ал ойлорду төгүнгө чыгара турган, же алардын ордуна сунуш кыла турган пикир, ой, факты бизге белгисиз. Ошондой болсо да Ч. Валиханов «Манас» жөнүндөгү өзүнө керектүү маалыматтарды кыргыз жергесине аттанар алдында атайын даярдык катары алышы, өзү сурамжылап билиши да мүмкүн. Не болгон күндө да казак окумуштуусу кыргыз жергесинде болгон

1856–жылдар аралыгында «Манас» эпосу аны жараткан элдин аймагынан сырткары жайларда да орчундуу эстелик мурас катары белгилүү болгону анык.

Ч. Валихановдун «Манастын» тексттери менен түздөн-түз таанышуусу жана эпостун мазмуну боюнча алда канча кеңири маалыматтар алышы 1856-жылдын 26-майында кыргыз ырчысы менен жолугушканда жүзөгө ашканы күмөнсүз чындык. Буга окумуштуунун «Күндөлүгү» да күбө. Анткени саякатчы ага «Манасты» билген кыргыз ырчысы келгенин гана маалымдабастан, поэманын тили сүйлөө тилине караганда түшүнүүгө жеңил экендигин белгилейт (демек, ал буга чейин чыгарманын тексттин уккан эмес) жана эпостун мазмуну жөнүндө оюн айтат: Ч. Валиханов уккан текст боюнча Манас өмүрү жалаң эле сулуу аял издөө, мушташ-кармаш менен өткөн, атасын тилдеп, малын тартып алып, кордуктар көргөзгөн адам. Анын мындай жүрүш-турушуна окумуштуу да нааразы болуп, мындай мүнөз көчмөн элдерде кезикчү эмес эле деп атайын белгилейт.

Ага келген ырчыдан окумуштуу уккан сюжеттей окуя ошол өткөн кылымдын 60-жылдарында жазылган В. В. Радловдун текстинде да, бүгүн бизге белгилүү болгон башка көптөгөн тексттерде да жок. Ушуга негизделип окумуштууга жолуккан ырчы же манасчы эмес, ошон үчүн эпостун өзөк окуяларын бузуп айткан, же манасчы болгон күндө да кандайдыр себептер менен элге белгилүү сюжеттерди бурмалап, же атайын өзгөртүүлөр кошуп аткарган деген тыянакка келүүгө мүмкүн. Эгер Ч. Валиханов жазып алган текст ушул ырчыдан жазылса, анда ал эпостон бир гана эпизодду (бул жерде «Көкөтөйдүн ашын») аткарган чала манасчы. Ушунун натыйжасында эпостун башка окуялары жөнүндөгү окумуштуунун суроосуна билбейм деп жооп берүүнү намыс көрүп, оюна келген сюжетти – жаш мырзанын көңүлүнө жагат го деген ой менен сулуу кыздар издөөнү чүргөп айткан болсо керек. Ушул сюжет боюнча түзүлгөн Манастын образы, окуялар баяндаган идеялык багыт элдик эпостун негизги маңызына, түпкү максатына туура келбеси да Ч. Валихановго 26-майда чыгарманын окуяларын кыскача баяндап берген адамдын

маалыматы кокустук көрүнүш, же атайын иштелген дезинформация экендигине күбө болуп турат.

Мунун далилин окумуштуунун жалпы эпос, анын окуялары жөнүндөгү, айрыкча анын чыгарма менен кененирээк таанышкан кези деп айтууга мүмкүн болгон кийинки учурлардагы эмгектеринде айтылган маалыматтар, ошонун ичинде «Манастын» мазмунуна тиешелүүлөрүндө да мындай маанидеги окуялар эч жерде кезикпегендигинен, ал турмак эскерилбегендигинен да көрүүгө мүмкүн. Чынында Ч. Валихановдун эмгектериндеги «Манас» жөнүндөгү ушул азыр сөз болуп жаткан окуялардан башка кабар, маалыматтардын дээрлик бардыгы эпостун өзөк окуяларына байланышкан жана белгилүү эпизоддордун варианттары, же кыскарган үлгүлөрү.

Өзүнө жолугуп «Манасты» айткан ырчынын аты-жөнүн да, кагаз бетине түшүрүлгөн тексттер кимдин оозунан жазылганын да Ч. Валиханов эч жерде эскербейт. Ошон үчүн окумуштуунун информатору ким экендигин кесе айтуу кыйын. Бул багыттагы айтылган жоромол пикирлердин ичинен көңүл бурууга арзырлыгы акад. А. Маргуландын ою. Ал адам Ч. Валихановго «Манасты» айтып берип жаздырган киши элге кеңири белгилүү улуу манасчылардын бири болсо керек деп эсептейт, ал турмак белгилүү айтуучулардын бири Назардын атын атайт.

Окумуштуунун бул жердеги таянычы Назардын окуучусу болгон Жандеке деген адам айткан тексттердеги айрым ыр саптарында Ч. Валиханов жазган тексттер менен окшоштуктар бар экендик. Буга көңүл бура турган ой, бирок, тексттердеги ыр саптарынын жакындыгы чечүүчү мааниге ээ болуучу далил эмес. Анткени, андай клишелик маанидеги ыр саптарынын бири бирине сөзмө сөз туура келип калышы жеке эле биринен бири үйрөнгөн айтуучулар арасында гана эмес, кээде бирин бири такыр көрбөгөн, укпаган манасчылар айткан варианттарда да кезиге берет. Бул «Манастын» муундан муунга өткөрүлүүдөгү жана эл арасында жашашындагы туруктуулук мүнөзү менен шартташкан белги. Анын далилин так ошол Ч. Валиханов жазган тексттеги көптөгөн элестүү саптар кийинки манасчылардын варианттарында кеңири жолугуу фактысынан да даана көрүүгө болот.

А. Маргулан күбө өткөн маалыматтарга караганда «Манастын» тексттерин кагаз бетине Ч. Валиханов өзү түшүргөн эмес. Анын тапшыруучу боюнча ал ишти арап тамгасы менен жазууну дурус билген казак адамы аткараса керек. Мындай жыйынтыктын себебин А. Маргулан ыр текстине казак сөздөр аралашып жазылуу менен түшүндүрүп, ошондой бурмаланып калган учурлардын Ч. Валихановдун өз колунан оңдолгон көптөгөн фактыларын келтирет. Тексттерди өз колу менен жазбаса да Ч. Валихановдун бул маанилүү иштеги катышы тапшырма берип уюштурган жана жетекчилик кылган адамдын ролу менен гана чектелбейт. Ал бул аракеттин түздөн түз катышуучусу да. Буга жазылган текеттердеги кетирилген көптөгөн так эместиктердин, бат жазуу процессинде айтуучуга үлгүрө албай катчы калтырып кеткен саптардын, бурмаланып, же туура эмес жазылып калган сөздөрдүн окумуштуунун өз колу менен оңдолуп, тактоолор киргизилүү фактысы айкын күбө боло алат. Так ушул негизге таянып окумуштуу өзү да «Манастын» өзү текст жазып алганын эскертет. Чынында эле окумуштуунун тапшыруусу менен эпостун текстин кагаз бетине түшүрүүнү жүзөгө ашырган адам маанилүү иштин акыл-эске таянып, максаттуу аракеттенген аткаруучусу эмес, кара күчүн гана сарптаган эмгек ээси экени талашсыз, ошентсе да ошол шартта окуган, жазганды дурус билген ал катчы өзү аралашып, ал турмак негизги аткаруучу болуп жаткан аракеттин маанисине так болбогондо да, боолголоп түшүнгөндүр. Не болгон күндө да анын аты-жөнү, кимдиги, улуту ж. б. жөнүндөгү маалыматтар сакталып калбаганы өкүнүчтүү.

Ч. Валиханов кагаз бетине түшүрткөн текст «Манастагы» кеңири белгилүү эпизоддордун биринен болгон «Көкөтөйдүн ашы» аттуу окуя. Кыргыз эпосундагы туруктуу салттык окуялардын биринен болгон бул сюжет, кебетеси, ошол тексттери кагаз бетине түшкөн тарыхый мезгилдерде окуялары негизинен калыптанып бүткөн, эл арасында кеңири белгилүү болгон жана баркталган, көп аткарылган эпизоддордун биринен өңдөнөт. Буга сюжеттин кыргыз жергесине казак окумуштуусуна удаа эле келген акад. В. В. Радлов жазган тексттерден да орун алышы, окуя-

ларынын составы, өнүгүш нугу ошол өткөн кылымдагы эки текстте эле эмес, бүгүнкү белгилүү варианттарда да көп белгилери жактан жакын болуп, өзгөрүүсүз сакталганы даана күбө.

Ч. Валиханов жазган «Көкөтөй кандын ашындагы» окуялардын өнүгүш нугу негизинен төмөнкүчө: Алтын ээрдин кашы, ата-журттун башы, күмүш ээрдин кашы, түн түшкөн көп калың ногой журттун башы болгон Көкөтөй кан элдин алдынан өтүүнү ойлоп, жайма Көкүл жаш Айдар чоросун Мааникерди мингизип, Көкөтөй жаман болду деп, элге кабар айт, кары-жаш дебей бүт келсин, керээз ашымды берем, керээз сөзүмдү айтам дейт. Чогулуп келген калың элге Көкөтөй өзү жүз токсон тогуз жашка чыгып, жаак сөөгү бошоп, карыганын, көкүрөгүн дарт алып ооруганын, эл арасынан өтмөк болгонун айтат. Дөбөдөй эт, көлдөй чык кылып керээз ашын берип, керээз сөзүн баяндайт: Менин көзүм өткөн соң кылыч менен кырдырып, кымыз менен жуудуруп, чарайна менен чаптатып, булгаары менен каптатып, сексен эркеч майына бышырылган кыштан ак сарай салдырып койгула, бейитимдин башына кунан байге кылгыла. Кулаалы салып куш, курама жыйып эл кылдым эле, Байдын уулу Баймырза баатыр, ошол курама элди таратып жибербей багып ал. Таап алган Бокмурунду ала күчүк, арам сийдик дебей, жетим тонун кийгизбей асыра. Бери болсо эки, ары болсо үч жылда эрбейип атка минип адам болот, ошондо аны менин ордума кан көтөрүп ал. Менин кырк ашымды берерде кытайлардын кыр мурундуу Коңурбай баатырына барып, ашты ошондо өткөрүп, карызыңдан кутул. Улуу ашымды берерде Анжиянда тоюнган, чийки нанга семирген, Анжияндын тоң алмасын кемирген, он экисинде ок аткан, он үчүнө жеткенде ордо бузуп, үй чапкан, кабагы бийик, өңү саз, эңгечер бойлуу эр Манас – көк дөбөт бөрүгө барып, ошондо аш берип карызыңдан кутул. Бул ашта мусулман менен капырды бүт жыйып, улуу той кыл.

Көкөтөй өлүп, эли катуу кайгырып, өзү айткандай кылып сый-сыпаты менен коюп, кунан чабат. Көкөтөйдөн калган элди Баймырза башкарып, кырк ашын Коңурбайга көчүп барып өткөрүшөт.

Жер ортосу Боз-Дөбөгө калың ногой чогулуп жыйын куруп, бирок Байдын уулу Баймырза акыл айта албай, кеңеши бүтпөйт. Күндөрдүн биринде алты жашар Бокмурун ат токунуп, Мааникерди минип, көп ногойдун арасына барып: Баймырза аке, күндө кеңеш курасың, эмне кеп бар? Боз айгырым мингизбейм, акемдин ашын билгизбейм, көк айгырым мингизбейм, Көкөтөй ашын билгизбейм! Самарканда сарт Манас, сары кулак ит Манаска элимди жибербейм. Эртең көп ногойду көчүрүп, Жолойго барып, калмактарга аралаш конуп, капыр менен мусулманды бүт чакырып, Көкөтөйдүн ашын берем – дейт. Чогулган эл Көкөтөйдүн ордуна Бокмурунду кан көтөрүшөт. Ашка атчаптырып, алптарды чакырып кел – деп жаш Айдарды чабаганга жөнөтүп, капырлардын арасында олтурабыз, аларды жакын жердей чакырып аларбыз, сен эл агасы эр Кошойдон баштап, Таздын уулу Үрбүгө, Айдаркандын Көкчөгө, Агыш менен Кожожко, Алтынкөкүл, Керкөкүлгө, Чоюн алп менен Ороңуга, Жедигердин эр Багышка, атасында бата жок, энесинде нике жок Жанаалыга, тогуз уулдун кенжеси эр Төштүккө, Акпай Мамбет, Көккоенго, келип ашымди бийлеп берсин деп Манаска, келип батасын берсин деп Айкожого ж. б. кабар айттырат. Манастан башкасынын баарына келбесең чаап алам – деп опуза айтат, чабылган аттарга кул, күн баштаган көп байге сайыларын эскертет.

Астындагы Мааникер көрүнгөн жерде көрүнүп, көрүнбөгөн жерлерде көк түтүн болуп бөлүнүп катуу жүргөн Айдар айтылган алптардын баарына барып жолугуп, айт деген сөздөрүн айтып, кабар берет. Алтын танап ак чатырды асмандата тиктирип, күмүш танап көк чатырды көкөлөтө тиктирип, ала байрак, куу найза жоодураган кырк чоросу он эки таман ордо атып, өзүнүн оозунан түтүн буркурап, көзүнөн жалын шаркыраган Манаска да опуза сөзүн айтканда ал ачууланып Айдарды өлтүрмөк болот. Бирок, ал жалгыз элем деп арманын айткандыктан ырайдан жанат.

Чакырылган эл бүт келет. Манас гана кечигип келбейт. Манас мага кеңешпейт деп ачууланып келет. Алдын тосуп барган Бокмурун тартуу тартат, Манас ыраазы болот.

Жабу-жабу, мөңдү-мөңдү деген солондор кемеге башынан эт талап, маза кылышат. Аларды бүт асый аттын тери-

син өрмө кылган, кунан өгүз терисин өзөк кылган, каяша берген катынды кайкалаткан чоң булдурсун менен сабап Манас кууп чыгат.

Нескара Кошойго келип, кыргыз баатырларынын кимдигин сурап, Мааникерди Жолойго тарт, ашты кандай берерди ошого кеңеш деп опузалайт. Чочулаган Кошой Манаска келип, акыл сурайт. Ал ачууланып, аттанып чыгып, капырлардын арасына барат. Анын сүрүнөн корккон капырлар кечирим сурашат, аштын бийлиги Манаска берилет.

Аш башталып, чабылуучу аттар айдалат. Жөө күрөшкө Жолой чыгат. Балбанга чыгасыңбы? – деген Кошойдун суроосуна Манас, Төштүк, Көкчө баш болуп, белгилүү баатырлар бүт терс жооп беришет. Чүкө ойногон жаш бала Көккоен гана чыгам!– дейт. Кошой баланы күрөшкө салмак болгондо Манас жаш бала бөөдө өлүм болот, андан көрө Кошой өзүң түш – дейт. Кошой жаш кезим болсочу деп арман кылат.

Каныкей жасаган кандагай шымды кийип балбанга түшкөн Кошой Жолойду жыгат.

Эр сайышка капырдын каны Жамгырчы чыгып, ага каршы барган Манас сайып түшүрөт.

Төө чечмей болуп, Ороңгу байгени алат.

Жөө күрөшкө кытайлардан Коңурбай чыгып, аны Агыш жыгат.

Чабылган аттар келип, биринчи болгон Аккуланын баш байгесине Жолой зордук кылып, талап кетет. Манас ачууланып айбалта менен Жолойдун жаагын айра чабат. Жаралуу болгон Жолой камданып келип, чаап алам деп кек сактап кетет. Жолой эли менен кетип калгандыктан байгесин ага тарттырып жиберген Манас өч алуу үчүн камданып, жортуулга аттанат.

Манастар Тал-Чокуга жеткенде алдынан кыргыздарга каршы келе жаткан Жолой көп колу менен келип, Коңурбай кыргыздардын алдын токтотуп, каптап кирет.

Манастын кеңеши боюнча Алмамбет бугуп, келгендерди тосуп калат. Жолой алдыга келип Алмамбетти кубалаганда аңдып турган Манас аны сайып түшүрөт да, Акболот менен башын кесип өлтүрөт. Жолойдун колун кырк чоро

кыйратат. Жалгыз качып кутулмак болгон Коңурбай да Манастан өлөт. Көп олжо менен кырк чоро элге кайтат. Манас мыкты болуп, көп жерге колу жетип жатып калат.

Кол жазма «Манастын» бу сапардагысы тамам болду» деген сөз менен аяктайт. Текстин жалпы көлөмү 3320 сап ыр. Үр саптарынын арасында бир нече жерде аралашкан кара сөз бар. Аларды эпостун аткаруучусу өзү пайдаланганы, же жазуу учурунда окуяны катчы кыскартып берген атайын ык экени белгисиз.

Жаздыруу учурундагы манасчы айтып берген тексттердин көлөмү кагаз бетине түшүрүлгөндөн алда канча көп болсо керек. Анткени, жазууда кеткен кемчиликпи, же атайылап эле кыскартылып калганбы, айтор текст арасында окуянын бара жаткан нугу үзүлүп, ыр саптары калып калганы даана байкалган жерлер бир топ арбын. Кол жазмада андай жерлер акыркы ыр сабынын аягына көп чекит коюлуу менен белгиленген. Буга караганда андай окуя үзүлүп калуу катчыга белгилүү, же катчы өзү үзгөн. Кээде окуялардын өнүгүш нугу, мааниси боюнча ой үзүлүп калган, бирок кол жазмада көп чекит менен белгиленбеген жерлер да кезигет. Жалпы алганда мазмуну, окуяларынын өнүгүш жолу жактан Ч. Валиханов жаздырган эпизод эпосту туруктуу салттык сюжеттердин бири экенинде шек жок. Буга ошол эпизоддун биздин учурларыбызга чейин негизинен чоң өзгөрүүлөрсүз жеткени да далил. Ал кагаз бетине биринчи түшүрүлгөн тексттер көп белгилери жактан, ал турмак айрым элестүү ыр саптарына чейин, кийин Совет доорунда жазылган тексттерге, айрыкча С. Орозбаковдун вариантына эң жакын, окшош. Бирок мындай жакындык эки тексттеги «Көкөтөйдүн ашы» аттуу эпизоддун логикалык өз окуяларына гана тиешелүү, б. а. Көкөтөй кандын ооруп өлөрүндөгү керээзинен тартып, чабылган аттардын келиши, байгеге зордук кылганы үчүн Жолойдун жазаланышы (Ч. Валихановдо айбалта менен жаагын айра чабуу, С. Орозбаковдо айбалта менен шилиге чаап, эсин оодаруу) баяндалган жерлердин арасына гана таандык. Ч. Валиханов жазып алган варианттагы окуялардын композициялык курулушу өзүнө таандык өзгөчөлүккө ээ. Аны окуганда бир темага эки чоң окуя бирик-

тирилип берилген өңдөнгөн таасир пайда болот. Биринчи окуя албетте, «Көкөтөйдүн ашынын» өз баяндамасы. Логикалык жактан алганда да, салттык белгилери жактан да бул эпизод аш таркап, зордукчул Жолой жазасын алуу менен бүтүшү керек эле. Кол жазмада башкачараак (Жолойдун жаагы жарылып, зордукчул жазасын алгандан кийин окуя улантылып, аш тарап кеткен сон Манас даярдык көрүп, төкөр уста Бөлөкбайды узантып Акболот – курч кылыч жазатып, камданып алып жортуулга аттанат да, «Тал-Чокуга чейин барып, кароолчуга жолугуп, камданып каршы чыккан Жолой менен Коңурбайга кезигип, чоң согуш болуп, кытай, калмак баатырлары өлүм табат, согуш кыргыздардын жеңиши менен аяктайт. Ырас, кийинки варианттарда да аш үстүндө байгеге зордук кылган кытай, калмактарды кууп артынан баруу, согуш, Жолойдун жарадар болушу айтылат. Бирок, кол жазмадагы сюжеттин өнүгүшүн бул «Ашка» таандык окуяларга караганда чынында эпостогу экинчи бир белгилүү салттык чоң эпизоддун – «Чоң казаттын» (С. Орозбаковдо «Чоң чабуул») сюжеттик схемасына жакын. Атайын даярдык, камдануу, көп эл менен жортуулга аттануу, Тал-Чоку, катуу согуш, айбандан коюлган сыйкыр кароолчу, жеңиш, көп олжо ж. б. ошол «Чоң казаттын» мүнөздүү белгилери. Кол жазмада аштын аягы жортуул менен бүтүшүн түшүндүргөн логикалык себеп бар: ат сүрөөгө кетип, байге бөлүүгө кечигип келген Манас аркы-терки туруп алып арыктагы сууга бети-башынын канын жууп жатышкан өз чоролорун көрүп, алардын чыгып келген Аккуланын байгесине зордук кылып талап кеткен Жолойдон кордук көргөнүн угат. Ачууланган Манас качырып жөнөп, как жарыла берген калмактарды аралап барып айбалта менен башка чаап Жолойдун жаагын айрат. Бирок, ошол учурда туурадан Манаска Бокмурун жетип аш берген киши айыпкер, акемдин ашы өткүчө журтка бузук салба, байгеңди соргок Жолойдон өзүм алып берейин – деп, өтүнөт. Манас туура көрүп, басылып калат. Эртеси ашка келген эл тарай баштаганда Манас Жолойго келип, байгемди бер десе, ал жооп айтпай, көп эли менен аттанып кете берет. Жөн эле болбой, көп кол жыйнап келип, Манас сага кылбасам элеби!– деп кекен-

чин айтат. Ыза болгон Манас Жолойдун артынан кубалаш үчүн Кошой, Төштүк, Көкчө ж. б. баатырлардын колун сураса ал ар бербей коюшат. Манас таарынып жер ортосу Боз-Дөбөгө жатып, жыйырмаң мында кал, жаз алды менен жортуулга аттанам, азыгымды камдасын Каныкейге айткыла, отуз уулун алып мыкты акболот жазасын төкөр уста Дарканга кабар бергиле – деп кырк чоронун жыйырмасын жиберет. Камы бүткөндө айткан жортуулуна аттанат. Бул жактан алып караганда Ч. Валиханов кагаз бетине түшүргөн эпизод бир окуя, жалаң «Көкөтөй кандын ашы» жана ага түздөн-түз тиешелүү аракеттерди гана баяндайт. Бирок, бизге белгилүү болгон азыр колдо бар материалдарга караганда эпостун орчундуу варианттарынын баарында көп чырдын башы аталган «Көкөтөйдүн ашы» «Чоң казат» менен түздөн түз тиешеси бар эпизод, алар бири-бири менен тыгыз байланышкан жана бирине бири себеп – натыйжа катары түшүндүрүлөт. Демек, «Көкөтөйдүн ашы» менен «Чоң Казат» бири бирине байланыштуу каралышы жана аткарылышы адаттагы салттык көрүнүш. Ал гана турмак эпостун окуяларын кеңири планда аткарган чоң манасчылар гана болбосо көпчүлүк айтуучулар, айрыкча чала манасчылар, ушул түрдө, же ушуга жакын мүнөздө кыскартып, эки эпизоддун ортосуна атайын чек коюп бөлбөй айта берүү көнүмүш иш. Ушуга байланыштуу эпосту оозеки аткаруу процессинде эгер ошол иш тыным жасалбай, бүт окуяларды баштан аяк айтуу мүнөзүндө жүргүзүлсө эпизоддорго бөлүү да, ар бир эпизодду өзүнчө-өзүнчө тема менен атоо да зарылчылыгы жок нерсе болуп, практикада пайдаланылган эместигин эстеп коюу жөн. Жалпы эле эпостогу салттык туруктуу окуяларды ар бирин өзүнчө айтуу, өзүнчө атоо көлөмдүү чыгарманы баштан аяк үзбөй аткаруу кыйын болгондуктан татаал сюжетти түшүнүү, кабыл алуу жеңил болсун үчүн аларды угуучуларга өзүнчө бөлүктөргө бөлүп жеткирүү зарылчылыгынан келип чыккан. Ал эпостогу мазмундук белги эмес, баяндоонун көркөм ыгы.

Ушуларды эске ала келип айтканда Ч. Валиханов «Көкөтөйдүн ашы» деген ат менен кагаз бетине түшүргөн тексттер өз ичине «Манас» эпосундагы белгилүү эки

эпизоддун «Көкөтөйдүн ашын» жана «Чоң казаттын» окуяларын камтыйт деген корутундуга келүүгө мүмкүн. Кол жазмада ал эки эпизоддун биринчисинин окуялары кенен, ал эми экинчиси ага салыштырганда эл арасында айтылуучу салттык сюжет бир топ кыскартылган, жондотулуп баяндалган түрдө берилген. Мындай абал жазуу процессинин учурундагы информатордун психологиялык, же физиологиялык абалы, көңүлү менен түшүндүрүлүшү да мүмкүн. Ошондой эле айтуучунун деңгээли, талант дарамети да роль ойношу ыктымал, б. а. информатор чала манасчы болуп, биринчи окуяны дурус билип, ошон үчүн кенен айтышы, ал эми экинчи окуяны чала билгендиктен, же өзү айтуучулук практикасында пайдаланбагандыктан үстүртөн, кыскартып, окуялардын өнүгүш жолун үзүлдүкесилди түрүндө баяндашы мүмкүн. Буга ошол кол жазманын экинчи бөлүгүн түзгөн окуялардын көркөмдүк деңгээли төмөн болуп, деталдык көрүнүштөрдүн жеткиликтүү иштелип чыкпагандыгы, ыр курулушу да көп жактан аксоосу ж. б. сыяктуу чыгарманын мазмун, форма белгилериндеги мүчүлүш түктөр да күбө болуп турат.

Ч. Валиханов өзү кагаз бетине түшүрткөн «Көкөтөй кандын ашын» «Манастагы» эң мыкты эпизод деп эсептейт. Окумуштуунун бул баасы эң алды менен ошол эпизоддо анын илимий кызыкчылыгына туура келген этнографиялык маалыматтардын арбын кезиккендиги аркылуу түшүндүрүлүшү мүмкүн.

Ч. Валиханов кагаз бетине түшүрткөн тексттердин «Манас» эпосун изилдеп үйрөнүүдө мааниси чоң. Ал чыгарма жөнүндөгү мындан жүз элүү жылга жакын убакыт мурда баяндалган, мазмуну, окуялары кандай экендигинен маалымат берген фактылар болгондугу үчүн эле эмес, элдин улуу мурасынын узактан келе жаткан кадыр-баркынын далили катары да баалуу.

Ч. Валиханов 1860-жылы «Көкөтөй кандын ашын» орус тилине которуп жатканын эскертет. Бирок, окумуштуунун аракетин аягына чыкпай калган – кыргызча тексттин башынан тартып, 910 сабы гана которулган. Окумуштуулар коомчулугу биринчи болуп ошол үзүндү түрүндөгү котормо менен таанышты. 1902-жылы 21-мартта өткөн

орус археологиялык коомунун чыгыш бөлүмүнүн кеңеш-месинде проф. Н. И. Веселовский окумуштууларга Ч. Валихановдун котормосун окуп берип, иш котормосунун деңгээлинин өзгөчө жогорулугу, тактыгы жактан ошол жыйынга катышып жаткан чыгышты изилдөөчүлөрдүн мыкты баасына татыйт. Котормо биринчи жолу 1904-жылы Ч. Ч. Валихановдун башка көрүнүктүү эмгектеринин арасында Санкт-Петербургда жарык көргөн. «Көкөтөйдүн ашы» кыргыздарга таандык көркөм чыгарманын кагаз бетине түшүрүлгөн биринчи үлгүсү болсо, Ч. Валихановдун 1860- жылдары жүзөгө ашырган бул эмгеги кыргызча материалдын башка элдин тилине которулган эң алгачкы тексттери эле.

«Көкөтөйдүн ашынын» кыргызча тексти окумуштуунун көзү өткөн соң кайда сакталганы белгисиз болуп, көп жылдар бою дарексиз жүрдү. Акыры аны 1960-жылдардын орто чендеринде казак окумуштуусу акад. А. Маргулан таап, факсимилесин кеңири кирип сөз жана комментариялары менен 1971-жылы Алматыда жарыялады.

«Манас» эпосун изилдеп, үйрөнүү иштеринде Ч. Валихановдун кагаз бетине түшүргөн тексттери менен алардын котормосу сыяктуу эле окумуштуунун кыргыз эстелигине берген баасы, анын мазмуну, түрдүү проблемаларына карата айткан ой-пикирлери, илимий корутундулары да чоң мааниге ээ.

Казак окумуштуусунун «Манаска» тиешелүү ойлору менен маалыматтары Ысык-Көл күндөлүктөрүндөгү бир-эки жердеги кыскача эскерүүнү эсепке албаганда негизинен анын бүткөрө иштелбеген, тема коюлбаган кыргыздар жөнүндөгү көлөмдүү кол жазмасында жана «Жунгария очерктери» аттуу коомчулукка кеңири белгилүү, дыкаттык менен иштелип чыккан илимий эмгегинде топтолгон.

Ч. Валиханов «Манаска» байланыштуу айткан пикирлери менен маалымдаган кабарлардын ичиндеги биз үчүн өзгөчө кызыкчылык туудура тургандары эпостун мазмуну, качантан бери келе жаткан чыгарма экендиги, формалык түзүлүшү, көлөмү жөнүндөгү ойлор.

Манас таануу илиминдеги орчундуу проблемалардын бири – эпостун мазмунун түзгөн салттык туруктуу өзөк

окуяларды белгилөө жана алардын өнүгүш нугун тактоо. Бул багыттагы айтылуучу ойлорго чыгарманын түрдүү варианттары массалык түрдө кагаз бетине түшүрүлгөн учурлардан жүз ашуун жыл мурда берилген маалыматтар өзгөчө баалуу таяныч болору талашсыз. Анткени андай бири-биринен узак жылдар аркылуу бөлүнүп турган сюжеттерди, окуяларды салыштыруу жолу менен кайсыл белгилер менен көрүнүштөрдүн, окуялардын туруктуу мүнөзгө ээ экендигин тактоо жеңил да, анын үстүнө талаш туудурбай турган кадиксиз мүнөзгө да ээ болмок.

Ч. Валихановдун эмгектеринде берилген маалыматтар боюнча «Манастын» мазмунун түзгөн окуялар булар: поэма жаш Манастын атасы Жакыпты он беш жашар кызы Каныкейге куда түш деп, Караканга жибергенинен башталат. Кийинки эпизоддордо Манас калмактар менен согушуп, алсыздарды коргогону баяндалат. «Манастагы» эң мыкты эпизод «Көкөтөй кандын ашы». Бул эпизоддо Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасынын жылдык ашын берүү үчүн Ысык-Көлдөн Кара-Иртышка көчүп барганы айтылат. Жолойдун чатагына чыдабай аш үстүндө чыр чыгып, согуш болот. Калмак Жолой, кытайлардын каны Коңурбай Манас колдуу болуп өлүшөт, Манастын өзүн монгол Нескара өлтүрөт. Манастын уулу Семетейдин атасынын өчүн алуусу кыргыздын экинчи эпосунун мазмунун түзөт. Бул маалыматтар негизинен эпостогу эки белгилүү эпизоддун (Манастын Каныкейди алышы жана Көкөтөйдүн ашы) мазмунун түзүшөт. Ал эки эпизоддун экөө тең бизге жеткен варианттардын толук айтылгандарынын дээрлик бардыгында бар. Демек, бул жактан алып караганда Ч.Валиханов уккан жана кагаз бетине түшүргөн тексттер эпостун салттык туруктуу окуяларынан. Ошондой эле Манас алсыздарга болушуп, калмактар менен согушкандык жөнүндөгү жондото кыска айтылган кабарды да эпостун сюжетиндеги бизге кеңири белгилүү болгон туулуп өскөн жерди бошотуу үчүн күрөшкө арналган окуялар жөнүндөгү маалыматтар катары кабыл алууга мүмкүн. Ал турмак бир сүйлөм аркылуу берилген атасынын кунун кууган окуя «Семетейдин» мазмунун түзөрү да чындыкка жакын турат.

«Манаска» таандык мурдатан келе жаткан туруктуу салттык окуяларды аныктоодо башкы таяныч белги бул же тигил эпизоддун негизин түзгөн сюжеттик элементтердин нугу жана багыты. Ал эми ошол нуктун деталдык көрүнүштөрү түрдүүчө болушу адаттагы көрүнүш. Ал гана турмак андай түрдүү деңгээлдеги айырмачылыктарсыз эпостун варианттары болбойт, ансыз чыгарманын өсүш-өнүгүшүн да көз алдыга келтирүүгө мүмкүн эмес. Ырас, варианттар арасындагы айырмачылыктар эгер эки айтуучу бир школанын өкүлдөрүнө жатса азыраак, ал эми эки башка топтун өкүлдөрү болсо алда канча орчундуу деңгээлге жетиши ыктымал. Мына ушул абалдарды эске ала келип караганда ички деталдык белгилериндеги айрым айырмачылыктарга карабастан Ч. Валиханов уккан, кагаз бетине түшүргөн эпизоддор «Манастагы» өз нугун биздин күнгө чейин жоготпой сактаган сюжеттерден жана аларды кийин кагаз бетине түшүрүлгөн тексттер менен салыштыруу аркылуу эпостун мазмун жана формасына таандык туруктуу көрүнүштөрдү тактоого мүмкүн.

Ушуга байланыштуу «Манасты» изилдөөдө зор мааниге ээ болгон маселенин бири Ч. Валиханов келген учурда эпостун мазмунун түзгөн орчундуу окуялар кайсылар эле, же казак окумуштуусу берген маалыматтар чыгарманын ошол шарттарда эл арасында айтылып жүргөн негизги сюжеттик өзөгүн бүт камтыганбы? – деген суроолор.

Ч. Валиханов эпосту баштан-аяк бүт айттырып укканын, же айрым эпизоддорун угуу менен гана чектелгенин эч жерде эскертпейт. Ч. Валихановдун чыгармачылыгын изилдөөчүлөрдүн көрүнүктүүлөрүнүн биринен болгон казак академиги А. Маргулан «Шокан және «Манас» аттуу эмгегинде мындай маалымат берет: «Манас» көлөмдүү чыгарма болгондуктан Чокан аны бүт жазып алууга убакыт таба албай, башка түрдүү ык колдонгон. Жазып алуудан мурун 27–29-май күндөрү Назар ырчыга аны толугу менен айттырып, ырдын негизги сюжети менен таанышып, анын түзүлүшү, тили, кейипкерлери тууралуу маанилүү ойлорун өзүнүн дептерине жазып алат. «Манастын» негизги окуяларынын нугун угуп болгон соң, алардын ичинен ырдын эң кызык бөлүмүнүн бири «Көкөтөй кандын ашын» тандап алат.

А. Маргуландын бул ойлору кандайдыр фактыларга таянып айтылган жыйынтык, же ушундай болсо керек деген мүнөздөгү жоромол экени бизге белгисиз. Окумуштуу оюн далилденген, талашсыз факты катарында маалымдайт. Бирок, изилдөөчүнүн мындай маалымдоосу Ч. Валихановдун эмгектеринен белгилүү болгон кабарларга туура келбейт. Мисалы, Ч. Валиханов «Жунгария очерктеринде минтип жазат: «Кыргыздар «Манасты» угуш үчүн үч түн жетпейт жана ошончо эле убак «Семетей» үчүн да керек дешет, бирок, бул, кебетеси, апыртуу». Окумуштуунун бул айткандары ал эпостун окуяларын баштан-аяк айттырып укпагандыгын күмөнсүз айгинелейт. Анткени, эгер Ч. Валиханов А. Маргулан күбө өткөндөй алды менен эпостун окуяларын түгөл угуп, анан ошол уккандарынын ичинен тандап туруп бир эпизодду жазууну чечсе, албетте, чыгарманы баштан-аяк бүт айтуу үчүн канча убак зарылдыгын өзү билет эле да. А. Х. Маргуландын редакциясы менен 1958-жылы Алма-Атада жарыяланган Ч. Валихановдун «Тандалган чыгармаларында» окумуштуу кыргыз эпосун айтуу үчүн үч түн керек дешет, бул апыртылган сөз болсо керек деген жерге «Ч. Валиханов «Манас» поэмасынын анча чоң эмес үзүндүлөрү менен гана таанышканы айдан ачык көрүнүп турат. Ал поэманын укмуш көлөмүн, толук сюжетин, айрыкча деталдарын көз алдына келтире алган эмес. Анын «кыргыздар поэманын көлөмүн ашыра айткандык» жөнүндөгү ою ушундан» – деп комментарий берилген. Чынында А. Маргуландын эки пикиринин мурдагысы туура. Албетте, кеп эки ача айтылып калган ойдо эмес, максат казак окумуштуусу кыргыз арсында болгондо ал эпостун окуяларынын баарын укканбы, же «Манастын» ошол кездеги мазмуну, окуялары Ч. Валиханов эскерткендер менен эле чектелеби, мына ушунда. Фактылар казак окумуштуусу «Манасты» бүт укпаганын айгинелейт. Демек, мындан чыга турган логикалык корутунду Ч. Валиханов кыргыз жергесине келген учурлардагы эпостун эл арасында айтылып жүргөн үлгүсүнүн мазмуну окумуштуу өз эмгектеринде эскерген сюжеттик линия менен эле чектелбейт. Чыгарманын мазмуну камтыган окуялар, маалыматтар изилдөөчү эскергенге караганда алда канча кеңири

дешке толук негиз бар. Бул жоромолдун чындыкка жакын экендигине Ч. Валиханов тарабынан эскерилбеген, бирок андан мурдагы жана ага чамаалаш учурларга таандык башка булактардан белгилүү болгон маалыматтар күбө өтө алышат. Алсак «Мажму ат-таварихте» эскерилген кыргыздардын чабылышы, Манастын туулушу, «Көз камандар окуясы» сыяктуу ж. б. эпостун өзөк окуяларынын нугу, уюткусу катарында эсептөөгө боло турган көрүнүштөр Ч. Валиханов келген учурларда да айтылышы мүмкүн эле да. Чынын да эле андай окуялар жана алардан башкабир катар чыгармадагы кийинкиге чейин сакталган эпизоддор казак окумуштуусу «Манас» менен таанышкан тарыхый шарттарда эл арасында айтылганы ошол эле учурда кагаз бетине түшүрүлгөн В.В.Радлов жазган материалдардан даана көрүнөт. Жазылуу аралыгында көп эле дегенде 10–15 жыл айырмасы болгон бул эки текст тарыхый бир мезгилге туура келерине да жана ошондой эле экөө тең замандаш информаторлордун маалыматтарына таянылгандыгында да эч күмөн жок. Демек, В.В.Радлов уккан жана жазып алган тексти, же мазмуну, камтыган окуяларынын көлөмү жактан ага чамаалаш материалды Ч. Валиханов да эшитиши толук мүмкүн болчу. Ушул фактыларды эске ала айтканда Ч. Валиханов эпостун окуяларын. б. а. чыгарманын туруктуу салттык өзөк окуяларынын негизинде түзүлгөн толук кандуу вариантты бүт уккан деген бүтүм чындыкка туура келбейт. Тескерисинче, окумуштуунун берген кабарларынын жалпы дүңү ал адам эпостун бир нече окуясын, тагыраак айтканда баатырдын Каныкейди алганы менен Көкөтөйдүн ашын толук угуп, чыгарманын калган эпизоддору жөнүндө айтуучунун бир-эки ооз сөз менен берген маалыматтарын алган. Албетте, бул факты Ч. Валихановдун «Манас» боюнча калтырган мурасынын илимдик баркын төмөндөтпөйт жана ошондой эле окумуштуунун кыргыз элине таандык баалуу мурас жөнүндөгү айтылган ойлору менен корутундуларын да бөксөртпөйт. Бул ойду айтуудагы максат, тек, көрүнүп турган фактыны гана адилеттик үчүн тактап коюу.

Ч. Валихановдун «Манас» жөнүндөгү ойлору менен корутундулары кыргыз эпосу боюнча илимде айтылган би-

ринчи пикирлер экендигине карабастан бир катар орчундуу проблемаларды камтып, бүгүн да өз маанисин жоготпогон жыйынтыктарга жатат. Мисалы: окумуштууга таандык ушул мүнөздөгү орчундуу мааниге ээ ойлордун бири – «Манас» эпосунун өзөк окуяларынын байыркылыгы. Ч. Валиханов чыгарма кийинки учурларда толуктоолорго учурагандыгына карабастан анын сюжети же негизи бул талаа эпосуна карата болгон өзгөчө сүйүүгө жана урматтоого караганда, албетте, кыргыз элинин жылуу жана назик эскерүүлөрү деп эсептейт. Ч. Валихановдун ою боюнча «Манас» ногой дооруна таандык чыгарма: «Жапайы таштык кыргыздардын ногой дооруна жалгыз «Манас» эпосу таандык». Окумуштуу өзү «ногой доору» дегенде так кайсыл учурду түшүнөрүн да жана ошондой эле кыргыздарга таандык ногой доору деген сөз менен эмнени айтарын да чечмелеп бербейт. Кебетеси бул терминди окумуштуу ошол өз учурундагы илимге кеңири белгилүү болуп, жалпы кабыл алынган мааниде түшүнсө керек. Албетте, «Манастын» чыгыш доору жана калыптанышы жөнүндөгү маселеде ногой доорунун таасири болуу мүмкүнчүлүгүн «Манас» илими жокко чыгарбайт. Бирок, «Манасты» жалгыз гана ногой доору менен чектеп коюу да туура болбос эле. Ал эми сөздүн чын-чынына келгенде казак окумуштуусунун пикирин өз маанисинде, кошумча-алымчасыз, эмне айтылса так ошонун өзүн гана түшүнгөн жөн. Пикирде «Манас» так ногой доорунда гана пайда болгон деп кесе айтылган ой жок, демек, эпостун түпкү негизи, же уютку окуялары андан мурда болуусу танылбайт. Балким окумуштуу бул жерде айтылган ойго биз түшүнгөндөн башка маани бериши да ыктымал. Алсак сүйлөмдүн маңызын чыгарманын ногой дооруна таандык экендигин белгилөө эмес, ошол доорго таандык маалыматтарды камтыган жаңгыз чыгарма экендикти атайын басым жасап көрсөтүү түзөт дешке да мүмкүн. Мындай десек Ч. Валихановдун ою чындыкты белгилеген болот. Анткени, «Манас» кыргыз арасындагы ногойлорго байланышкан маалыматтар баяндалган жалгыз эпос экени адилет сөз. Ч. Валихановдун жогоруда келтирилген оюна байланыштуу калыстык үчүн көңүлгө ала кете турган бир сөз кыргыз фольклор-

чуларынын, алардын ичинде ушул саптардын авторунун да, айрым иштеринде казак окумуштуусунун оюн туура эмес түшүнүүдөн келип чыккан Ч. Валиханов «Манас» кыргыздарга таандык жалгыз чыгарма деп айткан деген мүнөздөгү жаңылыш пикир орун алып келген эле.

Чынында Ч. Валиханов «Манасты» жалпы кыргыздардагы болгон жалгыз чыгарма дебейт, белгилүү бир учурду чагылдырган жалгыз чыгарма катары эсептейт. Биздин оюбузча бул жердеги Ч. Валихановдун пикирине тиешелүү башкы нерсе «Манастын» белгилүү бир доорго таандык экендиги да, же бир доорду чагылдырган жалгыз чыгарма экендик да эмес, казак окумуштуусунун бир жолку таанышуу менен эле «Манастын» мазмуну көп катмардан туруп, окуялары эл турмушунун жаңы шарттардагы өзгөрүүлөрүнө ылайык «жаңыланып» – толукталып турарын туура баамдай алгандыгы. Ошондой эле окумуштуунун эпостун структуралык курулушуна тиешелүү болгон чыгарма бир бүтүн катарындагы көрүнүшкө ээ көптөгөн өзүнчө эпизоддордон турат – деген ою да азыр фактылар менен толук далилденген адилет пикир.

«Манаска» байланыштуу айтылган Ч. Валихановдун ойлорунун арасында өзгөчө кызыкчылыкка ээ бир пикир бар. Ал эпостун форма түзүлүшүнө байланыштуу. Окумуштуу: «Балким аны («Манасты» С. М.) кара сөз түрүндөгү жөө жомоктон бир бүтүн катары куруу кийинки учурлардын иши болсо керек» – дейт. Демек, казак окумуштуусунун ою боюнча кийинки убактарга чейин «Манас» ыр түрүндөгү, бир композициялык бүтүндүккө ээ чыгарма болбостон, жөө жомок түрүндөгү, кара сөз менен айтылган чыгарма болгон. Бул корутундуну изилдөөчү кандай фактыларга таянып айтканы бизге белгисиз, кандайдыр жүйөөлүү себептери бар экенин, же ой жалпы эле ушундай болуу керек да деген логикалык болжол-жоромол экенин автор эскертпейт. Бүгүнкү колдо болгон фактылык маалыматтарга таянып сүйлөгөндө биз «Манасты» жалаң ыр менен курулган чыгарма деп билебиз. Ал эми Ч. Валиханов кыргыздардын арасында болгон мындан жүз ашуун жыл мурдагы шартта окумуштуу келген корутундуну айтууга негиз болорлук, балким, жүйөөлүү себептер бардыр. Эгер

андай фактылар болуп жана Ч. Валихановдун эмгектеринде келтирилсе кыргыз эпосунун формалык белгилеринин кандайлыгы, же эволюциялык жолу жөнүндө алда канча так жана ишенимдүү жыйынтыктар айтууга мүмкүнчүлүк туулмак. Эпостун Ч. Валиханов өзү кагаз бетине түшүргөн тексттери болсун, ага удаа келген В. В. Радлов жазып алып жарыялаган материалдар болсун формасы боюнча жалаң ыр түрүндө. Буга караганда казак окумуштуусун «Манас» мурда жөө жомоктор түрүндө кара сөз менен айтылып, кийинчерээк гана ыр үлгүсүнө келтирилгени жөнүндөгү ою, кебетеси, фактыдан чыккан жыйынтык эмес, жалпы мүнөздөгү теориялык болжол-жоромол өңдөнөт. Бул жоромолго кошулуу да, же аны негизсиз деп, эсептеп жокко чыгаруу да, «Манасты» изилдөөнүн бүгүнкү деңгээлинде али эрте. Анткени, колдо болгон жазма маалыматтар бул багытта бир бүтүмгө келүүгө жеткиликтүү негиз бере албайт, ал эми эл арасында айтылган легенда-уламалар боюнча «Манастын» негизи баатыр өлгөндө анын кырк чоросунун бири Ырчы уул Манас тирүүсүндө иштеген баатырлык иштерин кошок кылып кошкон ырлардан түзүлөт. Ошол эл арасында айтылып жүргөн кошокторду бириктирип, бир чыгармага легендарлык Токтогул ырчы айланткан экен» – делет. Демек, легенда боюнча эпос а деп жаралганда эле ыр формасында болгон. Албетте, легенда таасын фактынын ролун аткара албайт, бирок, башка таянар жүйөлүү далилибиз болбогон соң аны такыр эле эсептен чыгарып салууга да негиз жок.

Ч. Валиханов жазган тексттер менен бүгүнкү колдо болгон материалдарды салыштыруу аркылуу чыгарыла турган орчундуу теориялык тыянактын бири – эпостогу элестүү, таамай айтылган жогорку көркөмдүктөгү ыр саптарынын муундан муунга, варианттан вариантка көчүп айтыла берип, туруктуу мүнөзгө өтүп калуу көрүнүшү. Бул абал ар бир манасчынын вариантындагы көркөм табылга, ийгилик ошол кесип ээсинин аты менен гана түшүндүрүлбөстүгүн, ал белгилерде көптөгөн таланттардын үлүшү, энчиси болуу мүмкүнчүлүгүн, тагыраак айтканда ар бир вариантты баардык белгилери, компоненттери менен бул же тигил айтуучуга жеке таандыкташтырып коюунун туу-

ра эместигин ачык айгинелейт. Ушул көрүнүштү далилдей турган фактылар Ч. Валиханов жазган тексттердеги айрым ыр саптарынын биздин учурда жазылган тексттерде сөзмө сөз түрүндө бирдей үлгүдө жолугушу. Мисалы: Ч. Валиханов жазган текстте:

«Менин көзүм өткөн соң, журтум,
Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп, журтум,
Чарайна менен чапатып,
Булгаары менен каптатып,...

(А. Маргулан, Шокан және «Манас», Алматы 1971, 117-бет. 56–59-саптар).

Мындан нары ыр саптарынын катар номерлери гана көрсөтүлөт)

«Аты келсин ашыма,
Өзү келсин кашыма.
Аты дагы келбесе,
Өзү дагы келбесе,
Таарынбасын өзүмө,
Көрүнбөсүн көзүмө.—
Көкөтөйдүн айчыгы алтын кызыл туу
Ордосунда көрүнсүн...

(558–565, 602–609 ж. б.)

Карыпчысын байланып,
Калдай минер ат экен,
Белдемчисин байланып,
Бээжин минер ат экен.
Алтын-күмүш артарга,
Бээжин канга тартарга
Эптүү күлүк мал экен.
(1483–1489).

Бөйөн, Бөйөн, Бөйөн кан,
Бөйөн кандан Чаян кан
Чаян кандан Каракан,
Каракандан эле Жакып кан
Жакып кан уулу Манас кан.
(747–752).

Ай кулагы калкандай,
Алайган көзү чолпондой...

С. Орозбаковдун вариантында:

«Асемдеп өлүк жаткырып,
Акырет кеткен мен үчүн
Арбын дүйнө зарп кылып,
Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп...
Чарайнага чаптатып,
Шайингиге каптатып»...

(«Манас», III китеп, Фрунзе, 1981, 11-бет. Мындан
нары китептин бети гана көрсөтүлөт).

Бул ашыма келгин де,
Бул ашыма келбесең
Бузулдум деп билгин де.
(88-б.)

Келсин дегин ашыма,
Эгер ашка келбесең
Кесир дегин башыңа.
Көрүнбөсүн көзүмө,
Таарынбасын өзүмө.
(90-бет)

Келбеген болсо тоюма
Кекенчим калар оюмда,
Көрүнбөсүн көзүмө,
Көрүнүп калса көзүмө
Таарынбасын өзүмө...
(99-бет. ж. б.)

Белдемчисин байланып,
Беш калааны айланып
Бээжин минер мал экен.
Карыпчысын байланып,
Кара-Шаар айланып
Калдайлар минер ат экен.
Эми келген жазында
Эсенкандын алдына
Эркечтей мойнун койкойтуп

Тартуу барар мал экен.
(131-бет)

Түп атасы Бөйөн кан,
Бөйөн кандан Чаян кан,
Чаяндан Ногой кан,...
Ногой кандан Балакан,...
Бала кандан Каракан...
С. Каралаев. «Манас», 1-китеп 27-бет.

Мунун аркы атасы Бөйөн кан,
Бөйөн кандан Чаян кан,
Чаян кандан Каракан...
С. К. «Манас» инв. 4074. 1-дептер, 1-бет.

«Түп атасы Түбөй кан,
Түбөй кандан Чаян кан,
Чаян кандан Бөйөн кан,
Бөйөн кандан Көгөй кан,
Көгөй кандан Каракан,
Каракандан кан Жакып...
М. Молдобасан, «Манас», инв. № 65, 1-бет.

Алагар көзү чолпондой
Ай кулагы калкандай...
(С. К. «Манас, 2-китеп, 108)

Бул жерде өткөн кылымдын ортосунда кагаз бетине түшкөн тексттер менен кийинки биздин учурларда жазылган материалдардын арасында болгон бардык окшоштуктар – жакындыктар бүт келтирилген жок. Андай аракет иштелип жаткан иштин максатына туура келбейт жана талап да кылынбайт.

Жогоруда келтирилген айрым жөнөкөй мисалдардан даана көрүнүп турган алгачкы корутундулар булар: Ч. Валихановдун аты эскертилбеген информатору айткан тексттерди анын аткаруусунда Саякбай менен Молдобасан турмак, Сагымбай өз кулагы менен уккан деш кыйын. Ошондой эле аты аталган бизге доорлош үч манасчы өткөн

кылымда кагаз бетине түшүрүлгөн текстти окуп таанышуусу да мүмкүн эмес эле. Демек, манасчылардын бир нече муундарына таандык тексттердин арасындагы келтирилген окшоштуктар айтуучулардын түздөн-түз бири-биринен үйрөнүү, таалим алуу жолу менен эмес, өтмө катар мааниде, ортодо турган бир канчалаган башка манасчылардын катышуусу аркылуу пайда болгон. Мындай көпүрөөнү бир муундагы, же доорлош айтуучулардын чыгармачылыгына таандыкташтырууга, ошондой эле сөзсүз түрдө ирээти менен, бир муундан ага түздөн түз удаалаш келген муунга өтүү аркылуу жүзөгө ашат дешке болбойт. Андай болгондо мындай белгилер бир муундагы бардык айтуучулардын тексттеринде жолугуш керек эле. Чынында андай эмес. Бир учурда жашаган манасчылардын варианттары дайым эле бири-бирине окшош, жакын боло бербеген сыяктуу, салттык белгилердин ар бир айтуучунун тексттериндеги көлөм деңгээли да ар кыл. Кебетеси бул абал биринчиден, манасчынын табигый жөндөмү, талант денгээли, экинчиден ошол айтуучу кимдерден үлгү алып, мурдатадан айтылып жүргөндөрдү канчалык даражада терең жана кеңири өздөштүрө алгандык менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Не болгон күндө да бул фактылар бизге кадиксиз бир чындыкты – манасчылык кесипте жеке үлүш, жеке табылгага караганда орток мүнөздөгү салттык белгилердин чечүүчү мааниге ээ болорун жана манасчы айткан тексттер бардык компоненттери боюнча бир адамга таандык эместигин айгинелейт.

Ч. Валиханов «Манас» эпосуна, анын эл турмушунан алган орду менен маанисине жалпы баа берген, чыгарманы тарыхый-адабий талдоодон өткөрүп, Манас өзү баш болгон каармандарынын образдарын мүнөздөгөн биринчи окумуштуу. Анын эпос жөнүндөгү «Манас» кыргыздардын бардык мифтеринин, жоо жомокторунун, уламаларынын бир учурга келтирилген жана бир адамдын – баатыр Манастын айланасына топтолгон энциклопедиялык жыйнагы. Бул талаа Илиадасы сыяктанган нерсе. Бул өлчөмсүз чоң эпопеяда кыргыздардын турмуш тиричилиги, салттары, адеп-ахлактары, географиясы, диндик жана медициналык табылгалары, алардын эл аралык байланыштары

чагылтылган» – деген баасы кыргыздардын улуу мурасына берилген классикалык мүнөздөмө катары жалпы кабыл алынган аныктамага жатат.

АДАБИЯТТАР

- ¹ *Валиханов Ч. Ч.* Сочинения. Спб. 1904.
- ² *Валиханов Ч. Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1961–1968 гг.
- ³ *Маргулан А.* Шокан жане «Манас». – Алматы, 1971.
- ⁴ «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1980.
- ⁵ *Забелин И. М.* Чокан Валиханов. – Фрунзе, 1980.
- ⁶ *Кыдырбаева Р. З.* Генезис эпоса «Манас». – Фрунзе, 1980.
- ⁷ *Мусаев С.* Манастаануу илиминин тарыхы, 1-китеп. – Бишкек, 2000.

РАДЛОВ ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ
(1837–1918)

Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) Радлов (1837, Берлин – 1918, Петроград) – орустун Чыгышты изилдөөчү белгилүү окумуштуусу, илим дүйнөсүндө кеңири таанымал түрколог, этнограф, археолог.

«Манас» эпосунун негизги үч бөлүмүнүн окуяларын баштан-аяк ирээти менен кагаз бетине түшүргөн, жазган материалдарын кыргыз тилинде бастырып чыгарган жана чыгарманы ыр түрүндө башка элдин тилине биринчи которгон адам орус окумуштуусу академик В. В. Радлов.

Илим дүйнөсүндө атактуу түрколог, академик, орус окумуштуусу Василий Васильевич Радлов – деген ат менен белгилүү болгон бул адамдын өз аты, атасынын аты – Фридрих Вильгельм, улуту боюнча немис, 1837-жылы 5-январда Берлинде туулуп, 1918-жылы 12-майда Петроградда дүйнөдөн кайткан.

В. В. Радлов 1858-ж. Берлин университетин бүтүрүп, түрколог адистигине ээ болгон. Эмгек жолун Россияда баштаган.

В. В. Радлов бүт өмүрүн негизинен түрк элдеринин тилин, элдик чыгармаларын, тарыхын, этнографиясын, маданиятын изилдөөгө арнаган жана бул багытта орчундуу ийгиликтерге жетишип, чыгаан окумуштуу катары бийик кадыр-баркка ээ болгон адам. Орто жана Чыгыш Азияны изилдөөчү орус комитетин түзүү демилгесин көтөрүп, ошол уюмдун 1903–1918-ж. аралыгындагы төрагасы болгон. 1891-ж. Илимдер академиясынын Монголияга Орхон экспедициясын уюштурган жана башкарган, натыйжада Монголиядагы байыркы түрк жазмалары аттуу эмгеги 1894–1895-жж. жарык көргөн. Белгилүү түрколог В.

Томсен менен бир учурда байыркы түрк жазма эстелиги болгон Орхон жазууларынын сырын чечип, окуп чыккан. 1898-ж. Борбордук Азияга Турпан экспедициясын уюштурган. В. В. Радлов түрк тилдерин салыштырма тарыхый метод менен изилдөөгө негиз салгандардын бири. 1884-ж. тартып Петербург илимдер академиясынын академиги. Көрүнүктүү Чыгыш таануучу, академик Сергей Федорович Ольденбург В. В. Радлов жөнүндө: «Адамдар өтөт, бирок алардын жараткандары калат, ал эми өзүнүн узак өмүрүндө В. В. Радлов иштегендер ушунча көп жана маанилүү, ошон үчүн анын аты – эстелиги шексиз ыйык сакталат» – деп жазат.

Академик В. В. Радловдун өмүрүн, чыгармачылык жолун урунттуу үч учурга бөлүп кароого болор эле: Алтай мезгили, Казань мезгили, Петербург-Петроград мезгили. Он жылдан ашуун убакытты (1860–1870-жылдар аралыгы) камтыган Алтай мезгилинде окумуштуу Сибирь, Алтай, Казакстан, Орто-Азия аймактарына экспедициялар жасап, ошол чөйрөлөрдө жашаган түрк элдерине таандык этнографиялык, тилге тиешелүү маалыматтар жыйнап, археологиялык казуулар жүргүзүп, элдик оозеки чыгармачылыктардын үлгүлөрүн чогултуп, ал көптөгөн фактылык маалыматтарды илимий талдоодон өткөрүп, басмага даярдаган. Натыйжада 1866-жылдан тартып жыл кур калбай В. В. Радловдун эмгектери жарыялана баштайт. Алардын ичинде түрк элдерине таандык фольклор, тил, этнографияга тиешелүү эң бай фактылык маалыматтардын жыйындысы болгон он томдук «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү» да бар. В. В. Радловдун өмүрүнүн, чыгармачылык жолунун ушул мезгилин өзгөчө бөлүп, маани берип айтууга татыктуу. Анткени, окумуштуу ушул жылдар ичинде эч ким из сала элек ак такты изилдеген илимпоз катарында да, ар кандай кыйынчылыктардан жүз бурбаган эр жүрөк адам катарында да өзүнчө баатырдык деп аталууга арзырлык чоң иштер иштеген: илим үчүн зарыл керек болгон баалуу маалыматтарды ошол кездеги маданий борборлордон эң алыс турган туңгуюк жерлерди көптөгөн кыйынчылыктарга кайыл болуп он жылдан ашуун убакыт аралап жү-

рүп чогулткан. Окумуштуунун бул эмгектерин көрүнүктүү этнограф, СССР илимдер академиясынын корр.– мүчөсү Лев Яковлевич Штернберг: «Батыш Сибирь, Алтай жана Орто Азиянын археологиясы жана түрктөрдүн лингвистикасы, этнографиясы, географиясы боюнча бүтүн бир энциклопедияны түзгөн таптакыр жаңы маалыматтар» – деп баалайт.

В. В. Радловдун бир нече жолу кыргыз жергесинде болушу да окумуштуунун өмүрүнүн жана чыгармачылыгынын ушул Алтай мезгилине туура келет.

1871–1884-жылдарды кучагына алган Казань мезгилинде окумуштуу педагогдук, административдик милдеттер менен илимпоздук изилдөө иштерин айкалыштырып, бул багытта да үзүрлүү эмгектенген.

Окумуштуунун өмүрүнүн акыркы жылдарына туура келген Петербург-Петроград 1884–1918) мезгилинде Россия академиясынын Азия элдеринин тарыхы жана байыркылыктары (древности) боюнча ординар академиктик милдет аткаруу менен ал илимди уюштуруучу катары орчундуу иштер иштеди. В. В. Радловдун тематикасы жактан эң эле ар түрдүү багыттарга арналган илимий изденүүлөрүнүн жана алардын жыйынтыктарын жарыялап-басмадан чыгаруунун өзгөчө үзүрлүү, бай натыйжаларга ээ учуру так ушул Петербург-Петроград мезгилине туура келет. Окумуштуунун эмгектерин жогору баалоонун далили катары эсептелүүчү факты анын 1884-жылы 7-ноябрда Петербург илимдер академиясына академиктикке шайланышы.

Ондогон фундаменталдуу илимий эмгектер, илимдин бир эле эмес, бир нече тармактарын баалуу жаңылыктар, ачылыштар, мааниси зор фактылык маалыматтар менен байытуу, жаңы илимий багыттарга негиз салуу, бүгүнкү күндөргө чейин илимдик кадыр-баркы төмөндөмөк турмак күн, жыл өткөн сайын дагы жогорулап бара жаткан материалдар топтолгон ондогон жарыялоолор – көптөгөн томдордон турган китептер мына В. В. Радловдун өмүр жолунда иштеген илимий эрдигинин кыскача тизмеси. Ушулардын арасында көптөгөн элдердин тилчи, фольклорчу, этнограф окумуштууларына кеңири фактылык

маалыматтар берген Орхон, Турпан экспедицияларынын материалдары, турмушта пайдалануудан чыгып калган жана жашоосун улантып жаткан түрк тилдери боюнча изилдөөлөр, «Түндүк түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы», «Түрк тилдеринин сөздүгүнүн тажрыйбасы» жана көп томдордон турган «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» ж. б. бар.

В. В. Радловдун таланттуу окумуштуу, илимдин уюштуруучусу катарындагы көп кырдуу жана өзгөчө жемиштүү чыгармачылык жолунун биз атайылап көңүл бургубуз келген бир өзгөчө белгиси – ал адамдын жеке эле бир эл эмес, көптөгөн элдерге шарапатын тийгизгендиги, анын эмгектеринин орус элине таандык илимге чоң-чоң салым кошуп, ошол илимдин кадыр-баркынын жогорулашына өбөлгө түзүү менен бирге башка көптөгөн, айрыкча ошол кездеги тарыхый шартта көп жактан өсүп-өнүгүүнүн өтө эле төмөнкү баскычтарындагы, же илимдик коомчулукка такыр деп айтарлык белгисиз болгон элдерди өз изилдөөлөрүнүн объектисине алып, алардын жашоо шарты, тили, маданий мурастары жөнүндөгү көптөгөн баалуу маалыматтарды чогултуп жана жарыялап, ал жаңы табылгалары менен жалпы адам баласына таандык илим казынасын байытканы. Окумуштуу В. В. Радловду илим дүйнөсү түрк элдерин изилдеп үйрөнүү илиминде өзүнчө доор түзгөн адам – деп, таанышат. Белгилүү окумуштуу, академик А. Н. Кононовдун айтуусу боюнча В. В. Радловдун эмгектери «түркология илиминин бардык тармактарын: түрк тилдеринин диалектографиясы жана диалектологиясын, лексикографиясын жана лексикологиясын, салыштырма жана тарыхый фонетикалык жана грамматикалык, түрк текстологиясын жана руникалык, уйгур, арап алфавити менен жазылган түрктөрдүн жазма эстеликтерин бастырып чыгарууну, түрктөрдүн фольклорун, этнографиясын, тарыхын, археологиясын бүт камтыйт».

В. В. Радловго таандык баалуу илимий мурастардын ичинде кыргыз тилине, элдик оозеки чыгармачылыгына тиешелүү эмгектер да арбын. Аларда окумуштуу кыргыз тилинин лексикасына, фонетикасына байланыштуу пикирлер айтат, түрк элдерине жалпы тиешеси бар байыркы

эстеликтердин бири болгон Орхон жазмаларын чечмелеп окуп чыгып, бул материалдар кыргыздарга таандык болсо керек деген илимий жоромолун берет, өзү эл арасынан чогулткан түрдүү жанрлардагы оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн кеңири комментарийларынын коштоосунда жарыялайт.

В. В. Радловдун эмгектеринен биз үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон баалуусу, албетте, окумуштуу ошол кездеги кыргыздардан жазып алган жана өзүнчө китеп кылып басмадан чыгарган «Манас» эпосунун тексттери. В. В. Радлов кыргыздардын жергесине анда Ч. Валиханов биринчи жолу болуп кеткенден алты жыл кийин келген. Окумуштуунун өз эскерткенине караганда ал «Манаска» таандык тексттерди 1862-жылы Текесте бугу уруусунун, 1869-жылы Ысык-Көлдүн батышында сарыбагыш жана Токмоктун айланасындагы солто урууларынын арасынан жазган. Токмок шаарына жакын жерлерде жашаган сарыбагыш уруусунун арасынан жазылган «Манастын туулушу» аттуу чыгарманын башталыш эпизодун эсепке кошпогондо эпостун кайсыл окуялары качан жана кайсыл жерде кагаз бетине түшүрүлгөнү, ошондой эле информаторлор ким болгону, аты-жөнү, алар жөнүндө башка маалыматтар эч жерде эскерилбейт. Тексттер эки башка учурда жана бири-биринен аралыгы бир кыйла алыс болгон жайларда жазылып алынганына караганда окумуштууга «Манас» айтып берген адамдар бери эле болгондо 3–4, же андан да көп болсо керек.

Окумуштуу 1862-жылкы саякат учурундагы иштери жөнүндө 1863-жылы 20-августта Петербург академиясында жасаган билдирүүсүнө караганда «Манастын» ошол алгач жолку жазылган көлөмү 80 бет. Бирок, ага кайсыл окуялар киргени, ыр сабынын саны, кимден жазылганы чечмеленип айтылбайт. Андай чечмелөө, тактап айтуу кийин эпостун бардык материалы басмага даярдалганда да болгон эмес, китепке кирген тексттер кайсыл жылдары, кайсыл жерлерде жана кайсыл уруулардын арасынан кагаз бетине түшүрүлгөнү гана жалпы жонунан эскертилүү менен чектелген. Бул абалды, биринчиден, ошол тарыхый шарттагы фольклористика илиминдеги кабыл алынган

салт менен (жеке эле В. В. Радлов гана эмес, Ч. Валиханов да өз информаторунун аты-жөнүнө көңүл бурбай, кесибин – ырчы экенин гана эскертүү да ушул жагдай менен түшүндүрүлүшү мүмкүн), экинчиден окумуштуунун илимдик кызыкчылыгындагы башкы максат оозеки материалдарды чогултуу эмес, илимдин башка тармагы үчүн фактылык материалдар чогултуу болгондук менен түшүндүрүүгө болот. Буга окумуштуунун «Менин башкы максатым кара – кыргыздардын тилин изилдөө үчүн материалдар топтоо болгондуктан көп сандагы тексттерди ырчылар мага кандай айтып берсе, ошол түрдө жазып алуу менен канааттанышым керек эле. Ошон үчүн мен жолуккан варианттарга жана карама-каршылыктарга көңүл бурганым жок, ошондой эле кайталоолор кетирбес үчүн айтып берип жаздырып жаткандарды кыскартпадым» деген сөзү да күбө. Демек, окумуштуунун негизги максаты кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн изилдөө болгондуктан ал колдон келишинче буга зарыл керек фактылык материалдарды топтоого аракеттенет жана эпосту ушул максаттын каражаты катары тандап алат. Ушунун натыйжасында чыгарманы жазып алууда түрдүү варианттар сыяктуу оозеки чыгармачылыктын башкы белгиси эсептелген орчундуу учурларга маани бербейт. Акад. В.В.Радловдун чыгаан адис, чоң окумуштуу боло туруп илимдин бүгүнкү талаптарынан алып караганда кетирген тексти кагаз бетине түшүрүүдөгү элементардык зарылчылык боло турган паспорттоштуруу ишиндеги (мисалы, информатор жөнүндө так көрсөтүлгөн кеңири маалыматтар бербөө, же варианттык белгилерди сактоо ж. б. мүнөздөгү) айрым мүчүлүштүктөрдү негизинен ошол тарыхый шарттагы фольклористиканын деңгээли, кабыл алынган салттык түшүнүктөр, принциптер менен түшүндүрүүгө болот. Ч. Валиханов болсун, В.В.Радлов болсун кагаз бетине түшүрүлгөн материалдар кайсыл уруунун арасынан жазылганын так белгилешет, ал эми информатордун инсандык маалыматтары унутта калат, ага көңүл бурулбайт. Демек, окумуштуу үчүн чечүүчү мааниге ээ нерсе тексттердин өзү жана ошол тексттер айтылып жүргөн чөйрө. Ал эми ошол тексти алып жүргөн, аткарган, белгилүү даражада салымын кошкон айтуучу-информа-

тордун ролуна көңүл бурулбайт. Ушунун натыйжасында эпостун варианттары да, айткан адамдын чыгармачыл инсан катарындагы орду да көз жаздымында калат. Ошентсе да В. В. Радлов ырчы-айтуучуга таандык чыгармачылык белгилер жөнүндө негизинен туура байкоолор, корутундулар айтат жана чыгарма жаратууда, айрыкча эпостун жашоо процессинде алардын ролу жогору экендигин баса белгилеп көрсөтөт.

Тексттерди кагаз бетине түшүрүү процессинин окумуштуу үчүн өзгөчө татаал болгондугу күмөнсүз. «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын» V китебине жазган кириш сөзүндө ал өзү бул жөнүндө минтип белгилейт: «Записывание песен под диктовку представляло большие затруднения, певец, понятно, непривыкший диктовать так тихо, очень часто терял нить рассказа и запутывался в противоречиях, всякий вопрос с моей стороны еще больше отвлекал его от обычного пения. Поэтому я должен был заставить певца сначала пропеть весь эпизод для того, чтобы мог записать в коротких словах общий ход рассказа. Когда я познакомился с содержанием эпизода, я велел продиктовать певцу мне все пропетое. Таким образом, познакомившись с содержанием, я имел возможность заметить все пропуски и неточности. Несмотря на все эти осторожности и старания, мы теперь еще нередко встречаем пропуски в записанных текстах». Биз атайылап толук жана котормо түрүндө эмес, оригиналдын өз тилинде келтирген бул узун үзүндүдөн «Манастын» тексттерин В. В. Радлов кагаз бетине түшүрүү учурунун процессин баштан-аяк толук көз алдыга келтирүүгө, бул учурда окумуштуу кандай кыйынчылыктарга туш келгенин даана баамдоого мүмкүн. Эгер ушул жогоруда келтирилген эпосту жазган адамдын айткандарына сөздөр ошол элдин тил өзгөчөлөгүнө ылайыкташтырылып атайын түзүлгөн тамгалардын жардамы менен эмес, башка элге таандык алфавитке айрым шарттуу белгилер коюу (В. В. Радлов «Манастын» тексттерин жазганда кайсыл графиканы пайдаланганы бизге белгисиз, жарыяланган тексттерге караганда орус тамгаларынын жардамы менен жүзөгө ашырса керек) аркылуу иштөөгө туура келгендикти (албетте, мындай иштөө иш процесси-

не кошумча кыйынчылыктар туудурары өзүнөн өзү түшүнүктүү) жана айрым сөздөрдүн маанисин таасын билбегендиктен туура эмес, же бурмалап жазуу, аны тактоо үчүн информаторго же ошол жазуунун жүрүшүнүн өзүндө, же кийинчерээк кайрылууга туура келүү ж. б. сыяктуу окумуштуу айтпай кеткен тоскоолдуктар менен кыйынчылыктарды да эске алсак орус окумуштуусунун алп эмгеги, ал эмгектин теңдешсиз баасы ачык байкалат.

В. В. Радлов өз информаторлорун (ага «Манасты» айтып берип жаздырган информатор бирөө эле эмес, бир нече болгондугуна окумуштуунун тексттерди ар башка жерде, башка-башка уруулар арасынан жазгандыгы жана эпостун варианттарына көңүл бурбагандыгы сыяктуу өзү берген маалыматтар күбө) кесиптик өзгөчөлүгүнө карай гана жалпы жонунан ырчы (певец) деп атайт. Ырчынын чыгармачылыгына берилген («Всякий опытный певец поет по вдохновению, так что он не в состоянии спеть одно и тоже два раза, не изменяя форму изложения») мүнөздөмө да башкы белгилери жактан бүгүн биз билген манасчыларга караганда акын-ырчыларга жакын. Бирок, буга карап В. В. Радлов кыргыз жергесине келген тарыхый шартта чыгармачылык мүнөзү жактан «Манастын» айтуучулары менен ырчылардын арасында чек жок, экөө бир группадагы көрүнүш дешке болбойт. Ырчы менен эпостун айтуучусу көпчүлүк учурларда бир наам аркылуу «ырчы акын» – деп аталганына карабастан, ошол мезгилдерде эле алардын чыгармачылыгынын арасындагы жиктелүү башталган, ал гана турмак айырмачылык даана байкалып, экөө эки башка наам менен аталган. Буга В. В. Радловдун ырчыдан башка да «эпикалык ырларды айтуучу ырчы (певец эпических песен) деген терминди колдонушу айкын күбө. Ырас, орус окумуштуусу алардын арасына катуу чек койбойт, буга караганда ал адам кесип ээлеринин бул эки тобунун арасында айкын айырма бар экенин анча баамдаган да эмес. Ал балким ошол шартта бул эки топтун арасында четтен аз убакка бир-эки жолу келген адам дароо байкай коерлук айырма да болбосу мүмкүн (жашаган доору жактан ошол учурларга жакын турган Балык ырчы сыяктуу адамдар жөнүндөгү бизге жеткен маалыматтар ал кездерде

манасчылык кесип менен ырчылык өнөр аралаш жүрүп, бири-бирине эң эле жакын турганын билгизет). Ошондой болсо да В. В. Радловдун эпосту айтуучуларды өзүнчө наам менен аташы жана алардын чыгармачылыгына ырчылардан айырмаланган мүнөздөмө («Вследствие частых упражнений у него наготове целый ряд отдельных частичек песен (если можно так выразиться), которые он и присоединяет друг к другу в соответствующем ходу рассказа порядке. Каждая из таких частичек песен изображает описание известных случаев и происшествий... Искусство певца состоит только в ловком соединении готовых уже частичек картин в одно целое, смотря по ходу обстоятельств») бериши чоң мааниге ээ. Анткени, «Манас» жөнүндөгү илимдеги орчундуу бөлүмчөнүн бири болгон манасчылардын чыгармачылыгына байланышкан маалыматтардын горизонтун кеңейтет жана маселеге белгилүү даражада өз алдынча тактык киргизилет. Албетте, эпикалык ырларды айтуучуларга окумуштуу берген мүнөздөмөнү манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүгүн толук камтып, бардык белгилерин кеңири ачкан аныктама деш кыйын. Чынында ал айткан белгилер көп жактан жалпы эле ырчыларга таандык. Бирок, кеп аныктаманын тактыгында да, толуктугунда да эмес. Маселе «Манасты» айткан атайын адамдардын болуу фактысында. Адатта манасчылык өнөр көркөм сөз чеберлеринин бир топ эски үлгүлөрүнө жатарын жана ошондой эле бул топтогу адамдар Октябрь революциясына чейин эле «жомокчулар» деген наам менен аталышаары илимде азыр баарыга маалым фактылардан. Бирок, ошол өнөрчүлөрдүн ырчылардан бөлүнүп өзүнчө атала башташынын убакыт чеги так эмес. В. В. Радлов берген маалымат ушул багытта ачыгыраак ой айтууга, б. а. манасчылык өнөр бери болгондо эле өткөн кылымдын орто чендеринде өзүнчө топ катары белгилүү болгон дешке мүмкүнчүлүк түзөт. Бул чек манасчылардын эл арасында көркөм өнөрчүлөрдүн өзүнчө тобу катары өмүр сүрүү учурунун илимдеги азырынча белгилүү болгон күмөн туудурбай турган так чеги. Ырас, манасчылык өнөр андан да алда-канча мурда эле жашаган деп болжолдоого мүмкүн. Бирок, андай ой факты менен бекемделбеген божомол ой жоруу бойдон гана калат. Ушул

жерде көңүлгө алына турган дагы бир учур ошол В. В. Радлов «Манасты» кагаз бетине түшүргөн шартта эпостун айтуучулары эл арасында өзүнчө наам менен аталганбы, эгер аталган болсо эмне үчүн орус окумуштуусунун көз жаздымында калды, б. а. ал аталыш анын эмгегинде эскерилбейт? – деген суроо. Жогоруда эскерилгендей В. В. Радлов «Манас» айтуучуларды «певец эпических песен» – деген термин менен белгилеп айтат. Бул термин илимге белгилүү маалыматтарга караганда кыргыздар арасында XIX кылымдын экинчи жарымында, айрыкча XX кылымдын башталышындагы Октябрь революциясына чейинки шарттарда кеңири белгилүү болгон эпостук чыгармаларды аткаруучуларга карата колдонулуучу «жомокчу» деген сөздүн мааниси жактан так котормосу. Буга карап орус окумуштуусу «жомокчу» деген терминди уккан, бирок, кандайдыр себептер менен (а балким сырткы формасы жактан жөө жомок – деген сөзгө жакын турган бул сөздүн мааниси эмнеде экендигин так биле албай, же терминдин түшүндүрмөсүнө өз информаторлорунан жеткиликтүү деңгээлдеги чечмелеген жооп ала албай) аны өз эмгегинде атайылап көрсөтүүнү зарыл деп эсептеген эмес да, ал сөздүн так маанисин көрсөткөн котормосун пайдаланган болсо керек деп божомолдоого мүмкүн. В. В. Радлов эпикалык ырлардын ырчыларына карата айткан ойлорун уланткан жерлерде тажрыйбалуу ырчы («опытный певец»), ырчылардын мыктысынын бири («один из лучших певцов») – деген сөздөрдү колдонот. Бул сөздөрдүн атайын терминдик мааниге ээ экенин, же жалпы мүнөздөгү кайдыгер сөз экендигин кесе так айтуу кыйын. Ошентсе да бул фактыдан эпосту айтуучулар ошондо эле деңгээлине, дареметине карай айрым топ-торго бөлүнгөнүн көрүүгө, ал топтор манасчылардын бүгүн биз билген үйрөнчүк, чала, чыныгы, чоң манасчы – жомокчу болгон бөлүнүүсүнүн өзү болбосо да, ага жакын, же элементтерин ичине сактаган көрүнүш белгилери экендигин байкоо кыйын эмес.

В. В. Радловдун жалпы эпос, ошого байланыштуу «Манас», анын айтуучуларынын чыгармачылыгы ж. б. жөнүндөгү ой-пикирлери, илимий жыйынтыктары жана «Манастын» үч бөлүгүнүн сюжеттик нугун ирээти менен баш-

тан аяк толук камтыган тексттери бизге окумуштуунун «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү (Образцы народной литературы северных тюркских племен) – деген он томдон турган китептеринин V томунда берилген. Он томдук окумуштуунун 1860–70-ж. аралыгында Алтай, Сибирь, Орто-Азия, Казакстан аймактарына жасаган илимий экспедицияларынын учурунда түрдүү элдердин арасынан чогултулган оозеки көркөм чыгармаларынын үлгүлөрү болгондуктан ар бир элге арналган китептер бөлүк делип аталган. 5-бөлүккө (томго) кыргыздарга таандык материалдар киргизилген. Китеп транскрипцияланган орус алфавита менен кыргыз тилинде Санкт-Петербургда 1885-ж. басмадан чыккан.

Китеп орус тилинде берилген В. В. Радловдун кириш сөзүнөн (Предисловие (V–I) «Манас» (1–368-6.) «Жолой кан» – (369–525-6.), «Эр Төштүк» (526–589-6.) «Кошоктор» (590–599-6.) – деген төрт бөлүмдөн турат.

Көлөм жагынан да, кириш сөздө окумуштуу өзгөчө көңүл бурган мааниси жактан да китептеги башкы бөлүм – «Манас».

Кириш сөз томдогу фактылык материалдарды түзүүчү оозеки чыгармалардын үлгүлөрүнөн бөлүү максатында өзүнчө рим цифрасы менен бет коюлуп берилген. Кириш сөз бастырылып жаткан тексттер түрк элдеринин арасындагы бүгүнкү күнгө чейин «Кыргыз» – деген наамды сактап келген элдин арасынан жазылып алынгандыгын эскертүүдөн башталып, аталган эл жашаган географиялык жайдын орду белгиленет, оң-сол – деп экиге бөлүнгөн кыргыздардын урууларынын аттары саналат. Элдин болжолдуу саны үч жүз миң адамдын айланасында экендиги эскерилет.

Кириш сөздө окумуштуунун айткан маалыматтарына караганда өзү жазган эпизоддордун айрымдарын китепте Манастын өмүр жолунун жүрүшүнө ылайык тартипте берген (XIII-бет) б. а. окуяларды айтуучудан уккан үлгүсүндө эмес, өзү туура деп эсептеген тартип нукта жайгаштырган. Ушундан улам В. В. Радлов эпостун окуяларын бир эле айтуучудан баштан аяк ирээти менен укпаса керек деген жыйынтыкка да келүүгө болот.

В. В. Радлов өзү кыргыздардын арасынан жыйнаган материалдар дээрлик эпикалык ырлардан турарын белгилеген жана алардын мазмунуна, көркөмдүгүнө жогору баа берген. Ал «жалаң эпикалык ырлардан турушкан кара кыргыздардын арасынан чогулткан тексттер мазмундуулугу жана курулушунун көркөмдүүлүгү менен мени өзүлөрүн ыр түрүндө которууга мажбурлашты. Так ушул кырдаал басмага 1876-жылы эле толук даяр болгон бешинчи томдун бастырылышын азыраак кечендетти» – деп жазат.

Бешинчи томго жазган кириш сөзүндө, кыргыз жергесинде болгондугу жөнүндөгү жазган отчетторунда В. В. Радлов кыргыздар, алардын жашоо-турмушу, үрп-адаты, тили ж. б. боюнча көптөгөн илимдик маалыматтар берүү менен катар ошол элге карата калыс, аларды жогору баалап, урматтоо көрсөткөн бир катар пикирлерин да айткан. Мисалы: окумуштуу кыргыздар ырга шыктуу, көркөм сөз өнөрүнө чоң маани берип, жогору баалаган эл экенин белгилей келип, ушунун натыйжасы катары бул элде элдик оозеки чыгармачылыктын эпикалык үлгүлөрү өзгөчө өнүккөнүн көрсөтөт жана «кара кыргыздардын элдик поэзиясы чыныгы эпикалык учур» деп атоого боло турган кандайдыр өзгөчө учурда экен» – деп эсептейт.

Белгилүү окумуштуунун кыргыздардын эпосуна берген баасы, чыгарманын мазмуну, жомокту айтуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү байкоолору жана илимий корутундулары өзүлөрүнүн калыстыгы, маанисинин тереңдиги, тактыгы менен айырмаланып, бүгүн да өз баркын жоготпойт. «Эпос элдин бүт турмушунун, бардык умтулууларынын поэтикалык чагылышы». «Кыргыз өз ырларында кандайдыр укмуштуу жана коркунучтуу жөө жомоктук дүйнөнү барктабайт, тескерисинче ал өзүнүн турмушун, өз сезимдерин жана умтулууларын, коомдун ар бир жеке мүчөсүнүн өзүндө жашаган идеяларын даңазалап ырдайт». Окумуштуунун ушул түрдөгү көптөгөн аныктамалары, корутундулары кыргыз элин, анын маданий мурасын В. В. Радлов канчалык жогору баалаганын таасын айгинелейт. Кыргыздардын жашоосундагы көркөм сөздүн маанилүү орду, изилдөөчү «ырчы» – деген жалпы ат аркылуу берген «Манас» айтуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүгү

кириш сөздүн орчундуу бөлүгүн ээлеген, окумуштуунун маанилүү байкоолорун, илимий корутундуларын баяндаган маалыматтардан. Ошондой эле тексттерди жазып алуудагы кыйынчылыктар бул иште окумуштуу колдонгон атайын ыкка да өзгөчө көңүл бурулуп, чечмеленет.

Кириш сөздө китепке киргизилген материалдардын ар биринин кыскача мазмуну баяндалып, айрым түшүндүрмөлөр берилет, акырында автор өзү жазып алган майда ырлардын айрымдарын бул бастырууга киргизбегенин да эскертет. Кириш сөз 1885-ж. октябрь айында Петербургда немец тилинде жазылган. Бешинчи томго берилген орус тилиндеги үлгүнү окумуштуунун уулу даярдаган.

«Манастын» үч бүлүмүнө тиешелүү материалдар китепте 7 темага бөлүнүп берилген: 1) Манастын туулганы; 2) Алмамбет бусулман (сөз В. Радловдо ушул түрдө жазылган) болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет; 3) Манас менен Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени; 4) Бокмурун; 5) Көзкаман; 6) Семетейдин туулганы; 7) Семетей.

Эпостун материалдарынын ушул тартипте бөлүм эпизоддорго бөлүнүшү жана алардын аталыштары эл арасында ошол учурда ушундай түрдө экени, же мындай бөлүнүүлөр да, аталыштар да шарттуу болуп, окумуштуунун эрки менен анын чыгарманы кабыл алышына, түшүнүшүнө ылайыкталып берилгени белгисиз. Кириш сөздө ар бир бөлүм ушул түрдө аталып, мазмуну кыскача эскертилгени менен так аталышы кимге таандык экендиги, ошондой эле бөлүү эмнеге негизделип иштелгени эскерилбейт.

Өзү жети темага бөлгөн окуяларды окумуштуу «эпизод» деген термин аркылуу белгилеген. Чынында алардын эпизод экендиги жана ушул илимий термин менен белгилениши талашсыз, бирок, «Семетей», «Сейтек» кийинки илимге белгилүү маалыматтар боюнча «Манаска» байланыштуу, анын уландылары катары айтылганы менен ошол бир чыгарманын көптөгөн эпизоддорунун биринен эмес, курулушу, темасы, окуялары боюнча ар бири өзүлөрүнчө чыгармалар.

Балким В. В. Радлов кыргыздарга келген тарыхый шартта алар өзүлөрүнчө кеңири пландагы чыгарма катары

айтылбай, кыскача берилген эпизод түрүндөгү бөлүмдөр болсо керек дешке да мүмкүн эле. Бирок В. В. Радловдон мурдараак кыргыз жергесинде болгон Ч. Валихановдун «Илиадага» «Манасты», «Семетейди» «Одиссеяга» салыштыруусу жана эпостун бул эки бөлүгүн атайын эки башка этап, көлөмдөрүнүн зорлугу жөнүндөгү эл айткан уламышты атайылап эскертүүсү «Семетей» да, балким «Сейтек» да ошол учурда эле өзүлөрүнчө чыгарма экендигин айгинелейт.

Демек, окумуштуу белгилеген алгачкы беш окуя эпостун биринчи бөлүмү – «Манастын» эпизоддору, кийинки эки бөлүмдү изилдөөчү эпизод деп атоосу илимий тактыкка туура келбейт.

В. В. Радлов «Манастын» өзү жазып алган окуяларын беш топко бөлүп беришин эпостун айтуучуларынан укканына негизделип иштелген дешке болот. Анткени, андай эпизоддор айрым өзгөрүүлөр менен илимге белгилүү кийинки варианттарда да жолугат. Ал эми алардын ар биринин аталыштарын шарттуу дешке, б. а. информатордун айтуусунда ушул түрдө болушу, же балким окумуштуу өз оюнча аташы да мүмкүн. Анткени эпостук жалпы салт боюнча ар бир эпизод окуялардын аталышы чыгарманы айткан адамдын эрки, каалоосу менен шартташкан көрүнүш. Ал турсун кеңири белгилүү, эл арасында дээрлик бир түрдө аталган эпизоддордун да кээде бул же тигил аткаруучунун вариантында бири биринен бөлөкчө наам берилиши кезигет. Мисалы: белгилүү манасчылардын басымдуу көпчүлүгүндө «Чоң казат» – деп аталган эпизод Сагымбай манасчынын вариантында «Чоң чабуул» деген наам менен кагаз бетине түшүртүлгөн.

1) Манастын тууганы (туулганы) – (1– 6-бет, 164 сап ыр). Окуя эпостогу кеңири белгилүү болгон салттык белги – баатырдын тегин чечмелеп саноодон башталат:

2) Жетитөрдүн башында
Жеткилең тууган Бөйөн кан,
Бөйөн кандын баласы
Кайраттуу тууган Каракан,
Каракандын баласы
Кайраттуу тууган Жакып кан (5.1).

Манастын атасы Жакып экени бардык варианттар үчүн бирдей таандык көрүнүш. Чоң атасынан тартып көпчүлүк учурда жети атасына чейин саналуучу башка баба-жотолорунун аттары туруктуу эмес, түрдүү варианттарда түрдүүчө аталып, анын ичинде Каракан, Бөйөн, Чаян көбүрөөк эскерилет.

Жакыптын жердеп турган жери Чуңкур-Уянын үстү, Алматынын оозу. Эпостун көпчүлүк варианттары үчүн мүнөздүү болгон күчтүү жоодон кыргыздардын чабылышы, туш-тушка сүрүлүшү бул текстте эскерилбейт. Жакып Айдаркандын кызы Чыйырдыны алат, 14 жыл бала көрбөйт, эпостук салтка ылайык мазар тайып, тилек тилеп жүрүп, балалуу болот.

Манасты тууган энеси Чыйырды экени белгилүү варианттардын баарына таандык белги, бирок, Чыйырдынын атасы ким экени туруктуу мүнөзгө ээ эмес, түрдүүчө айтылат, Эштектин кызы деш көбүрөөк учурайт.

Жакыптын узак убак бала көрбөйт, тилек тилеп жүрүп перзенттүү болушу да кеңири белгилүү, варианттардын көбүнөн орун алган салттык мотив.

Жаңы туулган баланын «апкак эти чүчтөдөй, устукан сөөгү мистедей». Акбоз бээ сойдуруп, Жакып баласына 4 пайгамбар, кожого ат койдурат. Балага Манас – деген ат берилет. 4 пайгамбар, Жеркенден келген жети элчи, кытайдан келген 40 элчи, ногойдон келген он элчи жентек жеп, Манасты сынап, туулган баланын келечекте мыкты чыгарын айтып кетишет. Каапыр менен мусулманга Манастын кабары катуу угулат. Күлүшө баштаганда эле бешикте жаткан Манас: «Аксакал атаке Жакып кан Бусурман жолун ачамын, Капырдын малын чачамын... (5.3) – деп сүйлөйт. Муну уккан Жакып «алабаш жорго чаар атты алып келип токутуп, жакасы алтын, жеңи жез, ак күрөөкө торгой көз, алтындын зээрин жаптырган, күмүштүн зээрин төктүргөн» (5.3) бадананы кийгизип, Байдын уулу Бакай канды чакырып: Манас аттанып жортом, «алыска сапар барам, Мединаны сыдырып, Чоң Букарды кыдырып, Ит-Кечүүдөн кечем дейт, Бээжиндеги Коңурбай барып уруш салам дейт...» (86–93-саптар), Көрбөгөнүн көргөзүп, билбегенин билгизип жанына жолдош бол – деп

суранат. Бакай макул болот. Манас он жашында ок атып, он төрткө чыкканда ордо чайкап, кан болот. Кашкардагы кытайды Турпан айдап чыгарат, Турпандагы кытайды Аксыга айдап түшүрөт.

Китептин кириш сөзүндө эскертилген окумуштуунун пикири боюнча Манастын туулушу жөнүндөгү бул кыска эпизод ага берилген суроого жооп кылып гана айтуучу тарабынан кокусунан дароо ойдон чыгарылган окуя (XIII б.). Окумуштуу атайын белгилегендей бул эпизоддун мазмуну өтө эле жарды экендиги ырас. Бирок, көрүнүштөрдү үстүртөн, өтө кыска, деталдаштырбай берүү окуянын мурда эпостун составында жоктугунун далили эмес. Балким бул эпизодду мурда кенен айтпаган адам болгондуктан, же кандайдыр башка себептер менен айтуучу эл арасында мурдатан белгилүү чыгарманын туруктуу салттык окуяларынын бирин өзүнө берилген суроого жооп катары ушул түрдө кыска баяндоосу да ыктымал. Чынында «Манастын туулушу» деген темага ылайык келүүчү бүгүн илимге кеңири белгилүү болгон сюжеттик нук баатырдын теги, Жакып менен Чыйырдынын узак убакыт баласыз болуп жүрүшү, туулган баланын жашынан эле өзгөчө жышааналуу экендиги аталган эпизоддо негизинен толук сакталып берилген. Жеке эле бул эмес Манас жоого аттанам дегенде ага Жакып даярдаган минер аты алабаш жорго чаар ат С. Каралаевдин вариантындагы Манас туулганда дүйнөгө келген минер аты тору чаар менен үндөшүп турушу, айрыкча «аптак эти чүчтөдөй, устукан сөөгү мистедей» же «жакасы алтын, жеңи жез, ак күрөөкө торгой көз,» же «он жашында ок атты, он төртүнө келгенде ордо чайкап, кан болду» ж. б. туруктуу ыр саптарынын, башка деталдык белгилердин кийинки манасчылардын варианттарынан өзгөрүүсүз ушул түрдө кенен орун алышы, окуя-эпизод эпостун сюжеттик нугунда мурдатан эле орун алганынан кабар берип турат.

2) **Алмамбет мусулман (бусурман) болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет** (6–61-беттер, 1862 сап ыр) – жер жер болгондо, суу суу болгондо алты атанын уулу каапыр, үч атанын уулу мусулман бар экен (1–4 саптар). Төрт арыштуу ойроттогу алтын айдар, чок белбоо Каракандан Алмамбет туулат. Ал топ олуянын тобосунан, бар олуя-

нын батасынан, арчалуу мазар азиреттин Алдасынан бүткөн бала. Алмамбет туулду дегенде Ала-Тоо коркконунан пас болот, агын суу коркконунан сай болот. Үч атанын уулу мусулман суунун башын көздөп качат, кара ногой Жамгырчы Иленин башына түшөт, сары ногой эр Манас өркөчү бийик өр кула, өктөм тууган Аккуланы минип суунун аягын көздөп көчөт. Аркы атасы Камбаркан, берки атасы Айдаркан эр Көкчө үч мусулман элдин ортосуна туруп калат. Көкчө элин жыйып камданып, кызыл чоктуу ойроттун элинин четине барып, тил кармап, кабар алалы – деп аттанып, куш салып, каз, соно алдырып жүрүп олтуруп Ысык-Көлдүн жээгине кирип барат. Ары жагындагы адырдан калдайган кара бөркү башында Алмамбет алдынан чыгат. Көкчөдөн мусулманчылыктын жолун угуп, динге кирип, экөө достошот. Элине барып, тил алса мусулман кылам – деп, Алмамбет кетет да, элин, атасын, энесин мусулман болууга чакырат. Эли, ата-энеси тилин албайт. Алмамбет Кылжээрен атын минип, качып чыгып, жолдон тоскон кыр жагындагы кытайдын кырк сан колун, ой жагындагы орустун он сан колун жарып өтүп, Көкчөгө келет. Көкчө үйүнө кабарга жигит чаптырып, досун ээрчитип үйүнө келет. Акерчеч Алмамбетти сыйлап тосот. Тебише кетип таскарды жарылган бээни союп, Көкчө той берип, Алмамбеттин башын куттуктайт. Алмамбет ойротко жортуп барып, Көкчөнүн элин байытат. Көкчөнүн кырк чоросу ичтери күйүп Алмамбет менен Акеркечтин көңүлү жакын – деп, ушак айтышат. Буудайбек да алардын сөзүн кубаттайт. Көкчө Алмамбетти чакыртып алып, калмак, кет! – деп, ж. б. көңүл калар катуу сөздөрдү айтат. Таарынган Алмамбет аттанып кетип баратканда Акеркеч алдынан чыгып токтотуп, Көкчөгө келип, жүйөлүү сөз айтат. Көкчө Көгаланы тартып, Көккүбөнү жаап Алмамбетти токтоткула – деп, жигиттерин жиберсе, алар Алмамбет аракты көп ичип алып, карагайдын көлөкөсүнө жатып уктап калыптыр – деп, ушактап келишет. Акерчеч ишенбей сыртка чыгып караса көпкө күткөн Алмамбет кетип калыптыр.

Ошол күнү Манас түнүндө түш көрүп, эртеси катуу даярдык менен жорутат. Түшү: Актайган жетелеп, Ак-

шумкар колуна кондуруп сапарга жүрүптүр. Тайганын агытса дүйнөдөгү төрт аяктуу бүт алдына келип кырылат, шумкарын салса көктөгү бүт канаттуу алдына келип кырылат. Түштү Ажыбай: «батасы менен батаң тең, атасы менен атаң тең кандын баласы келип, өзүңө жолдош болот экен!» – деп, жоруйт. Манас Алмамбет келе жаткан турбайбы! – деп, камданып, атактуу аттардан жетелетип алып, колу менен аттанып, Таласты бойлоп жүрүп, Желгектин сары талаасына келип конот да, эртең менен жер чалып келмек болуп аттанып, Ашмаранын Кум-Белден кароол карап туруп Ашмаранын асты жагындагы Ак-Эрменден түрү бөлөк адамдын келе жатканын көрүп, кырк чорого айтканы кайра жөнөйт.

Кыраңдан элес-булас караан көргөн Алмамбет белге чаап чыгып караса адамдын изи жатат. Ченесе өз изинен бир эли артык экен, аттын изин көрүп, атынын изине теңештирсе мурдагы из бир элиге чоң экен. Бул киши ким болсо да менден эки эличе артык эр экен! – деп ойлойт.

Манас жигиттерине барып, бир адам келе жатат, алтооң барып колдун четинен жөөлөтүп ээрчитип келгиле! – деп буйрук берет. Жигиттердин өтүнүчүнө болбой Алмамбет эшик алдына чейин атчан келет. Үйгө кирген Алмамбеттен Манас жай сурайт. Ал жөнүн айтат. Манас Аккула, Сараланы баш кылып тогуз күлүк тарттырып, Аколпокту баш кылып курал-жарагын бүт тартуу тарттырат, бара турган жерине ала кетсин – дейт. Манас Жакыпка кабар айттырып, камдансын, ат чабам – дейт. Жакып камданат. Жарышып алдыда барган Манас менен Алмамбеттин алдынан Шакан байбиче чыгат. Анын ийиген эмчегин Манас менен Алмамбет ээмп, экөө тууган болушат.

«Алмамбеттин окуясы», «Алмамбеттин арманы», «Алмамбеттин жомогу» ж. б. темалар менен аталган бул эпизод белгилүү варианттардын дээрлик бардыгында орун алган жана сюжеттик нугу негизинен бир түрдө, бири-бирине жакын үлгүдө айтылган эпостогу салттык туруктуу окуялардын биринен. Бул китепте жарык көргөн текст салыштырмалуу алып караганда көлөмү чакан, сюжет кыскартылган түрдө баяндалганы менен кийинки манасчылардын арасынан Сагымбай Орозбак уулунун жана ал

кирген мектепке жата турган айтуучулардын варианттарына жакын үлгүдө берилген. В. В. Радлов жазган текст менен Сагымбайдын тексти окуяларынын жалпы өнүгүшү нугу жактан эле эмес, көптөгөн майда деталдык белгилерине, ал турмак кээ бир ыр саптарына чейин бири бирине туура келет. Бул көрүнүш эпостун туруктуу салттык окуяларынын жалпы нугу гана эмес, басымдуу көпчүлүк учурларда деталдык белгилерине чейин иштелип чыгып, айтуучулардын бир муунунан экинчи муунуна туруктуу мүнөзгө жакын өтө тургандыгын айгинелейт.

3) Манас менен Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени (61-140-б., 2685 сап ыр) – Манастын атак-даңкы алыска тарап, айлана-чөйрөсүндөгүлөрдүн баарын каратып, ак падышага гана баш коюп турат.

Көкчөнү чаап, жылкысын тийип, каркыралуу кыздарын олжолоп Алмамбет чоромо соогат берем – деп аттанган Манас барып жылкы тиет. Көкчө кубалай келип, жүйөлүү сөз айтса болбойт. Экөө беттешип, Көкчө аткан октон Манас жарадар болот. Дарылайын, токто! – деп, Аккуланы чылбырдан кармаган Көкчөнүн минген атын Манас кылыч менен бөлө чаап салып, таштап кетет. Көкчөнүн жылкыларын кырк чоро кууп айдап кеткен экен. Ак падыша менен учурашып келейин, ошонун айтканы менен болоюн – деп, Манас жөнөйт.

Ак падышага барып айланасындагыларды бүт каратканын айтат. Падыша сага кол кайрып каршылык кылгандар болсо кыйрата бер, менин элиме гана тийбе, экөөбүздөн улук эч ким болбосун, мен барда сага эч ким кол кайра албайт – дейт. Манас үйүнө келип дүйүм алптан коркпоймун, баягыдай жортпоймун, Кайыптын кызы Карабөрк кармап алдым талаадан, Шооруктун кызы Акылай олжолоп алдым коргондон, кыз издеп, мага жакшы катын алып бер – дейт атасы Жакыпка. Жакып уулуна ылайыктуу кыз издеп чыгып, талаадан жолуккан койчу таздын кеңеши боюнча Темиркандын кызы Каныкейди көргөнү барат. Жуучуга келдим деген Жакыптын сөзүнө Темиркан уулуң көрүнгөн менен жоолашып, кармаша берет экен, кызым Каныкей жалгыз, Манас бирөөдөн мерт

тапса кызым каралуу калар, балаң жортуулчусун койсун, болбосо кызымды бербейм – дейт. Жакып ага опуза сөзүн айтат. Темиркан элине кеңешет, билермандары көп мал сурайлы, тапса келер, табалбаса ошондон нары жоголор дешет. Бул акылды туура табышып, Жакыпка кудалыктын шартын айтышат. Жакып үйүнө кайтып, кудалардын жайын түшүндүрөт, Манас кырк чоросунун ар биринен жүздөн жылкы чогултуп, жоо-жарагын камдашып, жөнгө келип, кызын жөн берсе аны көрөбүз, бербесе тартып алабыз! – деп, жөнөшөт. Силер бара бергиле, мен ак падышага барып акыл сурай кетейин – деп, Манас ак падышага барып, үйлөнгөнү аттанганын айтат. Ал кубанып, жеңкetailга бергиниң – деп, көп алтын, күмүш акча берет. Манас мурда кеткендердин артынан жете барып, Темиркандын шаарына келишет.

Көгала сакал Мендибайдын бузукулугу менен Манасты жалгыз ээн талаага таштап, кырк чорону бөлүп кетип коноктошот. Күн ысыганда талаада жалгыз калган Манас суусап кыйналып, жалгыздыгына, күйөр адамынын жоктугуна арман кылат. Кырк чоронун ичиндеги Манастын досу Каратоко сыртка чыгып, Манастын жалгыз калганын көрүп, чоролорго кабар кылат. Алар шашылыш аттанып, Манаска келип кечирим сурашат. Манас кечирет. Алтымыш танап ак чатырды тигип, жатып калышат. Күндүз коркуп келе албаган балдыздар менен жеңелер кечинде келишет. Манастын тапшыруусу боюнча Ажыбай аларга ак падыша атайын берген көп пулду жеңкetailга берет. Эки жакын жеңеси Манасты алтүндө кел, Каныкейдин койнуна жаткызабыз – деп, кетишет. Манас барат. Каныкей сен кимсиң? – десе, көп калың берип, сени ала турган Манасмын – дейт. Төөчү, уйчу, жылкычы кулдарымдын аты бүт Манас, сени билбейм, кет десе Манас болбойт. Каныкей канжар менен саят, бычактын учу билегин чийип кетет. Манас чыр чыгарып, кырк жигитин жиберип Темиркан кан менен Жакыптын жылкысын айдатып келип, колуна союш кылып, шаарга кол салат. Аны көргөн Каныкей жанына кырк кыз ээрчитип, кырк үй тиктирип, жыгылыштуу болуп алдына келет. Манас аны атка учкаштырып алып, өйдө-төмөн чапкылайт. Каныкей «Көгүчкөн

учса жүнүн кес, Кара бет көп сүйлөсө тилин кес» – деп жалынат. Манас кечирип, чоролор даяр үйлөргө түшүшөт. Алмамбет түшкөн үйдө кейпи суук кара кыз олтуруптур. Каныкей Алтынайга барып сенин атаң Айыпкан менен менин атам Темиркан бир тууган, кубулбай өз өңүңө кел, Алмамбет Манасты бийлеген, андан кем эмес баатыр – десе, Алтынай экөөбүз тең атанын кыздарыбыз, эгер мен Алмамбетке тийсем сен мени бээ саадырып, элге кымыз сундуруп жумшап аласың – дейт. Сени кем тутсам төбөсү ачык көк урсун, төшү түктүү жер урсун! – деп Каныкей касам ичет. Алтынай чыныгы кебетесине келет. Айыпкан менен Темиркан атаандашып, кыздарын көп дүнүйө берип узатышат.

Калмактардын бери жагында, мусулмандардын ары жагында Көкчөгөз менен Каманкөздүн ууру үйү бар экен. Көгала сакал Меңдибай арака бал коюп, уу кошуп чайкагыла, Манаска берели – деп, кабар салат. Үч-Капкактын оюнда, Үкүрчүнүн боюнда ак чатыр тигип Манастар жатышат. Серек менен Сыргак кийин калган экен. Уу экенин билбей (берген тамактардан жеп, ичип) уктап калышат. Манас башын көтөрө албай, наалыш кылып, Ажыбай, Алмамбет ж. б. Тазбайматка чейин аттарын атап, баары өлүптүр, баарынын жаманы Сыргак менен Серек кантип тирүү калган дейт. Манастын көкүрөгүнөн жаны кетелегинде кырк чоро: жан сактаар жерди айтып кет, кимге барып баш калкалайбыз? – дешет. Манас башкаларга зордугум өткөн, оруска барсан батасың – дейт. Манас өлөт, анын сөөгүн коюп, үйгө келип, Жакыпка көңүл айтышат. Жакыптын кеңеши боюнча бийликти Бакайга, кеңешчиликти Ажыбайга, жоого каршы турууну Алмамбетке беришип, ар кимиси өз бетинче жатып калышат.

Жакыптын Манас таап берген мал, дүнүйөсү түгөнүп, сарттын орогун оруп, жакырчылык башына түшөт. Манастын энеси Бакдөөлөт машак терип, карындашы Карлыгач суу алып, от жагып жүдөшөт. Каныкей бадачыга жалданып, Жакып менен Бакдөөлөттү багып жүрөт.

Манастын аты Аккула, кушу Акшумкар, тайганы Актайган аза күтүп, зар какшашат. Алардын зарын угуп кудай жиберген периште Манасты тирилтет. Атын минип,

кушун кондуруп, тайганын ээрчитет. Бирок, мурда эмне болгону эсинен чыгып, уу уулап, жүрө берет.

Каныкей түш көрөт: асманда ай, күн тууптур, колом-тосунан зор терек өсүп чыгып, анын көлөкөсүнө өзү, Жакып, Бакдөөлөт пааналашыптыр. Жакып: Манас тирилип келет экен, кырк чорого кабар сал дейт. Манастын аты, кушу, тайганы жоголуп кетти, бул эмне сыр? – дешип таң калышат.

Жакып кырк чоронун Ажыбай, Алмамбет баштаган бир топторуна кабар айтса, алар сөз тыңшабайт. Акыры Бакдөөлөттүн кеңеши менен Бакай, Серек, Сыргак, Манастын кыяматтык досу Каратоко төртөөнө кабар берип, аларды ээрчитип келип, Манастын мүрзөсүнө барып куран окумак болушат. Аккула, Акшумкар, Актайгандын дареги барбы, билип келчи – деп, Серекти жиберешет. Ал мүрзөгө барса, Манастын бейити жок, анын ордунда үй турат. Шыкаалап караса салынган төшөктө Манас жатат, Манастын башын желөп бир сулуу кыз олтурат. Сүйүнгөн Серек жаткан Манаска кайрылып атаң Жакып, энең Бакдөөлөт, кырк чороң келди, тур десе, ата-эне, кырк чоро деген эмне? – деп билбейт. Качан кыяматтык досу Каратоконун атын атаганда гана эсине келип, мен өлүп тирилген турбаймынбы, элге кабар бергиле, эне-атамды алып келгиле, учурашайын дейт. Элге барып учурашып, жайланып жатып калышат. Ак падышадан акыл сураса, ал ар кимдер менен урушпа – деп, кеңеш берет.

Удаа келген, бири-бирине байланыштуу окуялар катары бир темага бириктирилип берилгени менен бул бөлүм мазмуну, окуяларынын курулушу, чыгарманын жалпы структурасындагы орду боюнча чынында үч, ар бири өзүнчө турган жана кийинки манасчылардын варианттарында өз-өзүнчө айтылуучу окуялардан турат. Эмне себептен бул үч окуя ушул тартипте бирге бириктирилип берилип калганы белгисиз, окумуштуу ага айтуучу ушул түрдө айтып бергенин, же өзү жалпы нуктун ыңгайына карап атайын бир топко чогултуп койгонун эч жерде эскербейт. Кириш сөздө окумуштуу буларды бир эпизод деп ишенимдүү айтканына (XIII б.), ошондой эле Манас менен Көкчө эмне үчүн согушканына бүдөмүктөнүп, кыясы Алмамбеттин Манаска

өткөнүнө байланыштуу болсо керек дегенине, же Манас белгисиз себептер менен мерт табарын айтканына (ошол эле бет) караганда изилдөөчүгө бул окуяларды бир адам чогуу айтып берген. Бул ойду үч окуянын башынан аягына чейин көп жерлеринде Манас менен Ак падышанын эң жакын мамилеси улам-улам атайын басым жасалып, ыгы болсо да, болбосо да айтылуусу да бекемдейт. Мындай ой эпостун китепке киргизилген башка бөлүмдөрүндө орун алган эмес. Үч окуя бир адам тарабынан айтылмайына үч бөлүктө тең Манасты тууган энеси катары Бакдөөлөт эскерилгени (бул бөлүмдөн мурда келген Алмамбеттин окуясында Манастын тууган энеси Чыйырды – Шакан делет) да күбө.

Бөлүмдө биринчи жайгаштырылып, жалпы тизмектин башталышы катары берилген «Манас менен Көкчөнүн согушканы» – деген окуя тексттеги маалыматтарга караганда Көкчөдөн Алмамбеттин таарынчысы үчүн өч алуу максатында иштелген иш. Буга Манастын өзүнүн ак падышага «Алмамбет үчүн жүрдүм мен, Эр Көкчөнүн жылкысын алдым мен» (74-б., 456–457-саптар) – деген сөздөрү айкын күбө. Бирок, бул кыска окуянын чыгармадагы жалпы нуктун так ушул жеринде келип айтылышы күмөн туудурат. Анткени Көкчөгө аттанардын алды жагында «Көр жас танып мал таптым, Каныкей жыргал көрсүн деп» (64-б., 121–122-саптар) – деп, айтылат. Буга караганда Көкчөгө картты аттануу Манас Каныкейди алгандан кийинки окуялардын бири. Кийин варианттары кагаз бетине түшүрүлгөн манасчылардын басымдуу көпчүлүгүнүн айтуусунда Алмамбеттин окуясынан кийинки келүүчү окуя Манастын Каныкейди алганы.

Манас менен Көкчөнүн согушканы ушул бөлүмдө берилген планда илимге белгилүү варианттарда жок, бирок, Алмамбет менен Көкчөнү жараштыруу максатын көздөгөн, б. а. ушул темага жакын мүнөздө курулган окуялар – айрым тексттерден орун алган. Мисалы: Сагымбайдын варианты боюнча Манас Каныкейди алгандан кийин Алмамбет менен Көкчөнү беттештирип, Алмамбеттин таарынчысын айттырып, бугун чыгарып, жараштыруу үчүн Көкчөгө барганы айтылат. Көкчөдөн кайра келе жаткан Манастар Көзкамандардын көчүнө жолугат. Бул эки текст

түзүлүшү жана жалпы нуктагы орду жактан бирин бири кайталабаганы менен тектеш экени шексиз, б. а. алда канча жумшартылып жана өзгөртүлүп берилгенине карабастан Сагымбай айткан текст бир кездеги Алмамбеттин таарынчысы үчүн Көкчөдөн өч алуу жөнүндөгү окуянын негизи бир, экөө түпкү тегинде бир окуя теманын материалдары экени айкын.

Бөлүмдөгү экинчи окуя – Манастын Каныкейди алганы эпостогу туруктуу салттык окуялардын бири. Бул бөлүмдөгү окуялар илимге белгилүү варианттардын басымдуу көпчүлүгүндө берилүүчү салттык нукка жакын планда айтылган.

Үчүнчү окуя бөлүмдөгү экинчи окуянын терс каарманы Меңдибайдын Көкчөкөз, Көзкаманга кабар берүүсү эскертилүү аркылуу ошол окуяга уланды катары көрсөтүлгөнү менен чынында өзүнчө турган, «Көз камандар» окуясы деген тема аркылуу берилген салттык туруктуу окуянын-сюжеттин кыскартылган баяндамасы. Китепке 5-бөлүм катары «Көзкаман» – деген ат менен киргизилген сюжет буга далил. Мазмунунда айрым өзгөчөлүктөр бар экенине карап бул бөлүмдө берилген окуяны «Көзкаман-дар окуясынын» өз алдынча варианты дешке болор эле.

4) Бокмурун (140–205-б., 2197сап ыр) – Көкөтөй ооруп, кан түкүрөт. Уулу Бокмурунду, эли-журтун чакырат. Эли-журту жыйылып келгенде Көкөтөй үзүлөт. Бокмурун аш берүүгө камданып, ашка эл чакырууга чабарман жиберет: бекип калган бейиштин эшигин ачкан, байланып калган базардын жолун жазган Эр Кошойго бар, Көкөтөй кандын ашы болот, башкы аттын байгеси сан төө, сан сарала бээ, сан сары башыл кой, байгенин аягы миң ала баш кунаажын, беш жүз токсон беш атка байге бар, атын байлап, өкүнүчү болбос үчүн камданып келсин, бул ашыма келбесе көрүнбөсүн көзүмө, таарынбасын өзүмө» (48–50-саптар), айчыгы алтын кызыл туу менен барып, «Төтөгөлүү боз үйүн төшкө сүрөй салбасам, төрдө олтурган сулуусун ач билектен албасам, ат соңуна салбасам, артык олжо кылбасам» (55–56-саптар)–деп коркутуп чакыртат. Кошойдон өтүп Манаска, эр Агышка, Элеман байдын эр Төштүккө, эгиз кара ат байлаган Үрбүгө, Көккөёнго, Жедигердин Багышка, Карадөө уулу Жарманас-

ка, эргежээл, итаалы элдерине чейин, Айдаркандын Көкчөгө, орустун каны чоң Жолойго, каапырдын каны Нескарага, кыр мурундуу, кызыл көз кытайлардын Коңурбайга, өгүз кан элине, Оогандын каны Музбурчакка, Оронгуга кабар бер – дейт. Кабарчыны жөнөтүп коюп, чоролоруна акыл салып, аштын камын көрө баштайт.

Ашка эл чогулуп, Кошойдун акылы боюнча ашты Манас бийлейт. Ат чубатылып, сынчылар чабыла турган аттарды сынашат. Ат айдалып кетип, тойдун тамашасы башталат. Жөө жарышта Төштүк жер алдынан ээрчиге келген Жээрен секиртпес жеңет. Жөө балбанга Жолой чыгат. Манас ага каршы барасыңбы? – деген суроо менен Кошойдон баштап белгилүү баатырлардын баарына кайрылса, ар кимиси өз шылтоосун айтып, баш тартышат. Манас өзү чыкмак болуп аттан түшүп жөнөгөндө намыс кылып Кошой түшөт балбанга. Каныкей тиккен чалбардын мыктылыгын көрүп, күрөштөн аман келсем менден талашпа – деп, сурап алат. Кошой Жолойду жыгып, мөрөй алат. Сайышка чыккан Коңурбайга каршы Манас барып, ыргыта коюп, мактанып келет. Төө чечүүгө Оронгу чыгып мөрөй алат. Аштын тамагы тартылып, чабылган аттар келет. Манас Аккуланы сүрөп, алдыда келе жаткан Ачбуудандан өткөрөт да, орус да болсо кан эле Жолойдун аты Ачбууданды да жолго салып коёлук – деп, аны сүрөгөндө ат жыгылып калат. Жолойдун ат сүрөөгө келген балдары Өкүмболот менен Төрөбек атты өчтүк кылып жыкты – деп, келип Манастын чоролорун чабат, күнү-түнү он төрт күн катуу согуш болот. Агар алтын ак күмүш Жолой талап алат. Жарадар Алмамбет Манастын алдынан чыгып, көй кашканын көбү келет, көбү жок – деп кабар айтат. Манас Коңгуроолу байдын Кошыбышын Таласка жиберип, атакемдин айлындагы Төкөр устага бар, беш айдын жүзү болду ачалбарс сынып калганын бердим эле, «кылды бекен кылычты, сокту бекен соотту», аларды бүтүрбөсө устаны өлтүрүп салгыла – дейт. Көкчөдөн Көгаласын сурап кел, атын бербесе андан башка жоом жок, Жамгырчы Мердиянды, сүт болотту берсин, аларды бербесе Жамгырчыдан башка жоом жок, андан нары барып журт карысы эле эл четиндеги Кошойдон бата ала кел – деп Ажыбайды жөнөтөт.

Кошыбыш кош ат минип жүрүп Таласка барса, уста айткандарын дайын кылып бүтүрүп коюптур. Уста аттанып, Манаска келип, буюмдарын берет.

Манас Жолойдун жылкысы кайсы отто экен, чалып кел – деп Алмамбетти жумшайт. Меркенин жээгинде жаткан Жолойдун жылкысын көрүп Алмамбет кайра келет.

Манас кырк кулундуу бээ берип, Каныкейге айта бар, аколпок деген тонум бар, ошондон бирди сага жапсын, саламат барып, сак кайтсам Жолойдун кызы Уулбийкени өзүңө токол кылып алып берем, кичи кызы Кишмишти уулуңа алып берем – деп, устаны узатат да, жылкы тийүүгө аттанат.

Манас жылкыбызды тийип алыптыр – деп, жаман түш көрүп чочулаган Жолойдун зайыбы Аңгичал кызы Аксайкал Жолойго айтса, ал менин жылкымды ким алат? – деп кенебей коёт. Сайкал Манастын артынан кубалагыла – деп, балдарын жумшайт. Төрөбек менен Өкүмболот Жолойго келип Ачбууданды бер, Манастын артынан кууп баралы дешсе, атасы намыстанып өзү аттанмак болуп, мыктыларын чогултуп камданат. Таргыл таз дегени далы көрүп, жолуң туюк, жыл өткөрүп, эч курбаса ай жаңырытып аттан десе көнбөй, Жолой аттанып кетет.

Жылкыны Айгыр жалы боз дөңдү ашырып коюп, куугун качан келет? – деп, Манас күтүп жаткан экен. Жер майышкан көп кол келе жатканын көрүп, Сыргакка жаныңа он беш жолдош алып, жылкыны катуу кууп жөнө, анын чаңын көргөндө ошол тарапка жөнөөр, мен андып жатып кый сүбөдөн саяйын дейт. Тосуп туруп Жолой өтө берерде Манас качырып чыгып, Алмамбет экөөлөп аны аттан сайып түшүрүп, башын кесет. Атасынын өлгөнүн угуп согушка кирген Жолойдун балдарын Алмамбет өлтүрүп, Манаска кабар берет. Жолойдун элин чаап, кыздарын олжолоп, намысымды алдым – деп Манас үйүнө келип, убадасы боюнча Төкөр уста менен баласына кыздарды, алтымыш жылкы олжого берет.

Окуялардын мазмунуна, мүнөзүнө караганда бөлүм бири-бирине байланыштуу өзүнчө өнүгүшкө, натыйжага ээ эки бөлүктөн – эпизоддон турат: Көкөтөйдүн ашы; Жолойго каршы жортуул.

Бөлүм «Бокмурун» – деген жалпы тема менен аталган. Окуяга мындай тема ким тарабынан берилгени – тексти айткан информатор ушинтип атаганы, же окумуштуу шарттуу түрдө койгон темабы, белгисиз. Бөлүмдөгү биринчи окуянын сюжети Көкөтөй канга уулу Бокмурун берген аш жөнүндө баяндалат. Көкөтөйдүн оорусу, өлүмү менен башталган бул эпизоддун логикалык жыйынтыгы Жолойдун чабылган аттардын байгесин зордуктап талап кетиши, аштын тарашы менен аяктайт. Ушул эле окуя азыраак мурда кагаз бетине түшүрүлгөн Ч. Валихановдо «Көкөтөй кандын ашы» – деп аталат. Эпостогу кеңири белгилүү, туруктуу салттык бул окуя илимде фиксацияланган тексттердин дээрлик бардыгында ушул түрдө, же ушуга жакын мүнөздө аталат. Буга Караганда бөлүмдөгү биринчи окуянын «Көкөтөйдүн ашы» деген аталышы туурараак болор эле.

В. В. Радлов жазган варианттын тексти анча чоң эмес айрым өзгөчөлүктөрү менен, кыскартылып айтылган мүнөздө эл арасында кеңири белгилүү болгон сюжеттик нукка негизинен туура келет. Көптөгөн деталдык белгилери боюнча, айрыкча, Сагымбай Орозбак уулу көрүнүктүү өкүлү болгон мектептин манасчылары айткан тексттерине жакын.

Бөлүмдөгү экинчи окуя Манастын Жолойго каршы аттанышын баяндайт. Сюжет аштын түздөн түз уландысы катарында нукка ээ экендигине карабастан, сөз андан кийинки болгон окуялар жөнүндө бара жатканын айгинелейт. Мисалы, Көкчөгө ат, Жамгырчыга Сүт болотту сурагып, Кошойго бата берсин – деп, киши жиберүү ж. б.

Жарыяланган окуядай эпизод башка манасчыларда айтылары илимге белгисиз, бирок, атайын даярдык көрүп камданып алып аттануу, чалгын чалуу, жылкы тийүү, кыргындуу согуш ж. б. белгилери боюнча сөз болуп жаткан окуя эпостогу кеңири белгилүү – «Чоң казатты» эске салат.

5) Көзкаман – (205–280-б., 2540 сап ыр) – Бай Жакып келиндери Карабөрк, Акылай, Каныкейди отко кийирип, сынайт. Каныкейди жактырат. Аны уккан Манас барып кызматын көрөлү – деп, кырк чоросун ээрчитип аттанып, Каныкейдикине келет. Ал урматтап тосуп, жакшылап ко-

нок кылып, кырк чорого сооттон сарпай, чүчтөдөн көйнөк-дамбал, жөкө өтүк кийгизет. Алар кубанып, Каныкейди мактап кетишет.

Ат семирп, түз болот, боз кыроо түшүп, күз болот, эрендер жатып бук болушат да, жортмок болушат. Аттанган Манасты Каныкей токтотуп, быйыл 25 жаш мүчөлүң, аттанбагың! – деп, өтүнөт. Манастын ачуусу келип, булдурсун менен чабат. Каныкей ачуунду кой! – деп күлүп туруп, жолуң ачылсын! – деп, тилегин айтат. Кечээ келген Каныкей кармап жатса – деп, Акылай аны туурап, ал да Манасты кармайт. Манас аны да чабат.

Акылай кайра келбей кал! – деп, каргайт. Кайрылып Акылайдын көөнүн жайлап кетсин, каргышы жаман эле – деп, Каныкей Манастын артынан адам чаптырса, Манас намыстанып болбой коёт.

Талаада Манас уктап калат. Төрт жолдошу менен чалгынга барган Алмамбет алыстан бир караан көрүп, Манаска келип айтат. Дайнын билип келүүгө Кыргызды жибершет. Токойлуу жерден тосуп турган Кыргыз келе жаткан баланы кармап алат. Бала мен төрөлүү журттан келе жатам, төрөңө алып бар – дейт. Жолдон Алмамбет чыгып жай сурайт. Бала өз жайын айтат: Жакып алты жашта экенде калмактардын Айкан, Күнкан деген кандары келип кыргызды чапканда иниси Көзкаман калмактарга түшүп кеткен экен. Ошол Көзкаман көчүп келатыптыр. Көзкамандын Көкчөкөз, Бөрбөлжүн, Дөрбөлжүн, Чагандай, Агандай аттуу беш уулу бар экен. Алмамбет Манаска келип баланын сөзүн айтат. Манас атам мурда андай тууганы жөнүндө эч качан айткан жок эле, чын-төгүнүн билип кел – деп Алмамбетти Жакыпка жөнөтөт. Андан кабарын уккан Жакып уулумдун алды-артында жөлөк-таянычы жок эле, ырас болгон турбайбы! – деп кубанат. Байбичеси калмактан келген немелер сага эл болмок беле, жалгызым Манаска кыйын болгон тура, беш бөрү бирөөнү таласа соо кылабы? – деп, кайгырат. Жакып акылың тайкы, кубанбайсыңбы – деп, карс-карс күлүп, тим болот.

Кайра тарткан Алмамбет Каныкейге айтсамбы, айтпсамбы – деп, ыргызжың болуп келе жатканда ал кереметинен билип, алдынан чыгып, жай сурайт. Алмамбеттен

жаңы туугандардын кабарын угуп, корком, алар бизге эл болбос, төрөм мерт таап калбасын, сак болсун! – дейт.

Алмамбеттен Көзкаман чын эле тууганы экенин уккан Манас куу байтал минген баланы туугандарымды баштап кел – деп, жөнөтөт да, жаңы тууганды өрүлүктөп туруп, анан жортмок болуп, үйүнө кайтат. Көзкамандардын көчү келет. Манас кырк чоросу менен барып өрүлүктөп, алты үй өргөө тиктирип берет, түлөө өткөрүп, туугандарынын колдорун алаалдайт, чоң той өткөрүп, ат чабат.

Ыраазы болгон Көзкаман балдарына камданып Манасты конокко чакыргыла, ат мингизип узаткыла – дейт. Алар камданып, Манас менен чоролорун чакырып келүүгө Чагалдайды жиберешет. Ал даап Манаска айта албай, кырк чородон угар – деп, аларга гана айтып кетет. Конокко келе жатканда Серек Манас жок кантип барабыз, Алмамбет сен барып чакырып келбейсиңби – дейт. Чакырганы барган Алмамбетке Каныкей аракка мас болгондо чатак чыгар, тууган адамдардын арасына киришпейли – деп, кырк чоро кетип калар, көптөп жалгызды мерт таптырып коюшпасын, Манас барбай эле койсун – дейт. Анын сөзүн туура тапкан Алмамбет кырк чорого кайра барып: Манас мас экен, уктап калыптыр, өзүбүз эле барып, сыйын көрүп келели – десе, Серек көнбөй кайра жөнөп, Манасты ээрчитип келет. Конокто мастыктан чыр чыгып, чок болот менен кагып жиберсе учу Манастын жазы маңдайына тиет. Манас жалгыздыгына арман кылат. Көзкаман ортого түшүп, арачалап коёт, Манас үйүнө барат.

Манас чоролорун чакырып калмактарга жортуп баралы – деп кеңешет. Аттанып чыгып Каржаабастын боюна барып жатат. Алардын кеткенин үч күндөн кийин билген Көкчөкөз күндөп-түндөп жүрүп, ат урунду кылып, артынан жете барат. Билген жолуң деп, Көкчөкөздү чалгынга жиберешет. Ал калмактарды аралап барса Айгандын жанында турган Жайзаң көрүп тааныйт да, Айганга айтат. Ал кармагып алып, сырын сураса Көкчөкөз менен жүз киши, Манас кырк киши менен келдик. Манасты жайлайлы, элди мен бийлейин дейт. Айган кол курап камданат. Көкчөкөз кайра келип, Манаска жооп айтпай, чатырына түшүп жатып алат. Манас Көкчөкөздөн жай сурап кел! – деп, Алмамбетти

жиберет. Алмамбет жоонун жайын сураса Көкчөкөз калмактар эч капарсыз, жай жатышыптыр – дейт. Алмамбет кайра келе жатса жолдон Көзкаман чыгып: чалгын чалгыла, Манас сак болсун, түндөтөн күбүр-шыбыр көбөйдү, мени бөлүп ташташты, коркуп турам – деп, эскертет.

Алмамбет Манаска келип, кандай эл экенин ким билет, баласы бирди айтса, атасы башка сөз айтат – деп, уккандарын баяндайт. Манас менен Алмамбет аттанып чалгынга жөнөшөт. Жолдон жолуккан калмак чалдан Айгандын кол жыйып, камданып атканын угуп, аныгын билиш үчүн түрүн өзгөртүп алган Алмамбет, жоону аралап кирип, кандын кызы Алтынайдын үйүндө өтүп жаткан кыз оюнга барат. Алтынайды жактырат. Кайра Манаска келип, көргөнүн айтып, Алтынай акылы жактан Каныкейге тең адам экен, мага олжого бер дейт. Манас Каныкейге тең экени чын болсо мен өзүм алам десе, Алмамбет «жер дебеймин Таласты, эр дебеймин Манасты», мен кетем» – деп таарынат. Манас: «Ойноп айттым. Алтынайды сен ал» деп, убада кылып, кырк чорого барышат. Эртеси калмактарга каршы аттанышып, катуу согуш болуп, калмактарды жеңишет.

Олжодон куру калышкан Көзкамандын балдары чыр чыгарышып, олжолорду кайра бөлүшүп, аларга да беришет.

Элге кайтып келе жатышып жолдо турган бир үйгө түшүп, тамактанышканда Көкчөкөз аракка уу кошуп берип, Манас кырк чоросу менен ууланып жатып калышат. Аккуланы мине качкан Манасты Көкчөкөз Аккелте менен атат. Ок анын дал ортосуна тийип, капчыгай ылдый кулайт.

Кереметинде билген Каныкей кантемир деген дары алып, Манасты издеп келип таап, кайнатма кара дары, сүртмө кызыл дары менен дарылайт, Мекедеги Канкожо да келет. Манас он эки күндө айыгат. Кырк чоронун өлгөнүн көрүп, жалгыз кантип жүрөм – деп, Манас тилек тилеп Мекеге кетет, жер жүзүн кыдырат. Анын тилеги кабыл болуп, кырк чоро тирилет да, Манасты издеп Мекеге барышат.

Каныкей түш көрүп, анын түшүн Алтынай кырк чоро менен Манас келет экен, боюңа бүтүптүр, эркек баатыр балалуу болот экенсиң, ал балаң атасынан да ашкан баатыр болот экен – деп, жоруйт.

Манас келет, Көзкамандын балдарын өлтүрөт.

Бул бөлүм да эки окуяны – «Көзкамандар окуясын» жана «Айган кан» аталган эпизодду камтыйт. Биринчи окуя дээрлик бардык варианттарда кезиккен туруктуу салттык окуялардын бири. В. В. Радловдогу тексттер бул окуянын көпчүлүккө маалым нугуна жакын. Экинчи окуя «Айганкан» – деген ат менен кийинки манасчылардын айрымдары айткан варианттарда кездешет (мисалы, С. Орозбаковдо), тексттер негизинен окшош.

6) Семетейдин туулганы – (280–312-б., 1079 сап ыр) – Аккула арып, Манас карыйт. Каныкейди алганына 32 жылга толот. Чоролорун чакырып: Каныкейдин боюнда 7 айлык бала бар, артымда жаш калмак болду, көзүңөрдү салгыла, кыз болуп калса жайын таап бергиле, мен өлөм, камдангыла – дейт. Манас өлөт, сөөгүн Таластын боюндагы Сулпукорго коюшат. 9 ай өткөндө Жакып: Абыке менен Көбөштүн бирине тийсин – деп, Мендибайды Каныкейге жиберет. Муну укканда ал капа болуп, 9 айлык боюмда бар, кыз туусам тиём, эркек туусам тийбейм – дейт.

Каныкей эркек тууйт, кайын энеси Бакдөөлөт экөө баланы алмак-салмак уйку көрбөй кайтарып багышат.

Жакып, Абыке, Көбөш жаңы туулган баланы өлтүрмөк болуп, кол курап аттанышат. Алардын каптап келе жатканын көргөн Каныкей баласын койнуна салып, алтымыш жашар кайненеси Бөкдөөлөттү жетелеп, Алтыбайдын аралга кире качат.

Абыке, Көбөштөр Каныкей менен баласын таппай, үймүлкүн талкалап, талап кетишет.

Айласы куруган эки аял кайда барарын билишпей, Каныкейдин кеңеши менен анын өкүл атасы Карынбайга келишсе, ал Манастан көөнүм калган деп, кабыл албай коёт.

Бакайга барышат. Ал Манастан калган баланы көрүп кубанат, ат-тонун, азыгын камдап, өз атаң Караканга бар – деп, жолду көрсөтүп, узатып коёт.

Жолдо азыгы түгөнүп ачка болуп, кыйналып, акыры Каракандын шаарына келишет. Каракан Каныкейге ак өргөө тиктирип берип, баланы өзү багып алат. Чоң той берип, балага ат койдурмак болот. Ак боз ат минген, колунда аса таягы бар адам балага «Семетей» – деп, ат коюп, көздөн кайым болот.

Семетей Каракандын баласы болуп чоңоёт. Каракан чоң той берет. Той тараарда Семетей ат минем – дейт. Сур жоргого айырмач токуп, ага мингизип, жанына чөйчөктөй көздүү Сары тазды кошуп берет. Семетей өз баласы болсом Каракан мени өзү менен кошо ала жүрөт эле, ал атам эмес экен – деп, атты жетелеп турган Сары таздан чылбырды жулуп алып, үйүнө кетип калат. Таздан кабар уккан Каракан, анын байбичеси, кыздары, уулу Солтонкул кой десе Семетей болбойт. Каныкей келип кой десе, ага менин атам Манас, элимди сагындым, атаңдын Аколпогу менен Актулпарын сурап бер – дейт. Али жашсың – деген энесинин жүйөө сөзүнө көнбөй койгондо Каныкей атасына барып, Семетей жалгызым эли-журтун билип алыптыр – деп аты менен тонун сурайт. Айткандарын алып берип, Бакайга жолугуп, ошонун тили менен бол – деп тапшырып, Каныкей уулун узатат.

Семетей жол жүрүп Таласка келип, Үч-Кошойду эңкейип кирип, Сулпукордун башынан төө кайтарып жүргөн Бакайга жолугуп, өзүнүн дайнын айтып, энеси берген белекти тапшырат. Кубанган Бакай төө энеси куу ингенди кудайыга чалып, Семетейди ошол жерде калтырып, өзү сүйүнчүгө кетет. Жакыпка Семетейдин келгенин айтса, ал баланы алып кел – дейт. Сыртка чыгып тура калган Бакай Жакыптын балдарына Семетейге уу берели – деп жатканын угат.

Семетейге келип, берген тамагын ичпе – деп, тапшырып, аны Жакыптыкына ээрчитип барат. Семетей Жакыптын уу кошуп берген арагын ичпей, итке берсе, ит өлөт.

Семетей андан аттанып, Абыке, Көбөштөргө барып, алардын үйүндөгү атасынын курал-жарагын тартып алып, Тайбуурулду минип, кайра таятасыныкына кайтат.

Элине көчөм деген Семетейди Каракан көп дүнүйө-мүлк берип узатат. Семетей Таласка келип, атасынын ордо тиккен жерине конот.

Чоң атасы, агалары көп колу менен каптап келип, урушта Семетей жеңет. Колго түшкөн Жакыпты Шакан, Абыке, Көбөштү Каныкей өлтүрөт.

Бөлүмдө «Семетейдин» кеңири белгилүү салттык нугу кыска түрдө берилген, тексттердеги көптөгөн деталдык

белгилер, чакан эпизоддук көрүнүштөр, айрыкча, С. Каралаев айткан вариантка жакын.

Көзгө урунган бир көрүнүш: тексттерде адатта бир адам айткан вариантта кетирилбей турган карама-каршылык бар: окуялардын баш жагындагы Каныкей төрөгөн жердеги Манастын энесинин аты Бакдөөлөт (287-б., 231-сап ыр) делсе, кийин Шакан (291-б., 368-сап ыр) – делет. Шакан – Чыйырды делип аталуу көп учуроочу белги, ал эми Бакдөөлөт дайым бөлөк каарман. Буга караганда бир нече адамдан жазылган тексттер окумуштуу тарабынан куралып берилген болсо керек дешке негиз бар. Бул китепте жарыяланган тексттин башка кийин жазылган варианттардын басымдуу көпчүлүгүнөн айырмаланган белги окуянын салт боюнча «Манаста» айтылуучу баатырдын өлүмү, аны коюу, Семетейдин туулушу сыяктуу көрүнүштөр ушул бөлүмдө айтылуусу. Бирок, мындай берилүү варианттык белгилердин бирине жатышы да мүмкүн.

7) Семетей – (312–368-б., 1927 сап ыр) – Семетей он үчүндө ок атып, он бешинде жоо сайып, кырк чорого баш болуп, атасынын ордун басып жатат.

Эриккен Семетей кырк чорого жортолу – дейт. Алар макул болушат, бирок өзүлөрүнчө кеңешип, алтымыш жашка келгенче Манастын атын токудук эле, эми жетимишке келгиче Семетейдин атын токудук, алдыбыз жетимишке, аркабыз алтымышка чыгыптырбыз. Семетей карыганда айдап жүрүп ар кайсы жерде өлтүрөт го, андан көрө качып кетели – деген бүтүм чыгарышып, качышат. Кабар алган Семетей кууп жетип, алдына чыгып, жөө туруп, атын тартуу тартып, үч жолу кечирим сурап, өтүнсө да токтобой коюшат. Ачуусу келген Семетей кырк чорону бүт кырып, үйүнө кайтат. Айылга келсе Ажыбайдын катыны менен Алмамбеттин катыны экөө эки эркек бала тууйт. Сүйүнгөн Семетей экөөнө Каныкейдин эки эмчегин эмизип, тууган кылып алат. Балдардын атын Күлчоро, Канчоро коёт. Экөө чоңоюп, доо доолап, жоо жоолап, баатыр болушат.

Бир күнү Семетей үйдө ойлуу олтурганын көрүшүп эки чоросу эмне билгениң бар? – деп сурашат. Семетей өлгөн жанды тиргизген, өчкөн отту тамызган Айчүрөктүн каба-

рын укканын айтып, эртең аттанып Акунканга баралы, Айчүрөктү же колум менен, же жоолашып алам – дейт. Айчүрөктү ала турган күйөөсү Көкчөнүн уулу Үмөтөй экен. Аттанып чыгып Акундун элине барышып, оюн куруп жаткан Айчүрөккө Күлчорону жиберет. Семетейдин келгенин угуп чыгып келген Айчүрөктү ала качып кетишет.

Үмөтөй көп кол менен келип жылкы тиет. Күлчоро Канчорону кабарга жиберип, өзү куугунга кетет. Кабар уккан Семетей келип, согуш болуп, Үмөтөйдүн колу жеңилип, өзү туткунга түшөт. Семетей Үмөтөйдү жакшылап кабыл алып, Күлчоро аркылуу кааласа алып качып келген катынды алсын, макул десе ат минип, тон кийип сыйымды көрсүн, өчөгүшсөк экөөбүздүн бирибиз өлүп тынабыз – деп, жүйө сөз айтат. Ал алган катынды мен эмне кылмак элем, эл бололу – деп, Үмөтөй ыкка көнөт. Ага Тайбуурулду мингизип, Манастан калган ак күрөөкө зоотту кийгизип узатат.

Бир күнү Семетей жаман түш көрүп, чочулап, атасынын бейитин тайып келем – деп, ак боз бээ коштогуп жөнөйт. Айчүрөк да жаман түш көргөнүн айтып, барба десе болбойт. Анын кабарын уккан Каныкей аттанып чыгып, артынан жете барып, кайт десе көнбөйт. Каныкей белги – жышаандар айтып, жаман белги көрсөңөр дароо кайта келгиле – деп, кайгырып калат.

Мүрзөгө барып, бээ союп, эт бышырып, Каныкей айткан жаман белгини – кайнаган казандан кара кочкул кан чыкканын көрүп, аттанып, тегерегин карашса көп кол келип тегеректеп калыптыр. Согуш болот, Семетей минген ат баспай калгандыктан Күлчоро ага өз атын берип, үйгө кетиңиз – дейт. Семетей мен жалгыз кантип кетем – деп, болбой, экөө учкашып качышат. Жедигердин Кыясы көп колу менен алардын артынан кууйт. Көкчечич жүрө албай калып, учкашкан экөө аттан түшүп турушат. Куугун жетип, экөөнү курчап калат. Күлчоро Көкчечичти минип, жоону аралай качып кутулат. Жалгыз калып, жатып алган Семетейге эч ким даап жакын бара албайт.

Канчоро Кыяска келип, Семетейди кармап берсем мага эмне кызмат көрсөтөсүң? – дейт. Кыяс Күлчоронун аялы Чачыкейге нике кыяйын, Таласка кан көтөрөйүн – деп,

убада кылат. Канчоро артынан барып, Семетейди кармап берет, Кыяс аны айбалта менен чаап өлтүрөт. Канчоронун акылы менен Кыяс Семетейдин сөөгүн өрттөп, күлүн сапырып жиберет. Муну алыстан көргөн Күлчоро айылга барып, Айчүрөккө кабар айтып, кууп барган жоо менен жалгыз согушат. Жетинчи күнү аты баспай калып, колго түшөт, анын оң далысынын кечирин кесип май кайнатып куюп, токмоктоп өлтүргүлө – деп, жылкычыларга кул кылып берет. Канчорого Чачыкейди алып берип, кан көтөрөт, Айчүрөктү үйүнө алып барып, Кыяс өзүнө нике кыйдырат.

Айчүрөктүн алты айлык боюнда бар экен, Кыяска баргандан кийин алты ай өткөндө эркек төрөйт. Баланы Кыяс өлтүрмөк болгондо Айчүрөк атама барып, кол жыйып келип, өч алам – деп, опузалайт. Корккон Кыяс балага тийбей, эл чакырып, той берет. Эч ким ат коё албай, баланын атын асмандан түшүп келген Айкожо Семетейдин уулу «Сейтек» – деп коюп, көздөн кайым болот.

Сейтек чоңоёт. Аны көргөнү келген Күлчорого баласын кошуп берүү үчүн Айчүрөк Сейтекти Кыяска барып Тооторуну бер – деп, сура – деп жиберет. Ойноок бала унутуп калып, кайра кетип бара жаткан Күлчорону көргөндө энесинин сөзү эсине түшүп, дөңдө отурган Кыяска Тооторуну минип, жылкыга барам – деп, ыйлап барат. Кыяс Күлчорону чакырып: ээрчитип барып, үч күндө кайра алып кел – деп, буюрат.

Күлчорону тосуп туруп токмоктоп кирген жылкычыларды Сейтек жыга чаап салып, туу бээ союп, аны майга бөлөйт. Күлчоро айыгып, кадимки күч-кубатына келет.

Күлчоро менен Сейтек аттанып, Кыяска келип, анын башын Күлчоро чаап салат.

Күлчоро менен Сейтек Каныкейди издеп аттанышат. Анын колуна таяк берип, Канчоро кой кайтартып койгон экен. Канчоро билермандарын чогултуп алып: Семетей атамды өлтүргөн, ошон үчүн өчүмдү алдым – деп, мактанып жатканда барган Күлчоро анын сөзүнө чыдабай аттан ыргып түшүп, кармап, босогого таңып салат. Кайтарган коюн таштап жүгүрүп келген Каныкей Канчорону жара тартып таштайт.

Сейтек энелерин алып Таласка көчүп келип, Кең-Колдун боюндагы Манас үй тиккен жерге конуп, Үч-Кошой менен Таласты, Ташкенди бийлеп калат.

Бөлүм «Семетей» – деп аталганы менен чынында анда баяндалган окуялардын мазмуну боюнча «Семетейден» 6-бөлүмдө берилген эпизоддорго улай чыгарманын аягы жана «Сейтекке» таандык окуялар негизинен дээрлик бүт камтылат. Көпчүлүк варианттарга мүнөздүү болгон салттык белгини эске алганда китептин 354-бетине чейинки окуялар, б. а. Кыяс жеңишке жетишип, Күлчорону кул кылып, Айчүрөктү олжолоп кетип өзүнө нике кыйган жерге чейин «Семетейге» таандык, ошол жерден тартып бөлүмдүн аягына чейин «Сейтектин» окуялары. Ушул белгиге караганда бул варианттагы материалдардын эки бөлүмдө берилген «Семетейге» тиешелүүлөрүнүн жалпы көлөмү 1421 сап ыр, ал эми «Сейтек» 506 сап ырдан турат.

В. В. Радловдун эмне себептен эпостун «Сейтек» бөлүмүн өзүнчө белгилеп, атын атап көрсөтпөгөнү белгисиз. Окумуштуу андай бөлүмдү атабагандыгына карап ошол тарыхый шартта эпостун «Сейтек» бөлүмү өзүнчө аталбаган болсо керек дешке мүмкүн эмес. Анткени, манасчылардын, элдин арасындагы айтылган маалыматтарга караганда өткөн кылым ичинде эле «Манастын» үч негизги бөлүмдөрү гана турмак, баатырлардын алардан кийинки муундары жөнүндө айтылуу кеңири белгилүү, талашсыз фактылардан. Мисалы, өмүрүнүн басымдуу көпчүлүгүн өткөн кылым ичинде жашаган белгилүү чоң манасчы Чоюке Сейтектен кийинки бир нече муундун окуяларын айтканы аны билген көптөгөн адамдар тарабынан эскерилет.

«Семетейдин» бул бөлүмдөгү окуялары да көпчүлүк айтуучуларга таандык салттык нукка жакын берилген. Майда деталдык белгилери жактан С. Каралаевдин вариантына толук дээрлик туура келген жерлер арбын.

«Сейтекке» таандык окуялар да салттык нуктун айланасында, бирок, көпчүлүк варианттарда орун алган Семетейдин тирилиши жана белгилүү каармандардын кайып болуп кетүүсү бул жердеги тексттерде жок. Ошого карабастан Сейтектин бабаларынын ордун ээлеп калганын бел-

гилеген корутунду чыгарылып, жомоктун окуялары логикалык жактан бүткөн таризге келтирилген.

Китептеги «Жолой кан» – деп аталган (369–525-б. 5322 сап ыр) экинчи бөлүм өзүнчө, бир топ көлөмдүү чыгарма. Мындай наамдагы жана мазмундагы эпос эл арасында сакталып калган эмес. Көкөтөйдүн ашында Жолой балбанга түшүп, окуялар арасында аты эскерилип, Манас менен согушу баяндалган фактыларга таянып окумуштуу бул бөлүмдө берилген тексттерди «Манастын» бөлүмү, же окуяларынын бири деп эсептейт. Бирок, «Жолой канда» баяндалган окуялар «Манас» менен байланышпайт. Ал эми мындагы башкы каармандардын аты «Манастын» окуяларынын арасында эскерилиши боло бере турган көрүнүш. Мис., Төштүк да «Манаста» активдүү каармандардын бири, бирок бул абал ушул эле ат менен аталган өзүнчө эпостун болушуна жана жашашына тоскоолдук кылбайт.

Эпостун «Манас» бөлүгүнүн көлөмү 9449 сап ыр. «Семетей» 1421 сап, «Сейтек» 506 сап ырды түзөт. В. В. Радлов боюнча үч бөлүм биригип 11376 сап ырдан турат.

Бул көлөм эпостун кийин кагаз бетине түшүрүлгөн жетимиш ашуун варианттарынын ар биринен көп эселеп аз. Бирок, бул абал акад. В. В. Радлов жарыялаган материалдын маанисин төмөндөтпөйт. Анткени, биринчиден, «Манастын» бүгүн бизге белгилүү варианттарынын дээрлик баарынын көлөмү бир кылка эмес, алардын арасында жарым миллион сап ырдан ашуун өзгөчө көлөмдүүлөрү да, ошону менен бирге эле салыштырмалуу алганда чакан дешке боло тургандары да бар. Демек, айтуучунун чыгармачылык дареметине, кесип ээси катары ээлеген ордуна жараша чыгарманын окуялары толук, же кыскайтылган түрдө айтыла берүү адаттагы көрүнүш. Кээде чоң, белгилүү манасчылар да эпостун окуяларынын айрымдарын кенен айтса, кээсин кыскартып аткаруусу, же такыр эле айтпай таштап кетүү учурлары да кезиге берет. Мисалы: С. Каралаев кыргыздардын чабылышын кенен айтса, Сагымбай манасчы кыскача эскерүү менен гана чектелет ж. б. Анын үстүнө бул иштеги варианттын кагаз бетине түшүрүлүш шартынын ойногон ролу менен маанисинин бар экендигин, б. а. көнүмүш аудиторияда, табигый шартта эпосту

аткаруу менен тилди жеткиликтүү биле албаган адамдын алдында анын ошол элдин тил өзгөчөлүгүнө ылайыкталбаган тамгалар аркылуу тексттерди кагазга жазышы үчүн жай, улам токтоп айтып берүүнүн чоң айырмасы бардыгын да эстен чыгарууга болбойт. Экинчиден В. В. Радлов жазып алган тексттердин биз үчүн эң башкы илимий мааниси ал материалдардын көлөмүндө эмес, мазмунунда – ошолордун негизине таянып бүтүн эпостун туруктуу салттык окуялары кайсылар экендигин тактоо мүмкүнчүлүгүнүн деңгээлинде жана идея, тема, башкы образдардын мүнөздөмөсү өзгөрүүлөргө учураганбы, же жокпу, өзгөрүүлөр болсо канчалык даражада? – деген сыяктуу орчундуу маселелерди чечүү үчүн фактылык маалыматтар бере алгандыгында.

Маселенин ушул жагынан алганда В. В. Радлов жазып алган тексттерге сөздүн чыныгы маанисинде баа жок. Анткени, миң жыл чамалуу узак убактан бери кыргыздар үчүн билгендери менен табылгаларын чогулткан казынанын ролун аткарып, ата-балага бирдей ыйык тутулган өзгөчө баалуу мурас, элибиздин улуттук сыймыгы болгон «Манас» эпосун бүгүн изилдеп үйрөнүүдөгү, баа берүүдөгү көптөгөн орчундуу проблемалар ошол мындан жүз ашуун жыл мурда орус окумуштуусу жазган тексттер, окуялар, алардын мазмуну менен байланыштуу чечилет. Ошол мурда жазылган тексттер болбогондо «Манас» таануу илиминин көптөгөн чоң-чоң маселелери бүгүн жоопсуз калары, же аларды так чечүү алда канча татаалдашы шексиз эле. Алсак кыргыз эпосунун башкы темасын, негизги идеясын, окуяларынын өнүгүш жолун белгилөөдөгү орчундуу таяныч жомоктун салттык туруктуу окуялары. Бүгүн колдо болгон эбегейсиз зор материалдарды, көптөгөн варианттарда баяндалгандардын ичинен кайсылар мурдатадан келе жаткан салттык туруктуу белгилер экенин айкындоодо изилдөөчүлөр үчүн эң башкы жана күдүк туудурбай турган таяныч ошол В. В. Радлов өз учурунда кагаз бетине түшүргөн тексттер.

Жалпы эле жүз жыл мурда «Манас» көлөм жагынан кандай чыгарма болду экен? – деген суроо да кызыкчылык туудурбай койбойт.

Бир сабынын санын көрсөткөн так маалымат сакталып калбаганы менен мындан жүз жыл мурда эле «Манас» жомогу бүгүнкү биз билгенге жакын көлөмдө болгон дешке негиз бар. Муну эл арасында айтылып, биздин учурубузга чейин жеткен эпостун эбегейсиз зор көлөмү, атактуу чоң жомокчулардын аны айлап-жылдап айтып аягына чыга албагандыгы жөнүндөгү улама, легенда түрүндөгү көптөгөн маалыматтардан башка да, ошол В. В. Радлов кыргыз жергесине келген кездерге чамалаш учурлардагы жазма маалыматтар, окумуштуулардын күбө өтүүлөрү да айгинелейт. Мисалы: кыргыздардын арасында В. В. Радловдон 5–6 жылча мурда болуп, «Манас» менен таанышкан, анын бир эпизодунан үзүндү жазып алган Чокан Валиханов «Манас» бир бүтүнгө келтирилген көптөгөн өзүнчө бөлүктөрдөн турарын» маалымдайт жана кыргыздар чыгарманын ар бир бөлүгүн айтуу үчүн үч түн жетпейт дешкенин эскертет. Башканы айтпаганда да Ч. Валиханов жазып алган «Көкөтөйдүн ашынын» баш жагын гана маалымдаган үзүндүнүн көлөмү араларындагы бир нече жердеги окуяны кыскача баяндап берген кара сөз түрүндөгү тексттерди эсепке кошпогондо 3320 сап ыр. Ал эми В. В. Радлов жазып алган текстте «Бокмурун» деген ат менен берилген бул эпизоддо «Көкөтөйдүн ашына» таандык материалдар бүт жана «Чоң казаттын» айрым окуялары камтылгандагы жалпы көлөмү 2197 сап ыр. Демек бул фактыга караганда В. В. Радлов кыргыздардан эпостун тексттерин жазып алган учурда эле «Манастын» эл арасында айтылып жүргөн окуяларынын жалпы көлөмү окумуштуу кагаз бетине түшүргөн көлөмдөн алда канча арбын экендиги шексиз. Ал турмак, биздин байкообуз боюнча, ошол кездеги манасчы окумуштууга эпосту ал жазып алгандан бир топ кенен көлөмдө айткан өңдөнөт. Анткени, В. В. Радловдун китепке жазган кириш сөзүндөгү «Манас» жөнүндөгү ал билген маалыматтар басылып чыккан тексттердегиге караганда алда канча кеңири мүнөзгө ээ. Окумуштуу өзү өзгөчө жан кейүү менен эскерген ошол учурдагы текстти кагаз бетине түшүрүүнүн көп машакаттуулугун (кыргыз сөздөрүн жазууну ал элдин тил өзгөчөлүгүнө ылайыкташпаган алфавиттин жардамы менен шарттуу белгилер коюу аркылуу

жүзөгө ашыруу, оозеки эркин ырдап көнгөн айтуучунун тексти жай айтып бере албай кыйналышы, мааниси түшүнүксүз сөздөрдү тактоо үчүн суроолор берип, манасчыны алагды кылууга мажбур болуу ж. б. у. с.) эске алганда эмне үчүн В. В. Радлов өзү уккандарын толук жазып ала албагандыгынын да, ошондой эле эмне үчүн ал жарыялаган материалдардын бүгүнкү биз билген көлөмдөн алда канча аз болуп калышынын да себептери көп жактан өзүнөн өзү түшүнүктүү болот.

«Манас» эпосу миң жыл чамалуу узак убакыттан бери кыргыз эли үчүн билгендери менен табылгаларын чогулткан казынанын ролун аткарган, ушунун натыйжасында жаш-кары, ата-балага бирдей ыйык тутулуп, мурдакылардан кийинкилерге өткөрүлгөндө кылдат, чебер, сактык менен мамиле кылынып келе жаткан өзгөчө баалуу мурас. Ошол жалпы элдик ыйык мурастын мазмун, формасындагы мыкты табылгалардын катарына кире турган көптөгөн көркөм белгилер, көрүнүштөр салттык туруктуу мүнөзгө ээ болуп, эпос улам кийинки муундун өкүлдөрүнө өткөндө негизинен бир калыпта өзгөртүүсүз сакталат. Эпостогу мындай белгинин эң башкысы андагы чыгарманын мазмунун түзгөн өзөк окуялар.

Эпостун советтик доордо кагаз бетине түшүрүлгөн варианттарынын басымдуу көпчүлүгүнүн мазмундарына таянып айтканда «Манастагы» өзөк окуялар сюжеттин өнүгүш жолундагы ирээти боюнча негизинен булар: баатырдын теги; кыргыздардын күчтүү жоодон чабылышы; баатырдын туулушу, балалык чагы, кан шайланышы; ата-мекенди душмандардан бошотуу; баатырдын үйлөнүшү; туугандарынын кастыгы; Көкөтөйдүн ашы; Чоң чабуул-Чоң казат; баатырдын өлүмү.

В. В. Радлов жазган тексттерге караганда «Манастын» биздин учурубозда жазылган варианттарына таандык болгон туруктуу өзөк окуялар эпостун жүз жыл мурда эл арасында айтылган үлгүсүндө да негизинен орун алган, болгондо да алардын көпчүлүгү көптөгөн майда деталдарына чейин бири-бирине туура келишет.

В. В. Радлов жарыялаган варианттагы биринчи окуя – «Манастын туулганы». Ал Манастын тегинен кабар бе-

рүүдөн башталат: «Бөйөн кан, Бөйөнкандан Каракан, андан Жакып. Чыгарманы баатырдын тегин санап баяндоодон баштоо бизге белгилүү варианттардын баарына бирдей таандык белги, алардын көбүндө салтка ылайык Манастын жети атасы саналат. Бүгүнкү колдо болгон варианттардын ичинен В. В. Радлов жазган тексттин мындай маалыматы Саякбайдын айтканына жакын. Анда баатырдын аталары катары Бөйөнкан, андан Чаян, Чаяндан Ногой, андан Балакай, Балакандан Каракан, анын баласы Жакып атанат. Бул эки варианттагы үч адамдын аты бирдей – Бөйөн, Каракан, Жакып. Эпостогу окуялардын логикалык өнүгүш жолу боюнча баатырдын теги баяндалгандан кийин кыргыздардын чабылышы жөнүндөгү окуя айтылуу керек эле. Биз билген варианттардын көбүндө ушул түрдө. Радлов жазган текстте баатырдын теги саналгандан кийин дароо эле Манастын төрөлүшүнө тиешелүү окуялар – Жакыптын Чыйырдыга үйлөнгөнү, узак убак баласыз жүрүшү ж. б. баяндалат. Буга карап Радлов жазган тексттерде, же эпостун ошол жүз жыл мурда эл арасында айтылган үлгүлөрүндө кыргыздардын күчтүү жоодон чабылышы жөнүндөгү маалымат окуя жок экен деген жыйынтыкка келүүгө болбойт. Анткени, В. В. Радлов жарыялаган текстте деле андай маалымат бар. Бирок, ал атайын өзүнчө окуя катары эмес, «Көзкамандар» окуясында» калмактар кыргыздарды чаап алганда Жакыптын иниси Үсөн колго түшүп кеткен эле делип эскерилет. Кыргыздардын чабылышын атайын окуя катары эмес, ушул түрдө кыска эскертүү менен гана маалымдоо башка варианттарда да жолугат. Мисалы: Сагымбайда да бул эпизод ушул В. В. Радлов жазып алган үлгүгө жакын түрдө берилген. Ушул жерде көңүлгө алып коё турган учур: эпостун салтык өзөк окуяларынын бардыгы ар бир вариантта сөзсүз орун алышы милдеттүү белги эмес. Кээде катардагы анча-мынча айтуучулар турмак чоң манасчыларга таандык өзгөчө кеңири планда аткарылган варианттарда да өзөк окуялардын айрымдары түрдүү себептер менен айтылбай калышы боло бере турган белгилерден. Буга жогорудагы эскерилген Сагымбайдын вариантында кыргыздардын чабылышы атайын өзүнчө эпизод катары айтылбашы, же

Саякбайдын вариантында кыргыз жерин баскынчылардан бошотууга арналган чоң, эпизоддун берилбеши да айкын күбө.

Радлов боюнча эпостун биринчи окуясы Манастын төрөлүшү. Анда Жакыптын Чыйырдыга үйлөнүшү, узакка (14 жыл) зарыгып жүрүп, акыры балалуу болгону, көп эл чогулуп, ага Манас деп, ат коюлганы, Манас жаш курагынан эле баатырдык иштер иштеп, «он жашында ок атып, он төртүнө чыкканда ордо чайкап кан болгону» баяндалат. Бул эпизод негизинен ушул сюжеттик нукка жакын түрдө эпостун биздин учурубубузда жазылган варианттарынын көбүндө орун алган. Айрым деталдык белгилери жактан В. В. Радлов жазып алган вариант Сагымбай манасчынын айткандарына жакын.

В. В. Радлов жазган варианттагы экинчи окуя – «Алмамбеттин мусулман болуп, Көкчөдөн кетип, Манаска келиши». Алмамбеттин окуясы да эпостун дээрлик бардык варианттарында кезиккен туруктуу сюжеттердин биринен. В. В. Радлов жазып алган тексттердеги бул эпизоддун негизги нугу болгон Алмамбеттин теги, туулушу, Көкчөгө жолугуп мусулман болушу, элинен качып чыгып Көкчөгө келип турушу, ушакка ишенген Көкчөгө таарынып андан кетип, талаадан Манаска жолугушу жана анда туруп калышы көптөгөн майда деталдарына чейин Сагымбайдын вариантына айрыкча жакын.

В. В. Радлов эпостун үчүнчү окуясы катары «Манас менен Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң кайра тирилгени» деген теманы берген. Чынында бул үч башка окуя. Кийинки варианттарда Манас менен Көкчөнүн согушканы деген окуя жок, бирок Сагымбайдын вариантында Алмамбет өзүнө келип туруп калгандан кийин аны алып экөөн жараштыруу максатында Көкчөгө барганы, анда «Көкчө көп сөз баштады, ыйлап көзүн жаштады» – деп Көкчөнүн мурда кетирген кемчилигине катуу өкүнгөнү эскерилет. Буга караганда эпостогу бул окуя да түрдүү түрдө варианттарда мурдатан эле орун алса керек.

Манастын Каныкейге үйлөнүүсү эпостогу туруктуу өзөк окуялардын бири. В. В. Радлов жазып алган вариант-

тын окуяларынын көбү майда деталдарына, ыр саптарына чейин Сагымбайдын вариантына окшош.

Манастын өлүп кайра тирилиши кийинки варианттарда жок, бирок Радлов жазган варианттын бул окуясы көп деталдары жактан Сагымбайдын вариантындагы Көзкамандар окуясына туура келет. Буга караганда ал окуя Көзкамандар жөнүндөгү эпизоддун үзүндүсү, же ошонун өзүнчө варианты болсо керек.

«Манас» эпосундагы өзгөчө кеңири белгилүү эпизоддордун бири – «Көкөтөйдүн ашы», В. В. Радлов жарыялаган текстте «Бокмурун» деген тема менен берилген. Бул мурдатадан кеңири иштелип чыгып, мазмуну такталып калган эпизод болгондуктан жалпы эле бардык вариантта негизинен бири-бирине жакын айтылат. В. В. Радлов жарыялаган текст башкаларга караганда көптөгөн деталдары жактан Сагымбайдын вариантына жакыныраак. Ушул жерде көңүлгө ала турган бир учур – Радлов жазган варианттын аяккы тексттери бир кыйла белгилери жактан (мисалы: чалгынга баруу, жылкы тийүү ж. б. «Чоң казатты» эске салат. Жалпы эле кийин жазылган варианттардагы «Чоң казаттын» окуялары В. В. Радлов жазган тексттерде бир нече жерлерге бөлүнүп берилген. Мисалы: жогоруда эскертилгенден башка да – «Чоң казатта» айтылуучу Каныкейдин жоо жарак, соот кийимдерди баатырларга берүүсү «Көзкамандар окуясынын» арасында берилген. Эпостогу орчундуу окуянын бири болгон «Чоң казат» – эмне себептен В. В. Радлов жарыялаган тексттерде өзүнчө эпизод катары орун албаганы белгисиз. Бул багытта түрдүү жоромолдор айтууга гана болот.

Ошонун бири акад. В. В. Радловго «Манасты» айтып берип жаздырган адам талант деңгээли жактан чоң манасчы эмес, катардагы, же чала манасчылардын биринен болсо керек, Ал окумуштууга өзү билген жана эл арасында аткарып жүргөн тексттерин айтып берип жаздырган. Ал эми качан окумуштуу андан чыгарманын бардык окуяларын толук айтып берүүсүн өтүнгөндө айтуучу өзү мурда аткарып көнбөгөн эпизоддорду өтө кыска эскерүү менен чектелген, же билген айрым үзүндүлөрүн башка окуялардын арасында кыстыра кетүү менен чектелип, эпизодго

таандык сюжеттик линияны бүт системалуу түрдө баяндап бере алган эмес. Чала манасчылар адатта эпостон бир чоң, же бир нече эпизоддорду гана аткаруу менен чектелүү турмушта кеңири жолугарын эске алсак В. В. Радловдун информатору эмне үчүн чыгармадагы бир окуяны айтып, экинчисин кыска гана эскерип, же такыр эле айтпай кетишинин сырын чечмелөө алда канча жеңил болуп калат.

Акад. В. Радлов жарыялаган тексттеги «Манас» бөлүмүнө таандык эң акыркы эпизод – «Көзкаман». Бул эпизод да окуяларынын өнүгүшү, ички деталдык белгилери жактан Сагымбайдан жазылган материалдарга көп жакын. Болгон айырмасы В. В. Радлов жарыялаган китептеги маалыматтарды Сагымбай манасчы бири-бирине удаа келип, байланыштуу болгон, бирок эки башка эпизод катары айтып («Көзкамандар окуясы», «Манастын Айган канга каршы аттанышы») жаздырган.

Жогоруда кыскача мүнөздө келтирилген фактылардан даана көрүнүп тургандай «Манас» эпосунун кийинки кагаз бетине түшүрүлгөн варианттары менен жүз жыл мурда жарыяланган тексттеринин окуяларындагы негизги сюжеттик нук бир, чыгарманын мазмунун түзгөн орчундуу окуялар экөөндө тең орун алган, ал гана турмак бири-биринен жүз жылдан ашуун мезгил менен бөлүнгөн бул материалдар да көптөгөн окшош деталдык белгилер учурайт, элестүү ыр саптары өзгөрүүсүз кайталанат. Ушундай эле абалды «Манастын» уландылары болгон «Семетей» менен «Сейтектең» да байкайбыз.

В. В. Радлов жазып, жарыялаган материалдардын фактыларына таянып «Манастын» көркөмдүк белгилеринин ичинен кайсылары туруктуу, мурдатадан келе жаткан салттык көрүнүштөргө жатарын да аныктоого болот.

Мисалы:

«...Көөрүгүнө чыдабай
Көп букалар союлду,
Көмүрүнө чыдабай
Көп токойлор жоюлду»...

...«Бекип калган бейиштин
Эшигин ачкан эр Кошой,

Байланып калган базардын
Жолун жазган эр Кошой»...
Жакасы алтын, жеңи жез
Ак күрөөкө торгой көз,
Алтындын зерин жаптырган,
Күмүштүн зерин төктүргөн,
Бадананы кийген соң...
...«Кайыптын кызы Карабөрк
Кармап алдым талаадан,
Шооруктун кызы Акылай
Олжолоп алдым коргондон»... ж. б.

сыяктуу эң көптөгөн ыр саптары биздин учурубузда кагаз бетине түшүрүлгөн варианттарда сөзмө сөз туура келип, өзгөрүүсүз бир калыпта айтылат. «Манастын» мазмунунун негизин түзгөн туруктуу өзөк окуяларынан, чыгарманын сюжеттик өнүгүшүнүн нугунан тартып, көптөгөн майда деталдык белгилерге, ыр саптарына чейин В. В. Радлов жазып алган тексттердин биздин учурубузда кагаз бетине түшүрүлгөн варианттардагы ыр саптарына, маалыматтарга сөзмө сөз туура келип, өзгөрүүсүз бир калыпта айтылышы «Манас» айрым жеке адамга таандык чыгарма эмес экендигин, анда салттык туруктуу белгилер басымдуу жана чечүүчү мааниге ээ болуп, жомоктун тексти бир манасчыдан экинчисине, бир муундан кийинки муунга өткөндө өз нугун, мыкты белгилерин, элестүү табылгаларын сактап каларын даана айгинелейт.

Жеке эле булар эмес, сөз болуп жаткан тексттер «Манас» таануу илиминин көптөгөн проблемалары менен тыгыз байланыштуу.

Ошентип мындан жүз элүү жыл чамалуу мурдагы тарыхый шарттарда кыргыз элин, анын маданий мурасын дүйнөлүк илим коомчулугуна таанытуу багытындагы орус окумуштуусу, академик В. В. Радловдун аракетин – эмгеги биз үчүн маанилүү да, баалуу да.

В. В. Радлов бүт түрк тукумундагы элдердин тарыхын, тилин, маданиятын изилдөөдө ат көтөргүс эмгек өтөгөн улуу инсан. Биз – кыргыздар үчүн анын көптөгөн кунсуз эмгектеринин арасынан да окумуштуунун мындан жүз элүү жыл чамалуу мурда жазып алган түп нускасын өз үл-

гүсүндө илимий принциптерге ылайык жарыкка чыгарган «Манас» эпосунун негизги үч бөлүмүнүн эпостогу кеңири белгилүү салттык туруктуу окуялары дээрлик бүт камтылып, системалуу түрдө ырааты менен берилген тексттер баа жеткис мааниге ээ. Анткени, кыргыз эпосун изилдеп үйрөнүүдө, баа берүүдө, ага таандык өзгөчө белгилерди тактоодо көптөгөн ири илимий проблемалар ушу тексттер, анын мазмуну жана чыгарманын формалык белгилери менен тыгыз байланышта чечилет. Бул алгачкы тексттер болбогондо манаस्ताануу илиминин көптөгөн чоң-чоң маселелери бүгүн жоопсуз калмак, же аларды так чечүү, коюлган суроолорго ишенимдүү фактылар менен бышыкталган так жооп алуу алда канча татаал болмок.

Радловдун «Манас» эпосуна берген баасы, чыгарманын мазмуну, көркөмдүк касиеттери, жомокту айтуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү байкоолору, жоромолдору, илимий кортундулары маанисинин тереңдиги менен айырмаланып, бүгүн да өз күчүн жоготпойт.

АДАБИЯТТАР

¹ Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. V. – С.-Петербург, 1885,

² Тюркологический сборник. – М., 1971.

Библиографический словарь отечественных тюркологов. – М., 1974.

³ Кондучалова С. В. В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү. – Фрунзе, 1961.

⁴ Мусаев С. «Манас» жана академик В. В. Радлов. – Бишкек, 1997.

⁵ Мусаев С. Манаस्ताануу илиминин тарыхы. 1-китеп. – Бишкек, 2000.

АЛМАШИ ДЁРДЬ (ГЕОРГ) (1867–1933)

Георг фон Алмаши (11.08.1867–23.09.1933) – мажар (венгер) окумуштуусу, этнограф, зоогеограф.

Георг Дёрдь фон Алмаши Грац университетин бүтүрүп, юрист дипломун алгандан кийин Будапеште аз убак иштеп, анан Акак сарай деген өз чарбагына – графтык менчик жерине кетет. Ошол Акак сарай чарбактан анча алыс эмес жердеги Кёсеге шаарынын Кальман жана Иштван аттуу канаттууларды кармоочу ата-баланын таасири менен орнитология илимине кызыгып, бара-бара орнитолог, зоолог, географ, этнограф, саякатчылык өнөрлөрүнө өтүп, өмүр бою ушул багытта өз демилгеси, каражаты менен бир катар узакка созулган ири экспедициялар уюштуруп, өзү жетекчилик кылган.

Алмашинин узакка созулуп, көп аймактарды ичине камтыган, өзгөчө баалуу илимий натыйжалар берген ири экспедицияларынын экөө Борбор Азия чөлкөмүнө арналган. Мунун өзүнчө чоң себеби бар. Ал жөнүндө Дёрдь Алмаши кыргыз жергесине барган сапары жөнүндөгү китебинде минтип жазат: «Биздин ата-бабаларыбыз да Чыгыштын укум-тукумдары. Ошондуктан алардын түпкү тектерин түрк тилдүү элдер мекендеген Борбор Азиядан издеш керек. Мажарлардын уламышында бир уруубуздун Чыгышта калып, алар өздөрүнүн илгерки тилин жана салттарын, улуттук өзгөчөлүктөрүн таза сактап калган. Мажар саякатчыларынын кылымдар бою көксөгөнү: ата-бабаларыбыздын байыркы мекенин издештирип, аякта калган туугандарыбызды табуу, үзүлүп калган байланыштарыбызды кайра жандандырып, бекемдейбиз деген максат». (Иштван Шанта «Мой народ тоже отпрыск Востока», Будапешт, 2002, с. 3).

1900-жылдын 20-мартында Будапешттен аттанган Дёрдь Алмашинин Борбор Азияга бет алган 1-экспедициясынын учурунда кыргыз жергесинен Ысык-Көлдүн чыгыш жээги, Тескей Ала-Тоонун түндүк жана түштүк капталдары, Жети-Өгүздүн сырты, Сары-Жаз суусунун түндүк жана түштүк бөлүктөрүн кыдырып, июлдан ноябрга чейин болгон. Ошол экспедицияда алты төө, он бир аттан турган окумуштуунун кербенин эки казак орус жана Орузбек, Атай, Белек жана Темир аттуу мерген төрт кыргыз коштоп жүргөн. Окумуштуунун Ысык-Көлдөн Боом капчыгайы аркылуу Верныйга барып, андан Ташкентке өтүп, Самаркандан Баку, Батуми, Ростов на-Дону, Львов аркылуу элине кайткан бул экспедициясы 1900-жылдын декабрь айынын орто чендеринде аяктаган.

Д. Алмаши биринчи экспедициясынын немец тилинде жазылган жыйынтыктарын «Азиянын жүрөгүнө менин саякаттарым» деген ат менен 1903-жылы жарыялаган.

Алмашинин экинчи саякатынын маалыматтары Д. Принц менен бирге жазылган «Менин Ички Азияга саякаттарым» аттуу 1911-жылы Будапештте венгер тилинде жарыяланган китептен орун алган.

Д. Алмаши ошол экинчи экспедициядан кайтканда өзү менен кошо Турган Бекжан (окумуштуу «Манаска» байланыштуу жазгандарында Турган Бердикинов – деген адам атын өзүнүн котормочусу катары эскерт. Балким Турган Бекжан менен Турган Бердикинов бир адам болушу ыктымал) аттуу акын, элдик ырларды аткаруучуну кошо ала келген. Алмашинин Янон, Ласло аттуу балдарынын ортосунда туруп түшкөн сүрөткө караганда Турган Бекжан 18-20 чамасындагы жаш жигит (сүрөттүн төмөн жагында «Турган Бердикинов» – деген жазуу бар). Кийген кийимине, өзүн эркин кармаганына караганда Турган бардар адамдардын тукумунан болсо керек, анын кийинки тагдыры белгисиз.

Г. Алмаши ошол Кыргызстанга келиштеринде Нарын-Колдогу кыргыздардын арасынан «Манас» эпосу жөнүндө маалыматтар угуп, чакан үзүндүнү жазып алат. Окумуштуунун Нарын-Колдо болуусу анын 1-китебинде кеңири эскерилет. Буга караганда эпос менен ал кыргыздар ара-

сында алгач болуп, узак убак жүргөндө таанышкан жана тексттерин жазып алган өңдөнөт. «Манастын» өзү жазып алган тексттерин окумуштуу которуп чыгып, эпос боюнча илимий ой-пикирлер айтып, тексттерди талдоого алып, комментарийлар менен жабдып, эмгегин 1911-ж. «Восточное обозрение» журналына чыгарган. Кийинчерээк бул үзүндүнүн немец тилиндеги котормосу да басылып чыккан. Эмгектин ошол немец тилиндеги 1911–1912-жылдары Будапеште «Keleti Szemle» журналынын XII томунда жарыяланган үлгүсүнүн фото көчүрмөсү азыр Кыргыз илимдер улуттук Академиясындагы Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фондусунда сакталууда. Анын Ш. М. Корнеева тарабынан орус тилине которулган үлгүсү С. Мусаев түзүүчү жана редактор катары басмага даярдап, кириш сөз жазып, 1968-ж. басмадан чыгарган «Манас» героический эпос киргизского народа» аттуу эпоско арналган илимий иштердин жыйнагында жарык көргөн.

Г. Алмашинин «Манастан» жазып алган тексттеринин кол жазмасы бизге белгисиз. Түп нусканын тагдыры да али тактала элек. Балким ал документ Венгрияда, же окумуштуунун илимдик мурасы сакталган кайдадыр башка жайда бүгүн да бардыр. Кол жазманын өзүн көрбөгөндөн кийин илимпоз эпостун тексттерин алгач кандай ыкта, кайсыл тамганын жардамы менен кагаз бетине түшүргөнүн кесе айтуу кыйын. Колдо болгон фото көчүрмөгө караганда басмага даярдалган кыргызча тексттер транскриптештирилген – шарттуу белгилер коюлуп пайдаланылган латын тамгаларынын жардамы менен жүзөгө ашырылган. Ушуга карап манасчыдан уккан ыр саптарын окумуштуу кагаз бетине алгач эле ушул ыкта – латын алфавитинде жазган болуу керек дешке негиз бар. Немец тилинде жарыяланган эмгегин илимпоз «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» – делген жалпы тема менен атап, төмөн жагына «Манастын өлүмү» – деген кара кыргыздардын эпосунан – деп түшүндүрмө берет. Эмгекти шарттуу түрдө үч бөлүккө бөлүп мүнөздөмө берүүгө болот: окумуштуунун «Манас» жөнүндөгү айрым маалыматтары, илимий пикирлери – корутундулары, комментарийлары менен талдоолору; «Ма-

настын» он эки миң кол менен Бээжинге казат кылганы – деген тема менен берилген кыргыз тилиндеги, транскрипцияланган латын тамгасы аркылуу жазылган чакан текст (көлөмү 72 сап ыр), ошол тексттин немец тилиндеги котормосу жана айрым сөздөргө берилген түшүндүрмөлөр. Автор иштин кириш бөлүгү катары өз атынан берген маалыматтарда алды менен чыгарманын кыскача мазмуну баяндалат: калмактардын князы Коңурбайдын ногойлор менен аргындарга – Манастын урууларына басып кирген чабуулунун мизи ийгиликтүү майтарылгандан кийин Манас 12000 жоокер камдайт. Алардын башында Манас өзү жана Алмамбет, Чубак, Бакай баатырлар турушат. (Кыязы Манас жоокерлерин Коңурбайдан өч алуу, ага каршы аттануу үчүн жыйган өңдөнөт С. М.). Аттанар алдында Манастын аялы Каныкей ага жакында эле туулган уулу Семетейди алып келет. Согуш камылгалары менен жүрүп уулун такыр эсинен чыгарып койгон Манас Семетей менен коштошот. Манастын ошондо айткан өз өлүмү жөнүндөгү кооптонуусу иш жүзүнө ашат, бирок ал кытайларды жеңип, Пекинди ээлейт, өзү шейит кетет. «Чоң казат ошондо болодур» – ошондо көптөгөн согуштар болот – делет чыгармада жана алар эпостун «Семетей» – деп аталган экинчи бөлүгүндө баяндалары эскертилет. Окумуштуу баяндаган сюжеттик нукка караганда эпостун ал уккан окуялары өзүнүн аталышынан эле көрүнүп тургандай бир гана эпизоддун «Манастын» өлүмүнүн чеги менен чектелген өңдөнөт. Илим үчүн кызыкчылык туудуруучу маанилүү фактынын бири ошол бөлүмдүн эпоско таандык сюжеттик жалпы нукта ошол учурда бар экендиги.

Г. Алмаши окуяга «Манастын өлүмү» (Смерть Манаса) – деген ат берген.

Ошондой ат менен аталган атайын эпизод – өзүнчө бөлүм Г. Алмашиге чейин кыргыз жергесинде болуп, чыгарманын сюжети жөнүндө сөз козгогон, айрым тексттерди кагаз бетине түшүргөн илимпоздордун маалыматтарында эскерилбейт. Ал турмак бир нече айтуучулардан жазылып алынган сюжеттерди өзүнчө ирээтке келтирип, чыгарманын үч бөлүгүнүн окуяларын баштап аяк дээрлик мүнөздө жарыялаган В. Радловдун китебинде да Манастын өлүмү

жөнүндө өзүнчө чоң эпизод эмес, «Аккула арыган экен, Манас кан карыган экен» деген мүнөздөгү гана кыска баян түрүндө эскерүү берилген. Деги эле кийинки биздин учурлардагы манасчылардын дээрлик баарында чыгармадагы салттык туруктуу өзөк окуялардын бири катарында сюжеттен орун алган «Чоң казат», «Чоң чабуул» эпизоду Ч. Валихановдо да, В. Радловдо да өзүнчө окуя түрүндө кезикпейт. Ага жакындаша турган сюжеттик нук болгон күндө да окуянын курулушу Алмаши баяндагандан такыр башка түрдө.

Албетте кеп окуянын – эпизоддун аталышында эмес. Кийинки манасчылардын варианттарында деле окуянын түрдүүчө наамы кезиге берет. Мисалы: көпчүлүк манасчылар «Чоң казат», же кээде «Чоң казат» жана «Кичи казат» (С. Каралаев) түрүндө аташса, Сагымбайда бул бөлүм «Чоң чабуул» делет. Ушуну эске алганда Г. Алмашиге эпос айтып берген жомокчу бөлүмдү өзү «Манастын өлүмү» түрүндө аташы, же окуянын мүнөзүнө карата жомокчу айтып берген эпизодго илимпоз өзүнчө наам бериши (чакан эмгекте Г. Алмаши окуя – тексттерге карата «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону», «Манастын өлүмү», «Манастын он эки миң сол менен Бээжинге казат кылганы» – делген аталыштарды пайдаланганына караганда тема коюуда Манасчы айткан үлгүнү так сактоо аракетин көргөн эмес өңдөнөт) да мүмкүн. Ушул жерде көңүл буруп, эске алууга арзый турган маанилүү бир учур бар. Эпостун Г. Алмаши талдоого алган эпизодунун окуялары калмак князы Коңурбайдын аргын-ногой журтуна баскынчылык жортуулу жана ал чабуулдун ишке ашпай, тиешелүү сокку алып, куулуп жиберилишин маалымдоодон башталат. Андай сюжет Ч. Валихановдо да, В. В. Радловдо да жок. Коңурбайдын кыргыз жергесине чабуулу Г. Алмаши баяндаган нукка жакын үлгүдө кийинки манасчылардан С. Каралаев айткан вариантта гана орун алган.

Бирок, ал сюжеттин «Чоң казат» менен байланышы жок, андан алда канча мурда болгон окуя катары «Семетейде» Каныкейдин атынан эскерилет. Ал эпизод боюнча Таластагы аргын-ногой журтун каптап көп колу менен басып кирген Коңурбайга бейкабар, камсыз жаткан Манас

курал жараксыз, жоо кийимсиз, жайдак ат минип, колуна бакан алып каршы чыгат, баатырга Каныкей караан болуп жардам берет. Акыры жоо жеңилип, баскынчылар куулуп салынат. Эпостордо окуялардын орун алмашышы-жылышуусу, бири экинчисине кошулуп, же бир окуя өнүктүрүлүп, жаңы эпизоддорго бөлүнүп айтылуусу боло бере турган адаттагы көрүнүштөрдөн. Андай процесстер айтуучулардын шык-жөндөм, деңгээл даремет, каалоосу, же угуучулардын суроо-талаптарына ылайыкталуунун натыйжалары менен шартталышы да мүмкүн. Көп анда эмес. Маселе Г. Алмаши эскерген сюжет менен С. Каралаевдин вариантында баяндалган окуянын түпкү теги бир булактан чыгып, эки окуя танапташ болуусунда. Фактылык маалыматтарга караганда Г. Алмаши «Чон казаттын» башталышы, анын себептеринин бири катары эскерген, С. Каралаевдин варианты өзүнчө көлөмдүү окуя катары баяндаган Коңурбайдын аргын-ногойлорду басып кирген жортуулу эпостун сюжеттик нугунда мурдатадан орун алып, айтылып келе жаткан, салттык белгилердин бири.

Кыясы бул сюжет манасчылардын түрдүү мектептеринин ичиндеги территориялык чек-белги менен байланышкан айтуучуларга мүнөздүү көрүнүш болсо керек. Муну венгер окумуштуусу эскерген сюжеттин Нарын-Колдогу бугу уруусунун өкүлдөрүнүн биринен жазылышы жана чыгармачылыгы ошол чөйрө-чөлкөм менен тыгыз байланышта болгон С. Каралаевдин вариантында бул эпизоддун орун алышы таасын айгинелеп турат. Буга эскерилген эки эпизоддун мазмундук белгилери – Коңурбайдын Манастын эли аргын-ногойлорго чабуул жасаганы жана өзү жеңилип, качып кетиши эле эмес, тексттердеги ыр саптарынын формалык белгилери-муун өлчөмүнүн окшоштуктары да кепил боло алат: Г. Алмаши кагаз бетине түшүргөн ыр саптары жеке эле адаттагы негизинен 7–8 муундан эмес, андан көп, кээде 11–12 муун өлчөмүндөгү саптар аралаш келет. Ыр түзүлүшүндөгү мындай ык С. Каралаевдин вариантына да мүнөздүү. Не болгон күндө да доктор Г. Алмаши өз эмгегинде берген маалыматтар Манастаануу илиминде чоң баага ээ; эпостун мазмунунун эволюциялык жолундагы маанилүү проблемалардын биринен болгон ор-

чундуу суроого ишенимдүү оң жооп берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт чыгарманын корутунду окуяларынан болгон «Чоң казат» эпизоду, болгондо да кийинки көптөгөн манасчылардын вариантындагы нукта, өткөн кылымдын аяк чендеринде эле чыгарманын өзөк окуяларынын бири катары эл арасында айтылгандыгы айгинеленет. Эмгегинде өзү берген маалыматтарга караганда Г. Алмаши эпостун бардык окуялары менен тааныш эмес, ал турмак «Чоң казаттын» сюжетин да баштан аяк укпаган өңдөнөт. Анткени «Чоң казат ошондо болодур» деп кыргыз тилинде атайы айткан сөздөрү чыгарманын биринчи бөлүгүнө эмес, экинчи бөлүгүнө-«Семетейге» таандыкташтырылат, согуштук окуялардын көпчүлүгү да «Семетейде» сүрөттөлөт – деп эсептейт. Буга карап, балким, ошол окумуштуу Кыргызстанга келген тарыхый шартта «Чоң казаттагы» согуштук окуялар «Семетейдин» сюжеттик нугунун ичинде камтылып берилсе керек (андай факты илимге белгилүү, мисалы, «Көкөтөйдүн ашын» манасчылардын көбү мурда «Семетейдин» окуяларынын арасында айтышкан) деген корутундуга келүүгө болбойт. Анткени Г. Алмаши эмгегинде баяндаган сюжет – Манас баатыр көп кол камдап, Коңурбайга каршы аттануу, Бээжинге барып, согушта кытайларды жеңип, чет-Бээжинге (Г. Алмашиде «Пекин» делет) бийлик жүргүзүшү, кан болуусу, акыры өлүмгө учуроо так «Чоң казаттын» мазмундук өзөгүн түзгөн сюжет. Ошентсе да Г. Алмашинин кыргыз эпосу, анын негизги бөлүктөрү жөнүндө жалпы түшүнүгү бар.

Чыгарманын биринчи бөлүгүн «Манастын кысасы» («Манастын кисасы») –деп атап, экинчи бөлүк «Семетей», үчүнчү элге азыраак тараган бөлүк «Сейтек» экенин белгилейт, ар бир бөлүмдүн болжолдуу көлөмүн да айтат: «Манас» 20000 сап чамалуу ыр, ал эми экинчи жана үчүнчү бөлүктүн ар бири 30 миң сап ыр чамалуу.

Окумуштуунун ал жазып алган үзүндүнүн тили кара кыргыздардын бугу уруусуна таандык болуп, сарттардын да, казактардын да тилдеринин таасири тийбеген Нарын-Кол аймагынын диалектисине жатарын атайылап эскертүүсүнө караганда тексттерди кагаз бетине түшүрүүдөгү негизги максаттардын бири тилдик өзгөчөлүктөргө тиеше-

лүү фактылык маалыматтарды топтоо болгон өндөнөт.

Г. Алмаши чыгарманын тексттери кагаз бетине түшүрүлбөгөндүгүн эскертип, алар көптөгөн ырчылардын айтуусунда оозеки жашашына көңүл бурат. «Манас» айткандарды «ырчы» – деп атап (ыр-песня, ырдамак-петь, исполнять), көчмөндөрдүн айылдарында ырчылардын чыгармасын кубануу менен уга турган күйөрмандардын көп экендигин белгилейт. Илимпоздун «бул чыныгы элдик поэзиянын байыркы негизи исламдык таасир аркылуу ыксыз бурмаланганын айтып, ошондой эле укмуштай жаңылыктар да кезигерине, мисалы тексттердеги бугу, сарыбагыш урууларына эки-үч он жылдыктар мурдараакта эле белгилүү боло баштаган беш атар, алты атар мылтыктар, же дүрбү жөнүндөгү кабарларга көңүл бурганын эске алып коюуга арзыйт. Г. Алмаши чыгармадагы көптөгөн согуш жана согушка байланыштуу маалыматтардын кезигишин сырттан болгон таасирдин – гректерден (сөз грек эпосу жөнүндө бара жатат окшойт – С. М.) үйрөнүүнүн натыйжасы – деп эсептейт. Бирок, мындай корутундуга келүүгө авторго эмне негиз болгону белгисиз, өзү оюн чечмелеп бербейт.

Г. Алмаши кыргыз эпосу боюнча пикир айткан илимге белгилүү окумуштуулар арасында биринчи болуп «Манастын» ыр түзүлүшүн талкууга алуу аракетин көрөт жана эң жөнөкөй болсо да алгачкы ойлор айтып, ыр саптарынын курулуш схемасын берет-өзү жазып алган тексттерге таянуу менен эпостун ыр саптары тыным менен бөлүнгөн жана ар бирине өзүнчө басым түшө турган эки бөлүмдөн турарын, ал бөлүмдөрдүн биринчисинде муун ченеми ар түрдүү болуп, экинчи бөлүк адат катары үч муундан турарын, муун ченемдеринде үндүүлөрдүн созулма, же созулма эместиги мааниге ээ эместигин көрсөтөт.

Окумуштуу түзгөн схемага караганда басым түшкөн муун туруктуу мүнөзгө ээ эмес, кээде бул же тигил бөлүмдүн биринчи муунуна түшсө, кээде орун которулуп, башка муундарга да түшө берет. Анын үстүнө эки бөлүмдөгү муундардын кайсынысына түшөрү да атайын системага ээ эмес.

Г. Алмаши эмгегинде «Манас» эпосу жөнүндөгү маалымат, пикирлерине улай өзү кагаз бетине түшүрткөн кыргыз тилиндеги тексттерди берген. Үзүндүнүн жалпы

көлөмү 72 сап ыр. Ага улай ыр тексттеринин немец тилиндеги котормосу жайгаштырылып, аягында тексттеги айрым сөздөрдүн мааниси чечмеленип түшүндүрүлгөн. Чечмеленүүдө кыргыз сөздөрү сөздүк принцибинде, текстте турган формасы эмес, уңгулук негизи алынып, анын маңызы которулуп түшүндүрүлгөн.

Г. Алмаши кагаз бетине түшүргөн чакан үзүндүнүн мазмуну бул: баатыр Чубак, эр Манас ар бири кырк кишиден кошчу алып, кырк эки күлүк коштотуп, алты айчылык Бээжинге аттанмак болуп, аргын менен ногойго коштошот. Аман-соо келгин-деп журту чуулап, Кызыл үртүк жаптырган кыйын күлүк Аккула атка минип баатыр Алда! – деп жөнөй берерде кечээ катынында калк бузган, кыз кезинде чайкап журт бузган Манастын катыны Каныкей туулганына алтымыш күн болгон Семетейди көтөрүп баатыры менен коштошууга басып келет. Эрдиги менен кабылан Манас ошого чейин баласына назар салбаган экен. Баланы көрүп «бери алып келчи!» – деп уулу ошондо эсине түшөт. Колуна алып, бетинен сүйсө уулу атасын көрүп арсалаңдап күлөт.

Алты жашка жетпедиң, аргын менен ногойго аким салып кетпедим – деп Манас арман кылат. «Ээ чырагым! Кудай жалгыз, мен жалгыз, Менден калган сен жалгыз. Жалгызга кудай жар болсо, Атаңдын саламат жаны бар болсо, Самап барган Бээжинге Санат кылып келермин. Пайгамбар ак, диним ак, Падыша кудай пирим ак, Аманат жанга өлүм ак, Ажалым жетсе өлөрмүн Кош эми балам, аман бол!» – деп, Манас жөнөп кетет. Эки ай сапар жол тартышып Ыртыш дайра чоң, сууга – кытайлардын четине жетишет.

Окумуштуу үзүндүнү кимден, кандай шартта укканын да, текст кантип, ким тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөнүн да чечмелеп түшүндүрбөйт. Бирок, кыйыр маанидеги айрым фактыларга караганда кыргыз тилин билбегендиктен ыр саптарын өзү жазган эмес жана ырчы менен байланыш түзгөндө болсун, колундагы тексттерди басмага даярдоо учурунда болсун тилмечтин кызматынан пайдаланган. Буга анын өз иши күбө: иштин аягындагы айрым сөздөргө берген түшүндүрмөлөрүнүн 24-номеринде «дүркүн» деген

сөзгө карата «Кол жазмада так эмес: менин котормочум Турган Бердикиновдун пикири боюнча бул түрктөр» – дегенди туюнтат – делген. Буга караганда тексттерди басмага даярдоодо Г. Алмаши кимдир башка бирөө даярдаган кол жазмага таянган жана атайын котормочунун кызматын пайдаланган. Түрдүү, башка-башка деген маанилерди туюнта турган «дүркүн» деген сөздү «түрк» деп кабылдаган анын котормочусу да кыргыз эмес жана кыргыз тилин өтө начар билет. Ошого карабастан үстүбүстөгү кылымдын эң баштарында эле европалык илим коомчулугун «Манас» эпосу боюнча айрым маалыматтар менен тааныштырып, чыгарманын формалык белгилерине тиешелүү алгачкы ойлорду айткан адам катары Г. Алмашинин ролу зор.

Жеке жазып алган тексттери менен гана эмес. Г. Алмашинин ошол өзү уккан жана кагаз бетине түшүргөн материалдар боюнча айткан ой-пикирлери, божомолдору менен корутундулары да илимдик баа-баркка ээ болуп, эпостун бүгүнкү изилдөөчүлөрүнө ой жүгүртүүгө жем таштап, чыгарманын теориялык-практикалык орчундуу проблемаларынын чечилишинде, айрым күдүк туудуруучу, же талаш-тартыштуу маселелерди тактоодо омоктуу факты, таянар жардам берер жерлери аз эмес.

Мажар-венгер саякатчысы Дёрдь (Георг) фон Алмаши кыргыз коомчулугу үчүн В. Радлов, Ч. Валиханов сыяктуу эле журтубуздун улуу эстелигин кагаз бетине түшүрүп, баалуу илимий пикирлер айткан окумуштуу катары чоң кадыр-баркка ээ.

АДАБИЯТТАР

¹ *Иштван Шанта*. Менин элим да Чыгыштын кулундары.– Будапешт, 2002.

² *Мусаев С.* «Манас» – героический эпос киргизского народа.– Фрунзе, 1968

³ *Айдаркулов К.* Алмаши Дёрдь. Манас энциклопедиясы. – Бишкек, 1995.

⁴ *Мусаев С.* Манастаануу илиминин тарыхы. 1-китеп. – Бишкек, 2002.

МИФТАКОВ КАЮМ (1882–1949)

Каюм Мифтаковду кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын биринчилерден болуп жыйган жыйноочу катары Сагымбайдан «Манас» эпосунун жазып алууну баштаган, Тянь-Шань менен Талас, Түштүк өрөөнүнөн, оозеки чыгармалардын көп түрлөрүн чогулткан. Мифтаковдун жыйган чыгармалары жанры же түрү жагынан болсун, тематикасы же мазмуну жагынан болсун аябай бай болгонуна карабастан, ал материалдар бир системага келтирилип, такталып, жок дегенде тандалгандары акыркы кезге чейин өзүнчө жыйнак болуп басылып чыккан эмес. Бул өкүнүчтүү. Анын жыйган материалдары КРИУАнын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусунда гана сакталып турат. Оозеки чыгармачылык жөнүндө жазылган окуу китептеринде, адабий хрестоматияларында Мифтаковдун жыйган материалдары кеңири пайдаланылган. Ушу жерде айтылгандарды эске алып, Мифтаковдун өмүр баянына, чыгармачылык иш-аракетине, жыйнаган чыгармаларынын жанры менен түрүнө атайы кайрылып ар бирине өзүнчө токтолууну туура таптык.

Каюм Мифтаков 1892-жылы Уфа губерниясынын Златауст уездиндеги азыркы Башкырстандын Салават районундагы Насибаш айлында көп балалуу кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Улуту татар «Манас» эпосунун изилдөөчү З. Бектеновдун сунушу боюнча 1947-жылы жазылган өмүр баянында «...атам Гайнан, энем Гүлбадиян болуп, мен алардын 16 баласынын биримин. ...Атам, энем дыйкан болуп бала-чакасы менен күнү-түнү иштөөчү эле. Мисалы мага алты жашымдан баштап орок ордурду, 7 жа-

шымдан баштап чөп чаптырды. Ошентип, бир баланы бекер койбой керели кечке иштетүүчү эле», – деп эскерген Мифтаков.

Каюм Мифтаков 1911-жылы медресени ийгиликтүү бүтүрөт. Окуусун бүткөндөн кийин 1911-1919-жылдардын аралыгында Каюм Кустанай, Семипалатинск, Торгай, Жети-Суу өрөөндөрүндө мугалим болуп иштейт. Байда ары койчу, ары кызматчы, балдарды кат таанууга үйрөтүп жүргөн эле жылдары казактын миңдеген макалдарын жазып алып, айрымдарын жатка айткан. Каюм ушул жылдары казак элинин оозеки чыгармачылыгын кеңири өздөштүрөт.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына кызыгуусу да мугалим болуп иштеп жүргөн учурунан башталат. 1916-жылкы көтөрүлүштөн кийин Каюм Синцзяндагы качкын казак, кыргыздар менен таанышат. Алар ысык-көлдүк арык тукуму Кыдык Бердаалы уулунан «Карга балапандары», «Кыргыз менен үкү» деген тамсилдерди жазып алган. Ошол адамдардын айтып берүүсү менен ал кыргыздын бай оозеки чыгармачылыгынын байлыгы, «Манас», «Семетей» эпостору Каюмдун Кыргызстанга келүүсүнө себеп болгондугу жөнүндө өмүр баянында баса көрсөтүлгөн (инв.96, 16-бет).

Мифтаков 1920-жылы Талас өрөөнүнө мектеп инструктору болуп ишке орношот. Ошол кезде мектеп мугалимдеринин көпчүлүгү башталгыч билимге да ээ эмес эле. Инспектор катары Мифтаков ар бир жарым жылда мугалимдердин билимин көтөрүү максатында методикалык курстарды уюштуруп турган.

Агартуу иши менен бирге, ал Манастын күмбөзүнө да көңүл бурган. Күмбөздүн жазуусун кагазга жазып алган. Ошону менен катар Таластын Көпүрө деген жеринде биринчи жолу кыргыздын эл адабиятын жыйноо ийрими да уюштурган. Ал кезде ийримдин мүчөлөрү оозеки чыгармачылыкты жыйноого анчалык маани бербегендиги байкалат. Каюм бар болгону бир мугалимдин саруу уруусунун санжырасын жазып бергенин гана эскерген.

Манас эпосунун өткөн мезгилдерде кандай жомокчулар кантип айтып келгендиги жөнүндөгү маселе Мифтаковду

ойго батырган. Ошол максатта Каюм Талас өрөөнүндөгү айрым маалыматтарды элден жазып алууга умтулган. Жаңыбай Кожековдун чоң аталары жетинчи бабасына чейин «Манас» айткан жомокчу болгондугун жана айтылуу Балыктын башкалардан айырмаланган күчтүү таланты жөнүндөгү кабарларды Каюмдун кол жазмаларынан кезиктиребиз. Ошондой эле акын-жомокчулар «Манасты» жети күн эле айтса, Балык кырк күнгө созуп айтканын, саруу менен саяк урууларынын акын-жомокчулары «Манас» жомогун кимиси көпкө созуп, кызыктуу айтышканын, ушундай айтышта Балык жеңип чыкканын да далилдеген материалдарды кезиктиребиз. Дал ушундай талантынын күчтүүлүгүн байкаган датка кетмен-төбөлүк жана таластык акын-ырчыларды кетирип, Балыкты өзүнө жомокчу кылып алганы да айтылат. Таласта иштеп жүргөндө оозеки чыгармачылыкты атайылап жыйбаганын, ара-чолодо учураганын гана жазып алганын Мифтаков кийин өзү эскерткен.

Мифтаковдун Таластагы иш-аракети эл агартуу майданынан гана бир аз ийгиликке кабылган кебетеленет. Ал мектептерди салдыруу жөнүндө маселе коюшунан жана «Кызыл степь» деген кол жазма түрүндөгү методикалык журналды да чыгарганынан ачык сезилет. Кол жазма журнал казак тилинде чыгарылган. 1921-жылдан баштап, Каюм кол жазма журналды кыргызчалатып чыгарууга да аракет жасайт. Ага Олуя-Ата уездик эл агартууну башкаргандар каршы турушат. Мектеп салдыруу зарылдыгын эл колдоп, каражат топтоого да даяр экенин билдирген Мифтаковдун демилгесин жергиликтүү агартууну тейлегендер колдоого алышпайт. Ушул сыяктуу каршылыктарга нааразы болгон Каюм Таластан Ысык-Көлгө жер которуп кетет.

Каракол уездинин ошол убактагы Эл агартуу бөлүмү Мифтаковду азыркы Тоң районун Төрт-Күл айлына биринчи ачылган 7 жылдык толук эмес орто мектепке директор, бир учурда ошол аймактагы 29 мектепке инструктор кылып дайындайт. Эскерүүлөрүнө караганда Төрт-Күл мектебинде иштегенде Мифтаков мугалимдик жана оозеки чыгармачылыкты жыйноо иш-аракетинде бир кыйла ийгиликтерге жетишкени ачык баамдалат. Мугалимдик ишинин оңунан чыгышын баарыдан нурда балдарды оку-

тууга ыңгайлуу жай – атайы мектептин салынганын көргөзүп турат. Ал 1919-жылы кадимки жыгачтан салынган алты бөлмөлүү мектеп болот. Мектептин ыңгайлуу салынышы оозеки чыгармачылыкты жыйноо ишин уюштурууга айтарлык шарт түзгөн. Муну айрыкча Төр-Күл мектебинин алдында уюшулган «кара кыргыз эл адабиятын жыйноо кружогу» (№ 96, 30–81-беттер) жемиштүү иштеп кетиши эле айкындайт. Ийрим план менен иш жүргүзүп, мүчөлөрүнүн милдеттери так көрсөтүлгөн. Ийримде бардыгы Тоңдун 30 мугалими, жогорку класстардын 40 окуучусу мүчө катары тартылган. Ийримдин жемиштүү иштешинин дагы бир себеби – оозеки чыгармачылык деген эмне, анык элдин турмушундагы орду менен мааниси жөнүндө түшүндүрүүлөр да өткөрүлүп, түрдүү аңгемелер, суроо-жооп иретиндеги маектешүүлөр өтүп турган. Оозеки чыгармачылыкты элден кантип жазып алуу керектиги жөнүндө жыйноочунун инструкциясын же жобонун Мифтаков өзүнүн билими менен баамына, тажрыйбасына жараша иштеп чыгып, аны менен ийримдин мүчөлөрүн тааныштырып турган. Ар кандай аракет жасалса да, оозеки чыгармачылыктын жана аны жыйноонун маанисин ийримдин мүчөлөрү толук түшүнө албаган. Муну ийримдин мүчөлөрүнүн жыйып берген материалдарынын жоктугу эле ырастай алат. Болгону бир гана мугалим жөө жомоктордун айрым үлгүлөрүн жазып тапшырган. Мугалимдерге караганда ийримдин окуучу мүчөлөрүнүн айрымдары оозеки чыгармачылыкты жыйноого бериле катышкан. Алардын жыйган материалдарынын айрымдары Кыргыз Илимдер академиясынын Кол жазмалар бөлүмүндө сакталып турат.

Ийримдин иш планы менен максаты өтө кеңири түзүлгөн. Мифтаков 1941-жылы август айында жазган түшүндүрүү катында ийримдин алдында үч секция иштегендигин билдирет.

Илим изилдөө секциясынын алдына койгон максаты:

1. Кыргыз тилинде канча тыбыш бар экендигин белгилөө. Кыргыз эл адабиятынын бүткүл түрлөрүнөн жеткиликтүү мисалдар табуу.

2. «Манасты» жазуу секциясы.

3.Эл адабиятынын башка түрлөрүн жыйноо секциясы (инв. № 366, 28-29-беттер). Ийримдин мүчөлөрү «Нарын» экспедициясынын иш планын 1922-жылы январь айында түзүшүп, аны «Адабият жыйноо экспедициясы» деп аташкан. Экспедицияга беш адам катышарын да алдын ала көрсөтүшкөн. Түшүндүрмө катында Мифтаков Тоңдон фольклордун жана акын-жомокчулардын төмөнкүдөй чыгармалары: «Кыргыз санжырасы», «Кылычтын канаттуулары», «Арстанбек акындын ырлары», «Тыныбектин жомогу» (Манас-Семетейден) ж.б. жыйналганын жазган. Ошону менен катар элдик оозеки чыгармалардын башка түрлөрүн да жазып алган. «Каркыра менен түлкү», «Жигит менен кыз», «Эки тоо арасы», «Сүйүү ырлары», «Секетпай ырлары» өңдүү тамсил менен ар кыл ырларды да жыйган. Учуру келип турганда атайы айта кетчү бир нерсе: Мифтаков кээ бир чыгармаларды башка бирөөлөрдүн жазып алган дептерлеринен көчүргөн. Жумадыл да, Орозакун да ошол жылдарда кызматкер катары иштеп жүрүшкөн билимдүү адамдар болушкан. Орозакун өзү ыр жазып, чыгармаларын казак элинин газеталарына да бастырып чыгарган. Мындан кыргыздын алгачкы интеллигенттеринин айрымдары Мифтаковго чейин эле оозеки чыгармачылыктын кээ бир түрлөрүн жыйып жүрүшкөндүгүн байкоого болот. «Кыз менен жигит», «Секетпай ырлары» жалпы эле элдин, айрыкча жаштардын берилип сүйгөн чыгармаларынан болгон.

Эми Мифтаков элден оозеки чыгармачылыкты жыйноодо кандай жобону же колдонмону жетекчиликке алгандыгына да токтоло кетелик. Мурда эскерилген Төрт-Күл мектебинин алдында уюшулган ийримдин иш планы, максаты менен бирге «Кыргыз адабиятын жыйноо жолдору» деген колдонмону Мифтаков ошол эле 1921-жылы күз айында түзүп чыгып, аны бир жылдан кийин тактап да көргөн. 1923- жылы март айында Алматы шаарында кайрадан тактаган. Дүнүнөн алганда «Жыйноо жолдорунда» фольклористикада колдонулган ыктардын, методдордун кээ бирлери негизинен камтылган.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноодо Мифтаков «Манас» эпосуна бөтөнчө маани бергендиги

белгилүү. Кыргыздар менен биринчи таанышканда берилип уккан чыгармасы да «Манас» болгон. Манас Таластан чыккан деген элдин ишеними да Мифтаковду ойлонткон. Таласка барып Мифтаков «Манас» эпосуна байланышкан алгачкы маалыматтарды угуп, айрымдарын кагазга түшүргөн, көңүлүндө да кармаган.

Белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаковду атайы издеп, аны Көк-Торпок жайлоосунан табышат. Сагымбайга кандай шартта, кантип жолуккандыгын айтсак, Мифтаковдун «Манас» эпосуна чексиз кызыгуусу бизди таң калтырат. «Барып Сагымбайды таптык, бир үйгө кой сойдуруп, Көкөтөйдүн ашын ырдап жаткан экен. «Биз да «Манасты» тыңшоого келдик. Айта бериңиз» дедик. Бүткүл эл былк этпестен тыңшап отурушту. Үйдүн тегерегинде кумурскадай «Манас» тыңшаган эл. Сагымбайдын таза гана бир кат кийими, каракөрпө чоң тебетейи, кыпкызыл семиз бети бир чоң мансап сыяктуу көрүндү. «Манастын» терең мазмуну менен анын сүйкүмдүү табышы жана обону, темирдин майдаларын тартып алган магнит сыяктуу бүткүл элди өзүнө тартып алганы эле» (инв. 155, 34-35-беттер), – деп жазган эскерүүсүндө. Алынган үзүндүдө «Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунда ээлеген орду, анын мааниси бардык жагынан жалпылана камтылган. Жомокчунун «Манасына» эл чокмороктошо жыйылып, дем албастан берилип угушуна Мифтаков күбө болуп, таңыркаган. Жомокчуга болгон элдин урматын, сыйлоосун ал өз көзү менен көрүп-билип, терең ынанган. Сагымбайга үч күнчө «Манасты» ар кайсы жеринин айттырып угушуп, анан жазууга киришет.

К.Мифтаковдун кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноодогу дагы бир өзгөчөлүгү ошол ишке башкаларды тартып, жыйноочулукка үйрөтө билгендигинде. Өзү менен кошо жүрүп, оозеки чыгармачылыкты жыйган Сапарбайды айтпаганда, Төрт-Күл мектебинде өзү окуткан окуучулары О. Лепесов, Ж. Түлөкабылов, С. Сооронбай уулу, Мукамбет Дөгдүр уулу жана алардан кийин Жума Жамгырчиев, Өмүралы Маанаев, Смат Кемпиров, Набирдин Ботоевдер өндүү оозеки чыгармачылыкты өз алдынча жазып алган жыйноочулар өсүп чыгышкан. Аталгандар-

дын чогулткан материалдары азыр кол жазмалар фонду-сунда сакталып турат.

Нарындан мурдагы мугалимдер Ыбырайым Абдрахманов менен Чаки Каптагаевдерди жергиликтүү партиялык-советтик уюмдардын таасири менен оозеки чыгармачылыкты жыйноого тартып үйрөткөн да Мифтаков болгон. Ыбырайым адегенде «Манасты» жазууга анчалык көңүлдөнбөй, качып кетип да калган. Кийинчерээк, ал «Манасты» жазуунун мааниси аябай чоң экендигин түшүнгөн соң аны тез, так, катасыз жаза баштады. Акырында Ыбырайым бул ишке аябай берилип, Сагымбайдан эпостун «Манас» бөлүгүн 22–26-жылдардын аралыгында толук жазып алган. К. Мифтаков оозеки чыгармачылыкты жыйноодо окуучулары кандай иштешкенин да көз жаздымында калтырбаган. Ыбырайымдын «Манасты» жазганын жактырган. Ч. Каптагаевге «каты жакшы эмес өзү жалкоо эле. Аны майда эл адабиятын жазууга пайдаландык» (инв. № 96, 40-бет) деп мүнөздөмө берген.

Мифтаков оозеки чыгармачылыкты жыйноочу адамдын кол жазмасы так, даана болушун, тез жазышын атайы талап кылып караган. Мына ошондуктан Ыбырайымдын көп жыл мугалим болуп иштеши, кол жазмасын ары так, ары даана, тез жазышы, жадабай эмгектениши, тыкандыгы ага аябай жаккан. Жашы улгайып калганына карабастан, Ыбырайымдын аябай эмгекчил адам экендигин 60-жылдын ортосуна чейин институтта бирге иштешкендер көрүп-билип калдык. Тажабаган эмгекчилдигин төрт жыл бою Сагымбайдан эпостун «Манас» бөлүмүн жазып алууда да ал ар тараптан көрсөтө алган.

Сагымбайдан «Манас» эпосунан башка да чыгармаларды Мифтаков өзү жазып алган. Андай чыгармаларга санат, насыят ырларын; «Кыргый менен үкү», «Мышык, чычкан», «Жолбун ит» өңдүү тамсил-жомокторун; социалдык маанидеги «Балалык», «Замана» поэмаларын атоого болот. В.И.Лениндин өлгөнүнө карата Сагымбай өзү чыгарган «Ленин кошогу» деген жоктоону да жазган. К. Мифтаковдун «Мен башка эл адабияттарын жаза бердим» деген ою Сагымбайдан жазган чыгармаларына карата айтылып калган. Мунун өзү жомокчу жалаң эле «Манасты»

жаздыра бербей, элдик оозеки чыгармалардын айрым түрлөрүн да жаадырып калтырган.

«Манасты» жазып алууну уюштургандан кийин Мифтаков Ат-Башы, Орто-Сырт, Ак-Сай, Арпа жайлоолорунда, Нарын, Кочкор өрөөндөрүндөгү айыл-кыштактарда болуп, элден оозеки чыгармаларды жыйноону берилгендик менен улантат. Чогулткан чыгармалары тематикалык, идеялык, мазмун, жанрдык түр жагынан да бай экендигин канааттануу менен белгилөөгө тийишпиз, К. Мифтаковдун кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноодогу чоң салымы мына ушул Нарын экспедициясы чогулткан материалдар менен толук көзгө көрүнөт. «40тан ашык эл адабиятынын түрлөрү табылды» (инв. № 159, 37-бет), – дейт К. Мифтаков.

Кыргыздар өңдүү жазуу-сызуусу болбогон элдерде маданий байлыктардын бирин түзгөн оозеки чыгармачылык кеңири өсүп-өнүккөн. Элдин оозеки чыгармачылыгында адамдардын эмгекке болгон мамилеси да байыркы мезгилден кеңири ырдалып келген. Кандай гана чыгармачылык өнөрү болбосун ал көбүнчө эмгек процессине байланыштуу жаралып, өсүп-өнүккөн.

Кыргыздардын эмгектин жүрүшүн, анын натыйжалуу бүтүшүн даңктаган ырлары «Бекбекей», «Шырылдаң», «Оп майда» өңдүү чыгармалар. Ырлардын чыгыш мезгилин дал келтирип айтыш өтө кыйын. Дүңүнөн алар байыркы кыргыздардын тирчилиги мал чарбачылыгы менен өтүп, көчмөн турмушта жашаган белгисиз мезгилдерде жаралган. Каюм Мифтаков Нарын сапарында Тоголок Молдо менен Койлу Түкөлөй уулуна «Бекбекей» менен «Шырылдаң» ырларынын бир нече түрлөрүн жазып алган. Дыйканчылыкка байланыштуу «Эгин оруу», «Эгин бастыруу» өңдүү ырларды Бердибай Байжан уулу айтып берген. Аталган ырларда адамдардын мал чарбачылыгы менен дыйканчылыкта эмгектенүүсү, анын жемиштүү бүтүшү жөнүндөгү ой-тилеги чагылдырылган. Төрт түлүк малдан жылкы багуу же жылкычы болуу адамдан көп күчтү, чыдамдуулукту, эркти талап кылган. Бекеринен кыргыздар «Жылкы берен, жылкы баккан – эрен» деген макал чыгарбаган.

Оозеки чыгармачылыктын элге кеңири таралган, өсүп-өнүккөн түрү жөө жомоктор. Эл арасында жомокторду көп билген, аларды элге айтып берген таланттуу адамдар кеңири кезиккен. Мифтаков чогулткан материалдарга караганда Койлу Түкөлөй уулу жөө жомокторду мыкты билгендиги байкалат. Ал Мифтаковго «Чүкө ойногон бала», «Күлбөс», «Мактанчаак обозгер», «Катын албас бала», «Балбандар», «Табышмак жомок» өңдүү көптөгөн жөө жомокторду айтып берген. Ошол эле мезгилде Мифтаков тарабынан Ыбырай Сыдык уулунан «Жети таз менен жеке таз», «Беш балбан», Молдобасан Мусулманкулов уулунан «Бир кызга үч ашык», «Табышмак жомок», «Торгой» сыяктуу жөө жомоктор жазылып алынган.

Эмнегедир эл ырларынын башка түрлөрүнө салыштырганда диний ырым-жырымдар, каадалар көп жыйналган. «Күндү жайлоо», «Кара курт чакканда», «Ала унду» сыяктуу ырым-жырымдарды Турдубай уулу Калмырза менен Үркүнчү уулу Бекболоттон жазган. Байыркы кыргыздар, ал кайрымдуулугун көрсөтөт деп ишенишкен. Адамдын сөзүндө да таасир берүүчү күч болот деген ойдо да болушкан. Түркүн себептер менен адамдар кырсыкка учурапса, айталы жылан же кара курт чакса, түтөксө, суукка урунса, ооруса ар түрдүү ырым-жырымдар жасап, андан айыктыруунун камын көрүшүп, дарым деген ырым-жырымды да жасашкан. Дарым жөнөкөй сүйлөгөн сөз менен жасалбай, түркүн кыймыл-аракеттин коштоосу менен ыр түрүндөгү текстти айтып ырымдашкан.

Кандай гана ырым-жырымды, кааданы албагын, алгачкы мезгилде жөнөкөй сөз менен айтылган. Бара-бара адамдар сөздө да касиеттүү күч бар экенин, ал көркөм, таасын айтылганда жеткиликтүү, таасир берерин түшүнгөндө гана ырым-жырымдарды ыр түрүндө айтуу жарала баштаган. Алгачкы адамдар эмгектенгенде, дарым ырымын өткөргөндө жана тоо-таш, жер-суу жаратылыштын көрүнүшү менен кубулуштарына сыйынганда сөз менен бирге түркүн кыймыл-аракетти, ымдоо-жымдоолорду да атайы жасашкан. Каюмдун Нарындан жазып алган кара курт чакканда айтылган дарымдын бири төмөнкүдөй:

Бижи, бижи-бижимин,
Мен бижинин кенимин.
Алабата гүлүмүн,
Ажыдардын уусумун.
Боору чаар кара курт,
Бооруңду жара тебемин.
Түркстанда түмөн курт,
Туруп барып айдаймын.
Жаркендеги жети курт,
Жетип барып айдаймын,
Курттун жолун байлаймын.

Мусулманкулов Молдобасандан «Келеңкер» (жылан чакканда айтылчу ырым-жырым) да кагазга түшкөн.

Диний ырым-жырымдарды, ишенимдерди Айдарбек уулу Алтай өтө көп жаздырган. Алар: «Ак үй бай», «Доом бар», «Азирейил», «Дүйнө», «Мукаммет», «Жарамазан», «Орозо», «Чатыр-Мутур», «Бата» өңдүү ырым-жырымдар. Аталган ырым-жырымдардын аттары эле кыргыздар качан мусулманчылыкты кабыл алгандан кийин гана акырындык менен өсүп-өзгөргөнүн көрсөтөт. Мурун жаратылыштын көрүнүшүнө тоо-ташка, жер-сууга сыйынып, алардан колдоо күтүп, ар түрдүү ырым-жырымдарды жасап келишсе, мусулманчылыкты кабыл алгандан кийин ишенимдери да өзгөрүп ошого жараша каада жасашканын айгинелейт. Мусулман динин, ишенимин чагылткан ырым-жырымдар, каадалар да элде кеңири таралган. Ислам дининин жосундары, шарият менен куран да элге түшүнүксүз араб тилинде тараган. Куран молдолордун жаттап алуусу менен, айрым жөндөмдүү адамдар исламдын ырым-жырымдарын ыр түрүндө айтып, элге жеткирүүнү көздөшкөн. Окуп жаза билген акын-ырчылар кадимки молдолор менен тирешип, ислам дининин айрым ырым-жырымдарын ыр түрүндө айтышкан. Орозо кармаганда айтылган.

Каюм Мифтаковдун Койлу Түкөлөй уулунан жазып алган жарамазандан мисал:

Аркамдагы үч жылдыз
Батайын деп баратат.
Жанымдагы жаш балдар

Жатайын деп баратат.
Ушул үйдүн үзүгү
Үзүлүңкү көрүнөт.
Ушул үйдө жеңечем,
Сүзүлүңкү көрүнөт.
Сакы-туку такылдатпа жеңече,
Мындай балаң жок беле?
Какылдатпа жеңече.
Сакы-туку такылдатпа жеңече!
Мындай балаң жок беле?
Какылдатпа жеңече.

Жарамазанды жеке да, бир нече киши болуп да айтышкан. Кээде жөндөмдүү адамдар мурда айтылып жүргөн жарамазанды өзгөртүп, айтыш түрүнө сала коюп да ырдашкан. Жарамазандын батасы деген өзүнчө бөлүкчөсү да болгон. Адамдардын берген буюмуна, оокатына, малына жараша жарамазандын батасы жаралган. Батага эмне берсе, ошонун мазмунуна жараша кээде ашыра макталып, өтө жупуну, же эч нерсе бербесе, кемсинтсе, быкыйын чукуп кордолуп ырдалган. Айдарбек уулу Алтай өз мезгилинде жарамазанчы болгон. Ал жарамазанды кантип ким айткандыгын да ыр менен берген. Жарамазанды колунда бар, бир нерсе берет деген үйгө айтарын, «үйүнө киши келгенде эки конок тойбогон какмак жерге айтпаймын» деп келип:

Оо, Кулмамбет, карагым,
Алып чыкты энеңиз
Эки карыш матасын.
Алтай акын ушуга
Кантип берсин батасын.
Айттым жигиттер,
Кубатбек байдын баласын.
Алып чыккан шекилдүү
Дамбалынын алаасын.
Кубатбекке ыр айттым,
Кубанбай мындан тим кайттым, –

деп кордоп да ырдаган. Жашоодон кыйналганда кембагал акын-ырчылар жарамазан айтып, өздөрүнө керектүү оокат таап алышкан. Алтай Айдарбек уулунан мындан башка

кошоктордун, чечен сөздөрдүн, уламыштардын, санат-насыят, ашыктык ырларынын айрым түрлөрүн «Асан кайгынын сынчылдыгы», «Азиз Жаныбек кан» сыяктуу жомоктор, «Күлкүлөр», «Замана», «Беш Көкүл» өңдүү ырлар жазылып алынган.

К. Мифтаков Нарын экспедициясында санат-насыят, терме ырларды да аябай көп жыйнаган. Сагымбайдан аялдарды сыпаттаган «Жакшы катын, жаман катын» деген санат ырын, Шакебай уулу Сабатардан «Аялдар жөнүндө», Шераалы уулу Бектургандан «Дүнүйө», Маана уулу Курманалыдан «Санат ыры» өңдүү ырларды жазып алган. Чаки Каптагай уулу Солтобай акындан санаттарын да жазып алган.

Ошондой эле кошоктун да бир нече түрү жазылган. Ага Түкөлөй уулу Койлудан «Карагул», «Калмерген», Шакебай уулу Сабатардан «Базаркулдун аялынын кошогу», Дөөлөтбай уулу Дүйшөдөн бир нече кошоктор, Үмөтаалы уулу Карабектен «Сарыгул» жана «Арстанбектин кошогу» өңдүү толуп жаткан кошоктор жазылган.

Оозеки чыгармачылыктын уламыш-легенда, тамсил, калп өңдүү жанры менен түрлөрүн да Мифтаков жазып алууга үлгүргөн. Сагымбайдан башка Дөөтөй уулу Осмонаалыдан «Абышка менен түлкүнүн аңчылыгы», «Түлкү менен бөдөнө», «Түлкү менен карышкыр», «Бүркүттүн тою» өңдүү тасмилдер жыйналган. Бает уулу Мусадан «Тебетей бешмант», «Жылкы тебетей», «Кашка чымын», Жаапай уулу Маңгылдан «Балык», «Элек» деген калптар да жазылган. Бает уулунун жазылган калптарга бир аз көңүл бура кетелик. Адатта калпты айтыш же аны чыгарыш бардык адамдардын, колунан келе бербейт. Калпты айта же чыгара билүү өзгөчө таланттуу адамдын чыгармачылык өнөрүнөн гана жаралган. Көрсө, Муса мына ошондой өзгөчө таланттуу адам болгон өңдөнөт. 20-жылдарда анын жаш кези болуп, жаштардын арасында, көңүл ачкан жайларында таланттуу обончу жана мукам үндүү ырчы катары өз чөйрөсүндө өтө белгилүү боло баштаган. Сөз өнөрүн, калпты өздөштүрүп, аны чыгармачылык менен машина келтирип, жатка айта билиши анын талантынын өзгөчөлүгүн айкындайт. Оозеки чыгармачылыктын бир түрү –

калпты айта берүүдө сөздү таап сүйлөгөн сөзмөр гана эмес, фантазиясы күчтүү адам болууга тийиш. Мусанын сөзгө болгон ошондой жөндөмү анда жазылып алынган «Чегиртке менен көпөлөк» калпынан ачык-айкын көрүнүп турат.

Көпөлөктүн сүтү менен
бет жуугамын,
Ай арапа күн болгондо
чегирткенин тору айгырын
минип алып кыз куугамын.
Чылым тарттым
көпөлөктүн куу башынан,
Чыкта туйдүм
боз торгойдун чуудасынан.
Айыл кечпеген дайрадан кечип чыктым,
чегирткенин тору айгырын
минип алып туурасынан. (*инв. № 41, 64-бет*).

Мифтаков ашыктык, арман, тарыхый ырларды, чечен сөздөр, макал, лакаптар өңдүү адабий жанр менен түрлөрүн да жыйган. Муратбек уулу Базаркулдан «Токтогулдун ашыктык, күйгөнү», Айдарбек уулу Алтайдан «Беш көкүл», Дөөлөтбай уулу Дүйшөдөн «Ашыктык ыры», Шакебай уулу Сабатардан «Күйгөн» өңдүү ашыктык ырларын, Байжан уулу Тердикбайжан «Үчүкө-Түлкү» сыяктуу тарыхый чыгармаларды да жазып алган.

Жалпысынан Нарын экспедициясында жыйналган материалдарды байкап көрсөк айтып берүүчүлөр негизинен таланттуу акын-ырчылар болушкан. Кийин элге жазмачы-акын, ырчы жана манасчы катары таанылган Тоголок Молдо менен Молдобасан Мусулманкул уулу оозеки чыгармачылыктын бир нече түрү менен жанрын айтып беришкен. «Үлпүкан» деген ашыктык, «Качкан кыз» жана санат ырлары Тоголок Молдодон, «Салтанаттын кошогу» Молдобасандан жазылган. Дагы бир мүнөздүү учур аталган жазмачы-акын менен ырчы-жомокчудан айрым эпостордун варианттарын, үзүндүлөрүн да Мифтаков биринчилерден болуп кагаз бетине түшүргөн. Тоголок Молдо эпостун «Семетей» бөлүгүнөн Семетейдин Айчүрөккө барганын, Молдобасан Мусулманкул уулу «Жаныш-Байыш», «Эр Курманбек» жомокторун айтышкан. Семетейдин

окуясы 1838, «Жаныш-Байыш» – 3500, «Эр Курманбек» – 2633 ыр сабынан турат. Нарын сапарында К. Мифтаков 1200дөн ашык макал, лакаптарды жыйнаган.

Мифтаков Нарын экспедициясында оозеки чыгармачылыктын кайсы гана жанры менен түрү болбосун, бардыгын жазып жана өзүнүн карамагындагыларга жаздырып алууга аракеттенген. Комузга коштолуп чертилген «Комуз күүсү» деген бир нече күү кайрыктарынын ыр түрүндөгү тексттерин да оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрү жана жанрлары менен бирдикте жыйнагандыгын өзүнчө белгилөөгө болот. К. Мифтаков Мамбетаалы Усупбай уулунун «Насият күү», Саадбай Бабакаан уулунан «Керме каш», Койлу Түкөлөй уулунан «Бекбекей», «Болду кыз», «Жалгызым», «Шырдакбек», «Күлнар», «Бекарстан», Ыбырай Салык уулунан «Күлгаакы», «Самаркан», «Болпуке», Эсенкул Мусатай уулунан «Селкинчек», «Шырдакбек, Молдобасандын «Салтанат», «Күңөтай» өндүү күү-кайрыктардын ыр түрүндөгү тексттерин да жазып калтырган.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноо максатында уюшулган биринчи экспедициянын кандай иштегендиги жөнүндө ой жүргүзүүдө дале анын жетекчиси Мифтаковдун эскерүүлөрүнө, түшүндүрмө каттарына кайрылмайынча, экспедициянын оң-терс жактарын өздөштүрүүгө мүмкүн эмес. «Нарын» экспедициянын иштөө мөөнөтү алты айга созулган. Ошончолук узак мезгилдин ичинде материалдар кантип, кандай чогултулганын 1946-жылы өзүнө берилген «Кайсы сапарыңыз ийгиликтүү болду?» деген суроого түшүндүрмө катында төмөнкүдөй жооп жазган. Жазган жооптору 7 пункт менен түшүндүрүлгөн. Эң башкысы адабият (оозеки чыгармачылыкты) жыйноо жол-жобо-пландарын мурунтан даярдап, алардын бекем сакталгандыгына жана жыйноочулар Сапарбай Сооронбай уулу менен Ыбырайым Адырахман уулу, айтуучу Сагымбай Орозбак уулу көңүлдөнүп, берилип иштешкенин айткан.

К. Мифтаков түшүндүрмө катында 20-жылдардагы кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноодогу биринчи экспедициянын ийгиликтери нарындык партиялык-советтик уюмдардын жардамы менен жүзөгө ашкандыгын белгилеген.

Ушул сапарындагы кемчиликтер Мифтаков өзү түзгөн оозеки чыгармачылыкты «Жыйноо жолдорунун» талаптары кандай сакталганынан байланыштырып караганда гана билинет. Айталы чыгарманы айтып берген адамдын аты, атасынын аты, туулган жылы, кыскача өмүр баяны, ошол материалды өзү чыгарганбы же башка бирөөдөн үйрөнгөнбү өңдүү талаптарды Мифтаков өзү жыйнаган материалдарында ырааттуу түрдө сактабаган. Болгону аты, атасынын аты, кээ бирлеринин туулган жылы гана көрсөтүлгөн. Ал эми айтуучунун кыскача өмүр баяны, чыгарманы өзү түзгөнбү же башкалардан үйрөнгөнбү, белгисиз бойдон кала берген. Жалгыз Сагымбайдын кыскача өмүр баянын гана жазып калтырган. Жыйган чыгармалардын кайсынысын албагын, бардыгы дээрлик жергиликтүү элде акын-ырчы аталгандардан гана жазылып алынган. Карапайым адамдардан оозеки чыгармаларды жазып алуу анчалык маани бербегендей элес калтырат. Кайсы жерден жазылганы көрсөтүлбөгөн учурлары да кезигет. Айтуучунун кайсы уруудан экени да көрсөтүлбөгөн. «Эсенгул» же «Ат башы болушу» деп гана берилген аталыштар жолугат. Ошондой эле аялдардан жазылып алынган чыгармалар жокко эсе. Байыркы мезгилден кошокту айткан да, түзгөн да аялдар болушкан. Сүйгөнүнө жетпей кордолгон кызкелиндер ашыктык ырлардын арман же күйгөн түрүн да жаратышкан. Ырлардын ушундай түрү көбүнчө аялдардан жазылмак. К. Мифтаков бар болгону Умсунай деген аялдын «Жеңесинин кыз менен коштошкону» аттуу көрүшүүнү гана жазып алган.

Себеби жыйырманчы жылдары кыргыз аялдары коомдук ишке али жапырт тартыла элек учур: эркектер менен чечилип сүйлөшүүгө, билгенин аларга айтып берүүгө анчалык батына да алышпаган. Аталган кемчиликтер жиберилсе да «Нарын» экспедициянын чогулткан фольклордук материалдары Мифтаковду толук канааттандырып, келечекте аларды системага келтирүү жагын ойлонууга алып келген.

1922-жылдын октябрь айынын аягында К. Мифтаков Ыбырайымга Сагымбайдан «Манасты» жазышты тапшырып коюп, экспедициянын ишин бүтүрөт. Сооронбай уулу

Тоңго, Мифтаков Алматыга жөнөйт. Бул жөнүндө жыйноочу «Сооронбай уулуна аз баалу майда адабияттарды берип, өзүм негизги дептерлерди алып, Алматыга жөнөп кеттим (инв. № 155, 4-бет)», – деп эскерет. Күтпөгөн жерден Боомдун ичинен Мифтаковду белгисиз адамдар карактап, кийимдери менен бирге салынган куржундагы фольклордук материалдарды жана Калыгул, Арстанбек, Кылыч өңдүү классик акындардын чыгармалары жазылган дептерлерди алып кетишет.

Бул окуядан кийин К. Мифтаков Тоңдун Төрт-Күл айлына катышпай калат. Аны Мифтаков Э. Арабаевдин чатагы менен ошондой болгон деп түшүндүрүүгө аракеттенет. Чатак эмнеден болгон, кийин ага атайын кайрылабыз. «Төрт-Күлдө» иштеп жүргөн кезде чогулткан материалдар (өйдөдө аталган дептерлер), Арабаевдин кайындары аркылуу кийин анын колуна түшөт. Бардыгы 4500 бет чамалуу болуп, 2500 беттен ашыгы кыргыз эл адабияттары эле деп эскерген Мифтаков. Ошол материалдардын ичинде 400 беттен ашык татарча жазган ырларым, декломацияларым жана татар-башкырт-казак эл адабияттары да жоголду. Дептердин аты «Гүлбакча» эле. Муну Смат Кемпиров колго түшүрүп, 1925-жылы мага берем (К. Мифтаковго – А. Т.) деп Ташкенге алып барса да, анын колунан Арабаев уурдатып алат» (инв. №155, 43- 44-беттер) деп эстейт Мифтаков.

Алматыга барары менен Мифтаковдун чогулткан материалдарын Арабаев, Сарымолдоев, Кудайкулов өңдүү казак-кыргыз кызматкерлери тартып алышат. К. Мифтаков Жети-Суу обкомунун секретарына арызданып, анын кийлигишүүсү менен кыргыздардан чогулткан материалдарды араңдан зорго көчүрүп алат. Бардыгын болжолдуу жанр менен түргө ылайыктап «Кыргыз Бакчасы» деген ат менен 8 томго бөлүп көчүрөт. К. Мифтаков жыйган материалдарын көчүрүп алуу менен аларды системалаштырып топтоого киришет. Жыйналган оозеки чыгармаларды китеп кылып басып чыгарууну мекеме же тиешелүү адамдар менен сүйлөшүүнү көздөгөн. Алматыдан болбосо, Ташкенге чейин барып маселе коюуну да самаган. Мифтаковдун жазганына караганда жыйнаган фольклордук чыгарма-

ларды басып чыгаруу кеңешин ленинграддык чыгышты изилдөөчүлөр кат аркылуу берген кебетеленет. Бирок көздөгөн максаты орундалбай, Мифтаков ара жолдо ишсиз калат. Акыры Каюм жыйнаган фольклордук материалдарын системага келтирип, алардын негизинде макала жазууну ойлонот. «Кыргыз эл адабиятынын түрлөрү» деген кол жазма макаласында кыргыз элинин оозеки чыгармаларын 37 түргө бөлүп, ар бирине мисалдар келтирет. Макаласы жөнүндө ошол кездеги «Жети-Сууну үйрөнүү коомунда» билдирүү жасап, талкуулаган. Бул талкуу «Джети-Суйская правда» газетасына жарыяланган. Аталган «Кыргыз бакчасынын» 8-томуна ыкка келтирилиши жөнүндө 1928-жылы казактын «Тилчи» газетасына макала жазат. Макаласында кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын системага салып, үч томго бөлүштүрүү жөнүндө кабарлайт.

Көрүнүктүү орус фольклористи профессор В. Я. Пропп «Фольклордук жанрларды классификациялоонун принциптери» деген макаласында оозеки чыгармачылыкты ыр жана кара сөз түрүнө бөлүштүн өзү алардын жанрдык критерийи болсо аларын белгилеген¹. Ошондуктан Мифтаковдун классификациялоосу илимий принципте түзүлбөсө да, жанр менен түрдүн белгилери так ажыратылбаса да, алгачкы аракет катары бааланат. Айрым адабий жанр менен түр бөлүнүшү туура болбогону менен элде кандай айтылса, Мифтаковдо да, К. Рахматуллиндин, М. Богданованын, Т. Саманчиндин, Т. Байжиев менен З.Бектоновдун классификацияларында да ошо бойдон сакталып кала берген. Ага жомок, тамсил, макал, күү ырлары, санжыра, кошок, дарым, бата, жарамазан, секетпай, айтыш, калп, табышмак, жаңылмач, бешик ыры өңдүү адабий терминдер, жанрдык-тематикалык аталыштар гана кирет. К. Мифтаковдун кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын классификациялоодогу алгачкы аракети мына ушундай жактары менен баалуу.

АДАБИЯТ

¹ Советская этнография. 1964. – №4, 148-б.

АБДЫРАХМАНОВ ЫБЫРАЙ (1888–1967)

Табиятында сөз өнөрүнө шыктуу Ы. Абдырахманов кыргыз элинин оозеки жашап келген рухий маданиятын, ички жан дүйнөсүн жат билген. Ушундан улам анын кыргыз маданиятындагы ишмердүүлүгү ар тараптуу, көп кырдуу, энциклопедиялык мүнөзгө ээ. Ал кыргыз фольклору боюнча атайлап изилдөө жүргүзүп, монографиялык мүнөздөгү эмгектерди жазбаганы менен «Манас» эпосунун айрым маселелери боюнча өз ой-пикирин айтып, жеке көз карашын билдирүүгө аракеттенип, эпостун айрым варианттары боюнча үзүндүлөрдү басмага даярдап, бир нече китепчелерди чыгарды. «Манас», «Семетей» жана «Сейтек» эпосунун варианттарынын прозалык текстин даярдады, түшүндүрмө сөздүктөрдү түздү.

1941-жылы «Советтик адабият жана искусство» журналынын 3-санына «Манастын кайсы кылымдарда болгону тууралуу» деген макаласын жарыялайт. Бул кыргыз фольклористикасында «Манас» эпосун изилдөө боюнча жазылган алгачкы макалалардан.

1940-жылдары жана 1950-жылдардын башталышында жазган макала түрүндөгү бир нече кол жазмалары азыр сакталып турат¹. Бул эмгектеринде кыргыз фольклористикасында биринчилерден болуп «Манас» эпосунун генезиси, эпостун элдик негизи, эпикалык душмандар сыяктуу бир топ олуттуу маселелерди козгойт.

Анын пикирине караганда, буга чейин жашап өткөн манасчылардын бардыгы Манас кайсы кылымда болгондугун так айта алышпаптыр. Улуу жомокчу Сагымбай Орозбаков гана тактап жооп берип:

Айта берсе бул сөздү,
Дайын болор ар ата.
Бир миң кырк жыл болуптур,
Андан бери карата...²

деген экен. Демек, ырга Караганда Сагымбай эпостун 880-жылдарга туура келерин айтыптыр.

Ал эми манасчылар Жаңыбай Кожеков менен Саякбай Каралаев Манас Аксак Темирден кийин чыккан дегенине Ы. Абдырахманов каршы чыгып, XIV кылымдан бери карай кыргыз элинен Манас сыяктуу даңктуу баатыр чыкпагандыгын белгилейт.

Биздин байкообузда, манасчылар Манастын тарыхта болгондугуна өздөрү бекем ишенип, угуучуларды да ага ынандырууга аракеттенген менен, алардын көпчүлүгү (Сагымбайдан башкасы.–К. И.) Манастын кайсы мезгилде жашап өткөндүгүн айтып, тактап берүүнү максат кылышпайт. Алсак, С. Каралаевдин вариантында бул туурасында карама-каршы ой айтылат:

Тал-Чокуну ким ашкан,
Үрүстөм, Дастан эр ашкан.
Азирет-Аалы шер ашкак,
Амир-Темир хан ашкан.

Экинчи бир жерде:

Топон суу тоздоп кирбеген,
Сулайман сурак албаган.
Үрүстөм Дастан, Искендер
Ошолор изин салбаган.
Толкуп жаткан Бээжинге
Азирет-Аалы барбаган, –

дейт. Бул эпикалык чыгармаларга мүнөздүү айтуучунун жеке чыгармачылыгына байланышкан нерсе. Ошондуктан эпостун жаралуу доорун аныктоо үчүн текстте айтылгандарды айныгыс аргумент факт катары кабылдоо калпыс жыйынтыктарга алып келиши мүмкүн.

Ы. Абдырахманов Манаска таандык белгилердин ушу күндө да көп экенин айтуу менен Манастын тарыхта чыныгы болгондугун ырастагысы келет. Андай белгилер катары Ак Куланын таш акырын, таш мамыны, ордо аткан жерлерди, ашта казылган кемегенин ордун атап, Манас менен

кырк чоронун наамында айрым шаарлар (Кутубий, Бабакары, Санжы, Бай ж. б.), Кулжа шаарынын чыгыш тарабында Манас атындагы суу бар экенин айтат. Ушул оюн бекемдөө үчүн Кошой жөнүндө эл ичинде айтылган улама сөздөргө, маалыматтарга токтолот. Кошойдун Ат-Башыда тургандыгы, Кошой-Коргон, Кошойдун Кара-Тоосу, Ала тоодогу ордо атылган жер, кыргыз менен Алты шаа уйгурунун ортосундагы үзүлгөн мамилени Кошойду жөнгө салгандыгы жөнүндөгү эл оозунда кеңири айтылган уламалар, «Эр Кошойдун жолун берсин» деген элдик бата Манастын тарыхта болгондугун төгүндөбөйт деген ойдо. Эпос боюнча, Манас колу менен келип Кошойго кошулат да уйгурларды жеңет. Сагымбайдын «Манасында» бул уруш сегиз жылга созулган, ал эми уйгурлар менен кыргыздардын согушу IX кылымда болгондугу тарыхта белгилүү.

«Манас» эпосун калмактар да айтышкан. Калмак тилинде Жандаке, Акылбек деген манасчылар айтуучу эле деп калмак тилиндеги эпостон бир аз үзүндү келтирет.

«Манас» жомогун XIX кылымда жашаган Балык Келдибек, Эки Назар, Нооруз, Нармантай (Чоңбаш, Тыныбектин окутуучусу), Акылбек, Тыныбек, Сагымбай Дыйканбай, Чоюке жана башкалар айтып келишкен. Балким Манастын аты башкадыр, эпостогу окуялардын кайсы бирлери болбогон чыгар. Бул жөнүндө манасчылар өздөрү да «Жарымы төгүн жарымы чын жанында турган киши жок», – деп башташат. Бирок Манастын тарыхта болгону ырас деп белгилейт Ы. Абдырахманов. Буга эпостун байыртан бери айтылып келатканын күбөлүккө тартат.

Жылкы тийүү кыргыз, калмак өңдүү көчмөн турмушта жашаган элге мүнөздүү, Алмамбеттин жомогунда Чоң Бээжинде Кары хан, Чет Бээжинде Эсен хан деген маалымат бар, Саякбайдын вариантында Манас Чет Бээжинди алып, Чоң Бээжинге жетпей калат, Көкөтөйдүн ашы Каркырада өткөнү анык, анткени, кемегелердин нугу азыр да турат, ал мезгилде Каркыра кыргыз менен калмактын чек арасы болгон экен дейт Коңурбайдын калмак экендигин эпостогу «калдайдын уулу Коңурбай» деген сөз менен түшүндүрөт. «Калдай» калмак сөзү экен.

Балким Коңурбай эл четинде, жоо бетинде жүргөн

душман баатыры болгондур. Кыргыздар калмакты чаап киргенде, Коңурбай баштаган душман колу жардамга келип, Манас чет жакадагы шаарларын чапкандыр. Ошондон улам Бээжинди алды деп айтылып калгандыр деп божомолдойт.

Ы. Абдырахманов улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун айтканына таянып «Манас» эпосу XIV кылымдан мурда, тактап айтканда, IX кылымдагы кыргыз тарыхын чагылдырган болуу керек деген пикирди айтат. Манас Чет Бээжинди алган, Чет Бээжин катары Алтай, Монголия, Жунгария, Алты шаар, Комул (Хамий) жерлери айтылган болуу керек дейт.

Кыргыз эли кылымдар бою Манасты эстеринен чыгарбай ооздон оозго өткөрүп айтып келген. Аны айрыкча сүйгөндүктөн Баатыр Манас, Эр Манас, Султан Манас, Төрө Манас, Зардал Манас, Арстан Манас, Кабылан Манас, Айкөл Манас, Теңиз Манас, Көкжал Манас, Берен Манас, Кыраан Манас, Туйгун Манас, Буудан Манас, Адил Манас, Жоомарт Манас деген аттарды беришкен, ал гана эмес Асман, Жер, Ай менен Күнгө теңештирген. Эл пайгамбарлардан да Манастын атын жогору коюп, балдарына Манастын ысмын коюудан айбыгышкан. Таластагы күмбөзгө сыйынышкан. Манастын атына кылапат сөз айтылбаган, узак жолго чыккандар Манасты оозго алып, арбагына сыйынышкан. Малга ылаң киргенде, оору-ыркоолорго, төрөбөгөн, же жаңы төрөгөн аялдарга да «Манас» айттыруу менен дарылап-айыктырмак болушкан. Өлгөнгө келген көпчүлүк элге да «Манас» айттырып күтүшкөн, коноктошкон. Мунун баары Манастын элдик баатыр экендигин далилдейт деп көрсөтөт. Манас, Кошой, Бакай, Алмамбет сыяктуу баатырлар эл тарабында, эл тагдырын чечкен акылман адамдар. Ар жерден, ар элден келген чоролор Манаска канат-бутак болушат. Кордук көрүп, эзилген элдин таламын талашып качып чыккан Алмамбетти эл Манастан кем көрбөйт, Манас менен бирдей баалайт. Аялзатынан чыккан акылман Каныкей да эл сүймөнчүлүгүнө ээ.

Манас өлгөндө эл менен бирге жан-жаныбар, жаратылыш кайгыга түшөт. Бакай, Каныкей, Ак шумкар, Кумайык кайып болуп, дүйнө кезип кетишет. Элдин Манасты

жана анын жакындарын канчалык урматтап, өлүмгө ыраа көрбөгөндүгүн ушундан улам да байкоого болот.

Манасты айтып келген жомокчулар эл кадырлоосуна, сүймөнчүлүгүнө ээ болушкан.

«Манас» эпосу – элдин мамилесин, элдик көз карашты баяндаган, эл сүйгөн, элдик чыгарма. Анткени, Манас сырттан басып алуучуларга каршы күрөшкөн, өз ата-баба конушун душмандардан бошоткон. Ал чачылган элди жыйып баш коштуруп, эл биримдигин сактаган баатыр.

Чоң Казаттын чыгышына, Ы. Абдырахмановдун пикирине караганда, үч түрлүү себеп болгон экен: биринчиден, Манас Алтайдан өз жерине келип Алоокени сүргөндөн кийин Чыгыш тарапты кайрадан калмактар басып алышы; экинчиден, Көкөтөйдүн ашындагы чатак; үчүнчүдөн, Манаска каршы уюштурган хандардын чатагы.

Эпосто диний элементтердин орун алышына байланыштуу өз оюн ортого салып, Ы. Абдырахманов диний түшүнүктөр менен диндик көз караштар чыгармага кийинчерээк киргенин белгилеп мына буларды көрсөтөт: Манас кожо-молдолорду уруп кордук көрсөтөт. Каныкей кырк чорону кийим-кече менен жабдыганда Манас ыраазы болуп, Каныкейге жаман сөз айтып урбаска, үстүнө аял албаска ант берет. Эпосто динге караганда байыртан келаткан заң-закондор күчтүү болгон, кудай, курандан мурда ант, арбактан коркушкан. Ислам дини, ага байланыштуу ырым-жырымдар Кокон хандыгынын мезгилинде өзгөчө көбүрөөк кире баштаган.

«Манас» эпосу элдин сүйүктүү жомогу катары байыртан бери айтылып, анда бүтүндөй кыргыз тарыхы, алардын адат-салты чагылдырылган.

Ы. Абдырахманов эпостун жаралуу мезгили, алгачкы айтуучулары жөнүндө да учкай сөз козгойт. Анын пикири боюнча өз убагында, Манастын барында эле бул жомоктун айрым үзүндүлөрү айтылса керек. Манастын чоролорунун бири Ыраамдын ырчы уулу болгондугу эпосто белгилүү. Ал Манастын окуяларын, иштеген иштери менен эрдигин ырдап келген. Мүмкүн андан башка да ырчылар болгондур. Сагымбайдын айтканына караганда чачкын болуп айтылып келаткан «Манас» жомогун мындан 500 жыл ил-

гери Жаныбек хандын тушунда жашаган Токтогул ырчы иретке салып, жыйнаштырып айткан экен.

Булардын баары ошол жылдары «Манас» эпосу боюнча талаш-тартыш туудурган негизги маселелерге арналып жазылгандыгын байкоо кыйын эмес. Ал мына ушул макалалары менен 1952-жылы июнь айында «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференцияда чыгып сүйлөгөн сөзүндө «Манастын» элдик эпос экендигин жактап, диндик көз караштар эпоско сырткы таасир аркылуу киргендигин далилдөөгө аракеттенет. Албетте, «Манастагы» диний көз караштарды байыртан келаткан эпостун өнүгүү жолу, анын чыгарма катары калыптануу табияты менен бирдикте кароо керек. Ал манасчылардын жеке чыгармачылыгы, алардын дүйнөгө болгон көз карашы, ишенимдери менен шартталышкан.

Ы. Абдырахманов «Манас» эпосуна тиешелүү кайсы бир маселелер боюнча сөз кылганда баарыдан мурда манасчылардын айткандарына, эл оозунда айтылган уламаларга, эпостун текстине таянган. Фольклористика илиминин жетишкендиктерин кеңири пайдаланып, өз көз караштарын терең илимий теориялык деңгээлде бекемдей алган эмес. Кыргыз фольклористикасына, «Манас» таануу илиминин өнүгүшүнө аздыр-көптүр салым кошуп, көңүл бурууга арзый турган ой-пикирлерди сунуш кылып, эпос жөнүндөгү элдик түшүнүктөрдү жыйынтыктоого аракеттенет. Анын айткандары бүгүнкү күндө да изилдөө үчүн баалуу материал катары өз күчүн жогото элек.

Ошол эле 1952-жылы 3-февралда, б. а., илимий конференция болор алдында «Сагымбай тууралуу маалымат» (инв. 903/1406) деген илимий макала мүнөзүндө эмгекти жазып, манасчынын өмүр жолу менен чыгармачылыгына байланыштуу айрым маалыматтарды берет. Макалада автор Сагымбай эл сүйгөн, элдин ырчысы болгондугун, тескери жерлери болсо Сагымбай айыптуу эмес экендигин белгилейт. Образ, сүрөттөөлөрдү эч бир манасчы Сагымбайдай көркөм, таасын бере албагандыгын, диний түшүнүктөр бардык эле манасчыларда жолугарын айтат.

Сагымбай жөнүндөгү дагы бир чакан эскерүүсүндө (жазылган жылы белгисиз. – К. И.) манасчынын чыгар-

мачылыгына олуттуу баа берип, анын вариантына мүнөздүү болгон айрым бир өзгөчөлүктөрдү ачып көрсөтөт (инв. 646а/1085а, 90–91). Ы. Абдырахмановдун пикирине караганда Сагымбайдын «Манасы» эң бир уккулуктуу, эч кайталоосуз, көркөмдүгү абдан жогору болгон. Ал чоң манасчылардан Балык, Тыныбек, Найманбайлар менен бирге болуп, өзүнөн мурунку манасчылардын айтып келгендерин эч кемчиликсиз толук берген. Сагымбай эпикалык баатырларды, алардын кийим-кече, жарак-жабдыктарын көркөм сүрөттөгөн. Орто Азия менен Түркстандагы жерсуу, шаарлардын аттарын атап көрсөтүү жагынан эч бир манасчыны алдына салган эмес.

Сагымбайдын «Манасында» адамдардын аттары эң көп, ал кырк чоронун аттарын санап 84кө жеткирип толук айтат. Кырк уруу кыргызды бүтүн санап, калмак, кытай урууларынан да билер эле дейт. Анын айтканында кытай, калмак сөздөрү орун алып, динге байланыштуу араб сөздөрү арбын болгон.

Сагымбай абдан динчил эле. Манастын Мекеге баргандыгы жөнүндөгү окуяны ал башынан бери айтып келгендиги же ушу жазарда эле айта салгандыгы ачык билинбеди дейт Ы. Абдырахманов. Ал «Манас» боюнча манасчылардын өздөрүнүн, асыресе, Сагымбай Орозбаковдун айткандарына көп кайрылат. Таластагы күмбөз Сагымбайдын айтуусу боюнча Каныкейдин күмбөзү экен.

Ыбырайым Абдырахманов «Манас» эпосун жазып алуу менен бирге эле, анын ар кандай варианттары боюнча белгилүү эпизоддорду басмага даярдап, элдин калың катмарына жеткирип, пропагандалоонун үстүндө да эмгектенген. 1940–1941-жылдарда «Манас» сериялары деген ат менен басылган «Манастын балалык чагы», «Манастын өлүмү», «Алооке хан», «Макел дөө», «Каныкейдин жомогу», «Үргөнч», «Семетейдин Букардан Таласка келиши» деген китепчелерди Ы. Абдырахманов түзүп, басмага даярдаган.

1940-жылдардын башында кыргыз фольклористикасында элдик оозеки чыгармаларды жарыялоонун илимий принциптери али иштелбеген эле, бул багытта тажрыйба да жокко эсе болучу. Ошондон улам «Манас» эпосунун айрым үзүндүлөрүн басмага даярдоо учурунда түп нусканы

редакциялап, текстке кийлигишүүгө жол берилген, түзүүчү жана басма тарабынан жүргүзүлгөн редакциялык жумуштар, текстке кийлигишип, «оңдоп, түзөтүүлөр» жөнүндө китепте атайын эскертилген эмес. Бул абал эпосту жарыялоого алгачкылардан болуп киришкен Ы. Абдырахмановдун тажрыйбасы аркылуу даана айгинеленет.

Ал тексти басмага даярдоодо баарыдан мурда кыскартууга кеңири жол бергендиги байкалат. Анда негизинен эпостун элдик мүнөзүнө, идеялык багытына шек келтире турган, чыгарманын өзөк окуялары менен байланышпаган терс көрүнүштөр, элге жат түшүнүктөр кыскартылган. Тоголок Молдонун варианты боюнча 1941-жылы жарык көргөн «Семетейдин Букардан Таласка келиши» деген китепчеде түп нускадагы айрым эпизоддор менен сүрөттөөлөрдүн кыскартылып берилиши буга мисал болот. Түп нускадагы 1564 саптын ордуна 1415 сап жарык көргөн.

Мындан тышкары түзүүчү ыр саптарын оңдоп, алымча-кошумчаларды киргизген. Мындай кийлигишүү тексттин идеялык-көркөмдүк деңгээлин көтөрүү, кайталоолорду жоготуп, ырдын уйкаштыгын жакшыртуу жана айрым бир сөздөрдү түшүнүктүү кылып, тактап берүү максатында жүргүзүлгөн сыяктанат. Акмат Ырысмендеевдин варианты боюнча жарык көргөн «Үргөнч» (Фрунзе, 1941) деген китептен мисал келтирип көрөлү.

Түп нускада:

- 1) Бадалдан бугу *ышкырып* (329-б.)
- 2) Арстан ойлоп мындай *кеп* (332-б.)
- 3) Жайылып чыккан *атпы* дейм (332-б.)
- 4) *Көбүнчө* ажал жетпесин (337-б.)
- 5) *Бетбак* келсе жол тосуп (339-б.)
- 6) *Кыптай* болгон албарсын (339-б.)
- 7) *Чарайналуу* темирди (341-б.)
- 8) Кыян суулар кошулуп
Аңги суу агып кошулуп
Ар коктудан суу келип
Коктунун суусу кошулуп (359–360-б.)
- 9) *Төөдөй* таштар күлдүрөп (362-б.)
- 10) Уккандын баары *кубанган* (368-б.)
- 11) *Канга* элчи салганы (376-б.)

Китепте:

- Бадалдан бугу *бышкырып* (5-б.)
- Арстан ойлоп мындай *деп* (6-б.)
- Жайылып чыккан *жатпы* дейм (8-б.)
- Көрүнөө* ажал жетпесин (11-б.)
- Байбак* келсе жол тосуп (13-б.)
- Кытай* болот албарсын (13-б.)
- Чарадай болгон* темирди (14-б.)
- Кыян суу менен аңги суу
- Ар коктудан кошулуп (31-б.)
- Тоодой* таштар күлдүрөп (33-б.)
- Уккандын баары *жашыган* (37-б.)
- Каканга* элчи салганы (44-б.)

Түп нускада кыздар Айчүрөккө карай «апаке» деп кайрылса, китепте «эжеке» деп тууралап оңдолгон. Мындай мисалдарды узарта берүүгө болот.

Текст арасында айрым ыр саптары кайталангандыктан же жалпы контекст менен анча байланышпай түшүнүксүз калгандыктан андай саптар кыскартылган. Бирок, биздин байкообузча эч кандай негизсиз эле кыскартылган ыр саптары да учурайт.

Түп нускада;

- 1) ...Мойнунан кучактап
2) Болбой чунак кеп сурап.
3) *Болжолун айтчы деп сурап*
Эркелеп бала көп сурап
«Айтчы бизге» – деп сурап (331-б.)

- 2) Арстан бала Күлчоро
Жерди карап аңтарып
Жарашыктуу өсөн деп
Зыйнатын көрүп тан калып» (359-б.)

- 3) Чыбырын түлкү жойлобой
Чындап кирген Үргөнчкө
Кечем деп бенде ойлобой... (365-б.)

Китепте:

- Мойнунан кучактап
- Болбой чунак кеп сурап

Эркелеп бала кеп сурап
«Айтчы бизге» – деп сурап (7-б.)

Арстан бала Күлчоро
Жерди карап аңтарып
Зыйнатын көрүп таң калып (30-б.)

Чыбырын түлкү жойлобой
Кечем деп бенде ойлобой... (35-б.)

Айрым учурда түзүүчү тарабынан толукталып, кошум-
чаланган ыр саптары жолугат.

Түп нускада:

Бура тартып суу кечсе
Үргөнчтүн *сайын* бургандай
Ашырып айткан акынга
Он эки кулак казанды
Асып койсо тургандай (346-б.)

Китепте:

Бура тартып суу кечсе
Үргөнчтүн *суусун* бургандай
Соорусунун үстүнө
Ашырып айткан акынга
Он эки кулак казанды
Асып койсо тургандай (18-б.)

Мындагы «Соорусунун үстүнө» деген сап түп нускада жок болсо да контекст боюнча ушул жерде зарыл керек болуп тургандыктан муну түзүүчүнүн текстке кийлигишүүсү катарында карабастан, текстологиялык тактоо деп түшүнүүгө болор эле.

Үзүндүнү басмага даярдоодо жер-суу аттары, кээ бир сөздөр орфографиялык эрежеге ылайык оңдолгон. Кол жазмада туура эмес жазылып калган сөздөр такталган, ошондой эле айрым диалектилик белгиге жата турган учурлар жалпы кабыл алынган нормага келтирилген.

Түп нускада:

Зары күч (329-б.)
Авадан (329-б.)
Көрмөкө (330-б.)

Мында (336-б.)
Боромчал (342-б.)

Китепте:

Заары күч Ободон (5-б.)
Көрмөккө (6-б.)
Мында (11-б.)
Борончал (16-б.)

Зер берип (343–314-б.)
Зер берип (13-б.)
Ыргайды (343-б.)
Ыргайты (17-б.)
Мына шу (348-б.)
Мына ушу (21-б.)
Анжыл (338-б.)
Инжил (12-5.)
Айланпалуу чоң дүрбү (331-б.)
Айлантмалуу чоң дүрбү (7-б.)
Тамам бою (360-б.)
Тула бою (31-б.)
Чумкуртуп (365-б.)
Чумултуп (59-б.)

Ы. Абдырахманов эпостун үзүндүлөрүндө учураган айрым түшүнүктөрдү, адам аттарын тактап берүү максатында аларды өзү туура таап, ылайык көргөн сөздөр менен алмаштырат. Алсак, Тоголок Молдонун «Семетейиндеги» Кыргызчал, Бөрүчү, Жангара деген ысымдарды Ы. Абдырахмаков Кыргызчал, Бороончу, Чалгара деп оңдоп берген. Молдокенин бул багыттагы аракеттери үстүртөн караганда терс көрүнүш – текстке кийлигишүү, түп нусканы бурмалоо катары көрүнгөнү менен, терең талдоо жүргүзсөк дайым эле андай эмес, түзүүчүнүн айрым демилгелери илимий текстологиялык аракеттер, оригиналды тактоо, эпостун чыныгы түп нускасын табууга далалат кылуу, ушул багыттагы алгачкы шилтенген кадамдар, али системага салынбаган баёо изденүүлөр экендигин байкоо кыйын эмес.

Эпостун текстине манасчылар тарабынан кийинчерээк киргизилген айрым жаңы лексикалык сөздөрдү түзүүчү эски сөздөр менен алмаштырган. Ушул максатта Тоголок

Молдонун вариантындагы «самовар», «кант» деген сөздөр өзгөртүлгөн.

Түп нускада:

- 1) Самаварга чай коюп
Самар ичип чайланып (330-б.)
- 2) *Кантка* аралаш бал коюп

Китепте:

- Чоң даңканга* чай коюп (22-б.) (329-б.)
Чайын ичип чайланып (23-б.)
Науга аралаш бал коюп (22-б.) (329-б.)

Жарыялоого ыңгайсыз, одоно сөздөр кыскартылган же башка сөздөр менен алмаштырылган.

Ушул жылдары «Манас» серияларынан жарык көргөн китепчелерде басманын күнөөсү менен кеткен каталар арбын. Мындайда түп нускадагы ырдын көркөмдүгү төмөндөп, ырдын мааниси бурмаланган. Буга «Үргөнч» китебинен төмөнкү мисалдар күбө болот:

Түп нускада:

- Кара* көзгө илинбей
Кайсы экени билинбей (333-б.)
Болжогон жерге жетер деп
Болоттон така *кадаган* (342-б.)

Китепте:

- Караса* көзгө илинбей
Кайсы экени билинбей (8-б.)
Карасыны тайгандай (343-б.)
Кара баткак *саздар* бар
Карасаң үйдөй таштар бар.
Өмбүл-дөмбүл *саздар* бар
Жайылган койдой *таштар* бар (358-б.)
Каражыгач, кайыңдан
Ак куурайдай *дагы*, атып (364-б.)
Капчыгай толуп *карарып* (366-б.)
Баса түшүп *жорголоп*
Бар токумдун бурчунан
Байкасаң суусу шорголоп (398-б.)
Болжогон жерге жетерде
Болоттон така *кыйнаган* (17-б.)
Кара саны тайгандай (17-б.)

Кара баткак *таштар* бар
Карасаң үйдөй таштар бар,
Өмбүл-дөмбүл саздар бар
Жайылган койдой *таштар* (358)

Кара жыгач, кайыңдан
Ак куурайдай *дань* агып (35-б.)
Капчыгай толуп *кар агып* (36-б.)
Баса түшүп *жаркылдап*
Бар токумдун бурчунан
Байкасаң суусу шорголоп (60-б.)

Ы. Абдырахманов тарабынан даярдалып, «Манас серияларынан жарык көргөн китепчелердин бардыгында текстте жолуккан түшүнүксүз сөздөрдүн түшүндүрмө сөздүгү берилген.

Ошентип, Ы. Абдырахманов «Манас» эпосун басып чыгаруу боюнча алгачкы тажрыйба топтоп, кыргыз фольклористикасында биринчи болуп эпосту жарыялоо принциптерин өз алдынча иштеп чыккан. Албетте элдик чыгармаларды, асыресе «Манас» сыяктуу баатырдык эпосту басып чыгарууда түзүүчү айрым мүчүлүштүктөрдү кетирди, текстке кийлигишип редакциялап ийген учурлары болду. Бирок кантсе да анын бул багыттагы иштин баштоочусу катары кыргыз фольклористикасына кошкон салымы чоң.

Ы. Абдырахманов 1951-жылдын апрель-май айларын да «Семетей» эпосунун бириктирилген толук вариантын түзүп, басмага даярдаган. Кол жазманын көлөмү 9350 ыр сабынан турат, 323 бет. Эпостун башталышындагы чакан баш сөздө: «Сейтектин беш вариантын тандап басмага даярдоо мага тапшырылган болучу. Тоголок Молдо, Ырысмендеев Шапак, Сарыков Жакшылык үч жомокчунун вариантын талдап окуп, алардан бардыгы 300 строк гана ыр алдым. Калгандары менин вариантым болду», – деп жазган. 1951-жылы басмага даярдалган «Сейтек» эпосу учурунда жарык көрбөй калган.

«Манас» эпосунун «Чоң казат» бөлүмүн басмага алгач Ы. Абдырахманов даярдаган болуу керек. Анткени текст Абдырахмановдун колу менен оңдолгон. 403 бет тексттин аягында 1938-жылы 11-мартта «басмага кетүүгө уруксат»

деп төрт адам кол койгон. Демек ал 1938-жылга чейин басмага даярдалган. Бөлүмдү жеке өзү даярдагандыгы же башка адамдар катышкандыгы жөнүндө так маалымат жок.

Ы. Абдырахманов Илим-изилдөө институтуна келгенден тартып кыргыз тарыхы, этнографиясы менен фольклорунун мыкты билерманы катары илимий кызматкерлерге өзүнүн баалуу кеп-кеңешин берип, консультанттык да кызмат көрсөткөн. Айрыкча «Манас» эпосунун варианттарын, алардын ортосундагы ар кандай окшоштуктар менен айырмачылыктарды ачык-айкын, так ажыраткан учурунда Ы. Абдырахманов гана болгон экен. Анын мындай сапатын жазып калтырган кол жазма материалдары, эмгектери ачык көрсөтүп турат: «Макал, ылакап, месел сөздөрдөн билбегеним болбосо керек деп ойлойм. Казак, кыргыз, калмак, өзбек, уйгур элдеринде өткөн окуяларды жана алардагы белгилүү кишилерди күдүксүз билем. Кандай окуялар айтылбасын билбей карап калбайм, бир четин айтып кире алам» (инв. 489/2061, 3–4) – деген. Дегинкиси ал кыргыз жана коңшулаш элдердин тарыхы менен санжырасынан, маданиятынан кеңири кабардар болгон. Ыбырайым менен кыйла жыл бирге иштешкен калемдеш курбусу академик Константин Кузьмич Юдахин аны «тирүү энциклопедия» деп атаса, учурунда адабиятчылар Т. Байжиев менен З. Бектенов: «...ал (Ы. Абдырахманов. – К. И.) кыргыздын тилчи, адабиятчы, фольклорист жана тарыхчыларына жандуу сөздүк катары кызмат кылып келе жатат»¹ – деп жазышкан. Кыргыз адабияты менен фольклорун изилдөөдө көп эмгек сиңирген белгилүү адабиятчы М. И. Богданова да өз кезегинде Ы. Абдырахмановдон ар кандай материалдарды алып, оозеки кеп-кеңештерин угуп, аларды өз ишине кеңири пайдалангандыгын айтат (инв. 1389, 41).

1940-жылдарда «Манас» эпосун басмага даярдоонун илимий принциптерин иштеп чыгууда белгилүү окумуштуулар В. М. Жирмунский, К. К. Юдахин менен бирге Ы. Абдырахманов да катышып (инв. 780/5085, 24), түзүүчүлөрдүн ишине активдүү аралашкан болсо, кийин 1959–61-жылдары жарык көргөн төрт китепти, – «Манас» эпосунун кыскартылып бириктирилген вариантын, – бас-

мага даярдоодо трилогиянын бардык бөлүктөрүн жакшы билген манасчы, колдо болгон варианттарды бирден-бир мыкты ажыраткан фольклорист жана тажрыйбалуу жыйноочу катары түзүүчүлөргө ченемсиз жардам көрсөткөн. Эпостун «Семетей» бөлүгүн басмага даярдаган эл акыны Аалы Токомбаев бул жөнүндө мындай деп жазат: «Эпостун эң сонун, жакшынакай иштелип чыккан бөлүмдөрү менен строфалары эл ичинде бермет сымак чачылып жаткан эле. Бул строфалар менен ыр саптарын калыбына келтирүүдө бизге трилогиянын көптөгөн вариантын жазып алган, «Манас» эпосунун мыкты билерманы Ы. Абдырахманов жардам берди»¹

Ы. Абдырахманов төрт китепке берилген түшүндүрмө сөздүктү түзүүдө академик К. К. Юдахинге көмөктөшкөн. «Манас» эпосун басмага даярдоодо белсенип иштешип, суроолорго жооп кайтаруу менен катар сөздүктөрүн түздүм», – деп жазат ал (инв. 489/ 2061,2). Чындыгында эле эпостогу түшүнүксүз сөздөрдү жыйнап, алардын өзүнчө сөздүгүн түзүүгө аракет жасап, бул багытта көп эмгектенгендигин азыр сакталып турган 1683 сөздүк-карточкадан улам баамдоо кыйын эмес.

Дүйнөдө азырынча көлөм жагынан теңдеши жок «Манас» эпосунун ондогон варианттарын илимий изилдөө максатында окуп чыгуу бир нече жылга созула турган узак мезгилди талап кылат. Ошондуктан, «Манас» эпосун изилдөөнүн алгачкы этаптарында негизги варианттардын сюжетин кыскача кара сөзгө айлантып тез аранын ичинде жазып чыгуу зарылчылыгы келип чыккан. Бул ишти Молдоке өз колуна алып, 1946–1950-жылдардын аралыгында Сагымбай, Саякбай, Тоголок Молдо, Шапак, Багыш, Молдобасан, Жаңыбай, Жакшылык жана өзүнүн варианттарынын сюжетин кара сөз менен жазып берген.

«Семетей», «Сейтек» эпостору боюнча Тоголок Молдонун, Шапак Рысмендеевдин, Жакшылык Сарыковдун, Жаңыбай Кожековдун варианттарынын сюжети 1946-жылы, ал эми Молдобасан Мусулманкулов менен Багыш Сазановдуку 1947-жылы жазылган.

Жаңыбай Кожековдон «Семетейдин өлүмү» жана «Сейтек» жазылбай калгандыктан, Ы. Абдырахманов Жа-

ңыбай манасчыдан өзү кара сөз түрүндө жазып алган сюжет боюнча жазып толуктагандыгын эскертет 1116, 161). Шапак Рысмендеевдин «Семетейинин» сюжети аягына чыга жазылган эмес. 1949-жылы февраль-март жана октябрь айларында Ы. Абдырахманов өз варианты боюнча «Семетей», «Сейтек» эпосторунун сюжетин жана Жакшылык Сарыковдун варианты боюнча «Сейтектин» сюжетин жазып тапшырган. 1950-жылы өз варианты боюнча «Сейтектин» мазмунун кыскача жазып мурдагы сюжетти толуктаган.

Ы. Абдырахманов 1948-жылдан тартып «Манастын» сюжетин жазууга киришип, Багыш Сазанов, Тоголок Молдо, Шапак Рысмендеев, Молдобасан Мусулманкуловдун варианттарын кара сөзгө айлантип берет. Негизги көрүнүктүү варианттар катары эсептелинген Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынын сюжети да жазылып, бирок кол жазмада качан жазылгандыгы көрсөтүлгөн эмес. Жогорку сюжеттерден алда канча мурда жазылышы да мүмкүн. Сагымбайдын варианты боюнча жазылган «Манастын» сюжетинин кол жазма түрүндөгү түп нускасы сакталбай, машинкага басылган нускасы бар. Андагы маалыматка караганда сюжет Нанаев жана З. Бектеновдор менен бирдикте жазылган. Ы. Абдырахманов өзү айткан вариант боюнча «Манастын ашынын» сюжетин 1949-жылы жазып тапшырат.

«Манастын» алты, «Семетейдин» жети, «Сейтектин» үч вариантын кара сөз менен толук жазып чыгып, бул эпостун үйрөнүп-изилденишине зор салым кошкон. Прозалык тексттин кол жазмасынын жалпы көлөмү 81 басма табак.

«Манас» трилогиясынын негизги варианттары боюнча Абдырахманов тарабынан жазылган жогорудагы сюжеттер эпостун мазмунун кара сөз түрүндө кыскача кайталап берген сюжет катары эле түшүнүү жетишсиз. Сюжеттер эпостун негизги традициялык мотивдерин, мазмунун толук камтыйт. Ошону менен бирге Молдоке текстке чыгармачылык менен мамиле жасап, эпостогу кээ бир традициялык мотивдерди, башкы каармандарды, кийим-кечек, курал-жарактарын, алардын касиетин, тулпарлардын сыйын, баатырлардын жекеме-жеке салгылашуусун, алардын

айбат-сүрүн, майдан талаасын, жаратылыштын ажайып кооз көрүнүшүн сүрөттөп берген ыр түрмөктөрдү тексттин өзүнөн алып, чыгарманын сюжеттик өнүгүшүнө ылайык тиешелүү жерлерге кошо берип отурат. Ы. Абдырахманов жазып калтырган прозалык тексттер барыдан мурда мына ушул жактары менен баалуу.

Мындан тышкары ал жогоруда аталган варианттарды өз ара салыштыра иликтөөгө, ар бир манасчыга тиешелүү болгон айрым бир өзгөчөлүктөрдү белгилеп көрсөтүүгө аракеттенет (инв. 616/1113,54). Молдокенин айтканына караганда Тоголок Молдо, Багыш Сазанов, Шапак Рысмендеев жана Акмат Рысмендеевдин варианттары Сагымбай Орозбаковдун, ал эми Жакшылык Сарыковдун «Семетейи» Саякбай Каралаевдин вариантына жакын. Жаңыбай Кожековдун «Семетейи» болсо булардын бардыгынан айырмаланып турат, башкача айтканда, орчундуу өзгөчөлүктөргө ээ. Алсак, Семетейден Үмөтөй (Сейтек эмес. – К.И.), андан Жалгызек, андан Бирилек төрөлүшү жана окуянын ушул каармандардын тегерегинде өнүгүшү; Семетейди Канчоро өлтүрүшү ж. б.

Албетте, бул варианттар негизинен Сагымбай же Саякбайдын вариантынын бирине окшош болгону менен кайсы бир окуялардын сүрөттөлүшү боюнча сюжеттик жана идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөргө ээ. «Тоголок Молдо молдолугуна салып ырдын рифмасын эң кынап калыпка куйгандай кооз берген» (инв. 616/ 1113, 18) – дейт Ы. Абдырахманов. «Манастын балалык чагын», «Чоң казаттын» бир кыйла жерин жорго кара сөз менен жазганын айтат.

Тоголок Молдо, Молдобасан Мусулманкуловдун вариантында эпостогу традициялык окуяларга жатпаган айрым бир эпизоддор, түшүнүктөр орун алганын, жомокчулар кулагы уккан эле жерлерди эпоско аралаштырып кошо бергендигин белгилейт.

Молдобасандын «Семетейинин» окуялары Тоголок Молдонукуна жакын, ыргак жана кооздугу жагынан андан кыйла айырмалуу. Андагы «Семетейдин өлүмү» жана «Сейтек» жөнүндөгү окуялар өтө кыска берилип калган.

Жакшылыктын «Семетейи» жыйнактуу жана көркөм, рифмасы жакшы, кайталоосуз. Бирок «миллион», «кере-

бет», «маки», «самоор», «кант», сыяктуу кийин эле кирген сөздөрдү, түшүнүктөрдү Манастын учурунда болгондой кылып текстке киргизип жиберген. Мындай сөздөр Б. Сазановдун текстинде да бар. Жакшылык менен Багыш кырк чоронун белгилүүлөрүн гана этап, толук баарын айтпаган.

Акмат Ырысмендеевдин «Семетейи» Чыңкожо, Толтой окуясынан Айчүрөк Семетейди өз шаарына алып барып бекиткенге чейин жазылып, андан аркы окуялары кол жазма фондусуна (архивге) өтпөй калган өңдүү.

Эл куудулу Кудайберген (Куйручук) Өмүрзаков Тыныбектен үйрөнүп калганы боюнча Айчүрөктүн Ак шумкарды ала качкан жеринен жаздырганын айтат (6 басма табак).

Түзүүчү эпостун варианттарын мыкты билгендиктен алардын арасындагы айрым бир орчундуу өзгөчөлүктөрдү учурунда туура баамдаган. Анын айткандары кийинки изилдөөчүлөр тарабынан ырасталууда.

Ал манасчылар Саякбай Каралаев, Шапак Рысмендеев, Жаңыбай Кожековдун варианттары боюнча «Манас» эпосундагы айрым бир эпизоддорду, сүрөттөөлөрдү бөлүп алып, аларды өз ара салыштыра ыр аралаш кара сөз менен жазган. «Манастын күмбөзү», «Бакай», «Абыке, Көбөштүн кылыгы» деген кол жазма материалдардын өзүнчө тобу буга мисал. «Манаска» байланыштуу «Ак шумкар», «Бакайды көргөндөр» өңдүү чакан элдик уламаларды жазган.

«Манас» эпосун ар тараптуу изилдеп үйрөнүүдө, айрыкча, эпостун өнүгүш тарыхын, анын байыркы мотивдерин чечмелеп түшүндүрүүдө «Манас» эпосунун түштүк варианттары жөнүндөгү материалы (инв. 612а/ 1562) өзгөчө мааниге ээ. Кол жазмадагы маалыматтарга караганда 1952–1953-жылдар чамасында жазган. Ы. Абдырахманов түштүк кыргыздарынын өкүлдөрү (көпчүлүгү Ноокат районунан) Ташматов Досу, Көлбаев Мурат, Ташымбетов Эргеш, Султанов Жумабай сыяктуу он эки айтуучунун берген маалыматынын негизинде эпостун варианттарына мүнөздөмө берет. «Манас» эпосу түштүк жергесинде кыска ыр же кара сөз окуялардын сүрөттөлүшү, негизги каармандар түндүк манасчылардыкынан анча көп айырмаланбайт. Түштүктө Төрөкелди, Чоодон деген белгилүү манасчылар өткөн экен.

Кыргызстандын түндүгүнөн жазылган варианттарга салыштырмалуу эпостун түштүк варианттары (кыскача кара сөз түрүндө, болбосо, чакан ыр формасында айтылса да) айрым бир мотивдери боюнча орчундуу өзгөчөлүктөргө ээ. Алсак, Досу Ташматовдун айтуусу боюнча Абыке, Көбөштүн калмактан колго түшкөн кулдар экен дел айтылышы; Манас менен Көкчөнүн бөлө экендиги, Коңурбай Көкчөгө жээн болушу; Манастын биринчи жолу Көкчөдөн, экинчи жолу Ороздун уулу Токтобайдан, үчүнчү жолу Карадөөдөн өлүшү; Манастын Алтынай аттуу (Айкожонун кызы) аялы болушу ж. б. Ушул сыяктуу эле ар бир айтуучунун вариантында кескин айырмачылыктар бар.

Ы. Абдырахманов узак жылдар бою кыргыз фольклорунун мыкты билерманы катары фондуга алуу үчүн сунуш кылынган элдик оозеки чыгармаларды, асыресе «Манас» эпосунун варианттарын окуп, аларга карата өзүнүн пикирин жазып турган. «Манас» эпосу боюнча басмага даярданган тексттерге карата жазган пикирлери да бар.

Ошентип, «Манас» эпосунун варианттарын жыйноо, аны жарыкка чыгарып, изилдөө багытында Ы. Абдырахманов аябагандай зор эмгек сиңирген. Кыргыз элинин көркөм сөз мурасы «Манаска» өз өмүрүн арнап, чыгармачылык зор күчүн жумшаган Ыбырайымдын эмгегин эң жогору баалап улуу демократ акын Тоголок Молдо:

«Манастын баркын эсине
Алып жазган Ыбырай.
Кызматты жакшы сиңирди
Алты жүз печат жазганы
Анык көзгө илинди»
(инв. 1357, 20) –

деп ырга кошкон экен.

«Манас» эпосунан тышкары, кыргыз элине кеңири белгилүү айрым бир уламыш, легендалар жөнүндө, жалпы эле кыргыз элинин тарыхына байланыштуу айткандары бар. Ы. Абдрахмановдун жазганына караганда Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Асан Кайгы, Алдар көсөө, Жейрен чечен, Жебечи мерген дегендер Жаныбек хандын тушунда жашап өткөн тарыхый адамдар болгон (инв. 280/499,11). Ал эми Санчы сынчы болсо болжол менен мындан 400

жылча илгери жашап өткөн. Санчы сынчынын тукумунун баары өзүндөй сынчы болуп, эң акыркысы 1870-жылга чейин келген (инв. 92/294,1).

Ы. Абдырахманов Санчы сынчыны «Овалы Санчы сынчы» деп атайт. «Овалы» «олуя» дегенди түшүндүрөт.

Ы. Абдырахманов фольклордук чыгармалар менен тарыхый-этнографиялык материалдарды жыйнап, билгенин жазып берүү менен эле чектелбей, Институттун атайын фондусун түзгөн кол жазма түрүндөгү фольклордук материалдардын негизинде жыйнактарды түзгөн.

1950-жылы «Кыргыз совет фольклору» (инв. 411/1442) жана «Ата-Мекендик согуш» (инв. 266/485) деген ыр жыйнактарды түзөт. Биринчи жыйнак 711 беттен турат, текст Ыбырайымдын өз колу менен жазылган. Жыйнак «16- жылдагы козголоң», «Октябрь революциясы», «Советтердин ийгиликтери», «Өткөн күндөр менен жаңы күндөр», «Критикалар» деген бөлүмдөрдөн турат.

Кол жазма түрүндөгү жыйнакка Совет бийлигинин алгачкы жылдарынан колуна калем алып, ыр жаза баштаган Токтобаев Касым, Нарындык Курманалиев, Актан Тыныбеков, Токтосун Боогачиев, Абылкасым Жутакаев, Муса Чагатаев, Муса Баетов, Молдогазы Токобаев, Иманалы Жангазиев, Токторалы Талканбаев, Жумалы Карасартов жана Абдырайым Шаматовдун ырлары кирген. Ырлардын тематикасы кеңири, анда Октябрь революциясынын жеңиши, Ленин, партия, советтик жаңы турмуш, анын артыкчылыгы, ийгиликтери менен жетишкендиктери жөнүндө ырдалат. Жыйнакта ошондой эле үгүт-насаат маанайында жазылган чыгармалар менен коомго жат айрым тескери көрүнүштөрдү, алдым-жуттум, жеп-ичерлерди сынга алган ырлар да бар. 1916-жылдагы үркүн жөнүндө жазылган тарыхый ырларда падыша өкмөтүнө солдат берүүдөн баш тартып Кытай жерине качкан элдин жолдогу азап-тозогу, кыргынга учурагандыгы, бөлөк эл бөтөн жерде көргөн кордугу, адам чыдагыс оор турмуш-абалы таасын сүрөттөлөт. Жаңы заман каңшаарын уккан элдин өлгөндөн калганы азып-тозуп өз жерине кайтып келгени баяндалат.

Ал эми «Ата-Мекендик согуш» жыйнагында жыйырмага жакын акындын согуш темасында жазылган ырлары

топтолгон. Ырлардын көпчүлүгү Совет элинин улуу жеңишин даңктайт. Тылдан фронтко, фронттон тылга жазылган кат формасындагы ырлар арбын. Согушта курман болгон жакындарына карата айтылган кошокторго да орун берилген. Жыйнак согуш мезгилиндеги элдин духун, патриоттук сезимин, жеңишке карай үмүт-тилегин, тылдагы кажыбас кайратын, фронттогу эрдиктерин ачык-айкын чагылдырат.

1954-жылы фольклордук чыгармалардын өзүнчө жыйнактарын да түзгөн (инв. 435/1835–466/1866). «Фондудагы арапча адабият кол жазмалардын жанрга бөлүнүштөрү» (инв. 435/1835 № 4) деген кол жазма материалында фольклордук чыгармаларды жанрдык топторго бөлүштүрүп, ал жанрга тиешелүү чыгармаларды каттап, инвентарь номерин, бетин көрсөтүп чыккан, элдик оозеки чыгармачылыктын жанрдык өзгөчөлүктөрүнө карай классификациялаган. Ы. Абдырахманов араб тамгасы менен жазылган кол жазмаларды төмөнкүдөй жанрдык топторго ажыратат: майда эпостор, тарыхый материалдар, фольклордук материалдар, адам мүнөздөрү, кошоктор, кызга көрүшүү, сүйүүчүлүк, үрп-адат, жөө жомок тамсил, амандашуу (учурашуу), коштошуу, эмгек ырлары, күүлөр, макал, табышмак, жаңылмач, санат ыр (терме), арман, айтыш, мактоо, кордоо, акый, дубана, дарым (бадик), албын, бакшы, күн жайлоо, бата, калп, күлдүргүч, диний окуялар, чарба, канаттуулар, 16-жылдын козголоңу, Революциядан кийинки чыгармалар адабият жана тил тууралуу схема.

Жогоруда көрүнгөндөй, кыргыз фольклору жанрдык топторго негизинен туура ажыратылган. Ошондой болсо да, Ы. Абдырахманов өзүнүн көп жылдык жеке тажрыйбасына таянуу менен гана чектелип, элдик оозеки чыгармаларды жанрдык жактан классификациялоого ага терең теориялык билим жетишпей жаткандыгы сезилип турат.

Диний түшүнүктөр менен ишенимдерге, ырым-жырымдарга байланыштуу айтылган элдик оозеки чыгармалар «Бакшы», «Дубана», «Дарым» (бадик), «Албын», «Күн жайлоо», «Бата» өңдүү бир канча майда топторго бөлүнөт. Азыркы кыргыз фольклористикасында өзүнчө жанр катары бөлүнбөгөн «Адам мүнөздөрү», «Үй жанына

баруу», «Күү ырлары», «Акый», «Чарба мал», «Күлдүргүч» өңдүү топтор да атайын тактоону, изилдөөнү талап кылары бышык. Ал эми майда эпостор менен тарыхый материалдардын, тамсилдер менен канаттуулар жөнүндөгү чыгармалардын өзүнчө жыйнагы түзүлгөн эмес, айрым темалардын аталышында анча-мынча өзгөрүүлөр бар. Албетте, жанрдын өзгөчөлүгүнө, факт-материалдарга жараша жыйнактардын көлөмү бир кылка эмес. «Кошоктор» менен «Сүйүү ырлары» («Сүйүүчүлүк») 300–400 беттен турса, диний ишенимдер менен ырым-жырымдардын жыйнактары 5–6 беттен ашпайт. Бакшы, бүбү, дарым, бадик өңдүү материалдардын көпчүлүгү 1929-жылы Тогуз-Тородо Тоголок Молдо тарабынан жазылып алынган.

Жыйнактарга кирген чыгармалар дээрлик ошол жыйнактын атына (жанрына) ылайык, туура, так бөлүштүрүлгөн деп айтуу кыйын. Алсак «Адам мүнөздөрү» деген жыйнакка адамдын өмүрү, жаш курагы, мүнөздөрү жөнүндөгү ырлар менен бирге, «Качкан кыз» («Каптагайдын качкан кыз» – К. И.) аттуу чыгарма да кирген.

Жыйнактарда чыгармалардын мазмуну көрсөтүлүп, кириш сөз же түшүндүрмөлөр менен жабдылган эмес. Чыгарманын кайдан, качан жана кимден жазылгандыгы жөнүндө маалыматтар берилген.

Бул жыйнактардан сырткары «Фольклордук материалдар», «Балбай», «Чолок каздын коңур казга айтканы» деген кол жазмалар бар. Булар кандайдыр бир принциптин негизинде түзүлгөн атайын жыйнактар эмес. Анда ар кыл темадагы, ар кандай жанрдагы фольклордук чыгармалар орун алган.

Ы. Абдырахмановдун түзүп калтырган жыйнактары китеп болуп чыкпай, кол жазма түрүндө сакталганы менен атайын жыйнактарды түзүүдө, илимий изилдөө иштеринде көп жеңилдиктерди берген баалуу материалдар катары кызмат кылып келет.

Ы. Абдырахманов түзгөн кол жазма түрүндөгү жыйнактардын дагы бири – «Эркин-Тоого» жарыяланган ырлар менен сын макалалардын жыйнагы (инв. 372/1186; 1187; 1188; 1334). Бул жыйнактарда 1926–1927, 1929-жылдары «Эркин-Тоого» жарыяланган ырлар менен 1926–1928-

жылдарда жарык көргөн сын макалалар араб тамгасынан азыркы алфавитке которулуп өз-өзүнчө жыйнак түрүндө түзүлгөн. Бирок качан иштелгендиги белгисиз. Жыйноочунун мындай эмгеги кыргыз адабияты менен сынын, анын тарыхын үйрөнүүчүлөргө асыресе, араб тамгасында окуй билбегендер үчүн өзгөчө маанилүү материал катары кызмат кылат. Жыйнакта ар бир чыгарма «Эркин-Тоонун» кайсы санына, качан жарыялангандыгы, автору көрсөтүлгөн. Бул жылдары авторлор мезгил талабына жараша көбүнчө жашыруун ат менен жазышкандыгы байкалат. Ушул жыйнактарда эле «Чынчыл», «Бөрү», «Закым», «Кенемте», «Чалкар», «Шибер», «Тикен», «Балка» өңдүү отузга жакын (25) псевдоним жолугат.

АДАБИЯТТАР

¹ *Абдырахманов Ы.* Манас кайсы улуттан экендиги тууралуу маалымат // ТАИФ, инв. № 121/324; «Манас» тууралуу билгендерим // ТАИФ, инв. № 811/1159, № 190/1160.

² *Абдырахманов Ы.* Манастын кайсы кылымдарда болгону тууралуу // Советтик адабият жана искусство. – 1941. № 3.

³ *Бектенов З., Байжиев Т.* Кыргыз адабияты. Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби. – Фрунзе, 1949. – 60-бет.

⁴ *Токомбаев А.* К вопросу о народности трилогии эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». – М., 1961. – 267-бет.

ЖИРМУНСКИЙ ВИКТОР МАКСИМОВИЧ
(1891–1971)

Жирмунский Виктор Максимович Совет учурундагы көрүнүктүү окумуштуу, филолог. СССР ИАнын корреспондент мүчөсү (1939), академиги (1966). Жирмунский бир нече университеттерди бүтүргөн – Саратовдо (1917), Петербурга (1912), Ленинградда (1956). Батыш жана Чыгыш адабиятындагы салыштырма илимий теориясына жасаган салымы үчүн совет ордендери менен сыйланган.

Жирмунский 1924-жылы «Байрон жана Пушкин» деген докторлук диссертациясын жактайт, ушундан улам ал адабияттагы салыштырма ыкманы өзүнүн көптөгөн эмгектеринде бара-бара маанилүү теориялык ачылгаларга жетишип, ушул илимий багыттын көрүнүктүү теоретиги катары болуп эсептелинет. Салыштырма методдо жазылган Жирмунский-эмгектери өзүнүн теориялык маанисин ушул күнгө чейин жогото элек, алар: «Чыгыш менен Батыштын байланыштары салыштырма адабияттаануунун алкагында» (1946), «Славяндардын эпикалык чыгармалары эпостун салыштырма проблемаларын изилдөөдө мааниси» (1958), «Адабияттарды изилдөөдө тарыхый салыштырма проблемалардын орду» (1960), «Адабияттык агымдар» эл аралык байланыштын натыйжасы» (1967). Эл аралык адабияттык байланыш проблемасын Жирмунский 1930-ж. эле өздөштүрүп «Гете орус адабиятында» (1937) деген изилдөөсүндө өзүнүн илимий көз карашын өнүктүрөт. Бир адабияттын башка адабиятка тийгизген таасири жөнүндөгү проблеманы козгойт да, ошол кабылдаган адабият таасиринин натыйжасында мотивди чыгармачылык менен трансформациялар өздүк, улуттук менчикке, көрүнүшкө айлантат деген принципалдуу тезисин аныктайт.

Жирмунский герман тилдерин изилдөөгө да, ошондой эле профессионал адабияттын проблемалары менен катар фольклорду терең жана көп тараптуу изилдөөгө көп көңүл бурган. Ал орус окумуштуусу А. Н. Веселовскийдин революцияга чейинки чыккан адабияттын тарыхый теориялык процессин камтыган «Тарыхый поэтика» деген классикалык эмгегине таянып, салыштырма адабияттаанууну жаңы деңгээлге көтөрө алган жана Веселовскийдин изилдөөлөрүн андан ары улап, толуктап кетишке үлгүргөн. Жирмунский фольклордун методологиясына жана теориясына да арналган фундаменталдуу эмгектерди жараткан. Бөтөнчө фольклористикадагы компаративистик проблемага көп көңүл бурган, ар түрдүү эмгектердин фольклорунда кезиккен окшоштуктарды ал бардык элдердин фольклору окшош законченем менен өнүккөнү менен байланыштырат, фольклордук жанрларды салыштырма метод аркалуу изилдеп, алардын поэтикасында окшоштук жана бөтөнчөлүк мотивдерди ачып берген. Фольклордун методологияларынын негиздерин изилдөө бул окумуштуунун илимий чыгармачылык ийгилиги.

Ата Мекендик согуш учурунда 1941-жылы Жирмунский өзүнүн иштеп жүргөн илим изилдөө институту менен чогуу Ташкент шаарына эвакуацияланган, Орто Азия мамлекеттик университетинин профессору, Өзбек ССР ИАнын тил жана адабият институтунун фольклор бөлүмүнүн башчысы, тарых, филология илим-изилдөө институтунун директору болуп иштеген¹.

Ушул учурдан баштап Жирмунский түрк эпосторун изилдей баштайт да тарыхый салыштырма методологиянын тарыхый-типологиялык жана тарыхый-генетикалык изилдөө багыттарын аныктап далилдейт. Жирмунский өзүнүн методологиялык методу менен бир катар эмгектерди жаратат, алар: «Өзбектердин баатырдык эпосу» (1947), Х.Т.Зарифов менен авторлукта, «Алпамыш» жана Гомердин «Одиссеясы» жөнүндө эпикалык баяндоо» (1957), «Алпамыш жөнүндө баяндоо жана баатырдык жомок» (1960), «Огуздардын баатыр эпосу жана «Коркут атанын китеби» (1962). Жирмунский «Алпамыш» эпосун түрк элдеринин ичиндеги эң байыркы баяндоо катары карайт да бул эпос-

тун бир нече версияларын конкреттүү талдоого алат. Кунграт версиясына «Алпамыштын» өзбек, каракалпак, казак, тажик редакцияларын кошот, Огуз версиясына «Китаб-и Коркуттун» Бамси-Бейрек жөнүндөгү баяндоосун ыйгарат, алтайдын «Алып-Манаш» баатырдык эпосун алтай версиясы катары эсептейт. Бул эмгектер окумуштууга «Манас» эпосун атайын изилдөөгө белгилүү даражада жагымдуу кырдаал түзөт. Жирмунский «Манас» боюнча биринчи эмгегин «Манас» эпосуна киришүү» деген ат менен 1947-жылы Фрунзеде жарыялайт. Ушул учурдан баштап Жирмунский кыргыз эпосун башка түрк эпостору менен болгон байланышын терең изилдей баштайт. Натыйжада ал манасчылардын айтуучулук өнөрүн кеңири изилдеп, алардын импровизаторлук өзгөчөлүгүн жана салтка жасаган мамилесин изилдөөгө алат. Жирмунский кыргыз эпосунун ыр түзүлүшүн да өзүнүн көз жаздымында калтырбайт. Ошону менен бирге «Манастын» сюжетине анын тарых менен байланышы жөнүндө кеңири пикир айтат, эпостун образдарын изилдеп, алардын кээ бир тарыхый прототиптерин аныктоого аракет жасайт, эпостун идеясын ачып берүүдө «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрдүн жаралган жана циклизациялык стадияларына түшүндүрмөлөр берет.

Түрк эпостору боюнча кыргыз эпосу «Манас» тууралуу Жирмунскийдин изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы «Түрк элдеринин баатырдык эпостору» деген эмгегинде 1974-жылы Ленинград шаарында жарык көрөт. Бул эмгекке Жирмунскийдин «Манас» эпосу боюнча жүргүзгөн илимий-теориялык ойлору топтолгон. Алсак, манасчылар жөнүндө жаңыча көз караштарды, жаңы ойлорду далилдүү көрсөтүүгө жетишкен, атап айтканда манасчынын оозеки айтуусу менен жазып алынган текст бир топ айырмаланганы жөнүндө токтолуп, манасчынын вариантын изилдегенде оозеки айтканына таянуу зарылдыгына басым жасаган. Жирмунский Сагымбайдын, Саякбайдын, Шапактын варианттарына негиздеп, бул варианттардын арасында бир кыйла өзгөчөлүктөр бар экенин көрсөтүп кеткен жана манасчылык өнөрдү терең түшүнүү үчүн ал эпостун болгон варианттарын колдон келгенче баарын жыйноо жана изилдөө керек экенине басым жасаган. Жирмунский кыр-

гыз эпосунун сюжеттик составын изилдеп, андагы негизги төрт туруктуу эпизоддорду бөлүп караган: биринчи эпизод – баатырдын биографиясы (төрөлүшү, балалык чагы, куда түшүү жана өлүмү), экинчи эпизод – Манастын туугандар жана хандар менен болгон кастыгы, үчүнчү эпизод – баатырдын тынчтык убагындагы иштери – тойлор, аштар; төртүнчүсү – белгилүү эпизод – Манастын казаттары. Окумуштуу ушул төрт сюжеттик эпизоддорду терең талдоого алат да, эпостун сюжетинин өнүгүү жолдорун аныктайт.

Жирмунский «Манас» эпосунун тарыхый булактарын изилдөөдө да өзүнүн илимий позициясын бир кыйла кеңири көрсөтүүгө жетишкен. Ал кыргыздардын Енисей мамлекеттиги жана уйгурлар менен болгон тарыхый окуя эпостун катмарларында бара-бара изин калтырбай анын сюжетинде XV кылымдагы кыргыздардын ойроттор менен болгон салгылашуулар орун алып калган деген оюн айтат да, XVII к. тартып XIX кылымга чейин эпосто мусулмандык мотивдер орундай баштаганы жөнүндөгү концепциясын берет. Эпостун каармандарын Жирмунский үч катмарга бөлүп карайт, биринчи катмарга (VI–tXIV к.к.) жомоктук-мифологиялык сюжеттери кошуу менен катар, Манастын, Жолойдун, Сайкалдын, Төштүктүн, Оронгунун, Кожожаштын каармандарын киргизет; экинчи катмарга (XV–XVII к.к.) тарыхый реалдуу окуялар, калмактар менен болгон кагылыштардын эпостон алган ордун талдап көргөзөт, Манастын образы бул учурда кыргыздардын кол башчысы катары калыптанганы жөнүндө айтат да, үчүнчү катмарга Көкчөнүн, Жамгырчынын, Кошойдун, Алоокенин, Шаатемирдин, Эсенкандын, Коңурбайдын, Айкожонун образдарын ыйгаруу менен катар Манасты мусулмандардын кол башчысы болуп калыптанганы жөнүндөгү өзүнүн негизги оюн бекемдейт. Жирмунскийдин «Манас» эпосу жөнүндөгү фундаменталдуу эмгеги Манастаанууда бул илимдин негизин жараткан маанилүү окуялардын катарында турат.

АДАБИЯТ

¹ Бул маалымат «Манас» энциклопедиясынан алынды. I том. 220-б.

ПОЛИВАНОВ ЕВГЕНИЙ ДМИТРИЕВИЧ
(1891–1938)

Дүйнөлүк атагы бар лингвисттердин ичинен орустун улуу окумуштуусу, полиглот Евгений Дмитриевич Поливанов өзгөчө бөлүнүп турат. Ал өз замандагы дүйнөлүк илимде биринчилерден болуп Тил тарыхында системалуулук принцибин таратып, «Фонологиялык өзгөрүү принцибинин теориясын» иштеп чыккан. Муну тагыраак түшүнүш үчүн Е. Д. Поливановду изилдөөчү Василий Григорьевич Ларцевдин төмөнкү сөзүн орус тилинде окуп кеткенбиз дурус болот: «Первым в мировой науке того времени Е.Д. Поливанов распространил принцип системности на историю языка. Им было разработана теория фонологических изменений, рассматриваемая их во взаимосвязи и взаимообусловленности, выявлен механизм конвергенций (об «единения первоначально разных фонем в одну) и дивергенций (расщепления фонемы на несколько фонем)».¹ Ушуну менен бирге Е.Д. Поливанов сөздөгү муундун фонологиялык ролун эң биринчи жолу белгилеп, «Муундук структура законун» ачкан. Ошондой эле жаңсоолордун «үндүк» дисциплинасын (дисциплины «звуковых» жестов) негиздеген. Анын дагы бир артыкчылыгы – Бишкекте (анда Фрунзе) жүргөн кезинде дүйнөдөгү эң зор (маани, маңыз, көлөм ж.б. бардык жактарынан) «Манас» эпосун биринчилерден болуп, К. Тыныстанов менен орус тилине которгон жана иликтөө иштерин жүргүзгөн.

Е.Д. Поливанов 1891-жылы 28-февралда Россиянын Смоленский шаарында туулган. 1912-жылы Санкт-Петербург университетин бүтүрүп, 1917-21-жылдар аралыгында Тышкы иштер министирлигинде Басма сөз бөлүмүн жетектеп, Петроград университетинде профессорлук кылган. Ан-

дан кийинки өмүрү жана ишкердиги Орто Азия аймагында өткөн. 1921-жылдан 1934-жылдын ортосуна чейин Ташкент, Самаркандын жогорку окуу жайларында жана Илимизилдөө институттарында профессор катары кызмат өтөгөн.

1937-жылы Фрунзе шаарында камакка алынып, 1938-жылы 25-январында репрессиянын курмандыгы болгон.

Евгений Дмитриевич Поливановдун өмүр жолу менен ишмердиги туурасындагы маалыматтар 1964-жылы сентябрь айында Самаркан шаарында өткөн, кийин «Поливановская конференция в Самарканде» деген аталыш алган «Актуальные вопросы современной языкознания и лингвистическое наследие Е. Д. Поливанова» деген темадагы конференциядан кийин дагы кошумчаланды.

Е. Д. Поливанов Орто Азия Мамлекеттик университетинин Чыгыш факультетинде Жалпы жана салыштырма тил илиминен, этнография менен антропологиядан ж.б. курс окуп, көптөгөн илимий экспедицияларга катышкан. Өзбек тилинин Маргалаң, Самаркан, Гурлен, Кият-Коңурат, Хива, Казлинайман, Түркстан, Кашкар говорлорун, ошондой эле, еврей говорун изилдеп, сыпаттап жазып, 35 тил билген полиглот катары Япон, Кытай, Бухаралык еврей, Дунган, Мордва, Түркмөн, Казах, Тажик тилдеринин грамматикасын жазгандыгы белгиленген.

Ааламдагы тилдердин бардыгы төрт сөздөн келип чыккан деген теорияны жайылтып, өз заманында дүңгүрөп турган яфетидологиянын башчысы академик Н.Я. Маррга жыйырманчы жылдардын аягында каршы чыгып, мындай теория калпыс экенин биринчилерден далилдеген Е. Д. Поливанов болот. 1929-жылы 4-февралда маррчыларга ачык каршы чыкканда, анын (Поливановдун) эмгектерин «истошным воем эпигона субъективно-идеалистической школы» деп жамандап, өзүн «разоблаченным в свое время черносотенным лингвистом-идеалистом» деп жазышып, «кулацким волком в шкуре советского профессора» деп аташкан.² Ошончолук кысымдарга карабастан Евгений Дмитриевич өмүрүнүн акыркы сааттарына чейин акыл жөндөмүн, ой-тыянагын, иш-аракетин филология майданында, анын ичинде айрыкча тил илимине салып таң калаарлык ачылыштарды жасап өткөнүн, жүрүш-турушу таң калаар-

лык болгонун биздин дунган жердешибиз, филология илимдеринин кандидаты Ю. Яншансин, В. Ларцевге мындайча эскериптир: «... и мы часто беседовали на разные темы на дунганском языке. Многое я тогда узнал о развитии языков и поражался гениальности Евгения Дмитриевича – он молнионосно сравнивал сразу десятки языков, искал закономерности подчеркивал особенности. Поражался я и другому: он работал день и ночь – откуда такая энергия! – сам читал рукописи, корректировал, добавлял, изменял, тут же писал свои статьи. А память? Казалось у него не голова, а лингвистический завод – моментально сслался на десятки книг, цитировал целые страницы...»³ Аны (Е.Д.Поливановдун кимдигин) орус тилчи-окумуштуусу М.В.Панов: «Гениальный языковед, замечательный полглот и филолог-энциклопедист»⁴– деп, өтө таамай белгилептир.

«Башканы коюп, Манасты айт» дегендей, биз жазыбаткан Е.Д. Поливановдун портретинин негизи анын эл оозеки чыгармалары менен адабиятка байланышкан эмгектери болуш керек эмеспи, эмки кеп ошол тараптан болот.

В. Г. Ларцевдин: «...Е.Д.Поливанов сотрудничал с М.Горьким в «Новой жизни» после начала Первой мировой войны. Определено было точно время работы Е.Д. Поливанова над расшифровкой и опубликованием тайных договоров царского правительства (ноябрь-декабрь 1917-год)⁵ – деп жазганына караганда адабият дүйнөсүнө болгон тартылуу шыгы өткөн кылымдын башында эле Максим Горькийге апеллип кошкон шекилдүү. Айрыкча ОПОЯЗдагы (Общество изучения поэтического языка) бөлүнө көрүнгөн иш-аракети, аны негиздөөчү инициаторлордун бири болгон Виктор Шкловский менен теңтайлаша теориялык багыттарды табышканы далил болуп турат. Поливанов атайын жана дайыма колдонулуучу техникасыз жана калыпсыз (формасыз) поэзия болбойт деген теорияны кесе айтып, ошол багытта поэтикалык тил изилдөөлөрүн уланткан. Ал «Абхаз адабияты», «Персия адабиятынын Гомери» (Фирдоуси, «Шахнаменин» автору катары), «Катюша Маслова Японияда», «Шемякин сотунун» татар элдик версиясы», «Давыдов Д.В.» ж.б. деген макалалар жазып, адабият таануу дүйнөсүндөгү иш-аракетин, ордун көрсөткөн. Ошондой эле 1936-1937-жыл

дар ичинде «Год XXII» деген альманахка бир басма табак көлөмүндө «Лермонтовдун балалык чагы» деген макаласын жиберген экен, Евгений Дмитриевичтин репрессиянын курмандыгы болгонун билбеген редактор кийин 1939-жылы 28-августа: «Уважаемый тов. Поливанов, возвращаем Вашу рукопись «Детские годы Лермонтова» т.к. в альманах она не подходит. Секретарь редакции.»⁶ – деп, өткөн кылымдын ортосунда кыргыз редакторлорунун бири Фарси адабиятынын Хафиз, Омор Хайам ж.б. классиктеринин алда качан бу дүйнөдөн өтүп кеткенин билбей, калем акы жибергенине окшоп кайра Фрунзеге кол жазмасын кайтарган экен. «Год XXII» альманахынын редакциясынын секретары Е. Д. Поливановдун өлүү-тирүү экенин билбей калышы ал маалда толук ыктымал эле, анткени репрессиянын курманы болгондорду өтө жашырын кармабады беле.

Е. Д. Поливанов өмүр бою поэзиядан ажырабай, анын техникасы, стили, тили туурасында илимий эмгектер жазып, өзү да анын жаратуучуларынан болгон. ОПОЯЗ негизделгенден тарта В.В. Маяковский менен тааныш болуп, анын поэзиясы туурасында макалалар жазып, көп жерлерде чыгып сүйлөгөн. Ал Евгений Дмитриевичтин «Рифмология В.В. Маяковского» ж.б. эмгектеринен көрүнөт.

Ал өзү жараткан: «1 Мая», «В 43 лет», «1917 год», «Посвящение Кронштадту», «Революция», «Окружила нас белая свора», «В Японии», ж.б. чыгармалары бир нече адабиятчы, сынчылар тарабынан басма беттеринде талкууга алынып, Е. Д. Поливановдун акындык табылгалары баса айтылган. Бо Цзи-Шен деген кытай псевдоними менен жазган, өз убагында басма бетине чыкпай калган «Поэты и кляксы», «Метагlossы» деген жыйнактарында өз ырлары менен катар япон, кытай ж.б. тилдерден которгон поэтикалык туундулар да болгон.

Кыргыз окурмандары үчүн эң негизгиси жана кызыктуусу Е.Д. Поливановдун 1934-жылы жайында Кыргызстанга келгенден кийинки эмгектери, анын ичинде улуу «Манас» эпосу жөнүндө жазган илимий изилдөөлөрү жана орус тилине жасаган котормосу болуп саналат.

Поливанов Е. Д. 1934-жылы Бишкекке (мурдагы Фрунзе шаары) келип, Маданий курулуш институтунда,

Пединститутта, басмаканаларда иштейт. Бул мезгилдеги аткарган негизги иштери катары: 1. Дунган тилине байланышкан ат көтөргүс иликтөөлөрүн; 2. Кыргыз тилине тиешелүү теориялык ой-жыйнактарын, айрыкча улуу «Манас» эпосу жөнүндөгү адабий көз караштарын жана эпостон орус тилине жасаган таржымасын көрсөтүүгө болот.

Академиянын Кол жазмалар фондусунда Евгений Дмитриевич Поливановго тиешелүү 46 инвентар номурлуу папкада материалдар бар. Алардын көпчүлүгү дунган тилине, калганы кыргыз тилине, жалпы тил илимине, кыргыз адабиятына, «Манас» эпосуна жана башка маселелерге байланыштуу. «Манаска» тиешелүү, б.а. Поливанов орус тилине которгон: «Алты хандын элчилеринин Манаска келиши» (Инв. № 108), «Элчилердин кайтышы» (Инв. № 106–107), «Жети хандын чатагы» (котормодо «Заговор семи ханов против Манаса» деп берилген. Инв. № 109), «Чоң казат» (Инв. № 110. Бул жогорку № 109-инвентардыгы тексттин өзү. Айырмасы: 6 сап ашык болуу менен ар бир сапка катар номур коюлган), «Поливановдун котормосу» (Инв. № 117. Текстке ат коюлбаганы менен 106, 107, 108, 109 – инвентарлардагы тексттердин кайталандысы. Айырмасы 26-бетке чейин ар бир сапка номур коюлуп келип, андан ары ар бир он саптан кийин номур коюлуп жазылганында) аттуу тексттер бар. Булар орус тилине которулган жалаң ыр тексттери болсо, 110 менен белгиленген инвентардагы аты коюлбаган жазуу, «Манас» эпосу туурасындагы Е. Д. Поливановдун илимий эмгеги болуп саналат. Башталышында кыргыз элинин оозеки чыгармаларга өтө бай экендиги тууралуу айтылып, андан нары «Манас» эпосунун улуулугуна жана маани, маңызына токтолуп, «Илиада», «Одиссея» сыяктуу дүйнөлүк мааниси бар эпикалык чыгармаларга салыштырат.

Дүйнөлүк эпосторго кайрылып, аларды жалпы эл жанын бир катмары жаратаарын айтат, айрым учурларда бийлөөчү таптын заказы менен да жаралышы мүмкүндүгүн белгилейт. Дагы «Манас» элдик жана баатырдык эпос экендигин далилдеп көрсөтөт. Анын каармандарын грек эпосторунун, легенда, мифтеринин каармандарына салыштыра иликтеп чыгат.

Е. Д. Поливанов манасчылык өнөрүнө токтоло келип, баатырдык эпостордун жашоодон калаарын мындайча белгилейт: биринчи – жазуу пайда болгонго чейин жоголот, б.а. жазууга түшпөй калуудан унутулат, экинчи – жазууга түшүп, китеп болуп адабиятка айланып кетүү аркылуу жоголорун айтат. Улуу окумуштуу «Манас» деп аталган № 2 дептеринде да кыргыз эли түрк элдеринин ичинен эпикалык чыгармаларга өтө бай экенин баса белгилейт. Кыргыз эпосторун коңшу жашаган казак, өзбек элдеринин эпосторунан бөлүп кароого болбостугуна карабастан, коңшу элдердин эпостору бири экинчисинде кайталанып отурганын көрсөтөт. Кыргыз эпосу «Манас» көлөм жагынан гана эмес, көркөмдүгү, бай мазмуну жагынан да дүйнө эпосторунан бийик тураарын жазып келип, аягында бул эпостун ыр түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөргө кеңири токтолот, башка элдердин эпосторунун ыр түзүлүштөрүнө салыштыра иликтейт.

Поливановдун кол жазмасында жазылган № 3 дептеринде № 2 дептериндеги эпостун ыр түзүлүшү жөнүндөгү ой-кортундулар улантылат. Изилдөөнүн III бөлүгүндө Манас Бээжинди (Поливанов Кытай борбору Пекин катары түшүнөт) алгандыгы тарыхый чындык же чындык эместигин териштирүүгө киришет. Эпосту тарыхый адабият маанисинде караганда бул маселеге жооп берүүнүн зарылдыгы болбостугун айтып келип, бирок Пекинди бир да кыргыз ханы басып албаганын белгилейт. Башка түндүк элдери (анын ичинде түрк элдери да бар), маселен, монголдор басып алып турганын көрсөтө кетет. Ошолордун чабуулдары бул эпоско негиз болуп алынышы ды ыктымал дегендей оюн билдирет. Окумуштуу: «Не может ли под образом и именем киргиза – Манаса скрывается хотя бы, тот же Чингиз?»⁷ – деген суроону коет да, кайра мындай гипотезага каршы экенин билдирип, мүмкүн, уйгурлардын чабуулунан же монголдордун чабуулдарынын биринен пайдаланылгандыр дегендей тыянакка келет. Андан ары Манас деген аттын чыгышы жөнүндө ой жүгүртүп келип, Сагымбай Орозбаков (Поливанов бардык жерде Сагынбаев деп жазат) менен Саякбай Каралаевдин варианттарынын кошмо вариантын басып чыгаруу керектигин, аны орус тили-

не көркөм которуу зарылдыгын айтат. Котормо ишиндеги кемчиликтерди да көрсөтө кетет.

Жогоруда айтылгандардын баарын бириктирип, жы-йынтыктап «Кыргыз эпосу «Манас» деген эмгек даярдаган (Инв. № 111). Ушундан алып 1936-жылы «Литературный Узбекистан»⁸ журналына жарыялаган ыр тексттин башы-на «Вводное замечание» деген киришүүгө да пайдаланган. Анда «Манас» эпосунун дүйнөдө теңдеши жок зор экен-дигин белгилей келип, анын жаралган доорун Амир Те-мирдин (Темирландын) заманына таандык болсо керек деп божомолдойт. Бул киришүүнүн аягына «Манастан» өзү которгон үч текстти кошо жарыялаган.

Демек, «Манас» эпосунун элдик эпос экендиги, дүйнөдө теңдеши жоктугу, башка эпосторго салыштырмалуу улуу эпос экендиги жөнүндөгү алгачкы салмактуу илимий тыя-нактарды Евгений Дмитриевич Поливанов айтканы маалым болот. Биздин «Манас» изилдөөчүлөр Москва, Ленинград (азыркы Санкт-Петербург) окумуштууларынын «Манас» тууралуу айткандарын кайталоодон мурда, өзүбүздүн кол жазмалар фондусунда турган атактуу лингвист-окумуштуу Е.Д. Поливановдун кол жазмаларына, жарыяланган ой-тыянактарына кайрылышса адилеттүү болоор эле.

АДАБИЯТТАР

¹ *Ларцев В. Г.* Евгений Дмитриевич Поливанов. Страницы жизни и деятельности. М., Главная редакция восточной ли-тературы., 1988-ж., 19–20-бб.

² *Ларцев В. Г.* Аталган китебинин 16-бетинде.

³ *Ларцев В. Г.* жогоруда аталган китеп. 24-бет.

⁴ *Панов В.М.* Русская фонетика. М., 1967, 381-бет.

⁵ *Ларцев В. Г.* Жогоруда аталган китебинин 9-бетинде.

⁶ *Ларцев В.* жогоруда аталган китебинин 149-бетинде. Бул шилтеме Вяч. В. С. Ивановдун «Лингвистическая взгляды Е.Д. Поливанова» деген китебинин 65-бетинен алыныптыр.

⁷ Академиянын кол жазмалар фондусу, инв. № 110, № 3 дептер, 11-бет.

⁸ Евгений Дмитриевич Поливанов о киргизском эпосе «Ма-нас». – «Литературный Узбекистан», 1936, II, 145–156-беттер.

БЕРКОВ ПАВЕЛ НАУМОВИЧ
(1896–1969)

П. Н. Берков 1896-жылы 2-декабрда Белгород шаарында туулуп 1969-жылы 9-сентябрда Днестровский шаарында дүйнөдөн кайткан орус совет адабиятчысы. СССР ИАнын корреспондент-мүчөсү, Ленинград университетинин профессору. Анын илимий эмгектери 1925-жылдан тартып жарыялана баштаган. Павел Наумовичтин XIII, XIX, XX кылымдагы орус адабияты, анын чет элдер адабияттары менен байланыштары, театр, журналистика, китеп таануу, библиография, адабияттаанууну боюнча маанилүү эмгектери бар. Алардын ичинен эң негизгилери: «Ломоносов жана анын мезгилиндеги адабий тартыштар» (1936), «Орус журналистикасынын тарыхы» (1952), «XIII кылымдагы орус адабиятын үйрөнүүгө киришүү» (I бөлүм, 1964), «Введение в технику литературоведческого исследования» (I бөлүм, 1955), «История русской комедии XVIII в.» (1977), «История советского библиографильства» (1971), «Русско-европейские литературные связи» (1966). СССР элдеринин адабияттарын изилдөөгө арналган бир нече макалаларды жазган. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде Кыргызстанга эвакуацияланганда «Манас» эпосун изилдөөгө айрыкча киришкен. Кыска убак ичинде «Идея родины в «Манасе», «Алтайский эпос и «Манас» деген көлөмдүү макалаларды, «Библиографический указатель литературы о «Манасе» (совместно с Э. К. Сагидовой) деген библиографияны жараткан. П. Н. Берков «Алтай эпосу жана «Манас» деген көлөмдүү макаласында бир катар түрк элдеринин – өзбек, азербайжан, түркмөн, казак ж. б. «Алпамыш», «Көр-оглы», «Эдиге» сыяктуу орток эпосу бар экенин, ал эми кыргызда бул эпикалык поэмалар жо-

лукпасын, тескерисинче кыргыздын башында турган кенже эпостору, «Курманбек», «Эр Табылды», «Мендирман» ж. б. түрк элдеринин эч биринде кезикпешин белгилейт да өзүнүн изденүүсүн кыргыздын эпикалык салты менен алтай-эне-сай маданий чөйрөсү байланышына бурганын айтат. Бирок, хакастардын «Манас» менен тааныштыгынын изин да¹ таппайт.

Ал ошондуктан алтайлыктарга кайрылат. Буга алтай менен кыргыз тилинин түрк тилдеринин ичинен бир группага, кыргыз-кыпчак группасына жатып, экөөнүн өтө жакындыгы, В. С. Виноградов белгилегендей алтай жана кыргыз ыр чыгаруучулук (песнетворчество) принциптери, бирдейлиги, акырында эпос боюнча Манастын төрөлгөндөн эрезеге жеткенге чейинки балалыгы Алтайдан өтүшү себеп болот. «...» Саналган белгилердин таасири менен мен алтайдык фольклордун библиографиясынан издөө баштадым жана айтуучу Н. У. Улагашевдин «Алып-Манаш» поэмасы бар экенин таптым. Ал алтай тилинде, ошондой эле орус тилине которулуп басылган. Аталган эпикалык поэма менен таанышуу алтайлык «Алып-Манаштан» кыргыздын «Манасынын» байыркы «туугандарынын бирин көрүүгө болоору мени ишендирди²,– дейт. П. Н. Берков «Алып-Манастын» сюжетин төмөнкүдөй үч эпизодго бөлүштүрүп, ар бирине өзүнчө талдоо жүргүзөт:

а) Алып-Манаштын Ак-канга анын кызы Эрке-Каракчыга каршы жүрүшү.

б) Ак Көбөндүн чыккынчылыгы.

в) Алып-Манаш өзүнүн аялынын үйлөнүү тоюна катышы.

«Акыркы эпизод каарман өз аялынын үйлөнүү тоюна кайткан «Алпамыштын» экинчи бөлүмүнүн окшош түзүлүшү менен байланыштуулугу айдан ачык көрүнөт, 1943-жылы эле В. М. Жирмунский түрк жана эл аралык эпикалык салттын рамкасында бул сюжеттин өсүп-өнүгүшүн эң сонун көрсөткөн» – деп дагы бир жерде оюн минтип улайт: «Ошентип, алтайлык «Алып-Манаш» сюжеттин курулуш маанисинде «Алпамыш» – «Одиссея» тибиндеги баяндын 3 өтө көөнө версиясын сактаган»³. Кыргыздын «Манасы» менен алтайлыктардын «Алып Манашын» са-

лыштырып, экөөнүн ортосунда сюжет жагынан окшоштук жок экенин, бирок мифология жактан жакындык бар экенин, мисалы, Алып-Манаш менен Манастын эпикалык портретинин, Аккуланын мифтик-гиперболалык сүрөттөлүшүнүн, Кыз Сайкал менен Аккандын кызы Эрке Каракчынын мүнөздөрүнүн окшоштугун көрсөтөт.

Айтса, Манастын образын алгач тикеден-тике кудайдын образы менен байлаштырган окумуштуу – П. Н. Берков болгон. Ал алтайлыктын эпосунун башкы оң каарманы Алып-Манашты Манас менен генетикалык байланышы бар катары параллель карайт да. Алып-Манаштын байыркы образында өмүр берүүчү, жашоону жаратуучу-күндүн (байыркы элдерин мифологиясында башкы кудай) образы жатат деп болжойт. Б. а. Манастын түпкү образы күн кудайдын образынан өсүп чыккан деген ойду айтат. Эпостогу: «Айың менен күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй», – деген өтө белгилүү ыр сабына жана ушул өңдүү башка фактыларга таянып, проф. М. Борбугулов П. Н. Берковдун оюндагы тереңдетип: «Манас – же Ай менен күндүн өзү, же алардын уулу», – деген жыйынтыкка келген. Муну биздин оюбузча Манаска ат коюлганда анын келечекте ким болорун алдын ала аныктаган:

«Атышкандын алы болсун,
Айдай Манас өзү болсун.
Күрөшкөндүн күчү болсун,
Күндөй Манас өзү болсун»¹ –

деген ыр саптары да ырастайт. Манасты сыпаттоого колдонулган: «айың менен күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй, айдай, күндөй өңдүү формулалар эпостун азыркы ыр саптарында метафора, метонимия, салыштыруу катары колдонулган менен тереңдей карай келгенде, ал рационалдуу ой жүгүртүүнүн натыйжасында баштагы функциясын өзгөртүп» поэтикалык каражатка айланган миф экени анык болот. Б. а. абалкы абалында ай менен күндүн өзүнөн бүткөн (бүткөндөй эмес) же ал ай менен күндүн өзү (айдай, күндөй эмес). Манас сыяктуу каармандын күн менен айдан төрөлүшү түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларында салттык мотив болуп келгендиги алардагы байыркы мифтер менен ырасталат. Монголдордун ушул азыркыга че-

йин сакталып калган байыркы ырында: «Атасы – жаш ай, энеси – алтын күн» – деп айтылат. «Манастагы» башкы оң кдармандардын бири Алмамбет нурдан (жаш жигит кебетесинде келип түшкөн айдын нурунан) кадимки жердик аялдын боюна бүтөт. Дал ушунун өзүндөгүдөй баян Чыңгызкандын түп аталары төрөлүшү жөнүндөгү монгол санжырасында айтылып келген.

«Ошентип, Алып-Манаш чыккынчы дос жана күйөөсүнүн өз аялынын үйлөнүү тоюна кайтышы менен татаалдашкан Манас жөнүндөгү сюжеттин экинчи этабы болушу мүмкүн. Бирок, башка гипотезага да жол берилиши мүмкүн: Бизге «Алып-Манаш» формасында (же анын түпкү булагынан) жеткен байыркы алтай уламышынан бир жагынан «Алпамыш-Одиссея», башка жагынан кыргыздын «Манасынын» сюжети өсүп чыккан»¹.

П. Н. Берков алтай эпосу «Алып-Манаш» менен «Манастын» байланышы жөнүндөгү корутундусунда мындай жыйынтыкка келген: «Бирок, акырындап кыргыздарда жана алтайлыктарда «Манастын», «Алып-Манаштын» мифтик негиздери күүгүмдөлүп жана адаттагы дүйнөлүк фольклордогу мифтик баатырдык сагага, баатыр жөнүндөгү былинага айланышы болуп өткөн. Алтайда жашоосун уланткан алтайлыктар «Алып-Манаш» поэмасынын өнүгүшү баатырдык поэма-жомок (кожок) баскычында токтогон. Кыргыздарда болсо, мүмкүн али Алтайда, өзгөчө Тянь-Шанга көчкөндөн кийин интенсивдүү саясий тарыхый кырдаалдын таасири менен «Манас» жөнүндөгү миф баатырдык поэма-жомоктун стадиясынан өтүп, кандайдыр бир реалдуу адамга өткөн жана ошол персонаж жөнүндөгү баяндар менен биригишкен. Ошентип, кыргыздын «Манасы» алгачкы мифтен монументалдуу эпопеяга, кыскача айтымдан зор поэмага чейинки өсүүнүн узак жолун басып өткөн»². «Ата журт идеясы «Манаста» («Идея родина в «Манасе») макаласынын башталышында Патриархалдык урук-уруулук патриотизмдин издери ачык сакталган башка түрк урууларынан айырмаланып, кыргыздар ата-журт деп алда канча бийик территориялык форманы гана билишерин белгилейт. Б. а. башка түрк элдеринде ата журт деген түшүнүк адамдын уругу же кеңири мааниде уруусу

менен гана байланышып, территория эч кандай роль ойнобосо, кыргыздарда, анын ичинде алардын эпосу «Манаста» ата-журт жөнүндөгү бийик түшүнүк территория менен тыкыс байланыштуу. Бул көз караш «Манас» менен окумуштуулардын ичинен алгачкылардан болуп таанышкан В. В. Радловдун төмөндөгү пикири менен үндөшүп турат: «Башка түрк урууларына салыштырганда элдик аң-сезим аларда (кыргыздарда – Р. С.) өтө бийик өнүккөн. Өткөн кылымдардагы тынымсыз согуштар аларды бир бүтүндүккө бекем бириктирген, эгерде саясий жагынан мамиле көчмөн элдерге ойго келгис нерсе болсо, эң кур дегенде жалпы умтулуулары, идеалдары аларды башка уруулаштарынын арасынан кескин айырмалап турат»¹.

Ошентип окумуштуулардын көз карашында кыргыздарда ата журт деген түшүнүк өтө бийик. П. Н. Берков жогорудагы оюн Манас элин Алтайдан ата мекени жер соорусу Ала-Тоого көчүрүшүнүн, эрезеге жеткен уулу Семетейге Каныкей анын кереметгүү ата журту Таластын пейзажын терең, назик лирикалуулук баяндашынын, Алмамбеттин өзү таштап кеткен ата-журтун көксөөнүн, сагынычынын мисалында негиздейт. «Ушунчалык кеңири формада ата-журт идеясы кыргыз элинде өнүгүшүнө көптөгөн социалдык-саясий себептер түрткү болгон. Албетте, улуу эпос «Манас» чечүүчү болбосо да бул маселеде акыркы ролду ойногон эмес. Ал бардык эле гениалдуу элдик чыгармалар сыяктуу турмушту пассивдүү чагылдырбастан аны активдүү калыптандырган, каармандыктын, эрдиктин ак пейилдүүлүктүн улуу мектеби, жалпы адамзаттын бийик имандуулугунун мектеби болгон» – деп жыйынтыктайт, жогорудагы көз карашын. П. Н. Берков Э. Н. Сагидова менен бирдикте «Манас» тууралуу адабияттардын библиографиялык көрсөткүчүн (Библиографический указатель литературы о «Манасе») түзгөн. Көрсөткүчтө 1849-жылдан (кыргыз эпосу «Манас» жөнүндөгү майор Франелдин маалыматынан баштап) 1960-жылга чейинки «Манас» эпосуна байланыштуу (негизинен жарыяланган материалдар) он эки тилдеги (кыргыз, орус, немис, түрк, англис, литва, алтай, француз, казак, украин, өзбек, венгер) 695 адабият топтолгон. Эпостун музыкалык жагы, обону туу-

расындагы маалыматтарды камтыган адабияттар менен катар «Манастагы» антропоним, топоним, этнонимдерге байланыштуу материалдарга да көрсөткүчтөн орун ыйгарылган хронологиялык тартипте берилип, ар бир жылдагы материалдар бөлүм-бөлүм боюнча жайгаштырылган: 1) Эпостун кыргыз тилинде жарык көргөн тексттери (өзүнчө китеп болуп чыккан) журналдарга, жыйнактарга жарыяланган, газеталарга басылган макалалар; 2) «Манастын» текстинин кыргызча, кара сөз менен берилген баяндамалары; 3) тексттин орус тилиндеги котормолору (китептеги, журналдардагы, жыйнактардагы, газеталардагы), башка тилдеги котормолору (китептердеги, журналдардагы, жыйнактардагы, газеталардагы). Көрсөткүч чакан кириш сөздөн, пайдаланууга ыңгайлуу болуш үчүн предметтик жана ысымдык көрсөткүчкө менен жабдылган. Түзүүчүлөр «Манас» изилдөөнүн өнүгүшү үчүн маанилүү деп эсептеген, айрым машинкага басылган кол жазмалар (Мисалы, М. О. Ауэзовдун) да көрсөткүчкө киргизилген. Кыргыз ССР ИАнын КФда сакталып турган «Манас», «Семетей», «Сейтектин» көптөгөн айтуучулардан жазылып алынган кол жазмалардын тексттери көрсөткүч киргизилбеген. Аларды баяндап жазып чыгуу ишин академиянын кызматкерлеринин милдети деп эсептейт көрсөткүчтү түзүүчүлөр¹.

АДАБИЯТТАР

¹ Берков П.Н. Алтайский эпос и «Манас». Китепте: Киргизский героический эпос «Манас». – М., 1961. с. 235.

² Ошонун өзүндө, 236-б.

³ Ошондо, 246-б.

⁴ Набиев А. Манас. КРИУА. МКУБ. Кф. Инв. №1116, 230-б.

⁵ Жогорудагы китепте, 250-б.

⁶ Ошонун өзүндө, 255-б.

⁷ Төлөгөнова С. Библиографический указатель литературы о «Манасе». – «Манас» энциклопедиясы. – Бишкек, 1995, т. I., 145–146-бб.

АУЭЗОВ МУХТАР ОМОРХАНОВИЧ
(1897–1961)

Ауэзов Мухтар Оморханович (16/28) сентябрь, 1897, Семей обл., Абай району, 26-июнь 1961, Москва, сөөгү Алматыга коюлган) – казак элинин улуу жазуучусу, көрүнүктүү окумуштуу, коомдук ишмер. Казак ИАнын академиги (1946), Казакстандын илимге эмгек сиңирген ишмери (1957), СССРдин казак адабият жаатындагы Сталиндик (1949), Лениндик (1959) сыйлыктарынын лауреаты.

Семей шаарындагы орус окуу жайынан окуп, аны бүткөн соң ошол эле шаардан мугалимдер семинариясын (1919) бүтүргөн. 1923-ж. Ташкендеги Орто Азия мамлекеттик университетине кирип, 1924-ж. Ленинград университетине которулуп, анын филология факультетин 1928-ж. бүтүргөн. 1928–30-жылдары Орто Азия университетинде аспирантурада окуган.

Чыгармачылык жолун 1917-ж. «Эңлик-Кебек» аттуу чыгарма жазуудан баштап өмүр жолунда көптөгөн аңгеме, очерк, повесть, драма, роман ж.б. жаратып, өзгөчө бай мурас калтырган. Айрыкча анын «Абай жолу» аттуу төрт бөлүмдөн турган роман-эпопеясы дүйнө элдерине кеңири тарап, жогору бааланып, көп тилдерге которулуп, жазуучуга зор атак-даңк алып келген.

М. О. Ауэзовдун ысмы көрүнүктүү окумуштуу катары да илим дүйнөсүнө белгилүү. Ал казак адабияты боюнча алгачкы окуу китептеринин авторлорунан, анын калеминен казак жана СССР элдеринин адабияттарынын тарыхы менен теориясына арналган ондогон фундаменталдуу эмгектер жаралган.

М. Ауэзов өз өмүрүндө кыргыз элинин белгилүү интеллигенттеринин, айрыкча биринчи муундагы белгилүү

жазуучулардын дээрлик баары менен тыгыз байланышта болуп, таттуу алакада жүргөн, чыгармаларына баалуу пикирлерин айтып, керек учурларда жөлөк-таяныч болгон. Кыргыз жазуучу-акындары да анын кеп-кеңештерин жогору баалап, өзүнө урмат-сый менен мамиле кылышкан. Ч. Айтматовдун келечектүү талант экендигин алгачкылардан болуп көрө билип, колдоо көрсөткөн.

М. Ауэзов 20-жылдардан тартып эле кыргыз жергесине көп каттап, кыргыз фольклоруна, адабиятына кызыгып, айрыкча «Манас» эпосун изилдөөгө чоң салым кошкон.

М. Ауэзов Ленинград университетинде окуп жүргөндө Кыргызстанга келип, ошол кезде кагаз бетине түшүрүлгөн Сагымбай манасчынын варианты менен кеңири таанышып чыгат. Ошондон тартып, «Манас» проблемаларына бир нече жолу кайрылган. Көптөгөн жылдарга созулган изилдөөсүнүн жыйынтыгын «Киргизская народная героическая поэма «Манас» аттуу көлөмдүү изилдөөсүндө корутундулап берген. Окумуштуунун бул фундаменталдуу эмгеги манастаануу илиминде бүгүн да өзүнүн терең маанисин сактап келүүдө. Эмгектин толук иштелип чыккан акыркы редакциясы М. Ауэзовдун 1959-ж. жарыяланган «Мысли разных лет» («Ар жылкы ойлор») аттуу жыйнагында биринчи жолу жарык көргөн. Ошондой эле «Манас» эпосуна атайын арналып 1965-ж. Москвада басмадан чыккан «Киргизский георический эпос «Манас» аттуу жыйнакка да киргизилген.

М. О. Ауэзов изилдөөсүндө «Манас» эпосунун өзгөчө мааниге ээ илимий проблемаларынан актуалдуулук маңызы боюнча баалуулугун бүгүн да жогору сактаган беш багытына атайын токтолуп, ар бир бөлүм боюнча кеңири аргументтештирилген терең ойлорун айтат.

М. Ауэзов «Манас» жөнүндөгү сөздү бул улуу эстеликти жараткан, өстүрүп-өнүктүргөн, укумдан-тукумга өткөрүп сактап келген манасчыларга тиешелүү жалпы маалыматтардан баштап, ошол көркөм сөз өнөрчүлөрдүн чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн талдоого алат, Келдибектен баштап, Балык, Найманбай, Акылбек, Тыныбек, Сагымбай, Саякбай ж.б. белгилүү жомокчулардын өмүр жолуна, өнөр ээси катары өзгөчөлүктөрүнө, манасчылык кесиптеги

туш көрүү, өзүнөн жашы улуу, тажырыйбасы мол устаттан таалим алып, өнөрдүн сырын, жол-жобосун үйрөнүү, кесиптик мектеп, анын ар бир манасчыга жана жалпы эле чыгарманын мазмундук, формалык белгилеринин такталып, калыптанышындагы мааниси, ойногон ролу ж.б. маселелер боюнча илимий баалуу пикирлерин ортого салат.

Окумуштуу «Манасты» аткарган эл арасында «жомокчу» деп аталуучу чыныгы эпикалык өнөр ээлери чыгармачылыгынын мүнөзү жактан казак, кыргыздардын акын-ырчыларынан айырмаланып өзүнчө турган, репертуары жана аны аткаруунун мүнөзү жактан да өзгөчөлөнгөн атайын топ экенин белгилеп, чыныгы жомокчулар майда ырларды аткарбастыгын, алар жалаң бир гана чыгарманы «Манасты» айтарына көңүл бурат. Кошок, арман ж.б. көңүл ачуу максатындагы майда жанрларды аткаруучу ырчылар кээде аудиториянын талабы боюнча «Манастан» айрым үзүндүлөрдү да айтуусу мүмкүн, бирок, аларды кадимки чыныгы жомокчу дешке болбойт. Анткени андай ырчылардын репертуары ашып кетсе эпостун элге кеңири белгилүү болгон «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат», же «Семетейдеги» Семетейдин Айчүрөктү алышы сыяктуу учурларды курч сюжеттик курулушу, же турмуштук-этнографиялык маалыматтары аркылуу кызыктыруучу эпизоддор менен гана чектелет – дейт. Демек, чыныгы жомокчулук наамга эпостун окуяларын ирээти менен баштан-аяк толук айткан манасчылар гана татыктуу.

М.О. Ауэзов манасчылык өнөргө байланыштуу эпостун тексттеринде чыгарманы ким биринчи жаратканы жана мурда өткөн айтуучулар жөнүндө эскерген кабар-маалыматтардын сакталбаганына көңүл бурат. Илимге белгилүү манасчылардын арасынан жалгыз Сагымбай Орозбаков айткан вариантта гана кырк чоронун биринен болгон Жайсаң ырчы эскерилерин, анын талантынын деңгээлин боз үйдүн көрүнүш-кооздуктарын гана жарым күнү ырдай алганынан байкаларын айтат (окумуштуунун ушул маалы-матында так эместик кеткен Сагымбайдын вариантында кырк чоронун арасында Жайсаң деген адам эскерилери чын. Бирок, ал ырчы делбейт. Жалаң үйдүн борумун жарым күнү ырдаган Жайсаң деген ырчы башка адам. Ал

улуту боюнча калмак, Манас Карабөрккө үйлөнгөндө Кайып кан кызына тигип берген сеп боз үйдүн ички кооздугун ошол Кайыптын Жайсаң аттуу ырчысы жарым күнү сыпаттап ырга кошот.

Манастын кырк чоролорунун ичинде ырчылык өнөрү менен белгилүү болгону – Ырамандын уулу Каратай, ал ырчылык өнөрү аркылуу Ырчы уул атыккан. Кыргыздардын арасында айтылган легенда-уламыш боюнча ошол Ырчы уул Манас өлгөндө анын эрдиктердин кошок түрүндө ырга кошкон экен, ошол кошокторду бириктирип, бир чыгармага айланткан легендарлуу Токтогул ырчы болуптур делет. (– С.М).

«Манасты» мурда айткан адамдардын ысымдарынын эсте сакталып калбоосун М. Ауэзов ар бир айтуучу эпосту аткарганда өз атынан, өз чыгармасы катары эмес, белгисиз бирөөнүн айткандарын кайталап айтып берип жаткан жөнөкөй аткаруучу катары аракеттенет. Манасчы – айтуучу гана, чыгарманын мазмунун өз сөздөрү менен баяндап жаткан адам, лирикалык чегинүүлөр жасоого, өз оюн билдирүүгө укугу жок, ал ыктан чыгуу жанрдын калыптанган салттык мыйзамдардын бузуу менен барабар. Ушул жол менен гана манасчылар чыгарманын канондук мазмунун өзгөртпөй сактап келишкен деп эсептейт. Демек, чыгарманы ким мурда кандай айтканы мааниге ээ эмес, мазмун менен форманын салттуулугу чечүүчү роль ойнойт, ошон үчүн эпостун ар бир аткаруучусу аны өзүнөн мурда ким аткарганын айтмак турмак, атайылап эле эскербөөгө аракет кылат. Өзү сыяктуу эле мурдагы манасчылар да кимдир бирөөнүн даярдаган мазмунун гана кайталап баяндаган адам деп түшүнөт. Окумуштуу бул өзгөчө ыктын дагы бир белгисин манасчылардын түш көрүүсүнө жана өнөр ээлеринин түшкө ишенүү салтынан көрөт: «Дело в том, что в среде киргизских джомокчу существовала и в известной мере продолжает существовать вера в наитие (дааруу), по этому настоящие певцы «Манаса» выдавали свой вариант за нечто внушенные им свыше, объясняли его вмешательством сверхестественных сил, якобы призвавших их к этой роли и вселивших в них как в избранников знание «Манаса» (Киргизский героический

эпос «Манас», Москва, 1961 стр, 17). Эпостун ченемсиз зор көлөмү аны аткарган өнөр ээлерине касиеттүү күч даарып, жардам берерине угуучулардын ишенимин бекемдигин мындай эбегейсиз чоң көлөмдү жаттап алып айтуу мүмкүн эместик айдан ачык эле. Анын үстүнө ар бир айтуучу өзү аткарган текст «совершенно самостоятельный, что он продиктован ему «свыше». Это утверждение стало профессиональным приемом, и ни один джомокчу не избегал его» (көрсөтүлгөн эмгектин ошол эле бети).

Ушул салтка ылайык манасчылар айткан тексттерде мурда өткөн эпостун аткаруучуларынын ысымдары эскерилген эмес жана ар бир айтуучу өзүн да чыгарманын ээси катары эсептеген эмес.

М. Ауэзовдун ою боюнча өзү айтып жаткан чыгармага ээлик кылууга акысы бар адам катарындагы ой эсине келген манасчы жалгыз Сагымбай Орозбак уулу («А может быть Сагымбай Орозбаков – это первый сказитель эпоса, до сознания которого дошел вопрос об авторском праве и соблазнил его»). Ошон үчүн анын вариантында ыгы келген жерлерде жогор жактан колдоо алган Сагымбай жөнүндө эскерүүлөр учурайт.

Эпостун тексттеринде сакталганы менен карапайым угуучулар – эл ичинде таланттуу манасчылардын ысымы, алар жөнүндөгү легендалык мүнөздөгү маалыматтар кеңири сакталып, узак убактарга чейин айтылышы мүмкүн. М. Ауэзов ошондой даңктуу жомокчулардын жаш жагынан улууларынын бирине болжол менен 18-кылымдын аяк чендеринде жашаган Келдибекке, аны менен замандаш Балыкка, Балыктын уулу Найманбайга, Тыныбекке токтолуп, алардын өмүр жолунун, чыгармачылыгынын эл оозунда айтылган мүнөздүү учурларына көңүл бурат. Тыныбек манасчынын көргөн түшүн толук келтирет.

М. Ауэзовдун ою боюнча чоң жомокчулар аэд, ал эми ырчыларды рапсоддор дешке болот (– Джомокчу – аэд, тогда как ырчы родственны древнегреческим рапсодам»).

Ар бир манасчы өзү айткан тексттерди жалгыз ага гана жогорудан ыроолонгон, колдоочу күч-арбактар айтып, оозуна сала берген ыр саптары катары түшүндүрүүгө аракет кылганына карабастан алар аткарган материалдарда

мазмун окуя жактан да, стилдик ык, көркөмдүк белгилер боюнча жакындыктар даана байкалаарына атайын көңүл бурган окумуштуу улгайган угуучулардын берген кабарларына таянып Акылбек, Тыныбек, Найманбай сыяктуу белгилүү жомокчулар эпостун окуяларын Манастын туулушунан баштап, Алмамбет, Кошой, Жолой жөнүндөгү баяндарды, ошондой эле «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» ж.б. эпизоддорду бирдей ирээтте баяндашкандыгын, ал гана эмес бардык айтуучулар бирдей каармандарды, жерсуу аттарын эскеришкенин баса белгилеп көрсөтөт. Манасчылар айткан тексттердеги жакындыктар, айрыкча, алар бир мектеп өкүлдөрүнө кирүүсүнө карай арбын болоруна көңүл бурат.

М. Ауэзов манасчылык өнөрдүн бир нече мектептери болсо керек деген божомол айтуу менен бирге азыр эки мектеп – Нарын жана Каракол мектеби белгилүү дейт жана Нарын мектебинин өкүлү катары Сагымбайды, Каракол мектебинин өкүлү деп Каралаев Саякбайды көрсөтөт.

«Поэманын мазмунуна кыскача талдоо» деген тема коюлган эмгектин экинчи бөлүгүндө окумуштуу курулуунун өтө узак жолун басып, ар түркүн тарыхый учурларга таандык окуяларды чагылдырган, көптөгөн айтуучулардын чыгармачылык аракетинин натыйжасы болгон бул чыгарма конструктивдик курулушу жактан ар түркүн, ар кыл, кээде карама-каршы да элементтерден турарын белгилей келип, Сагымбай менен Саякбайдын варианттарына таянуу менен эпостук окуяларын алты темага бөлүп 1) Манастын туулушу жана балалык чагы; 2) согуштар-казаттар; 3) Алмамбеттин – баатырдын жакын жардамчысынын жана эмчектеш тууганынын келиши; 4) Көкөтөйдүн ашы; 5) Манастын Каныкейди алганы; 6) Көзкамандар окуясы (Манастын туугандары), ар бир темага кирген окуяларды кеңири талдоого алат. Ушул негизги алты темадан башка да мүнөзү жактан алардан бөлүнүп турган алты кандын Манаска каршы чыгышы, дөө-пери окуялары ж.б. сыяктуу бир катар майда окуялар да орун алган бул татаал курулмалуу өзгөчө зор көлөмгө ээ чыгармада мазмундук бүтүндүктү камсыз кылып турган жалпы тема Манас баатырдын өмүр жолу жана башынан өткөргөн каармандык

иштери. Ошон үчүн поэма Манастын аты менен аталышы да кокустук эмес.

Манастаануу илиминин пайда болуу башатынан бери карай анын өсүп-өнүшүнүн бардык этаптарындагы адистер үчүн терең кызыкчылык туудурган ары татаал, ары талаш-тартыштары арбын маселенин бири чыгарманын пайда болуу доору эле. Бул маселеге М. Ауэзовдун эмгегинин үчүнчү бөлүгү арналган. Бөлүмдү автор «Манас» эпосунун пайда болуу учуру жөнүндө» («О времени возникновения эпоса «Манас») деп атайт.

«Манас» эпосунун мазмунунда баяндалган маалымат-кабарлар менен байыркы кыргыздардын тарыхый жолундагы белгилүү фактыларды салыштыра келип, окумуштуу чыгарманын алгачкы негизин түзгөн окуяларда... «отразились события той отдаленной эпохи, когда киргизы были могущественным народом, чьи многократные походы и длительные войны составили целую полосу в истории. Это был народ с IX по X век, названный академиком В.В. Бартольдом периодом «Киргизского великодержавия» – деген жыйынтыкка келет. Эпоско уютку болгон алгачкы өзөк окуя – деп, «Чоң казатты» эсептейт. Эпос боюнча Манастын жетекчилиги менен кыргыз колу 40 (кээде 90) күндүк жол басып жетип, багынткан сепилдүү чоң шаар Бээжин делсе, тарыхта мурдатадан эле кыргыздардын эбегейсиз зор уйгур кандыгын каратып, 840-жылы алардын борбордук шаары Бейжинди басып алгандыгы кеңири белгилүү. Бул эки фактынын түпкү теги бир – деген жыйынтык чыгарат.

М. Ауэзовдун ою боюнча Манас турмушта жашаган реалдуу адам. Ал уйгурларды каратканда кыргыздарга башчы болуп, 847-жылы өлгөн ажо-башкаруучу. Анын аты жазма булактарда эскерилбегени менен окумуштуу ошол тарыхый доордун жашоочуларынан бир да конкреттүү адамдын аты сакталбаганына көңүл буруп, мындай абалдын себебин кыргыздар жөнүндөгү (үзүлдү-кесилди мүнөздөгү жазуу жүзүндөгү кабарларды алар өзүлөрү эмес бир топ алыс жашаган коңшулары калтыргандык менен түшүндүрөт) кыргыздар өзү оозеки тарыхый маалыматтар топтогон баалуу казнасында – өлбөс мурас болгон эпосунда сактап калган.

Эпостун уюткулук милдет аткарган алгачкы саптарын ошол улуу жүрүштүн өз катышуучулары-жоокерлер өзүлөрү көзү менен көргөн эрдик иштерди даңазалап ырга кошуу аркылуу жараткан – деген ишенимди айтып, андай адам катары Ырамандын ырчы уулун көрсөтөт. Мындай салт башка элдердин чыгармаларында да орун алганын эскерте келип, мисалга орустардын белгилүү эстелик чыгармасы «Игордун полку жөнүндөгү сөздү» келтирет. Ушул негизге таянып окумуштуу «первая песня эпоса «Манас», на наш взгляд, созданы или в годы похода на Бей-Тин или в годы, непосредственно следующие за ним» (эскерилген эмгек, 53-бет) – деген жыйынтыкка келет.

Ушул оюн дагы тереңдетип, ишенимдүүлүгүн бекемдөө максатында окумуштуу «Манас» эпосунун тексттеринде кыргыздардын оозеки майда ырларынын, айрыкча кошок менен керээз жанрларына жата турган материалдар өзгөчө арбын жолугарына көңүл бурат жана көптөгөн керээз, кошоктордун мазмунуна талдоо жүргүзүп, алардын айрымдарынын эволюциялык жолуна токтолуп, мисалдар келтирүү аркылуу ар бир кошок убакыт таразасынан өтүү менен эпоско айлануу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин баса белгилей келип: «Исходя из приведенных выше соображений мы считаем вполне законным высказать мысль, что первые песни, вошедшие в «Манас» сложены в годы тех великих истории киргизского народа событий, которые связаны с деяниями выдающегося исторического героя (независимо от того были он ажо, шад, апа, тархан или просто батыр), благодаря которому киргизский народ одержал победу над поработившими его сильными врагами. А деятельность этой личности должна была протекать в эпоху «Киргизского великодержавия». Эти песни – пусть вначале краткие-сложены были именно в годы смерти названной личности. Этого требовал обычай оплакивания умершего, древний обряд, сопровождавший возведение балбалов в год смерти героя, (жогоруда аталган китептин 61-бети).

Окумуштуунун ушул жоромол ою кыргыздар арасында мурдатадан айтылып келе жаткан белгилүү легендага үндөшүп турат. Легенда боюнча Манас баатыр өлгөндө анын эрдик иштерин Ырчы уул кошок түрүндө ырга кошкон экен.

Ошол эл арасында айтылып жүргөн кошокторду кийин Токтогул ырчы бириктирип, бүтүн чыгармага айлантыптыр. Кыясы эмгек жазылган учурда окумуштуу бул легенда жөнүндө кабары жок болсо керек. Анткени ал изилдөөсүндө «Манасты» баатыр менен кошо жүргөн жоокер биринчи болуп ырга кошсо керек – деп жоромол айтып, андай жоокер катары Ырчы уулдун атын атаганы менен мындай маалымат кыргыздар арасында сакталганын эскербейт.

«Манас» эпосундагы мүнөздөр жана образдар делген тема коюлган эмгектин төртүнчү бөлүгүндө чыгарманын борбордук каарманы Манас жана бул негизги образды толуктап, кеңейтип турган көптөгөн оң жана терс жардамчы образдарга токтолуп, алардын минген аты, кийген кийими, урунган курал-жарагына чейин кеңири талдоого алынат. Манастын жакын жардамчылары болгон акылдуу аялы, кырк чоро баштаган көптөгөн жоокерлери, тилектеш достору турмак, кастары да «каждая фигура из среды врагов оттеняет, подчеркивает положительные качества главного героя». Бул корутундусу аркылуу окумуштуу башкы каарман Манастын образы эпос үчүн анын идеялык багытын, окуялардагы негизги теманын ачылышында чечүүчү роль ойногонун баса белгилейт.

Эмгектин бир кыйла көлөмдүү бешинчи бөлүгүндө чыгарманын көркөмдүк касиеттери кеңири талдоого алынып, киришүү, башталма (зачин), баяндоо ж.б. сыяктуу көркөм ыктын көптөгөн түрлөрү, эпостун текстеринен алынган кеңири мисалдардын жардамы менен көрсөтмөлүү далилдейт. Айрыкча жалаң «Манас» эпосуна гана мүнөздүү болгон бир каармандан экинчисине, бир окуядан башкасына өтүү зарылчылыгы туулганда пайдаланылуучу, адатта, туруктуу мүнөздөгү 2–4 сап ырдан турган:

Аны таштап салыңар,
Манастан кабар алыңар.
«Аны мындай таштайлы,
Арстан эрдин кырк чоро,
Алыста жүргөн арстандар
Алардан кабар баштайлы» ж.б.

түрүндөгү, сөз ким, же кимдер жөнүндө боло тургандыгына жараша маалыматтык маңызда туюнтуучу саптары

гана өзгөрүп, башкасы бир калыпта айтылуучу ыр курумуна көңүл бурулат жана эпостун көп окуялуу, татаал сюжеттик курулушунда мындай ыктын мааниси бааланат.

Чыгармадагы көркөм каражаттардын түрлөрү, ыр курулушу, уйкаштыктын көп жактуу көрүнүштөрү кеңири талданат.

Манастануу илиминин калыптануу жолундагы алгачкы башаттарында жаралган чоң окумуштуунун бул фундаменталдуу, камтыган багыттарынын кенендиги, козгоп, омоктуу ойлор айткан проблемаларынын орчундуулугу менен айырмаланып турган эмгегиндеги көтөрүлгөн маселелердин көбү, бүгүн жалпыга маалым, талаш туудурбай турган кайдыгер фактылар катары сезилсе да ошол эмгек алгач пайда болгон тарыхый шартта өзүнүн орчундуулугу, маанисинин тереңдиги, жаңылыгы ким-кимге болсун күмөн туудурбай турган, ар бир адистин кызыгуусун жаратуучу актуалдуу ой-пикирлерден эле.

Окумуштуунун айрым жоромолдору азыр такталды, айрым корутундулары өз курчтук мүнөзүн жоготту, бирок жалпы эмгек, анын баа баркы, керектүүлүгү али төмөндөй элек.

М. Ауэзовдун кыргыз элине, ал эдин улуу эстелик-мурасына өзгөчө мамилесин 1952-жылкы «Манастын» тагдыры чечилип, эпос элге жат чыгарма катары пайдаланууга тыюу салынуу коркунучу астында тургандагы анын иш-аракеттеринен да таасын көрүүгө болот. Борбордук газеталарга «Манас» эпосун реакциячыл, зыяндуу чыгарма катары катуу сынга алган макалалар жарыяланып, натыйжада бул чыгарманын тагдырын чечүү үчүн Жалпы Союздук илимий конференция уюштурулган. Ошол конференцияга Муктар Оморханович да келип катышкан. Бирок, ал Казакстандын окумуштууларынын бири катары эмес, москвалык окумуштуулардын арасында келген. Окумуштуу бул жыйынга катышпай койсо деле болмок. Ал гана турмак ага Фрунзеге келүү, жыйынга катышуу кооптуу иш эле. Анткени ошол учурда М. Ауэзов эскичил – делген жалаа жабылып, камалып калуу коркунучу туулганда Алматыдан Москвага качып кетип, Медина Богданованын жардамы менен мугалимдик кызматка орношуп, универ-

ситетте сабак берип жүргөн болчу. Өз абалынын оорчулугуна карабай, башын тобокелге салып Алматынын жанындагы Фрунзеге келип, келгенде да өзгөчө чырдуу, кооптуу ишти талкуулоого жоопкерчилик аркалап форумга катышуу үчүн келүү өзүнчө баатырлыкка тете, тобокелчиликке барган кадам эле. Кыясы мурдатадан аралашып жүргөн бир боор эл кыргыздарды, алардын өзгөчө баалуу мурасын кыя албай, чечүүчү учурда четте турууну кыянатчылык катары түшүнүп, өз коопсуздугун тобокелге салса керек.

М. Ауэзов форумдун ишине жөнөкөй эле угуучунун бири болуп катышпастан, көп алдында журт алдына чыгып, өзүнүн калыс пикирин айтып, жыйындын корутундусу кыргыз элинин, анын улуу мурасынын пайдасына чечилүүсү үчүн аракет кылып, азыр-көптүр салымын кошкон. (Иштин жөнүн анча биле бербеген айрым адамдар ошол маанилүү конференцияда М. Ауэзов чечүү роль ойноп, «Манасты» сактап калган – деген ойлорду басма жүзүндө айтып жүрүшөт. Чынында жакшы ниет менен колунан келген аракетин М. Ауэзов жасаганы чын, бирок, ал жыйында чечүүчү роль ойногон адамдын абалында болгон эмес, тескерисинче өзү куугун-сүргүндө жүргөндөрдүн бири эле. Ошого карабай бул улуу инсанга ыракматтан башка сөз жок. Ар бир кыргыз жалпы «Манаска» өтөгөн иш-аракеттери үчүн ага карыздар деш жөндүү).

Конференцияда сүйлөгөн сөзүндө М. Ауэзов «Манасты» изилдеп үйрөнүү ишине 30-жылдардын башынан тартып киришкенин, кийин ошондо жазган ишин бир нече жолу толуктап, кайра иштеп чыкканын айтып, ал кездеги колдо болгон жалгыз вариант Сагымбай Орозбаковдон жазылган тексттер болгондуктан эпоско карата пикир-ой айтууда ошол вариантка таянганын жана ал кездеги фольклористика илиминде өкүм сүргөн, туура эместиги кийин айгинеленген жобо-түшүнүктөргө, айрыкча баатырдык эпосторду феодалдык, княздык-кошундук чөйрөгө таандык чыгарма катары баалаган салтка негизделгендиктен жеке эле Сагымбайдын вариантын гана эмес, жалпы эле «Манасты» феодалдык эпос деген туура эмес корутундуга келгенин, кийин ал көз карашын кайра карап чыгып, Сагымбайдын вариантындагы айрым айтуучу жеке өзү

киргизген терс кошумчалардын бардыгын эскертүү менен коллективдүү чыгарма болгон эпостун негизи элдик деген жыйынтык чыгарганын айтат.

М. Ауэзов конференциянын катышуучуларына кайрылып: «Манас» кыргыз элине керекпи? Курама вариант түзүү мүмкүнбү, мүмкүн болсо кандай ык менен, кантип түзүү керек? – деген үч суроо коюп, ал суроолорго өзү чечмелеп жооп берет.

М. Ауэзов түз, так коюлган биринчи суроого форумдагы негизги докладчы Боровков оң жооп бербегенин, чынында анын докладынын токсон тогуз, проценти терс, бир гана проценти оң көрүнүштөрдү баяндоого арналганын, ал эми кошумча докладдар менен дискуссия катары басма сөзгө жарыяланган материалдардын басымдуу көпчүлүгүндө коюлган суроого так айтылган оң жооп бардыгын белгилейт. Өз ою катары «Манас» кыргыз элине керек – деп, баса айтып, кыргыз тилинин, поэтикасынын, жалпы элдик рухий маданияттын казынасы экендик бул улуу эстеликтин элге керектүүлүгүнүн далили – дейт.

Экинчи суроосуна курама вариант түзүү мүмкүн – деп, муну өз учурунда үч вариантты бириктирип, бир чыгарма түрүндө берген В. В. Радлов небак эле илимде далилдегенине көңүл бурат. «Манастын» түрдүү варианттарында жалпылык мүнөздөгү белгилер эң көп экендигин эскерте келип, ошолордун негизинде курама вариант түзүү керек – деген оюн айтат. Өзү койгон үчүнчү суроого ар бир варианттагы кайталоолорду, кошумчаларды кыскартуу аркылуу эпостун мүнөздүү белгилерин, байыркы көрүнүштөрүн сактоо жолу менен аракеттенүү зарылдыгын эскертет.

М. Ауэзов өз сөзүндө эпостун жаралыш доору жөнүндөгү талаштуу маселеге да кайрылып, бул маселе боюнча негизги докладга Л.И. Климовичтин чыгарманы 16–18-кылымдар арасындагы калмак-жунгар баскынчылыктарына байланыштыруусуна чечкиндүү каршы чыгат жана «Манасты» бир гана тарыхый шарттын учуру менен чектөө туура эместигин белгилейт. Анын ою боюнча эпоско калмак-жунгар доорунун да таасири болушу мүмкүн, бирок чыгарманын уютку-өзөк окуялары элдин алда канча мурдагы тарыхый учурлары менен байланышкан.

М. Ауэзов «Манас» эпосун башка эл өкүлдөрүнө кеңири тааныштырып, улуу эстеликтин кадыр-баркынын өсүшүн камсыз кылуу үчүн анын миң жылдык мааракесин кеңири белгилөө аракетинин кызуу колдоочуларынын биринен болгон, көзү тирүү кездеринде илимий консультант катары юбилейдин даярдык иштеринин баарына активдүү катышкан.

М. Ауэзов 1948-жылы өзү түзүүчү, редактор болуп, «Манаска» тиешелүү илимий иштердин жыйнагын басмага даярдаган. Бирок жыйнак жарык көргөн эмес (ошол М. Ауэзов даярдаган илимий эмгектердин жыйнагы «Манас» героический эпос киргизского народа» – деген ат менен толукталып 1968-жылы С. Мусаевдин редакциясы астында жарык көргөн. Жыйнакка С. Мусаев жазган «От редактора» – деген кириш сөздө жыйнакты даярдоо багытындагы Муктар Оморхановичтин демилгеси, иш-аракети, эмгеги баса белгиленген).

М. Ауэзовдун көркөм чыгармаларынан «Абай жолу» роман-эпопеясы (1955–65-жж.), «Караш-караш окуясы» повести, айрым аңгемелери, илимий эмгектери кыргыз тилине которулуп, жарык көргөн. Казак элинин улуу уулу М. Ауэзовдун кыргыздар арасындагы өзгөчө жогору кадыр-баркынын далилин Бишкек шаарынын чок ортосундагы өзгөчө кооз жайлардын биринен орун алган анын эстелигинен да көрүүгө болот.

АДАБИЯТТАР

¹ *Ауэзов М.* Чыгармалары, 12 томдук – 1–12 т. – Алма-Ата, 1967–1969.

² *Ауэзов М.* «Абай», тарыхый роман, 1–2 китеп. – Фрунзе, 1955–57.

³ *Ауэзов М.* «Абай жолу», роман, 3–4-китеп. – Фрунзе, 1963–1965.

⁴ *Ауэзов М.* «Караш-караш», аңгемелер жыйнагы. – Фрунзе, 1969; Киргизский героический эпос «Манас». – Москва, 1961; «Манас» эпосун изилдөөгө арналган Бүткүл союздук илимий конференция. Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фондусу, инв. № 851, 852, 853; «Манас» энциклопедия, 1-том. – Бишкек, 1998, 317–318-беттер.

РАХМАТУЛЛИН КАЛИМ
(1903–1946)

Адабият сынчысы, коомдук ишмер, Эмгек Кызыл Туу орденинин ээси Рахматуллин Калим Ахмедович Пишпек үйөзүнө караштуу Токмок шаарындагы майда соодагерчилик менен алектенген үй-бүлөдө 1903-жылы октябрь айында туулган. 1921–1924-жылдары Кызыл Армиянын кызматын өтөп келгенден кийин Токмок, Нарын шаарларынын партиялык органдарында, 1925–1927-жылдары ВКП(б) БКнын Орто Азия бюросунда иштеген. 1931-жылы САКУнун экономика факультетин бүтүрүп, 1931–1935-жылдар аралыгында «Кызыл Кыргызстан» газетасында жооптуу редактор, 1935-жылдан кийин «Кыргызстан» мамлекеттик басмасында директор, Кыргыз педагогика институтунда кыргыз адабият кафедрасынын башчысы, 1941–1946-жылдары Кыргызмамбастын бөлүм башчысы, СССР илимдер Академиясынын филиалы болгон Тил, адабият жана тарых институтунда улук илимий кызматкер өңдүү орундарды ээлеген. Ошентип, анын өмүр жолу бара-бара кыргыз басма сөз, адабият майданына биротоло ооп кеткен.

1930-жылдар кыргыз адабиятынын жалпысынан жанданып, активдешип калган учуру болгон. Фольклордук чыгармаларды эл арасынан жыйнап системалаштыруу кыймылы өкмөт тарабынан атайын колго алынып, ага тартылган сабаттуу жаштар – алгачкы кыргыз интеллигенттеринин өкүлдөрү адабиятчы-сынчы аталып, чыгармачылык чыйырларын жогорку патриоттуулуктун духунда баштап калышкан. К. Рахматуллиндин сынчы катары калыптана баштаган адабий тажрыйбасы ошол учурга туш келип, өмүрүнүн акырына чейин ал профессионал кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармачылыгы тууралуу, көркөм

адабияттын жогорку сапаттуулугу үчүн күрөшкөн мазмундуу макалалары менен мезгилдүү басма сөз беттерине тынымсыз чыгып турган.

Согуш учурунда баатырдык духтагы элдик фольклордун үлгүлөрүн бастырып чыгаруу, пропагандалоо проблемасы өтө зарыл болуп, ошого жараша адабият сыны бир кыйла иштиктүү тажрыйба алып, өсүп-өнүгүүсү ыкчамдалган эле. К. Рахматуллиндин «Манас» эпосуна жана манасчылардын чыгармачылыгын изилдөөгө кызуу киришкен мезгили да ошол учурдун талабына үндөш жаралган. Адабият майданынын басып өткөн жолундагы ийгиликтер менен мүчүлүштөр, фольклордук жанрлардын түрлөрү жана маданий-практикалык баалуулугу жөнүндөгү обзордук-информатикалык мүнөздөгү макала-публицистикалар, манасчылар, төкмө акындар тууралуу жазылган биографиялык портреттер улуттук көркөм эстетиканын жаңыланышына жана өсүп-өнүгүшүнө зарыл курал болчу. Ушул этапка байланыштуу К. Рахматуллиндин чыгармачылыгынын илимий-теориялык жаңы чектерге умтулушу кажет эле. Айрыкча эпикалык үлгүлөр башында турган көркөм элдик казынаны окуп үйрөнүүгө, анын ири формасы, кыргыз элини улуттук рухий кенчи болгон «Манас» эпосуна басымдуу кайрылышы да ушунун шарапаты дешке болот. К. Рахматуллин буга чейин да өзүнүн мазмундуу, илимий-теориялык деңгээли алда канча жогору жазылган макалалары, рецензиялары менен профессионалдык адабият таануу чөйрөсүнө кеңири таанылып калган эле. Айрыкча анын «Кыргыз адабияты өсүүдө» (1936). «Кыргыз совет адабиятынын келип чыгышы» (1941) деген эмгектери К. Рахматуллиндин жеке чыгармачылык ийгилиги эле эмес, жалпы кыргыз адабият сынынын илимий-теориялык жактан калыптануусунун активдешкен абалынын бир далили катары көрүнгөн. Анткени эмгек кыргыз адабиятынын актуалдуу проблемаларын аркалап, аны тарыхый-илимий мүнөздө ачып берүүгө иштиктүү аракеттер жасалган. Маселени ар тараптуу кеңири жана терең талдоо максатында ал кыргыздардын революцияга чейинки коомдук ал-ахыбалына, улуттук оозеки маданий казынасына жалпы обзор берүүгө күч жумшаган. Автор өз түшүнүгүндө, кыргыздын профессио-

налдык улуттук поэзиясынын өсүп-өнүгүшүндөгү бирден-бир маданий булак катары Токтогул Сатылганов баштаган эл ырчыларынын таасирин эсептейт, революциянын тарыхый мааниси болгондугун да жашырбайт. Ошентип, фольклордун маани-маңызы, ролу анча эсепке алынбайт. Албетте, жогорудагылар макаланын көп сөздүүлүгүнө жана маселенин бир жактуу каралышына жол бергендигин танууга болбойт эле. К. Рахматуллиндин өз учуру үчүн мазмундуу жазылган бул эмгеги маселени өтө эле созуп баяндагандыгы, цитаталардын узундугу сыяктуу кемчиликтери менен негизги идеясынын илимий жактан чечилишин кетенчиктетип койгон. Бирок эл ырчыларынын чыгармачылыгындагы индивидуалдык оош-кыйыштар тууралуу ой толгоолору менен ачык айтылган акыйкат пикирлери адабият таануу тармагында актуалдуу маселелерди чечүүгө илимий-теориялык сабаты бир топ эле жетилип калган сынчы экендигин далилдеп турат. Ушуга дагы бир мисал «Кыргыз прозаиктери» (1945) деген көлөмдүү обзордук макаласында кыргыз профессионалдык адабияттагы проза жанрынын пайда болуп, өсүп-өнүгүш процессин кылдат анализдеп, андагы жетишкендиктер менен мүчүлүштөргө өзгөчө көңүл бурат. Кыргыз фольклору менен орус адабиятынын проза жанрынын калыптанышындагы ролу жана таалим-тарбиясы жөнүндө терең илимий анализ жасалат. Кыскасы, «...К. Рахматуллиндин макалаларында кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн жана сынчыл ой-пикиринин өнүгүү жолу, андагы маданий-эстетикалык факторлор, алардын мүнөзү туурасында жалпыланган тарыхый-адабияттык ойлор айтылат»¹. Бир кезде кыргыз профессионалдык прозасынын өсүп-өнүгүшүндөгү бирден-бир маданий булак катары эл ырчыларынын гана чыгармаларын түшүнсө, эми «Кыргыз совет адабиятынын калыптанышында жана өнүгүшүндө элдик оозеки чыгармачылык менен катар орус адабиятынын ойногон ролу чоң»² – деп жазат К. Рахматуллин. Ошентип, ал алгач макалаларынан баштап эле кыргыз профессионалдык адабиятынын өсүп-өнүгүү проблемаларын ар тараптуу илимий иликтөөгө багыт алган. Кийинчерээк фольклор таануу илимине аралашып, кыркынчы жылдары «Манастын» кайсы кылымда болгону тууралуу» (1941), «Манасчылар: биографиялык

материалдар» (1942), «Улуу патриот, укмуштуу Манас» (1942), «Эр жигит көркү эл менен» (1943), «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943) деген коллективдүү эмгекте жазылган «Манас» эпосунун изилдениши менен андагы ырым-жырымдардын чагылдырылышы тууралуу ойлору, «Кыргыз адабиятындагы патриоттуулук идеясы» (1945), «Манас» (1945) ж.б. өңдүү көлөмдүү макалалары жарык көргөн. Бул саналган аталыштарга караганда К. Рахматуллин 40-жылдары фольклорист катары өтө жигердүү эмгектенет. Айрыкча согуш мезгилинин күжүрмөн талабына ылайык фольклордогу жана профессионалдык адабияттагы патриоттуулук идеясынын чагылдырылышына өткүр басым жасап, Ата Мекенди урматтоо түбөлүктүү, кылымдардан бери ата-бабадан келаткан прогрессивдүү жаркын идея экендигин атайын пропагандалап, өзүнүн бул илимий корутундуларын дээрлик элдик оозеки чыгармачылыктын байыркы үлгүлөрү болгон макал-ылакап, жомок менен эпостордун мазмунуна таянып чыгарат. «Улуу патриот, укмуштуу «Манас» аттуу өтө пафостуу жазылган макаласында Манас баатыр баштаган кырк чоронун боштондук үчүн багытталган жортуулдары менен кыргыздардын байыркы тарыхындагы күжүрмөн баракчалар качан болбосун бизге жол көрсөткүч идеал болуш керек экендигине ишендирет, мисалга «Манастын» текстинен алынган патриоттук духтагы көркөм саптарды тартат. Кыскасы К. Рахматуллиндин чыгармачылыгы да башка калемдештериндей эле мезгилдин агымына жараша өсүп-өркүндөп отурат. Өзүнүн сынчылдык ордун таасын таап, коомчулукка проблемалуу макалалары менен таанылып келген К. Рахматуллиндин ошондогу күжүрмөн эмгеги кийинки кыргыз адабият таануучулары тарабынан жогору бааланганы да ошого байланыштуу³. Фольклор изилдөөчү катары анын ысымын кыргыз адабият тарыхында калтырган «Манас» проблемасына арналган диссертациялык ишинин бөтөнчө ээлеген орду бар. Анткени, манасчылык өнөрдү аркалагандардын чыгармачылыгы менен эпостун көрүнүктүү эки вариантын (С. Орозбаков менен С. Каралаевдин) илимий-теориялык талдоого алгандардын алгачкыларынын бири ушул К. Рахматуллин болгон. Тилекке каршы бул диссертация автордун

мезгилсиз өлүмүнө байланыштуу корголбой калып, кийин казак жазуучусу, көрүнүктүү илимпоз, коомдук ишмер, «Манас» эпосун изилдөөгө чоң салым кошкон М. Ауэзов (1897–1961) тарабынан редакцияланып, 1968-жылы «Манасчылардын чыгармачылыгы» деген ат менен орус тилде жарык көргөн⁴. Ал: Кириш сөз; манасчылардын өмүр баяндарына байланыштуу маалыматтар; Сагымбай менен Саякбайдын варианты боюнча эпостун сюжеттерин салыштыруудан жана корутундудан турат. Манасчылык кесипке байланыштуу легендарлык айтуучулар тууралуу терең ой жүгүртүлөт. Айтор автордун түшүнүгүнчө «Манас» айтуу өнөрү мындан 500 жыл илгери жашап өткөн Токтогул ырчы менен XII кылымда жашаган Нооруз деген адамдан бери келаткан тамыры бир топ терең салттуу чыгармачылык кесип эсептелип, ысымдары эл оозунда сакталган жомокчулар Келдибек Карыбозов, Балык (Бекмурат) Кумаров, анын уулу Найманбай, Тыныбек Жапиев, Чоюке Өмүров тууралуу кагазга түшкөн биографиялык маалыматтар да К. Рахматтуллиндин көз жаздымында калбаган. Манасчылыктын калыптанып такшалышы, ортодогу чыгармачылык байланыштар, таалим-таасир проблемасы, кереметтүү түштөрдүн ролу манасчылардын школалары ж. б. тууралуу кеңири мүнөздөгү илимий ой жоруулар бул эмгектин негизги бөлүктөрүн ээлейт. Революциядан кийин жашаган замандаштары С. Орозбаков, С. Каралаев, Тоголок Молдо, Ш. Рысмендеев, М. Мусулманкулов, Ж. Кожеков, А. Рысмендеев, Ы. Абдырахманов жөнүндөгү биографиялык маалыматтар кеңири камтылат. Манасчылык өнөрдүн татаал сырлары ачылат. Жалпылап айтканда ал али бети ачыла элек «Манаска» байланышкан актуалдуу проблемаларды көтөрүүгө бел байлап, «Манас» эпосунун баатырдык мүнөздөгү идеялык-көркөмдүк мазмуну, образдар системасы, кыргыз фольклорундагы «Манас» эпосунун ээлеген орду, эстетикалык нарк-насили, аны карегиндей сактап келген айтуучулардын залкарларынын варианттары, чыгармачылык өзгөчөлүктөрү тууралуу кеңири анализ жүргүзөт.

Адатта манасчылар өзүнөн мурункулардан таалим-тарбия алганына караганда кереметтүү жеке түштөрүнүн ролун жогору баалашат. Муну менен алар «Манастын»

эле аброюн көтөрүшпөстөн, өздөрүнүн чыгармачылыгын да жогору жактагы сыйкырдуу күчтүн таасири астында жаралган касиеттүү туунду катары түшүндүрүүгө аракеттенишет. Буга карата К. Рахматуллин жаш талант жалаң гана сырдуу түштөрдүн касиети менен чыныгы манасчы болуп чыкпастыгын туура белгилеп, тескерисинче, жеке инсандын түш көрүүсүнө «Манас» жомогунун мазмунуна, аны аткарып жаткан адамдын талантына болгон жаш адамдын өтө дилгирлиги түрткү болорун белгилейт⁵. Чынында жеке талант менен бирдикте чыгармачылык байланыштар, таалим-таасир маселеси чечүүчү орунда турарын турмуштук фактылар менен далилдөөгө аракеттенет. Бизге жеткен конкреттүү маалыматтарга таянсак, залкар манасчылар С. Орозбаков агасы Алишерден, С. Каралаев Чоюкеден (Чойке деп да айтылат), Ш. Рысмендеев Балыктан, Б. Сазанов менен Тоголок Молдо Тыныбектен ж. б. үлгү алуудан башташкан. Бара-бара таалим-тарбия алуунун аренасы арылап, манасчылар алыстан ат арытып издеп жүрүп айлап-жылдап эл ичиндеги атактуулардан үйрөнүшкөн. Шапактын айтуусу боюнча андан белгилүү манасчы Чоңбаштын (Нармантай) кабарын уккандан кийин С. Орозбаков атайылап барып, таалимин алган, ыкмаларын үйрөнгөн. Сагымбайды айттырып көрүп мүчүлүш жактарын түзөгөн Келдибек манасчы болгон ж.б. Мындай мисалдар ар бир манасчынын жеке чыгармачылыгынын эволюциясына байкоо салганда даана көрүнөт. Кыскасы, К. Рахматуллиндин ушул негиздеги илимий тактоолорунун кийинки «Манас» изилдөөчү окумуштуулар тарабынан колдоого алынып келатышы бекеринен эмес. Айтылып жүргөндөй, манасчылык өнөргө баш оту менен кирип кетүү ар бир инсандын эле колунан келе бербейт. Чымыны бар таланттуу ар бир адам адегенде оозеки чыгармачылыктын майда жанрларын үйрөнүүдөн, аны эл алдында аткаруудан баштайт. Бул узак процесс ошол жаш таланттын ачылышы, андан ары өсүп-өнүгүшү, жетилиши, эл баалаган чоң манасчы деген бийик даражага жетиши менен аяктайт. Мына ошол узак, татаал жолго туруштук берген чыныгы таланттын чыгармачылык репертуарын эми «Манас» гана ээлеп калат да манасчылык өнөр

өмүр бою аркалаган ардактуу кесибине айланат. Ал адам ошондон кадыр-барк табат, эл алдында «Манас» айткан сайын зоболосу көтөрүлүп, чыгармачылыктын шамы жанат. К. Рахматуллин мына ошондой татаал жана ардактуу жолду басып, кыргыз элине аттын кашкасындай белгилүү, белдүү болуп калган чоң жомокчулардын өмүр баянынан тартып чыгармачылык чыйырына жалпы илимий экскурс жасайт. Анын ою боюнча: «Бардык манасчылар алгачкы ирээтте тиги же бул деңгээлде импровизатор-ырчылар болушкан. Айрымдары манасчы болгондон кийин да башка жанрлардын үстүндө да чыгармачылык ишин токтотушкан эмес. Бирок, алардын негизги репертуарын «Манас» эпосу түзөт. Ошондой болсо да манасчылар негизинен фольклордун бардык жанрларын билишет жана эл арасында аткарышат»⁶. С. Орозбаков адегенде эгин эгип, мал багып, майда чарбачылык менен алектенип жүргөн эле адам болот. Алгачкы мезгилинде элдик оозеки чыгармалардан үйрөнүп, эл алдында аткарып, өзү да ыр, кошок чыгара коюп жүрөт. С. Каралаев да Чоюкеге жолукканга чейин эле лирикалык ырлар аткарып, ошол эле мезгилде «Манастын» текстине абдан дилгирленип жүргөн учуру болот. Эпостун үч бөлүгүн тең айта билгендерден Тоголок Молдо акын чоң атасынын (Музооке) жана өз атасынын таасири астында бала күнүнөн элдик ыр-күүлөргө жакын болуп, сабаттуулугуна байланыштуу эпостун сөздөрүн Тыныбек менен Сагымбайдан жазып алып үйрөнөт. Шапак Ырысмендеев манасчылыкка чейин эле эл арасына ырчы катары таанылып калат, М. Мусулманкулов, Ж. Кожеков, А. Рысмендеевдер да адегенде ырчы катары калыптанышкан. Булардан чыгармачылыгы менен аздыр-көптүр айырмаланган инсан-манасчы, фольклор жыйноочу, ошону менен кыргыз элине эбегейсиз эмгек калтырган, «Манас» эпосунун үч бөлүгүн тең жазып да, айта да билген куйма кулак, өтө таланттуу адам – Ы. Абдырахманов. Бизге белгилүү Ы. Абдырахмановдун жыйноочулук практикасы анын эстетикалык кругозорун уламдан-улам тереңдетип, эстеп калуу жөндөмүнүн гениалдуулугу менен манасчы катары да чоң таланттардын катарына кошулган. Ал бизге жеткен манасчылардын көбүнүн варианттарынын ка-

газга түшүрүлүшүнө түздөн-түз аралашкан. С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттарын жазууда эбегейсиз чыдамдуулук көрсөткөн. К. Рахматуллин муну өз мезгилинде туура түшүнүп, төмөнкүдөй жогору баа берген: «Абдырахманов көп жылдык каржалган мээнет менен кыргыз фольклорун, айрыкча «Манасты» эң сонун үйрөнгөн. Эми ошол зор поэманы жатка айтып бере алат. Мына ошентип, ал биз үчүн өзүнчө бир рапсод болуп калды»⁷.

К. Рахматуллин манасчыларды «рапсод» жана «аэд» деп бөлүштүрүп берет. Автордун ою боюнча чоң манасчылар аэддерге кирет. Анткени алар чыгармачыл адамдар катары эпостун текстине өз кошумчаларын кеңири кошуп айтышат. Рапсоддор болсо, жаттап алган чакан тексти өзгөртпөй гана айта беришет⁸. Албетте Ы. Абдырахмановду рапсод атоонун өзү бир караганда талаш-тартыштуу маселе. Ал эпостун үч бөлүгүн тең билген, эл алдында айта алган, кагазга өз вариантын жазып калтырган адам. Ы. Абдырахмановдун өзүнүн эскерүүсүнө караганда ойноо кезинен баштап эле Акылбек, Жандаке, Байжан, Отунчу, Жакшылык, Дыйкамбай, Сагымбай өңдүү замандаштарынан «Манасты» үзбөй уккан. Анын чыгармачылыгын атайын илимий изилдөөгө алган фольклористтер акыйкат белгилегендей, сыртынан бир караганда Ы. Абдырахманов финдердин «Калеваласын» түзүп чыккан Элиас Ленротко да окшошот. Бирок Э. Ленрот руналарды эл арасынан чогултуп, формасы, стили боюнча бир түргө келтирип, сюжети ирээттүү бир чыгарма жаратса, Ы. Абдрахмановдун көз алдында толук кандуу даяр канча вариант турду. Ал ошолордун баарынын каймагын калшып алган туунду жаратууга мүмкүнчүлүгү болду. Ошентип К. Рахматуллиндин бул эмгегинин баалуулугу биринчилерден болуп манасчылык өнөрдүн кандайча калыптанып, өсүп-өркүндөй тургандыгын илимий көз карашта иликтеп, аты унутулуп бараткан манасчыларыбыз тууралуу кызыктуу материалдарды системалуу түрдө бергендигинде жана залкар манасчыларыбыз болгон С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттары аркылуу ар биринин айтуучулук чеберчилик өзгөчөлүгүн ачкандыгында. Ошондой эле эпостун традициялык канвасын туура белгилешинде. Бул максатты ишке ашырууда ал С. Орозбаков

менен С. Каралаевдин варианттарын В. В. Радлов жазып алган «Манастын» текстине салыштыра берет. Натыйжада 1885-жылы жарык көргөн В. Радловдун вариантында⁹ эпостун үч бөлүмү («Манас», «Семетей», «Сейтек») тең сюжеттик канвасы боюнча бүгүнкү бизге тааныш традициялуу нукта берилгендиги б. а. эпостун салттуу сюжетинин калыптанып канчадан бери жашап жаткандыгы далилденет. Натыйжада К. Рахматуллин бул үч вариант аркылуу кылымдардан бери оозеки таралып келген «Манас» жомогунун башкы темасын, негизги идеясын, окуясынын өнүгүш жолун жана ар бир варианттын өзгөчөлүктөрүн дааналап берүүгө жетишкен. Улуу манасчылар С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттарын кеңири салыштырып, ар кимисинин артыкчылыктарын өзгөчө белгилөө менен К.Рахматуллин өзүнүн да «Манас» эпосунун табиятын канчалык деңгээлде өздөштүргөнүн, туйганын көрсөтүп турат. Эпостун традициялуу сюжетиндеги жекече өзгөчөлүктөрдү ажыратып, анын конкреттүү жолдорун ачып берүү аркылуу К.Рахматуллин С. Орозбаковдун вариантын кыргыз фольклорундагы мыкты чыгармалардын катарга кошот. Андагы согуштук эпизоддордун, социалдык-турмуштук, фантастикалык окуялардын жогорку көркөмдүктө сүрөттөлгөнүнө зор баа берет. Ал эми В. Радловдун жазып алган вариантына С. Орозбаков кирген топтун өкүлдөрүнүн варианттары өтө жакын экендигин көрөт. Анын объективдүү себептери болушу мүмкүн. Башкача айтканда В. Радловго «Манастын» текстин айтып берген манасчы менен С. Орозбаковдун бир булактан таалим-тарбия алышы, чыгармачылык байланыштардын бирдейлиги ж. б. К. Рахматуллин С. Орозбаковдун вариантын жогору баалоо менен бирге айтылып жүргөндөй, диний көз караштардын, пантюркстик идеялардын бар экендигин да даана белгилейт. Анын объективдүү себеби катарында манасчынын динчилдиги менен сабатсыздыгын көрсөтөт. Манастын Илья Муромец, Наполеон менен болгон согуштарын жалпы традициялык сюжетке тиешеси жок катары эсептейт¹⁰. Ал эми С. Каралаевдин варианты композициялык курулушу, окуяларды баяндоо стили боюнча С. Орозбаковдон бир топ айырмалуу экендигин туура сезет. С. Каралаев башында турган манасчылардын тобуна

М. Чокморов, Д. Кочукеев, А. Азизов ж. б. кирет. Ошону менен бирге эпикалык каармандардын трактовокаланышындагы айырмачылыктар менен бирге жалпы эпостун темасы, идеясы, сюжет куруудагы негизги жол-жоболор традициялуу экендигин туура байкаган К. Рахматуллиндин илимий корутундулары илимий коомчулукка өзүнүн тууралыгын канча жолу далилдеди. Тилекке каршы, изилдөөсүн андан ары улантууну көздөгөн максатына жетпеген кыска өмүрүндө К. Рахматуллин кыргыз адабият сынына, фольклористикадагы манастануу илимине бараандуу из калтырып кеткендиги талашсыз. Анын калеминен Т. Сыдыкбеков менен бирге жаратылган «Манас менен Алмамбет» аттуу пьеса да согуш мезгилинде республикалык театрларда коюлуп, элди патриоттук, баатырдык духка үндөп турган. Ошентип, К. Рахматуллин өмүрүнүн аң-сезимдүү бүткүл учурун, болгон эрудициясын кыргыздын өлбөс-өчпөс эпосу «Манаска» арнап жүрүп, 1946-жылы көз жумган.

АДАБИЯТТАР

¹ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том. – Фрунзе, «Илим», 1987, 488-б.

² *Рахматуллин К.* Киргизская литература и литературоведение за 20 лет/В сб. Наука в Киргизии за 20 лет. – Фрунзе, 1956, С. 197–207.

³ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1т. – Фрунзе, «Илим» 1987, 364-Б.

⁴ «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, «Илим», 1968, С. 75.

⁵ *Рахматуллин К.* Эпос «Манас» и его сказители. Фонду, инв. № 905, 216-Б.

⁶ *Рахматуллин К.* Манас. Материалдар жана изилдөөчүлөр. Фонду, инв. № 1289, 255-Б.

⁷ *Рахматуллин К.* Творчество манасчи./В кн.: «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Фрунзе: «Илим» 1968, С. 89.

⁸ Ошондо. Стр. 93.

⁹ *Радлов В. В.* Образцы... Ут., 1885 г.

¹⁰ *Рахматуллин К.* Творчество манасчи... стр. 84–85-б.

МАРГУЛАН АЛКЕЙ
(1904–1985)

Маргулан Алкей Хакан уулу 1904-жылы Павлодар областына караштуу Баянайыл районунда туулган, казак элинин көрүнүктүү илимпозу, Бүткүл Союздук География коомунун анык мүчөсү, филология илимдеринин доктору, Казак ССР ИАнын Академиги, профессор. Анын окумуштуулук даражасы көп кырдуу: тарых, археология, адабият жана маданият туурасында төрт жүзгө жакын илимий эмгектердин, макалалардын автору. 1957–67-жылдары Ч. Валихановдун адабий-илимий мурастарын, анын ичинде «Манаска» тиешелүү эмгектерин да ирээттеп, алты томдук чыгармалар жыйнагын чыгарууга жетекчилик кылган. А. Маргуландын «Манас» эпосун изилдөөгө айрыкча сиңирген эмгеги катары Ч. Ч. Валиханов жаздырып алган «Көкөтөй хандын жомогун» СССР илимдер академиясынын алдындагы Азия элдеринин институтунун архивинен таап (1965-ж.) жарыялап, «Шокан және «Манас» аттуу монографиясын жазгандыгы болуп эсептелет. (1973-жылы «Көкөтөйдүн ертегиси» деген ат менен казак тилинде да бастырып чыгарган². Араб графикасы менен жазылган бул текстти текстологиялык жактан тактап К. Ботояров 1979-жылы «Ала-Тоо» журналына (№ 7) жарыялаган эле. Текст 1994- жылы «Көкөтөйдүн ашы» деген ат менен китеп түрүндө кайрадан жарык көргөн).

«Шокан жана «Манас» – А. Маргуландын буга чейинки макалаларында³ айтылган ойлорунун кеңейтилген, тереңдетилген илимий жыйындысы эсебинде жарык көргөн. Ал казак тилинде, эки бөлүктөн: «Манас» эпосу жөнүндөгү илимий иликтөөдөн жана Ч. Валиханов жаздырып алган «Көкөтөй хандын ертегиси» деген кол жазманын фото

көчүрмөсүнөн турат. Биринчи бөлүк «Манас» ырын жазып алуу тарыхынан» деген глава менен ачылып, төмөнкүдөй бир катар маанилүү фактылар тууралуу сөз болот. Бизге белгилүү Ч. Валиханов кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгына атайын көңүл бөлүп, «Манастан» баштап тарыхый санжыра-уламыштарды да чогулткан адам. Илимде Ч. Валихановдун варианты деп шарттуу түрдө аталып жүргөн «Көкөтөй хандын жомогу» араб ариби менен жазылган 47 барактан турган 3319 сап ыр, тексттин төрттөн бир бөлүгү – Жаш Айдардын эр Кошойго кабарга барганына чейин Ч. Валиханов тарабынан орусчага которулган. Сүрөттөлгөн окуянын негизи С. Каралаевдин вариантына жакын, башкача айтканда, Ысык-Көл школасындагы манасчыларга таандык сюжеттик нук сакталган. Мына ушул материалды архивден издеп тапкандан кийин: «Жүз жыл бою архив түпкүрүндө жоголуп жаткан бул асыл кенчтин акырында табылганы «Манас» эпосун изилдөөчү илимпоздорго жаңыдан булактын кайнар көзүн ачкандай болду» деп А. Маргулан өзү да кыргыз илими үчүн кубанганын жашыра алган эмес. Чынында бул табылга кыргыз фольклористтерин эле эмес, А. Т. Хатто сыяктуу чет элдик окумуштууларды да кайдыгер калтырган жок. Кыскасы, Ч. Валиханов жаздырып алган ошол тексттин өмүрү кайрадан жаңырып, жашаргандай болду.

«Түп нусканын сырткы көрүнүшүнө караганда материалды Чокондун өзү эмес, араб ариби менен бир топ жакшы жаза билген, Чоконду ээрчип жүргөн казак жигити жазган сыяктуу. Манасчынын айткан темпине үлгүрө албай ал калтырып кеткен сөздөрдү Чокон өз колу менен кошуп олтурган» деп болжолдойт А. Маргулан. Кыргыз илимий коомчулугунун айрым өкүлдөрүн текстти казак жигитинин жазышы жана Ч. Валиханов өз колу менен жазылбай калган сөздөрдү кошумчалап, оңдоп-түзөп отурушу деген пикир анча ынандырбайт. Анткени экөөнө тең эле суудай тынымсыз агылып жаткан кыргыз сөздөрүн эске тутуп, үлгүрүп жазып алыш өтө эле кыйынга турмак деген күдүк ойду пайда кылат. Биздин оюбузча чынында бул анчалык деле принципиалдуу маселе эмес. Ким жазса да материалды биринчилерден болуп Ч. Валихановдун

жыйнагандыгы, жүз жыл бою басылып жаткан жеринен аны А. Маргуландын кайрадан ачкандыгы качан, кайда болбосун тарыхый факт катары кала бере турганы танылгыс нерсе.

А. Маргулан ушул кол жазманын табылыш тарыхына байланыштуу белгилүү татар илимпозу, таланттуу тарыхчы, педагог жана агартуучу Хусаин Фаизханов (1828-1866) деген адам тууралуу атайын токтолуп өтөт. Материалды издөө салганда ошол адамдын «Манастын» үзүндүсүнө болгон ынтызарлыгынан улам бир кезде досу Ч. Валихановго кайрылган каттарынын А. Маргуланга туура багыт бергендигин белгилейт. Чынында «Көкөтөй хандын жомогу» өзгөчө айтылган оригиналдуу чыгарманын бир эпизоду экендигин терең туюп-сезип, ага чындап назарын салган Хусаин Фаизханов жөнүндө кыргыз фольклористтеринин колунда буга чейин кеңири маалыматтын болбогондугу албетте, өкүндүрбөй койбойт. Бул кемтикти толуктоодо да А. Маргуландын ушул эмгеги зор көмөк көрсөтөөрү айтпасак да белгилүү. А. Маргуландын билдирүүсүнө таянсак, Ч. Валихановдун казак-кыргыз фольклоруна болгон кызыгуусу кадет корпусунда окуп жүргөндө эле Н. Ф. Костылецкий ысымындагы мугалиминин лекцияларынын таасири астында өөрчүгөн. Ал адам өзү архивден тапкан же шакирттери аркылуу чогултулуп колуна тийген элдик оозеки чыгармачылыктын түрдүү туундуларын лекцияларында кеңири пайдаланып, орусча котормолорун Петербург университетинин профессору И. Н. Березинге жөнөтүп турган экен. Алардын арасында кыргыздардын бугу уруусунун бийлеринин 1815-жылы генерал Глазанапка жазган каты менен бирге «Коңурбай» («Эр нура»), «Карабаш уулу – Манас» аттуу элдик чыгармалар учурап, сыртына Н. Ф. Костылецкий өз колу менен «баатырдык эпос» деп жазып коюптур. Кыскасы, А. Маргуландын изилдөөсү боюнча кыргыз-казак фольклоруна айрыкча кызыгып, алгач жыйноого аракет кылгандар орус, татар ж. б. улуттун өкүлдөрү болуптур. Алардын ичинде жогорку билимдүү барон Врангель К. Л. (буга чейин Франель деп ката жазылып жүргөн) И. Штейнгель, М. В. Ладыженский, И. Беленцин, А. А. Сотников, М. И. Венюков, татар мугалим-

дери Бахтияр Абдул-Уахай, Габдулла Боби, Хасан-Гали, К. Мифтаков ж. б. болушкан. Кыскасы, А. Маргуландын бул эмгегинин «Манас» ырын жазып алуу тарыхынан» деген главасынан кыргыз фольклористтерине ысымы белгилүү да, белгисиз да окумуштуу агартуучулардын эмгектери тууралуу кеңири маалымат алууга болот. Андан кийинки «Ырдын мазмуну, сюжет курулушу» деген главада Ч. Валихановдун материалынын тарыхый даректер менен болгон үндөштүгү, этнографиялык фактылардын орун алышы, башка варианттар менен жакындыгы жана өзгөчөлүү жактары терең талкууланат. Натыйжада автор эпоско байыркы архаикалык катмарлардан тартып XVIII кылымдын реалдуу тарыхый окуяларынын жаңырыктары да ургаал катышкандыгын туура белгилейт. А. Маргулан Ч. Валихановдун вариантын В. Радлов жазып алган «Бокмурун» деп аталган текст менен салыштырып көрүп, экөө бири-бирине мазмун, көлөм жактан окшош деп табат. Айырмасы – В. Радловду ак падышадан келген өкүл деп түшүнгөн манасчы Манасты ак падышанын карамагындагы баатыр катары бурмалап айткандыгында дейт. Бул вариантка кеңири токтолуу менен француз илимпозу Паве де Куртеильдин илимий көз карашындагы каталыкты, тактап айтканда анын көчмөндөр менен отурукташкан калкты бири-бирине кескин карама-каршы мамиледе көрсөтүүгө жасаган аракетин сындайт. А. Маргулан байыркы көчмөн уруулардын жоокерчилик турмушундагы жорук-жосуну, адамды акыркы сапарга узатуу менен байланышкан каада-салты (коштошуу, эскерүү, кошок кошуу, мүрзөсүнө белги орнотуу, мал союп аш берүү) мурунку сак, гун урууларынан бери карай казак, кыргыз калкына тарап, сакталып калган архаикалык элементтер катары трактовкалайт. Кошок жанры байыркы түрк урууларынын баатырдык доорунда жаралган каада-салтырынын бир түрү экендигин аныктоодо Махмуд Кашкаринин сөздүгүнө таянат. А. Маргуландын бул эмгегиндеги дагы бир маанилүү бөлүгү «Ырдагы эрдик белгилер, киши, эл аттары, алардан тарыхый негизи» деп аталат. Мында «Манастын» мазмуну, композициялык курулушу, андагы баатырдык белгилер, окуяларга катышкан эпи-

калык каармандардын тарыхый фактылар менен карым-катышы каралат. Автордун ою боюнча эпостогу каармандар жана алар катышкан окуялар Караханиддер дооруна туура келет, башкача айтканда башкы каарман Манастын прототиби Караханиддердин династиясына байланыштуу XI кылымдагы Ат-Башынын башкаруучусу Жакып-тегиндин баласы Манас. Чынында мындай тарыхый факты эч жерде так айтылбайт. Бирок көпчүлүк окумуштуулар ушул пикирди колдоп жүрүшөт. Манасовед Э. Абдылдаев: «...эпостун борбордук каарманы жөнүндөгү маселени да ошол эле Караханиддер мамлекетинин сферасындагы кырдаалдарды иликтөө менен илимий жактан чечүүгө толук мүмкүндүк бар» – дейт. А. Маргулан болсо эпостогу баатырдык белгилердин салттуулугу менен катар адам, эл, уруу аталыштарындагы окшоштуктарды табат. Ал «Манас» эпосунун келип чыгышы тууралуу проблеманы козгогондо IX–X кылымдарды ичине камтыйт деген М. Ауэзов менен А. Н. Бернштамдын көз караштарын колдойт, кыргыздардын уйгур кандыгын жеңип, Бейжинди (Бешбалыкты) алышы эпоско негиз болгондугун тарыхый фактылар менен бекемдөөгө басым жасайт. «Манас» эпосундагы Ажыбай, Үрбү, Эр Көкчө, Эр Кошой, Баймат, Каратокко, Алооке, Бообек, Мажик өңдүү традициялуу эпикалык каармандардын ысымдарын казак урууларынын аталыштары менен байланыштырып, алардын казак экендигин далилдөөгө көп күч кетирет. Ошону менен бирге «Манастагы» ичкиликтер деп аталган уруулар тобу кыргыздарга кошулган казактар эмес бекен? – деген терең сырдуу собол таштайт. Бул пикир өз учурунда Э. Абдылдаев тарабынан объективдүү сынга алынган. Чынында өзү тааныш болгон варианттардагы сырткы окшоштуктарга таянып, «Манастагы» сүрөттөлгөн эпикалык окуяларды казактарга көбүрөөк тартып, «Манастын» тарыхый негизи казак урууларынын баатырдык чөйрөсүндө калыптанган деген сыяктуу пикирди таңуулагысы келет. Буга жооп ирээтинде Э. Абдылдаев төмөнкүдөй принципалдуу оюн билдирген эле: «Албетте, А. Маргуландын мындай көз карашына кошулууга эч мүмкүн эмес. Анын маданий мурастарга натура позициядан мамиле кылгандыгы айкын байкалып турат.

«Манас» эпосу менен башка коңшу элдердин (өзбек, казак, кара калпак) эпикалык традицияларынын ортосунда айрым жалпылыктар менен катар орток элементтердин да болгондугун эч танууга болбойт. Бирок анын эң негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири катарында генетикалык жагынан байланыш болгон башка улуттук версиясынын жоктугун, анын тарыхый негизи кыргыз элинин борбордук яросун түзгөн конкреттүү эпикалык чөйрөдө (кыргыз-кыпчак этникалык тобу) гана пайда болгондугун, элдин тарыхый тагдыры менен тике шартталышкан түрдө өнүгүп келгендигин жана кыргыз элинин гана нукура улуттук эпопеясы экендигин баса көрсөтүүгө болот».

Жыйынтыктап айтканда, жогоркудай талаш-тартыш жарата турган ой-пикирлери менен катар А. Маргуландын бул эмгеги «Манастаануу» илимине чоң салым кошту. Эмгек көп архивдик материалдардын, тарыхый фактылардын негизинде келип чыкты. Автордун башкы концепциясы боюнча алганда «Манас» эпосу көп кылымдын чыгармачылык көркөм туундусу. Анын түпкү идеясы чапкынчылык эмес, тескерисинче, сырткы жоонун баскынчылыгынан эли-жерин сактоо, ал үчүн өмүрүн арноо, керек болсо өлүмгө баруу – мына ушунун өзү эпостун негизги сюжети. «Манастын» эзелки мазмуну Орхон-Енисей жазуулары менен тыгыз байланыштуу. Анын эң алгачкы калыптанышына Түрк каганаты кезиндеги кытай башчыларынын баскынчылыгына каршы жүргүзүлгөн баатырдык күрөштөр, Бейжиндин (Бешбалык) тегерегиндеги нечен ирээт кайталанган кандуу согуштар зор өбөлгө болгон. А. Маргулан «Манастын» жаңыдан калыптануусуна ногойлу-кыпчак заманы чоң роль ойногон деген Ч. Валихановдун пикирине кошулат. Ч. Валихановдун айтуусу боюнча ногойлу деп мурунку Дешти-Кыпчак улусуна кирген казак, каракалпак, кыргыз урууларынын тобу аталат. Алардын XIV–XVI кылымдардагы тарыхый окуялардын негизинде чыккан «Едиге», «Эркөкчө», «Манас», «Орок», «Шоро» деген чыгармаларындагы эпикалык каармандардын чыныгы прототиптери тарыхта жашап өткөн адамдар, «Манастагы» «Алмамбеттин окуясы» түрктөрдүн «Огуз-намеси» менен байыркы бир реалдуу окуянын негизинде жаралышы мүмкүн.

А. Маргуландын көңүлүн өзүнө бурган «Манастан» орун алган тарыхый даректердин дагы бири – Ойрот, Жунгар доору, Жунгар чабуулу Казакстан менен Орто Азиядагы эң соңку чоң окуя болгондуктан, алардын оозеки чыгармаларында эпикалык душманды жалпысынан «калмак» деген ат менен атоо салтка айланган. Ошентип, А. Маргуландын пикири боюнча «Манас» эпосу байыркы мифтен баштап Орто кылымдардагы (XIII–XV) ногойлыкыпчак мезгилинин уламыштарын, баатырдык ырларын, Жунгар чабуулунун даректерин, XIX кылымдагы Кокон хандыгы менен байланыштуу карым-катнашты, Кашкардын Жангир кожосун, Россиянын ак падышасын – баарын ичине сиңирип келген көп катмарлуу чыгарма.

АБРАМЗОН САУЛ МАТВЕЕВИЧ
(1905–1977)

Саул Матвеевич Абрамзон 1905-жылы 5-июлда мурунку Орел губерниясынын Дмитров шаарында кол өнөрчү саат мастеринин үй-бүлөсүндө туулган. 1922-жылы совет мектебинин II баскычын бүтүргөн. Ошол жылы Ленинград айыл чарба институтуна кирген. Бирок, 1924-жылы ал окуу жайынан Ленинград университетинин түрк адистер бөлүмүнө которулган. Анын жетекчилери көрүнүктүү этнограф-түркологдор А.Н. Самойлович, С.Е. Малов болгон.

Саул Матвеевич студенттик жылдары өз демилгеси менен эки жолу этнографиялык саякатка барган. 1924-жылы Ярославль губерниясынын Пошехоно-Володарский уездинде, 1925-жылы Кыргыз Автономиялуу облусунун Каракол округунун этнографиялык экспедициясында болгон. Ал эми 1926-жылы Кыргыз Илимий Комиссиянын чакыруусу менен Кыргызстанга иштөөгө келген. Ушул мезгилден тартып Саул Матвеевичтин илимий жана педагогикалык иши Кыргызстан менен байланышкан. Ал эмгек жолун облустук музейдин илимий кызматкерлигинен баштаган. Андан кийин адегенде Кыргыз АССР эл комиссарлар советинин алдындагы Край таануу боюнча илим изилдөө институтунун директорунун орун басары, анан институттун «Адам» секциясынын жетекчиси болгон. Мындан тышкары Мамлекеттик музейдин илимий катчысы катары иштеген. Андан соң Саул Матвеевич Кыргыз эл агартуу комиссариатынын алдындагы Чыгыш таануу институтунун директорунун милдетин аткарган. 1931-жылы анын директорлугуна дайындалган. Бирок ошол эле жылы турмуш шартына байланыштуу Ленинград шаарындагы Миклухо-Маклай атындагы этнография институтунун бө-

лүмүнө которулуп, анын Орто Азия, Казакстан жана Кавказ элдеринин этнография секторун өмүрүнүн аягына чейин жетектеген.

Саул Матвеевич кыргыз этнографиясын изилдөөнүн негиз салуучусу десек болот. Ал кыргыз элинин этнографиясын, адабиятын жана маданиятын иликтеп, көптөгөн эмгектерди жараткан¹. Ал кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын биринчиден тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрү үчүн баалуу булак катары пайдаланган, экинчиден анын текстерине нагыз фольклорист-изилдөөчү катары илимий анализ жасаган.

Саул Матвеевич советтик этнографиядан биринчи болуп «Манас» эпосун этнографиялык жагдайда изилдөө проблемасына жол ачкан. Ал кыргыздардын көп кырдуу тиричилигиндеги, салт-санаасындагы унут болуп кеткен көптөгөн этнографиялык кызык окуялардын, фактылардын «Манас» эпосунда чагылышы эпостун этнографиялык булак катары теңдешсиз материал берерин жана аларды изилдөө кыргыз маданиятынын тарыхын, анын ар түрдүү этаптарын ретроспективдүү түрдө эң байыркы элементтерин ачууга мүмкүндүк берет деп белгилеген. Анын бул багыттагы эмгектери «Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары» деген фундаменталдуу монографиясында жана «Баатырдык «Манас» эпосу кыргыз маданиятынын эстелиги», «Кыргыздын баатырдык «Манас» эпосу – этнографиялык булак», «Кыргыздардын «Манас» эпосундагы этнографиялык сюжеттер», «Кыргыздардын аскер уюмунун жана техникасынын белгилери», «Кыргыздардын уул асырап алуу салты» ж. б. макалаларында жарыялаган. Ал минтип жазат: «Кыргыздардын баатырдык эпосу «Манастын» мазмуну менен алдын ала, бирок азырынча жалпы мүнөздө болгон таанышуу оозеки эл чыгармачылыгынын көлөмү боюнча залкар казынасы зор көркөмдүк баалуулукка гана ээ болбостон, кыргыз элинин өткөндөгү бай саясий жана жоокердик турмушун чагылдырган өзүнчө бир поэтикалык жылнама гана болуп саналбастан, ошондой эле өтө бай этнографиялык булак, кыргыздардын элдик маданиятынын оригиналдуу эстелиги да болуп саналарына бизди

ишендирип олтурат». Дагы бир жеринде «Манас» эпосу кыргыздардын дүйнөгө көз карашын жана турмуш тиричилигинин көптөгөн тараптарын баяндап жазууга мүмкүндүк берүүчү мол этнографиялык материалды камтып турат. Ал материал эпостун «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Көкөтөй кандын ашы», «Манастын өлүмү жана аны көмүү» жана башка эпизоддордо алда канча толук берилген»² – деп жазып, өзү көрсөткөн эпизоддордун ар бирине өз-өз алдынча токтолуп, кеңири этнографиялык анализ жасайт.

Ал эми кыргыздардын аскер уюмунун жана техникасынын белгилери деген макаласында эпостогу кыргыздардын аскер уюмуна, алардын согуштук техникасына жана жалпы эле жоокердик искусствосуна тийиштүү материалдарга, атап айтканда, кошунду түзүүнүн системасына жана анын структурасына аны башкаруу уюмуна, согуштун жүрүшүндө колдонуучу техникасына, согуш ыктарына курал-жарактарына, аскер кийимдерине, ок-дарысына, азык-түлүк менен жабдууну, туткунга түшкөндөргө кандай мамиле жасоону жоокердик сапаттарды тарбиялоо ыктарына кеңири токтолот.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын материалдарына таянып «Нике жана үй-бүлө» маселесине кеңири этнографиялык анализ жасаган. Анда ал төмөндөгүдөй маселелерге токтолгон: «Туушкандыктын системасы жана нике нормалары», «Калың төлөө менен никелешүү», «Никенин алгачкы түрлөрүнүн калдыктары», «Никелешүүнүн башка түрлөрү», «Үйлөнүү расмиси», «Никеден ажырашуу», «Үй-бүлөнүн түрлөрү, структурасы жана саны», «Полигамия», «Мүлктүк мамилелер», «Үй-бүлөдөгү жеке өз ара мамилелер», «Балдар жана аларды тарбиялоо».

Саул Матвеевичтин токтолгон проблемаларынын барына токтолуп олтурбай, мисал катары бирине, балдар жана аларды тарбиялоого арналган анализине кыскача кайрылып өтөлү. Патриархалдык коомдун идеологиясы эркек адам малга гана бай болбостон, балдарга да өзгөчө уулдарга бай болуу талабы өкүм сүргөнүн белгилей келип, бул кыргыздардын эпикалык чыгармаларында айкын чагылдырылганын аялы толгото баштагандагы уулду болууну көксөгөн Жакыптын абалынын мисалында көрсөтөт.

Байлыкты топтоого жана аларды өзүнүн тукумуна өткөрүп берүүгө умтулуусу Көкөтөй кандын Бокмурунга калтырган керээзинин мисалында көрсөтүлгөн. Саул Матвеевич кыргыздарда баласыз болуу, айрыкча аялдар үчүн эң бак-тысыздык болгонун баса белгилеп, буга байланыштуу чыгарылган бир нече макалдарды мисалга алат. Бала төрөлгөндөн тартып балакатка жеткенге чейинки ар түрдүү расмилерге, тарбиялоонун жолдоруна деталдуу токтолот. Мисалы, кыргыз үй-бүлөсүндө балага ат коюуга зор маани берилгенин, аны менен адамдын келечегин байланыштырып, ага белгилүү мазмун киргизилгенин, ал наристенин тагдырына таасир тийгизет деп ишенилгенин белгилей келип, муну эпикалык «Эр Төштүк» поэмасынын баш каарманына ат коюлушу мисалында ырастайт.

Кыргыз элинин оозеки чыгармаларында камтылып турган көптөгөн жана ар түрдүү материалдар кыргыздардын диний түшүнүктөрү менен дүйнөгө көз караштарын мүнөздөй турганын белгилей келип, анда магиялык-анимисттик түшүнүктөр жана шамандык культ менен катар мифологиялык сюжеттердин да табыларын, ислам идеологиясын да кеңири орун алганын жана буддизмден кабыл алынган ырым-жырымдардын да белгилери байкалып турганын, Умай эне культуна, тотем түшүнүктөрүнүн калдыктарына, табият культуна, фетишизм издерине, шаман культуна, өлгөндөрдүн жана ата-бабалардын культуна, ислам динин идеологиясына конкреттүү ар бирине токтолуп көрсөтөт.

Кыргыз элинин генеологиясын изилдөөдө элдик уламыштарды, аңыз сөздөрдү, санжыраны кеңири пайдаланган.

Саул Матвеевич жогоруда эскерилип өтүлгөндөй кыргыз элинин оозеки чыгармаларына тарыхый-этнографиялык изилдөө үчүн булак катары гана эмес, нагыз фольклорист изилдөөчү катары илимий анализ жасаган. «Кыргыздардын биздин күндөргө чейин келип жеткен оозеки чыгармалары жанр жагынан өтө көп түрдүүлүгү менен айырмаланат. Эмгек, лирикалык жана үрп-адат ырлары менен катар кыргыз элинин чыгармачылыгында элдик чыгармалардын башка түрлөрү да: жомоктор, уламыштар, элдик романдар тибиндеги баатырдык поэмалар, айрыкча баатырдык эпос олуттуу өнүгүүгө ээ болгон»³, – дейт ал. Ал ар бир жанр-

га өз-өзүнчө токтолуп, анын табиятын сыпаттоо менен, кээ бир жанрдын пайда болуусун да мүнөздөйт. Мисалы, макал-лакапты сыпаттай келип, андан санат-насыят ырлары өсүп чыкканын мындайча белгилейт: «Элдин турмуштук тажрыйбасы, анын даанышмандыгы көп түрлүү макал-лакаптарда ачык-айкын көрүнөт. Ар кандай элдик санат сөздөр сыяктуу эле кыргыз макал-лакаптары өтө көркөм жана таасирдүү формада ата мекенди сүйүүгө үйрөтөт, эр жүрөктүүлүк сезимин тарбиялайт, кемчиликтерди жерип, жамандыкты айыптайт. Алар мурда элдин мал чарбачылык, бир аз жоокерлик, көчмөн турмуш-тиричилиги менен тыкыс байланышта болгон. Элдик оозеки чыгармачылыктын бул жанрынын негизинде кыргыз фольклорунда акыл-насаат ырлары жана поэмалары түрүндөгү өз алдынча болгон, өзгөчөлүү чыгармалар өсүп чыккан. Алар эл арасында таралып жүргөн макал-лакаптардан (көпчүлүк учурда ыр түрүндө) жана уйкаш афоризмдерден турат. Мындай поэмалар санат (насыят же жакшы, үлгү, өрнөк) деп аталат. Макал-лакаптар кандайдыр өзүнчө бир темага арналат же тематикасы ар түрдүү болгон, бирок жалпысынан поэтикалык адеп-ахлак насыяты түрүндө болот»⁴.

Кыргыз фольклорунда ыр чыгармачылыгы чоң орун ээлерин, бул биринчиден кыргыздардын өзгөчө поэтикалык шыгы, алардын сейрек учуроочу төкмөлүгү, өзүлөрүн курчаган турмуштагы бардык олуттуу окуяларды поэтикалык образдарда жана ыр түрүндө берүүгө болгон жөндөмдүүлүгүнө байланыштуулугун, ырдын кеңири өнүгүшү элдин музыкалык таланты менен да шартталышканын белгилейт. Бир жанрында негизги орунду лирика ээлерин, мында эң назик саймадан жаралгансыган ашыктык ырлары секетбай, оңунан чыкпай калган сүйүү жөнүндөгү күйүү ырларын, кандайдыр бир кайгылуу кырсык болгондо, жакынынан ажыраганда, сүйгөнүнө жетпей калганда ырдалчу арман ырларын санап өтүп анализ жасаган.

Лирикадан тышкары кыргыз эл чыгармачылыгында турмуш-тиричиликке байланыштуу ырлар барына, алардын ичинен көрүнүктүү орунду ээлеген кошок ырларына, эмгек процессине байланышкан, феодалдык жана улуттук эзүүгө каршы социалдык нааразылыкты чагылткан ырларга, оюн-

зооктордо ырдалуучу ар түрдүү курактагы адамдардын, айрыкча жаштардын ырларына («Селкинчек», «Акыйнек» ж.б.) балдарды терең сүйүү сезимине жык толгон бешик ырларына бир нече макалаларында токтолуп фольклористикалык анализден өткөргөн. «Элдин ырчылардын-акындардын ортосунда өзүнчө бир поэтикалык жана музыкалык турнирлердин убагында аткарылуучу ыр мелдештери (айтыш) өтө ар түрдүү. Төкмө акындык жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон эки акын мелдешет, бирок чоң майрамдарда келгендердин көпчүлүгү катышкан мелдештер эки тараптын мелдешти сыяктуу да уюштурулган. Кээде табышмактардан жана чечмелөөдөн турган айтыштарда өткөрүлгөн», – деп жазып бир нече макалаларында айтыштарга кайрылган.

Саул Матвеевич кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында зор орун ээлеген эпос жанрына айрыкча көңүл бөлгөн. «Кыргыз элинин тутумуна кирген уруулардын эпикалык уламыштарынын бир кыйла калдыктарынын бөлүктөрү болуп саналган ондон ашуун эпостук поэма бар», – деп жазат. Ал баш каарманы жер астында аракеттенген «Эр Төштүктүн» келип чыгышын эпос жанрынын байыркы тибине жаткырып, анын мазмуну жана образдары алтайлык элдердин эпосторуна окшошуп кетерин белгилейт.

Табияттан тышкаркы күчү бар кайберенге каршы узак күрөш жүргүзгөн мергенчи Кожожаш жөнүндөгү поэмада жомоктук мотивдер чагылдырылган, анда өндүргүч күчтөрдүн төмөнкү деңгээлде турган коомдо пайда болгон, анда анимисттик дүйнөгө көз караштардын белгилери ачык байкалат деген жыйынтыкка келген.

Саул Матвеевич чет элдик баскынчыларга – ойрот феодалдарына каршы күрөштү чагылдырган «Курманбек», «Эр Табылды» эпостору кыргыз уруулары эл болуп биригүүсү аяктаган доордо жаралган деген ойго келген. Ушул эпос жанрындагы чыгармалардын арасында социалдык-турмуштук жана жомоктук романтикалык мазмундагы новеллалык поэмалар: «Олжобай менен Кишимжан», «Мендирман», «Жаңыл Мырза» тиби боюнча элдик романдарга жакындашып, мазмуну – каармандардын башынан өткөрөгөн укмуштуу окуялары үй-бүлө турмушундагы чатактар экенин белгилейт.

«Кыргыз фольклорунда легендалар жана уламыштар олуттуу орун ээлейт. Генеологиялык мүнөздөгү уламыштардан башка да байыркы мезгилдерде пайда болгон мифологиялык мазмундагы, негизинен космогониялык түшүнүктөрдү чагылдырган легендалар да белгиленүүгө тийиш. Кээ бир легендаларда тотемдик дүйнө таанымдын калдыктары сакталып калган, бугу уруусунун түпкү энесинин теги бугудан келип чыккандыгы жөнүндөгү легенда ушундай легендага кирет. Жаныбарлардын жана канаттуулардын пайда болушу жөнүндө да көп сандаган легендалар бар. Азыр да кээ бир тарыхый уламыштар таралып жүрөт.

Мазмуну жагынан ар түрдүү болгон жөө жомоктор да эпикалык жанрга таандык кылынууга тийиш: сыйкырдуу жомоктор каармандардын башынан өткөргөн укмуштуу окуяларды, фантастикалык жаныбарлар жөнүндөгү баяндарды камтыйт: турмуш тиричилик жагындагы жөө жомоктордо элдин жашоо-турмушу, анын жакшы келечеги жөнүндөгү кыялы ачык-айкын чагылдырылган», – деп кылдат баамдоолорун ортого салган.

Саул Матвеевич кыргыз оозеки чыгармачылыгынын ичинен айрыкча көңүлдү «Манас» үчилтигине бөлүп, ага этнограф гана эмес, фольклорист катары да кеңири изилдөөлөрдү жүргүзүп, бир нече баалуу макалаларды арнаган.

«Манас» эпосу – кыргыздын бүтүндөй бай поэтикалык чыгармачылыгынын сереси жана уюткусу. Сюжеттик негизинен татаалдыгы жана көп түрдүүлүгү, образдардын байлыгы, каармандардын жана аларды курчаган чөйрөнүн сүрөттөлүшүндөгү ажайып боёктор, болуп жаткан окуялардын залкарлыгы «Манаста» форманын өркүндөтүлгөндүгү жана өзгөчө көркөмдүгү менен айкалышып турат. «Манас» үчилтиги кыргыз эл музыкасы, элдик көркөм сүрөт искусствосу жана башкалар сыяктуу эле, кыргыздын улуттук маданиятынын айырмалуу өзгөчөлүгүнүн ачык-айкын көрүнүшү болуп саналат. «Манас» үчилтиги сыяктуу поэтикалык эстелик башка эч бир элде жок, ал кыргыз эли дүйнөлүк маданияттын казынасына кошкон баалуу салымы болуп саналат»⁵, – деп ага өтө жогорку баа берет. Дагы бир жерде Ч.Ч. Валихановдун соңунан: «Манаста» топтолгон тарыхый, этнографиялык, географиялык

жана башка материалдардын байлыгы боюнча аны кыргыз элинин турмушунун энциклопедиясы деп атоого болот.

«Манас» кыргыз элинин өзүнүн көз каранды эместиги үчүн күрөшүнүн гениалдуу көркөм эстелиги болуп саналат. Манастын өзүнүн жана анын баатырлары – Бакайдын, Чубактын, Сыргактын образында элдин эң мыкты белгилери: баатырдыгы, эркиндик сүйүүсү, коюлган максатка жетишүүдө көшөргөндүк камтылган⁶. С. М. Абрамзон «Манаска» мына ушундай зор баа берүү менен бирге, ага фольклористтик деталдуу изилдөөлөрүн арнайт. Ал манасчылардын өмүрүнө, чыгармачылыгына, алгачкы изилдөөчүлөр В.В. Радлов, Ч.Ч. Валихановдон тартып кийин совет доорундагы улуу-кичүү изилдөөчүлөрдүн ар бирине токтолуп тийиштүү бааларын берет. Мисалы, белгилүү археолог-тарыхчы А. Н. Бернштамдын «Манаска» арналган чыгармаларындагы каралган маселелерди анализдей келип мындай жыйынтыкка келет: «А.Н. Бернштам көтөргөн айрым жоболор талаш жана божомол экендигине карабастан, «Манас» эпосун изилдеп-үйрөнүү проблемасынын кеңири коюлушунда анын эмгеги зор экендигин моюнга алуу керек»⁷.

С.М. Абрамзон өз изилдөөлөрүндө «Манастын» негизги окуяларынын сюжеттерин кыскача берип, аларга ар тараптуу анализ жасайт. Ошондой эле анын образдар системасына, элдүүлүгүнө, чыгыш дооруна жана ономастикасына кайрылып баалуу пикирлерди айткан.

АДАБИЯТТАР

¹ *Карабаев* Ө. Алгы сөз. С. М. Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча таңдалма эмгектер. – Б., «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1989. 3-б.

² Ошондо, 578-б.

³ *Абрамзон С.М.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча таңдалма эмгектер, 235-б.

⁴ Ошонун өзүндө, 236-б.

⁵ *Абрамзон С.М.* Жогоруда аталган китеп, 238-б.

⁶ Жогоруда аталган китеп, 472-б.

⁷ Ошондо, 240-б.

БОГДАНОВА МЕДИНА ИСКЕНДЕРОВНА
(1908–1962)

Улуттук маданиятыбыз менен адабиятыбыздын телчигип, бутуна турушуна боордош элдердин көптөгөн уул-кыздары эбегейсиз чоң эмгек сиңиришкендиктерин эч качан эстен чыгарбашыбыз керек. Бөтөн эл дебей, өзүндөй көрүп, өзгөчө ак ниеттен эмгек өтөгөн аалымдардын бири болуп Медина Искендеровна Богданова эсептелинет. Окумуштуу бөтөнчө кыргыз адабияттаануу илиминин түптөнүп, андан ары өнүгүшүнө өтө чоң эмгек сиңирген залкар окумуштуунун бири болгон. Болочок окумуштуу 1908-жылы Букара шаарында насаатчынын үй-бүлөсүндө туулган. Ташкенттен мектепти бүтүргөн соң Орто Азия мамлекеттик университетинин (САГИ) Күн чыгыш факультетинде, бир эле учурда, эки бөлүмүн (түрк жана иран) бүтүрөт да, кийин Москвадан аспирантураны аяктайт. 1941-жылы СССР Илимдер Академиясынын А. М. Горький атындагы дүйнөлүк адабият институтунда иштеп турган мезгилинде М. Богданова Улуу Ата Мекендик согуштун капсалаңынан улам В. М. Жирмунский, П. Н. Берков сыяктуу чоң окумуштуу кесиптештери менен бирге Кыргызстанга келип туруп калат. Кыргызстанга келгенден кийин М. Богданова элдик оозеки чыгармачылыкты терең изилдөөгө киришип, СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз Филиалындагы Фольклор жана «Манас» эпосу секторун жетектөө менен жергебиздин туш тарабына уюштурулган илимий-фольклордук экспедицияларга катышып, элдик оозеки чыгармачылыктын нукура ээси болгон калк арасында далай күндөрүн өткөрөт. Натыйжада М. И. Богданова кыргыз фольклористикасы менен адабияттаануу илиминин тарыхында эң биринчи болуп элдик оозеки чыгармачылыкты

жанрдык жактан классификациялап, өзүнчө бир схеманы иштеп чыкты. Ушул эле жылдары окумуштуу дагы да биринчи болуп улуттук адабиятыбыздын тээ байыркы учурунан бүгүнкү күнгө (ошол кыркынчы жылдары) чейинки тарыхын камтыган «Кыргыз адабияты» (Очерк) деген фундаменталдуу эмгегин жаратты. Бул китеп 1947-жылы Москвадан «Советский писатель» басмасынан басылып чыгып, өз учурунда мурдагы Союздук масштабда да улут адабиятын изилдеген эң барандуу эмгек катары жогорку баага татыктуу болгон.

М. Богданова Кыргызстанга келип иштей баштаган учурда XIX кылымдагы жана XX кылымдын баш чениндеги адабиятыбыз кол тие элек дың боюнча турган эле. Мындай абалдын түзүлүшүнө, албетте, көрсөтүлгөн мезгилдин өзү, ал учурда болуп өткөн коомдук процесстердин так, даана талдоодон өтө электиги себеп болгондой. Мына ушундай кырдаалда М. Богданова XIX кылымдагы жана XX кылымдын баш чениндеги улуттук адабиятыбыздын ал-абалы, өнүгүш проблемалары жөнүндө 25 басма табактан турган көлөмдүү эмгегин бүтүрөт. Бирок, белгилүү себептерден улам, окумуштуу бул фундаменталдуу эмгегин бөлүп-бөлүп чачыранды түрдө чыгарууга аргасыз болот. Бирок М. Богданованын ушул принципалдуу изилдөөсүнөн кийин гана адабиятыбыздын аталган мезгили ырааттуу түрдө иликтөөгө алына баштады.

М. Богданованын окумуштуулук өмүрүндө азыр биз терең урматтоо менен адаттан тыш астейдил мамиле менен сөз кылчу зор ийгилиги болуп, албетте окумуштуунун «Манас» эпосун изилдөөгө арналган эмгектери эсептелинет. Алардын ичинен эң көрүнүктүүсү болуп «Кыргыздын баатырдык «Манас» эпосунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө» деген эмгеги¹ небак эле залкар окумуштуулар П. Н. Берков, М.О. Ауэзов, Б. М. Юнусалиевдердин «Манас» эпосу жөнүндөгү көөнөрбөс изилдөөлөрүнүн катарынан орун алган.

М. Богданова жөнүндө сөз кылганда анын ашкере мыкты педагог экендигин да өзгөчө бөлүп көрсөтүүбүз кажет. Ошол Кыргызстанга келген күндөн тартып окумуштуу Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунда (азыркы улуттук университетибизде) кыргыз адабиятынын та

рыхы боюнча лекция окуп келсе, Москвага кайткан соң М. В. Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университетинде СССР элдер адабияты кафедрасын жетектеп, бул жерде да окумуштуулук менен педагогдук ишкердикти эриш-аркак алып жүргөн. Кыргызстандан барган бир топ улан-кыздар Н. Богданованын жетекчилиги менен илим жолуна түшүшкөн. Алар: Ж. Таштемиров, Б. Керимжанова, Б. Маленов, К. Иманалиев, Ш. Үмөталиев, М. Борбугулов, Р. Кыдырбаевалар ж. б.

Мына ошентип, жогоруда айтылгандардын баарысы М. И. Богданованын өмүрү жана илимий чыгармачылык тагдыры өзүнчө изилдөөнү талап кылып турган маселе экендиги көрүнүп турат. Албетте, анын илимий эмгектери, өмүр-тагдыры бүгүнкү күнгө чейин атайын адабий иликтөөнүн объектисине айланбай келе жатышы өтө өкүнүчтүү.

М. И. Богданованын илимий мурасынын кыргыз адабияттаануудагы маани маңызы жана ал мурастан кийинки тагдыры жөнүндө окумуштуунун бир кездеги шакирти, азыр филология илиминин доктору, Кыргыз илимдер улуттук академиясынын корреспондент-мүчөсү Р. З. Кыдырбаева менен окумуштуунун кызы, белгилүү адабиятчы А. С. Мирбадаловалар минтип жазышат: «В истории развития киргизской филологической науки имя М. И. Богдановой по праву входит в выдающихся тюркологов наряду с именами И. А. Батманова и К. К. Юдахина.

Но случилась так, что имя М. И. Богдановой было предано забвению, ни разу не были изданы после ее смерти научные труды, имя ее не упоминается ни в учебниках, ни в литературоведческих и фольклористических исследованиях к которым она имела прямое отношение. А ведь она стала, без всякого преувеличения, у самых истоков формирования киргизского литературоведения и фольклористики».

Ырас, улуттук адабият таануубузда М. И. Богданованын аты-жөнү, окумуштуу жараткан эмгектер таптакыр эле эске алынбай, биротоло унутулуп калынды деген сөздөн алыспыз. Адабиятыбыздын тигил же бул проблемасын, тигил же бул сүрөткердин өмүрү, чыгармачылыгын изилдөөгө алышкан учурларда адабиятчыларыбыз М. И. Богданованын ысымын, эмгектерин эскеришип, ал эмгектерде

айтылган ой-пикирлерди өздөрүнүн чыгара турган тыянак ойлору үчүн илимий аргумент катары пайдаланып келишет. Мисалы, белгилүү адабиятчы филология илиминин доктору, профессор Салижан Жигитов кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын классификациялоо маселеси жөнүндө, анын ичинде кенже эпосторду жанрдык-тематикалык жактан бөлүштүрүү маселеси тууралуу айтып жатып М. Богданованын классификациялоосу жөнүндө минтип эскерип кетет: «Киргизский стихотворный эпос, согласно классификации М. И. Богдановой, состоял из поэзии: 1. героических («Манас», «Курманбек», «Жаныш Байыш» и т.д.); 2. новеллических («Кедейкан», «Олжобай менен Кишимжан», «Жаңыл Мырза» и т.д.); 3. романтических «Аксаткын и Кулмурза», «Акмөөр» и т.д.); 4. социально-политических («Акыр заман», «Зар заман» и т. д.). Академик А. Эркебаев да өзүнүн «Малоизученные страницы истории киргизской литературы» деген фундаменталдуу эмгегинде М. И. Богданованын илимий мурастарына бир нече ирет кайрылып, окумуштуунун жазгандарын өзүнүн тыянак ойлорунун ишенимдүү аргументи катары кепке тарткан. Ал эми М. Богданованын кыргыз фольклору боюнча жасаган классификациялоосу ар дайым илимпоздорду кызыктырып келген. Мисалы, жогоруда сөзгө тартылган С. Жигитовдун пикиринен башка да бул бөлүштүрүү тууралуу К. Мифтаков, С. Закиров, А. Токомбаева, Ш. Үмөталиев, К. Артыкбаев, М. Мамыров, Т. Танаев ж.б. айтып келишет.

Окумуштуунун «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манастын» өзгөчөлүктөрү жөнүндө» деген эмгеги жөнүндө А.А. Петросян минтип жазып кетиптир: «Это статья, в которой обстоятельно разбирается вопрос о противоречивом характере идейно-художественного содержания и народности эпоса, представляет собой известный итог многолетней и весьма активной работы автора по изучению эпоса «Манас»⁵. Бул маселеге кыргыз адабиятчылары кийинки кездерде да кайрылышууда. Айталы, эки томдон турган «Манас» энциклопедиясынын 1852-жылкы эпос жөнүндө өткөрүлгөн конференцияга арналган көлөмдүү макаласында М. И. Богданованын «Манас» эпосу жөнүндөгү эмгектери жогору

бааланган. Окумуштуунун бул багыттагы эмгектери ушу бүгүн да ар кандай сөздүн объектисине айланып келүүдө.

Албетте, жеке М. Богданованын гана эмес жалпы кыргыз адабияттаануу илиминин контекстинен алганда да окумуштуунун 1947-жылы Москвадан чыккан «Киргизская литература» (Очерк) деп аталган китеби өзгөчө бөлүнүп көрүнүп турат. 1943-жылы авторлор тарабынан биргелешип чыккан «Кыргыз адабиятынын тарыхынын очерктери» деген китепти эске албаганда М. И. Богданованын 1947-жылы чыккан бул китеби адабиятыбыздын тарыхы жөнүндө жеке автор тарабынан жазылган эң алгачкы эмгек болуп эсептелет. Бул эмгек өз учурунда жалпы коомчулук тарабынан кызуу кабыл алынуу менен ар кандай оң-тетири сөздөрдүн да объектисине айланыптыр. Ошол учурдун активдүү адабиятчылары Т. Саманчин, Г. Нуровдор бул китепти атайын адабий талдоого алышып, өзүнчө макалаларды жазышса, маданий-илимий чөйрө, адабиятчы-окумуштуулар жамааты бул китепти алгач 1948-жылы 28-январда СССР ИАсынын Кыргыз филиалынын тил, адабият жана тарых институтунун Окумуштуулар Кеңешинин жыйынында, андан соң 1950-жылы 16-ноябрда СССР ИАсынын филиалдар Советинин Кеңешмесинде (Москвада), акыры 1951-жылы эки күн бою кайрадан СССР ИАсынын Кыргыз филиалынын тил адабият жана тарых институтунун Окумуштуулар Кеңешинин жыйынында (Фрунзеде) талкууга алышыптыр. Бул үч талкуунун стенограммаларын окуган адам М. И. Богданованын аталган китеби кандай тагдырга туш болгондугун сезбей койбойт. Тилекке каршы, кыргыз адабияттаануусунун тарыхында өзгөчө орунда турган бул китеп кийинки он жылдыктарда негедир унутта калынып бараткандай. Ырас, адабият жөнүндөгү илимибиздин өткөнүн баяндаган эмгектерде эскертилип жүрөт. Айталы, 1987, 1990-жылдарда жарык көргөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» деп аталган эки томдуктун 1-томунда «Кыргыз адабий сын жана адабий илими» – деген параграфтарда бар. Ал эми адабиятчы Кадыркул Даутов болсо өзүнүн улуу ырчы Барпы Алыкулов жөнүндөгү белгилүү эмгегин аяктап жатып минтип жазат: «Өкүнүч сөз, Барпыны биринчи таап, биринчи

ачып илимий чөйрөдө биринчи коомдук пикир түзүп, ал жөнүндө Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Президиумунда атайын доклад жасаган окумуштуу маркум Медина Искендеровна Богданованын атын эч жерде эскерип да койбойбуз, ага адамдык эрдигибиз жетпейт, майдалык кылабыз. Балким, Барпы үчүн кыргыз адабияты ал кишиге да кайсы бир даражада милдеткер болуп жүрбөсүн». Мына ушундай. М. Богданованын ысым-жөнү бир жылт эткен боюнча көздөн кайым болот. Жогоруда көрүнгөндөй, ар кайсы окумуштууларыбыз М. И. Богданованын бай илимий мурасынан өздөрүнүн изилдөө багытына тиешелүү болгон тигил же бул өңүтүн гана сөзгө тартып келишиптир. Ал эми соңку кездерде бул иш да анча колго алынбай унутта калып баратат. А чынында М. Богданованын улуттук адабиятттаануу илимибиздин калыптанышы менен өсүп-өнүгүшүндөгү ролу эбегейсиз чоң.

Улуу Ата Мекендик согуш башталаары менен көптөгөн таанымал окумуштуулардын катарында Кыргызстанга эвакуацияланып келген М. И. Богданова кыргыз жерине келери менен анын көркөм сөз казынасын дыкаттап изилдөөнү колго алган. Илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунда азыр да М. Богданованын эл аралай, журт кыдырып, көөнө сөзүбүздү кажыбаган эмгек менен чогулткандыгы жөнүндө жазылган экспедициялык материалдар, жол жүрүү отчеттору сакталуу турат. Ошондой отчеттордун биринде окумуштуу мындай деген маалыматтарды баяндайт: «Мое знакомство с киргизским фольклором началась с работы в фольклорном фонде Комитета Наук при СИК Киргизской ССР в конце 1941-года. Вследствии того, что киргизский фольклор почти не изучен и в научной литературе не было данных об ею реальных богатствах и многообразии, передомной встала задача выявления и научной систематизации жанров киргизского фольклора.

В течении 1942–1943-гг. я работала над фондовыми материалами выявляя жанры и подбирая к каждому жанру соответствующие образцы. На основе собранного материала я разработала систему классификации жанров киргизского фольклора в соответствии с которой созданы были мною два большие схемы по лирическим и эпическим жанрам.

В истории изучения фольклора тюркоязычных народов это был первый отчет подобного рода классификации»⁷. Көрүнүп тургандай, бул отчеттон биз бир аз жеринен гана мисал келтирип, М. И. Богданованын кыргыз фольклорун иликтеп-изилдөөгө баш оту менен белсене киришкендигин ачык айкын байкайбыз. Айрыкча улуттук оозеки көркөм чыгармачылыгыбызды классификациялоо ишин дыкаттап колго алгандыгын даана туябыз. Албетте, улуттук фольклорду классификациялоо иши оңой-олтоң жумуш эмес. Бул иш чара окумуштуудан, биринчиден, карала турган материалдардын ар тараптуу, кенен билүүнү, экинчиден, терең теориялык билимди жана да, үчүнчүдөн, зор филологиялык камылганы талап кылып турат.

Улуттук фольклорубузду классификациялоо ишин жогоруда биринчи болуп М. Богданова колго алыптыр деп айттык. Буга чейин окумуштуу бул багытта зор камылгалык иштерди жүргүзүп, проблеманын ал-абалына сүңгүп кирип, аны тереңден үйрөнүүгө аракет жасагандыгы жөнүндө жогоруда өз колу менен жазган отчетунан билдик. Ушундай бир топ иш чаралардан кийин гана М. Богданова элдик оозеки көркөм чыгармачылыгыбызды кыйла башкачараак классификациялап бериптир. Элдик оозеки көркөм чыгармачылыгыбызга баш-аягы онго жакын классификациялоо иши багышталыптыр. Алардын ар биринин алгылыктуу да, кемчил да жактары болбой койбоптур. Иштин мындай болушу, албетте, мыйзамченемдүү көрүнүш да болуп эсептелинет эмеспи. Анан калса ушул классификациялоолордун ичинде Медина Искендеровна Богданованын бөлүштүрүүсүнөн сапаттык деңгээли, жетишкен бийиктиги кандай деген суроо өзүнөн өзү келип чыгаары турган иш. Анда эмесе бул суроо алгач адабиятчылардын өздөрүнүн айткан-дегендерин мисалга тарта кетсек. Бүгүнкү кыргыз адабият таануу илиминин белгилүү өкүлдөрүнүн бири К. Артыкбаев өз оюн кыска, бирок нуска түрүндө минтип айтат: «М. И. Богданова кыргыз фольклорун классификациялоого, изилдөөгө көп эмгек сиңирүү менен бирге, кыргыз совет адабиятынын тарыхына назар салууга да белсемдүү аракет жасаган». Ал эми кыргыз фольклорун классификациялоо жумушун мезгилдик жактан эң

акыркы болуп колго алган, илимпоз Т. Танаев бул багытта минтип жазат: «Кыргыз фольклорун ар тараптан кеңири изилдеген, көрүнүктүү фольклорист М. Богданованын жасаган аракети кыргыз фольклористикасынын тарыхында өзүнчө орунду ээлейт. ... адабиятчы М. Богданованын кыргыз фольклорун жанрдык классификациялоосу кыргыз фольклор илиминин тарыхында биринчи жолу туура илимий негизде багыт берген бөлүштүрүү болуп саналат, экинчиден, бүгүнкү күнү ушул адабиятчынын көз карашы илимий жактан эң жогору тургандыгы менен баалуу». Ырасында эле М. И. Богданованын элдик оозеки чыгармачылыгыбызды эң алгачкылардан болуп бөлүштүргөн классификациялоосу көп жагынан жылуу сөздөргө татыктуу эмгек болуп эсептелинет.

Ал эми «Манас» эпосу тууралуу 1952-жылкы талкууда М. Богданова эпосубуз жөнүндө катары менен үч макаласын жарыялаган. Төрт күнгө созулган конференциянын жүрүшүндө эпоско арналган баяндамалар чоң эки топко бөлүнгөн. Биринчи топко «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндөгү маселе каралып, мында бир негизги баяндама, эки кошумча баяндама угулган. Негизги баяндаманы А. К. Боровков жасап, ал эми кошумча баяндаманын бирин М. Богданова жасаган. Конференция аяктап жатканда өз баяндамасында айтылган тыянак пикирлерге каршы болушкан М. Климович, Ж. Саманганов, Г. Нуров, П. Балтипндердин айткандарына айныксыз аргументтерден куралган корутунду сөз сүйлөгөн. Ал эми экинчи топто болсо улуу эпостун варианттарынын маселеси каралган.

Окумуштуунун «Кыргыздын баатырдык «Манас» эпосунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө» деген эмгеги 1961-жылы СССР ИАсы тарабынан даярдалып жарыкка чыгарылган. «Киргизский героический эпос «Манас» деген айтылуу жыйнакка жарыяланган. Бул эмгек биринчи кезекте өзүнүн изилдеп жаткан объектисине чыныгы илимий мамиле жасагандыгы, проблеманы ар кайсы өңүттөн ачып берүүнү биринчи сапка койгондугу, изилдөө объектисине тиешелүү мейли илимий, мейли көркөм, мейли турмуштук материалдарды жеткилең билүү жана да эпоско чыныгы тарыхый чен-өлчөмдөн туруп мамиле жасагандыгы ж. б.

бир топ өзгөчөлөнүп турат. М. И. Богданованын «Манас» эпосу жөнүндөгү бул эң башкы эмгегиндеги айтылган ой түрмөктөрүн көрсөтсөк болот: эпостун өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтылган алгы сөз бөлүмү эпостун элдүүлүгү жана эпостун курамындагы кийин кошулган эпизоддор сюжеттик линиялар, алардын табияты, эпостун көп варианттуулугу жөнүндө; эпостун пайда болуу мезгили жөнүндө, структурасы жөнүндө ж.б. Көрүнүп тургандай, улуу мурасыбыз жөнүндө кеңири, ар тараптуу талдоо жүргүзүлгөн. Анан да бул проблемалардын баарысы эпостун ар түрдүү варианттарын кеңири сөзгө тартуу менен чечмеленет. «Алпамыш», «Кобланды баатыр», «Кырк кыз», «Көр уулу», «Игордун кошуну жөнүндө сөз», «Алибек менен Белибек», «Юсуф жана Ахмет» сыяктуу дүйнөлүк жана аймактык эпикалык традициянын, эпикалык үлгүлөрдүн контекстинде талдоого алынат. Анан, албетте окумуштуу монументалдуу бул чыгарманын курамында элдик санжыралар, уламыш сөздөр, легендалар, ал турсун чакан дас-тандар да орун алгандыгы жөнүндө, дегеле «Манас» эпосу кыргыз элинин кылымдарды карыткан тарыхынын көркөм летописи экендиги тууралуу эң сонун жыйынтык ойлорду чыгарган.

Анын «Манас» эпосу жөнүндөгү эмгектери улуу мурасыбызды дагы да тереңирээк түшүнүүгө ар качан көмөгүн тийгизе турган жана да автордун чыныгы окумуштуулук касиетине күбө өтүп турган, эч качан илимий баалуулугун жоготпой турган изилдөө болуп эсептелет.

Окумуштуу XIX кылымдагы жана XX кылымдын баш чениндеги кыргыз ырчылар поэзиясына иликтөө жүргүзүп, натыйжада бир катар илимий эмгектерди жазган. Бул багытта илимпоз «Кыргыз адабияты» деген китебинде³, XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы кыргыз акындары; XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы кыргыз адабиятынын тарыхынын кээ бир маселелери жөнүндө деген эмгектерин жарыкка чыгарган. Окумуштуу өзүнүн 1-жана 2-эмгектеринде алгач ырлар жашаган мезгил, ал учурдагы коомдук-тарыхый шарттар тууралуу, ал ырчылардын көз караштары кайсы социалдык чөйрөнүн таасиринде калыптангандыгы жөнүндө сөз кылып,

алардын чыгармалары (Калыгулдун «Акыр заманы», Арстанбектин «Тар заман» жана Молдо Кылычтын «Зар заманы» бири-бири менен үндөшүп келип, бирдей мааниде жазылгандыгын айтат. Окумуштуу «заманчы» акындардын эң ири өкүлдөрү болушкан Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтардын ар биринин өмүрү, чыгармачылыктарына токтолуу менен конкреттүү анализге өтөт. М. Богданова алгач Калыгулдун чыгармачылыгындагы башкы идеяларды ачып берүү менен анын көркөм туундуларына мүнөздүү болгон негизги ойлорду, башкы проблемаларды көрсөтөт. «Калыгулдун поэзиясы элге багытталган, анын ырлары жакындап келе жаткан оторчулук жөнүндө алдын ала айтып жана аны чечмелеп берет. Ал ырларда тышкы агрессияга каршы күрөшүүгө үндөө угулат. Анын ырларынын эбегейсиз оң мааниси мына ушунда⁶. Ушундай эле ой жүгүртүүлөрдү окумуштуунун Арстанбектин чыгармачылыгына багышталган ой жорууларынан да жолуктурабыз. Илимпоз Арстанбек ырчынын чыгармаларындагы башкы өзгөчөлүктү Калыгулдун чыгармаларынан айырмаланып турган өзгөчөлүктөрүн таамай-так көрсөтүп бере алган. Калыгулдун чыгармаларынан болгон негизги бөтөнчөлүктөр болуп булар эсептелет. 1. Ырчылык жана комузчулук чеберчилик Арстанбек үчүн кесип болгон. 2. Ар качан тикеден тике эл ичинде болуп, анын муң-зарын жакындан билип, жакындан сезген. Андан ары М. Богданова Молдо Кылычтын өмүрү, чыгармачылыгын талдоого алат. Молдо Кылычтын поэзиясы Калыгул менен Арстанбектин чыгармалары менен идеялык жактан үндөшүп, тематикалык жактан тутумдашып турганын белгилөө, конкрет мисалдар менен далилдөө, аргументтүү ойлор менен бышыктоо менен бирге акындын «Зилзала», «Зар заман» сыяктуу казалдарында бүгүнкү турмушту зар заман деп сүрөттөө менен тээ байыркы, кудум эпосто сүрөттөлгөндөй «аскерий-демократиялык коомду» кайра курууну эңсөө бар экендигин ачык талдап, иликтөөгө алат. Андан ары окумуштуу Молдо Кылычтын дүйнөгө болгон көз карашы чектелүү болбогондугун, тескерисинче, реалдуу чындыкты реалдуу көрө билгендигин жана да аны реалдуу баалай биле алгандыгын ачып берет. Бул багытта илимпоз акындын бел-

гилүү «Чүй баяны» поэмасын кепке тартып, орустардын келүүсү менен кыргыз турмушунда болуп жаткан реалдуу өзгөрүүлөрдү ары көркөм, ары образдуу ырга кошкондугун дегеле «Чүй баяны» поэмасы Молдо Кылычтын канчалык деңгээлде реалист сүрөткер экендигин далилдеп турчу көркөм факт экендигин талдоодон өткөрүп берет.

М. Богданова «заманачылардын» чыгармалары жөнүндө өзүнүн алгачкы илимий иликтөөлөрүн жүргүзгөн негизде ушундай пикирде болсо, ал эми кийинчерээк, арадан 6–7 жыл өткөн соң жазылган эмгектеринде алгачкы пикирлерине тескери болгон көз карашын билдирет. Бул кандай мезгил эле? Баарыбызга маалым М. Богданова «заманачыларды колдоп жазган учур Улуу согуштун бүткөн кези, эл ичинде тынчтык өкүм сүрүп, өлкө ичинде ар кандай саясий компаниялар тынчып, турмуш жай нукка түшкөн кез эле. Ал эми ушундан көп өтпөй эле ВКП(б)нын «Лениград» жана «Звезда» журналдары жөнүндө, айрым опералар, драмалык театрлардын репертуарлары тууралуу өтө бир беткей, саясий өңүтгөн туруп баа берген токтомдору чыкканын баарыбыз билебиз. Бул токтомдордун таасири улуттук адабияттарга өтө катуу тийип, натыйжада 1937–1938-жылдардагы саясий репрессиянын экинчи толкуну башталды. Дал ушул 1940-жылдардын соңу 50-жылдардын башында кыргыз интеллигенциясынын алдыңкы өкүлдөрү адабий ишмердүүлүктөрү, илимий эмгектери үчүн түрмөгө түшүштү. М. И. Богданова өз жазгандары аркылуу 40-жылдардын соңу 50-жылдардын баш ченинде бүтүндөй зор өлкөнүн аймагында болуп жаткан оомал-төкмөл саясий турмуштун тикеден тике катышуучусу болуп калды. Мындай саясий абал өз позициясын аныктап алууну, буга чейинки айтып-дегендердин өзү кайрадан баштан аяк электен өткөрүүсүн шарттап турду. Анан калса вульгардык социологиялык сындын өкүлдөрү М. Богдановага жасаган чабуулдарын күчөтүп киришти. Т. Нуров «О книге Богдановой» деген макаласында М. Богданованы кыргыз адабиятын, тарыхын үстүртөн билген илимпоз Т. Саманчиндин жазгандарын эле орусчага которуп койгон изилдөөчү, ал турсун улутчул, космополит деген ат көтөргүс айып-мүнөздөөлөрдү койгон. Ырас, Т. Нуровдун ма-

каласында айтылгандар ошол эле 1850-жылы, 16-ноябрда өткөрүлгөн СССР илимдер Филиалдар Кеңешинин жыйынында окумуштуулар Климович, Э. Наджип, М. Ауэзов, Л. И. Скорино, К. А. Зелинский, Доронян ж. б. тарабынан катуу сынга алынып, дээрлик жокко чыгарылса да, ушул фактынын өзү М. Богданованы көп кайгыга салганын кийинки жазгандарынан, сүйлөгөн сөздөрүнөн ачык сезебиз. Албетте, мындай саясий кырдаал М. Богданованын көз карашына да өзүнүн тескери таасирин тийгизбей койгон эмес. Натыйжада илимпоз «заманчылар» жөнүндөгү көз карашын кайрадан карап чыгууга аргасыз болгон. Окумуштуунун бул кадамын биз пенде катары түшүнө билгибиз жөн.

Ошондой эле М. Богданова «заманачылардын» чыгармалары менен бирге элдик ырчыларды да алгачкы эмгектеринде бир катарга коюп иликтөө менен жаңылыштык кетиргендигин кийинки эмгектеринде атайын белгилеп айтып (мындай бурулуштун себебин жогоруда айттык) алар чыныгы элдин таламдарын көздөгөн ырчылар экендигин эскерүү менен Токтогул менен Тоголок Молдонун чыгармаларына ар тараптуу да, кеңири да, илимий жактан аргументтүү да иликтөөлөрдү жүргүзөт.

М. Богданова Токтогулдун өмүрү жана чыгармачылыгына арналган бир нече илимий эмгектерди жаратты. Аларга: «XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы кыргыз акындары», «XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы кыргыз адабиятынын кээ бир маселелерин» кошууга болот. Булардын ичинен эң көлөмдүүсү «Токтогул Сатылганов» (критико-биографический очерк) деп аталып, 1851-жылы өзүнчө китеп болуп Москвадан басылып чыккан эмгеги эсептелет.

Окумуштуу Токтогулдун чыгармачылыгын изилдөөдө алгач анын жашаган доору жөнүндө, ошол мезгилдеги кыргыз элинин социалдык-саясий, экономикалык ал-абалы тууралуу сөз козгоп келип, материалына өзүнөн мурдагы акындардын чыгармаларына кайрылып, андан кийин гана Токтогулдун өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндөгү кепке өтөт. Адегенде ырчынын тагдыры, басып өткөн өмүр жолу жөнүндө кыскача маалымат берилип кетет. Ан-

дан ары окумуштуу акындын чыгармачылык жолун эки мезгилдик тилкеге бөлүп алып изилдөөсүн улантат. Окумуштуу Токтогулдун чыгармаларынын пайда болушу тууралуу так маалыматтар болбогондуктан улам ырчынын чыккан жыйнактарында чыгармалары болжолдуу түрдө гана этаптарга бөлүнгөнүн айтып, М. Богданова төкмөнүн чыгармачылыгын төңкөрүшкө чейинки жана төңкөрүштөн кийинки деп эки чоң мезгилдик тилкеге бөлүштүрүү туура экендигин айтуу менен бирге, акындын чыгармалары тигил же бул мезгилге кире тургандыгы да болжолдуу экендигин айтат да, акындын бизге жеткен көркөм туундуларын тематикалык жактан мындайча бөлүштүрөт: 1. арзуу лирикасы, 2. адеп-актык, моралдык ырлары, 3. санат-насыят ырлары, 4. сатиралык чыгармалары.

Окумуштуу Токтогул да өз чыгармачылыгын бардык ырчылар сыяктуу эле элдик ырларды айтуудан баштагандыгын, ал эми өзүнүн жеке чыгармаларында залкар ырчы өмүр, сүйүү, достук жөнүндө баяндагандыгын жана бул ырлар Токтогулдун өмүрүнүн жаш курагында жаралгандыгын, ал көркөм туундулардын жаралышына өзүмдүк таасирлер да чоң экендигин айтат. Бул ырларда жаш ырчынын дүйнө таануу, аны кабылдоо, жашоонун маани-маңызын туюнуу, андагы баалуулуктар менен асылдуулуктарды колдоно билүү сыяктуу ойлор айтылат.

Токтогул Сатылгановдун чыгармачылыгында ар түрдүү поэтикалык туундулар да кездешет. Ырчы өзүнүн чыгармаларында эмгекчи элдин жан дүйнөсүн ачып берүү, түбөлүктүүлүктү даңазалоо аркылуу элге кызмат кылууну биринчи сапка коет. Мындай түбөлүктүүлүктү даңазалоо Орто Азия жана Казакстандын демократ акындары жана шайырлары Жамбул, Фазыл Юлдашев, Дурды Кылычтын чыгармалары менен үндөшүп турат. Бирок бул деген Токтогулдун чыгармачылыгында Орто Азия жана Казакстан элдеринин башка акындары жана шайырларынын чыгармачылыгыктары сыяктуу өздөрүнүн маданий деңгээлдери боюнча Токтогулдан кыргыз айылындагы турмуштун өзгөчө бир жагдай – шарттарында жараткан сабатсыз акындан алда канча алдыга озуп кетишкен Абай, Тукай ж. б. лар менен бир катарга коюп кароо дегендикти билдирет.

Бул жерде сөз Токтогулдун көптөгөн чыгармаларында падышалык Россиянын мурдагы элдеринин көптөгөн акын, жазуучулары менен белгилүү бир идеялык жакындык бар экендиги жөнүндө болуп жатат. Бул келтирилген цитата М. Богданованын окумуштуулук диапазонунун кеңдигине, теориялык камылгасынын тереңдигине, ой жүгүртүү чабытынын кенендигине күбө болуп турат. Негедир Токтогулдун өмүрү жана чыгармачылыгын изилдөө иши менен алектенишкен окумуштууларыбыз М. Богданова баштаган ошол уңгулуу традицияны унутта калтырышкандай сезилип кетет. Улуу ырчынын чыгармачылыгын улут адабиятыбыздын алкагында эле иликтөө деңгээлинен көтөрүлө алышпагандай көрүнөт.

Тоголок Молдонун чыгармалары кыркынчы жылдан баштап адабий иликтөөлөрдүн объектисине айланса да, ал чыгармалар жөнүндө нукура илимий тереңдикте кеп кылуу 50-жылдардан тартып башталган десек жаңылышпайбыз. Тагыраак айтканда, дал ушул жылдары кыргыз адабият таануусун негиздөөчүлөрүнүн бири М. Богданованын Тоголок Молдонун өмүрү жана чыгармачылыгына арналган көлөмдүү эки эмгеги жарык көрөт. Алардын биринчиси «XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы кыргыз эл ырчысы Тоголок Молдонун чыгармачылыгы жөнүндө» деп аталып, академик В. А. Гордлевскийдин 70 жылдыгына карата чыккан жыйнакта 1953-жылы Москвадан басылган, экинчиси улуу ырчынын «Тандалмаларына» баш сөз катары жазылып, жарык көргөн. Булардан сырткары «XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын баш чениндеги кыргыз акындары» деген көлөмдүү макаласында, «Кыргыз адабияты» (очерк) деп аталган китебинде улуу акындын чыгармачылыгынын тигил же бул жактары сөзгө тартылат. Азыр айкын болуп отургандай, Тоголок Молдонун көптөгөн оригиналдуу чыгармалары сакталып калбаптыр, ал эми алардын көчүрмөлөрү жоголуп кеткен. Медина Богданова Тоголок Молдо жөнүндө илимий иликтөөсүн жүргүзгөн кезинде акындын чыгармачылыгын изилдөө иши ушундай абалда эле. Бул фактынын өзү Тоголок Молдо таануу да М. Богданова сөздүн чыныгы

маанисинде баштоочулардын, изилдөөчүлөрдүн бири болгондугун көрсөтүп турат. Жогоруда биз М. Богданованын теориялык билими өтө терең, интеллектуалдык мүмкүнчүлүгү жогору, эстетикалык табияты тунук, коомдук ой жүгүртүүсү кеңири чабыттагы окумуштуу болгондугун атайы белгилеп кеттик. Ушундай бийиктигинен туруп илимпоз каралып жаткан мезгилдик тилкеде байкалган Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы айрым бир өксүк жактарды да таамай көрө билип, акындагы ал кемчиликтерди окурмандардын кеңири катмарынын адилет таразына коёт. Окумуштуу бул багытта минтип жазат: «Бирок өзүнүн ашкерелөөчү чыгармаларында коомдук терс көрүнүштөрдү сүрөттөп жана ал карама-каршылыктарды ачып бергени менен Тоголок Молдо бул терс көрүнүштөр менен күрөшүүнүн жолдорун көрсөтө алган эмес. Акын жадагалса мындай көрүнүштүн зарыл экендиги жөнүндөгү тыянак пикирге да келе алган эмес.

Тескерисинче, анын айрым чыгармалары маңдайга жазылган тагдырга моюн сунуу, жашап жаткан эреже-жөрөлгөлөрдүн айныксыздыгын моюнга алуу идеясына сугарылган»⁷. Тоголок Молдонун көз карашындагы мындай өксүк, тилекке каршы көпкө созулбагандыгын айтат: «Ошентсе да Тоголок Молдо өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашындагы чектөлүүчүлүктү акырындап жоё баштайт. Мындайча болууга, албетте, XX кылымдын баш чениндеги калыптанган коомдук-саясий кырдаал да көмөкчү болгон»⁸.

М. И. Богданова адабий иликтөөчү катары Тоголок Молдонун чыгармачылыгынын бардык жагын ар тараптуу талдоодон өткөргөндүгүн көрөбүз.

Окумуштуунун эмгектериндеги колдоого ала турган дагы бир нерсе: илимпоз улуу акындын чыгармачылыгын XIX кылымдын соңу, XX кылымдын баш чениндеги социалдык саясий абалдын ажырагыс контекстинде карап, ушундан улам акындын ырларынын коомдук маани-маңызын, эл турмушу менен ажырагыс болуп турган мүнөзүн эң сонун ачып берген. Окумуштуунун илимий эмгектеринин контекстинде бул мезгилдеги айрым конкреттүү калемгерлердин чыгармачылык өсүштөрү менен кемчил жактарын, ал турсун конкреттүү көркөм туундулардын да оң, терс

жактарын ишенимдүү иликтөөдөн өткөргөн. Бул багытта окумуштуу бир катар эмгектерди жаратып кеткен. Алар катардагы бир шилтем рецензиялардан көптөгөн нускаларда басылып чыгып жаткан жыйнактарга жазылган баш сөздөрдөн тартып өзгөчө тыкан, өзгөчө иш билги иштелген фундаменталдуу зор илимий иштерге чейинки эмгектери эле. Ал эмгектердин ичинен бөтөнчө көзгө толумдуу, өзгөчө мыктылары болуп, албетте, 1947-жылы Москвадан басылып чыккан «Кыргыз адабияты» деген фундаменталдуу эмгегинин профессионал жазма адабиятыбызга багышталган главалары, 1960-жылы Москва Мамлекеттик университети тарабынан басылып чыгып, Мурдагы Советтер Союзунун учу-кыйырсыз аймагындагы университеттер менен педагогикалык институттар үчүн окуу куралы катары сунуш этилген. «Борбордук Азия жана Казакстан элдеринин адабияттарынын тарыхы» деп аталган көлөмдүү китепте «Кыргыз адабияты» деп аталган бөлүмдөгү сегиз басма табак көлөмүндөгү улуттук профессионал жазма адабиятыбыздын калыптаныш, телчигиш жана өсүп өнүгүш проблемасына арналган талдоолору, ошондой эле айрым жеке калемгерлердин өмүрү чыгармачылыгына багытталган макалалар түрмөктөрү эсептелинет. Буларда М. И. Богданова улуттук профессионал жазма адабиятыбыздын өнүгүү процессине жазма адабияттын оозеки мыйзамченемдерине ылайык жаңыдан өздөштүрүлгөн жанрдын көп түрдүүлүгүнө, турмуштун түркүн түс проблемаларына шайкеш келген тематикалык көп түстүүлүгүнө өзгөчө басым жасоо менен булар жөнүндө теориялык камылгасы жогору, адабий көрөңгөсү бай окумуштуу катары бөтөнчө бийик деңгээлде кеп кылгандыгына күбө болобуз.

Айталы, кыргыз адабиятынын тарыхы жөнүндө орус тилинде жазылган 1947-жылы Москвадан басылып чыккан «Кыргыз адабияты» деген изилдөө китеби 288 бетке барабар болсо, анын теңинен көбүрөөгү (163 бети) дал ушул биз сөз кылып жаткан профессионал адабиятыбыздын калыптанышына, өсүп-өнүгүшүнө арналган. Москва мамлекеттик университетинен басылып чыккан китеп жөнүндө дале ушундай пикирди айтсак болот.

АДАБИЯТТАР

¹ *Богданова М. И.* Об особенностях киргизского героического эпоса «Манас» Китепте: Киргизский героический эпос «Манас». Изд-во Академии наук СССР. – М., 1961. 197–234-бб.

³ *Богданова М. И.* Киргизская литература. Очерк. – М. 1947.

⁴ *Богданова М. И.* Киргизские акыны XIX и начала XX веков. // «Кыргызстан». Альманах. – Ф., 1946.

⁵ *Богданова М. И.* О некоторых вопросах истории литературы XIX и начала XX веках. Труды ИЯЛИ. вып. 9. 1952.

⁶ *Богданова М. И.* Киргизские акыны XIX и начала XX веков. // Кыргызстан. Альманах. – Ф., 1946.

⁷ Көрсөтүлгөн эмгек, 79-бет.

⁸ Көрсөтүлгөн эмгек, 81-бет.

БАЙЖИЕВ ТАШЫМ (1909–1952)

Кыргыз элинин чыгаан уулдарынын бири, көрүнүктүү окумуштуу, фольклорист жана жазуучу Ташым Байжиев 1909-жылы Ысык-Көлдүн Ак-Суу районуна караштуу Теңизбай айылында туулуп, ак жеринен айдалып кетип 1952-жылы түрмөдөн өлгөн. Ал 1925-жылы Пишпекте алгач ачылган эл агартуу институтуна (кийин кайра борбордук педтехникум болуп калган) келип кирип, 1927-жылдан тарта «Эркин-Тоонун» активдүү кабарчысы катары ж.б. ар кыл чыгармачыл, о.э. коомдук иштерге катышып, өзүнүн эмнеге болсун жөндөмдүүлүгүн эрте жашынан көрсөткөн.

Ташым Байжиев 1930-жылы Фрунзедеги педтехникумду, 1940-жылы пединституттун орус тил жана адабияты факультетин бүтүрүп, эки тилде эркин иштеген. Алгач публицистикада өз күчүн сынап, бир катар чыйрак макалаларды, илимий сын макалаларды жазган. Ташым 1930-жылдары ириде таланттуу жазуучу катары таанылган. Бул туурасында Т. Саманчин мындай дейт: «1930-жылдардын ичинде гана кыргыз адабиятынын прозалык жанры кеңири түрдө өнүгө баштады. «Жаңы маданият жолунда» жана «Чабуул» адабият журналдары өз айланасына бир кыйла жаңы жаш жазуучуларды топтоп, алардын чыгармачылыгын өнүктүрүүгө таяныч боло алды. Ал журналдардын бетинен К. Маликовдун, М. Абдыкеримовдун, Т. Байжиевдин алгачкы жазган аңгеме, очерктерин окуй баштадык» (Т. Саманчин. Лакаптан романга. – Ф., 1971, 86-б.).

Анын «Сен кимсиң», «Дос», «Күрөш», «Суу боюнда», «Кытмыр өлдү» деген аңгеме-повесттери («Кытмыр өлдү», «Суу боюнда» Ташкенттен чыгып турган «Советская литература народов Средней Азии» журналына басылып,

москвалык жазуучулар тарабынан мактоого алынган) жарыяланган. 1916-жылкы «Үркүн» туурасында жазылган «Турмуш чөлүндө» повестти (1929-ж.) конкурста жакшы баага арзып, дагы бир сыйра карап жарыялайм деп турган учурунда Алайга райОНО болуп кетип, басмачылардан качып-бозуп жүрүп, өзү жоготуп алган. Аталган чыгармалар сөзсүз өз мезгили үчүн олуттуу мааниге ээ болгон. Нукура көркөм чыгарма деген эмне экендигин мыкты ажыратып талдай билген, адабий табити күчтүү Жусуп Турусбеков тээ 30-жылдарда эле Ташымдын көп кырлуу талантына тамшанса, «Кызыл учкун» (1928) адабий ийриминин жетекчилери Базаркул Данияров, Сыдык Карачев, Касым Тыныстановдор Ташым менен Узакбай Абдукаимовду «чоң жазуучулардан болушат» дешип, булардын келечегинен көптү үмүтөтүшкөн. Демек, Т. Байжиев адабий чөйрөнүн бул өңдүү көрүнүктүү билермандарынын көзүнө келечеги кең жазуучу катары ошондо эле биринчилерден болуп урунган. Албетте, ал узагыраак жашап, бүт ыкласын, күчүн жазуучулукка, (драматург, сынчылык ж. б.) гана зарптаганда балким дүйнөгө белгилүү жазуучулардан болмок. Байжиевдин таланттуу жазуучу гана эмес, өзгөлдөрдөн бөтөнчөлөнгөн таланттуу драматург да болгондугун драматургия боюнча ири адис адабиятчы С. Байгазиев: «Жигиттер» М. Борбугуловдун «Учу кыйырсыз жол» китебинде аты аталганы болбосо, изилдөөчүлөрдүн да көзүнө чалдыккан эмес. Ушул күнгө чейин театр ишмерлеринин, театр сынчыларынын да көңүлүн бурбагандыгы өкүндүрөт. Себеп дегенде качанкы журналга чыккан («Советтик Кыргызстан», № 2, 1944-ж.) бул «сары алтын» учурунда драматургиядагы көзгө көрүнөрлүк жаңылык, салмактуу көркөм табылга, кыргыз драма искусствосунун тарыхый өнүгүш көз караштарынан алганда кезектеги алга ташталган кадам катары бааланууга тийиш болгон оригиналдуу чыгарма. «Жигиттер» өз учурундагы өзүнүн фронттош, «курбалдаш» драмалык чыгармалардын жалпы хорунан бөлүнүп турат» – деп (1,131-6.) калыс белгилеген. «Т. Байжиевдин бул кол жазмасы колума тийгенине бактылуумун. Өңү өчөйүн деп калса да барактаган сайын чыгарманын тереңдеги мааниси өз өңүнөн кете элек экен. Чы-

гарма жазылгандан бери жарым кылымга чукул мезгил арадан өтсө да автордун айтайын деген ою, идеясы ушул учур менен үндөшүп турганын байкадым» – дейт Кыргыз эл артистти, режиссёр И. Рыскулов (1, 140-6.). И. Рыскулов «Жигиттерди» 45 жылдан кийин 1989-жылы кайрадан сахнага алып чыкты.

Т. Байжиев А.Треневдин «Любовь Яровая», А. Островскийдин «Сепсиз кыз», А. Фурмановдун «Чапаев», Э.Распенин «Мюнхаузендин шумдуктары» о.э. Л. Толстойдун, И. Тургеневдин, А. Фадеевдин ж.б. чыгармаларын кыргызчалап, өзүнүн жөндөмдүү котормочулугун дагы көрсөткөн. Атаганат, минтип көркөм чыгармага ыктуу, таланты, даярдыгы жетиштүү, мүмкүнчүлүгүнүн зор экендигине карабай ошол учурдагы идеологиядан чоочулап 1932-жылдан кийин ал көркөм сөз ишмердигине такыр кайрылбаган.

Ушундан баштап тилчи, адабиятчы, фольклорист б.а. окумуштуулук кесипке өткөн. 1933-жылы З.Бектенов менен бирдикте 3-4-класстар үчүн «Эне тил» окуу китебин, 1940-жылы өзү 5-класс үчүн «Биздин адабият», дагы З.Бектенов менен бирдикте 1947-жылы 8-класстар үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китептерин жазышкан. Мындан тышкары «Орфографиялык сөздүктү» орто мектептер үчүн тил, адабияттын программаларын түзүшкөн. Окумуштуу, кесиптеши З.Бектенов ал мезгилди кийин мындайча эскерет: «Кыргыз мектептеринин тарыхында унутулгус, урунттуу төрт учур болгон. Ошол төрт учурда тең Байжиев Ташым нар көтөрбөс оор жүктү көтөрүп, кыргыз мектептеринин керегелерин калап, түндүгүн көтөрүшкөн омоктуу агартуучу, окумуштуу болгон.

Биринчи учуру – 1930-жыл. Кыргыз эли араб алфавитине өтүп, кайра 100 процент сабатсыз болуп калган учурда Байжиев Алайда райОНО болуп, элдин сабатсыздыгын жоюуда активдүү катышты.

Экинчиси – 1933-жыл. Кыргыз мектептерине эне тилден туруктуу окуу китептерин түзгөн мезгил.

Үчүнчүсү – 1940-жыл. Бүткүл Союзда жана республикада «Родная литература» («Биздин адабият») окуу китептеринин түзүлүшү.

Төртүнчү учур – 1947-жыл. Кыргыз орто мектептерине адабият боюнча биринчи окуу китеби жазылган убак. Ал жылдары Т.Байжиев алгачкы авторлордон болгон». (1,11-б.)

3. Бектенов женен Т. Байжиев түзгөн «Кыргыз адабияты» ошол 1947-жылы эле сегиз айда жазылып бүтүп, конкурста сыйлыкка татыктуу болуп, 1949-жылы эл агартуу кызматчыларынын талабы боюнча үч жолу кайра-кайра басылып чыгат. Бирок көп узабай, авторлорго саясий айып тагылып, окуу куралы кайра жыйналып өрттөлүп, пайдалануудан алынып ташталат. Жарыкка чыккандан көп өтпөй катаал жазмышка кабылган, орто мектептер үчүн арналып жазылган бул кундуу туңгуч «Кыргыз адабияты» 54 жылдан кийин гана 1993-жылы кайрадан басылып чыкты.

Китеп эл агартуу тармагынын тарыхында чоң мааниге ээ. Эмгек төрт негизги бөлүктөн турат. Биринчи бөлүм: «Адабият жана фольклор» деп аталып, мында «адабият» жана «фольклор» деген термин эмнени түшүндүрөт, «көркөм» адабият, «жазма адабият» деген эмне, кыргыздын жазуучусу кайсы доорлордон башталган жана анын кийин тагдыры кандай болгон деген өңдүү жеке эле агартуу тармагында иштегендер үчүн эмес, андагы мындай маалыматтарга муктаж жалпы эле элибиз үчүн эң баалуу көптөгөн факты, материалдар илимий негизге таялып терең чечмеленип берилген. Муну менен катар, фольклордун жазма адабият менен өз ара алака катышы, бири-бирине тийгизген таасири, бөтөнчөлүктөрү талданып, кыргыз элинин жазмасы VI–VIII к.к. эле болгондугу, о.э. фольклорубуздун башаты, чыгыш теги (тээ байыркы доорлордогу адамдар табиятты «жандуу» деп түшүнгөн – «анимизм», айлана-чөйрөсүндөгүлөрдү «ыйык», касиеттүү деп эсептеген – «тотемдик» түшүнүктөр өкүм сүргөн мезгилдерден баштап), ал түгүл адабият таанууга киришүүдөгү «адабияттын тарыхы» «адабияттын теориясы», «адабий сын» жана «фольклористика» илими туурасында маалыматтар, кеңири түшүндүрмөлөр берилет.

Экинчи бөлүм: «Байыркы кыргыздар жөнүндө» деп аталып, мында кыргыздардын абалтадан бүгүнгө чейинки таржымалы тарыхый фактылар менен аргументтүү жазы-

лат. «Байыркы кыргыздар жөнүндөгү эң биринчи жана негизги маалыматтарды кытайдын байыркы жазуу эстеликтери билдирет. Ал маалыматтар айрым өлкөлөр, элдер жөнүндөгү кытай жазууларында жана кытайдын кыргыздар менен согушуп келген айрым ири кол башчыларынын өмүр жолун баяндаган жазууларда кошо жазылган. Анда кытайлар кыргыздарды «гегунь» же «Цзянь-Кунь» жана түрк каганатынын (кандыгынын) доорунда «өгү», «гегү», «цигу» жана «хакас» (кытайча «кыргыз» деген сөздү хакас деп тескери атаган. 2, Алтайда жашап турган уруунун аты) деп атаган. XIII–XIV к. жазган тарыхчы Юань-ша гана «кыргыз» дегенге бир аз жакындаштыра «киликици» деп жазган. Кыргыздар жөнүндө кытай тарыхчылары гана эмес байыркы түрк, кыргыз, араб жана перси жазуулары, XVIII к. баштап орус тарыхчылары да маалыматтарды берген. Кыргыз тарыхын аныктоодо жогорку айтылган жазма маалыматтарга археологиялык, этнографиялык жана фольклордук материалдар кошумча болот». (2.22-б.)

Окумуштуулар (кайсыл бөлүмүн кимиси жазгандыгы көрсөтүлбөгөн А. О.) мындан тышкары, бул окуу китебине кыргыздардын басып өткөн узак тарыхы менен бирге, элибиздин ошондон берки социалдык-экономикалык түзүлүшү, маданияты, Енисей-Орхон жазуулары, алардын окулушу, жазылыш стили, тили, ошол байыркы кыргыз жазууларынын үлгүлөрүн котормолору менен кошо жарыялашкан.

Үчүнчү бөлүм: «Октябрга чейинки фольклор» деп аталып, мында элибиздин фольклордук чыгармаларынын айрым түрлөрү, үлгүлөрү Октябрь революциясына чейинки мезгилде эле Ч. Валиханов, В. Радлов, Алмаши ж. б. тарабынан жазылып алынып, алардын кыргыздардын этнографиясы, дегеле этникалык өзгөчөлүктөрү, абдан бай оозеки чыгармалары, айрыкча эпикалык маданиятынын абдан өнүккөндүгү туурасында айтылган көз караштарын жана революциядан кийинки мезгилде колго алынып, оозеки чыгармачылыктын дээрлик үлгүлөрүнүн эл ичинен жыйналып, кимдер тарабынан иликтене башташы жана ошол окумуштуулардын өмүрү, чыгармачылыгы маалыматта-

лат. Бул бөлүм китептин негизги бөлүгүн түзүп, кыргыздын фольклору жанрдык жактан кайрадан (бул, К. Мифтаковдун (1923), К. Рахматуллин менен М. Богдановадан (1943) кийинки б.э.) классификацияланган. Алсак, эмгек ырлары, ырым жана эм-дом ырлары, үрп-адат ырлары, сүйүү ырлары, жарамазан ырлары, айтыш ырлары, керээз ырлары, арман ырлары, бешик ырлары, оюн ырлары – булар ылайыгына жараша өз-өзүнчө талданган.

Кийинки бөлүмү «Дидактикалык чыгармалар» деп аталып, буга: санат, насыят ырлары, тамсилдер, табышмактар, жаңылмачтар, калптар кирген.

«Жөө жомоктор» деген бөлүмгө: укмуштуу (жереметтүү) жөө жомоктор, айбандар жөнүндө жөө жомоктор, турмуштук жөө жомоктор жана ылакаптар киргизилген.

Ал эми «Манас» үчилтиги баштаган кенже эпостор – «жомоктор» деген бөлүмгө кирген.

«Кыргыз адабиятынын» төртүнчү бөлүмү: «Боордош элдердин байыркы мурастары» деп аталып, мында орус элинин «Илья Муромец» жомогу, «Игордун кошуну жөнүндө сөз» деген поэмасы, грузин элинин улуу эпосу Ш. Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» (А. Осмоновдун котормосунда), Азербайжан элинин улуу акыны Г. Низаминин чыгармачылыгы («Хосров менен Ширинден» үзүндү, А. Осмоновдун котормосунда) жана өзбек элинин улуу акыны А. Новаинин чыгармачылыгы («Лайли менен Мажнун» У. Абдукаимовдун котормосунда) берилген.

Мындан 56 жыл мурда жазылган бул туңгуч «Кыргыз адабиятынын» баалуулугу эмнеде. Биринчиден, мында айрыкча кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы эн эле баштапкы этабынан тарта (XX кылымга чейин) кандайча түптөлүп, калыптанып, өсүп жетилгендиги терең маалыматтуу, кыска, бирок мыкты чечмеленген. Экинчиден, кыргыздардын абалтадан бүгүнгө чейинки узак тарых-таржымалы, социалдык-экономикалык, тарыхый-географиялык абалы, үрп-адат, маданияты тарыхый-этнографиялык жана фольклордук булактарга таянуу менен чоң тарыхчылардын деңгээлинде, чынчыл принципте жазылган. Үчүнчүдөн, жогортодо сөз кылынган элдик оозеки чыгармачылык жанрдык жактан ыктуу классификация-

ланып, ошол түр, жанрлардын ар бирине жыйынтыктуу кыска, так мүнөздөмө, түшүндүрмөлөр берилген. Мисалга тартчу үлгүлөрү (алсак: «жомок» деген эмне, мисалдары менен, «жомокчулар» деген кимдер, алар туурасында маалымат, баяндар ж. б.) кошо көрсөтүлгөн. «Манас» үчилтиги жана кенже эпостор боюнча алгач кеңири маалымат, илимий тыянактар айтылган. Бул жагынан аталган окуу куралы бир учурда хрестоматиялык милдетти кошо аркалайт. Мындан сырткары орус, грузин, о.э. тектеш элдердин фольклору, жазма адабияты, кыргыз элинин фольклору, жазма адабияты менен болгон жалпылык, жанрдык композициялык жактан негизги айырмачылыктары, Чыгыш элинин айтылуу бешилтик поэмалары – «хамсе», алардын авторлору туурасында негизги маалыматтар берилип, айрым чыгармалардан үзүндүлөр, түшүндүрмөлөрү менен жарыяланган. Китеп орто мектептери үчүн атайы арналып жазылган соң ириде методикалык ыкмага негизделип берилип маалыматтары жыйынтыктуу, түшүндүрмөлөрү төп, келтирилген мисалдарынын тексттери кыска, түшүнүктүү жана жакшы тандалгандыктан мааниси терең. Ошол себептүү мугалимдерге, окуучуларга, керек болсо карапайым ата-энелер үчүн да жагымдуу маанай тартуулап окумдуу, эске түйүп калса да болчудай, баарыга бирдей түшүнүктүү.

Дагы бир артыкчылыгы, сөздүн толук маанисиндеги бул «баалуу эмгек» адабият, адабият таануу, фольклористика жана тарых илимдеринин кайсыл проблемасы болбосун мыкты чечмелей билген кругозорлору кенен, сезим-туюму, илимий көз караштары жетик, анык эмгекчил окумуштуулар тарабынан илимий-теориялык негизге таянылып өтө берилгендик, чын дилдери менен жазылгандыктан, биз дагы айтпай калган көптөгөн проблемаларды так кесе, терең чечмелеп бергендиги жагынан мектептин мугалимдери, ЖОЖдун окутуучулары, о. э. фольклорист окумуштуулар үчүн табылгыс эмгек катары ушул күндө да (мындан ары да) абдан баалуу жана кундуу.

Бул окуу китеби (1949) андан кийинки чыккан «Кыргыз адабияты» окуу китептери үчүн үлгү болуп, фольклористикадагы тигил же бул маселени чечмелөөдө зор пай-

дасын тийгизген жогорку сапаттуу эмгек катары кыйла жылдардан бери ак кызматын өтөп келгендигин адилеттик үчүн айтып коюуга тийишпиз.

Т. Байжиев 1942-жылы аскерге чакырылып, 1944-жылы согуштан жарадар болуп кайтат. 1944-49-жылдары СССР ИАнын кыргыз филиалында жана «Манас» секторунда илимий кызматкер (З. Бектенов дагы), кийин сектор башчысы болуп иштейт. 1946-жылы Т. Байжиев «Семетейди» – жетекчиси М. Ауэзов, З. Бектенов «Сейтекти» – жетекчиси В. М. Жирмунский, кандидаттык тема кылып бекиттиришип, иштей башташат. Кандидаттык иш жазуу үчүн күн-түндү билбей иштеген канчалык талыкпаган эмгек, чоң даярдык, өзүнө болгон зор ишенич керек экендиги түшүнүктүү. «Кыргыз адабиятынын» жогорку деңгээлде жазылышына ушунун баары өбөлгө болгон. Бирок 1947-жылы андагы Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы И. Раззаковдун буйругу менен З. Бектенов, Т. Байжиев экөө илимий иштерин таштап, жогоруда аталган 8-класстар үчүн «Кыргыз адабиятын» жазууга киришет. И. Раззаков өзү: «Китебиңер конкурстан жарактуу болсо, 1-байге 40000, 2-байге 30000, 3-байге 20000 сом. Китебиңер чыгары менен өзүм ВАКка барып, өтүнүч кылып, кандидаттык степень алып беремин, ансыз да силер көптөн бери туруктуу окуу китептеринин авторлору экенсиздер» – деген экен (1, 13-6.). Болбой эле балакеттин баары ушул окуу китебинен башталат. «Көкөтөйдүн ашы – көп чырдын башы» болгон алиги Ждановдун доклады жөнөкөй гана сын-пикир эмес, 1937-38-жылдары Сталин өзү баштаган «Чоң казаттын» уландысы экен. «Космополит», «улутчулдар» менен күрөшүү улангандан улана берип, бизге да жетти. Ташым экөөбүздүн окуу китептерибизге асылып Ж. Самаганов тетири рецензия жаза баштады. Жогоруда айтылган ушакчылардын макалалары редакцияга түшө электе БКтин катчысы К. Орозалиев: «Эртең Самаганов макала алып барат, аны бир да сөзүн кыскартпай, бүрсүгүнкү номуруна басасың» – деп, газетанын ошондогу редактору Аскар Сопиевге буйрук берип турду. Ушундай бузуку макалаларды окуган К.К.Юдахин Кирфандын кызматчыларынын бир жыйналышында: «В

колхозе язык не вачет, кто работает, тому почет» – деген орустун макалы бар, аны Кирфандын шартына карай өзгөртсөк «В Кирфана работа не вачет, кто болтает, тому почет». Эмне үчүн өздөрүнүн пландарын толук аткарып, көп жылдан бери беш, алты окуу китептеринин автору болуп, ак ниеттери менен иштеп жүрүшкөн Байжиев менен Бектеновдорго курулай асылтып, биздин чоңдор Самаганов сыяктуу ушакчы, келжиректерге трибуна берет, – деп сүйлөгөн Юдахинге Орозалиевдер «киргизский националист» деген ярлыкты тагып жүрүштү». (1,14-15-б.) Бул жалган жалаа, ушактын акыры З. Бектеновдун беш жыл бою жазыксыз түрмөгө камалышы, ал эми Т. Байжиевдей асыл адамдын азаптуу өлүмү менен аяктады.

Бирок «ак ийилет, сынбайт»... – дегендей, тарых анык тараза экен. Бул күндө кимдин ким экени билинип, Т. Байжиев менен З. Бектеновдун жазган кундуу эмгектери кеч болсо да адабий, илимий чөйрөдө татыктуу өз баасын алды.

1955-жылы Т. Байжиев (З. Бектенов 1956-жылы) биротоло акталды. Булар туурасындагы толук маалыматтар уулу Мар Байжиев түзгөн «Ташым Байжиев» аттуу жыйнакка (2003-ж.) киргизилген.

Т. Байжиевдин «Манас», «Семетейге» кириш сөз» деген 40-жылдардагы комплекстүү мүнөздөгү илимий эмгектери анын ири фольклористтерден болгондугун ачык күбөлөйт. Т. Байжиев 1940-жылы «Советтик Кыргызстан» журналына жарыяланган «Манас» аттуу илимий макаласында эпостун тарыхый негизин, муундардан муундарга өтүп айтылып келатышын, бул асыл баа чыгарманын ар тарабынан келген синкреттик монолиттүүлүгүн, көркөмдүк кунун, башка элдердин эпикалык чыгармаларынан айрыкча бөтөнчөлөнүп турган бир катар сапаттык өзгөчөлүктөрүн атайы бөлүп көрсөтүп, «Манас» эпосунун – кыргыздын байыркы адабияты» экендигин айтат. «Манас» миң жылдар бою айтылып, мазмуну, сапаты жагынан улам өзгөрүлүп, жогорку нокотко карай өсүп отурган. Биз үчүн «Манастын» баркы, көлөмү жагынан дүйнөлүк эпостордун алдында тургандыгында гана эмес, төмөндөгүлөрдөн да турат. 1. «Манаста» ушул күнгө чейин тарых илимине көп маалым боло элек кыргыздын, ал турмак Орто жана Бор-

бордук Азияда жашаган бир нече элдердин (кытай, манжур, казак, уйгур, өзбек, ооган ж.б.) турмуш, үрп-адаты, тарыхый күрөшү көрүнөт. Бул – күн чыгышты изилдөөчү тарыхчылар үчүн чоң материал болот. 2. Мал чарбачылык, көчмөн чарбанын шартында жаралган көркөм эстетикалык – «Манас», бөтөнчө түрдөгү театралдык чыгарма. Жомокчу «Манасты» айтып жатканда, кээде чыгарманын автору, кээде режиссёру, кээде артист, кээде дирижёр болуп, театрдык таасирдин баарысын жалгыз өзү аткарат. Манастын бул бөтөнчөлүгү искусствонун өсүш тарыхын үйрөнүүдө баалуу материал. 3. Эпостун дагы бир бөтөнчөлүгү: бул чыгармада бир нече доордун жана бир нече акындардын стили жана ар түрдүү композициялары бар. Ар түрдүү доордун түрдүүчө стили, түрдүүчө композициясы бир гана чыгармада – «Манаста» жыйылып турушу дүйнөлүк адабият таануу ишине өтө кызык материал». (1, 217-219-беттер). Окумуштуу андан ары бул эпостун олуттуу салымдарын берегиче атап көрсөтөт:

«Манас» кыргыздын советтик маданиятына зор пайдалуу салымдарды берет, ал салымдар:

1.Эпостун таң каларлык бай, жалпы композициясы.

2.Бір курулушунун ар кыл формалары жана образынын (баатырлар элесинин) укмуштуу мүнөздөлүшү.

3.Эпостун текстинде лексикалык запастын, грамматикалык формалардын көптүгү. «Манастын» тилинде биз биле элек сонун элестер, кала берсе казакча, өзбекче, калмакча, кытайча, фарсча, байыркы формасында айтылган сөздөр бар, кыргыз тилинин өсүш тарыхын үйрөнүүдө түгөнбөс булак, этнографиялык, философиялык, географиялык, тарыхтык мааниси бар (1, 219-6.).

Бул, 40-жылдардагы кыска бирок нуска жазылган илимий мүнөздөгү макала өзүнө чейинки изилдөөлөрдөн (Совет доорундагы М. Ауэзов, В. М. Жирмунский, К. Рахматуллин ж. б.) айырмаланып, эпостун эволюциясы, аны айтуучулардын таржымалынан, аткаруудагы театралдык көп кырдуулугунан тарта, чыгарманын стилдик, формалык, композициялык, тилдик о. э. этникалык өзгөчөлүгүнө чейин комплекстүү планда, илимий-теориялык жактан жетик иштелгендиги менен масштабдуу мүнөзгө ээ.

Окумуштуунун «Семетейге» кириш сөзү» да эпос туу-расындагы көптөгөн проблемаларды конкреттүү талдап, чечмеленгендиги жана анын баары «Манас» үчилтиги боюнча Октябрь революциясына чейин, андан кийинки мезгилде ой-пикирлерин айтышкан Ч. Валиханов, В.В.Радлов, В.М.Жирмунский, атактуу монголовед В.Л.Котцич, С.А.Козиндин ж.б. илимий көз караштары менен бекем-делип, туура тыянакталышы жана ар тараптуулугу менен көзгө дароо урунат.

Т. Байжиев тунгуч романчыларыбыздын бири Т.Сыдыкбековдун «Темир» романы боюнча сын жазып, чыгарманын негизги кемчиликтерин туура көрсөткөн: Жазуучу «Темирде» 1930-жылдарда болгон окуяларды жазып, бул жагынан өзүнүн жигердүүлүгүн көрсөткөндүгүн, бирок автор ошол оюна толук жетпей калгандыгын факты материалдарды күбөгө тартуу менен далилдеп берет. Т. Сыдыкбеков романында көрсөтүүгө аракет кылган урунттуу этапты канчалык деңгээлде реалдуу сүрөттөй алгандыгын, коомдогу революциячыл өзгөрүүлөр, жаңылануулар менен келип кирген адамдардын психологиясындагы жанданууларды турмуштук көрүнүштөр менен кантип бекемдегендигин, образдарды ачып бере билүү чеберчиликтерин ж.б. маселелерди мындай коёлу чыгарманын тили туура-сындагы Т. Байжиевдин береги талдоосуна, теориялык сын-пикирине көңүл бөлөлү: «Чыгармада анын тили негизги орунду ээлейт, ал чыныгы күч катары аракет кылат. Чыгарманын тилинин кооздугу: тактык менен, ачыктык менен, сөздүн угумдуулугу менен жасалат. Тил сүрөттү, мүнөздөрдү, китептин идеясын жасайт. Жазуучу үчүн биздин бай тилдин бардык кенчин толук билүү, алардын ичинен курчтарын, күчтүү, кооздорун тандап алуу зарыл. Ошондой тандалган сөздөрдүн айкалышы, сүйлөмдө бул сөздөрдү орду-ордуна коюу, автордун пикирин сонун, так кылып чыгарат. Көрсөтүлгөн кишилерди окуучулардын мээсине бекем отургузат. «Темирди» алып карасак бул элементтерден куру калып отурат. Буга далил: 1. Романда сүйлөмдүн баарысы эле этиштин өткөн чагы, 3-жагы (алды, келди, кетти, койду, болду) менен бүтөт. 2. Романда эки маанилүү, бири-бирине логикалык байланышы жок

сүйлөмдөр бар. М: «Бөрүбайдын жаны төрт чарчы болуп, кедейлердин бул кебетесин көрүп, Кашкардан көчүп келгенине өкүндү» дейт. Эң мурун жаны төрт чарчы болуп туруп, анан кедейлердин кебетесин көргөнбү, же кедейлердин кебетесине жаны төрт чарчы болгонбу? Кедейлердин кебетеси жанды кантип төрт чарчы кылат? Бул: «кедейлердин бул кордуктоосуна Бөрүбайдын жаны төрт чарчы болуп, Кашкардан келгенине ошондо катуу өкүндү» деген мааниде болсо керек. (Биз бирин гана алдык А.О.) 3. Такыр күлкү боло турган сүйлөмдөр бар. М: «Анын оң колунда дамбылда олтуруп, олтурары менен селдесин оңдоп, куйругун ийнинен ары таштап койду» дейт. Чоң эле Дамбылда оң колго кантип отурду жана куйругун ийнинен ары кантип таштап койду? Мында автор «оң кол жагына олтурду жана селдесинин учун ийнинен ары» демекчи болсо керек. 4. Романда орунсуз кайталанган сөздөр, сүйлөмдөр бар. М: бир кыска абзацда «жакшынакай ак көпөлөк» деген сөз беш жолу, «иреңи суук» деген төрт жолу кайталанат. Бул кайталоолор көркөмдүк киргизе турган эпикалык эпитет эмес, тантык тавталогиялар. Көркөм адабиятта «жакшынакай», «эң сонун», «сулуу», «капкара», «түрү жаман» деген өндүү сөздөр элестүү боло албайт. Романдын кээ жерлеринде бүтүн эле сүйлөмдөр кайталанылат.

Романдын стили начар, сүйлөмдөрү чала курулган. «Темир» негизинен кайра оңдолуп жазылууга тийиш (1,246-248-6.6).

Айтылган сын пикирлердин эң туура экендиги буга күбө болгон бизге да ачык эле байкалып турат. Ал эми, адабиятчынын чыгарманын тили, жазуучунун аткарчу милдети, позициясы туурасындагы теориялык ойлору Т. Байжиевдин али жаш (32 жаш) туруп теориялык билиминин терең экендигин туюндурат.

Адабиятчынын: «Бул кемчилик жазуучунун талантынын начардыгынан келип чыккан эмес. Себеби, «талант – гений – 90 процент эмгек, 10 процент шыктуулук» деген француз математиги. Сыдыкбековдо жазуучулук талант бар, бирок ал талантты сүйрөп илгери чыгаруучу эмгек жок. Жазуучу үчүн эмгек – турмуштун тажрыйбаларына каныгуу, коомдун өсүш заңдарын үйрөнүү, кишилердин

жекелик психологияларын билүү, табигый өзгөрүштөрдүн законун билүү, улуу жазуучулардан үлгү алуу, катсабаттын жогорку баскычына чыгып, үндүү сөздүн технологиясын билүү, андан кийин ушул базанын негизинде тынымсыз жазуу болот. Буга ээ болбогон жазуучунун чыгармасы, ал өзү канчалык гений болсо да дайыма чала, супсак келип, турмуштун сыртында тургансып, окуянын ичине кире албай, анын чала-бучук кабарын берип тим болот. Мындай чыгарманы искусство деп айтууга да болбойт» (1,237-6.) – деген тыянагы да туура. Муну, кайсы бир деңгээлде Т. Байжиевдин өзүнүн бекем туткан позициясы, өзүнө койгон талабы дагы деп түшүнүүбүз керек.

Анын адабиятчылык жүзүн көрсөткөн дагы бир эмгеги «Советтик Кыргызстан» журналынын 1946-жылдагы № 2-3-санына жарыяланган «Кыргыз Совет адабияты жыйырма жылда» аттуу көлөмдүү макаласы. Мында, кыргыздардын аты тарыхта айтылып, жазылып келаткандан берки таржымалы, кийин Орто кылымдардан Октябрь революциясына чейин баштан кечирген оош-кыйыштуу жашоо абалы, ошондой кезеңдердеги өнөрү, маданияты жана революциядан кийинки мезгилдеги профессионал акын-жазуучулардын К. Акаев, С. Шимеевге чейинки өкүлдөрүнүн жалпы эле чыгармачылыгы о.э. учурдун андагы талабы жөнүндө сөз кылат. Аталган эки макала Т. Байжиевдин кыныккан адис адабиятчы, сынчылыгынан кадыресе эле кабар берет. Белгилүү адабиятчы, сынчы С. Жигитов Т. Байжиевдин чыгармачылыгы, оош-кыйыштуу тагдыры туурасындагы өз оюн минтип адилеттүү, ары таамай жазган: «Т. Байжиевдин жазгандарында, мейли көркөм чыгармабы, журналисттик очеркпи, ал тургай сын макалалары да нак турмуштук шарттан тайбайт. Саясат үчүн чындыкты бурмалабай, бирөөгө жагынуу үчүн жасалма түс менен боёктолбой – болгонду болгондой жазат. Албетте, Ташым Ыскак уулунун тагдыры өтө кейиштүү. Кырктын кырына чыкканда камакка алынды. Ага чейинки өмүрүнүн 8–9 жылын атайын орто жана жогорку билим алам деген абыгерге, төрт жылдайын согуш мээнетине жедирди. Адабий-илимий жумуштар менен чындап алпурушканга чолоосу көп тийген жок. Анын үстүнө а киши өз

алдынча ойлонгонго, өнүмдүү чыгармачылык иш-аракет жасаганга, жаңы бир сөз айтканга уруксат кылынбаган катаал заманда жашады. Ата-тегимен качан жабыр тартам, каягыман ката кетирип коём деп бүлкүлдөп жүрүп өттү». (1,102–104-б.)

Демек ал, чыгармачылык ишке баш оту менен кирип, өзүнүн болгон мүмкүнчүлүгүн ачып көрсөтүп толук кандуу деле иштей албаптыр. Ошого болбой кырк үч жаш курагында дүйнө менен кош айтышкан Ташым Байжиев алгачкы кадам ташташында эле өзүнүн таланттуу жазуучу, драматург, адабиятчы, сынчы, котормочу экендигин айкындап, жогоруда сөз болгон бирин экин эмгектери менен кадик методист, ири масштабдагы фольклорист окумуштуу катары кыргыз адабиятынын, илиминин, маданиятынын тарыхында өзүнүн татыктуу ордун ээлеп калды.

АДАБИЯТТАР

¹ *Ташым Байжиев*. Түзгөн: М. Байжиев. – Бишкек, 2003.

² Кыргыз адабияты. Түзгөндөр: З.Бектенов, Т. Байжиев. 2-басылышы. – Б.: Мектеп. 1993.

БЕРНШТАМ АЛЕКСАНДР НАТАНОВИЧ
(1910–1952)

Александр Натанович Бернштам советтик көрүнүктүү археолог, этнограф жана тарыхчы-чыгыш таануучу. Ленинград Мамлекеттик университетинин профессору, Кыргыз ССРинин илимге эмгек сиңирген ишмери. Орто жана Борбордук Азия элдеринин тарыхын жана маданиятын изилдөөчүлөрдүн эң ирилеринин бири, Кыргызстандын археологиялык изилдеп-үйрөнүүлөрүнө негиз салуучу. Ал 1970-жылы 1-октябрда Керчь шаарында кызматчынын үй-бүлөсүндө туулган. Мектепте окуп жүргөндө эле край таануу ишине кызыгуусу анын тарыхчы окумуштуу болорун тастыктаган.

1928-жылы А.Н. Бернштам Ленинград мамлекеттик университетинин география факультетинин этнография бөлүмүнө кирет. Студенттик жылдарында эле этнография тармагындагы илимий изилдөө иштери менен активдүү алектене баштайт.

1931-жылы университетти эң сонун аяктагандан кийин изилдөө ишине чоң жөндөмү бар инсан катары таланттуу жаш окумуштууну аспирантурага калтырышат. 1935- жылы VI–VIII кылымдардагы байыркы түрк коомчулугунун социалдык-экономикалык түзүлүшү» деген темадагы кандидаттык диссертациясын коргойт. Кийин ал аягына чейин толук иштелип: «VI–VIII кылымдагы Орхон-енисейлик түрктөрдүн социалдык-экономикалык түзүлүшү» деген ат менен китеп болуп жарыяланган (1946).

Андан ары А.Н. Бернштам Чыгыш таануу институтунун докторантурасында жүргөндө (1935–38-жж.) «Түрк урууларынын жана элдеринин тарыхы» деген темадагы ишин уланткан. Аны түрк элдеринин келип чыгышы, со-

циалдык түзүлүшү, тарыхый өнүгүшүнүн этаптары, таралышы жана астыга жылышы, Борбордук Азиянын жана дүйнөлүк тарыхынын контекстинде түрк элдеринин ролу жана орду сыяктуу маселелер кызыктырат. Ал өзүнүн изилдөөлөрүндө: тарыхый, этнографиялык жана археологиялык булактарды комплекстүү пайдаланган.

А. Н. Бернштам караган проблемаларынын ичинде кыргыз элинин келип чыгышына арналган проблема орчундуу орун алган. Анын кызыгуусунун чөйрөсү өтө кеңири болгон: Саймалуу-Таш, Араван аскасындагы сүрөттөр, Орто Азия элдеринин маданиятына сасанидик Ирандын, Византиянын таасири, буддизмдин, христианчылыктын Орто Азияда пайда болушу жана тарашы, нумизматика, байыркы түрк, уйгур эпиграфикасы жана башка көптөгөн маселелер. Мында ал рундук тексттерди, кытай иероглифин өзү окуган, монеталардын чыгарылыш датасын жана географиялык таралышын аныктаган. Окумуштуу азыркы кыргыздардын Тянь-Шанда куралышынын өзөгүн бир нече этап менен (байыркы жана орто кылымдар бою) көчүп келген енисейлик кыргыздар түзгөн деп эсептейт. «Манас» эпосунун баш каармандарынын прототибин тарыхый булактардан, жазма эстеликтерден изилдөө далалатын алгачкылардан болуп М.О. Ауэзов, А.Н. Бернштамдар колго алганы белгилүү. А.Н. Бернштам бул маселеге кайрылышы бекеринен эмес эле. Ал ага чейин кыргыз элинин байыркы тарыхын ар тараптуу изилдеп келгендиктен ага байланыштуу көптөгөн тарыхый маалыматтарды ийнежибине чейин жакшы билген. Өзү жакшы билген мына ошол тарыхый маалыматтарды «Манас» менен салыштырып көрүүсү окумуштууга негизи бар белгилүү жыйынтыкка келүүгө мүмкүндүк берген.

А.Н. Бернштам «Манас» эпосуна байланыштуу жыйырмадан ашык илимий жана илимий-популярдуу эмгектерди, макалаларды жараткан. Алардын көпчүлүгү 1940–1950-жылдары «Советтик Кыргызстан», «Советская Киргизия», «Вечерний Ленинград» ж.б. газета-журналдарга жарыяланган. Ал илимий эмгектеринде эпостогу маалыматтарды кыргыз элинин тарыхы, этнографиясы жана археологиясы менен тыкыс байланыштырып кара-

ган. «Манас» эпосуна арналган илимий макалаларынын арасында көрүнүктүүлөрү: «Байыркы Кыргызстандын маданияты», «Кыргыз элинин өткөндөгү тарыхый күндөрү», «Кыргыз элинин улуу мурасы «Манас» деген аттын чыгышына карата» ж.б. Мурунку айткандарын жыйынтыктаган макаласы «Манас» эпосунун жаралыш доору» деген ат менен 1946-жылы «Кыргызстан» альманахында жарыяланган. А.Н. Бернштам тарабынан «Манас» эпосун тарыхый жактан интерпретациялоого жасалган аракет көңүл бурууга татыктуу. А.Н. Бернштам эпоско жалпы баа берүү менен катар, жыйынтыгында «Манас» эпосун түзгөн түпкү маалыматтар жана компоненттер боюнча бир катар жемиштүү, иштиктүү конструкцияны берет, анын пикири боюнча эпостун сюжетинин түзүлүшүндө тарых басымдуу роль ойнойт. А.Н. Бернштамдын схемасы боюнча «Манастын» кыртыш алдын түзгөн катмар башка эпостук эстеликтерден да белгилүү болгон жомоктук-мифологиялык сюжеттердин цикли болуп саналат. Андан кийинки калың катмарды «Манастын» – курамдык элементтеринин төрт тобу түзөт: 1) алтай-минусин легендалары. 2) Огуз-каган жөнүндөгү легенданын байыркы версиясынын кыргыз варианты. 3) Орто-Азиянын иштелип чыккан жергиликтүү уламыштары. 4) «Шах-намэден» алынган образдар жана мотивдер. Эпостун үчүнчү жана баарынан ачык-айкын катмары тарыхый сюжеттер болуп саналат. Ал «Манас» эпосунун келип чыгышы жана анын баш каармандарынын прототиби жөнүндөгү гипотезаларын байыркы чыгыш элдеринин жазма эстеликтерине таянып айткан. Ал таянган жазма эстеликтердеги кабарларды кыскача жыйынтыктай келгенде төмөндөгүдөй маалыматтарга ээ болобуз. VIII кылымдын орто ченинен IX кылымдын биринчи жарымына чейин (7–45–840) Борбордук Азияда байыркы уйгурлардын мамлекети гегемондук абалга ээ болуу менен түндүктөгү кошунасы эне-сайлык кыргыздарга катуу кысым жасаган. Кыргыздар бул кысымга каршы күрөш ачып, ал узакка (821–840-ж.) созулган. Бул жөнүндө А.Н. Бернштам минтип жазат: «Кыргыздар күчтөрүн топтоп өздөрүнө кол салган борбордук азиялык мамлекеттерден көпкө чейин коргонуудан контр чабуулга өтөт. Алардын бул

контр чабуулу уйгурлардын талкаланышы менен бүтөт да, кыргыздардын тарыхында айрыкча жаркын доор башталат. «Манас» эпосунун негизги сюжети бул тарых менен байланышкан»¹. Бул күрөштө кыргыздардын башында өтө жигердүү ажо (эне-сайлык кыргыздардын эң башкы өкүмдарынын титулу) турган. Анын уюштура билгичтигинин, демилгелүүлүгүнүн натыйжасында салгылаштын чечүүчү мезгилинде кыргыз колу сексен миң жоокерге жетип, зор күчкө айланган. Ошондуктан, ал ажонун уйгур каганына төмөнкүдөй кайрылуусу эп эле: «Сенин күнүң бүттү. Жакында алтын ордонду ээлеп, эшигиңдин алдына атымды байлап, асабамды саям. Мени менен кармаша алсаң, тез кел, ага жарабасаң жогол!» Ырасында эле, ажо сөзүндө туруп, көп өтпөй эле уйгур каганынын үстүнөн толук жеңишке ээ болот. Жеңиштин камсыз болушуна уйгурлардын көрүнүктүү башчысы Күлү Баганын кыргыздар тарабына өтүп келиши да өбөлгө түзгөн. А.Н. Бернштам мына ушул тарыхый окуяны «Манас» эпосундагы «Чоң казат» бөлүмүнүн пайда болушуна түрткү болгон деп санайт. Ал эми ошол тарыхый окуяда активдүү роль ойногон кыргыз ажосун жана уйгур Күлү Баганы Манас менен Алмамбеттин прототиптери катары караган. Дагы бир жерде жогорудагы оюн тактап минтип жазат: «Тарыхтагы Яглакар канды легендарлык Манас» деп жогоруда айтылгандардын негизинде коргунду чыгарууга болот.

Мындайча окшоштурууну жогоруда аныкталган сюжеттер көрсөтүп тим болбойт. «Манас» эпосу элдин саясий жана экономикалык жагынан абдан жогорулаган доорунда гана чыгышы мүмкүн. Кыргыз тарыхында ушундай доор гана айрым жомоктордун биригип, бир түргө түшүп, «Манас» сыяктуу эбегейсиз зор эпоско айлануу убактысы боло алмак».

Айтылган ойлорун мындайча жыйынтыктайт:

1. «Манас» эпосу – элдин көркөм чыгармачылыгын эң көрүнүктүү эстелиги гана эмес. Кыргыз урууларынын байыркы этабы 820–840-жылдардагы көз карандысыздык үчүн жүргүзгөн күрөшү жөнүндөгү өзгөчө тарыхый баяны.

2. Эпикалык Манастын негизинде 820 – 840-жылдардагы кыргыз элинин башчысынын конкреттүү тарыхый

образы турат, ал жүргүзгөн күрөш азаттыкка чыгаруучу мүнөзгө ээ болгон².

«Эпикалык Манастын негизинде жетекчисинин конкреттүү тарыхый образы жатат», – деген пикири негизинен колдоого татыктуу. Бирок, эпикалык Манастын прообразы болгон бул инсанды кыргыздардын ханы деп жаңылышкан. 843-жылы Тан империясы ал инсанды кыргыздардын ханы деп таанып, ага өздөрүнүн салты боюнча: «Цзун-инсюн-чен-мин хан» («элдин сыймыгы, баатыр, айкөл, даанышман хан») деген титулду тартуулашкандан башка бул кыргыз ажосунун аты эч бир тарыхый булактан белгилүү эмес. Ал эми А. Н. Бернштам эскерген суждиден табылган таштагы рун жазуусунда жолуккан «Яглакар кан-ата» Манастын прообразынын аты эмес, уйгур каганатынын Сулесинин уруулук аталышы.

А. Н. Бернштамдын Яглакар-кан жөнүндөгү көз карашы С. Е. Малов, В. М. Жирмунский ж.б. айрым окумуштуулар тарабынан сынга алынган. Ошого карабастан «Манас» эпосун тарыхый-этнографиялык жактан тереңирээк изилдеп көргөндө А.Н. Бернштамдын аталган инсан жөнүндөгү атынан башка гипотезалары жана ойлору негиздүү. А.Н. Бернштам: «Байыркы түрктөрдүн таштагы жазууларынын биринин текстин талдап, биз андан Яглакаркандын атын көрүүгө аракет кылганбыз, ал бир катар «Манастануучулар тарабынан кабыл алынган, бирок СССР ИАнын корреспондент-мүчөсү Малов С. тарабынан четке кагылган. Биз өз пикирбизден баш тартууну туура толук таппайбыз»³, – деп өзүнүн бир катар аргументтерин каршы койгон. 1893-жылы эле академик В.В. Радлов түрк урууларынын арасында азыркыга чейин Огузкаган жөнүндөгү уламыш айтылып жүргөнүн белгилеп, мисал катарында «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрүнүн V томунда басылган «Манастын» текстин далил кылып келтирет, анын экинчи эпизодунда калмак баатыры Алмамбет казактын баатыры Көкчө тарабынан ислам динине кандайча өткөндүгү жөнүндө сөз болот. Атасы Караканды ислам динин кабыл алууга макул кыла албаган соң аны өлтүрүп, Алмамбет Манастын соратниги – эмчектеш бир тууганы болуп калат. Демек,

А.Н. Бернштамдын Огуз-каган жөнүндөгү байыркы уйгур жомогу кыргыз эпосу «Манастын» сюжетин түзүүдө мүмкүн болгон булактардын бири катары карашы негизинен туура: Огуз-каган жөнүндөгү легенданын уйгурлардагы версиясын «Манас» эпосу менен салыштырып көрүп, биз чынында эле «Манастан» А.Н. Бернштам жасаган божомолго негиз болуучу айрым бир белгилерди таба алабыз.

Кыскасы белгилүү этнограф С. М. Абрамзондун сөзү менен айтканда: «А.Н. Бернштам көтөргөн айрым жоболор талаш жана божомол экендигине карабастан «Манас» эпосун изилдеп-үйрөнүү проблемасынын кеңири коюлушунда анын эмгеги зор экендигин моюнга алуу керек»⁴.

А.Н. Бернштам «Манастан» башка да кыргыз адабиятынын кээ бир маселелерине кайрылып, өз оюн ортого салган. Мисалы, «Истоки киргизской литературы» («Кыргыз адабиятынын түпкү булактары») деген макаласында Эне-Сай боюндагы рун жазууларына токтолуп, аны кыргыз адабиятынын башаты деп минтип жазат: «Миң-Суу крайындагы байыркы кыргыздардын көрүстөн үстүндөгү жазууларын байыркы кыргыздардын адабияты деп кароо керек»⁵.

Ал өзүнө: «Көрүстөн үстүндөгү таштагы кыскача жазууларды байыркы адабияттын үлгүлөрү деп кароого мүмкүнбү?» – деген суроону коюп: «Биздин көз карашыбызча мүмкүн жана зарыл», – деп өз оюн мындайча улайт: «Чындыгында эле биз төмөндө көрсөткөндөй Эне-Сайдагы таштагы жазуу белгилүү баяндоону тутуп турат, алар көпчүлүк учурда көркөм формага чулганган, анда образдуулук, салыштыруу, метафора бар, көпчүлүгү уйкаштырылган. Ошентип, жаратылыш жана формалдык жактан, биз аларды адабий үлгүгө жаткырган элементтерден турат. Булардын бардыгы түйүлдүк формасында, булардын бардыгы көрүстөндөгү эпитафиянын бир түрдүү структурасына байланган. Бирок баары бир биз андан адабий чыгармачылыктын башатын көрөбүз»⁶.

Айрым эстеликтерден эпикалык архаизмдин издери сакталган мифтен, эпостон ачыктан ачык цитаталардын саптарын жолуктурабыз. Мисалы, Алтын-Көлдөгү таштагы жазуу мына ушундай»⁷. Ал кыргыз элчиси Эрен-Улукга

арналган ошол эстеликти: «Алтын-Көлдөгү таштагы жазуу каза болгондун ролун баатыр катары баса белгилейт... Алтын Көлдөгү таштагы жазуу эпикалык баяндоонун айдан ачык үлгүсү⁸, – деп эсептеп, өз оюн бир катар мисалдар менен бекемдейт.

Ал: «Төрапа Ичракинин урматына арналган Бегредеги таштагы жазуу кыргыз элинин өтө байыркы мезгилге таандык адабий тексти болуп саналат жана СССР элдеринин адабий тексттеринин өтө байыркыларынын бири», – деп, ...кыргыз адабиятынын тарыхын Эне-Сайдагы таштагы жазуудан баштоо керек, айрыкча Бегредеги тексттен», – деген жыйынтыкка келген.

АДАБИЯТТАР

¹ *Бернштам А.Н.* Кыргыз элинин өткөндөгү тарыхый күндөрү. Кыргызмамбас. – Фрунзе, 1943. 12-6.

² *Бернштам А.Н.* Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас». – «Манас» героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1966. С. 175.

³ Ошонун өзүндө, 174-6.

⁴ *Абрамзон С.М.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандамал эмгектер. – Бишкек, 1999. 240-6.

⁵ *Бернштам А.Н.* Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Б., 1998. т. 2, с. 654.

⁶ Ошондо, с. 654.

⁷ Ошондо, с. 655.

⁸ Ошондо, с. 655..

БЕКТЕНОВ ЗИЯШ (1911–1994)

Көрүнүктүү тилчи-окумуштуу, кыргыз тил илиминин башатынан баштап көптөгөн окуулуктарды жазып жарыялап, өмүрүнүн негизги бөлүгүн мугалимдик, окутуучулук менен өткөргөн методист-педагог, жазуучу жана белгилүү котормочу Зияш Бектенов 1911-жылы Ысык-көл областында Түп районунун Кең-Суу кыштагында айылдык фельдшердин үй-бүлөсүндө туулган. Башталгыч мектепти 1925-жылы айылдан бүтүрүп, Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарындагы айтылуу Педтехникумга кирип, аны 1930-жылы аяктаган. Ушул окуу жайга кирген учурун Зияш Бектенов өтө бактылуу маанай менен эскерип, түшүндө кудуктан чаккага мелт-калт толо суу сузуп алганын, аны маркум атасы: «Бул суу сага өмүр бою жетет, суусунуң канганча иче бер!» – деп жоруганын айтып келип, «Ошондон беш-алты күн өткөндөн кийин экзамендин жыйынтыгы чыгып, Ысмайыл атам экөөбүз институтка (кийин Педтехникум болгон) өтүп калдык. Дал ошол мезгилден тартып менин өмүрүмдө жаңы турмуш башталды. Энемден 6 жашымда, атамдан 8 жашымда ажырап, курсагым ашка, ийиним кийимге жетпей... жүргөн бала элем, эми адамзаттын улуу даанышманы Владимир Ильич Ленин курган жаңы замандын бактылуу жолуна аяк шилтедим»¹.– дейт. Ал 1940-жылы Кыргыз Мамлекеттик Пединситутту бүтүргөн.

Педагогдук эмгек жолун 1930-жылы Сүлүктү районуна (шаар райондун ичинде болгон) Элге билим берүү бөлүмүнө башчы болуу менен баштап, 1931–1932-жылдарда СССР элдеринин борбордук басмасындагы Кыргыз секциясынын секретарынын орун басары, Москвадагы Чыгыш элдеринин коммунисттик университетинин мугалими болуп иштеген.

1932–1834-жылдарда Кыргызмамбастын окуу-методика бөлүмүн жетектеген. 1940-1942-жылдарда Пржевалск мугалимдер институтунун директорунун орун басары болуп иштеп, 1942-жылы Советтик армиянын катарына чакырылып, 1946-жылга чейин Ирандын Мешкед шаарында кызмат өтөгөн. 1946-жылдан СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалындагы Тил, адабият жана тарых институтунда кенже илимий кызматкерликтен Фольклор жана «Манас» эпосу секторунун башчысына чейинки кызматтарда иштеген. Андан кийин 1950-жылдын 4-майында Зияш Бектен уулу камакка алынды. Ага төмөндөгүдөй айыптар коюлган: «Эл душманы, улутчул, Касым Тыныстановдун окуткан кадры, көп жылдар бою кыргыз тили, адабиятынын окуу программаларына, окуу китептерине кожоюндук кылган, республикадагы өкүмөттү кулатмакчы болгон топко катышкан»² – деген жалган жалаа менен бейкүнөө камалып, андан келген соң 1961-жылдан өмүрүнүн аягына чейин Жусуп Баласагын атындагы Улуттук университетте окутуучу, анан доцент жана Ардактуу профессор болуп кызмат өтөгөн.

З.Бектеновдун көркөм сөзгө болгон шыгы айтылуу Педтехникумда окуп жүргөндө башталып, жазгандары ошол окуу жайдын «Үмүттүү жаш» аттуу дубал газетасына, «Темир канат» аттуу пионер газетасына, кол менен жазылып, жылына эки жолу чыга турган. «Балапан» аттуу журналга жарыяланып турган. «Жүрөк оозго тыгылганда» деген алгачкы аңгемелеринин бири да «Эрик баласы» деген лакап ат менен 1929-жылы «Жаңы маданият жолуна» журналына, ошол чактарда жарыяланган экен³. Ошого карабастан, отузунчу жылдары негизги күчүн кыргыз тили боюнча окуу куралдарын (окуулуктарды) жазууга жумшап, 1933-жылы Ташым Байжиев менен бирдикте 3-класстын окуучулары үчүн биринчи жолу «Кыргыз тили» окуулугун, ошол эле жылы 4-класстын окуучулары үчүн биринчи жолу «Кыргыз тили» окуулугун, дагы 1938-жылы «Биринчи кыргыз орфографиялык сөздүгүн» (Т. Байжиев, К. Карасаевдер менен бирдикте) басмадан чыгарган. Ал окуулуктарга мисал катары өзү жазган ыр, аңгемелерден киргизип отурганына карабастан, адабиятка согуштан келгенден кийин чындап киришип, 1946-жылы 6-класстын окуучулары үчүн «Биз-

дин адабият», 1947-жылы 8–9–10-класстар үчүн «Кыргыз адабияты боюнча программа», 1949-жылы 8-класстын окуучулары үчүн (Т. Байжиев менен бирдикте) «Кыргыз адабиятын» жарыкка чыгарган. Зияш Бектенов менен Ташым Байжиевдин адабиятчы катары атактарын алыска чыгарган да, «Эл душманы, улутчул, Касым Тыныстановдун окуткан кадры, көп жылдар бою кыргыз тили, адабиятынын окуу программаларына, окуу китептерине кожоюндук кылган, республикадагы өкүмөттү кулатмакчы болгон топко катышкан»⁴ деген айып коюлуп, 1950-жылдын майында З. Бектеновдун 10 жыл түрмөгө кесилишине себептердин бири да ушул атактуу окуу куралы болгон. Бул китеп окуучулардын колуна тийгенде өзүнчө зор майрамга айланган. Мектеп окуучулары гана эмес, чоңдор да көркөм адабият ордуна биринен экинчиси алып суктануу менен окушкан. Ал жөнүндө академик Ү. Асанов менен профессор К. Иманалиев: «VIII класстар үчүн 1949-жылы чыккан «Кыргыз адабияты» окуу китеби мектептердеги кыргыз фольклору жөнүндөгү биринчи окуу китеби болгондугу үчүн гана эмес, кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын тарыхында орто мектептердин жогорку класстарында кыргыз адабиятынын тарыхын үйрөнүү курсундагы биринчи стабилдүү окуу китеби катарында өз ордун ээлегендиги менен баалуу»⁵– деп өтө туура айтышкан.

Биз кийинки кездерге чейин патриотсуздугубуздун негизинде, ашкере орусчул болгондугубуздун натыйжасында байыркы жазма эстеликтерибизди коркоктук, мажестик менен танып келсек, Т. Байжиев менен З. Бектеновдор «Енисей-Орхон жазууларынын адабий стили» дегендей маселелерди козгоп, «Кыргыз адабиятынын» башында анализге алып, окуучуларга айкын түшүнүктөр беришкен. Анда: «Кай бир окумуштуулардын айтуусуна караганда, Енисей жазуулары кыргыз адабиятынын башталган булагы болуп эсептелет. Ал жазууларда белгилүү бир аңгемелөө бар. Мында көркөмдүктүн түрлөрү болгон элестүү салыштыруу, метафора бар. Сөздөрдүн көбү уйкаштуу»⁶– деп, V–VII кылымдарда ата-бабаларыбыз таштарга жазып калтырган жазма эстеликтерибиздин адабий стилинен кабар берет. «Орхон-Енисей тексттерин» жердештерибиз

Жусуп Баласагун менен Махмуд Кашкаринин айтылуу «Кутбилим», «Түркий тилдер сөз жыйнагын» Түрк элдеринин орток тили, бизге да тиешеси бар» – деп айткандан качкан адамдык, улуттук касиеттерден айрылган айрым окумуштуу сөрөйлөрчөсүнөн Москваны карап жалтактабастан, 1949-жылы эле кыргыз жазма адабий эстеликтери экенин окуулугунун башына жарыялап, бул эки патриот жазуучулар өтө туура жана өтө зор эрдик жасашкан. Атиң жери алар баштаган асыл салт кийинки жылдарга чейин уланбай токтоп калган. Профессор Советбек Байгазиевдин сөзү менен жыйынтыктай айтканда, «... бул окуу куралы учурунда жаш муундарды тарыхый акыл-эси, өз элинин тарыхы, маданияты менен сыймыктануу сезимин тарбиялай турган мыкты китеп болгон»⁷.

Зияш Бектеновдун өмүрүнүн бир бөлүгү Академиянын «Манас» секторунда иштеп, «Манас» эпосунун кара сөз вариантын жасоого жумшалган. Окумуштуу жазуучунун илимий иштеринин тизмесинде «Прозаический сюжет «Манаса». Фрунзе, 1949 г. п/л.»⁸ (басма табак) деген жазуу бар. Басмадан жарык көргөн чыгармалардын тизмесинин арасында турганына караганда китеп туурасында кабардар болушубуз керек эле, андай факты жок. Бирок Академиянын Колжазмалар фондусунда мындай материал бар. Болгондо да кыргыз жана орус тилдеринде (инв. № 628, 646\647, 648). Орус жана башка элдердин окумуштууларына «Манас» эпосунун мазмуну ушул эмгек аркылуу жетип, В. М. Жирмунский баштаган көптөгөн окумуштуулардын «Манас» туурасындагы илимий эмгектери ушул З. Бектенов менен К. Нанаевдердин «Манас», «Семетей», «Сейтектерди» кара сөз түрүндө жазып чыккан материалдары аркылуу жаралган. Ошого карабастан Фондуда даяр турган «Манас» варианттарын жарыялоонун ордуна башка окумуштууларды убара чектирип жаздырганы законго да, адамкерчиликке да жатпайт. 1984-жылы 25-майда З. Бектенов Тил адабият институтунун Окумуштуулар кеңешине келип маселе койгону Манас изилдөөчүлөрүнүн эсинде. Тилекке каршы субъективдүү кызыкчылыктардан улам Зияш Бектенов менен К. Нанаевдин даяр эмгектерин жарыялатууга жол берилбей калган.

Зияш Бектенов 1955-жылы 6-октябрда биротоло акталгандан кийин да белгилүү журналист Жапар Саатов: «Вернувшись из заключения Зияш Бектеновича еще долгих семь лет был безработным, бесправным»¹⁰ – деп жазгандай, ишсиз жүргөнүнө карабастан, М. Жаңыбаев менен бирдикте «Киргизский язык» учебник для 3 класса русской школы (1959-ж.), «Киргизский язык». Учебник для 4 класса, русской школы (1959), «Программа по киргизскому языку для 3-4-х классов русской школы» (1959) деген тилге байланыштуу окуулуктарды чыгарат. 1963-жылы 5-класс үчүн «Кыргыз адабияты», 1969-жылы 4-класс үчүн «Кыргыз адабияты» деген адабият боюнча окуулуктарды Темирова менен бирдикте жарыялап, 1972-жылы Методическое руководство к учебнику «Родная литература» для 4 классов» деген усулдук эмгегин жарыкка чыгарган. Мындан башка дагы 3-класс үчүн «Эне тил» (1971) китебин жана ага арналган методикалык колдонмо жазган.

Мурдагы жана кийинки окуулуктарына мисал, үлгү катары жазган ыр, аңгемелерин 1990-жылы «Эне тилден гүлдесте» (Ф., «Адабият», 1990) деген ырлар, макалалар, табышмактар жыйнагына топтоп, «Бөбөктөр үчүн» деген серияда басмадан чыгарган. Бул китеп бөбөктөрдү көркөм сөз лаззааттарын алууга, шарт түзүп, жашоого зарыл болгон ар кандай маалыматтар менен тааныштырат. Маселен, «Күн аттары», «Ай аттары», «Жылдыздардын аттары» деген бөлүмдөрдө, аталыштарынан байкалып тургандай, жумадагы 7 күндүн (Ишемби, Жекшемби, Дүйшөмбү, Шейшемби, Шаршемби, Бейшемби, Жума), бир жылдагы 12 айдын (Бирдин айы, Жалган куран, Чын куран, Бугу, Кулжа, Теке, Баш оона, Аяк оона, Тогуздун айы, Жетинин айы, Бештин айы, Үчтүн айы) жана 12 айдын (Чычкан, Уй, Жолборс, Коён, Балык, Жылан, Жылкы, Кой, Маймыл, Тоок, Ит, Доңуз) аттарынын кыргызча аталыштарын берген. Адамдын мүчөл жылдарын санай билүүгө, туугантуушкандарын атоого үйрөтөт. Кийим-кечелердин, тамак-аштардын, идиш-аяктардын, боз үйдүн жабууларынын, үй эмеректеринин, ат жабдыктарынын аталыштарын эске салып, канаттуу куштардын, жапайы айбандардын, курт-кумурскалардын аталыштарын айтат. Дарактардын, дан

эгиндеринин, төрт түлүк малдын түрлөрүн ыр, аңгемелер аркылуу мисалдайт, макал, лакаптар аркылуу жыйынтыктайт. Мисалы, жылкы баласына байланыштуу «Ат сыйлаган жөө баспайт», кой жөнүндө «Кой семизи койчудан» деген макалдарды, эчкиге байланыштуу «Эчки сүйөт баласын – улагым деп, таштан ташка секирген чунагым деп» деген ыр саптарын пайдаланат. Жемиш бактарынан саналган өрүк тууралуу «Асты таш, Үстү таш, Ортосунда бышкан аш» (өрүктүн данеги) деген табышмакты айтат ж. б.

Жыйынтыктай айтканда, Зияш Бектеновдун «Эне тилдин гүлдестеси» чынында эле бөбөктөр үчүн китеп жазгандарга үлгү болорлук кудуретке ээ. Кичинекейлерге сүйүктүү гүлдесте болгондугунда талаш жок.

З. Бектенов Жазуучулар союзунун мүчөлүгүнө котормочу катары кабыл алынган. Чынында эле Зияш Бектеновдун жазуучулук тушоосу А. Н. Островскийдин «Не была ни гроша да вдруг алтын» деген пьесасын М. Абдыкеримов менен бирдикте 1929-жылы которуп сахнага койдуруу менен кесилген. Аны котормочунун өзү «Островскийден ал пьесасы котормосундагы кетирилген көп кемчиликтерине карабастан, кыргыз театрынын тарыхында орус тилинен кыргыз тилине биринчи которулган саамалык пьеса болучу» – деп белгилейт. Демек, З. Бектенов пьеса котормо тарыхынын башатында туруу менен бир нечелеген классикалык жана советтик пьесаларды которуп, Кыргыз драматургиясында баа жеткис эмгектер жасаганы кыргыз журтуна маалым. Ал Гольдонинин «Слуга двух господ» («Эки мырзанын малайы»), А. Н. Островскийдин «Гроза» («Добул») К. А. Треневдун «Любовь Яровая», Назым Хикметтин «Всеми забытый» деген белгилүү пьесаларды которуп, кыргыз сахнасына койдурган. Алардын айрымдары алигиче сахнадан түшө элек.

Прозалык туундулардан А. С. Макаренконун айтылуу «Педагогическая поэмасын», Н. В. Гоголдун «Чыгармаларынын I томдугун, А. Фадеевдин «Разгромун», М. Горькийдин «Беседа с начинающими писателями» деген макала-аңгемелешүүсүн жана Чандранын аңгемелерин, Л. Соболевдин «Зеленый луч», М. Ибраимовдун «Деревенщины», А.Штейндин «Между ливами» деген прозаларын 1932-жыл-

дан баштап которуп, жарыкка чыгарган. Ошондой эле кыргыз тилинен орус тилине которууда да З. Бектенов калем сынап, «Манас» эпосунан он миң ыр сабын, Аалы Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аттуу аңгемесин которот. Зияш Бектенов боюн көтөрбөгөн жөнөкөй киши болгондуктан көркөм котормодо ушунчалык көп иштеп, жатык тилдүү, кооз, терең мазмундуу, түп нусканын баркын түшүрбөстөн, кайра көкөлөтө которгон көптөгөн пьесаларды кыргызча сүйлөтүп, кыргыз драма сахнасын гүлдөткөнүнө карабастан, көп мезгилдер бою өз ордуна койулбай, адабияттагы аттай-төөдөй баасы берилбей келди. Мындай бөксөлүктү адабият, маданият, коомчулугу дайыма эсте тутуп, өз деңгээлинде толтуруп, өз баасын берүүгө милдеттүү.

Зияш Бектеновдун «Замандаштарым жөнүндө эскерүү» (Б., «Адабият» 1992-ж.) аттуу китеби маданият, адабият кызматкерлеринин колдон түшпөс, жадыларынан чыкпас жан жолдошундай кызмат өтөп калды. Карапайым окурмандардын чар тараптуу түшүнүктөрүн кеңейтүүдө табылгыс казынага айланды десек чекилик болбойт. Анда жазылган кыргыз маданияты менен адабиятынын, мамлекеттик ишмерлери менен агартуучуларынын адабий портреттери – ар бири өзүнчө бүткөн зор эмгектей, аңгеме, повесть, романдай мааниге ээ десек жаңылышпайбыз. Айрым роман аталып жүргөндөрдү окусаң да бул китептеги бир эле адабий портреттей рахат жана түшүнүк алалбайбыз. Кубанычбек Маликовдун «Замандаштарым жана каламдаштарым» (Ф., Кыргызмамбас, 1964-ж.) аттуу макала, эстеликтер жыйнагы менен катар З. Бектеновдун ушул «Замандаштарым жөнүндө эскерүү» китеби Кыргыз адабиятында окурмандарды дайыма өзүнө караткан, жанкитеп катары мааниге ээ.

Китептин башынан киргенде эле З. Бектеновдун замандаштарына карата (жалпы эле адамдарга карата) туура, таамай сүйлөп, так баа берген инсан экени көрүнөт. Аны айрым портреттердин жыйынтыгын окуганда эле түшүнүктүү болот. «Ишеналы Арабаевдин эмгегин кыргыз эли жогору баалайт жана биринчи агартуучу-окумуштуусун эстеринен эч качан чыгарбайт». (Китептин 16-бетинде. Мындан ары бетин гана көрсөтүп турабыз.). «Касым Тыныстанов эл сыймыгы болгон. Кыргыз тарыхынан эки жүз жылда бир гана кезигүүчү

нукура талант эле. Орус элинин Ломоносовдой көп кырдуу, терең ойлуу, арымы кенен окумуштуу болучу. Касым сыяктуу таасын күлүктөрдү жаш кезинде жайраткан «культтун» атасына наалаттан башка айтарыбыз жок» (39-б.).

«Кыргыз республикасынын туңгуч эл агартуу институтунун биринчи директору Петр Кузьмич Юдахин кыргыз элине эбегейсиз зор эмгек сиңирген, кыргыз элинин маданиятынын туңгуч карлыгачтарын окутуп, уядан учурган улуу орус элинин ак ниет, айкөл уулу болчу» (82-б.). «Менин адам болуп өсүшүмө өбөлгө түзгөн Базаркул Данияровичтин шарапатын мен эч качан унутпайм» (94-б.). «Мукайдын бизге келип окуп калышы менен Кыргыз эл агартуу институтунун босогосун ыр, хор, күлкү шыкактуу сөздөр кошо айтып киргендей болду. Адабият, хор, драм кружоктору жандана баштады» (102-б.). «Менин эмгек сапарымдын алгачкы кадамында мага акыл-насаат айтып, иштин көзүн таанытып, баш тоголоткон, маданияттуу жүрүш-туруштун эрежесин үйрөтүп, чоң окумуштуулардын докладдарын угуп, терең билим алуунун жолун көрсөткөн алгачкы насаатчым Касымалы болгон эле. Мен Касыкемдин ал жакшылыгын эч качан унутпайм!» (150-б.). «... орус тилин Узакбай Абдукаимовдой жакшы билсек, окууну да дал ошондой отлично окусак» – деп, Педтехникумдун окуучулары бир кезде ага бекеринен суктанышпаган экен. «Кызыл учкун» мезгилинде кыргыздын Пушкини, Толстою болот деп ал бекер макталбаптыр» (158-б.). «Токчорого чейин айрым акындардын, ачык айтканда, Аалы менен Касымдын ырлар жыйнактарына опурулуп сын жазган М.Дөгдүров менен А. Убукеев сыяктуу сынчылар болгон, бирок Токчоронун жазган сындарынын мазмуну биз жогоруда аттарын атаган «сынчылардан» көрө сөөмөй өйдө турган адабиятчы экенин ачык билгизип турат» (173-б.)

«Бөрү орусча тилди жакшы билген билимдүү, көркөм адабиятка терең түшүнгөн, токтоо, акыл-эстүү залкар киши эле. Биз өзүбүз түшүнбөгөн сөздөрдүн котормосун көбүнчө Бөрүдөн сурачубуз» (193-б.). «Каркыра жайлоосу казак менен кыргызга кандай орток жайлоо болсо, Мухтар Оморханович Ауэзов да казак менен кыргыздын сыймыгы, алардын орток жазуучусу жана окумуштуусу болчу» (285-б.)

ж. б. З. Бектеновдун адамдарга айткан асыл ойлору менен каалоолорун дагы канчага созуп жазса да улана берет. Бул китепте сөз болгон тарыхый адамдардын таасын сүрөттөрү, ачык жана адилет түзүлгөн образдары жазуучу жана котормочунун зор талантка эгедер экенин көрсөтүп турат. Анын жатык тили, таамай, таасын сөздөрү, терең ой жүгүртүүлөрү окурмандарды өзүнө тартып, жүрөктөрүнө уялап, билүү деңгээлин (кругозорун) жогорулатууга дем берип турат.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргыз мамлекеттик улуттук университеттин ардактуу профессору Зияш Бектенов зор окумуштуу, чоң жазуучу, чебер котормочу катары, кыргыз жазуучуларынын белдүү өкүлдөрүнүн бири катары Кыргыз адабият тарыхынан ардактуу ордун табууга тийиш.

АДАБИЯТТАР

¹ *Бектенов З.* Замандаштарым жөнүндө эскерүү. Адабий эскерүүлөр. – Б.: Адабият, 1992. 61–62-бб.

² *Асанов Ү., Иманалиев К.* Кайталанган өмүр./Советтик Кыргызстан. – 1991. – 22-февр.

³ *Бектенов З.* Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Б.: Адабият, 1992. – 50-бет.

⁴ *Асанов Ү., Иманалиев.* Жогоруда аталган макалада.

⁵ *Бектенов З., Байжиев Т.* Кыргыз адабияты (Орто мектептин IX классы үчүн хрестоматия – окуу китеби) 2-басылышы. – Б.: Мектеп, 1993. 28-б.

⁶ *Бектенов З., Байжиев Т.* Кыргыз адабияты (Орто мектептин IX классы үчүн хрестоматия – окуу китеби), 2-басылышы. – Б.: Мектеп, 1993. 28-бет.

⁷ *Байгазиев С.* Тагдыры татаал окуу китеби. (Кириш сөз ордуна). Китепте: З. Бектенов, Т. Байжиев. Кыргыз адабияты. 2-басылышы. – Б.: Мектеп, 1993.

⁸ *О. Соороновдун* архивинде. Научные труды и художественные переводы доцента Зияша Бектенова. Октябрь. 1973-ж. Архив №482, 77–78-бб.

⁹ *О. Соороновдун* архивинде. Архив № 326, № 9 блокнот, 40–42-беттер.

¹⁰ *Саатов Ж.* «Совесь наша чиста»... «Советская Киргизия», «118, 23.05.1989 г.

**ЮНУСАЛИЕВ (ЖУНУШАЛИЕВ) БОЛОТ
МУРАТАЛИЕВИЧ**
(1913–1970)

Юнусалиев (50-жылдарга чейин Жунушалиев) Болот Мураталиевич (чынында өз атасы Жунушалы, Муратаалы чоң атасы, ошол тарыхый шартта кабыл алынган салт боюнча Мураталиев Болот Жунушалиевич делиш керек эле, эмне үчүндүр өз атасын фамилия катары алып, чоң атасынын ысмын атасынын ордуна пайдаланыштыр) (6-октябрь 1913-жыл, азыркы Кемин району, Үч-Урук кыштагы 18-февраль 1970-жыл, Фрунзе), көрүнүктүү окумуштуу, кыргыз тилин изилдөө илимине негиз салуучулардын өзгөчө белгилүүлөрүнүн бири, түрколог, «Манасты» изилдөөдө зор салым кошкон инсан, коомдук ишмер. Кыргыз улуттук илимдер академиясынын академиги (1954), филология илимдеринин доктору (1954), профессор (1954), Кыргыз республикасынын илимге эмгек сиңирген ишмери (1963), 109 илимий эмгектердин автору.

1930–33-жылдары Москвада пединституттан окуган. 1933–35-жылдарда Кыргыз Республикасынын Эл агартуу комиссариатында инспектор болуп иштейт. 1935–38-жылы Москвадагы ВКП БКнын партиялык курсунан окуп, ошол окууну бүткөндө 1938-41-жж. аралыгында СССР Жогорку Советинин ведомостторунун кыргызча басылышынын редактору болуп иштеген. 1941-ж. Ата Мекендик согуш башталганда майданга кетип, 3-Белорус фронтунда Фронттук газетанын редакторунун орун басары, согуштук кабарчы болуп иштеп, согуштан 1945-ж. кайтат.

1945–51-жылдар арасында Кыргыз ССРнин Элге билим берүү министри, 1952–54-жылдарда Москвада докторантурада окуп, докторлук диссертацияны ийгиликтүү коргоп,

1954–60-жылдар ичинде Кыргыз мамлекеттик университетинин ректору, ошол эле учурда ал университеттеги кыргыз-түрк кафедрасынын башчысы, 1960–65-жылдар аралыгында Кыргыз илимдер академиясынын «Манас» секторунда улук илимий кызматкер.

Б. Жунушалиев илимдеги жолун 1935-жылы кыргыз мектептери үчүн «Алиппе» окуу китебин жазуудан баштаган. Кыргыз ССРнин Агартуу комиссариаты бекиткен бул окуу китеби 1935, 1936, 1937-жылдары үч жолу басылып чыккан. Б. Жунушалиевдин окумуштуу катары кыргыз тил илиминин көптөгөн маанилүү проблемаларын, айрыкча илимдин теориялык негиздерин изилдөө, байытып өстүрүү иштериндеги салымы, эмгектери орчундуу.

Тил илими гана эмес, кыргыз адабияты, оозеки чыгармалары, жазгыч акындар, айрыкча, манастанууда чоң окумуштуу Болот Мураталиевичтин кошкон салымдары салмактуу.

Б. М. Юнусалиев кыргыз тил, адабият илимдерин изилдөөнү уюштуруучу, үйрөнүү, жайылтуу багытында жалпы калкка пайдалуу, мааниси боюнча омоктуу иштердин башында турган адам. Ал Кыргыз Республикасынын элге билим берүү министрствосун жетектеп турганда ошол тарыхый шартта Кыргызстандын мектептериндеги кыргыз тили менен адабиятын окутуу мүчүп, ал эми жогорку класстардын окуучулары такыр эле окуу китептери, окуу куралдары, ал турмак туруктуу мүнөздөгү калыптанган, бардык жерлерде бирдей колдонулган программалары да жок экендигин көрүп, ушул кенемтени тез арада жоюунун зарылдыгын туура түшүнүп, активдүү киришип, демилге көрсөтүп, натыйжада 1949–1951-жылдарда Кыргызстандын мектептери биринчи жолу орто мектептердин 8–9–10-класстары үчүн атайын иштелип чыгып, бекитилген кыргыз адабияты, кыргыз тили боюнча окуу программалары, окуу китептери, окуу куралдары – хрестоматияларды пайдалана баштаган.

Б.М. Юнусалиев кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолунун айрым урунттуу учурлары, орчундуу мааниге ээ илимий проблемалары боюнча да аргументтешкен, ишенимдүү өз ойлору бар. Кыргызстандын тарыхын

жазуу ишине активдүү катышкан, ал маанилүү эмгектин белгилүү авторлорунун катарына кирген адам. («Вопросы формирования киргизской народности» /В книге История Киргизской ССР, т. I. Фрунзе, 1968. Эмгек П.Н. Кожемяко, К. И. Петров менен бирге жазылган/, «Сложение киргизской народности на Тянь-Шане XVI в.» /В книге «История Киргизии», Фрунзе, 1963. т. I). «Манас» эпосунун кыргыздардын тарыхы жолу менен байланыштуулугуна атайын басым жазап, эпосту тарых илиминин талаптарына ылайыктуу мүнөздөмө берген эмгектери да арбын (Киргизский героический эпос «Манас» /В книге «История Киргизской ССР, т. I, Фрунзе, 1968/, «Кыргыздардын баатырдык эпосу «Манас»/Китепте «Кыргыз ССР тарыхы», том I, Фрунзе, 1973).

Кыргыздардын жазгыч акындары Молдо Кылыч, Молдо Нияз жөнүндө атайын изилдөөлөрүн жүргүзүп, бул инсандар катуу сынга алынып, жаманаттыланып жаткан учурлардагы түрдүү талаш тартыштарда ал акындардын чыгармаларын жогору баалаган калыс пикирлер айтып, активдүү күйөрмандарынан болгон. Андай эр жүрөктүүлүгү үчүн куугунтукталып, университеттин ректорлук кызматынан куулган, бир нече айлап кызматсыз калган учурлары болгон. Окумуштуунун эскерилген жазгыч акындар жөнүндөгү эмгектери анын көзү өткөндөн кийин жарык көрдү («Молдо Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушун чагылдырган чыгармаларынын айрым маселелери», Ала-Тоо журналы, 1989, № 12; «Молдо Нияз жазгыч акын жөнүндө», Ала-Тоо журналы, 1989). Б.М. Юнусалиев айрыкча «Манас» эпосунун теориялык жана практикалык көптөгөн проблемаларын чечүүнүн үстүндө үзүрлүү эмгектенген.

Кыргыз элинин улуу мурасы «Манастын» орчундуу проблемаларын изилдөө иштерине Болот Мураталиевич бул эстеликтин үстүнө кара булут орноп, чыгарманын калк арасында калып, аны пайдалануу, же аны үйрөнүү, изилдөө, пайдалануу иштерине тыюу салуу маселеси күн тартибине коюлуп, советтик түзүлүш учурундагы тоталитардык бийликтин каардуу да, темирдей катуу да тартибинин бардыгын идеологиялаштырган таламдарына ылайык

«Манас» элдик чыгарма эмес, анын мазмуну реакциячыл терс түшүнүктөргө толгон, идеясы элдин таламдарына каршы делген опурталдуу, коркунучтуу доо коюлуп, ушул чырдуу проблеманын айланасында талаш-тартыштар кызуу жүрүп жаткан ХХ кылымдын элүүнчү жылдарынын баш чендеринде киришкен. 1952-жылдын жай айларына чектелген «Манаска» байланыштуу Бүткүл Союздук илимий конференцияга даярдык катары мезгилдүү басма сөз беттеринде дискуссия уюштурулуп, ага эпостун күйөрмандары да, каршы пикирдегилер да өз ойлорун ортого салуу менен катышып жатканда ошолордун арасында Б.Юнусалиевдин «К вопросу об эпохе и возникновении эпоса «Манас» аттуу макаласы 1952-ж. 29-майында «Советская Киргизия» газетасында жарык көрөт. Макаланын кыргыз тилиндеги котормосу «Кызыл Кыргызстан» газетасынын 1952-ж. 28-майындагы санында жарыяланат.

Ошол учурда Б.М. Юнусалиев СССР илимдер академиясындагы тил институтунда докторантурада окуп жүргөн кези эле. «Развитие корневых слов в киргизском языке» («Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн өнүгүшү») деген темадагы доктордук диссертациясынын үстүндө иштеп жаткан. Кыргыз тил илиминин ары татаал, ары орчундуу маселелеринин бирине арналган ишин токтотуп коюп, өзү мурда эч качан колго албаган, ал үчүн жаңы, анын үстүнө өзгөчө татаал, талаштуу-чырлуу жерлери көп маселеге – «Манас» эпосунун чыгыш доору, тарых менен байланышы, идеялык маңызына арналган, көптөгөн илимий проблемалардын алкагын камтыган, ошол тарыхый шартта коогалуу гана эмес, кооптуу да ишке баш оту менен киришип, илимде мурда ой айтылмак турсун, козголбогон да жаңы пикир- сунуш айтып чыкты. Мындай кадам Б. Юнусалиевдин чоң окумуштуу болуу менен бирге чыныгы патриот, өз элинин камын ойлоп, калкынын ар-намысы, кызыкчылыгы үчүн башын саюуга даяр турган, анын кызыкчылыгын жеке керт башынын талам-пайдасынан алда канча жогору кое билген инсан экендигин айгине көрсөтүп турат.

«Манас» маселесине байланышкан ошол кездеги негизги талаш чыгарманын мазмунунда учураган айрым түшүнүктөр учурдун талабына туура келбегендигинде эле. Кээ

бирлер ошондой фактыларга таянып эпосту реакциячыл чыгарма деп эсептеп аны пайдалануудан алып салуу зарыл дешкен. Чыныгы илимдик көз карашты кубаттагандар көөнө мурасты бүгүнкү учурдун талабы боюнча эмес, ошол чыгарма жаралган тарыхый шарттын таламдарына ылайык баалоо туура, демек «Манастын» мазмунунда бүгүн туура эмес делинүүчү маалыматтар өз мезгилиндеги талапка шайкеш келиши мүмкүн деген ишенимде болушкан.

Элдик мураска чыныгы илимдик талаптардан мамиле кылган Б. М. Юнусалиев аны жаманаттылап жаткандарга каршы күрөштө негизги курал катары илимдин принциптерин пайдаланып, эпос качан, кандай тарыхый шарттарда пайда болгон, эл тарыхы менен кандай байланышы бар – деген проблемаларды чечүүнүн үстүндө аракеттенген. Натыйжада ушул ой анын «Манаска» арналган биринчи олуттуу эмгеги «Манас» эпосунун доору жана келип чыгышы жөнүндөгү маселеге карата деген жогоруда эскерилген «Манас» боюнча дискуссия учурунда жарыяланган көлөмдүү макаласында чагылдырылган.

Б. Юнусалиев «Манас» талашка түшүп жатканда өз оюн билдирген макала жазуу менен гана чектелбей, Москвадан атайын келип, илимий конференцияга катышып, талкууланып жаткан маселелер боюнча жарыш сөзгө чыгып анда принципалдуу, калыс пикирин айтып, эпоско ачык каршы чыккандарга да, айрыкча тайсалдап, оң ойдомун демиш болуп, чынында кыргыздардын улуу мурасын жокко чыгаруу аракетин көргөндөргө келишкис каршы чыккан.

Ушул жерде конференциядагы талкууга, ал эле эмес форумдун жыйынтыгына да түздөн түз тиешеси бар, жыйында олтургандарга катуу таасири тийген, узак жылдар бою ооздон түшпөй легенда түрүндө айтылып жүргөн бир көрүнүштү эске сала кетүү жөндүү. Анткени ошол эпизод Б. Жунушалиевдин билиминен гана эмес, курч акыл, чечен, сөз тапкыч, учурдан пайдалана билген адам экендигинин айгине далилинен.

«Манас» эпосуна элге жат чыгарма деп, атайын москвалык газетага макала жазган Нуров болсо, аны ачык колдогон адамдардын бири П. Балтин болгон. Ошол «Манаска» арналган конференцияда Балтин да сөз алып, трибунага

чыкканда чоң кара портфелинен килейген көлөмдүү китепти сууруп чыгып, өзү белгилеп алган ар кайсы жеринен ууру кылба, ата-энеңди сыйла, калп айтпа ж.б. оң маанини туюнткан аңгемелерден үзүндүлөр окуп, залдагы элге кайрылып, окуган тексттерде жаман жери жок экенин көрүп турасыңар. А бирок, силер билесиңерби, мен кайсыл китептен үзүндүлөр окудум? Бул кадимки библия. Эгер ар кайсы жеринен үзүп алса библияны деле тазартып, оңдоп чыгууга болот. «Манастын» көптөгөн күйөрмандары да ушул түрдө эпостун ар кайсы жеринен тандап алып, аны жакшы чыгарма кылгысы келет – деген мааниде сөз сүйлөгөн.

Балтинге удаа Б. Юнусалиев трибунага чыкты (конференцияда сөз сүйлөөнү сурагандар мурда түзүлгөн тизме боюнча сүйлөп жатышкан. Кыясы Балтинге удаа Юнусалиевге сөз тийүү атайын эмес, жөнөкөй кокустук экени күмөнсүз) Болот Мураталиевич трибунага чыгып, эки чакан китеп сууруп чыкты да, аларды жогору көтөрүп, залга көрсөтө: Менин да портфелим чоң жана кара, бирок, мен бул абройлуу жыйынга диндик таштандыны (хлам) эмес, илимибиздин корифейлери Ленин менен Сталиндин томдорун алып келдим! – деди. Залды жаңырткан күлкүгө шатырата кол чабуулар кошулуп, олтургандар дээрлик сүйлөп жаткан адамды кубаттап колдоп кетишти...

Библияны деле ар кайсы жеринен тандап алып оңдоп койсо болот деген Балтиндин сөзүндө жүйөлүү маңыз жатканын тана албай, суз тартып, тымып калган угуучуларга (конференциянын ишине жеке эле атайын чакырылган илим кызматкерлери, интеллигенттер гана эмес, Кыргызстандын туш тарабынан, айрыкча Бишкек шаарына жакын чөйрөдөгү, Чүй өрөөнүндөгү айылдардан атайын өз демилгеси менен келген адамдар угуучу катары катышып жатышкан) Б. Юнусалиевдин сөзү маанай, дем берип, ага ишеним артылып, сүйлөй электе эле айтар ойлору кубатталып, эң башкысы П. Балтиндин сөздөрү такыр жокко чыгып, баркы кетип, шылдыңга айланды. Мына таамай, курч сөзгө маани берүүнүн, сөздү ыгы, орду менен туура пайдалана билүүнүн чебер үлгүсү. Ошон үчүн кыргыздар «сөз билген колко бербейт» дешкен.

Сүйлөгөн сөзүндө Б. Юнусалиев конференциядагы Москвадан атайын жиберилген негизги докладчылар А. К. Боровков менен Л. И. Климович өз баяндамаларында эпостун мүчүлүш, кемчилик жактарына кеңири токтолгондору менен чыгарманын оң белгилери жөнүндө эч нерсе айтышпагандыктарын эскерте келип, А. К. Боровковдун ойлору, келтирген фактылары дээрлик «Манас» эпосу элге жат чыгарма деген корутундуну талап кылып турат, бирок ал сөзүнүн аягында кыргыз эстелигине оң баа берүү аркылуу логикага коошпогон жыйынтыкка келгендигин, ал эми экинчи докладчы Климович жалаң гана «Чоң казаттын» басылып чыккан үлгүсүнө таянып, бүт эпоско бүтүм чыгарганын, докладчылардын Ө. Жакишев, К. Маликов, А. Токомбаев сыяктуу экинчи тобу негизинен эпостогу оң көрүнүштөргө гана басым жасап сүйлөгөндүктөрүн көрсөтөт.

Б. Юнусалиевдин ою боюнча эпостогу башкы идея кыргыз урууларын баш коштуруу жана элди четтен келген баскынчылардан коргоо. Мындай коргонуу согуштарында бүт эл биримдешип каршы туруу байыркы бардык элдерге мүнөздүү белги. Кыргыздарга каршы кыйраткыч жортуулдар тарыхта бир эле эмес, көп болгонун, буга 11–12-кылымдагы Чынгызхандын, 15–16-кылымдардагы калмак-жунгарлардын ж.б. баскынчыл жортуулдарын көрсөтүүгө болорун айта келип, ушундай оор алааматтарда баскынчыларга бүт эл каршы көтөрүлгөнүн белгилейт.

Өз сөзүндө Б. Юнусалиев «Манас» эпосунун пайда болуш доору маселесине да кайрылып, бул форумда өзүнөн мурда сүйлөгөн А. К. Боровков, анын артынан Климович, Богданова, Валитовалар эпостогу негизги мотив катары калмактардан коргонууну эсептешерин эскертип, чынында чыгарманын өз мазмунунда эле ачык көрүнүп турган кара-кытай кидандар менен карама-каршы туруу өзөктүк уютку деген оюн айтып, мурда жарыяланган макаладагы өз пикирин дагы бекемдейт.

«Манаска» арналган илимий конференция ийгиликтүү аяктап, эпостун негизи элдик – деген жыйынтык чыгарылат. 1952-жылдын 1-августунда СССР Илимдер академиясынын президиуму ал конференциянын чечимдерин талкуулап, кубаттаган бүтүмгө келет. Бирок, конференцияга

негизги докладчылар катары атайын Москвадан жиберилген А. К. Боровков менен А. И. Климович Жалпы Союздук «Дружба народов» аттуу беделдүү журналга кыргыз эпосуна терс маанайдагы макала жарыялашат. Алардын докладчы болуп өзүлөрү катышкан конференциянын кабыл алган чечимине бул түрдөгү мамилесин өздөрүн да, форумдун көптөгөн башка катышуучуларын да сыйлабаган абийирден кеткен адепсиздик гана эмес, эки жүздүү чыккынчылык – деп эсептеген Б. Юнусалиев катуу нааразы болуп, конференциянын катышуучулары болушкан белгилүү интеллигенттерге кайрылып, алардын кубаттоосу жана макулдугу менен атайын кат даярдап, аталган журналдын редакциясына жөнөткөн жана өз атынан «Манастын» бириктирилген варианты» («Сводный вариант «Манаса») деген көлөмдүү макала жазган. Ал «Манаска» каршы чыккандардын бетин ачып, кыргыз эстелигинин маанисин айкындаган жана конференциянын чечимине ылайык түзүлүүчү бириктирилген вариант кандай болорун түшүндүргөн. Эмгек «Дружба народов» журналынын 1958-жылкы № 10 санына жарыяланган.

«Манаска» арналган илимий конференциянын чечимдеринде эпос боюнча кечиктирилбей жүзөгө ашырылуучу маанилүү иш-чаралардын бири катары чыгарманын кыскартылып, бириктирилген кошмо вариантын түзүү жана тез арада басмадан чыгаруу көрсөтүлгөн эле.

Ушул өзгөчө жооптуу да, татаал да ишти жетектөө Б. Юнусалиевге тапшырылган.

«Манас». Кыскартылып бириктирилген вариант – деген аталышта 1958-ж. жарык көргөн («Манас» бөлүмү эки китеп, «Семетей» бир китеп (Фрунзе, 1959), «Сейтек» бир китеп (Фрунзе, 1960, эпостун үч бөлүгү төрт китеп) китепке «Кириш сөз» деген тема коюлуп жазылган кеңири баш сөздө башкы редактор Б. Юнусалиев байыркы элдердин бири кыргыздар басып өткөн тарыхый жолунун басымдуу бөлүгүн көчмөн турмушта өткөргөндүктөн жана жалпы эле көптөгөн кырдаалдардын натыйжасында кечээ жакында чейин көзгө урунар көрүнүктүү жазма эстелик жаратпагандыгын, бирок ошого карабастан өзгөчө бай оозеки көркөм чыгармаларга ээ экендигин, алардын арасында

«Манас» эпосу сыяктуу монументалдуу үлгүлөрү бардыгын баса белгилейт.

Б. Юнусалиевдин пикири боюнча «Манас» жомогу граждандык тарых эмес, көркөм чыгарма – эпос. Бирок, бул чыгармада кыргыздардын өткөн доорлордогу коомдук-экономикалык мамилеси, идеологиясы, кайсыл элдер менен мамиле жасагандыгы, кайсыл географиялык пункттарда жашагандыгы жөнүндөгү толгон маалыматтар камтылган. Эпостун мазмунун түзгөн окуялардагы негизги сөз тыштан келип кол салган жоого каршы элдин башын кошуп, баштап чыгуучу ары акылман, ары баатыр Манас, Бакай, Кошой, Семетей, Каныкей, Айчүрөк, Сейтек, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Күлчоро эл коргогон эрлердин иш-аракеттери жөнүндө болот. Бул аталган баатырлардын ысымдары граждандык тарыхка туура келе койбостур, бирок алар реалдуу турмушта болгон баатырлардын көркөм чыгармада калган элестери. Мына ошондуктан, «Манас» эпосун кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү монументалдуу эстелиги, анын өмүр баяны жөнүндөгү өзүнчө бир энциклопедиясы – деп кароого болот.

«Кириш сөздө» Б. Юнусалиев, айрыкча, эпостун чыгыш доору жөнүндөгү маселеге кеңири көңүл буруп, бул маселе боюнча өз ойлорун айткан окумуштуулардын арасынан чыгарманын түптөлүшүн Енисей-Орхон доору (VII–IX к. менен байланыштырган М. О. Ауэзов, А. Н. Бернштам сыяктуу окумуштуулардын жана Жунгар дооруна тиешелүү дешкен (XVI–XVIII кк. А. К. Боровков менен И. Л. Климовичтин ойлоруна токтолуп, ал ойлордун мүчүлүш жактарын белгилеп, бул маселе боюнча аргументтешкен өз пикирин сунуш кылат.

«Манас» эпосунун мазмунунда орун алган-эскерилген айрым тарыхый фактылар менен катар этнографиялык, лингвистикалык жана географиялык маалыматтарга, алардын граждандык тарых менен байланышына таянып окумуштуу чыгарманын дээрлик бардык негизги варианттарында өзүнчө күчтүү мамлекеттүүлүккө ээ болуп турган кыргыздар мыкты жетекчиси дүйнөдөн кайткандан кийин күчтүү жоодон жеңилип, бирдиги бузулуп, бытырандылыкка учураганына, эпостун башкы каарманы Манас Ал-

тайда туулуп өсүп, ал эр жеткенде элин Алтайдан Ала-Тоого алып келгенине көңүл бурат да, эпостун негизги мотиви кыргыз урууларынын башын кошуп, кол салган тышкы душмандарга каршы туруу, ошого байланышкан бардык иш-аракеттер алгач Орхон, Кангай, Күкүнар, Алтай ж.б. географиялык пункттарда болот, орто кылымдарга чейин Алтай тарапта жашаган тыргоот, оронкой, ойрот сыяктуу уруулар менен элдердин аттары аталат. Ошол эпосто айтылган кыргыздардын бытырандылыкка учурап, баскынчылар тарабынан күч менен ар кайсы жакка таратылып көчүрүлүшү тарыхта чыныгы болгон факт. Бул окуя Х кылымда монгол тилине жакын тилде сүйлөгөн кара кытайлардын (алардын дагы бир аты – кидан) баскынчылык менен кол салып, кыргыздардын мамлекеттигин бузган чабуулуна туура келет – дейт.

Окумуштуунун ишеними боюнча кыргыз урууларынын тарыхта эң күчтүү мамлекет болуп турган учурунда кол салып, бирдигин бузган кидандар (кара кытайлар) болгондуктан элдин тарыхый өмүрүндөгү мындай оор кезең эпосто из калтырбай койгон эмес.

«Кириш сөздө» окумуштуу «Манас» эпосунун жазылыш, изилдениш жолу жөнүндө да учкай сөз козгоп, Ч. Валихановдун, В.В. Радловдун бул багыттагы эмгектери изилдөөчүлөрдөн К. Рахматуллин, М. Ауэзов ж. б. эскерилет.

Албетте, кириш сөздө эпостун мазмунундагы катмарлар маселесине да кеңири көңүл бурулуп, көп орун берилген. Айрыкча исламдык, пантюркисттик түшүнүктөр ошол тарыхый шарттын таламына ылайык бааланып чечмеленген.

Кириш сөздүн басымдуу бөлүгүн бириктирилген варианты түзүүдө кайсыл манасчыдан кандай эпизоддор, же үзүндүлөр эмне белгиси боюнча, же эмне себептер менен тандалып алынгандыгын кеңири чечмелеп берүү түзөт.

Ошол тарыхый шартта «Манасты» коргоп калуунун жалгыз жолу болгон айла эпостун бириктирилип, кыскартылган вариантын түзүү маселесине байланышкандыктан Б. Юнусалиев бул багытта өзгөчө активдүү аракеттенип, жеке эле кыргыз окурмандары эмес, эң башкысы

орус тилдүү окурмандарды андай аракеттин тууралыгына ишендирип, негизги маңызы эмнеде экендикти чечмелеп, кеңири түшүнүк берүү аркылуу ынандыруу үчүн бардык күч-аракетин жумшайт. Мунун далилин окумуштуунун «Киргизский героический эпос «Манас» («Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» аттуу 1961-жылы Москвада СССР илимдер академиясынын басмасынан жарык көргөн жыйнакка кирген «Об опыте создания сводного варианта эпоса «Манас» («Манас» эпосунун кошмо вариантын түзүүнүн тажырыйбасы жөнүндө») аттуу көлөмдүү макаласынан да көрүүгө болот.

Макалада «Манас» эпосунун эл турмушунан алган орду, чыгарманын мааниси, анын айтуучулары, изилдөөчүлөр жөнүндө кыскача эскертиле келип, башкаларга салыштырмалуу толук эсептелген Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынын мазмундарын кеңири талдоого алат жана ушул эки манасчынын жана башка айтуучулардын тексттеринен кайсыл окуялар кошмо варианттын курамына киргизилгендигин чечмелейт. Макалада кошмо варианттын мазмундук түзүлүшү, каармандардын образдары кандай мүнөзгө ээ болгонун, чыгарманын көркөмдүк касиеттерин кантип бөксөртпөй сактап калуу аракети көрүлгөнү ж.б. маанилүү деп эсептелген маселелер сөзгө алынып, түшүндүрмөлөр берилет.

«Манастын айланасында карама-каршы пикирлер айтылып, анын маани-маңызына шек келтирген ойлор тарап турган ошол тарыхый шарттарда эпостун эл аралык деңгээлдеги кадыр-баркын бөксөртпөй кармоо зор мааниге ээ милдеттердин бири эле. Муну даасын түшүнгөн патриот окумуштуу Б. Юнусалиев кыргыздардын улуу мурас-эстелигин жеке эле СССР аймагында гана эмес, эл аралык масштабда пропагандалоо аракетин көрүп, Чыгышты изилдөөчүлөрдүн 1960-жылы Москвада өткөн эл аралык XXV конгрессинде «Об эпосе «Манас» («Манас» эпосу жөнүндө») деген темада доклад жасаган.

Б. Юнусалиевдин «Киргизский героический эпос «Манас» аттуу «Манас героический эпос киргизского народа» – деген жыйнакта 1968-жылы жарык көргөн көлөмдүү макаласын белгилүү даражада окумуштуунун он жыл-

дан ашуун мезгилдин аралыгында кыргыз эпосу боюнча активдүү иш-аракеттеринин натыйжасын чагылдырган жыйынтык деш жөндүү. Анткени, бул эмгегинде изилдөөчү кыргыз жомогунун көптөгөн башка өзү сыяктуу эстеликтерден айырмаланган жалаң ыр түрүндө түзүлүшү, эбегейсиз зор көлөмү, аны жараткан элдин тарыхы жолу менен тыгыз байланыштуулугу, чыгарманын мындай көлөм жана мазмунга ээ болушундагы негизги себептер ж.б. чоң мааниге ээ көптөгөн теориялык маселелерге көңүл бурат, өз концепцияларын, сунуш-пикирлерин ортого салат. Ошолордун арасында эпостун мазмунунун кеңейишине бул чыгармага идеялык багыты боюнча ага жакын турган көптөгөн ар бири мурда өз-өзүнчө жашаган жөө жомоктордун, легенда, уламыш, поэмалардын кошулуп олтурушу, же «Манастагы» циклдешүү ыгынын түзүлүшү – эпостун биринчи бөлүмүнүн окуялары башкы каармандардын өлүмү менен трагедиялуу бүтүшү, ага ыраазы болбогон угуучулардын окуянын улануусун талап кылган каалоолорунун натыйжасында Манастын жолун жолдоп, ишин улаган уулу Семетейдин баатырдыгы жөнүндөгү чыгарма – эпостун экинчи, ага улай үчүнчү бөлүктөрүнүн пайда болуусу ж.б. ойлор бар.

Окумуштуу Орто Азияда жашаган элдердин көпчүлүгүндө орток эпостору бар, мисалы, өзбек, казак, түркмөндөрдө «Алпамыш», «Көр уулу». Бирок «Манас» жалаң кыргыздарга гана таандык – дейт да мындай абалдын себебин кыргыз эпосу Орто Азия чөлкөмүнөн башка географиялык жана тарыхый шартта жаралгандык менен түшүндүрөт.

Макалада эпостун үч негизги бөлүгүнүн туруктуу салттык окуялары ирээти менен саналып, алар мүнөзү боюнча тематикаларга бөлүнүп, адабий, тарыхый талдоого алынат, эпостун маалыматтары негизинен эл турмушунун түрдүү тарыхый шарттарынан кабар берип тургандыгына айрыкча көңүл бурат. Эмгектин корутунду бөлүгүндө эпостун көркөмдүк белгилери, тил байлыгы ж.б. жөнүндө сөз болуп, чыгарманын мааниси, элибиздин бүгүнкү турмушуна, маданият, адабият, искусствого тийгизген таасири көрсөтүлөт.

Болот Мураталиевич Юнусалиев өмүрүнүн акыркы жылдары 1965-1970-жылдар аралыгында Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтундагы «Манас» секторунда улук илимий кызматкер болуп иштеди.

Окумуштуунун так ушул мезгил ичиндеги иш-аракеттерин өзгөчө үзүрлүү да, жемиштүү да, «Манас» эпосунун теориялык жана практикалык маселелерине кунсуз эмгек өтөгөн учуру деш жөндүү. Анткени, так ушул мезгилде Болот Мураталиевичтин түздөн түз активдүү катышуусу, жетекчилиги менен чыгарманын узак жылдар бою чечилбей келген чырлуу проблемаларынын көбү өз жообун таап, теориялык багыты кеңип, такталып, манастануу илими илимдин атайын өзүнчө маанилүү багыты катары калыптанды.

Бул жөн салды айтылган куру сөз эмес, көптөгөн ыналымдуу далилдерге таянылган, фактылар менен бекемделген чындык.

Жыйырманчы кылымдын орто чендеринен баштап эле «Манас» эпосунун тексттерин бастырып чыгаруу маселеси козголуп, көптөгөн жолдору өкмөттүк деңгээлдеги чечимдер кабыл алынып, аз эмес адамдар катышкан иш-аракеттерге карабастан жарытылуу майнап чыккан эмес. 1952-жылы «Манаска арналган илимий конференциянын чечимине ылайык жарык көргөн эпостун кыскартылып, бириктирилген варианты чыгарманын негизги үч бөлүмүнүн окуяларын баштан аяк бүт камтылган басылыш делгени менен илимий принциптерге туура келбеген ыкта даярдалган үлгү катары ырынан чыры көп болуп, анын үстүнө карапайым эл кабыл албай, натыйжада эпосту басмадан чыгаруу талабын канааттандыра албай калган. Ушул проблема Б.М. Юнусалиевдин активдүү катышуусу менен чечилди.

Ушул жерде сөз болуп жаткан темага Б. Юнусалиевдин иш-аракеттерине түздөн түз тиешеси бар маселе болгондуктан кошмо варианттын жарык көрүшү жана ийгиликтери менен кемчиликтери жөнүндө учкай, бир нече сөз айта кетүү зарыл.

Кошмо вариант түзүү манастануу илиминин талаптарынан келип чыккан зарылчылык эмес, тескерисинче илим принциптерине каршы турган, учурдагы саясий түшүнүктөргө ылайыкташкан аракет болчу.

Ушуга ылайык андай иштин теориялык принциптеринде да, анын практикалык жүзөгө ашыруу аракетинде да эки чоң, чечилүү мүмкүн эмес калпыстык бар эле: «Манас» калыптанып бүткөн, негизи бир болгону менен ар бир окуялары толук варианты өзүнчө чыгармага айланып, өнөр ээсинин чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн маңызына сиңирген көрүнүш болчу. Мындай чыгарманы бири-бирине кошуп, бир бүтүнгө айлантуунун жалгыз жолу ар бир вариантта адрестүү – кимге таандык экендигин айкын көрсөтүп, өз-өзүнчө алып, ошол келки үзүндүлөрдү белгилүү ирээт менен жайгаштыруу жана зарыл керектүү түшүнүк-комментариялар менен жабдуу болчу. Илимий конференция бул абалды эске албай, көп варианттардан курап, бир вариант түзүлсүн – деген туура эмес чечим кабыл алган. Ал эми кыскартылган жерлер менен ар башка варианттардан алынган үзүндүлөрдү кантип бириктирип, айтылуу ыгы, стили жактан ар түркүн тексттерди кандай жол менен бири-биринен айырмаланбаган бир үлгүгө келтирүүнү эч ким билген эмес. Натыйжада эпостун бөлүмдөрүнүн түзүүчүлөрү бир варианттын тексттеринин арасына башка варианттардан алынган үзүндүлөрдү жамап киргизип, кыскарган жерлердеги тексттерди толуктоо, ар башка окуяларды бири-бирине байланыштыруу үчүн эпостун текстине, сюжетке кийлигишип, өз алдынча саптар кошууга, адам, жер-суу, эл аттарын өзгөртүүгө, ал эле эмес бир да вариантта орун албаган эпизоддор кошумчалоого жол беришкен.

Иштин башында Б. Юнусалиев сыяктуу чоң окумуштуу тургандыгына карабастан кошмо варианты басмага даярдоого өтө эле аз (эки жыл) убакыт берилгендиктен жана китептерди түзүүчүлөр атайын адис илим адамдары фольклористтер болбогондуктан аракеттен чоң ийгилик күтүүгө да мүмкүн эмес эле. Ошондой болсо да кошмо вариантын өз убагында жарык көрүшү элдик мурасты каргашадан арачалап калууга аралжы болгону шексиз.

1965-жылы Москвадагы дүйнөлүк адабияттар институту СССР элдеринин эпосу сериясында эки тилде жарыялоо үчүн «Манас» эпосунун тексттерин даярдап берүү өтүнүчү менен Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият

институтуна кайрылганда «Манас» редакциясынын атынан кошмо варианттын түзүүчүлөрү ошол басылышка даяр турган төрт китепти берүү сунушун киргизгенде Б. Юнусалиев өзү жетектеген «Манас» редакциясынын демилгесин эмес, кошмо вариантты илимге туура келбеген ыкта даярдалган басылыш катары баалап, аны кайра бастырууга, айрыкча Жалпы Союздук масштабда кыргыз-орус тилдеринде жарыялоого чечкиндүү каршы чыккан жана Москвада эки тилде, жалпы эле мындан нары бастыруу үчүн эпостун тексттерин илимге туура келүүчү ык, принциптерде даярдоо ишине активдүү катышуу үчүн өзү секторго кызматка өткөн. Ошондон кийин беш жыл бою «Манас» секторунун илимий кызматкерлери менен бирдикте иштеп, эпостун тексттерин Москвада эки тилде, Сагымбай, Саякбайдын варианттарын кыргыз тилинде басмага даярдоодо, чыгарманын көптөгөн теориялык проблемаларын туура чечүүдө чоң эмгек өтөгөн.

Б. Юнусалиев «Манас» эпосунун миң жылдык юбилейин өткөрүүнүн жактоочуларынан-күйөрмандарынан болуп, маселенин бардык этаптарында анын иш-чараларына кызуу катышкан. С. Мусаевди ээрчитип Москвага Суслондун кабыл алуусуна барып, ал жактагы бардык тагдырды чечүүчү чоң мекемеден мааракеге уруксат алып келүүгө жетишкен.

Болот Мураталиевич өмүрүнүн акыркы мезгилдеринде иштин кызыкчылыгын ойлоп, Тил, адабият институтун ар бирин өзүнчө кылып, экиге бөлүү демилгесин көтөрүп, бардык деңгээлдерде макулдукка жетишип, ошол маселе чечилерине 5 күн калганда көз жумуп, иш токтоп калган.

Ошентип Болот Мураталиевич Юнусалиев «Манас» эпосунун илимий проблемаларын изилдөө багытындагы теориялык, курама вариантты түзүү, Сагымбай, Саякбай манасчылардын варианттарын, Сагымбайдын вариантынын Москвада басылып чыккан кыргыз-орус тилдериндеги тексттин басмага даярдоодогу көп кырдуу теориялык-практикалык иштерди жүзөгө ашырууда орчундуу салымдар кошуп, Манастаануу илиминин атайын багыт катары калыптанышында чечүүчү роль ойногон улуу инсан.

АДАБИЯТТАР

Академик Болот Мураталиевич Юнусалиев (некролог)// Кыргыз ССР ИАнын кабарлары. – 1970. – № 1; Жапаров Ш. Юнусалиев Болот Мураталиевич. Кыргыз совет энциклопедиясы, Т. 6.– Фрунзе, 1980; Ахматов Т., Орузбаева Б., Мусаев С. Илимге арналган өмүр//Кыргызстан маданияты.– 1974.– 4-январь; Юнусалиев Болот Мураталиевич – Казак Совет энциклопедиясы, Алматы, 1978, 12-том; Мусаев С., Юнусалиев (Жунушалиев Болот Мураталиевич. «Манас» энциклопедиясы, 2-том. – Бишкек, 1995. Юнусалиев Болот. Чүй облусу – энциклопедия. – Бишкек, 1994. Юнусалиев Болот Мураталиевич – Библиографиялык көрсөткүч. – Бишкек, 2003.

ТАШТЕМИРОВ ЖАКИ (1913–1988)

Филология илимдеринин кандидаты, Жазуучулар Союзунун мүчөсү, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген кызматкери Жаки Таштемиров өз окурмандарына жана адабият, маданият чөйрөсүнө акын, прозаик-жазуучу, ветеран окумуштуу, мектеп окуу китептеринин автору катарында таанымал.

Жаки Таштемиров 1913-жылы 15-октябрда Чүй районунун Онбиржылга айылында кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Айыл мектебинен алгачкы билим алып, айыл чарба техникумунан, зооветеринардык институтунан окуйт. Кыргызстан мамлекеттик педагогика институтун бүткөндөн кийин СССР Илимдер Академиясынын Кыргызстандын филиалынын алдындагы Тил, адабият жана тарых институтуна аспирантурага өтүп, 1953-жылы демокарт акын «Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу» деген темада кандидаттык диссертация жактайт. Ошол 1953-жылдан баштап, 1973-жылга чейин Тил жана адабият институтунда Акындар поэзиясы жана фольклор секторунун башчылык милдетин аткарат. 1973-жылдан өмүрүнүн акырына чейин институтта улук илимий кызматкер болуп иштейт.

Жаки Таштемиров алгачкы чыгармачылык чыйырын ыр жазуудан баштайт. 1936-жылы Советтик Конституцияга арнаган ыры «Кызыл Кыргызстан» газетасында басылат. 1937-жылы «Биздин жаштар», «Калемим», «Кең Чүй» деген ырлары жаш акындардын ырлар жыйнагында жарык көрөт. Ушундан баштап, Мекенге, Улуу Ленинге, Совет өкмөтүнө, Коммунисттик партияга, эмгек адамдарына, жаштарга, жаш өспүрүмдөргө ж.б. арналган ар кыл

мазмундагы, ар түрдүү тематикадагы ырлары республикалык газета беттерине үзгүлтүксүз жарыяланып келди. 1936-жылы «Жүрөк сыры», 1983-жылы «Өчпөс нур» ырлар жана поэмалар жыйнагынын жарык көрүшү автордун үзүрлүү эмгегинин күбөсү болду.

Жаки Таштемиров окурмандарга прозаик-жазуучу катарында да таанымал. Өзгөчө жаш өспүрүмдөргө арнаган аңгеме, повесттери, жомоктору арбын. Жазуучунун көп жылдар мектепте мугалимдик кесипте иштеши ага жаш муундардын талабына татыктуу чыгармаларды түзүүгө жол ачты. Анын «Эмгекте», «Таалайлуу балдар», «Аскарбек», «Биздин команда», «Таалайбек», «Даңканай», «Алтын булак», «Менин башыман өткөн окуялар», «Энеге белек», «Ата менен бала» сыяктуу ондогон повест жана аңгемелери жаш жеткинчектерди эли, жерин сүйүүгө, аларды адептүүлүккө, эмгекке, достукка, ынтымакка тарбиялоодо чоң роль ойноо менен али да мектеп окуучуларынын сүйүктүү чыгармаларынын алдыңкы катарында турат. Анын кенже бөбөктөргө арнаган «Момундун сыйкыр таягы», «Жетим менен кедей бала», «Карышкыр менен түлкү» сыяктуу элдик жомок жана тамсилдин нугунда жазылган чыгармалары жаш балдардын кол китеби болгон. Жаки Таштемиров ар кандай кесиптеги эмгек адамдарына арнаган очерктин өзүнчө бир циклын түзгөн. Анын китептери коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынып, кызуу талкуудан өтүп турган. Ага Ш. Бейшеналиев, С. Эгиналиев, Б. Жумаев, С. Нурдаветов тарабынан «Таалайлуу балдар», «Аскарбек», «Алтын булак», «Эмгекте» китептерине жазылган сын пикирлер ачык күбө. Ж. Таштемиров элибиздин турмушуна жат көрүнүштөрдү ашкерелеген «Беш ысымдуу адам», «Жакшы кеңеш», «Кекиртектин тарыхы» аттуу сатиралык аңгемелер жыйнагынын да автору.

Дегеле жаш жеткинчектерди илим, билим багытында тарбиялоодо Ж. Таштемировдун салымы зор. Аларга арнап, ыр, повесть, аңгеме жазуу менен катар 50-жылдардан баштап эле окуу китептерин түзүү ишине активдүү катышат. Алсак, 1950-жылы башка авторлор менен бирдикте түзүлгөн 8–9 класстардын хрестоматиясы 1952, 1954, 1955, 1957-жылдары айрым толуктоолор, жаңылануулар

менен басылып чыгып турат. 8-класстар үчүн жазылган «Кыргыз адабияты» (авторлош) окуу китеби 1954-ж. баштап, 1961-ж. чейин жети жолу жарык көрөт. Ушул эле 8-класстар үчүн жазылган китеп бир топ толуктоолор менен 1972-жылдан 1988-жылга чейин 12 жолу басылат. Орто мектептин 9-класстары үчүн жазылган «Кыргыз адабияты» (авторлош)

жылдан 1962-жылдар аралыгында 5 жолу, 1964-жылдары 6 жолу, 1973-жылдан 1984-жылга чейин 7 жолу басылып чыгат. Ушул мезгилде китептин көлөмү да артып, сапатынын бийиктегендиги ачык байкалат. Кыскасы, жогорку фактылар Ж. Таштемировдун жаш муундарды тарбиялоодо сиңирген үзүрлүү эмгегинин ачык далили болуп саналат.

Жаки Таштемиров өз калем чыйыры, өз алдынчалыгы бар акын, жазуучу гана болбостон, аны изилдөөчүлүк менен айкалыштыра билген тажрыйбалуу, көп кырдуу адабиятчы-илимпоз да болгон. Кыргыз адабият таануу илиминде мейли ырчылар поэзиясы, мейли фольклор, профессионалдык адабият же сынында, маданият багытында болсун, ал үн кошпогон, калем учу тийбеген булуң-бурчун табуу кыйын.

Анын 1950-жылдардан кийинки өмүрүнүн урунттуу мезгилдери негизинен кыргыз окумуштууларынын чөйрөсүндө өттү, 1953-ж. демократ акын «Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу» боюнча кандидаттык диссертация жактоодон баштап, ырчылар поэзиясын жыйноо, иликтөө проблемасына баш оту менен кирди. Тоголок Молдонун чыгармачылык жолуна арналган көлөмдүү монографиялык эмгеги 1956-ж. жарык көрүп, анда алгачкылардан болуп, анын өмүр жолун, чыгармачылыгын кеңири иликтөө объектисине киргизүү аракетин жасады. Эмгек «киришүү», «Акындын өмүрү», «Октябрь революциясына чейинки чыгармачылыгы», «Совет доорундагы чыгармалары», «Акындын чеберчилиги» деген бөлүмдөрдөн турат. Илимпоздун бул эмгеги демократ акындын чыгармачылык өнөрканасынын түптөлүш, өсүп өнүгүш жолундагы ички, сырткы өбөлгөлөрү камтылып, ага реалдуу баа бериши менен айырмаланат. Дегеле Тоголок Молдонун демократтык көз

карашынын өңүт алышына арман, кошок, сүйүү сыяктуу элдик поэзиянын, Музооке, Токтогул өңдүү акындардын таасири күчтүү болгон жана да акындын чыгармачылык өнөрканасында демократтык көз караштын калыптанып, өсүп-өнүгүү тилкесине киришинде акын Абай, Тукайдын жана Навои, Фирдоуси сыяктуу чыгыш акындарынын ырлары менен жакшы тааныштыгы өбөлгө болгондугу эмгекте реалдуу фактылар менен бекемделет. Ошондой эле Тоголок Молдонун эл оозеки чыгармачылыгын сактоочу, чыгармачылык, жаңычылдык менен өнүктүрүүчү экендиги конкреттүү талдоолордун негизинде ачылат.

Эл арасында сатиралык маанай алып, анекдот түрүндө жашаган «Телибай тентек», «Кемчонтой» өңдүү чыгармаларды ырдык формага түшүрүп поэмалык деңгээлге көтөргөн. Оң, терс образ системасы түзүлүп, социалдык маңызын арттырып, ага тарбиялык-агартуучулук маанай берген. Акындын чыгармаларындагы мындай жагдайлар, жаңычылдык жөрөлгөлөр илимпоз тарабынан терең анализге алынуу менен далилденген. Эмгекте эл арасында кара сөз түрүндө айтылган тамсилдерди ырдык формата түшүрүп, профессионалдык деңгээлге көтөрүшү, акындын эки нуктун башын бириктирип турушу, башкача айтканда, Тоголок Молдонун эл оозеки чыгармачылыгы, акындык поэзия жана коңшу элдердин жазма адабиятындагы прогрессивдүү жаңы табылгалар менен азыктанышы белгиленет.

Совет бийлигинин орношу менен акындын чыгармачылыгы башкача өңүт алды, тематикасы, маани-мазмуну да жаңыланды. Эл азаттыгы, аялдар теңдиги акындын чыгармачылыгында жаңы формада, жогорку бийиктикте ырдала баштады. «Өзгөрүш», «Насыят», «Эркиндик», «Аткантаң менен Сүйгөнбай» поэмаларында жаңы замандын артыкчылыгын даңазалап, жаңы доордун жарчысы болду. Эмгекте Тоголок Молдонун Совет бийлиги мезгилинде ырдаган ырлары адабий талдоого алынуу менен анын идеялык-тематикалык жагына өзгөчө көңүл бурулду.

Акындын чеберчилигин талдоодо Ж. Таштемиров өзүнүн да, акындык, жазуучулук даремети бар сөз чебери экендигин аныктаган десек аша чапкандык болбойт. Анда илимпоз Тоголок Молдонун чыгармаларынын лексикасы-

на гана эмес, анын грамматикалык түзүлүшүнө, структурасына, көркөм формулаларына чейин ой жүгүртүп, анын тилдик өзгөчөлүгүнө, ыр түзүлүшүнө, көркөм каражаттарына, сөз запасынын молдугуна, тил тазалыгына, калк мурасын бөксөртпөй сактап калгандыгына токтолот. Ж. Таштемиров демократ акындын чыгармачылык өнөрканасына алгачкылардан болуп чыйыр салып, илимий жыйынтык-корутундуларды жасоого жетишүү менен мындан аркы иликтөө проблемасына да жолдомо берген.

Бирок эмгектин авторунун өз мезгилиндеги саясаттын өктөмүнөн четтеп кете албагандыгы байкалып турат. Натыйжада акындын өмүр жолундагы айрым фактылар көз жаздымда калгандай. Буга бир ачык мисал, айрым маалыматка караганда Тоголок Молдо да өз өнөрлөштөрү сыяктуу эле ири манаптардын таасиринде жүргөн мезгили болуптур. Бир жылдары чоро элинин баш манабы, болуш Касымбек Нарындагы сарыбагыш уруусунун манабы Касымалынын агасына берген ашка акынды ээрчитип барат. Аштагы балбан күрөштө чоро элинин балбаны жыгып кетет. Аш ээлери балбанга мойнуна беш кез чыт оролгон бир соолук кой беришет. Муну чоронун болушу өзүн шылдыңдоо катарында кабыл алып, аларды кордотуп Тоголок Молдону ырдагын деп буюрат. Ошондо ал төмөнкүчө кордоп ырдайт:

Аш көрбөдүм, той көрдүм,
Ак селделүү кой көрдүм,
Тамаша көрдүм, той көрдүм,
Тармал кара кой көрдүм.
Касымалы, Койгелди,
Калың элге той берди,
Мөөрөйүнө балбандын
Селде оронгон кой берди.
Бул – селде оронгон молдо кой,
Дубандан чыккан жорго кой.
Соолук да болсо ирик кой,
Байге бербес күлүк кой.

Коктудан чыгып маараса,
Коңгураган үнү бар,
Төбөсүндө үрпөйгөн,

Салаадан чыкпас жүнү бар.
Касымалы, Койгелди,
Балбанга эми чыккыла,
Бириңди бириң жыккыла,
Жыкканың менин тилимди ал,
Жорго койду минип ал.

Бір курч ырдалып, өз максатына жетет. Аш ээлери башка манаптар алдында сөзгө сынып, шылдың болушат. Буга жини келген Касымаалы башынан Тоголок Молдого кастыгыгы бар Бошкой аттуу акынды чакырып «Касымбектин селсаяк кайдуулат (уруусу) ырчысын ушул ашта сындырып бер» деп акча берет. Бошкой Тоголок Молдонун өгөй атасы (Абдыракман өлгөндөн кийин туугандары акындын карты болгондугуна карабастан, энеси Коңырды Төлөмүш аттуу чоң сакалга алып беришет). Төлөмүшкө барып, «Тоголок Молдо силерге каралашпайт» деп чагым салат да, анча-мынча акча берип: «Азыр аталага баш салуу болот. Байгеси – бир инген. Кедейге ар-намыстын кереги эмне, ошол байгени алып ал» – деп азгырат. Аталага баш салуу ойну башталат. Дагырага толтура улпак чыланып, түбүнө күмүш тыйын салынып, калың элдин ортосуна коюлат. Иңген кошо байланат. Бирок ага эч ким чыкпай, эл котолоп турганда чоро уруусунун урпагы болгон Төлөмүш сакалын барпайтып эл ортосуна чыгып, дагырага башын салып, күмүш тыйынды тиштеп чыгат. Ушул окуя болору менен Касымбек болуш жигиттери менен ашты таштап аттанып кетет. Тоголок Молдо да аштан кетүүгө аргасыз болот. Ачууга тумчуккан болуш «Молдолуктан айланган тексиз ит, жоготкула» – деп буйрук берет. Ушундан улам катуу таяк жеп, Тоголок Молдо Касымбектен кетет. Кандай жагдайда ырдабасын акындын чоро болушунун ырчысы болуп, таасиринде жүргөндүгү чындык. Ал анын, Касымбектин айтуусу боюнча Тогуз-Торонун билермандары Мураталы, Момукени, мурду жырык Байжакени, карышма Алыкени, сары бучук бий Сакени, Камбаралы чоң текени, кара сакал зор текени болуштун салыгын төлөөгө чакырып жыйнап келүүсүндө да көрүнөт.

Тоголок Молдо өз мезгилинде Калыгул, Арстанбектерге таасирленип, 1916-жылы элдин азаттык жолунда көтө-

рүлүп чабылып-чачылгандыгын, малдары таланып, өздөрү өлүм-житимге учурагандыгын, жер, суусунан ажыраган элдин азап-тозогун бир топ реалдуу баяндап, «Эркиндик» поэмасына киргизет. Бирок кийин жарыялоо мезгилинде түзүүчү тарабынан 1-бөлүгү кыскартылат. Акындын мурасына мындай мамиле жасоо Совет бийлиги мезгилинде Калыгул, Арстанбектер замана поэзиясынын өкүлү, эскичил акындар катарында сындалып тургандыгы менен тикедентике байланышат. Эмгекте да жогоркудай көз караштын чагылышкандыгы ачык көрүнөт. «Зар заман» багытынын белгилүү эң көрүнүктүү өкүлү – деп жазат автор Калыгул болгон. Ал феодалдык мамиленин бузулушун каалаган эмес, кайра ошол коомду жактап, анын бир калыпта сакталып калышын көксөгөн. Калыгул XVIII кылымдын акырынан XIX кылымдын биринчи жарымындагы мезгилде жашады. Калыгул элдин прогрессивдик оюна каршы бет алып, өзүнүн «Акыр заман» деген поэмасын чыгарган. Бул кийинки өз окуучусу Арстанбекке да жана башкаларга да көп таасир эткен. Булардын чыгармаларында ислам дининин шарыяты негизги орунду ээлеп, ал аркылуу алар караңгы элдерди эскиге үгүттөө жана башка элдерди жек көрүү саясатын колдонушкан¹». Иликтөөчүнүн оюнун азыркы мезгилде өзүнөн өзү жокко чыккандыгы ачык. Ага комментарий берүүнүн зарылчылыгы да жок. Акындын замана поэзиясына таасирленгендиги үчүн сындалышы саясаттын өкүмү экендиги белгилүү нерсе. Ошондой эле Тоголок Молдодон жазылып алынган вариантка пантюрксттик-панисламисттик элге жат идеялар, кошмолор кирип кеткен деген көз карашты колдоо менен «Демократтык багыттагы эл акындарынын көрүнүктүү өкүлү Тоголок Молдо үчүн замана поэзиясынын таасирине берилүү, пантюрксттик-панисламисттик кошмолор менен булганган «Манас» трилогиясын түз мааниде, элдик чыгарма катарында ырдоонун кажети жок болчу» – деп корутундулай келип, аны акындын «Манас» айткан адамдын, «кайсы таптын таламын жактаган адам экендигин (ал улуу манасчы Тыныбектен үйрөнгөн. – Б.К.) же Калыгул, Арстанбектердин кандай акындардан экендигин түшүнбөгөндүктөн, жогоркудай үзгүлтүктөрдү кетиргендиги менен түшүндү-

рүшү да таң кала турган маселеден. Ошондой эле автор Тоголок Молдону «Өзгөрүш», «Насыят» поэмаларында эзүүчү тапты жоючу негизги күч катары кедей-кембагалдар менен жарды-жалчыларды сезет, аларды бай-манаптарга каршы күрөшкө чакырат, ал эми жумушчулар табы жөнүндө ооз ачпайт»²– деп негизсиз күнөөлөйт.

Адабиятчы, сынчы Ш. Үмөталиевдин эмгектин жогоркудай кемчиликтерине басым жасап, «Чаташкан монография»³ атап, бир жактуу баа берип, анын жакшы жактарын көрө албагандыгы өкүндүрбөй койбойт.

Ж. Таштемиров Тоголок Молдону иликтөөнү кийин да улантып келди. Анын өмүрүнүн мерчемдүү учурларына, юбилейлик даталарга, жалпы эле чыгармачылыгына арналган ар кандай мазмундагы макалалары үзгүлтүксүз жарыяланып турду. Акындын чыгармачылыгын жыйноо, изилдөө процесси айкалыштырып, 1953-жылдан баштап, ыр-поэмалар жыйнактарын түзүүнүн үстүндө иш алып барды. 1970-жылы кенен жазылган баш сөз, илимий комментарий менен жабдып, акындын чыгармаларынын эки томдук жыйнагын түздү.

Жаки Таштемиров чыгармачылык өмүрүнүн көп жылдарын Токтогулдун ырларын эл арасынан жыйноо, акындын өмүр жолундагы айрым фактыларды тактоо, ырлар жыйнагын түзүү, иликтөө-изилдөө ишине арнады. Натыйжада илимпоздун калеминен «Токтогул жана кыргыз адабияты» (1964), «Токтогулдун акындык чеберчилиги» (1975), «Токтогул жана эл оозеки чыгармачылыгынын традициялары» (1976), «Токтогул жана акындык поэзия» (1980) сыяктуу салмактуу эмгектер жаралды. Ал бул эмгектеринде акындын чыгармачылыгынын ар тарабына көз жүгүртүп, аларды фактылардын, ой жаңылыгынын бирдигинде толуктап турду. Буга бир ачык мисал. Илимпоз «Токтогулдун акындык чеберчилиги» аттуу эмгегинде махабат лирикасын өз алдынча бөлүп карап, «Күлүйпа, Күлжар эки ашык» аттуу ырдын беш вариантын иликтөө аймагына киргизет. Натыйжада маалымдоочу тарабынан алгач берилген жупуну маалымат кийинки айтуучулардын кабарында толукталып толук кандуу чыгарманы түзөт. Ошондой эле ыр түрмөктөрүнүн салыштыруу ыкмасын-

да текстологиялык талдоого алынышы анын эл арасында канчалык вариацияланышынын айкын далили болуп саналат. Эмгекте махабат, табигат, өмүр лирикаларынан башка да акындын санат, насыяттары, ашкерелөөчү ырлары, туткун ырларында социалдык-интернационалдык мотивдердин чагылышы сыяктуу ар башка тематикадагы ырлары терең адабий талдоого алынуу менен Токтогулдун эл оозеки чыгармачылыгындагы көркөм сөз каражат ыкмаларын чыгармачылык менен өздөштүргөндүгү, терең мазмун менен образдуулуктун айкалышы белгиленет.

Ж. Таштемиров «Токтогул жана оозеки эл чыгармачылыгынын традициялары» (1976) аттуу эмгегинде акындын фольклордогу жана акындык поэзиядагы традициядан азыктангандыгы, эки багыттын башын өздөштүргөндүгү менен акындык өнөрдүн бийик чокусуна көтөрүлгөндүгүн көптөгөн фактылардын негизинде далилдүү баяндайт. Алсак, демократ акын өз чыгармачылык өмүрүндө эл оозеки чыгармачылыгында, ырчылык поэзияда кеңири өрүш алган арман, жоктоо, айтыш, мактоо, кордоо санат-насыят, учурашуу, сүйүү сыяктуу ар мазмундагы, ар башка жанр, түрлөрдүн алкагында көптөгөн чыгармалар түзгөн. Эпосторду ийине жеткире айткан. Комузду бөтөнчө чебер черткен. Булардын бардыгы акындын чыгармачылык нугун түзгөн традициялуу жагдайлардан болсо да, ал эски салттуу мазмундун же образдуулуктун чегинде калган эмес. Башка акындарда өңүт албаган коомдук-тарыхый мааниси бар маселелерди көтөргөн, эл достугун, ынтымагын, калк азаттыгын даңазалаган, тардициялык мотивдеги көркөм каражаттары акындын күчтүү талантынан кайрадан иштелип, жаңычылдык мүнөз алган. Эмгекте талдоо обьектисине кирген ырлары акындын чыгармачылыгындагы жаңычылдыкты ачык аныктап турат. Албетте, чоң акындан чоң мурас калган. Токтогулдун традициясы кыргыз совет поэзиясынын калыптаныш, өсүп-өнүгүшүнө да өз салымын кошкон. Бул жөнүндө эмгекте конкреттүү сөз козголот. Токтогул илимпоздун эң бир сүйүктүү акыны болгон. Өмүрүнүн акырына чейин анын ырларын жыйноо, акындын жашоо жолундагы айрым фактыларды тактоонун үстүндө иштеп, газета, журнал беттерине ондогон

адабий жана публицистикалык макалаларды жарыялаган. Анын айрымдары орус тилинде жазылган. Ж. Таштемиров тарабынан илимий комментарий менен жабдылып жарык көргөн Токтогулдун чыгармаларынын эки томдугу (1968) жогорку баага татыктуу болгон⁴.

Илимпоздун көңүлүнүн борборунда турган акындардын бири Барпы Алыкулов болду. 1957-жылы Барпынын чыгармаларынын жыйнагын түзүп, кенен баш сөз жана комментарий менен жабдып, басмадан чыгарды. Ушул эле жылы «Барпы Алыкулов» аттуу монографиясы жарык көрдү. Эмгек «Киришсөз», «Өткөн турмуш элеси», «Жаңы заман жарчысы», «Акын-патриот», «Чеберчилик» деген бөлүмчөлөрдөн турат. Иликтөөчү Барпынын алгачкы ырларынын түптөлүшүнө өз өмүр жолу, жашоо түйшүгү булак болгондугун реалдуу фактылардын негизинде аныктайт. Буга акындын иликтөө алкагына кирген «Пада баккандагы ыр», «Барпы менен Назар», «Жетим кыз», «Теңдик бир күн жарк этер» ырларынын адабий талдоого алынышы ачык далил. Табыйгаттын таш боор кырсыгын мойнуна жүктөгөнү аз келгенсип, өткөн замандын оор запкысын да башынан өткөргөн Барпынын ырлары реалдуу да, курч да. Буга анын «Мадалы ажыга», «Сук молдо», «Алдамчы эшен», «Элчилерге», «Сенин сырың соодагер» деген ырлары ачык күбө. Акындын революцияга чейин ырларынын негизги тематикасы жакыр-жардылык, моралдык, материалдык жагынан кысымга алынган кедей-кембагалдардын оор турмушу, байлардын опасыз ач көздүгү, эшен, молдо, эмчи-домчулардын алдамчылыгы экендиги эмгекте баса белгиленет. Анда ырчылар поэзиясында башат алган салттуулуктун акындын чыгармачылыгында өңүт алып жаңылануулар менен толукталышын көрсөткөн фактылар да орун алат. Буга анын «Айт, айт десе», «Аккан суу жөнүндөгү» ырлары ачык мисал.

Барпы сүйүү ырларын көп ырдаган лирик акын. «Акындын сүйүү ырларын алып карай турган болсок, – деп жазат илимпоз, – оозеки эл поэзиясындагы лирикалык сүйүү ырларына өтө жакын турат, бирок анда өздүк манера ыкма бар»⁵. Ошондой эле Барпынын сүйүү ырларындагы негизги өзгөчөлүк катарында төкмө ыкмасы менен жа-

ралып элдин сүйүү ырларына турпатташтыгын эсептейт. Акындын «Мырзайым» деген ырын талдоо менен анда элдик сүйүү ырларына таандык аллитерация, анафора, редиф өңдүү ыкмалардын, психологиялык параллелизм, туруктуу эпитет, салыштыруулардын арбын кездешкендигин белгилейт. Эмгекте акындын Совет бийлиги учурунда ырдаган ырларына да кеңири орун берилген. Ал эми Барпынын Ата Мекендик согуш мезгилинде чыгарган ырлары өзүнүн жалындуу патриоттук сезимге толгондугу менен айырмаланат.

Барпы деле ыр жаратууда төкмөлүк ыкманы колдонот. Бирок Ж. Таштемиров чыгармачылык өнөрканасынан башка өнөрлөштөрүнөн айырмаланып турган жазмачылыктын ыргагы сезилип тургандыгын туура баамдайт. Эмгек чоң акындын чыгармачылыгына салынган алгачкы чабыт. Ал ушунусу менен баалуу.

Ж. Таштемиров баш сөзү менен Ысак Шайбековдун «Кайран эл» (1975), тандалган чыгармаларынын жыйнагын түзөт. Сыдык Алайчиев (Бала ырчы) алгач кеңири окурмандарга Ж. Таштемиров түзгөн чакан жыйнак (1984) жана «Кыргызстан маданияты» газетсына (1976-ж. 6-май) жазган макала аркылуу таанылды. Мындан башка да Абылкасым Жутакеевдин, Актан Тыныбековдун, куудул Шаршен Термечиковдун чыгармаларынын жыйнактары ал тарабынан түзүлүп, басмадан жарык көрдү.

Ж. Таштемиров акындар чыгармачылыгын изилдөө, жыйноо, түзүүнү бирдей алып жүргөн илимпоз болгон. Тоголок Молдо, Токтогулду айтпаганда да Талас, Кетментөбө, Ош, Жалалабад өрөөнүн бүтүндөй кыдырып, Чеже, Жаныш, Карамырза, Орозалы, Бекназар, Нурмолдо, Дооран, Мыса, Калмамбет (Чөп ырчы), Кулмырза, Ташмат, Ботобай, Сыдык өңдүү көптөгөн акындардын ырларынан бизге жеткирип кетти.

«Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктерин» (Фрунзе-1988) түзүүгө катышып, ал боюнча «Кириш сөз», «Төкмө акындарды» жазды. Токтогул Сатылганов, Барпы Алыкулов, Тоголок Молдо, Коргол Досуев, Актан Тыныбеков, Шаршен Термечиковдун илимий портреттерин түздү.

Ж. Таштемиров ар башка багыттын жана ар түрдүү жанрлардын үстүндө эмгектенген. С. Каралаевдин варианты боюнча кенен баш сөз жазып, «Эр Төштүк» эпосун (Фрунзе 1956) басмадан чыгарат. «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очеркин» (1973) түзүүдө жооптуу редактор жана башкы авторлордон болуу менен «Айтыш», «Балдар ырлары», «Табышмак» сыяктуу орчундуу бөлүмдөрдү жазат. Жана да «Жаныш, Байыш» эпосу, «Гүлгаакы» поэмаларын иликтөө үстүндө да иштеди. «Кыргыз эл табышмактары, жаңылмач, калптары» (1971-ж.) жыйнагын, «Кыргыз поэзиясынын антологиясын» (1980) түзүүгө катышты.

Ж. Таштемиров кыргыз совет адабиятына да үн кошкон илимпоздордон болгон. «Кыргыз Совет адабиятынын очеркин» (1960) жазууда да өз салымын кошкон. Профессионалдык адабияттын, адабият таануу илиминин түптөлүшүндө алдыңкы катарда турган А. Токомбаев, А. Токтомушев, Б. Керимжанованын чыгармачылыгы туурасында бир топ салмактуу пикирлерди айткан. Негизинен адабият аренасына 70-жылдары баш баккан М. Абылкасымова, Т.Кожомбердиев, Э. Ибраев, Г. Момунова, С. Бегалиева, И.Исаков, А. Өмүрканов ж.б. жаш акындардын жыйнактарына жазган сын пикирлери өз мезгилинде алардын чыгармачылыгынын өрүш алышына түрткү болгон.

Ж. Таштемиров – кыргыз адабият, маданиятынын ар тарабына ой жүгүрткөн илимпоз. Бирде Орток мурас жөнүндөгү талкууга үн кошсо, бирде «Кыргыз орфографиясынын маселелери тууралуу» да өз ойлорун ортого салган. Өз учурунда Ж. Таштемировдун чыгармачылык өнөрканасы окурмандардын кызуу талкуусунан өтүп, айрым кемчиликтери да газета беттеринде сындалып турган. Бирок көпчүлүк оппоненттери тарабынан адабиятчы-илимпоздун үзүрлүү эмгектенгендиги баса белгиленет. Буга адабиятчы-илимпоз А. Садыков, С. Байкожоев, К. Артыкбаев, жазуучу С. Бөлөкбаев, Ж. Алыкулов ж.б. тарабынан анын эмгегине, илимпоздук дөөлөтүнө берген мүнөздөмөлөрү ачык далил.

Көркөм адабияттагы жана илимий иштеги сиңирген эмгеги үчүн Ж. Таштемиров В.И.Лениндин туулгандыгы-

нын 100 жылдыгына карата «Эмгек каармандыгы үчүн» медалы, Кыргыз ССРинин (азыркы Кыргыз Республикасынын) Ардак грамотасы менен сыйланган жана да Кыргыз ССРинин маданиятына эмгек сиңирген кызматкери деген ардактуу наам берилген. Ж. Таштемиров акын, жазуучу, публицист, сынчы болуу менен айрыкча ырчылар поэзиясын, фольклорду иликтөө-изилдөөдө өз изи, чыгармачылык өрнөгү калган окумуштуу болгон.

АДАБИЯТТАР

¹ *Таштемиров Ж.* Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу. – Фрунзе, 1956. 7-6.

² Аталган эмгекте, 31-6.

³ *Үмөталиев Ш.* Чаташкан монография//Советтик Кыргызстан. – 1957.

⁴ *Молдогазиев Т.* Залкар акындын эки тому//Кыргызстан маданияты. – 1969. – 28-май.

⁵ *Таштемиров Ж.* Барпы Алыкулов. – Ф., 1957.

МАМЫТБЕКОВ ЗАИР (1824–1986)

Белгилүү адабиятчы манасовед Заир Мамытбеков Ысык-Көл областынын Жети-Өгүз районуна караштуу Желе-Дөбө айлында 1924-жылы туулуп, 1986-жылы борбор шаарыбыз Бишкекте көз жумган.

Ал Ленинград университетинин Чыгыштаануу факультетин 1952-жылы бүтүрүп чыгып, 1963-жылы улуу акын Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгы боюнча кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактаган. Бул эмгеги өзүнчө китеп болуп 1971-жылы Кыргызстан басмасынан «Пламенный поэт» деген ат менен орус тилинде жарык көргөн.

Заир Мамытбеков коомчулукка алгач адабиятчы катары таанылат. Кыргыздын таланттуу акындарынын бири А. Осмоновдун өмүрү, чыгармачылыгына ал алгачкылардан болуп кайрылган. Албетте, Алыкулдун чыгармачылыгы 50-жылдардан тарта көрүнүктүү адабиятчылардын көңүлүн өзүнө бурганы белгилүү¹.

Адабиятчы А. Осмоновдун жалпы чыгармачылык өнөрканасы туурасында сөз кылат. З. Мамытбеков, А. Осмоновдун чыгармачылыгындагы оригиналдуулук Улуу Ата Мекендик согуштан кийин гана көрүнгөндүгүн, айрыкча Мекен, эл-жерге, эмгек, сүйүү, өмүр, өлүм ж.б. тематикадагы лирикалык ырларынын жөпжөнөкөй туруп пейзаждуу, философиялуулугу менен айырмаланып, ичине мүлдө глобалдуу маселелерди камтыган масштабдуулугу, поэмаларында образдарды деталдаштырып, турмуштук түркүн көрүнүштөрдүн жалпылыктары менен өзгөчөлүктөрүн терең талдай билип, нукура поэзиянын эң жогорку үлгүсүн көрсөтө алган таланттуу акындык чеберчилигин адилет белгилеген.

3. Мамытбеков Алыкулдун пейзаждык лирикаларына көбүрөөк көңүл буруп «Ысык-Көл» ырлар циклын анын Ата-Журт тематикасындагы ырларынын туу чокусу катары баалайт. Философиялык чыгармаларда образды ачып берүүдө психологиялык мерчемдерди билгичтик менен мыкты пайдаланарын, согуштук тематикадагы ырларында бийик гуманисттик идеялардын, патриоттук сезимдердин күчтүү экендигин далилдеп берет. Өзгөчө А. Осмоновдун «Махабатка» арналган поэмаларын жазууда орустун жана Чыгыштын классикалык поэзиясынын табылгаларын ыктуу пайдалануу менен өзү да ошондой мыкты чыгармаларды берип кеткендигине ынандырат. Бул китепте А. Осмоновдун ар кыл тематикадагы ырларына, поэмаларына атайын кеңири орун берилип, жакшы талданган.

Алыкул Осмоновдун кыргыздын профессионал адабиятына кошкон зор салымын белгилөөдө анын таланттуу котормочулук жөндөмү туурасында сөз кылбай кетүү мүмкүн эмес. 3. Мамытбеков да Алыкулдун котормочулук эмгегине өзүнчө токтолуп И. А. Крыловдун тамсилдерин, А. С. Пушкиндин «Евгений Онегин», М. Ю. Лермонтовдун «Беглец», айрыкча Ш. Руставелинин айтылуу «Жолборс терисин жамынган баатырын» кыргызчалатуудагы көрүнүктүү ролун далилдүү фактылардын (орусчасы менен кыргызча котормосун салыштыра) негизинде ачып берген. Котормочулуктун Алыкулга берген натыйжасы туурасында адабиятчы «Орустун жана грузин адабиятындагы классикалык чыгармаларды которуу менен өзү да ырдын обрздуу, терең лирикалуу чыгышындагы чеберчиликтерди өздөштүрдү – дейт. (2, 103-6.)

Корутундусунда адабиятчы Алыкул Осмоновдун акындык чеберчилиги дароо эле шар кетпегендигин, ал деле башка акындар сыяктуу акырындап телчигип, калыптанып, жетилүү этабын өз алдынча басып өткөндүгүн айтат. 3. Мамытбеков Алыкулдун Алыкул болушунун төрт негизги өбөлгөсүнө токтолот. Алар: биринчиси, орус жана совет адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн тийгизген таасири; экинчиси, Чыгыштын классикалык адабиятын таасири; үчүнчүсү, элдик оозеки чыгармачылыктын, профессионал жазма адабияттын таасири; төртүнчүдөн, котормочулук ишмердиктин «мектеп» катары кызмат өтөгөн мүлдө сабактары.

Бир жазмышта татыктуу жашап өткөн өрнөктүү өмүрү, өжөр чыгармачылык ишмердиги менен өзүнөн кийинкилерге бийик үлгү көрсөтө алган улуу акын Алыкул Осмоновдун өмүрү, өнөр таржымалы эң алгач белгилүү адабиятчы Ш. Үмөталиев тарабынан мыкты ачылып берилгенин таңууга болбойт. Акындын байсалдуу чыгармачылыгын изилдөө иши ошондон баштап активдүү мүнөзгө өтүп, лирикалык ырларынан тарта ар кыл чыгармалары, алардын өзгөчөлүгү, жаңычылдыгы, тилине чейин ар кыл аспектиде, бүгүнгө чейин уланып келет.

Ал эми З. Мамытбековдун биз сөз кылган орус тилинде чыккан китеби Алыкул Осмоновдун көп кырдуу мүнөз күткөн акындык, котормочулук (драматургиясын учкай), жалпы эле чыгармачылык өнөрканасы туурасында толугураак кеп кылып, эң көрүнүктүүлөрүн илимий теориялык талдоого алып, акындын кыргыз совет адабиятындагы новатордук ордун белгилеп Алыкулдун даңазасын Бүткүл Союздук коомчулук алгачкылардан болуп тааныткан эмгек болуп эсептелет.

З. Мамытбеков кыргыздын профессионал жазма адабиятынын алгачкы мезгилиндеги анын телчигишине аздыр-көптүр таасирин тийгизип, өз салымдарын кошкон Ж. Түлөкабылов, О. Лепесов, Б. Калпаков, К. Мажиков, М. Байчекиров, З. Лепесова, И. Максүтов, К. Баязыков, А. Ахунбаев, К. Кудайбергенов, К. Баялинов, С. Карачев сыяктуу чыгармачыл топтун биографиясы жана акындык аракеттери, айрыкча ушулардын ичинен көптөгөн ыр, аңгеме, пьесаларды жазып, кыйла чыйрак калемгер экендигин көрсөтө алган С. Карачевдин чыгармачылыгына көп кайрылган³. Аталган маанилүү макалалар 20-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхын изилдеген адабиятчыларга кыйла пайдасын тийгизгендиги маалым.

З. Мамытбеков өзүн адабиятчы, ошол эле учурда манасовед, фольклорист катары да тааныткан көрүнүктүү окумуштуу. Анын ири фольклорист Э. Абдылдаев менен бирдикте жазылган «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери» аттуу (1966) китебин окуп чыккан адам буга толугу менен ынанат. Китептин «Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы» деген I бөлүмү З. Мамытбеков тарабынан жазылган.

Ал эми «Манас» эпосу менен Алтайлыктардын баатырдык поэмаларынын эпикалык катышы» деген II бөлүмүн Э. Абдылдаев жазган.

Окумуштуу «Манас» эпосунун революцияга чейинки изилденишин үч негизги бөлүккө бөлүп караган. Биринчиси «Маджму ат-таварих» деп аталат. Мында XVI кылымдын башында Сайф-ад-дин ибн дамулла шах Аббас Ахсиканти жана Нур (Навруз) Мухаммад ибн Сайф-ад-дин Ахсиканти тарабынан тажик тилинде жазылган «Маджму ат-таварих» – «Тарыхтар жыйнагында» Манас баатыр жөнүндөгү баяндын «Манас» эпосу менен өз ара байланышы, абдан жакындыктары жөнүндө кеңири баяндалган. «Маджму ат-таварихте» Манас баатырга тиешелүү окуялар өтө реалисттик түрдө сүрөттөлгөн. Манастын кийинки варианттарындагыдай ашыра чаап гиперболизациялоо жана ар түрдүү мифтер жокко эсе. Андагы Манастын образы – байыркы баатырдын образы – деп келип, аягында З. Мамытбеков берегидей тыянакка келет:

1. Бул чыгармада XI–XV кылымдардагы көбүнчө Моңголстандагы жана Ферганадагы тарыхый окуялар чагылдырылып, кайсы бир тарыхта болгон адамдардын иштери легендарлык Манастын баатырлык иштери менен байланыштырылып берилген.

2. «Маджму ат-таварихте» көрсөтүлгөн айрым баатырлардын (Каракан, Манас, Жакып, Жамгырчы, Жолой) жана жерлердин (Каркархан-Каркыра, Талас, Чаткал, Теңгис (Ысык-Көл), Ат-Башы, Кочкор, Кара-Кужур ж.б.) «Манастын» азыркы вариантында сакталып калышы, бул китепте кездешкен Манас менен Жолойдун урушунун жана Манаска чыккынчылык кылган Тувай менен Тобойдун окуясынын «Манастын азыркы вариантындагы Көзкамандардын окуясына жакын болушу эпостун негизги сюжети XVI кылымдан мурун түзүлө баштаганын көрсөтөт.

«Манас» жөнүндөгү жомок XVI кылымда эле тажиктерге белгилүү болуп, «Маджму ат-таварихте» жазылып калгандыгы эпостун орто кылымдардын алгачкы учурунда жаратылгандыгын көрсөтөт. Анткени, бир кылымдын ичинде эле эпос түзүлүп жана эпосту түзгөн элдин ичине кеңири тарап, кыска мөөнөттө эле башка коңшулаш элдердин арасына жайылып кете албайт. Ошол себептен

«Манас» эпосу XVI кылымдан бир эки кылым мурун кыргыздардын арасында түзүлө баштаган болсо керек деп божомолдоого болот. (4, 24, 25-6.)

Экинчи бөлүгү «Ч.Ч. Валихановдун «Манастан» жазып алган эпизоду» деп аталат. Мында Ч. Валихановдун 1858-жылдын жай айларынан 1859-жылдын апрелине чейин Көл өрөөнүнөн жазып алган (кимден экени айтылбайт) «Көкөтөйдүн ашында» окуялардын сүрөттөлүшү Сагымбай менен Саякбайдын айткан вариантына негизинен окшош экендиги, ошого карабай Манастын Каныкейге үйлөнүшү, аш өткөн жер (Каркырада өтпөстөн Обь жана Енисей сууларынын ортосундагы жерде өтөт), аштагы көрүнүштөрдө бир катар айырмачылыктар бар экендиги далилдүү фактылар менен чечмеленип берилет. З. Мамытбеков Валиханов «Манастан» тышкары «Эр Төштүктөн» дагы башка эпостор, кара сөз менен айтылган жомоктор, башка жанрлар менен да, о.э. «Семетей» эпосун да уккандыгын байкайт. «Экинчи эпос «Семетей» «Манастын» уландысы болуп саналат, бул буруттардын «Одиссеясы» деп эпоско өтө жогору баа берген. «Валиханов «Манас» эпосу элдин кеңири катмары тарабынан түзүлгөн жана ага улам алымча, кошумчалар киргизилип турганын дароо эле байкаган. Ошондуктан ал «Манас» эпосу эң оболу кара сөз менен айтылган жомок катарында түзүлгөн, кийин гана ыр түрүнө айландырылган деп ойлогон. Эпостун жомокчулар тарабынан айтылганына токтолуп: «Манасты» угуш үчүн үч түн да аздык кылат, анын уулу «Семетей» жөнүндө жомокко да ушунча убакыт керек» деген (4, 30-6.)

Окумуштуу Ч. Валихановдун туура көз караштары менен катар эл чыгармачылыгын жана эпосту толук билбегендигинен улам келип чыккан айрым калпыс пикирлерине да адилет сын берген: «Валиханов элдин акыл-эсинин өсүшүнүн жападан жалгыз эстелиги кара сөз жана ыр формасындагы болгон эпикалык дастандары түзөт» – деп кескин айтканына кошулууга болбойт. Себеби, кыргыздарда эпикалык дастандардан тышкары да көп сандаган ырлар б.а. эл оозеки адабияттын бардык жанрлары бар экени белгилүү. Валихановдун мындай ою кыргыздардын оозеки адабиятын терең билбегендигинен жана көп укпаганынан улам келип чыкса керек.

«Манас» жөнүндө Валихановдун жетишсиз айткан пикирлери бар: Мисалы, ал эпикалык окуянын толук абалын билбей туруп: «Манас атасын сыйлабайт, баатырдын негизги максаттарынын бири ар түрдүү хандардын кыздарын тартып алуу болгон деген пикирди айтып келип: «Анын бүт өмүрү уруштарда жана сулууларды издөөдө өтөт» (4, 251-6.) деп көрсөтөт. Манастын негизги максатынын бири – жалгыз гана сулуу кыз издеп жүрүү болгон деген ой азыркы варианттарда жок. Манасты мындай кылып сүрөттөө «Манастын» элдик багытына жат нерсе. Эгерде эпостун баатыры мындай мүнөздө болсо – баркка ээ болбос эле» (4, 29–31-66.)

Окумуштуу андан ары Валихановдун вариантынын негизги артыкчылыктары туурасында атайы кеп кылууну да унутпайт: «Валихановдун жазып алган «Көкөтөйдүн ашы» деген эпизодунда «Манас» эпосунун байыркы убакта түзүлгөндүгүн далилдеген, кыргыз элинин үрп-адатын, байыркы катмарын көрсөткөн кызык этнографиялык материалдар бар. Бул Көкөтөйдүн өмүрү, анын сөөгүнүн жерге коюлушу, ага ашты берүү менен байланышкан. Ал «Ысык-Көлгө баруунун күндөлүгү», «Кыргыздар жөнүндө запискалар», «Жунгария очерктери» ж.б. эмгектерди жазган. Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыз элинин оозеки адабиятын, тарыхын жана этнографиясын изилдөөдө бир тууган казак элинин уулу Чокон Валихановдун эмгеги зор. Ал кыргыз элинин маданий кенчи, улуу эпосу «Манасты» биринчи жолу жазып алып окумуштуулар дүйнөсү менен тааныштырып, эпоско илимий жактан баа берүүгө аракеттенген» (4, 40-26-6.6.)

З.Мамытбеков өзүнүн илимий иликтөөсүнүн жыйынтыгын мындайча берген: Ч. Валиханов жазып алган «Көкөтөйдүн ашы» кагаз бетине түшүрүлгөн «Манас» эпосунун алгачкы үлгүсүнө жатат. Эпостун сюжетинин жана андагы образдардын мүнөздөрүн үйрөнүүгө чоң көмөк берет. Ч. Валиханов жазып алган эпизод негизинен элдик болуп саналат. «Көкөтөйдүн ашында» байыркы доорлордон бери колдонулуп келген өлүктү көмүүдө ар түрдүү шаманисттик өбөлгөлөрдүн сакталганы ислам динин кабыл алгыча кыргыздар эзелки убактардан бери шаманисттик ишенүүдө болуп келгендигин далилдейт. Көкөтөй өлгөн-

де байыртадан калган шаманисттик өбөлгөлөрдүн колдонулушу «Манас» эпосундагы «Көкөтөйдүн ашы» эпосто алгачкы түзүлгөн окуялардан болгондугун көрсөтөт жана бул эпизод эң мурун жаралган жомоктун негизги уюткуларынын биринен болуп саналат. (4, 50-6).

Үчүнчү бөлүгү «В. В. Радлов жазып алган «Манастын» варианты» жөнүндө. Революцияга чейинки учурда кыргыз эл оозеки адабиятынын үлгүлөрүн алгачкылардан болуп жыйнап, иликтенгендердин бири атактуу орус окумуштуусу, этнограф В.В. Радлов болгон. Анын «Түндүк түрк урууларынын элдик оозеки адабиятынын үлгүлөрү» деген эмгегинин V томуна «Манас» эпосунун үзүндүсү басылган, мунун ыр түрүндө немецче котормосу 1885-жылы Лейпцигге жарыяланган. Буга басылган материалдарды ал Кыргызстанга үч сапар (1862, 1864, 1869-жылдары) келген мезгилинде жыйнаган. (4, 51-6.)

Бул туурасында В.В. Радлов: «Чүй өрөөнүндө, Токмокко жакын жерде кыргыздардын «сарбагыш», «солто» урууларынын боз үйүндө бир айга жакын жатып лингвистикалык материал жыйнадым. Бул элдин бай эпикалык поэзиясы, жалгыз гана лингвист үчүн маанилүү эмес, мифти жана элдик поэзияны изилдөөчү үчүн өтө кызык (ал чоң жыйындарда болуп макал-лакап, санжыра, айтыштар, ар кыл ырлар ырдалганына күбө болгон) бир далай материал берди. Кара кыргыздарда эпос гүлдөп турган убагы» – деп, кыргыз, казак эли башка түрк урууларына караганда сөзгө чечен экендигин белгилеп келип: «Кыргыз ар дайым мүдүрүлбөй, такалбай, шар сүйлөйт. Өзүлөрүнүн оюн так жана ачык айтып жатып ал өзүнүн сөзүнө белгилүү сулуулукту берет, атүгүл жөн эле сүйлөшкөндө да, фразаларды түзгөндө да алардын сөзүндө ачык ритмикалык өлчөм бар экендиги байкалат. Ошентип, айтылган сөз биринин артынан бири ыр жана куплет сыяктуу куюлушуп ыр сыяктуу таасир берет. Кыргыздар ритмикалык речти дүйнөдөгү эң жогорку искусство деп эсептейт. Ошондуктан кыргыздарда элдик поэзия жогорку баскычка жеткен. (4,53-6) деп жазган. Радлов ошондой эле кыргыздардын акыны, ырчылык, манасчылык, айтуучулук өнөр, алардын башка элдердин өнөр ээлеринен болгон өзгөчөлүгү, кыргыз эпосторунун табияты, алардын мотивдери ж.б.

туурасында да баалуу илимий көз караштарын билдирген. Бирок Радловдун «кыргыздарда эпикалык поэзия гүлдөп өсүү менен бирге лирикалык чыгармалар баштаган кара сөз түрүндөгү уламаларды, жомокторду жана аңгемелерди таптакыр жутуп кеткен» – деген пикири калпыс экендигин З. Мамытбеков туура белгилеген. (4, 55-6).

Радлов кыргыз жерине саякатка «Манас» эпосуна тиешелүү: 1. «Манастын туулушу», 2. «Алмамбеттин мусулман болуп, Көкчөдөн чыгып Манаска келиши», 3. «Манас менен Көкчөнүн согушканы», 4. «Бокмурун», 5. «Көзкаман», о.э. Манастын экинчи бөлүгү «Семетейге» тиешелүү: «Семетейдин туулганы», «Семетей» деген үзүндүлөрдү жана «Жолой кан», «Эр төштүк» деген айрым поэмаларды жазып алган. Радлов жазып алган варианттар фрагменттүү мүнөзгө ээ. Ал «Манастын» үзүндүлөрдүн жазып алган учурунда аны жарыялоо жагын эмес, тил жагын гана изилдөөнү максат кылып, тилдин диалектисине байкоо жүргүзүү үчүн үч манасчынын оозунан жазып алгандыгын баамдайт. Анан калса, Радлов кайсыл эпизодду кимден жазып алгандыгын айтпайт. Ошол себептүү З. Мамытбеков Радлов жазып алган үзүндүлөрдүн Сагымбай, Саякбай ж.б. варианттары менен салыштыра карап, жалпылыктарын, негизги айырмачылыктарын ачып берип, анын идеялык багытына назар салып, айрыкча этнографиялык жагына көбүрөөк көңүл бурган. Ошентип, Радлов жазып алган үзүндүлөрдөн турган эпизоддору өтө карама-каршы мүнөзгө ээ болуп, окуялары баш аламан, көп кайталанган жана бүтпөй калган учурларынын да көп кездешерлигин далилдеп келип З. Мамытбеков. 1. Бул балким окумуштуунун бир манасчыдан эмес, ар түрдүү манасчыдан ар башка убакта жазып алгандыгы менен түшүндүрүлөт. 2. Радлов жазып алган манасчы «мен кайсыл ыр болбосун («Манастын» бөлүгүн айтат) ырдай алам кудай мага ырда деп шык берген, мен ырды жаттап албайм, анын баары менден чыгат» – деп мактанганына карабастан анын айтканы кийинки белгилүү манасчылардын айтканынан мазмуну, көркөмдүгү жагынан алда канча төмөн турат. 3. Окумуштууга айтып берген манасчылардын таланты Сагымбай, Саякбайдан кем болгондугу тексттерден байкалат. 4. Радлов өзү көрсөткөндөй анын кыргыз тилин жакшы билбегендиги жана жазуу учурунда манасчы-

дан улам кайта сурай бергендиги дагы варианттын көркөм чыгышына тоскоолдук кылган. Ушунун натыйжасында буга кийинки варианттардагы көп окуялар кирбей калган жана көркөмдүк жагынан бир далай аксайт». (4,58-59-6.6.) деп жазат. Радловдун жазып алган, биз жогоруда белгилеген «Манастын» дагы башка окуяларындагы үзүндүлөр да ушундайча талданат.

3. Мамытбеков Радлов жазып алган «Семетей» боюнча мындайча тыянакка келет: «Саякбай жана Кара ырчынын вариантын салыштырганда сюжеттик линиянын жалпылыгы жана айрым деталдардын бири-бирине окшоштугу Радлов «Семетей» эпосун Ысык-Көлдүк манасчылардан жазып алган деген ойду туудурат. Мында да көп окуялардын жазылбай калганы, жазылган эпизоддор кыскартылып айтылганы байкалат. Мындан 100 жыл мурда Радлов тарабынан жазылып алынган «Семетейдин» варианты менен XX кылымдын 20–30-жылдарында жазылган Кара ырчынын, Саякбайдын варианттарынан айрым деталдар жагынан окшош жана жалпы сюжеттик линиясы жагынан жакын болушу профессор В.М. Жирмунский көрсөткөндөй «Семетей» менен «Сейтектин» негизин ар башка вариантталып айтылган бир поэма түзгөнүн көрсөтөт. Бир нече кылым бою ширелген «Манаска» караганда «Сейтек» эң мурун бири-бири менен байланышпаган жомоктордон бириктирилген жана улам алымчаланып, кошумчаланып отурган кийин түзүлгөн поэма. Бирок «Манаска» караганда «Семетейде» көбүрөөк бирдиктүү сюжеттик линия бар» (4,115-6.)

3. Мамытбеков илимий ишинин ушул үчүнчү бөлүгүнүн аягында 1903-жылы Орус географиялык коомунун комплекстүү экспедициясы менен кыргыз жергесине келишкен сүрөтчү Б. В. Смирнов менен этнограф А.Г. Белинский тарабынан Кенжекара деген музыкант семетейчинин оозунан жазылып алынган «Семетейдин» үзүндүсүнө (мунун орусча котормосу Б. В. Смирновдун 1914-жылы Москвадан чыккан «В степях Туркестана» деген китебине кара сөз түрүндө жарыяланган) жана Венгер окумуштуусу Г. Алмаши тарабынан 1912-жылы Будапеште чыккан «Чыгыш таануу» журналынын XII томуна транскрипцияланып кыргызча жарыяланган «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» деген үзүндүгө да кайрылып,

эпостун башка варианттары менен болгон жалпылык, негизги айырмачылыктарын ачып берет.

3. Мамытбековдун үч бөлүктөн турган «Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы» аттуу бул көлөмдүү илимий изилдөөсүнөн эмнени байкоого болот.

Биринчиден, мында элдик оозеки чыгармачылыктын жалпы деңгээли, маани-маңызын кээ бир үлгүлөрү, айрыкча «Манас» эпосунун (анын башка бөлүктөрү, айрым кенже эпостор туурасында да маалыматтар бар) айланасында анын XVI кылымдан тарта революцияга чейинки мезгилдеги жазылып калышы, өзгөчө орус тилдүү кеңири чөйрөгө таанылып ар тараптуу баалуу илимий пикирлерди жараткандыгы туурасында кенен жана толук маалыматтарды алууга болот.

Экинчиден, XVI кылымда тажик тилинде жазылып калган «Тарыхтардын жыйнагы» жана XIX кылымдын 60-жылдарында кагазга түшө баштаган Ч.Ч. Валиханов, В.В. Радловдун варианттарындагы «Манас» эпосунун үзүндүлөрү менен негизинен С. Орозбаков, С. Каралаевдин варианттарынын ортосундагы түздөн түз дал келүүчүлүктөр, жалпылык, жакындыктар, ошол эле учурда кадимкидей айырмачылыктар кездешери далилдүү фактылар менен мыкты ачылып берилген.

Үчүнчүдөн 3. Мамытбеков аталган варианттардагы туруктуу негизги эпизоддорду, окуя, көрүнүштөрдү, мотивдерди салттык, диний ар кыл көрүнүштөрдү чечмелөөдө тарыхый-типологиялык методду колдонуп, XIV кылымдан XVI кылымга чейинки кылымдарда Енисей, Обь өрөөнүнөн тарта Тянь-Шанга чейинки территорияда жашаган этностордун, о.э. революцияга чейинки мезгилдеги бизге тектеш, коңшулаш элдердин жашоо тарыхы, байыркы шамандык ритуалдары, кийинки учурдагы каада-салттык жакындыктары туурасындагы белгилүү тарыхчы, тилчи, этнограф, археолог, фольклорист, окумуштуулардын аргументтүү ой-пикирлери менен эсептеше келип өзүнүн илимий көз караштарын, жыйынтыктарын айтат.

Ошондой эле илимий иштеги кайсыл маселе туурасында сөз, талдоо, талаш ой-пикир болбосун андан ошол замат илимий негизинде жыйынтык чыгарып, бир нече пункт-

тар менен тыянактап турат.

Фольклорист окумуштуунун бул баалуу эмгеги илимий-теориялык анализдеринин тереңдиги, аргументтүүлүгү, камтыган проблемаларынын көптүгү жана реалдуулугу менен сөзсүз кыргыз фольклористикасында олуттуу мааниге ээ.

Окумуштуунун кийинки эмгеги өзүнүн көзү өткөндөн кийин 1993-жылы «Илим» басмасынан орус тилинде чыккан «Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас» аттуу көлөмдүү монографиясы.

Мында «Манас» эпосундагы баяндалган ошол доорлордун мүнөзү, идеялык-эстетикалык маани-маңызы, эпостун поэтикасы, композициясы, сюжет куруунун принциптери, баяндоонун формасы, стилинин жана ыр түзүлүштөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө чейин кылдат изилденет. Ошону менен бирге чыгарманын маданий-тарыхый жана таанып-билүүчүлүк жактан баалуулуктарына айрыкча көңүл бурат. Эми ушуларга учкай да болсо токтолуп өтөлү.

Иш эки чоң бөлүктөн туруп, биринчи бөлүмү «Манас» эпосунун көркөм дүйнөсү» деп аталат. Бул өзүнчө үч главага бөлүнгөн. Биринчи главасы «Доор мүнөзүнүн «Манас» эпосундагы сүрөттөлүшүндө» байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздар жөнүндөгү тарыхый, этнографиялык, археологиялык о.э. лингвистикалык, адабий анализдердин берген жыйынтыктарынан келип, «Манас» эпосу ар кыл доорлордо, ар башка этаптарда жашаган кыргыздардын бүтүндөй жашоо-тиричилигин (мунун ичинде үй-бүлөлүк, салттык, этикалык ар кыл көрүнүштөр орун алган), дүйнө таанымын жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн өз боюна сиңиргендиги туурасында сөз кылып, бул эпостун абдан баалуулуктары жөнүндө: «Древнейший монументальный эпос «Манас» прошел длительный путь развития. Сюжет его не только отражает жизнь, быт, миропонимание определенного народа развития киргизского кочевого общества; в нем встречается пережитки первобытно-общинного строя, матриархата и древнейшие сказочно-мифологические мотивы, которые не составляют основы эпоса, как в архаических сказаниях типа киргизского «Эр-Тоштюка» или алтайского «Алып-Манаша», но играют определенную роль в контексте памятника».

Экинчи главасы «Манас» эпосунун идеялык-эстетикалык мазмуну» деп аталат. Манасовед эпосто андагы жок болуп кетүү коркунучу күч согушчул көчмөн шарттагы кыргыздардын өзү менен тушташ, чектеш жашаган майда уруулардын, элдердин арасында өзүнүн элдигин сактап калган эрдиктери, өз ара биримдиги, ошондой мезгилде калыптанган аң-сезими, этикасы, эстетикалык көз караштары, элдин духу ж.б. толуп жаткан проблемалар чагылдырылганын айтып келип, эпостун идеялык-эстетикалык маани-маңызына мындайча токтолот: «Основное идейное содержание «Манаса» как жанра фольклора, относящегося к надстроечным явлениям, отражающим жизнь и борьбу киргизов в эпоху военной демократии и раннего феодализма, основывается на материальной жизни общества и отражает общественное бытие, общественное познание человека, ибо развитие материальной жизни киргизского кочевого общества определяет его идеологию, морально-этические и эстетические взгляды киргизов.

Богатство идейного содержание эпоса «Манас» определяет совокупностью представленных тем, из которых можно выделить главные: объединение разрозненных киргизских племен, народностей против кара-китайских, ойрото-калмыцких, джунгаро-калмыцких захватчиков, проявление патриотизма, гуманизма, любви к родине; утверждение идей дружбы и братство народов; воспевание созидательного труда, утверждение эстетических идеалов народа; раскрытие и утверждение чаяний народа, его мечты о мирной жизни, свободной доле» (5 стр. 34).

III главасы эпостун поэтикасына арналып, мында сюжет куруунун принциптери, эпостун композициясы, баяндоонун ар кыл формалары, эпикалык образдарды түзө билүүнүн негизги ыкмалары, чеберчиликтери, «Манас» эпосунун стилдик өзгөчөлүктөрү, эпостогу ыр курулушу ж.б. туурасында кең-кесири талдоо жүрөт.

Монографиянын экинчи бөлүмү «Манас» эпосунун маданий-тарыхый жана таанып-билүүчүлүктөгү баалуулуктары» деп аталып, үч главадан турат. Биринчи главасында эпосто кыргыздардын жашоо-турмушу, маданияты, чарбачылыктагы ишмердиктери кандайча сүрөттөлгөндүгү туурасында айтылат.

Манасовед ондогон кылымдарды камтыган архаикалык, мифологиялык элементтерден турган бул чыгармада ар башка доорлордо, жашоо этаптарында тиричилик кылган кыргыздардын ошондогу аң-сезими, жаратылышты, ааламды аңдап-билүүсү, тышкы «кара күчтөрдүн» үстүнөн болгон жеңиши, адам акыл-эсинин күчтүүлүгү, элдин таланты, үрп-адат, салты, медицинасы, чарба жүргүзө билүү жөндөмдүүлүктөрү ж.б. көптөгөн баалуу нерселерди, информацияларды болгону ыр менен баяндап бергендигин адилет белгилеген.

II главасында «Манас» эпосундагы кыргыздардын дүйнө таанымы, Күн, Ай, Жерди ыйык тутушу, аларга жасаган өтө аяр мамилелери, анимисттик, тотемдик байыркы ишенимдери туурасында сөз болот.

III глава «Манас» эпосундагы кыргыз армиясы, элдик баатырлардын полководецтик ишмердиктери, согуш талааларында колдонгон ыкмалары, алып жүргөн курал-жарактары, б.а. «аскердик искусствосу» оюн-зоок тамашалары ж.б. туурасында айтылат.

Соңку сөзүн З. Мамытбеков берегине жыйынтыктайт: «Манас» одним из древнейших памятников среди эпосов, приобретает большое значение как исторических памятников народа. Сюжет «Манаса» постоянно развивался и дополнялся с движением времени, и в нем получил свое воплощение социально-политические и культурно-бытовые особенности различного периода истории киргизского народа. Поэтому «Манас» имеет огромную историко-познавательную ценность как художественное произведение вобравшее в себя различные стороны жизни, быта и миропонимания киргизского народа» (5, 183).

Монографияда манасовед З. Мамытбеков «Манас» эпосунун идеялык-эстетикалык, тарыхый жана көркөмдүк баалуулуктарын, анын поэтикасын, бир нече доорлорду камтыган, канчалаган манасчылардын көп кырлуу алп таланты, чыныгы чыгармачылык эргүүсүнөн синтезделген сюжетине кыргыздардын көөнө тарыхын, ар кыл ишенимдерин, согуштук искусствосун, башка уруулар, элдер менен болгон алака-катышын, дипломатиясын, үрп-адат, салттык жөрөлгөлөрүн, элдин ошондогу духун, рухун, түптөлгөн психологиясын, дүйнө таанымынын сыйдырыл-

гандыгын нукура илимий, күчтүү теориялык негизде терең талдап, жеке эле бул эмес дагы көптөгөн проблемалардын башын ачып, кеңири чечмелеп берүүгө жетишкен.

Муну, окумуштуунун «Манас» эпосу боюнча көп жылдар бою иштеген үзүрлүү эмгегинин, тектеш элдердин, орустун Чыгыш менен Батыштын, б.а. дүйнөлүк адабияттын теориясын мыкты билген чыныгы адистик ишмердигинин жемиши катары баалоо керек.

3. Мамытбековдун чыгармачылыгы көп кырлуу, ал котормочулукта да өз күчүн сынаган, улуттук университетте Чыгыштын классикалык адабияты, о.э. СССР элдер адабияты боюнча көп жылдар бою сабак өткөн, мыкты лектор болгон.

Ал эми адабиятчылык, манасоведдик ишмердигинде өзүнүн күчтүү теоретик, ири адис окумуштуу экендигин көрсөттү. Айрыкча Манастаануу жаатындагы баалуу эмгектери аны бул тармактагы салмактуу окумуштуу экендигин ачык туюндуруп турат.

АДАБИЯТТАР

¹ *Үмөталиев Ш.* Алыкул Осмонов. – Ф., 1958 (ал 1953-жылдан буга чейин ар жылдары көлөмдүү макал ал арды жазган); *Кыдырбаева Р.З.* Лирика А. Осмонова. – Ф., 1957; *Артыкбаев К. А.* Осмоновдун чыгармаларындагы традиция жана новаторлуктун кээ бир маселелери//Ала-Тоо. – 1957. – № 6; *Садыков А. А.* Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новаторлук. – Ф., 1962.

² *Мамытбеков З.* Пламенный поэт. – Ф., 1971.

³ *Мамытбеков З.* Кыргыз совет адабиятынын алгачкы саамалыктары//Ала-Тоо. – 1970. – № 5. 142–155-б.; *Мамытбеков З.* Сыдык Карачев//Ала-Тоо.– 1982. – № 3. – 125–127-бб. ж.б.

⁴ *Мамытбеков З., Абдылдаев Э.* «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. – Ф., 1966.

⁵ *Мамытбеков З.* Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас». – Ф., 1993.

МУСАЕВ САМАР (1927–2010)

Мусаев Самар (1927, Атбашы району, азыркы Казыбек айыл-өкмөтү жайгашкан аймак) – адабиятчы, фольклорист, «Манас» изилдөөчү, педагог, Кыргыз Республикасынын илимге эмгек сиңирген ишмери (1944), Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыктын эки жолку лауреаты (1998, 2004).

С. Мусаев 1945-ж. орто мектепти бүтүп, Кыргыз мамлекеттик педагогика институтунун тил жана адабият факультетине кирет жана ал институтту артыкчылык диплому менен 1949-ж. аяктап, ошол институтка кыргыз адабияты боюнча окутуучулук кызматка калтырылат. 1950-ж. жаңыдан уюшулган «Кыргыз адабияты» кафедрасынын башчысы болуп дайындалат.

С. Мусаев пединститутта Адабияттаанууга киришүү, кыргыз фольклору, XIX к-дын адабияты курстары боюнча студенттерге лекциялар окуудан башка да 1949-50- жылдар ичинде Кыргыз адабияты боюнча орто мектептердин 8-9 -10-класстары үчүн окуу программасын түзүүгө катышып, аталган класстарда адабият сабагы айрым жазуучулардын чыгармачылыгын, же тандалган айрым чыгармаларга мүнөздөмө берүү түрүндө эмес, адабияттын тарыхы – системалуу, бир бүтүндүккө келтирилген курс болуп окутулуу сунушун киргизет жана ушул принципке ылайык 8-класстарда жанрдык белгилери боюнча ирээтке келтирилген кыргыз фольклору, ал эми 9-класстарда жаш өзгөчөлүгүнө ылайык хронологиялык ыкта жайгаштырылган бардык белгилүү акын-ырчылардын чыгармалары, 10-класста профессионалдуу адабият, же советтик жазма адабият өтүлсүн – деген сунуш киргизет. Ушул

ыкта 8-9-класстар үчүн программаны даярдайт (10-класстар үчүн П. Балтин түзгөн). Талкуудан өтүп, Агартуу министрлигинин коллегиясында бекитилип, 1951-жылы жарык көргөн программа боюнча 8-класста фольклор жөнүндөгү жалпы түшүнүктөн баштап, кыргыз фольклорун Октябрь революциясына чейин жыйноо жана изилдөө иштери, Советтик фольклористика жөнүндөгү обзордук маалыматтар берилип, андан ары кыргыздын оозеки көркөм чыгармаларынан лирикалык жанрлар – эмгек ырлары, турмуш жана салт ырлары (кошоктор, айтыш, арман), жөө жомоктор жана алардын өз ара ички бөлүнүштөрү (кереметтүү же укмуштуу жөө жомоктор, айбандар жөнүндөгү жөө жомоктор, турмуштук жөө жомоктор, күлкүлүү жөө жомоктор), эпостор, алардын түрлөрү (баатырдык, новеллалык, же турмуштук), «Эр Төштүк», «Манас» жана анын бөлүмдөрү, «Курманбек», «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», дидактикалык чыгармалар, алардын бөлүнүштөрү (макал-лакаптар, санат-насыя, тамсилдер), элдик сатира жана куудул сөздөр советтик кыргыз фольклору өтүлүү сунушталат.

Ал эми кыргыздын эл ырчылары жана алардын чыгармалары аттуу жалпы обзордон башталган IX класстарда кыргыз акындарынан Токтогул, Тоголок Молдо, Алымкул, Осмонкул, Барпынын чыгармаларын окутуу сунуш кылынган.

Материалдарды мындай ыкта жана көлөмдө берүү кыргыз фольклору менен акындардын чыгармаларын илимий принципке таянып, системалуу курс-тарых түрүндө мектептерден тартып окутуу үйрөтүү аракетинин ошол тарыхый шарттын деңгээлиндеги илимдин өсүп-өнүгүш абалын эске алганда жаңылык эле.

С. Мусаев ушул ыкта, бирок материалдары алда канча кеңири, толукталган, такталып иштелип чыгылган түрдө кыргыз фольклору, акындар чыгармалары жана кыргыз совет адабияты боюнча педагогикалык жана мугалимдер институтунун тил жана адабият факультеттеринин кыргыз группаларына арналган программа түзүп, ал Агартуу министрлигинин коллегиясында 1951-ж. бекип, 1952-жылдын башында басмадан жарык көргөн.

Программада кыргыз фольклорунун жанрлары алда канча кеңейтилип, фактылык материалдар да байып, ошол кезде илимге белгилүү болгон чыгармалар, бүт дээрлик камтылган, акындар да ошондой эле кеңири берилип, Калыгул, Арстанбек, Кылыч ж. б. кийин реакциячыл катары окуунун бардык түрлөрүнөн алынып салынган акындардын чыгармачылыгы да камтылган. Бирок, алардын «замана» агымынын өкүлдөрү катары кемчиликтерин көрсөтүү да сунуш кылынган.

Советтик адабият дүйнөлүк адабияттын жаңы этабы – деген жалпы обзор менен башталган Кыргыз совет адабияты Социалисттик Улуу Октябрь революциясы жеңгенден тартып, сталиндик биринчи беш жылдык кабыл алынганга чейинки кыргыз адабияты (1917-1929-ж.ж.), Сталиндик беш жылдыктардын учурундагы Кыргыз адабияты (1929-1941), Ата мекендик согуш мезгилиндеги Кыргыз адабияты (1941-1945), согуштан кийинки кыргыз адабияты жана анын келечеги – делген төрт этапка бөлүнүп каралып, көрүнүктүү жазуучулардан А. Токомбаев, К. Баялинов, М. Токобаев, М. Элебаев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, К. Жантөшев, К. Маликов, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев, А. Осмонов ар бири өзүнчө портрет түрүндө окутулуу сунуш кылынган. Мындан башка да программада атайын бөлүмдөр катары кыргыз жаш жазуучулары, адабий сын, балдар адабияты берилген.

1952-ж. «Манас» эпосу катуу сынга алынуу учурунда атайын түзүлгөн комиссиянын чечими менен «Манас» эпосу жана ага байланышы бар бардык маалыматтар мектеп программасынан алынып салынып, программа пайдаланууга жараксыз – деп эсептелип, С. Мусаевге жаңы, талашсыз материалдар менен толуктап, кайра түзүү милдеттендирилет.

Ошол жылы жайында өткөн «Манас» эпосу боюнча илимий даярдык катары уюшулган эпос жөнүндөгү дискуссияга биринчилерден болуп С. Мусаев да катышып, «Элдик эпостун туура бааланышы зарыл» аттуу макаласы «Кызыл Кыргызстан» газетасына жарыяланган (13-апрель, 1952-ж.). Автор макалада «Манас» эпосунун байыркылыгына көңүл буруп, мындай чыгарманын мазмуну, баяндалган

маалыматтар ошол өз учурунун өзгөчөлүгү эске алына талданышы керек, демек, эпоско бүгүнкү күндүн талаптарын коюуга болбойт – деген маанидеги оюн айткан.

«Манаска» арналган конференцияда Москвадан келген негизги докладчылардын бири проф. А. И. Климовичтин баяндамасында С. Мусаевдин фамилиясы эскерилип, «Манас» эпосунун жактоочусу катары сынга алынат, ал эми ошол кездеги Агартуу министри Токтогонов сүйлөгөн сөзүндө 8-класска арналган программада «Манас» борбордук орунду ээлеп калганын, реакциячыл С. Орозбаковдун өмүр баянын окутуу сунуш кылынганын, ошол манасчынын вариантына таянып эпоско улуу эстелик – деп, баа берилгенин ж. б. айтып катуу сынга алат, Агартуу министрлигинде комиссия иштеп жатканын, ал комиссиянын чечимине ылайык программа өзгөртүлө турганын жарыялайт. Конференцияда өз оюн айтууга С. Мусаевге сөз берилбейт.

1950-ж. Агартуу министрлиги С. Мусаевге Кыргыз адабияты боюнча орто мектептердин 8–9-класстары үчүн окуу куралы – Хрестоматия түзүүнү тапшырган.

Ошол тарыхый шартта мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык жана программадагы талап кылынган керектүү материалдарды тандап алуу турмак фольклор боюнча да, акындардын чыгармаларынан да басмадан чыгып, жарык көргөндөрү өтө аз болгондуктан, айрыкча оозеки чыгармалардын майда жанрлары дээрлик китеп түрүндө басылбагандыктан иш татаалдашып, анын үстүнө С. Мусаев менен бирге иштей турган адамдар (мугалим Х. Аюпова, жазуучу Т. Үмөталиев) адис эместигин, колу бошобогондукту, өзүлөрүнө бөлүнгөн материалдарды табуу кыйындыгын айтышып, иштөөдөн баш тарткандыктан Мусаев жалгыз калып, жумуш создугуп кетет. Акыры С. Мусаевдин өтүнүчү боюнча ага башка адам (Ж. Таштемиров) кошулуп, даярдалган хрестоматия 1952-ж. жарык көрөт. Хрестоматияда программада көрсөтүлгөн чыгармалардын үзүндү үлгүлөрү кыскача комментарийлар менен берилген. Бул хрестоматия программа өзгөртүлүүдөн мурда жарык көргөндүктөн «Манас» эпосу жана ага тиешелүү айрым маалыматтар бар, бирок, китептин кийинки басылыштарында алынып салынган). 8-класстар үчүн хресто-

матия мурда да түзүлгөн болчу. Бирок, З. Бектенов, Т. Байжиев түзүп, 1949-ж. жарык көргөн, чыгармалардын тексттери, ар бир чыгармага тиешеси бар маалыматтар кеңири түшүндүрмө-комментариялары менен коштолуп берилген бул окуу куралы түзүүчү-авторлору камалып кеткендикке байланыштуу пайдалануудан алынып салынган. Жаңы түзүлгөн хрестоматияда андай кеңири түшүндүрмөлөр берүү зарылдыгы жок эле, анткени атайын, өзүнчө ошол класс үчүн окуу китеби да жазылып жаткан.

С. Мусаев 1950-жылдан тартып жазыла баштаган 8-9-класстар үчүн кыргыз адабиятынын окуу китептеринин негизги автору (окуу китептеринин экөөнө тең Ж. Таштемиров да катышкан, 1954-ж. жарыяланган 8-класстардын окуу китебиндеги лирикалык ырлар бөлүмүн Ж. Таштемиров, калган бөлүмдөрүн бүт С. Мусаев жазган, ал эми 1955-ж. жарык көргөн 9-класстардын окуу китебинде Советтик кыргыз элинин оозеки чыгармалары, кыргыздардын эл акындары жана алардын чыгармачылыгы, Т. Сатылганов, А. Үсөнбаев, К. Акыев, О. Бөлөбалаев бөлүмдөрүн С. Мусаев, кыргыз акындарынан Тоголок Молдо, Б. Алыкулов деген темаларды Ж. Таштемиров жазган).

Ошол кездеги тарыхый шартта кыргыз фольклорун да, акындар чыгармачылыгын да изилдөө деңгээли өтө төмөн болуп, бул багытта иштелген иштер өтө сейрек, ал эми айрым далалаттардын натыйжалары жараксыз делип табылгандыктан (Молдо Кылычтын чыгармаларын изилдеп диссертация коргогон бүт кыргыздар ичиндеги филология илимдеринин жалгыз кандидаты Т. Саманчин камакта жатып, жарык көргөн иштери бүт пайдалануудан алынып салынган, айрым обзор түрүндөгү маалыматтары жана бул же тигил жазуучу, чыгарма боюнча айтылган ой-пикирлери бар Т. Саманчин, Ө. Жакишев, М. Богданова жазган кыргыз адабиятынын кыргыз тилиндеги очерки жана М. Богданованын орус тилинде жазылган ушул эле темадагы чакан очерки жараксыз деп табылган болчу) окуу китептерин жазууда үлгү, таяныч болор негиз жок, иш дээрлик ак тактан башталган. Анын үстүнө фольклордук ар бир жанр, түр-түркүмдөрдүн эрежелик милдет аткаруучу аныктама-мүнөздөмөлөрү иштелип чыкпагандыктан алар-

га тексттердин белги-өзгөчөлүктөрүнө ылайык аныктама-эрежелерди иштеп чыгуу да талап кылынган. Ал турмак сөз болуучу акын-ырчылардын жөнөкөй эле өмүр баяны, качан, кандай чыгарма жаратканы ж. б. жөнүндөгү маалыматтарды алууга мүмкүн болгон жазма булактар жоктугунан айрым көзү тирүү акын-ырчылардын өзүлөрүнө кайрылып, көзү өтүп кеткендер жөнүндөгү кабарларды үй-бүлөсү, жакындары, билгендер аркылуу жыйнап, анан ошол колдогу фактылар иретке келтирилип, талдоого алынып, окуу китебинде берилген. Ушуга эле жакын ыкта ар бир жанр, чыгарма чоң-чоң эпостор да талданган – аларды сыпаттап талдоого алган илимий эмгектер, атайын изилдөөлөр болбогондуктан чыгарманын жарык көргөн тексти, ал жок болсо кол жазма түрүндөгү үлгүсү окулуп, өз алдынча талдоого алынып, мүнөздөмө берилген. Чынында мындай аракет изилденип, жарык көрүп, такталган маалыматтардан ылгап алып иштөө эмес, өз бетинче изилдеп, өз алдынча пикир айтуу эле. Ошон үчүн 1956-жылы Кыргызстандын өкүмөтү 8-9-10-класстар үчүн адабият боюнча окуу китептерин илимдик жаңылык катары эсептеп, бул окуу китептерине илимий эмгекке төлөнүүчү калем акы төлөө жөнүндө атайын чечим кабыл алган.

«Манас» эпосун 8-класста окутууга уруксат 1960-ж. берилип, ошол жылдан тарта программага киргизилген.

С. Мусаев негизги автор катары 1950-жылдан тарта иштей баштап, 1954–1955-жылдарда жарыкка чыккан бул окуу китептери бүгүнкүгө чейин айрым тактоолор, толуктоолор, өзгөртүүлөр менен кайра иштелип чыгып, мектептерде үздүксүз пайдаланылууда. Биздин республикада эле эмес, башка элдерде да кездешпеген, кездешсе да өтө сейрек учуроочу мындай узак убакыт активдуу жашап, аракетте болуунун, калктын керектүүлүгүнө жарап, пайдасын тийгизүүнүн сыры ал эмгектердин деңгээли менен да байланыштуу дешке негиз бар.

1960-ж. мектеп программасына «Манас» эпосу жана анын бөлүмдөрү кайра киргизилүүгө байланыштуу ушул багытта иштеп, тиешелүү бөлүм жазылып бүткөндө 1962-ж. С. Мусаевге ошол кездеги Кыргыз мамлекеттик университетинин ректору акад. Б. М. Юнусалиев «Манас» боюнча

ча атайын илимий изилдөө жүргүзүү сунушун айтып, Мусаевди аспирантурага кабыл алдырып, өзү жетекчи болуп, «Манастын» элдүүлүк проблемасына байланыштуу кыргыз аялдарынын коомдогу ордун көрсөтүүчү теманын үстүндө иштөөнү тапшырат. Натыйжада С. Мусаев 1964-ж. «Каныкейдин образы» «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасына карата» деген темада кандидаттык диссертацияны ийгиликтүү жактайт. Бул «Манас» эпосунун проблемалары боюнча корголгон биринчи диссертация эле.

Диссертацияда изилдөөчү негизги талапка ылайык эпостун негизги өзөк окуяларында чагылдырылган доордун өзгөчө мүнөзүн белгилөөгө, тактоого басым жасалып көңүл бурулган. С. Мусаев ишинде бул темага атайын бир главаны арнап, чыгарманын мазмунунда орун алган көптөгөн фактылык маалыматтарга таянуу менен эпосто кыргыз коомчулугу башынан өткөргөн тарыхчылар согуштук демократия – делип аталуучу тапсыз уруу түзүлүшүнүн жогорку баскычы – уруу ак сөөктөрү пайда боло баштаган, бирок, бийлик али жалпы элдин колунда, ошол эл шайлаган кан башкарган, туруктуу армия, элден алынуучу салык жок, акчанын милдетин мал аткарган, негизги курал катары темир колдонулган учурга туура келерин көрсөткөн. Экинчи главасында кыргыз аялдарынын «Манас» эпосу боюнча коомдогу орду талдоого алынып, мал чарбачылыгы менен күн көргөн эл кыргыздарда аялдар жашоо-тиричиликте активдүү роль ойноп, көп жактан эркин жана эркектерге укукташ болгондугу белгиленген. Үчүнчү главада Каныкейдин образы талдоого алынып, анын элдин башы баатыр Манаска жакын жардамчылык милдет аткарганын көрсөтүүгө басым жасалган. Каныкей – эне катары өз милдети болгон бала тарбиялоодо да баатыр Манастын башкы максатын туу тутуп, анын ишинин келечегин көздөгөндүгү атайын белгиленген. Иштин төртүнчү главасында жалпы чыгарманын жана аял образдарынын ачылышындагы көркөм ыктар менен көркөм каражаттардын ролу талдоого алынган.

«Манас» эпосунун илимий проблемаларын изилдөөнүн зарылдыгын эскертип, кеңеш берген Б. М. Юнусалиевдин талабы боюнча 1965-ж. С. Мусаев Кыргыз илимдер ака-

демиясынын Тил жана адабият институту «Манас» бөлүмүнүн башчысынын бош ордуна жарыяланган конкурска катышып, илимдер академиясына кызматка өтөт.

1965-ж. С. Мусаев бөлүм башчысы катары Институттун окумуштуулар кеңешинде белгилүү манасчылардын варианттарын ар бирин өз-өзүнчө бастырып чыгаруу демилгесин көтөрүп, ишти жашы жактан улуу, айткан варианты биринчи болуп кагаз бетине түшүрүлгөн улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун тексттеринен баштоону сунуш кылат.

Акад. Т. Сыдыкбековдун Сагымбай реакциячыл экенин айтып катуу каршы чыкканына карабастан С. Мусаевдин сунушу кабыл алынып, Мусаев пландык ишинен сырткары Сагымбайдын вариантынын 1-китебин түзүүгө киришет. Китеп 1966-ж. жарыяланууга даяр болуп, талкуудан өтүп, жактырылып, басмага өткөрүлөт. Бирок, Т. Сыдыкбеков эгер «Манастын» варианттары жарыялана турган болсо бул иш реакциячыл Сагымбайдан эмес, көзү тирүү турган гениалдуу айтуучу Саякбайдан башталуу зарыл – деген оюн республикалык жетекчилерге айтып, жыйындарда сүйлөп, ал турмак эч кимге белгисиз, мадыра баш бирөө келип алып, «Манасты» өзү билгендей иш жүргүзүп, жердешчилик менен тууганынын вариантын чыгарып жатат, муну токтотпосо болбойт мүнөзүндөгү макала жарыялап каршылык көрсөтүүсүн улантып жаткандыктан, Сагымбайдын 1-китеби эле эмес, жалпы эле «Манастын» тексттин жарыялоону маселе такталгыча коё туруу керек – деген бүтүм менен иш токтоп калат. Ошол тарыхый шартта кечээ эле чоң чыр чыккан чыгармага карата бул туура чечим болчу.

1966-ж. Кыргыз Илимдер Академиясынын ошол кездеги президенти К. Каракеев «Манастын» миң жылдыгын өткөрүү маселесине кайра кайрылуу демилгесин көтөрүп, С.Мусаевге бөлүм башчысы катары республиканын жетекчилигине жөнөтүү үчүн эпос боюнча кеңири справка даярдоону тапшырат. С. Мусаев тарабынан даярдалган справка Илимдер академиясынын атынан жазылган өтүнүч менен кошо Борбордук Партия Комитетине жөнөтүлөт. Справкада «Манас» эпосунун мааниси, көлөмү, көркөмдүк касиеттери, кыргыз тарыхы менен байланышы, дүйнөлүк маданий

казынадан алган орду ж. б. маселелер боюнча маалыматтар берилген жана бул улуу мурастын кадыр-баркын көтөрүп, дүйнө элдерине таанытуу максатында 1100 жылдык мааракесин өткөрүү зарылдыгына көңүл бурулган.

1966-ж. Кыргыз ССР Илимдер академиясына Москвадагы М. Горький атындагы дүйнөлүк адабияттар институтунан, «СССР элдеринин эпостору» сериясында жарыялоо үчүн «Манас» эпосунун үч бөлүмү боюнча 250 миң сап ырдан турган текст даярдап берүү сунушу келет. Сунушту жүзөгө ашыруу «Манас» бөлүмүнө тапшырылат. Бирок, сунушту талкуулоо учурунда ошол кезде юридикалык топ катары эсептелген мурда Борбордук Партия Комитети тарабынан түзүлгөн «Манас» редакциясы иштеле турган иштин өтө татаалдыгын, көп күч, каражат талап кылынарын, андай чоң ишти жүзөгө ашырар кадрлардын жоктугун айтып, өз мүчөлөрү, мурда жарык көргөн «Манастын» кыскартылып, бириктирилген кошмо вариантынын төрт китебинин түзүүчүлөрү К. Маликовдун, А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун сунушу боюнча эки тилде Москвада жарыялаш үчүн даяр турган төрт китепти берүүгө чечим кабыл алат. С. Мусаев мындай бүтүмгө кескин каршы чыгып, «Манас» бөлүмү бул ишке катышуудан баш тартарын билдирет жана Борбордук Партия Комитетине кат менен кайрылып, «Манас» эпосунун жарык көргөн кыскартылып бириктирилген кошмо вариантынын тексттери ар башка манасчылардан алынып, анын үстүнө ыр саптары өзгөртүлүп-оңдолуп, айтуучуларда орун албаган жаңы окуя-эпизоддор, ыр саптары кошулуп, илимий принциптерге туура келбеген ыкта даярдалганын кеңири мисалдар келтирүү аркылуу далилдеп, эгер Москвада эки тилде чыгуучу эпостун үлгүсүнө ушул китептер сунуш кылынса натыйжада дүйнөлүк коомчулук алдында уят боло тургандык эскертилип, «Манас» бөлүмү ийгиликтүү иштеш үчүн көмөк көрсөтүп, шарт түзүп берүүнү, иштөөгө жолтоо болуп жаткан «Манас» редакциясын жоюп таратуунун зарылдыгын көрсөтөт. Кат республиканын жетекчилиги тарабынан колдоого алынып, «Манас» редакциясы жоюлуп, бөлүмгө тынч иштөөгө мүмкүнчүлүк түзүүгө Илимдер академиясына көрсөтмө берилет. С. Мусаевдин сунушу боюнча мур-

дагы «Манас» редакциясынын жетекчиси Б. Юнусалиев бөлүмгө улук илимий кызматкерликке кызматка алынып, ага илимий жетекчилик милдети жүктөлөт.

С. Мусаев «Манас» эпосун бастырып чыгаруунун илимий принциптерин түзүп чыгып, ал иш кеңири талкуудан өтүп, жактырылат жана Москвада эпосторду бастырып чыгаруу принциптерин талкуулаган Эл аралык илимий конференцияда ушул темага тиешелүү «Манас» эпосунун тексттерин бастырып чыгаруу принциптери жөнүндө сүйлөгөн баяндамасы кубатталат. Баяндаманын кыскартылган үлгүсү макала түрүндө Москвада орус тилинде жарык көргөн. («Фольклор, Издание эпоса». – Москва: «Наука», 1977. 223–230-беттер).

«Принциптерде» эпостук чыгармаларды бастырып чыгаруу иши тексттерден түп нусканын сапаттуу көчүрмөсүн даярдап, текстологиялык иликтөө жүргүзүүдөн – такталган, түп нускага толук туура келген көчүрмөнүн аткаруучунун өзү кандай үлгүдө айткандыгына жетишүүдөн баштоо зарылдыгына баса көңүл бурулуп, текстологиялык иштердин түрлөрү саналып, «Манасты» бастыруудагы өзгөчө зарылдар белгиленген, мурда басылып чыккан китептер талдоого алынып, тексттерге кийлигишүү – ыр саптарын оңдоо, өзгөртүү, орун алмаштыруу, башка сөздөр кошуу ж. б. сыяктуулар мисалдар менен келтирилип, мындайга жол бербөө көрсөтүлгөн. Кыскартылып бириктирилген кошмо вариантты түзүүдөгү орчундуу мүчүлүштүктөр саналып, алардын зыяндуулугу белгиленүү менен жалпы эле «Манас» калыптанып бүткөн чыгарма болгондуктан бир нече вариантты бириктирип өзүнчө жаңы вариант түзүүгө жол бербөө керектиги айтылган жана бардык жарыялануулар адрестүү, өз-өзүнчө ар бир вариантты манасчы кандай айтса кийлигишүүсүз ошол түрдө басмадан чыгаруу зарылдыгы айтылган. Бирок, «Манас» эпосунун варианттарынын өзгөчө зор көлөмдүүлүгү эске алынып, аларды бүт бастыруу мүмкүн болбогондуктан айрым кыскартуулар киргизүүгө жол берилүү керектиги эскертилген. Кыскартууга боло турган саптар, эпизоддор катары чыгарманын сюжетине киргизилген айрым салттык белгиге жатпаган окуя-эпизоддор, ислам динин үгүттөө – бул динге кирүүгө чакырган

окуялар, айрым ыксыз кайталоолор, өтө орой сөздөр ж. б. көрсөтүлгөн. Кыскартууга жол берилгени менен ошол кыскартуулар керексиз ыр сабы, саптар, окуялар жөнөкөй эле сызылып салынуу аркылуу эмес, чыгарманын окуяларынын композициялык бүтүндүгүнө, көркөмдүк касиетине, негизги теманын ачылышына доо кетпегендей түрдө иштелүүгө жетишүү талабы коюлган.

«Принциптерде» көңүл бурулган орчундуу маселенин бири катары Москвада жарыялана турган эки тилдеги тексттерди эпостун ошол кездеги илимге белгилүү болгон кырк ашуун варианттарынын арасынан эң татыктуусун тандоо иши экени эскертилип, туруктуу салттык окуяларынын толук камтылышы, көркөмдүк деңгээлинин бийиктиги боюнча башка тексттерден жогору турган Сагымбай менен Саякбайдын варианттары сунуш кылынып, бирок, ал эки үлгүнүн ар бири өз-өзүнчө эпостун алгачкы окуялары Сагымбай манасчынын айтканы, ага улана турган бөлүмдөр Саякбайдын варианты боюнча берилүү максатка ылайыктуу, туура экендиги көрсөтүлгөн.

«Принциптерге» ылайык 1967-жылдан тартып киришилген эпостун тексттерин басмага даярдоо көлөм өзгөчө көптүгүнө жана иштин татаалдыгына байланыштуу узакка созулган. С. Мусаев бөлүм башчысы катары уюштуруу иштеринен башка да теманын жетекчиси болгондуктан кабыл алынган принциптер ар бир аткаруучу тарабынан аларга тапшырылган бөлүмдөрдү даярдоодо туура багытта, талап кылынган деңгээлде так аткарылышына жетекчилик кылып, көзөмөл жүргүзгөн.

«Манас» бөлүмүнө келип иштей баштагандан тартып эле С. Мусаев ошол бөлүмдө иштеп, узак убактардан бери илимий даража ала элек кызматкерлерге диссертация жазууга шарт түзүп, көмөк көрсөтүп, Э. Абдылдаев, С. Бегалиев жана башкалардын илимдин кандидаты болуусуна жардам берген. Башка кызматтарда иштеген Р. Сарыпбеков, А. Жайнакова, К. Кырбашев, О. Сооронов ж. б. сыяктуу жөндөмдүү жаштарды кызматка чакырып, тарбиялап, жардам берип, натыйжада алар белгилүү адистерден болушту. Ошол аркылуу «Манасты» изилдөөчүлөрдүн кийинки муунунун даярдалып, камсыз кылынышы ишке ашты.

С. Мусаев 1967-ж. көптөн бери Илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда жарыяланбай жаткан белгилүү окумуштуулардын эмгектери жана көп жылдар мурун жарык көрүп, эл арасында табылышы кыйын болгон Ч. Валиханов, В. Радлов ж. б. сыяктуу белгилүү инсандардын «Манаска» таандык изилдөөлөрүн топтоп, жаңы материалдар менен толуктап, редакциялап, баш сөз жазып басмадан чыгарат. 1968-ж. «Манас» – героический эпос киргизского народа» – деген аталышта орус тилинде жарык көргөн ал китепке жазган «От редактора» – деген баш сөздө С. Мусаев дүйнө элдеринин маданий казынасында көрүнүктүү орун ээлеген уникалдуу эстелик «Манас» эпосу байыркы элдердин биринен болгон кыргыздардын рухий турмушунун, баатырдык тарыхый өсүш жолунун энциклопедиясы экендигин белгилеп, бул чыгарма бүгүн да активдүү жашоосун улантып жатканына көңүл бурат. «Манастын» узак жылдар бою кыргыздардын тарыхый жолун чагылдырып, бүт мыкты табылгаларын мазмунуна сиңирип, казыналык милдет аткарганын айтып, эл арасындагы өзгөчө кадыр-баркын, илимге 42 варианты белгилүү экенин ар бир вариантынын зор көлөмгө ээлигин, жалаң ушул чыгарманы айтууну кесип кылган адамдардын бар экендигин, эпос көптөгөн окумуштуулардын көңүлүн буруп, натыйжада аны изилдөө аракеттери Октябрь революциясына чейин эле орус окумуштуулары тарабынан башталганын, бул чыгарманы системалуу түрдө изилдөө иштери азыр жолго коюла баштаганын ж. б. маселелер боюнча кыскача маалыматтар берилет, жыйнакка киргизилген Ч. Валихановдун, В. В. Радловдун, Г. Алмашинин, П. Фалевдин, Е. Поливановдун, К. Рахматуллиндин, А. Бернштамдын, П. Берковдун, С. Абрамзондун, Б. Юнусалиевдин эмгектерине мүнөздөмө берип, ар биринин эпосту изилдөөдөгү кошкон салымына көңүл бурат. Бул жыйнактын жарык көрүшү жакында эле катуу сынга алынган «Манас» эпосунун кадыр-баркын көтөрүп, аны туура баалап, туура мамиле кылуу багытында маанилүү роль ойногон, зарыл керектүү аракеттердин бири эле.

1968-ж. Республиканын Борбордук Партия Комитети «Манас» эпосунун миң жылдык юбилейин өткөрүү масе-

лесин кубаттап, ага байланыштуу иш-чаралардын планын түзүүнү, юбилейди өткөрүүнүн датасын тактап, макулдук алуу үчүн Жалпы союздук Коммунисттер Партиясынын Борбордук Комитетине кеңири мүнөздөгү Справка жазууну С. Мусаевге тапшырат. Справка жазылып, Москвага жөнөтүлөт. 1969-жылдын баш чендеринде ошол справка-нын жыйынтыгы каралмак болуп, Б. Юнусалиев, Республиканын идеология боюнча секретары Б. Мураталиев, С. Мусаев Москвага барып, СССР КП идеологиялык бөлүмүндө жыйналыш өтүп, «Манастын» юбилейин өткөрүү демилгеси кубатталат, бирок, белгиленген иш-чараларда бул жыйынга көптөгөн чет элдик өкүлдөр чакырылары айтылганын, эгер андай чоң форум чогулса эпос боюнча азыркы иштелген иштер өтө жупунулук кылат ко, чыгарманы изилдөө, айрыкча тексттерин басмадан чыгаруу иштерине чукул көңүл буруу зарыл өңдөнөт – деген кеңеш берилет. Москвадан келгенден кийин бул маселе талкууланып, республиканын жетекчилиги тарабынан «Манасты» изилдөөнү, тексттерин бастырып чыгарууну тездетүү керек – деген көрсөтмө берилет.

1968-ж. С. Мусаев чоң манасчы Саякбайдын көзү тирүү кезинде анын айткан вариантын, жалпы эле оозеки чыгармачылыктан билгендерин бүт табигый шартта айттырып магнитофондук лентага жазуу демилгесин көтөрүп, Илимдер академиясынын президенти К. Каракеевдин колдоосу менен бул иш-чарага өкмөттөн ири суммадагы каражат бөлүнүүсүнө жетишип, эки ай бою Ысык-Көлдүн жээгинде жайгашкан айылдарда угуучулардын катышуусунда «Манас» айттырып магнитофонго жаздырат (экспедицияга сектор кызматчысы С. Бегалиев катышкан). Жазылган материалдарды толук түрдө кагаз бетине да түшүрттүрөт. Бул эпосту табигый шартта жаздыруудагы 1-тажрыйба эле. Ошол эле жылдардан баштап көзү тирүү, белгилүү манасчылардан варианттарын жазуу ишин үздүксүз – жайы-кышы дебей жүргүзүүнү уюштуруп, натыйжада М. Чокморов, Д. Кочукеев, Ж. Жумабековдордун варианттары толук жазылып алынат.

1969-жылы «СССР элдеринин эпостору» сериясынын Башкы редакциясынын чакыруусу менен С. Мусаев Моск-

вага барып, «Манас» эпосун басманын планына киргизүү маселесин талкуулаган жыйынга катышып, эпосту эки тилде жарыялоо ишинин жүрүшү боюнча баяндама-отчёт берет. Ошол жыйында «Манасты» басмага мурун пландаштырылгандай 250 миң сап көлөмүндө эмес, жүз миң сап ыр көлөмүндө даярдоо зарыл, анткени эгер 250 миң сап ыр кыргыз тилинде даярдалса ошончо эле сап орус тилиндеги котормо, аларга түрдүү комментарийлар ж. б. кошулса жалаң «Манас» 24–25 том китеп болуп кетет экен. Башка элдерден, ошонун ичинде орус элинин мурастарынан бирден эле китеп чыгып жатса, кыргыз элинин эпосу канчалык кадырлуу болгону менен 25 эсе көп көлөмдө чыкса саясий жактан туура эмес болуп калат – делген чечим кабыл алынат.

С. Мусаев Москвадан клегенден кийин бул маселе бөлүмдө, Институттун Окумуштуулар Кеңешинде талкууланып, бөлүмдүн сунушу боюнча эпостун жалаң биринчи бөлүмү гана берилсин, «Семетей», «Сейтек» азырынча токтогула турсун – деген чечим кабыл алынат. Натыйжада иштелип жаткан иштер кайра бөлүнүп, кайра окуялар мурдагыдан кеңейтилген планда даярдалуу сунушталат.

Эпостун тексттерин басмага даярдоо иштери бир нече этаптардан турган: 1) жумушчу көчүрмө менен түп нусканы салыштырып, тактап, экөөнүн бирдейлигине жетишүү; 2) текстологиялык иштер жүргүзүү – түп нускада туура эмес жазылган жерлерди тактап, туура үлгүсүн сунуштоо, окуя үзүлүп калган, же ыр саптары жазылбай түшүп калган жерлерди тактоо, кезиккен мүчүлүштөр боюнча өз сунушун айтуу; 3) грамматикалык каталарды, ар башка жазылган сөздөрдү оңдоп, тактоолор киргизүү; 4) кабыл алынган илимий принциптерге ылайык кыскартуулар жүргүзүп, кыскартуулардын мүнөзүн белгилеп, өз оюн далилдөө аракетин көрүү. Ушул түрдө даярдалган иш менен башка бөлүм кызматкерлери таанышып чыгып, иштин сапаты, кыскартуулардын негиздүү, же негизсиз экендиги боюнча жазма жүзүндөгү ой-пикирлери айтылып, андан кийин ошол пикирлердин негизинде тексттин акыркы үлгүсүн даярдоого тема жетекчисине берилген. Анын милдети жеке эле иштелген иштин сапат-деңгээлине көзөмөл гана жүргүзүп, коюл-

ган талаптар так, туура аткарылганын текшерүү гана эмес, эң башкысы аткаруучу сунуштаган, башка илим кызматкерлеринин көпчүлүгү туура – деп тапкан кыскартууларды жүзөгө ашыргандан кийин калган тексттердеги окуялардын үзүлбөй, ырааттуу өнүгүп, чыгарманын көркөмдүк, мазмундук сапаттарына зыян келбегендей үлгүнүн болушун камсыз кылууга жетишүү болгон. Бул үчүн жеке эле аткаруучу илимий кызматкер сунуш кылган ыр саптарынан окуя-эпизоддордон башка да зарыл керектигине жараша эч зыяны жок саптарды, ал эле эмес чакан окуя-эпизоддорду да алып салууга-кыскартылган тексттерге кошууга укук берилген. Чыгарманын окуяларынын үзүлүп калуусу, карама-каршылыктуу учурлар кезикпеши үчүн мындай ишти баштан-аяк бир гана киши аткарып, ал эпостун бардык окуяларын дайым, майда деталдарына чейин, көз алдыга тутуусу-билүүсү зарыл болчу. Бул милдетти эпостун тексттерин Москвада бастырууга даярдоодо да, кыргыз тилинде өз-өзүнчө бастырууда да дайым С. Мусаев аркалаган.

С. Мусаев 1970-ж. «Манас» эпосунун миң жылдык юбилейине даярдыктардын алкагында «Манас» эпосунун Москвада бастырууга даярдалган кыргыз тилиндеги тексттерин республикада жарыялоо сунушу менен Борбордук Партия Комитетине кайрылат.

Борбордук Партия Комитетинин секретариатынын атайын чечими менен «Манасты» бастырууга уруксат берилет. Бирок, Москвада бастырылуучу текст бүт бойдон эмес, ар бири 20 басма табактан турган үч китеп жарыялансын делет. Натыйжада орчундуу кыскартуулар менен текст кайра даярдалып, басмага тапшырылат.

«Советтик Кыргызстан» газетасынын 1977-ж. 24-июлдагы санына жарыяланган С. Мусаевдин «Манас» жөнүндөгү илим 60 жылда» деген көлөмдүү макаласында кыргыздардын улуу эстелиги, улуттук сыймыгы болгон «Манас» эпосу жөнүндөгү илим фольклористиканын атайын бутагы-бөлүмү катары советтик түзүлүш учурунда түптөлүп, пайда болгону, ал илимдин өз алдынча үч багыты бар экендиги көрсөтүлүп, ар бир багыттын өсүп-өнүгүш жолдору ирээти менен мүнөздөлгөн. Бул манастануу илиминин негизин аныктоо багытындагы алгачкы аракеттерден

эле. Москвада чыгуучу китептердин кыргыз тилиндеги тексттерин даярдоо негизинен бүтүп калгандыктан С. Мусаев СССР элдеринин эпостору сериясынын Башкы редакциясынын өтүнүчү боюнча алар түзгөн принциптерди карап чыгып, кыргыз эпосунун өзгөчөлүгүнө байланышкан айрым өзгөртүүлөрдү кошумчалап, анын негизинде даяр болгон кыргызча тексттерди сапма-сап орус тилине котортуу ишин уюштуруп баштайт.

С. Орозбак уулунун варианты боюнча басылган 1-китеп 1978-ж. жарык көрөт. С. Мусаев бул китепти басмага даярдап, сөздүгүн түзгөн. Андан башка ушул эле китепте тексттерден кийин берилген «Сагымбай манасчы жана анын варианты жөнүндө» деген аталыштагы С. Мусаевдин көлөмдүү макаласы бар. Макалада манасчынын өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө маалыматтар, айткан варианты боюнча берилген калыс баа бар. Бул варианттын көркөмдүк деңгээлинин жогорулугуна көңүл бурулуп, ой көптөгөн белгилүү окумуштуулардын баалары менен бекемделет.

Жарыяланган китеп республиканын коомчулугу тарабынан жылуу кабыл алынып, окурмандардын өтүнүч-талаптары боюнча бир эле жылда үч жолу кайра басылып чыгат.

1980-ж. жарык көргөн экинчи китепте С. Мусаевдин «Кириш сөз ордуна» – делген макаласы жарыяланып, анда китептеги окуялардын берилиш принциптери түшүндүрүлгөн – чыгарманын кирбей калганы, бирок, жалпы нук белгилүү болсун үчүн кыскарган окуя-бөлүмдөрдүн кыскача мазмуну кара сөз менен берилгендиги эскертилген жана ошол тарыхый шартта СССР менен Кытай мамлекеттеринин арасындагы курч кырдаалга байланышкан эпостогу «Кытай» маселесине көңүл бурулган.

1973-жылы Фрунзеде жарыяланган «Национальное и интернациональное в искусстве» деген орус тилиндеги жыйнакка С. Мусаевдин «Манас» эпосундагы жалпы адамзаттык идеялар» («Общечеловеческие идеи в эпосе «Манас») аттуу көлөмдүү макаласы басылып, анда «Манас» эпосундагы жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ баалуу дөөлөттөр талдоого алынып, бул жактан кыргыз эпосунун дүйнөлүк маанисине көңүл бурулат.

1979-ж. С. Мусаевдин «Эпос «Манас» аттуу орус тилиндеги монографиясы, жарык көрүп, манастануу илиминин ошол тарихый шарттагы бардык маалымат-кабарларын жалпылаштыруу, орчундуу проблемалары боюнча илгери-кийин айтылган ой-пикирлерди ирээттөө жана аларда орун алган туура жыйынтык ийгиликтер менен катар айрым мүчүлүштүктөрдү да белгилөө, илимдин чечилүү талап кылынган орчундуу маселелерине көңүл буруп, келечегин – өсүш багытын көрсөтүү максаты көздөлгөн бул эмгекте материалдар алты темага бөлүнүп жайгаштырылган. «Манас» эпосу кыргыз элинин улуу эстелиги» – деген биринчи бөлүмдө чыгарманын мааниси, эл турмушунан алган орду, жалпы адамзаттык маданий казынага кирген көрүнүктүү үлгү экендиги, аны башка ушул түрдөгү чыгармалардан айырмалантып турган негизги өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот. «Манастын айтуучулары жана алардын чыгармачылыгы» делген бөлүмдө манасчылардын башка көркөм сөз өнөрчүлөрдөн айырмаланган өзгөчөлүктөрү талдоого алынып, салттуулук маселесине көңүл бурулат жана эпостун өзөк окуяларынын, жалпы мазмунунун өзгөрүүсүз сакталышындагы салттуулуктун чечүүчү ролуна баа берилет. Андан кийинки бөлүмдөрдө эпостун варианттары түшүнүгүнүн аныктамасы берилип, «Манастын» варианттарынын түрлөрү талданып, негизги варианттардын мүнөздөмөлөрү, эпостун мазмуну, анда эл турмушунун түрдүү көрүнүштөрүнүн кенен чагылдырылышы талданат. Ошондой эле эмгекте чыгарманын идея-темасы, образдар системасы, негизги каармандардын образдары, акырында «Манас» эпосунун формалык белгилери – көркөмдүк касиеттери жөнүндө кенен сөз болгон.

Эмгек коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынып, республиканын Илимдер академиясынын президиуму «Манас» эпосун жалпы Союздук жана дүйнөлүк коомчулукка кенен таанытуу максатында китепти айрым кыскартуулары менен, чет тилдерге которуп бастырууга чечим кабыл алат. Китеп кыскартылып, кайра иштелип чыгып, англис, немец тилдерине которулуп, үч тилде 1984-жылы эки жолу, кийин да бир нече жолдору басылып чыкты. Ушул эле китеп Кытай Эл Республикасында, Японияда которулуп басылды.

Ушул жылдары С. Мусаев «Манас» эпосунун маанисин көтөрүү, чыгармага тиешеси бар ар кыл маалыматтарды бир жерге топтоп, каалоочулар оңой таанышууга жетишүү максатында «Манас» энциклопедиясын түзүү жана аны кыргыз жана орус тилдеринде бастырып чыгаруу демилгесин көтөрүп, бул сунуш бөлүмдө кубатталат. Энциклопедияга кайсыл багыттагы, кандай маалыматтар киргизилүү керек – деген С. Мусаев тарабынан даярдалган кыскача багыт – темалардын негизинде бөлүм кызматкерлери сөздүк, терминдер түзүү ишине киришип, статьялар даярдала баштаган. Бирок, республикалык энциклопедиянын Башкы редакциясынын ошол кездеги жетекчилиги мындай иштерди биз, жасашыбыз керек – деп, каршы чыгып, ишке тымызын жана ачык бүт тосуулар болуп, «Манас» бөлүмүн, айрыкча Мусаевди бул иштен четтетүү аракети күч алып, иш жылбай калат. Бирок, Москвалык адистердин кийлигишүүсү, атайын келген адис-эксперттердин талабы боюнча китепти даярдоочу негизги иштерди «Манас» бөлүмү иштеп, бастырып чыгарууга байланышкан жумуштарды энциклопедиянын Башкы редакциясы бүтүрмөк болуп, өзгөчө татаал, жумушу көп, түрдүү адистердин катышы талап кылынган жумуш узак жылдарга созулду. С. Мусаев сөздүк-терминдерди бөлүштүрүү, туура багытта, көлөмдө, талап кылынган деңгээлде жазылышына көзөмөл жүргүзүү, бүткөн макалаларды талкуудан өткөрүү ж. б. сыяктуу көптөгөн иштерге жетекчилик кылган, көптөгөн орчундуу, татаал, чоң көлөмдөгү макалаларды өзү жазган.

Энциклопедиянын эки томдугу 1995-ж. жарык көрдү. Эмгек жогору бааланып, республиканын илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгына татыды. Ишке активдүү катышкан он кишинин бири катары С. Мусаевге Кыргыз Республикасынын Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты наамы ыйгарылат. «Манас» энциклопедиясы оозеки чыгармалар, анын бир үлгүсү болгон жалгыз эпос боюнча чыгармага таандык ар кыл мүнөздөгү бардык белгилүү маалыматтар камтылып, ар бирине мүнөздөмө берилген, дүйнө элдеринин эч биринде жолукпаган уникалдуу, жаңы иш эле. Каражат жоктугунан бул иш орус же дүйнөлүк белгилүү тилдердин

бирине которулуп жарык көрбөй тажрыйбасы да, кабары да бир республиканын чегинде калып калды.

С. Мусаевдин «Эпос – океан «Манас» аттуу көлөмдүү макаласы 1981-ж. «Украина» журналынын 33-санына жарыяланып, анда кыргыз эпосунун мааниси, мазмун-формасы, алган орду боюнча кеңири маалыматтар берилген.

1981-ж. С. Мусаев басмага даярдап, сөздүгүн түзгөн Сагымбайдын вариантынын 3-китеби жарык көрөт.

1983-жылы «Советтик Кыргызстан» газетасынын 5-марттагы санына С. Мусаевдин «Манастын» төрт тому чыкты» аттуу көлөмдүү макаласы жарыяланып, анда эпостун улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулу айткан вариантынын төрт китеби жарык көргөнү маалымдалып, көптөн бери жүзөгө ашырылбай келген бул аракеттин улуу эстеликтин кеңири калкка окуялары баштан-аяк системалуу түрдө тааныштыруудагы мааниси белгиленген жана Сагымбай манасчынын, ал айткан тексттердин баарына көңүл бурулган. «Манастын» элге жетишиндеги бул кадамдын ролу айтылып, жарык көргөн китептердин кеңири журтчулук тарабынан кандай кабыл алынгандыгына басым жасалган.

С. Каралаевдин вариантынын 1984-ж. жарык көргөн биринчи китебине «Чоң манасчы Саякбай жана ал айткан вариант» – деген аталыштагы кеңири баш сөз жазган. Макалада Саякбай Каралаевдин өмүр жолу, чыгармачылыгы, ал айткан вариант, варианттын өзүнө таандык мүнөздүү белгилери боюнча маалыматтар берилип, теориялык, практикалык ыңгайдагы ой-пикирлер айтылган.

С. Мусаев 1984-ж. Москвада эки тилде жарык көргөн эпостун «Манас» – Кыргызский героический эпос» – деген 1-китебине Б.Юнусалиев, К. Кырбашев менен бирге түзүүчү болуп катышкан жана ошол эле китепте С.Мусаевдин «Киргизский народный эпос «Манас» аттуу көлөмдүү илимий макаласы жарыяланып, анда чыгарманын мааниси, орду, айтуучулары ж.б. проблемалар боюнча кеңири сөз болуп, «Манастын» мазмун-формасы талдоого алынган.

«Манас» эпосунун негизги варианттары, алардын мазмуну, кыскача мүнөздөмөлөрүн орус тилдүү окурмандарга, жалпы эле дүйнө элдеринин өкүлдөрү, окумуш-

туулар дүйнөсүнө тааныштыра кетүү максатын көздөгөн С. Мусаевдин өтүнүчү жана активдүү катышуусу менен иштелген (А. Мирбадалова менен Н. Кидайш-Покровская катышкан) «Обзор записей вариантов эпоса «Манас» – делген темада ошол эле 1-китепте жарыяланган эпостун варианттарынын илимий сыпаттамалары да бар. Бул сыпаттамаларда «Манастын» негизги варианттарынын качан, кайсыл жерде, ким тарабынан жазылгандыгы жөнүндөгү жөнөкөй маалыматтардан тартып, ошол сөз болгон ар бир варианттын кыскача мазмуну башка варианттардан айырмасы, жакындыгы, көркөмдүк деңгээли ж. б. жөнүндө кабарлар бар.

Ушул эпостун Москвада эки тилде жарык көргөн китептеринин кыргызча тексттерин даярдоодо эле эмес, орус тилине которулууда жана китептердин кечеңдебей өз убагында жарык көрүшүндө да С. Мусаевдин эмгеги, ойногон ролу, аткарган жүгү орчундуу. Себеби өзүлөрү сунуш кылган жүз миң сап көлөмүндөгү кыргызча тексттер даярдалып, сапма-сап орус тилине которулуп Дүйнөлүк адабияттар институтуна жиберилгенден кийин басманын планына киргизүү учурунда «Манастын» көлөмүнө байланыштуу талаш чыгып, айрымдар эмне үчүн бардык республикаларга бирдей мамиле кылбай, Кыргызстанга Россия республикасынан да алда-канча көп орун берилиш керек?– деп, бул маселени саясатка айландырып-буруп, натыйжада А. А. Петросяндын өзгөчө катуу киришүүсүнөн кийин кыргыздардын эпосу 2-3 китеп түрүндө бастырылсын – деген бүтүм болот. СССР элдеринин эпосу сериясынын Башкы редакциясы С. Мусаевди Москвага чакырып, мурда даярдалган материалдарды кайра карап, чечимдеги көрсөтүлгөн көлөмгө ылайыктап келүүнү тапшырат. С. Мусаев эки тилде жарыялануучу тексттерди кыргыз тилинде жарык көрүп, коомчулуктун элегинен өткөн китептердин ченемине ылайык жарыялай баштоону, эгер маселе оң чечилбесе кийин үч китеп басылган соң кайра кайрылууну сунуш кылат. А. А. Петросян Мусаевдин оюн туура таап, Мусаев кыргызча тексттерди да, алардын орусча котормосун да кайра карап, Фрунзеде жарык көргөн китептерге жакын үлгүнү даярдап берет жана эпостун тексттерин которуу ишинин башталы-

шына катышат. Ошондон тартып эки тилде жарык көргөн китептердеги котормочулар так мааниси боюнча которгон тексттер менен кыргызча тексттерди салыштырып, эки тексттин бири-бирине мааниси жактан дал келишине көзөмөлдүк кылуу милдети С. Мусаевге жүктөлөт.

Биринчи китеп басмага даяр болгондо Москвадагы «Наука» басмасында кыргызча ариптердин үлгүсү жоктугуна байланыштуу китептерди Ленинградда бастыруу чечилет. Бирок, ал жакта СССРдин бардык республикаларынан келген түрдүү тилдердеги бастырылуучу материалдар өтө көп болгондуктан нөөмөттү бир нече жылдап күтүү керектигин айткандыктан С. Мусаев жардам сурап БПК кайрылып, ошол кездеги ККП БК 1-секретары Т. Усубалиевдин активдүү жардамы менен «Манастын» эки тилде жарык көрүүчү китептерин Кыргызстанда бастырып чыгарууга уруксат алынат. Ошентип, эпостун эки тилде жарык көргөн төрт китебинин алгачкы үчөө Кыргызстанда басмадан чыгып, бирок, титулдук баракта Москва шаары көрсөтүлгөн.

«Манастын» эки тилде жарыялануу ишинин башында туруп, бөлүм кызматкерлерине консультант катары активдүү жардам көрсөткөн акад. Б. Юнусалиев иш али баштала электе эле 1970-ж. кайтыш болгон күндөн тартып анын ордун ээлөөнү каалаган адамдар көп чыгып, кийин китеп басмага түшөр алдында редколлегия түзүү маселеси козголуп, бир нече адам ачык да, жабык да өз кандидатураларын сунушташкан. Ошол учурда С. Мусаев басылышка башкы редактор катары Б. Юнусалиевди көрсөтүүнү сунуш кылат. Бирок, көп жылы мурда кайтыш болгон адамды мындай жаңы ишке коюу мүмкүн эмес деп, анын сунушу өтпөй калганда жалпы эле бул ишке Юнусалиевден башка адамдын турууга акысы жок экенин айтып, чечкиндүү каршы чыгып, кеңири редколлегия түзүлбөй калат. Бирок, С. Мусаевдин сунушу боюнча Б. Юнусалиевдин ысмы ар бир жарык көргөн китепте түзүүчү катары көрсөтүлсүн – деген бөлүмдө чечим кабыл алынып, бардык жарыяланган китептерде Башкы редактордун милдетин аркалаган, ишке негизги катышуучулардын бири катары Б. М. Юнусалиевдин аты түзүүчүлөрдүн эң алдына жазылып көрсөтүлгөн.

1985-жылы жарык көргөн С. Каралаевдин вариантынын 2-китебине С. Мусаев М. Мукасов менен бирдикте түзүүчү жана сөздүгүн даярдаган адам катары катышкан.

1984-ж. Кыргызстандын БПК 1-секретары Т. Усубалиевдин тапшырмасы боюнча С. Мусаев «Манас» эпосунун кара сөз түрүндө түзүлгөн үлгүсүн даярдоого киришет. Ошол эле жылы бүткөрүлгөн бул иш Кыргызстан Жазуучулар Союзунун ал кездеги жетекчилиги мындай ишти биз бүтүрүшүбүз керек – деп талаш чыгаргандыктан ишке ачык жана жабык бут тосуулар күч болуп, таанышуу үчүн жиберилген кол жазма эки жыл чамалуу ар кайсы жазуучунун колунда жүрүп, иштен натыйжа чыкпайт. Акыры иш «Манас». «Кара сөз түрүндөгү баяндама» деген аталышта Илимдер академиясынын басмасында аз нускада 1986-ж. жарык көргөн. С. Мусаев китепке жазган кириш сөздө өзгөчө зор көлөмдүү «Манас» эпосунун мазмуну менен кеңири калкты тааныштыруу багытында чыгарманын окуяларын кыскарган үлгүдө кара сөз түрүндө берүүнүн ыңгайлуулугун, бул ыкты Октябрь революциясына чейин эле белгилүү окумуштуу Ч. Валиханов пайдалануу аракетин көргөндүгүн эскерте келип, кийин да бул багытта бир канча иштер иштелгендигин айтып, бул жолку иште «Манастын» сюжетин кара сөздө берүүнүн негизги ыктарын чечмелеп түшүндүргөн. Текстте чыгарманын окуяларындагы негизги нук өзгөрүлбөй, бузулбай берилип, эпостун стиль бөтөнчөлүгүн да сактоо аракети көрүлгөн.

1988-ж. жарыяланган «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» аттуу китепте С. Мусаевдин «Манасчылар» – деген темадагы көлөмдүү макаласы орун алган. Эки чоң бөлүмдөн турган китептин 1-бөлүгүндө кыргыз акын-ырчыларынын чыгармачылыгына тиешелүү маалыматтар орун алып, экинчи бөлүк манасчыларга арналгандыктан «Манасчылар» макаласы бул бөлүмдүн илимий-теориялык негиздемесинин милдетин аткарып, «Манас» эпосун жаратып, сактап, өстүрүп-өнүктүрүп келе жаткан көркөм сөз өнөрчүлөрүнүн атайын тобуна, алардын өнөр ээси катарындагы өзгөчөлүктөрүнө кеңири мүнөздөмө берилген. Ушуга байланыштуу манасчылар мектеби, түш көрүү жана анын мааниси, кесиптеги бирден

бирге өтүү-үйрөнүү маселеси, эпосту айтуучулардын өз ич ара бөлүнүштөрү ж. б. багыттарда кеңири сөз болуп, чыгарманын алгачкы айтуучулары, бул кесип ээлериндеги негизги белги болгон салттуулук боюнча ойлор, эпоско тиешелүү жоромол-илимий гипотезалар айтылган.

«Манас» эпосунун 1988-1990-1995-жылдары жарык көргөн эки тилде Москвадагы басылыштарынын түзүүчүлөрүнүн бири.

С. Мусаев негизги аткаруучулардын бири, көптөгөн маселелерин уюштурууда активдүү роль ойногон бул төрт китеп окумуштуулар дүйнөсүндө да, коомчулук тарабынан да жылуу кабыл алынып, оң баага ээ болду. Алардын көркөм котормосу эки жолу англис тилинде жарыяланды. Төрт китепти кыскартып С. Мусаев түзгөн, баш сөз жазган үлгүсү хинди тилинде Делиде басмадан чыкты. Ал басылышка жазган кеңири баш сөздө С. Мусаев кыргыз эпосу жөнүндө көп кырдуу маалыматтар берүү менен «Манасты» инди элдеринин жалпы мурасы «Махабхарата», «Ромаянага» салыштырып, бул эстеликтердин эл турмушунан алган өзгөчө ордуна көңүл буруп, жакындыктарга басым жасап көрсөткөн.

1987-ж. «Манас» эпосуна байланышкан чыр кайра башталып, Республиканын Илимдер академиясынын жылдык чогулушунда, ага улай эле өткөн Кыргызстан Коммунисттер Партиясынын БК пленумунда эпостун реакциячыл, орус элине каршы улутчулдук маанай күчтүү варианты жарыяланып жаткандыгы, жарык көргөн китептерде Кытай мамлекетинин аймактык дооматтарын ырастай турган материалдар берилип калганы катуу сынга алынып, идеологиялык, саясий өтө оор күнөөлөр коюлган. Пленумдун материалдары бардык мезгилдик басма сөздөрдө жарыялангандыктан мындай оор күнөөлөр коюлуу Республиканын дээрлик бардык тургундарына маалым болуп тараган. Айтылган сындарда конкреттүү адам аты аталбаган менен башкы жүк ошол кезде «Манаска» байланышкан бардык иштердин башында турган жана «Манас» бөлүмүнүн башчысы, анда иштелген темалардын жетекчиси, басмадан басылып жарык көргөн китептер үчүн юридикалык да, моралдык да жактан жооп берүүчү адам болгон С. Мусаевге түшкөн. Анын үстүнө негизги сынчы жана анын жардамчылары тарабынан республика-

нын Мамлекеттик Коопсуздук Комитетине жалпы эпостун, айрыкча Сагымбайдын вариантында орун алган советтик түзүлүштүн чен-өлчөмүнө туура келбөөчү идеялар, окуялар боюнча маалыматтар берилип, ошол көрүнүштөр боюнча түшүнүк каттар жазуу талап кылынып, С. Мусаев тарабынан баш-аягы 7-8 кеңири түшүндүрмөлөр жазылган. Коюлган күнөөлөрдүн негизсиздигин көрсөткөн С. Мусаевдин макаласына басма сөздөн орун берилген эмес. Республиканын жетекчилиги Москвага билдиргенден башка эч аракет көрбөй койгон. А. А. Петросян жазган «Манас» жөнүндөгү кеңири справка СССР КП БК идеология бөлүмүндө талкууланып, ошондон кийин гана С. Мусаевдин сынга жооп катарындагы макаласы «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын 1987-ж. 3-апрелиндеги санына жарыяланган. Макалада «Манас» эпосуна, Сагымбайдын вариантына коюлган күнөөлөр негизсиз экендиги далилдер менен көрсөтүлгөн.

1990-жылдардан тартып С. Мусаевдин «Манас» эпосунун негизги эки вариантынын тексттерин толук бойдон, академиялык бастырылыш түрүндө, кеңири илимий комментариялардын коштоосу менен бастырып чыгаруу сунушу кубатталып, планга киргизилип, Мусаев түзгөн «Негизги принциптер» боюнча иш башталат. Ошол учурга чейин даяр болгон Сагымбайдын вариантынын 4 китеби, Саякбайдан 3 китеп эпостун миң жылдык юбилейине карата 1995–1996-ж.ж. жарык көрөт. С. Мусаев Сагымбайдын вариантына кеңири кириш сөз жазган жана ал варианттын жарык көргөн китептери анын жалпы редакциясында иштелген. С. Мусаев бул китептердин негизги түзүүчүлөрүнүн, комментарияларын жазгандардын да бири. Ал жазган кириш сөздө манасчы, ал айткан варианттын өзгөчөлүктөрү, бастырылуунун мүнөздүү белгилери, тексттердин кагаз бетине түшүрүлүү тарыхы ж. б. кеңири сөз болот. Сагымбайдын вариантынын толук басылышынын басмага даярдалган ар бир китебинде «Киришүү ордуна» делген темадагы С. Мусаев жазган илимий макала да бар. Ал макалаларда басылып жаткан тексттердин мүнөздөмөсүнөн башка да сюжеттеги окуяларга байланышкан илимдик жоромол, пикирлер, эпостун курулуу, өсүп-өнүгүү жолуна тиешелүү теориялык маалыматтар ж. б. бар. Басылыштын жети тому басмага даяр.

Эпостун С. Каралаев айткан варианты боюнча С. Мусаев түзгөн «Семетей», «Сейтектин» кара сөз түрүндөгү үлгүсү 1995-ж. басмадан чыккан. Китепке жазылган кириш сөздө С. Мусаевдин аракет мурда басылган ушул түрдөгү чыгарманын 1-бөлүмүнүн уландысы катары иштелип, даярдалуу принциптери сакталганын чечмелеп, эки басылыштын аралыгында чоң айырма болуунун себептерин түшүндүргөн.

С. Мусаевдин А. Акматалиев менен бирдикте жазган «Манастын» жети осуяты аттуу көлөмдүү макаласы 1996-ж. «Эл агартуу» журналынын үч санына жарыяланган. Эмгек 1997-ж. өзүнчө китепче болуп басылган. Иште президент А. Акаев Кыргызстан элдеринин мамлекеттик идеологиясынын негизи катары сунуштаган «Манас» эпосунда орун алган орчундуу салттык түшүнүктөр чечмеленип, маанилери талдоого алынган.

Президент А. Акаевдин тапшырмасы боюнча С. Мусаев түзгөн «Манас», «Семетей», «Сейтек» аттуу эпостун кара сөз түрүндөгү кыскартылган үлгүсүнүн орусча М. Рудов менен бирге иштелген үлгүсү 1995-ж., ал эми кыргызча, орусча эки тилдеги үлгүсү 2003-ж. китепче болуп басмадан чыккан.

«Манас» эпосунун көрүнүктүү изилдөөчүлөрү Ч. Валихановго, В. Радловго арналып, алардын кыргыз эстелигине тиешелүү эмгектери жөнүндө кеңири сөз болгон атайын көлөмдүү макалалардын биринчиси «Манас» жана Ч. Валиханов» деген ат менен «Санташ-140» аттуу жыйнакта 1996-жылы, ал эми «Манас» жана академик В. В. Радлов өзүнчө китепче болуп 1997-ж. жарык көргөн.

«Эпос «Манас» аттуу сүрөтчү Т. Герцендин чыгармачылыгына арналган орус жана немец тилдеринде 1995-ж. Германияда жарык көргөн китепте эпостун мазмуну баяндалган. Ошол китепке жазылган кириш сөздө чыгарманын мааниси, дүйнөлүк маданий казынадан алган орду, белгилүү немец эпосу менен жалпы багыты, идеясы жактан жакындыктары сөзгө алынган.

С. Мусаевдин кыргыз жана орус тилдеринде 1999-жылы жарык көргөн «Согушта да адамгерчиликти жоготпоо – элдик салт» аттуу чакан китепчесинде «Манас» эпосунда чагылдырылган адамдык асыл ойлор жөнүндө сөз болуп,

айрыкча баатырдык салт, анын негизги белгилери, эпостун каармандары жогору баалаган жалпы адамзаттык маңызга ээ болгон чынчылдык, калыстык, кең пейилдик, адамгерчиликтүүлүк сапаттар талдоого алынып, чечмеленет.

Ошол эле 1999-жылы басмадан чыккан «Манас» эпосу уруу түзүлүшүнүн учурунда» аттуу монографияда чыгарманын сюжетин түзгөн окуялардын катмарлары, алардын мүнөзү талдоого алынат. Эпостун «өз» окуяларынан алданканча мурунку тарыхый шарттарда пайда болуп, чыгармага кийинки катары кошулган, алгач өз-өз алдынча айтылган байыркы катмар бар экендиги эскертилип, алардын мүнөздүү белгилери, тобу талдоого алынат. Андан башка эпоско уютку катары алынып, башат болгон катмарга кенен көңүл бурулуп, көптөгөн эпостогу мисал-далилдерге таянылган талдоолор жүргүзүлөт. Автордун ою боюнча жалпы эле баатырдык эпос, ошонун ичинде анын классикалык үлгүсүн түзгөн «Манас» элдин тарыхый өнүгүш жолундагы адамдар жапайы жылкыны колго үйрөтүп, унаа катары кеңири пайдалана баштаган учурлардагы шартында түптөлгөн чыгарма. Көчмөн турмушта жашаган кыргыздар үчүн чоң мааниге ээ болгон малдын, айрыкча жылкынын, жайытын талашып кармашуу алгачкы согуштук аракеттердин үлгүлөрү.

Китепте чыгарманын сюжетин түзгөн негизги окуялардын уруу түзүлүшүнүн шарттарына туура келүүчү топтору бир нече катмар катары бөлүнүп, кеңири талдоо жүргүзүлөт. Айрыкча эпостогу уруу түзүлүшүнүн жогорку этаптарына туура келүүчү катмарга кеңири орун берилип, баса белгиленет.

С. Мусаевдин «Манастаануу илиминин тарыхы» аттуу 2000-жылы басмадан чыккан монографиясы эпоско тиешелүү алгачкы кабар-маалыматтардан тартып, атайын илимге айлануу жана ал илимдин калыптануу жолун ирээти менен сыпаттоого арналган. Бирок, жарык көргөн эмгек пландаштырылган үч китептин биринчиси гана. Анда «Манас» жөнүндөгү Октябрь революциясына чейинки үзүлдү-кесилди мүнөзүндөгү айрым маалыматтар жана өткөн кылымдын 20–30-жылдар аралыгын кучагына алган, илимдин пайда болуудагы башатын белгилөөчү фактылар талдоого алынган. Кийинки 30–60-жылдар аралы-

гындагы түптөлүш жана 60-жылдардан бүгүнгө чейинки калыптаныш мезгилдери өз-өзүнчө чыкмакчы.

С. Мусаевдин А. Акматалиев менен бирдикте түзгөн «Калыгул акылман» аттуу жыйнагы 2000-жылы басмадан чыккан. Ошол эле эки адам иштеген китептеги кеңири илимий макалада көптөгөн жылдар бою реакциячыл катары күнөөлөнүп келген бул улуу инсандын өмүр жолу, чыгармачылыгы, көз караш-түшүнүктөрү терең талдоого алынып, калыс, негиздүү пикирлер айтылган. Китеп «Калыгул Бай уулу» – деген аталышта 2003-жылы кайра басылды.

А. Акматалиев, Ө. Шаршеналиев менен бирге иштелген «Манас» эпосу жана президент А. Акаев» аттуу жыйнакка С. Мусаевдин аталган авторлор менен биргелешип жазылып, мезгилдик басма сөздөр каражаттарынын беттеринде, атайын жыйнактарда жарык көргөн бир катар макалалары топтолуп берилген. Алардын арасында «Мамлекеттүүлүктүн түшүнүгү «Манас» эпосунда», «Мамлекеттик идеологиянын уюткусу «Манаста», элдик салттарда, «Кыргыздар уюткулуу, нускалуу байыркы эл» ж. б. бар.

Китептин кириш сөзүндө республиканын биринчи президенти, окумуштуу А. Акаевдин «Манас» эпосун дүйнө элдерине кеңири таратуу, баа-баркын пропагандалоо багытындагы орчундуу иштери басым жасалып көрсөтүлөт.

С. Мусаев 2003-ж. жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу 7 томдук фундаменталдуу эмгектин активдүү авторлорунун бири. Ал «Манас» эпосуна, анын изилдөөчүлөрүнө, кыргыз фольклоруна, айрым ырчы-акындарга арналган көлөмдүү бөлүмдөрдүн, макалалардын автору. Бул 7 томдуктун негизги катышуучуларынын бири катары С. Мусаевге 2004-жылы Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыктын лауреаттык наамы экинчи жолу ыйгарылган.

1994-ж. С. Мусаевге өлкөнүн Президентинин Указы менен «Республиканын илимге эмгек сиңирген ишмери» – деген ардак наамы берилген.

С. Мусаевдин кыргыз, орус, башка тилдерде газетажурналдар беттеринде түрдүү мезгилдерде жарык көргөн кыргыз фольклорунун, акындар чыгармачылыгынын, айрыкча «Манас» эпосунун түрдүү проблемаларына арналган 250 ашуун макалалары бар.

БАЙКОЖОЕВ СЕЙИТКАЗЫ (1929–1988)

Филология илимдеринин кандидаты, көрүнүктүү илимпоз, адабиятчы Сейитказы Байкожоев 1929-ж. Сокулук районунун Беш-Көрүк айылында туулган. 1985-ж. Кыргыз мамлекеттик пединститутун филология факультетин бүтүп, Ленинград-Москва шаарында дүйнөлүк адабият боюнча аспирантурада окуп, «Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачылыгы» боюнча диссертация жактайт. 1953-жылдан баштап, өмүрүнүн акырына чейин Академиянын тил жана адабият институтунда эмгектенет. Эмгек жолун кенже илимий кызматкерден баштап ага илимий кызматкер, институттун директорунун орун басары, фольклор жана акындар секторунун башчылык кызматынын милдетин аткарат.

С. Байкожоев институтта иштеген мезгилинде алгачкы иликтөө ишин «Жазгыч акындардын чыгармаларынын» жыйнагын түзүүдөн баштап, ага Ысак Шайбеков, Токтораалы Талканбаев, Абылкасым Жутакаевдин ырларын киргизип, 1956-ж. жарыялайт. Илимпоздун чыгармачылык жүзүн окурмандарга алгач таанымал кылган, биринин артынан бири удаа жарык көргөн. «Эл ырчысы Калык» (1960), «Алымкул Үсөнбаев» (1962), «Осмонкул ырчы» (1964) монографиялык эмгектери болду.

Айрым газеталык макалаларды, окуу китептериндеги мектеп программасына ылайыктуу кирген чакан материалдарды эске албаганда «Эл ырчысы Калык» ири төкмө акындардан болгон Калык жөнүндө жазылган алгачкы илимий эмгек эле. Алгачкы деп эсептеп отурушубуз жалаң гана анын чыгармачылыгы системалуу түрдө иликтөө алкагына алынгандыганда, эмес, жалпы эле Совет мезгилинин ырчысы катарында атагы чыгып орден тагынып ардактаган акын-

дын чыгармачылыгын реалдуу талдашында, өз мезгилиндеги ураалаган ыкмадан качып, илимий көз карашта иликтешинде турат. Кантсе да ушул төкмө акын жөнүндө жазган алгачкы эмгегинен автордун борбордо ири окумуштуулардын арасында болуп, илимий тажрыйбасы арткандыгы ачык сезилет. Эмгек акын басып өткөн катаал турмуштук жолду, чыгармачылык карама-каршылыктуу татаал кайчылаштарды реалдуу иликтеши менен өз мезгилиндеги төкмө акындар жөнүндө жазылган макалалардан өзгөчөлөнүп турат. Кыскасы, чоң акындын чыгармачылыгы бир жактуу изилденбестен жакшы жагы да, үзгүлтүгү да ортого түшөт «К. Акыевдин чыгармачылыгын бир жактуу мүнөздөө, – деп жазат автор, – атап айтканда чоң адашуулардан, идеялык үзгүлтүктөрдөн четтеп өтүү анын мурастарына адилеттүү баа берүүдөн баш тартуу менен чамалаш. Бир жактуулук акындын ырчылык талантын, анын чыгармачылык изденүүлөрүн туура түшүнүүдө окуучуларда чоң кайчы ойлорду тургузуп, ар кандай чаташууга алып келиши ыктымал»¹. Ошондой эле эмгектин авторунун «Анын (акындын) жалаң гана элдин багытын, эмгекчилердин турмушун жана күрөшүн көрсөткөн патриоттук чыгармаларын жогору кармап, бийик көтөрбөстөн, акындын революцияга чейинки ырларындагы үзгүлтүктүү көрүнүштү да так белгилеп, себептерин туура ачууну»² иштин максатына киргизиши, же «Совет жылдарында түзгөн ырларын бардык жагынан тегиз катары далилдөөгө аракеттенишкен» айрым адабиятчы, жазуучулардын³ бир жактуулугун да белгилеши өз мезгилинде маанилүү проблемалардан эле. Ал эми иликтөөнүн үзүрлүү чыгышына С. Байкожоевдин акындын архивдик – мемуардык материалы менен мурунтан жакын тааныштыгы да өбөлгө түзгөн жагдайлардан болгон. Эмгек сөз башы жана эки бөлүмдөн турат. Калыктын революцияга чейин чыгарган ырлары, колдон-колго өтүп, жашоонун кыйынчылыктарын башынан өткөргөн оор тагдыры, жакырчылыктын жанына батышы бир топ кенен баяндалып, ал реалдуу фактылардын тобунда талдоого алынып негизделет.

Ошондой эле акындын дареметинин калыптанышын шарттаган жагдайларды да кенен иликтөөгө алат. Анын алгачкы учурларда кыз-оюндарда, жоро-бозолордо ырдап, өз теңдүүлөрүнүн арасында комуз чертип жүргөндүгү да ырчылык шыгынын артышына өбөлгө түзөт. Экинчиден

«Токтогул, Эшмамбет, Курман, Жаңыбай, Жеңижок өңдүү, – деп жазат иликтөөчү, – эл оозуна алынган атактуу ырчылар Калыктын ырчылык жагынан көп таалим алган акындары эле. Өзгөчө Эшмамбет, Токтогул акындын ырчылык чеберчилигинин өстүрүүдө зор роль ойногон. Калыктын Эшмамбет, Токтогул менен жолугушуулары тууралуу ары кызыктуу, ары туура маалыматтарды берет. Бала ырчынын Токтогулга, айрым иликтөөчүлөр белгилеп жүргөндөй, 1912-жылы улуу акын Сибирден кайткандан кийин жолукпастан, алда канча мурун Караталга малай болуп жүргөндө «күнү-түнү сайрап чарчабаган» булбул үндүү чоң акынды көргөндүгү, баланын ырга ынтызар экендигин байкаган кылдат акын «Азыраак ырдап койчу» – деп кайрылгандыгын «Токтогул» аттуу ырын мисалга келтирүү менен далилдейт. Ал эми Караталда болочок акын 1897–1902-жылдары малай жүрөт. Кыскасы, Калык көп жылдар Токтогулду ээрчип жүрүп, таасир-таалимин алат. Токтогул Эшмамбетти да кой кайтарып жүргөн жеринен байына карызын төлөп куткарып алып, жанына ээрчитип жүрүп, ырчылык дареметин арттырат. Иликтөөчү Калыктын ырларындагы, оозеки ангеме-эскерүүлөрүндөгү маалыматтарга таянуу менен Токтогул жөнүндө көптөгөн фактыларды алып чыккан. Анын өз өмүрүндө Алымкул, Барпы, Атай, Коргол, Жаңыбай, Курман, Жолой өңдүү акындарга үлгү болгондугун башка акындар да ырастайт. С. Байкожоевдин иликтөөсүндө Калыктын акындын өмүр жолунун көп жактары ачылган. Саламдашуу, кордоо, мактоо, жар чакыруу сыяктуу салттуу ырларды чебер жараткандыгы мисалдар тобунда аныкталган. Ошондой эле Калыктын Эшмамбет менен айтышкан мезгилин ырчылык кудуретинин артышынын, төкмөчүлүктүн төбөсүнө көтөрүлгөндүгүнүн фактысы катарында карайт.

Монографиянын көлөмдүү бөлүгү акындын революциядан кийинки чыгармачылыгына, айрыкча Ата Мекендик Согуш мезгилиндеги калктын күжүрмөн эмгегине, тылдын бекемдигине, совет элинин кажыбас кайратын чагылдырган чыгармаларына арналат. Акын өз мезгилинин, өз доорунун идеологиялык көз карашы, талабы менен жашаган. 1936–1940-жылдардын аралыгында анын үч ырлар жыйнагы жарыяланган. Иликтөөчү бул жыйнактар өздө-

рүнүн көлөмдүк, көркөмдүк, тематикалык өзгөчөлүктөрүнө карабастан, бир идея, бир сезимге баш ийдирилгендигин, заманга терең алкыш, чексиз сүйүүгө толгондугун, акындын ырлары өз заманынын нукура үнү экендигин баса белгилейт. Акындын чыгармачылыгындагы ийгиликтерин белгилөө менен анын салтанаттуу жагдайларда көп ырдагандыгына байланыштуу мактоо пафосунун да басымдуулугун, көбүнесе уйкаштык кубалоо, жамакчылык ыкмасынын орун алгандыгын чыгармачылыгынын кемчилиги катарында көрсөтүшү реалдуу.

Кыскасы С. Байкожоевдин Калык акын жөнүндөгү иликтөөсү таланттуу акындын чыгармачылыгына жасалган алгачкы системалуу чабыт. Эмгек азыркы күндө да өзүнүн илимий практикалык актуалдуулугун жоготкон жок.

С. Байкожоевдин дагы бир эмгеги – Осмонкул ырчы жөнүндө (1964-ж.) Бул акындын чыгармачылыгына да алгач системалуу түрдө С. Байкожоевдин иликтөө объектисине алынган. Албетте, Осмонкул Калык сыяктуу чоң окуялардын, катышуучусу эмес, көп аймакты аралап, байманаптардын зордук-зомбулугун башынан өткөргөн эмес, Токтогул сыяктуу чоң акындардын ырын өз оозунан угуп, таасир, таалимин да алган эмес. Калыктан үлгү алып, «Калык буура, мен тайлак, качып турам тайсалдап» деп аны өзүнүн устаты катарында эсептеп, ырчылык кудуретин жогору баалаган. С. Байкожоевдин иликтөөсү Осмонкулдун чыгармачылык өмүр жолунун ушул өзгөчөлүгүн туура баамдап, аны башка өңүттө изилдеши, окурмандарга анчалык белгилүү эмес кызыктуу факты материалдарды бергендиги менен айырмаланат. Натыйжада белгиленгендей, «Осмонкул Бөлөбалаевдин ырчылык талантынын курчушунда эл ичинде ооздон-оозго, муундан-муунга өтүп, кеңири белгилүү болгон, элдик ырлары чоң мааниге ээ», о.э. акындын атасынын сөзгө чебер, эл жомокторун, уламаларын «Манас», «Семетей» жакшы билген ышкыбоз адамдан болгондугу анын ырчылык шыгынын ойгонушуна таасири тийбей койгон эмес. Экинчиден, болочокку акындын энеси казак кызы болгондуктан, казак калкынын ыр, күүлөрүнө да кызыкчылыгы артып, «Кыз Жибек», «Козу Көрпөш», «Баян сулуу», «Кобланды баатыр» өндүү үлгүлөрү менен таанышат. Натыйжада анын Казак элинин оозеки чыгар-

мачылыгы да анын акындык талантынын калыптанып, өөрчүп-өнүгүшүнө өз салымын кошот. Иликтөөдө акындын чыгармачылык өмүр жолунун ушул өзгөчөлүгү өз сөзүнөн, ырларынан алынган фактылар менен бекемделет. Осмонкул Совет доорундагы өзгөрүштөрдү, жаңы көрүнүштөрдү айтыш формасында калкка жеткирген акындын тобуна кирет. Бул 1926-ж. Бакуга барып келгенден кийин Калык менен айтышында бекемделет. Албетте, иликтөөчү белги-легендей, акындын ырларынын тематикасы өз өнөрлөштөрүнүн чыгармаларынан анчалык айырмаланбайт. Совет доорундагы өзгөрүш, эмгек темасы, колхоз түзүлүшү колхозчу, малчылардын турмушу ж. б. «Ашым-жан», «Баатырдын баяны» аттуу поэмаларды да түзөт. С. Байкожоев акындын чыгармачылык өңүтүн «Ал өз элинин суроосуна, таламына татымдуу кичинекей саясий лирикадан тартып, зор өсүш, өзгөрүштү таасын элестеткен эпикалык мазмундагы чыгармаларга чейин жаратты»¹ – деп жыйынтыктайт.

Эмгекте таланттуу акындын чыгармачылыгын бир системага салып баяндалгандыгына карабастан, иликтөө бир түрдүү түз сызык менен кетип калгандай ой туудурат. Иликтөөчү кантсе да өз мезгилинде кеңири тараган көз караштан кол үзө албай айрым фактылар көз жаздымда калгандай. Алсак, айрым эскерүүлөргө караганда Осмонкулдун жакын тууганы эл мыктыларынан болуп, анын акын болушуна тоскоолдук кылган. Атасы да оокаттуу адам болгондуктан, баласын молдого берип, кат сабатын жоёт. Эгерде сабаттуу болбосо, Казак, Өзбек, Татар тилинде чыгып жаткан дастандарды кайдан окумак. Иликтөөчүнүн анын балалык мезгилин: «Осмонкул кичинесинен эле кой артына түшөт. Мээ кайнаткан ысыкты да, ызгаардуу катуу суукту да, бир үзүм нанга зор кылган жокчулукту да көрөт. Башкача айтканда, балалык чагы бей-бечаралардын оор күндөрү менен күндөш, ыйлуу үндөрү менен үндөш өтөт»² – деп баяндашынан акынга да ошол мезгилдеги бардык өнөр адамдарына тагылган жарнаманын берилгендиги ачык көрүнүп турат. Анын үстүнө Осмонкулдун өзүнүн эскерүүсү боюнча бай тукумунан чыккандыгы, Шабдандын ашында жар чакырган Жаманкул ырчынын жакын тууганы болгону, Калмырза, Жаманкулду эскерип жыйнагына киргизгендиги үчүн үч тамга тарабынан

эчен жолу суралып кысмакка алынгандыгын, бир учурда сүргүнгө айдалып, карагай тилип, алтын тиштеринен ажырап, алда-алда деп араң элге аман кайтып, оозун басып, кылдат жашап калгандыгы баяндалат. Демек мындай кырдаал акындын чыгармачылыгынын табигый өңүт алышына кедерги болгон эмес деп ким айта алат. Ал эми иликтөөгө ушундай фактылардын камтылбагандыгы (балким ошол учурда айтууга болбостур) эмгектин бир аз тузу кемип калганына себеп болгон чыгар.

Акындын поэзиянын көрүнүктүү өкүлү, чебер комузчу Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгы жөнүндөгү алгачкы монографиялык эмгек 1962-жылы С. Байкожоевдин калеминен жаралды. Ушул эле акындардын – Калыктын, Алымкулдун, Осмонкулдун чыгармачылык портреттерин жаңы фактылар менен кеңейтип жазып, 1988-жылы жарык көргөн «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» аттуу коллективдүү эмгекте жарыялады. С. Байкожоев акындар чыгармачылыгы боюнча түзүлгөн көлөмдүү эмгектин негизги авторлорунан болуп, «Эшмамбет Байсейит уулу», «Токтосун Боогачиев», «Сооронбек Чытбеков», «Ысак Шайбеков», «Абылкасым Жутакаев», «Токтогул Тыныбеков», «Эстебес Турсуналиев», куудул «Куйручук (Кудайберген) Өмүрзак уулунун» чыгармачылык портреттерин, «Жазгыч акындар» боюнча обзордук бөлүмдү жазды. Натыйжада автор тарабынан түзүлгөн портреттер өзүнүн илимий деңгээли, материалдарынын көлөмдүүлүгү, маалыматтарынын тактыгын, ой жүгүртүү, жалпылоо диапозонунун кенендиги менен айырмаланат.

С. Байкожоев ар түрдүү багытта иштеген илимпоздон болгон. Анын калеминен кыргыз фольклору боюнча «Кыргыз эл жомоктору», «Мендирман», «Ак Саткын менен Кулмырза», «Сейитбек», «1916-жылдагы улуттук көтөрүлүш элдик поэзияда», «Ата Мекендик согуш мезгилиндеги элдик поэзия» сыяктуу орчундуу темалардын үстүндө иштеди. Анын айрымдары «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки» (1973) аттуу коллективдүү эмгектин орчундуу бөлүмдөрүнөн болуп, китепке жарыяланды. Сөз чынына келсек, автордун «Кыргыз эл жомоктору», «1916-жылкы улуттук көтөрүлүш элдик поэзияда», «Ата Мекендик согуш эл оозеки чыгармачылы-

гында» аттуу эмгектери али күндө да толук козголбостон, автор салган чыйыр боюнча калды. Эгерде эртерээк көз жуумп кетпегенде тема дагы кенейтилип, бийиктикке көтөрүлүшүнө күнөм санабас элек.

Белгилей кетчү нерсе: илимпоз жазган акындардын портреттери өзүнүн жаңылыгы, мурун-кийин изилденбегени, биринчилиги менен бааланат. С. Байкожоев институтта иштеген мезгилинде илимди алга жылдырууга, аны уюштуруу ишине көп күч жумшаган илимпоздон эле. Эл арасынан фольклордук материалды жыйноого да көп күч жумшагандыгын айтпай кетүүгө да болбос.

С. Байкожоевдин өмүрүнүн акырында окурмандарга калтырып кеткен баалуу мурасы Эшмамбет Байсейит уулунун ырлар жыйнагы болду (1988). Окумуштуу тарабынан жазылган баш сөздө акындын чыгармачылыгы кенен иликтөөгө алынган. Жыйнак илимий комментарий менен жабдылган. Көлөмү чакан. Ошентсе да талантуу акындын ырлары аз болсо да колго тийгени кубандырбай койбойт. Анда Эшмамбеттин Найманбай, Токтогул менен айтышы, Токтогул менен Эшмамбеттин Кара Курманга жолукканы ж. б. баалуу материалдар топтолгон. Айрыкча Токтогул экөөнүн ар кандай кырдаалда ырдашууларына кеңири орун берилген. Акындын ырлары, айтыштары «Ата Журт ырлары», «Салттык ырлар», «Жаңы заман ырлары», делип тематикага бөлүнүп жайгаштырылган. Албетте чоң акын жөнүндө мындай чакан гана жыйнактын калганы өкүнүчтүү десеңчи. Ошентсе да илимпоздун изсиз калтырбай, болгонун терип-тепчип жыйнап, калкка тартуулап кетиши баалана турган эмгектен.

Адабиятчы – илимпоз С. Байкожоевдин илимий тармакта калтырган баалуу иликтөөлөрү кыргыз адабият тарыхында өз маанисин жоготмок эмес.

АДАБИЯТТАР

¹ Байкожоев С. Эл ырчысы Калык. – Фрунзе, 1960. – 5-б.

² Ошондо, 5-б.

³ Ошондо, 5-б.

⁴ Байкожоев С. Осмонкул ырчы. – Фрунзе, 1964 – 78-б.

⁵ Ошондо, 7-б.

МАМЫРОВ МУҢДУК
(1928–2015)

Филология илимдеринин кандидаты жана фольклорист Муңдук Мамыров 1928-жылы Ысык-Көл областына караштуу Тоң районунун Төрт-Күл айлында кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. 1942-жылы Каракол шаарындагы педагогикалык училищаны бүтүргөн. 1947–1951-жылы Фрунзе шаарындагы педагогикалык институттун филология факультетин бүткөрүп, ошол эле жылдан тартып институттун кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын аспиранты болуп калган. 1954–1957-жылдары КМУнун филология факультетинде окутуучу болуп иштеген. 1957-жылдан тартып Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын «Тил жана адабият институтунун «Манас» секторуна кенже илимий кызматкер болуп кирген. 1962-жылы «С. Каралаевдин «Манас» эпосунун идеялык көркөмдүк өзгөчөлүгү» деген темадагы кандидаттык диссертациясынын негизинде монографиясы жарык көргөн. 1964-жылы бул диссертация ийгиликтүү корголгон. Буга чейин «Манас» эпосун изилдөөнүн тегерегинде мезгилдүү басма сөз беттерине жыйырмага чамалаш маанилүү илимий макалалары жарык көрүп турган. Алсак: «Таланттуу манасчы (кыргыз искусствосунун жана адабиятынын Москвада болуучу декадасына карата, Сов. Кыргызстан, 1958-ж. 1-август); «Памирдик кыргыздарда» («Манас» эпосунун памирдик кыргыздардагы варианты тууралуу. «Ала-Тоо», 1959, № 4); «Манас» эпосунун экинчи китеби». Мында «Манас» эпосуна байланышкан тажик тилинде жазылган Мажму-ат-таварих кол жазмасында кыргыз уруулары, алардын тарыхый-этнографиялык таржымалы, ошондой эле «Манас» эпосуна байланыштуу тарыхый окуя-

лар жөнүндө кеп козгогон. Бул макала 1960-жылы «Советтик Кыргызстандын» 7-январындагы санына жарыяланган. Ушул эле жылдын 23-сентябрдагы санына «Семетей» эпосу; 1961-жылы «Мугалимдер гезитинин» 25-августтагы санына «Карыя педагог манасчы жана фольклорист» деген макаласын Ы. Абдрахмановдун чыгармачылыгына арнаган; Мындан сырткары «Манастын мазмуну, идеясы, көркөм дүйнөсү тууралуу (1961-ж., 9-сент.) «Кыргызстан пионери» газетасына жарык көрөт. Дагы бир кызыктуу макала Токтогулдан чыккан семетейчи Сейдене Молдокееванын чыгармачылыгына арналган («Кыргызстан аялдары» журналы, 1961-ж. № 11). Эгерде «Саякбай Каралаевдин «Манас» эпосунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү» (1962) илимий монографиясына токтолсок, анда төмөндөгүдөй маселелер иштелгенин көрөбүз. Автор, изилдөөсүн «Манас» эпосунун жыйналышы, изилдениши тарыхынан баштайт. Эпостун сюжети, көркөм образдар системасы, идеясы, көркөм поэтикалык чыгарманын айрым бөтөнчөлүктөрүнө кеңири токтолот.

Кыргыз элинин тарыхый басып өткөн жолун маданиятын чагылдырган эпос көлөмдүүлүгү, татаал сюжеттик маңызы менен баатырдык эпостордон айырмалангандыгын көргөзүп мындай дейт: «Манас» эпосу идеялык мазмун жагынан жалпы баатырдык эпосторго таандык белгилери менен жеке өзүнө тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүккө ээ. Жаратылыш жагынан ар түрдүү мазмундагы окуяга бай. Бул эпостун идеялык мазмуну кеңири көп жактуу жана көркөмдүгүнүн ар түрдүү болушуна түрткөн. Эпостогу ар түрдүү мазмундагы окуялар композициялык түзүлүшү жагынан рааттуулук менен органикалык жагынан да бирдикти сактаган. Чыгармадагы ал көрүнүш башкы каармандардын ички дүйнөсүн, башкаларга кылган мамилесин, кубануусун, жек көрүүсүн ачып берүүгө, патриоттук сезимди курчутууга, толуктоого баш ийдирген»¹ – деп көргөзөт.

Манастаануу жаатында изденген окумуштуулардын көпчүлүгү ошол учурдун талабына жараша белгилүү бир системанын чегинде сыяктуу эпостун жазылып алыш тарыхы, аны изилдөөчүлөр жөнүндө, эпостун жалпы сюжеттик курумун баяндоо менен эпостогу традициялуу

мотивдерге, көркөм образдарга, системага кайрылышкан. Чындыгында мындай формадагы иликтөөнүн өзү зарылдык болчу анткени, эпосту ийне-жибине чейин билмейин, анын татаал политрадагы бай поэтикалык тилин өздөштүрмөйүн эпос таануунун проблемалары көтөрүлө алмак эмес. Демек, автордун иликтөөсү башка изилдөө эмгектери сыяктуу эле маанилүү болчу. Автор бул монографияда жалпы эпостун мыйзам ченеминде табияты көркөмдүгү, көлөмү туурасында үстүртөн баяндап койбостон, өз алдынча ой жүгүртүп, жеке пикирин сыйдыра билгени менен мааниге ээ. Айрыкча Кириш сөз ордуна деп, эпостун жазылып алыныш, изилдениш тарыхы жөнүндө сөз кылганында В. Радловдон тарта М. Ауэзов, Ч. Валиханов, венгер окумуштуусу Г. Алмашинин, П. А. Фалевдин, А. Бернштам, С. Абрамзон, К. Рахматуллин, В. М. Жирмунскийдин эпосунун котормосуна зор салым кошкон С. Липкин, Л. Пеньковский, М. Тарловскийлер жөнүндө. Ошондой эле профессор П. Берков, М. И. Богданова өңдүү бир катар окумуштуулардын баалуу пикирлерине токтолуп, кыскача анонс берип өтөт. Ар бир окумуштуунун пикири, салымы, салмактуу ойлору изилдөөнүн жүрүшүндө толук пайдаланылган, ошол булактарга таянуу менен окумуштуу ишенимдүү ой пикирин чагылдырууга жетишкен.

Окурманга эбегейсиз зор эпопеяны тартуу кылып толук үчилтигин айткан, жараткан классик айтуучу С. Каралаевдин чыгармачылык дүйнөсү ачылып берилген. С. Каралаевдин манасчылык өнөрдү кандай жолдор менен өздөштүргөн, керемет түш көрүүнүн натыйжасында эле «Манас» айтып калуу мүмкүнбү деген сыяктуу көрүнүшкө өзүнүн пикирин билдирет.

Түш маселеси, манасчылардын түштүн сырдуу таасиринен айтып калдык дегени ошол учурдагы карапайым эл үчүн ынандуу көрүнүш болгондугун көргөзүп, «Илимий жагынан алып караганда түш көрүү – талантка талант кошо албайт. Ал манасчынын ишенүүсү менен болгон түштөгү болумуш, элес гана болуп саналат. Түштүн чыгармачылык иши менен эч кандай байланышы жок көрүнүш экени да жалпыга белгилүү. Түш көрүү манасчылардын өзүнүн ишенүүсү, элдин ишеничин алууга багытталган айтылып жүр-

гөн көрүнүш. Манасчылардын даңкын чыгарган өз керт башына таандык талантынын күчтүүлүгү, төкмөлүгүнүн жогорку даражада өсүп жеткендиги» – деп кесе айтат¹. Бирок дүйнөлүк фольклор изилдөөчүлөрдүн, философтордун², психологдордун³ түш проблемасы жөнүндөгү изилдөөлөрү керемет түштүн чындыгында эле болорун, сейрек таланттардын күчүнө күч кошо тургандыгын, сырткы күчтүн таасиринде трансинтеллигибелдүү абалга кабыларын, андан чыгармачылык аффектацияга учураарын далилдешпедиби. Биздин оюбузча манасчынын тубаса таланты, шыгы анын эбегейсиз көлөмдүү чыгарманы кайсыл убакта болбосун төкмөлөп жана да көркөмдөп өздүк табылгасын сыйдыра универсалдуу түрдө ырдап айтып киришине аздык кылар, андыктан жогорудагы окумуштуулардын пикири бекер жерден ыналымдуу чыкпаса керек деген ой келбей койбойт.

Автордун манасчынын көп кырдуу талант экендигин айгинелеген фактылары, ойлору бир топ жеткиликтүү берилген. Чындыгында айтуучуда чечендик, жамакчылык, төкмөлүк, акындык өнөрү күчтүү. Кабыл алуу, эске тууусу элдин кары-жашына (жаш өзгөчөлүгүнө карата айттышы) артисттик жөндөмү тууралуу айткандарында калет жок. Ал эми эпостун жалпы сюжетине анализ жүргүзүүдө автор С. Каралаевдин жетишкендиктери менен бирдикте айрым мүчүлүштүктөрүн да көргөзө кетет. Оозеки чыгармачылыкта кайталоо, стереотиптүү кайталоонун көп пайдасы бар, айтуучулар улам бир окуяга өткөндө угарманга мурдагы окуялардан кабар берүү, улам эске салып туруу максатында кайталоого мажбур болушкан. Ушул коз караштан келип окумуштуу С. Каралаевдин айрым мүчүлүштүктөрү эпостун көркөмдүк беделин түшүрбөйт деп айтканы негиздүү. Ал эми көркөм образдар боюнча талдоосунда С. Каралаевдин каармандын портретин жаратууда, ар биринин мүнөздүү өзгөчөлүгү, касиети менен өз алдынча ачып берген чебердигин баса белгилейт. Ал кыргыз баатыры болобу, же калмак баатыры болобу болгонун болгондой, бурмаланбай көркөм чагылгандыгы менен баалуу экендигин белгилейт. Адамдын мүнөзү баскан турганы анын жакшы сапаттарын ашкерелеп коёрун чыгармадан ачык көрөбүз дейт автор. Чындыгында көркөм

чыгарманын баштапкы салттуу кырааты кандай сакталып келсе, ар бир мыкты айтуучу ошол салтты таяныч кылып келет эмеспи. Автор С. Каралаевдин мына ушундай мыкты сапаттарын ачык чагылдыра алган. Мындан сырткары эпостун көркөмдүк табиятына токтолуп поэтикалык жагдайы тууралуу бир топ туура жыйынтыктарды чыгарганы байкалат. Кыскасы монографиядан биз С. Каралаевдин вариантынын өзгөчөлүгүн, сюжеттик мазмунун, көркөмдүүлүгүн жана кандай жолдор менен айтып, салттуу поэзия үлгүсүн толуктап, өзү да жеке салымын кошкондугунан толук маалымат ала алабыз.

Хронологиялык тартип боюнча алганыбызда 1967-жылдан 80-жылдарга чейин аралыкта эпостун тегерегинде, адабият айдынына арналган автордун макалалары, изилдөөлөрү тынымсыз мезгилдүү басма сөздөрдө, атайын жыйнактарда басылып чыгып турган экен. Алардын айрымдарына токтолсок: «Манастын» эпос болуп калыптаныш маселелери» деген макаласы. Мында автор эпостун жаралуу доорун болжолдоого аракет кылган окумуштуулардын пикирлерин камтып, белгилүү бир деңгээлде полемикага чыккан жерлери да бар.

Эпостогу мифологиялык белгилерди карап келип, анын эң байыркы мезгилдерде эле пайда болгондугу тууралуу ойго токтолгон. (Ала-Тоо. – 1982. – № 2. – 138-66.). Ошондой эле дагы бир макаласынын бири «Манас» эпосунун экинчи китеби» деп аталып, экинчи томго кирген эпостун бөлүктөрүнө, китепте кетирилген айрым мүчүлүштүктөргө мисалы «мөөсүл», «ширге», «коога», «басырык», «салбырын» ж. б. ушул сыяктуу сөздөргө түпгүндүрмөлөрдүн берилбей калганына, же айрым главаларында профессионал жазма адабиятка жакын үлгүдө жазылып кеткендигин белгилейт. Ошону менен катар китептин жакшы жактарын да баса белгилейт. (Сов. Кыргыз. 1960-ж., 17-январь). Бул сыяктуу макалалар учурдун талабына толук жооп берген, илимий көз караш ой толгоо жана так далилдүү фактылар эпикалык чыгарманын элдин калың катмарына сиңишине оң таасирин берип тургандыгын белгилөөбүз керек. Жогорудагыдай макалалар цикли оңдоп саналат. Окумуштуу эпостаануунун ар бир проблемасына кайдыгер

эмес экени ачык көзгө урунат. Алсак автордун «Кыргыз адабиятынын тарыхынан» адабий сын макалалар жыйнагы. Бул китеп 1980-жылы жарык көргөн. Мында автор «Манас» эпосун алгачкы жолу айткан адамдардын чыгармачылыгынан маалымдаган. Маселен «Кыргыздын Фемийи жана Демодогу» деген бөлүгүндө адамзат коому түзүлүп, адам аң-сезими, дүйнө таанымы кеңейип жүрүп олтургандан берки доорлордо эле алардын арасында бөтөнчөлөнгөн адамдардын чыгышын, алардын бири акын-ырчылар болгондугун белгилейт.

«Бири – атадан балага мурас калган, укумдан тукумга айтылып келген коомдук мааниси аябай зор мифоэпикалык оозеки чыгармаларды өздөштүрүп, аларды өркүндөтүп айтууга дилгирленсе, экинчиси – кырдаалга жараша элдин өткөн-кеткени менен күнүмдүк турмушуна, каада-салтына, ишеним-түшүнүгүнө байланышкан ар кыл майда ырларды жаратып, ошолорду ырдоого ыңгайлашкан. Акын-ырчылардын жөндөмүнө, шыгына жараша бөлүнүшү алмуздактан бери эле жүрүп, ал элдин оозунда, айрыкча кыргыздын бирден бир байыркы сейрек мурасы «Манас» эпопеясында да сакталып келген» – дейт. Окумуштуунун бул пикири да тарыхый булактардын негизинде айтылган. Анткени ар бир улуттун элдик мурастарында «Манасты» айтып баштаган Ырамандын ырчы уулу Жайсаң сыяктуу аңыздары бар эмеспи. Автор эпостун байыркы элдерде эле жарала баштагандыгын аныктоо максатында тексттин өзүнө кайрылып талдоо жүргүзөт. Эмгектин бөлүнүшү, кулчулук доордун белгилерин чыгарманын кайсыл мезгилдерге таандык экени айгактайт деген оюн ортого салып, байыркы грек поэмаларын жараткан Гомер менен Гесиоддун, Фемий менен Демодоктун, Фамир менен Музанын айтыштарын мисалга алат. Булардын мисалында «Манас» эпосунун жаралуу дооруна түздөн-түз себепкер болгон Ырамандын ырчы уулу менен Жайсаңды көргөзөт. Бул ырчылардын маселен Фемий менен Демодоктун кайсы доордо жашап өткөнү тууралуу так маалымат болбогон сыңары эле Ырамандын ырчысы, же Жайсаңдын кайсы мезгилде болгондугу жөнүндө маалыматтын жоктугун көргөзөт. Мындан сырткары Тибеттеги монгол версиясындагы «Гэсэр», байыркы индустардын «Ма-

хабхаратасы», «Рамаянасы» мисалга алынып, аларды айткан Вьяса Валмики өңдүү адамдардын ысмын Ыраамандын ырчысы, Жайсаң ырчы менен салыштырат. Натыйжада «Манас» эпосундагы Ыраамандын ырчысы куду эле Фемий, Демедок менен Чойбеби окшогон – аэд жомокчу» – деп белгилейт. Ыраамандын ырчысы булар сыяктуу эле баатырды жандап жүргөн чоролорунун бири – баатыр баянын ырдаган ырчы экенин айтат. Албетте мындай салыштыруу абдан кызык пикир жаратат. Бул көрүнүш кандайдыр бир деңгээлде эпикалык чыгармаларындагы жалпылык мыйзамченемди айкындайт көрүнөт. Айрым убактарда, (16-6.) маселен Ыраамандын ырчысы тууралуу айткандары кандайдыр ойлоноуга түртпөй койбойт. Анткени Ыраамандын ырчысы тууралуу айтылгандардын баарысы божомол ойлор. Ошондуктан бул адамдын аткаруучулугуна сүңгүп кирип так айтуу кыйын го.

Изилдөөнүн экинчи бөлүгү «Кыргыздын байыркы Гомери» деп аталат. Мында эпосту баштоочулардын бири Жайсаң ырчы тууралуу ой сыйдырылган, Жайсаң деп аталып калышы тууралуу ойлору бир топ кызыгууну жаратат. Окумуштуу Жайсаңдын мыкты ырчылыгын даңазалаган

Жайсаң деген ырчысы

Жалгыз үйдүн борумун

Жарым күнү ырдаган» –

деген ыр сабынын кандай, кайсы кырдаалдан, кайсы убакта айтылгандыгын чечмелеп берет. Эпостогу урунттуу учурларды факты катары алып, илимий көз карашта талдоого алганы ынанымдуу чыккан. Мындай иликтөө илим үчүн өз пайдасын бербей койбойт. Мисалы «Ыраамандын ырчы уулу менен Жайсаңга окшогон таланттуу эпик-жомокчулар кыргыздарда классикалык баатырдык эпос түзүлүп жаткан байыркы урукчулук коомдон кулчулук дооруна катташа баштаган өтмө мезгилдерде эле болгондугунда. Бири – «Манас» менен мезгилдеш келген мифтик ырчы болсо, экинчиси – ар кыл темадагы мифоэпикалык ырлардын негизинде «Манасты» кадимки классикалык эпос кылып түзгөн эпик-жомокчу аталгандыгында»¹ деп ишенимдүү белгилейт. Демек, Жайсаң менен Ыраамандын ырчы уулу М. Мамыровдун ою боюнча эпосту жаратуучу

айтуучу болуп саналат. Балким мындай божомолдун кандайдыр бир деңгээлде чындыгы барбы деген ойго келесиң.

Мындан сырткары бул жыйнакка «Элдик мурастарды тарыхый, маданий эстеликтерди жыйноо жана сактоо», кыргыз фольклорунун ар кыл жанрындагы чыгармалардын жыйналышы, аларды айтып элге жеткирген комуз күүлөрүн черткен залкар чеберлердин салымы, ошондой эле Чоюкенин окуучусу Мамбетаалыдан жазылып алынган вариант, магниттик лентага жазылып алынган С. Каралаев ж. б. варианттары тууралуу кеп козголот. Элибиздин бай мурастарынын көөнөрбөс үлгүлөрүн болушунча жыйнап жазып алуу, аларды сактоо ар бир атуулду кайдыгер калтырбоосу керек экенин белгилейт. Ушул эле жыйнакка «Жоокер акын» деп аталган иликтөөсүндө кыргыз совет адабиятынын баштоочуларынын бири Жума Жамгырчиевдин чыгармачылыгы, анын замандаш калемдештери Мукай Элебаев, Касымалы Жантөшев, Жоомарт Бөкөмбаев өңдүү акын, жазуучуларды камтый кеткен. Жума Жамгырчиевдин «Кайгылуу күн» деген ыры маселен мазмуну, жаралыш кырдаал шарты боюнча Аалынын «Октябрдын келген кези» же М. Элабаевдин «Зарыгам» деген эле сыяктуу ырларынын катарындагы төл башы чыгармалардан экендигин көргөзөт. Акындын ар кыл тематикадагы ырлары өзү жапаган доордун жарчысы катары көргөзгөндүгүн баяндайт.

Жыйнакка кирген акын, драматург Жусуп Турусбековдун «Ук, жер жүзү» ырына арналып, бул ырдын маанисинин тереңдиги акындын чыгармаларын бириктирип турган негизги тематикасынын өзөгү экендигин көргөзөт. Жусуптун ырынын курчтугу жаңыча формада, публицистикалык түрдө жазылганы да акындын чеберчилигин айкындагандыгын көргөзөт. Кыргыз элинин Октябрь революциясынан кийинки тагдыры, ага чейинки тарыхы ушул чакан ырда абдан ачык чагылдырылгандыгын дагы бир ирет жеткире талдаган. Муну менен катар акындын «Тилек», «Ленин жолу» ж. б. ырларын жана «Ажал ордуна» драмасы тууралуу учкай сөз кылып кыргыз элинин таалайына Октябрдын жаңы атканын жаңыча үн менен ырдап чыккандыгын баяндайт. Ал эми «Кыргыз жергесиндеги алгачкы агартуучулар» деген макаласында В. В. Радлов,

Ч. Валиханов баш болгон кыргыз маданиятына, мурасына алгачкылардан болуп чыйыр салган инсандардын эмгектерине токтолгон. Ошондой эле «Эпоско тарыхый мамиле жасайлык» деген сын макаласы окумуштуу Р. Сарыпбековдун «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү» деген монографиясына карата жазылган. Мындан сырткары «Тажикстандык кыргыздарга арналган китеп», Жерге-Талдык кыргыздардан жыйналып алынган материалдын негизинде жазылган окумуштуу Ж. Мукамбаевдин жана К. Иманалиевдин «Памирдик-каратегиндик кыргыздарда» («Кыргызстан, 1966) эмгеги тууралуу жазат. Эмгектин жетишкендиктери менен катар мүчүлүштүктөрүнө кайрылат. Ал эми «Бул кандай ыкмалар?» деген макаласында К. Сабаеванын «Манас» эпосун окутуунун ыкмалары» деген методикалык окуу куралы тууралуу пикирин билдирген.

Көрүнүп тургандай автор мейли элдик фольклордук чыгарма болобу, аны жазган, изилдеген окумуштуулардын иликтөөлөрүнө, профессионал адабиятында болобу, же окуу китептери болобу өзүнүн позициясынан туруп, даректүү фактыларды пайдалана билип өз оюн ачык айтууга, далилдөөгө аракет кылат. Албетте, илимге, көркөм чыгармага объективдүү мамиле кылуу ар бирибиздин милдетибиз. Анткени, илимде талаш-тартыштын, көз караштын негизинде чындык айкындалаары айтпасак да түшүнүктүүдүр.

Автордун кийинки жыйнагы «Адабият башаты» деп аталган. Мында да адабий сын жана адабият таануунун айдыңындагы иликтөөлөр камтылган. Алсак, «Манастын» эпос катары калыптаныш маселелери» деген иликтөөсүндө кыргыз фольклористика илиминде эпостун келип чыгышы, калыптаныш мезгилдерин, тарыхый булактарга таянуу менен аныктоого аракет кылган. Окумуштуулардын гипотезаларына токтолуп, дээрлик «Манас» эпосун изилдеп баштагандагы алгачкы ой-толгоолордон тартып, 80-жылдардагы мезгил аралыгын камтыган. Жалпыбызга белгилүү болгондой бул маселеге убагында адабиятчылар, жазуучулар, фольклористтер, тарыхчылар ж.б. көбү кайрылып, белгилүү бир мезгил аралыгында М. Мамыровдун иликтөөсүндө айтылгандай пикирлер жаралган. Маселен, эпостун келип чыгыш доорун Ч. Ч. Валиханов

Ногой ордосу мезгилинде XIV–XV к. чыккан деп жазса, В. В. Бартольддун аныктамасы боюнча кыргыз мамлекети 840-жылдары уйгурлар менен болгон кагылыш мезгилине байланыштырат. Эгерде тексттин мазмунундагы фактыга караса 873-жылы эпостун уюткусу жаралган» деген сыяктуу иликтөөлөргө өз көз карашын билдирет. Манас тарыхый адамбы же мифпи деген суроолорго кайрылып, айрым окумуштуулардын гипотезаларына токтолот. Сөзүнүн акырында «Манас» өңдүү жаралышы байыркы мүнөзгө ээ болгон баатырдык эпостун алгачкы башатын качан, кайсы мезгилде же кылымда дал келтирип аныктоо эч качан мүмкүн эмес. Ал эпос катары калыптанганга чейин бир нече кылымдар бою өзүнчө ырлардын цикли түрүндө оозеки айтылып келген ж. б. Автордун пикири боюнча эпостун жаралуу доору эң байыркы мезгилдерден эле башталган, ал эми окумуштуулардын пикирлери эпостун стадиялуу өнүгүү катмарларынын ар бир доордун белгилүү бир тарыхый издерине туура келип калган шарттардан улам жаралган деген сыяктуу ойго түртөт балким эпостун баштапкы саптары качандыр бир мезгилдерде пайда болгону ырастыр, бирок эпос толук кандуу көркөм чыгарма болуп калыптануусу уруучулук доорго туура келген сыяктанат.

Дагы бир токтоло кетүүчү изилдөөсү «Манас» эпосу жана байыркы сүрөт өнөрү». Мында автор академик А. П. Окладниковдун, М. П. Грязновдун иликтөөлөрүнүн негизинде түрк элдеринин байыркы эстеликтериндеги калган сүрөт искусствосунун издери, Пазырык көрүстөндөрүндөгү татуировкалардын мааниси, «Манас» эпосундагы айрым бир сюжеттик кырдаалдардагы элестер менен жакындыгын көргөзөт. Татуировканы башкалардан бөтөнчөлөнгөн баатыр эр азаматтар койдурушкандыгы, ал ар үчүн татуировка кандайдыр сырдуу күч берип тургандай түшүнүмдө болгондугун боолголойт. Кыргыздарда маселен, тотем болгон жаныбарлардын элеси көмөкчү болорун көргөзөт. Андан ары эпостогу дегеле кыргыз элинин тотем жөнүндөгү түшүнүгү анын кенен жана терең мааниси бар экенин белгилеген. Бул иликтөөлөрү алтай, якут сыяктуу элдердин тарыхый маалыматтары менен бирге каралган. Маселен байыркы сүрөттөрдөгү аттын элесинин түшүрүлүшү, «Ма-

настагы» жоого минген казат тулпарын, же башын жерге салып оттобой турганы аза күткөн сыяктанган тулпардын элестерин бергендигин абдан жеткиликтүү талдоого алат.

Кыскасы тарыхый эстеликтердеги сүрөт искусствосу «Манас» эпосунун тарыхый издеринен кабар берерин чыгылдырган.

Кыргыз элинин айтыш өнөрүнүн чеберлери болгон Жеңижок, Калык өңдүү акындар жөнүндө кеп козгоп Жеңижоктун жалпы чыгармачылыгына аны түзгөн окумуштуулардын иликтөөлөрүнө карата жазылган «Мураска илимий мамиле жасайлы» деген иликтөөсү 1982-жылы жазылган. Бул иликтөөдөн Жеңижоктун чыгармачылыгы менен таанышуу эмес, ал жөнүндө жазгандардын көз карашына, адабий мурасты элге жеткирүүдө илимий тактык керек экендиги тууралуу баяндаган.

Жалпылап айтканда, автордун көз карашы боюнча бөтөнчө манаस्ताануу айдыңындагы изденүүлөрүнүн алкагын алганда, көп жылдардын жемиши катары көрүнгөн эмгеги купулга толорлук. М. Мамыровдун бүгүнкү күнгө чейин жүздөн ашык илимий макалалары салмактуу монографиялары жарык көргөн. Оозеки чыгармачылыкты, өзгөчө «Манас» изилдөөчү иретинде, адабият боюнча иликтеген эмгектери жогорку окуу жайларынын студенттерине, аспиранттарга, жалпы эле изилдөөчүлөргө көп пайдасын тийгизген, керектүү материал экенин танууга болбойт.

АДАБИЯТТАР

¹ Мамыров М. С. Каралаевдин «Манас» эпосунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү. – Фрунзе, 1962. 4-б.

² Нечаенко Д.А. Сон заветных исполнений знаков. – М.: Изд. Юридическая литература, 1931. 31-бет.

³ Вольперт. Сновидения в обычном сне и гипнозе. – Л.: Изд. Медицина, 1966.

⁴ Фрейд З. Тотем и табу. – М.: Изд. Олимп, 1997.

⁵ Мамыров М. Кыргыз адабиятынын тарыхынан. – Фрунзе, 1980-ж. 41-б.

ТОКОМБАЕВА АНАР (1929)

Кыргыздын оозеки чыгармаларын жыйнап, жарыялоо ишине олуттуу эмгек сиңирген окумуштуулардын бири Анар Токомбаева.

Ал 1929-жылы Ысык-Ата районунун Эпкин деген айылында туулган. 1947-жылы областык педучилищаны, 1953-жылы Москвадагы Ломоносов атындагы мамлекеттик университеттин тюркология бөлүмүн бүтүргөн. Аталган университеттин аспирантурасын 1958-жылы аяктап, «Олжобай менен Кишимжан» эпосунун идеялык көркөмдүк өзгөчөлүктөрү» аттуу кандидаттык диссертациясын 1970-жылы коргогон. Филология илимдеринин кандидаты. 1955-жылдан 1968-жылга чейин Кыргыз Улуттук илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун «Октябрь революциясына чейинки адабият» бөлүмүндө кенже илимий кызматкер, андан соң ушул эле институттун Кол жазмалар бөлүмүндө илимий, ага илимий, жетектөөчү илимий кызматкер болуп кыйла жыл эмгектенип, 1981 – 1988-жылдары ушул сектордун бөлүм башчылык милдетин аткарган. 1992-жылдан тарта ардактуу эс алууда.

Көрүнүп тургандай, А. Токомбаеванын чейрек кылымдык өмүрү баштапкы Тил жана адабият институтунун (азыркы Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун) Кол жазмалар бөлүмүндө үзүрлүү эмгектенүү менен өткөн. Натыйжада ал бул аралыкта өзү түзүп, комментарийлаган, баш сөзүн жазган жана башка окумуштуулар менен биргелешип түзгөн көптөгөн китептерди басмадан чыгарган.

А. Токомбаеванын туңгуч эмгеги окумуштуу С.Закиров менен бирдикте түзгөн «Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү» улуттук академия-

нын «Илим» басмасынан 1964-жылы чыккан. Бул чакан жыйнакка «Эмгек ырлары», «Бешик ырлары», «Дыйканчылык ырлары», «Тон чык», «Турмуштук үрп-адат, салт ырлары», «Сүйүү», «Армандар», «Санат-Насыяттар», «Табышмактар» топтоштурулуп, «Кошоктор» менен «Көрүшүү» бөлүмүн А. Токомбаева түзгөн. Калган бөлүмдөрүн жана баш сөзүн С. Закиров жазган. Жыйнактын өз учурунда журтчулук үчүн мааниси зор болгон.

А. Токомбаеванын кийинки эмгеги окумуштуу Б. Кебекова менен биргелешип түзүлгөн. Китеп «Октябрь революциясына чейинки элдик ырлар» жана «Компартия, Ленин, Совет өкмөтү жөнүндөгү ырлар» деген эки бөлүктөн турат. Мындагы:

Эмгек ырлары
Бешик ырлары
Балдар ырлары
Күүлөр
Сүйүү ырлары
Терме
Санат
Насыят
Коштошуу, амандашуу
Айтыш
Арман
Кыз узатуудагы ырлар
Көрүшүү
Кошоктон

туруп, кыйла кеңири материалдарды камтыган «Октябрь революциясына чейинки элдик ырлар» аталган биринчи бөлүм А. Токомбаева тарбынан түзүлөт. Ал эми китептин экинчи бөлүмүн жалаң эле «Компартия, Ленин, Совет өкмөтү жөнүндөгү ырлар» түзбөстөн, мында деле эмгек, сүйүү, балдар, сатиралык, согуш мезгилиндеги кат түрүндөгү жана ар түрлүү ырлар, «Айтыштар», «Санат-насыяттар» б. а. Совет мезгилиндеги чыккан ырлар жыйналган. Бул бөлүмүн Б. Кебекова түзгөн.

«Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрүнөн» (1964) чыйырылган «Кыргыз эл ырлары» аталган бул көлөмдүү, ары маанилүү жыйнак окумуштуулар З. Бектенов, Т. Байжиев тарабынан жазылган

«Кыргыз адабиятын» (китеп 1949-жылы чыгып, «Октябрга чейинки фольклор» деген бөлүмүндө «Эмгек ырлары», «Ырым жана эм-дом ырлары», «Сүйүү», «Үрп-адат ырларынан» мисалдар келтирилген. Бирок көп өтпөй авторлорунан саясий айып тагылып, окуу китеп пайдалануудан таптакыр алынып салынат А. О.) эске албаганда көп жылдар бою хрестоматиялык окуу китебинин ролун ойногон.

Аталышы эле айтып тургандай, «Кыргыз эл ырлары» элибиздин абалтадан берки жашоо-турмушунда кандай адат-салтта, тематикада, жанрда ырлар кездешсе, ошолор дээрлик (айрымдары бир нече вариантта) жолуккандыгы менен баалуу. Ошол себептүү мындагы материалдар 1973-жылы чыккан «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очеркине», кийинки жазылган «Кыргыз адабияты» окуулуктарына, «Кыргыз поэзиясынын эки томдук антологиясына» (1987) кеңири пайдаланылган.

Бул жыйнак учурунда аз чыккандыгына (1500 нуска) байланыштуу жана элдин суроо-талаптарына ылайык өздүк тематикаларына жараша бөлүнүп, «Кыргыз элинин сүйүү ырлары» (Совет мезгилине чейинки жана Совет мезгилинен кийинки болуп эки бөлүктөн туруп) 1974-жылы, «Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги эл ырлары» (1974) жана «Кыргыз эл ырлары» (Совет мезгилиндеги) 1978-жылы, өз-өзүнчө үч китеп болуп, А. Токомбаева тарабынан баш сөздөрү жазылып кайрадан жарыкка чыккан.

Жогоруда аталган үч китептин ичинен «Кыргыз элинин сүйүү ырларын» өзүнчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Эмне себептен өзүнчө жыйнак кылгандыгы туурасында өзү минтип жазат: «Кыргыз илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун фондусунда ашыктык ырларынын көп үлгүлөрү топтолгон. Алардын айрымдары гана жарык көрүп, калгандары кол жазмалар түрүндө сакталып келген эле. 1925-жылы «Секетпай» деген ат менен кичирээк жыйнак чыккан. 1967-жылкы «Кыргыз эл ырларына» ашыктык ырларынын бир топ үлгүлөрү берилген. 1970- жылы басылган «Ала-Тоо таңшыйт» деген обондуу ырлардын жыйнагында массалык ырлар менен катар элдик сүйүү ырларынын үлгүлөрү да киргизилген. Бул материалдардын баары белгилүү даражада өзүнүн ролун ойноодо. Ошентсе да ашыктык ырларынын атайын толук жыйнагын түзүү зарылдыгы туулуп отурат.

Ашыктык ырлары махабат отуна кабылган жаштардын оргуштаган күчүнө, энергиясы ширелип, чын пейилинен чыккан канаттуу ой тизмектер менен ырга айлангандыгынан улам жан дүйнөдү тепчип өтчү, кимди болсун кадимкидей ойлондурчу, толгондурчу кереметүү күчкө ээ. Ошол себептүү сүйүү ырлары мезгил тандабастан, кандай доор, кандай заман болбосун ар качан популярдуу».

Бул жыйнак тамсилдүү кыйытма, арман, күйгөн мотивиндеги арзуу лирикаларынан тарта Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жаралган кат түрүндөгү арноолорго чейин б. а. элибизде учураган ар кандай мотив, стиль, формадагы ырлар түгөлү менен орун алган көп кырлуу, материалдарынын кеңирилиги менен баалуу. Мында, айтылуу эл ырчыларынын белгилүү ырлары да жана башында кыз же жигит тарабынан чыгарылып, бирок ушак-айыңдан коркуп тымызын ырдалып кеткен обондуу ырлар да, б. а. автору кашкачан унутулуп элдик болуп кеткен ырлар жолугуп, жалпысынан фольклор жыйноочулар тарабынан эл ичинен жыйналган бай материалдар китептин негизин түзгөн. А.Токомбаева китепке кирген баалуу материалдар 20-жылдардан тарта Каюм Мифтаков, Сапарбай Сооронбаев, Чаки Каптагаев, Ыбрайым Абдыракманов, 40- жылдары Медина Искендерова Богданова, Бүбү Керимжанова, Зияш Бектепов, Абдылдабек Тайкүрөңов жана институттун кийинки кызматкелери тарабынан чогултулганын атайы белгилеген.

Махабат ырларынын сыры эмнеде, кимдер тарабынан, кандай шартта жаралып, кандай маанайда ырдалгандыгы, бул багыттагы ырлардын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү туурасында түзүүчүнүн өз пикири бар: «Кыргыз элинин ашыктык ырлары көп убактарда адамдын махабатынан чыккан терең сырларын билдирет, асыл сезимдер, эмоция козголот. Ашыктык ырларында жаштардын бири-бирине болгон жакшынакай мамилелери, сезимдери поэтизацияланып, сүйүүнүн күчүнө суктануу, жаштык кезди сыйлап, аны баалай билүүгө үндөө мотиви басымдуу келет. Адамзаттын өмүрүндөгү эң кымбат, эң асыл жаштык кезди, чексиз сүйүүдөгү ички назик сезимди отко, жалынга салыштыруу менен өлбөстүгү, түбөлүктүүгү даңазаланат.

Революцияга чейинки укук келин-кыздарды эркектен ажыратып, мурун көрүп-билбеген, өзүнө теңтуш эмес ки-

шиге калыңга сатуу, жигитти ата-эне, ага-туугандарынын эрки менен үйлөнтүү адаттары жаштардын эркин сүйүүсүнө чек койгон. Көп учурда колунда жок кедей-кембагалдар калың төлөй албагандыктан картайганча үйлөнбөй, так өткөн күндөрү да болгон. Мына ушул шартта кол жетпеген эркин сүйүүнү эңсеген жаштар сүйүүгө жете албаганын, же жолугушуп жүрөк черин жаза албаганын арман кылып, жүрөктү сыздаткан «Күйгөн» ырларынын агын суудай сабактарын жаратышкан» (1, 34-б.).

Баш сөз ордуна кеткен «Түзүүчүдөн» деген алгы сөздө махабат ырларынын эмне экендигине жалпы мүнөздөмө берилип, айрыкча түштүк аймагынан чогултулган ырларда өзүнчө көркөм ыкма, татаал метафора, салыштыруулар бар экендигин, о. э. бул ырларда «сүйгөнүнүн сымбаты, кыял-жоругу гана даңазаланбастан, алардын баскан-турганы, кийген кийими, ичкен ашына чейин шөкөттөлө, не бир түркүн ыргакта, обон коштоло аткарылары» кыскача бирок тыянактуу жакшы айтылган. Жыйнакты түзүүнүн маани, максаты да көрсөтүлгөн. Бирок баш сөздүн талабы башкача болгондуктан кандай ырлар «күйгөн», кандай ырлар «секетпайлар» деп аталат. Октябрь революциясына чейинки ырлар эмне себептен ар кыл мотив, формада, аталышы, булардын Совет мезгилиндеги ырлардан негизги өзгөчөлүктөрү, жалпылыкттары кайсында деген сыяктуу проблемалуу суроолордун башы ачылбай калган. Мунун негизги себеби, түзүүчүнүн сүйүү ырларын кеңири планда чечмелеп берүүнү атайы көздөбөгөндүгү деп боолголошко болот.

Ошентсе да аталган жыйнак ашыктык ырларынын эң кеңири маалыматталышы, материалдарынын байлыгы менен кундуу.

А. Токомбаеванын дагы бир көрүнүктүү эмгеги «Айтыштар». Бул жыйнак эки томдук болуп «Кыргызстан» басмасынан 1972-жылы чыккан. Акындардын чыгармаларынын айрым үлгүлөрү Республикалык эл чыгармачылык үйү тарабынан 50-жылдардан кийин өзүнчө жыйнак болуп жарыяланган. Ал эми бул томдуктарда эл ичинде кездешкен, акындар чыгармачылыгында учураган көрүнүктүү айтыштар толугураак камтылган. Биринчи китептин «Түзүүчүдөн» деп берилген алгы сөзүндө бул томдуктарды түзүүнүн негизги максаты, материалдарынын жайгаштыр-

лыш тартиби туурасында сөз болот жана айтыштарга учкай мүнөздөмө берилет.

Айтыштардын 1-китеби «Адат-салт айтышы» жана «Акындар айтышы» деген эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмүндө: «Байдын кызы менен жардынын кызы айтышкан» – акый, «Бала менен кыздын», «Күйө менен колуктунун», «Кайнага менен келиндин айтышы» сыяктуу салттуу; «Бука ырчынын Айгандын уулун угузганы» сыяктуу абалкы формадагы; «Талым кыз менен Көбөктүн», «Байкабыл менен Чата кыздын айтышындай» – табышмактуу; «Сары эчки менен ээсинин», «Куба кой менен ээсинин айтышындай» – тамсилдүү айтыштар орун алган.

Экинчи бөлүмү: «Акындар айтышы» деп аталып, мында Токтогул, Тоголок Молдо, Эшмамбет, Калык, Барпы, Коргол, Алымкулдун элге кеңири белгилүү айтыштарынан тышкары, буга чейин элге анча кеңири таанылбаган (кээси такыр белгисиз) Чоңду, Эсенаман, Жеңижок, Найманбай, Калмырза, Бекназар, Кулуке, Кара Курман, Шадыкан, Калбото, Назарбай, Сулайман, Нишан, Жолдош, Жумагул, Балкы кыз сыяктуу ар кылка эл шайырларынын айтыштарынан турат.

Береги айтыштар, айтыштын: Кордоо, Табышмактуу, Алым сабак, Тамашалуу түрүнө кирет.

А. Токомбаеванын: «Акындар айтышы өзүнүн коомдук турмуш маселелерин кеңири чагылткан деңгээлине XIX кылымда гана жетти деп айтууга болот. Анткени, дал ошол XIX кылымда гана коомдук турмуштун бардык жагдайында социалдык өзгөрүүлөр болуп, коомдук мамилелер жандана баштаган, б. а. айтыш жанрынын кенен өнүгүшүнө шарт түзгөн эле» (2, 6-6.) дегенине ынанууга болот. Чынында эле, айтыш өнөрүндө кездешкен, ар тарабынан келген масштабдуу нукура классикалык айтыштар XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын баш мезгилине туура келет.

«Айтыштардын» II тому да «Адат-Салт айтышы» жана «Акындар айтышы» деген эки бөлүмдөн туруп, биринчи бөлүмү: «Жигит менен кыздын», «Эпкиндүү келин менен жалкоо жигиттин», «Чабан менен дыйкандын», «Зоотехник менен агрономдун», «Адвокат менен Сопунун» айтышындай» – советтик жаңы турмушка ылайыкташкан үгүтчүл маанайдагы жана «Чыйырчык менен таранчынын айтышындай» тамсилдүү айтыштан турат.

Экинчи томдун экинчи бөлүмүнө Токтогул, Калык, Алымкул, Осмонкул, Сарыкунан, Шаршен, Токтоналы, Ысмайыл, Токтосун, Эстебестердин совет мезгилиндеги тамашалуу алым сабак, жайынча айтыштары киргизилген. Китептин 20000 тираж менен чыгышы да элге канчалык керектүү китеп экендигинен кабар берет. Албетте, «Айтыштар» эки томдугу андагы эпкиндүү, күжүлдөп иштеген өздүк көркөм чыгармачылык топтору үчүн жана ырчылар поэзиясынын, анын ичинде айтыш өнөрүнүн жанданышына абдан зор көмөгүн тийгизген.

1973-жылы «Илим» басмасынан чыккан «Кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын тарыхынын очерки» оозеки чыгармачылыктын бүт жанрын камтыган кыргыз фольклористеринин көзгө көрүнүктүү эмгеги катары айрыкча филология жаатындагы окумуштуулар, мугалимдер, студенттер үчүн узак жылдар бою колдон түшпөгөн баалуу китеп болуп келди. Аталган очерктин «Кошоктор» жана «Көрүшүү» бөлүмдөрү А. Токомбаева тарабынан жазылган.

Окумуштуу дал ушул 1970-жылдары үзүрлүү эмгектенген. 1975-жылы фольклорист окумуштуу Б. Кебекова менен бирдикте «Кыргыз эл жомокторун» түзгөн. Жөө жомоктун айрым үлгүлөрү 30-жылдардан тарта газета-журналдарда, кийинчерээк антологиялык жыйнактарда, кыргыз адабиятынын хрестоматияларында жарыяланып келген. Жомоктор өзүнчө жыйнак болуп эң биринчиси 1957-жылы чыккан. Толукталып экинчи жолу 1970-жылы жарык көргөн.

Бул жолку чыккан (1975) жыйнакка Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусунда сакталып турган жомоктордун тандалган үлгүлөрү киргизилген. «Бул жомоктор бир нече жылдар бою Кыргызстандын бардык булуң-бурчтарынан, ар кандай адамдардан жыйналган, жомокчулардын айтуу манералары бирдей эмес, кээ бир жомоктор бири-бирине мазмун жагынан окшош, ошондуктан элдик өзгөчөлүктөрдү сактоо максатында аларды кандай айтылса ошондой бойдон калтырдык. Жыйнактагы архаикалык жана диалектологиялык сөздөргө, ошондой эле жомоктор кимден, кайсыл жерден, качан жазылып алынгандыгы жөнүндө түшүнүктөр тиркелди» – деп жазышкан түзүүчүлөр, бул жыйнак туурасындагы маалыматтамасында. Жыйнак беш бөлүктөн турат:

Кереметтүү жомоктор.

Буга акылдуу адамдардын фантазиясынан, бирок негизги турмуштук жагдай, көрүнүнүштөрдөн алынган укмуштуу, кереметтүү жомоктор топтолгон.

Айбанаттар жөнүндө жомоктор.

Буга жалаң канаттуу куштар, түрлүү айбанаттар, жан-жаныбарлар туурасындагы жомоктор киргизилген.

Турмуштук жомоктор.

Буга жашоо-тиричиликте боло келген не бир акылдуу, көрөгөч, ойчул, айлакер, өнөрлүү, «караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан»-чечен, мүнүшкөр, сынчы, саяпкер (булардын арасында Көсөө, Жээренче чечен, Акыл Карачач, Асан Кайгы бар) адамдар туурасындагы жомоктор иргелген.

Анекдоттор.

Буга жалаң Апендинин күлкүлүү окуялары топтолгон.

Легендалар.

Буга Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Карагул ботом ж. б. жөнүндөгү, о. э. Ысык-Көл, Чиркей, Чабалекей, Жылан боюнча айтылган уламыштар кирген. Буга чейинки чыккан «Кыргыз эл жомокторунан» айырмаланып, мында элдик ар кыл жомоктор кеңири берилген, ошону менен бирге «Анекдоттор» кошо киргизилген. Китеп 55000 тираж менен чыккан.

«Кыргыз эл жомоктору» 1985-жылы А. Токомбаева тарабынан түзүлүп, кайрадан басылат. Мында жомоктордун баштатадан бөлүнүп келген негизги үч түрү гана камтылган:

Айбанаттар жөнүндөгү жомоктор.

Кереметтүү жомоктор.

Турмуштук жомоктор.

Ушул жолку чыгарылышынын айырмасы мында: биринчиден, мындагы материалдар жалаң Академиянын Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусунан алынып, мурунку чыгышындагы айрым материалдар кирбей, жаңы материалдар менен кыйла жаңыланган. Алсак, «Айбанаттар жөнүндөгү жомоктор» мурунку басылышында он үч болсо, мында он сегиз, «Кереметтүү жомоктор» башта отуз беш болсо, мында жыйырма жети. «Турмуштук жомоктор» отуз бир болсо, бул жолкусунда кырк жети.

Экинчиден, мурунку басылышында «Кереметтүү жомоктордун» катарына кирген «Зар менен Мээр», «Акылман вазир», «Жаман» деген жомоктордо кереметтүү көрүнүштөрдөн турмуштук жагдайлар басымдуулук кылгандыктан бул жолку чыгышында «Турмуштук жомокторго» киргизилген.

Үчүнчүдөн, баштакы басылышында кездешкен «Анекдоттор» менен «Легендалар» мында жок. Ошондой эле мында «Кыргыз эл жомокторунун» жазылыш, жыйналыш, жарыяланыш тарыхы туурасында сөз болот. Жомоктор, алардын бөлүктөрү жөнүндө мындайча кыскача түшүнүк берилет. Алгачкы убактарда айбанаттар жомогу адамдардын айбандар жөнүндөгү түшүнүгүн гана берсе, бара-бара тамсилдик мааниге өтүп кеткен. Түлкү митайымдын, карышкыр ачкөздүн, арстан баатырлыктын символу болгон.

Байыркы адамдар жаратылыштын ар кандай закондорун билишпегендиктен, аны өздөрүнө багынтып алууга кудурети жетишпегендиктен, кандайдыр бир купуя (жашыруун) күч бар деп ишенишкен. Ошондой болсо да жаратылыштын сырдуу күчтөрүн жеңип алууну ойлошуп, ошол убакта фантазиялык мүнөздө болгон (азыр иш жүзүнө ашырылган) асманда учуу, көлдө чөкпөө өңдүү нерселер жөнүндө жомоктор чыгарышкан. Эл эрдигин, калк даанышмандыгынын өлбөс-өчпөс элестери, эч качан маанисин жоготпогон көркөм типтери түбөлүккө сакталууда.

Кыргыз жомокторунун чоң тобун турмуштук жомоктор түзөт. Анда кереметтүү окуялар, каармандар кеңири орун албайт, турмушта боло турган окуялар гана көркөм сүрөттөлөт. Демек, анын каармандары турмуштун шарданындагы кезиккен акылдуу аялдар, же жетим, же кедей бала, же дыйкан ж. б. болот.

1987-жылы «Илим» басмасынан А. Токомбаеванын «Жергеталдык кыргыздардын эл оозеки чыгармалары» аттуу эмгеги чыккан. Китептин баалуулуктары «Баш сөзүндө» көрсөтүлгөн. Жергеталдык кыргыздардын эл оозеки чыгармаларын жыйноо иши 50-жылдардан тарта колго алынган. Ал жактан топтолгон материалдардын негизинде жазылган макалалар, китептер окумуштуулар Ж. Мукамбаев, М. Мамыров, К. Иманалиев тарабынан ар жылдары жарыяланып келген.

Жергеталдык кыргыздардын кыйла кызыктуу, ары жагымдуулугу менен адамды өзүнө тарткан махабат ырлары көрүнүктүү тилчи, окумуштуу Ж. Мукамбаев жана А.Токомбаеванын биргелешип түзүүсү менен өзүнчө жыйнакталып, «Ашыктык ырлары» деген ат менен «Кыргызстан» басмасынан 1988-жылы жарыкка чыгат.

1983-жылы «Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун кызматкерлери Ж. Төлөев, Э. Абдылдаев, Б. Сабыров, А. Токомбаева, А. Макмануров, Р. Мээрканова экспедиция менен Жергеталдык кыргыздарга барышып, олжолуу кайтышкан. Бул жыйнакка ошондо жыйналган бай материалдар топтоштурулган:

Ашыглык (*сүйүчү ырлары*)

Ар түрдүү ырлар

Айтыштар

Өлөңдөр

Балдар ырлары

Санаттар

Кошоктор

Көрүшүү

Арман

Макалдар, лакаптар

Табышмактар

Элдик поэма (*«Ак Саткын менен Кулмырза»*)

Легендалар

Жомоктор

Тактап айтканда, бул жыйнакка Жергеталдык кыргыздардын дээрлик фольклордук чыгармалары киргизилген. Китеп ушунусу менен айрыкча баалуу.

А. Токомбаеванын дагы бир орчундуу эмгеги – «Каюм Мифтаков» аттуу (1991) көлөмдүү илимий-популярдык очерки. Каюм Мифтаков 1892-жылы Уфа губерниясынын Златаус уездиндеги, азыркы Башкырстандын Салават районундагы Насибаш айылында туулуп, 1948-жылы кыргыз жергесинде көз жумган. Бул татар улутундагы сабаттуу – асыл адам кыргыздын оозеки чыгармаларын жыйноо, классификациялоо ишинде эбегейсиз зор кызмат өтөгөн. Ал өзү сыртынан угуп жүрүп атайы кездешкен адамдардан фольклорго жаткан ар кыл жанрдагы эң баалуу чыгармаларды мүмкүнчүлүгүнүн жетишинче жа-

зып калганга үлгүргөн. Анын мындай артыкчылыгы бала күнүнөн тарта кадыресе адат катары калыптанган. Ошол себептен ал кайсыл жерде, кайсыл элде жүрсө да, алардын элдик баалуу мурастарын чогултуп, жыйнай жүргөн. Каюм Мифтаков кичинесинде татар эл ырларын, кийин азга жашап калып казак оозеки чыгармаларын да кеңири өздөштүрөт. Бирок, кыргыз эл оозеки чыгармаларын жыйноо үчүн бүт өмүрүн зарптаган десек болот. Эмне себептен К. Мифтаковдун өмүрү, чыгармачылык таржымалына кайрылып калгандыгын окумуштуу берегиче маалыматтайт: «Жыйноочу катары Мифтаков кыргыз элинин оозеки чыгармаларынан кандай жанр менен түрлөрдү чогулткан» деген суроону койсок, фольклористердин болгон жообу «Сагымбайдан «Манас» эпосун жазып алууну баштаган, Тянь-Шань менен Талас, Түштүк өрөөнүнөн оозеки чыгармалардын көп түрлөрүн чогулткан – деген жалпыланган жоопторду беришкен. Бул бир жагы, экинчи жагынан Мифтаковдун жыйнаган чыгармалары жанры, же түрү жагынан, болбосо тематикасы, же мазмуну жагынан болсун аябай бай болгондугуна карабастан, ал материалдар бир системага келтирилип, такталып, өзүнчө жыйнак болуп чыккан эмес. Бул өкүнүчтүү. Анын жыйган материалдары Академиянын Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондунда гана сакталып турат. Оозеки чыгармачылык боюнча жазылган окуу китептеринде кеңири пайдаланылган. Ушуну эске алып, Мифтаковдун өмүр баянына, чыгармачылык иш-аракетине, жыйнаган чыгармаларынын жанры менен түрүнө атайы кайрылып, ар бирине өзүнчө токтолууну туура таптык».

Андыктан Каюм Мифтаков туурасында билбеген, анын ар кыл жанрдагы бай материалдарын пайдаланбаган кыргыз фольклористин табуу кыйын.

Бул илимий очеркте окумуштуу А. Токомбаева Мифтаковдун атайы мектептерди ачып, жаштарды илим-билимге, мугалимдикке үйрөткөн туңгуч педагогдук жана алгачкы сабаттуу фольклор жыйноочулук үзүрлүү эмгегин, талыкпаган ишкер, асыл адамдык сапатын толугураак түрдө ачып берген. Китепти окуган адам жеке эле К. Мифтаков боюнча эмес, ошол учурдагы алгачкы окумуштуулар, акын-жазуучулар, фольклор жыйноочулар жана бир катар эл ша-

йырлары, алардын чыгармачылыгы туурасындагы көптөгөн маалыматтар менен тааныша алышат.

Ошентип, Анар Токомбаеванын олуттуу окумуштуулук жүзү элдик оозеки чыгармаларды кылдат иретке келтирип жыйнап, жарыялоо ишинде көрүнгөн. Анан калса өмүрүнүн көбү Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндө өткөн. Айрыкча, 1980-85-жылдары «Алтын фондудагы» ондогон фольклор жыйноочулар көп жылдар бою топтолгон баалуу, бай материалдарды стандарттуу системага келтирүү иши дал А. Токомбаеванын түздөн-түз жетекчилиги менен (бул жылдары ал ушу секторду башкарган) эң сонун жүзөгө ашкан. Мындай жооптуу ишти аткарууда ал Ленинград университетинин китепканасынын кол жазмалар фондусунун, айрыкча Прибалтикалыклардын үлгүсүн пайдаланган.

Ал эми А. Токомбаева тарабынан (кээде авторлош болуп) жыйналып, комментарияланып, түзүлгөн «Кыргыз эл ырлары», «Айтыштар», «Кыргыз эл жомоктору», «Жергеталдык кыргыздардын эл оозеки чыгармалары» өңдүү баалуу жыйнактары адабиятчы, фольклорист, тилчи, педагог, тарыхчы, этнограф окумуштуулар, филология жаатындагы студенттер, окутуучулар, жалпы эле эл үчүн абдан баалуу эмгектер катары ар убакта ак кызматын өтөй бөрмөкчи.

АДАБИЯТТАР

¹ Кыргыз элинин сүйүү ырлары: Түзгөн А. Токомбаева. -Ф., Кыргызстан, 1974. 8-б.

² Айтыштар II томдук. Түзгөн А. Токомбаева. Баш сөз -Ф., 1972, 8-б.

³ Кыргыз эл жомоктору. Түзгөндөр Б. Кебекова, А. Токомбаева. -Ф., 1975. 3-б.

⁴ Кыргыз эл жомоктору. Түзгөн А. Токомбаева. - Ф., 1985. 8-10-б.

⁵ *Токомбаева А.* Каюм Мифтаков Илимий-популярдуу очерк. - Ф.: Илим, 1991. 9-б.

СУВАНБЕКОВ ЖҮРСҮН (1930–1974)

Адабиятчы жана фольклорист Жүрсүн Суванбеков 1930-жылы Ысык-Көл областынын Ак-Суу районуна караштуу Сары Камыш кыштагында туулуп, 1974-жылы Бишкекте көз жумган. 1952-жылы КМУнун филология факультетин бүтүрүп, аспирантурага калып, филология илимдеринин кандидаты, 1974-жылы «Кыргыз элинин баатырдык эпостору» деген темада докторлук диссертациясын коргогон.

Ж. Суванбеков 1955-жылдан өмүрүнүн соңуна чейин фольклорист окумуштуу катары КМУнун кыргыз филологиясы факультетинде окутуучу болуп эмгектенген. Анын алгачкы эмгеги «Колхоздук тема кыргыз совет адабиятында» (1958). Мында, автор А. Токомбаев, А. Осмонов, А. Токтомушев, Т. Абдымомунов, К. Жантөшев, Т. Үмөталиевдин 1945-1956-жылдар аралыгындагы колхоз темасында жазылган ырлары, пьеса, прозалык чыгармаларын талдоого алат жана окумуштуунун ал максаты жакшы эле жүзөгө ашкан.

Ж. Суванбеков 1964-жылы белгилүү жазуучу, драматург К. Жантөшевдин өмүрү, чыгармачылыгын кеңири чагылдырган «Касымалы Жантөшев» аттуу адабий очеркин жазат. Бул, жазуучунун бүткүл чыгармачылык жолун камтыган баалуу эмгек. Ж. Суванбеков К. Жантөшевдин 20-жылдардын ичиндеги «Койчулар», «Биз комсомол», «Карачач», «Алым менен Мария» өңдүү бир катар пьесалары, «комедиясы» («Дардаш») анын драматург катары аздыр-көптүр элге тааныткан алгачкы кадамы экендигин, ал эми 1934-жылы жазылган «Эки жаш» повести жазуучунун прозадагы туңгуч репетициясы болгондугун туура белгилеген.

Адабиятчы К. Жантөшевдин драмаларынын ичинде согуш мезгилинде (1943) жазылган «Курманбекке» кеңирирээк токтолуп, К. Акиев айткан элдик эпостун драматургдун чеберчилигине баш ийип кандайча драмалык күчтүү композицияга ээ болгондугун, андагы драмалык образдардын, ар кыл мерчеми, көрүнүш деталдардын билгичтик менен ачылып берилгендигин кең-кесири чечмелейт. Албетте, эпос менен драмалык чыгарманын тили, баяндоо ыкмасы, мүмкүнчүлүгү эки башка. Ал эми, ар нерсенин көзүн таба билүү да ошол чыгармачыл адамдын жөндөмдүүлүгүнө, өздүк чеберчилигине жатат. Сахнанын өзгөчөлүгүн эске алуу менен драматург эпостогу бардык деталдарды, ситуацияларды, эпизоддорду каттай бербестен, андагы орчундуу моменттерди, чыгарманын негизги идеялык багытын ача турган урунттууларын алат. Курманбектин балалык чагы, баатырдын душмандар тарабынан өлтүрүлүшү, Айганыштын өзүн өзү өлтүрүшү ж. б. эпоско мүнөздүү салттуу көрүнүштөр кыскартылган. Мындай иштөө эпостун идеялык негизин бүдөмүктөтпөстөн, тескерисинче тактыкка, окуяларынын жыйынтыктуу болушуна алып келген (3, 18–19-б.б.).

Драмадагы образдар системасы дагы ойдогудай чыккан. Курманбектин образы пьесада төрт тарабы төп келип ачылган. Драматург элдик баатыр Курманбек аркылуу өз элинин боштондугу, көз карандысыздыгы үчүн ички, сырткы душмандарга каршы күрөшкөн чыныгы элдик баатырдын образын реалдуу түрдө чеберчилик менен берүүгө жетишкен. Айганыштагы кыргыз аялдарынан мүнөздүү эң сонун сапаттар элибиздин аялдарга болгон мамилесинен, үмүт-тилегинен келип чыккан сапаттар. Пьесадагы элдик баатырдын карама-каршысында турган терс образдары да так, ар кандай бөтөнчөлүктөрү менен эсте каларлык түрдө иштелип чыккан» (3, 23-24-беттер). Адабиятчы пьесанын ийгилик, кемчиликтерин бирдей белгилейт: «Пьесаны бийик көтөрүп турган касиеттердин бири анын тилинде. Ар бир персонаж өзүнө ылайыктуу, чыгармадагы өзүнүн алып турган ордуна, касиетине жараша сүйлөйт. Пьесада кыргыз элинин акыл-насаат, макал-лакаптары, учкул сөздөрү (афоризм) кеңири пайдаланылган. Пьеса айрым

кемчиликтерден да куру эмес. Баатырдын душмандарга, баскынчыларга каршы күрөшүндө көпчүлүк массанын ролу жокко эсе. Ошондой болсо да бул пьеса ата-мекенди сүйүүгө, керек болсо кашык канды аябоого, досту кадырлап, элдин душмандарын жек көрүүгө тарбиялоодо белгилүү роль ойнойт. Кыргыз элинин баатырдык «Курманбек» эпосунун мотивинде тарыхый окуядан алынып жазылган. К. Жантөшевдин бул пьесасы драматургдун согуш мезгилинде жазылган чыгармаларынын ичинде гана эмес, жалпы эле ошол учурдагы кыргыз драматургиясынын чокусунда турат» (3, 17-27-беттер). Чынында эле «Курманбек» К. Жантөшевдин таланттуу драматургдук жүзүн көрсөткөн, ошол эле учурда кыргыз драматургиясында орду чоң олуттуу чыгармаларыбыздын бири катары адабиятыбыздын тарыхында калды.

Бирок Жантөшевди Жантөшев кылып жалпы элге даңазасын чыгарган, жазуучу өзү көп жылдык тажрыйба, байкоолорун, бар күчүн, эмгегин жумшап жазган чыгармасы – «Каныбек». Ошол себептүү адабиятчы дагы бул чыгармага кең-кесири токтолгон. Адабиятчы ириде романдын кандай чыгармага жатаарын жана жазуучунун алдына койгон максатын ачып алат: «Каныбек» социалдык-тарыхый роман. Каармандарынын ичине көрүнүктүү тарыхый адамдарды көрбөйбүз. Ошондой болсо да автор айрыкча илимий тактык аркылуу революциядан көп мурдагы кыргыз турмушун, граждандык согуш, совет бийлигинин тоо айлындагы жеңиши өңдүү терең маанилүү тарыхый окуяларды, кыргыз турмушунун бүтүндөй бир доорун реалисттик боёктор менен сүрөттөйт» (3, 36-37-б.б.).

Ж. Суванбеков «Каныбек» туурасында айтылган адабиятчы, сынчылардын бул романды «жомок» катары көрсөтүүгө, болбосо ири ийгиликтерин байкамаксанга салышып, жалаң кемчиликтерин чукуп чыккан көз караштары менен келишпей, адилеттүү сынчы, адабиятчы катары чыгарманы мүмкүн болушунча калыс талдоого аракет кылат: «Роман чыныгы элдик чыгарма. Биз андан доордун үнүн, элдин күрөшүн, тилегин, үмүтүн көрөбүз. Тарыхты жасоочу, алга жылдыруучу көпчүлүк масса экендигин далилдөөгө аракеттенет. Жазуучу эл турмушунун сырткы жа-

гын гана көрсөтпөстөн, көчмөн турмуштун спецификалык өзгөчөлүктөрүн, элдин улуттук-салтын, үрп-адатын билгичтик менен сүрөттөйт. Байыркы адамдардын жаратылыш алдында алсыз мезгилинде чыккан ырым-жырымдар, ар кыл тескери салттарды бай-манаптар эмгекчилердин үстүнөн болгон өз бийликтерин чыңдоо максатында кандайча пайдаланып жаткандыгын ашкерелейт. Романга мүнөздүү дагы бир нерсе, улуттук колоритти берет. Жазуучунун ири ийгилиги ошол каада-салттарды туура берүү менен катар эле уйгур, өзбек, казактардын да улуттук жакшы салттарын козгоп кеткендигинде турат» (3, 84- 87-беттер).

Адабиятчы жазуучунун революцияга чейинки мезгилдеги кыргыз, уйгур, өзбек, казак кыздарынын эркисизден калыңга, малга сатылып, өзү каалаганына жете алышпаган оор тагдырларын чебер сүрөттөп бергенине, негизги каарман Каныбектин, анын тилектеш досторунун образдарын, кулк-мүнөздөрүн да бир топ мыкты чагылдырганын, жазуучунун таланттуу пейзажист экендигин, романдагы дагы башка ар моменттериндеги чеберчилигин белгилөө менен бирге анын негизги кемчиликтерин да жаап-жашырбайт: «Айрым учурларда К. Жантөшев кыргыз жеринин сулуулугун, асман мелжиген аскасын, өзүнөн өзү күңгүрөнүп сүйлөнүп турган кокту-колотун, билиарддын тактасы сыяктанган жашыл тегиздиктин кайталангыс кооз картинасын өчпөс кылып кагаз бетине түшүрөт. Мындай таланттуулук менен тартылган жаратылыштын бай картиналары туулуп өскөн жерин кокту-колотуна чейин жакшы билген, өз крайын жан дили менен сүйгөн бышык жазуучунун гана колунан келиши мүмкүн. Ушундай ийгиликтер менен катар айрым мүчүлүштүктөр кездешет. Сүргүнгө чейинки Каныбек акылман, чечен, акын, композитор кесипке ээ. Бул өңдүү жасалмалуулук, образдын реалдуулугуна шек туугуза турган кемчиликтер кийинки китепте жокко эсе. Экиичиден, романда композициялык чачкындуулук бар. Окуянын даярдалышына, же чечилишине эч кандай роль ойной албай турган айрым главалар күч менен киргизилген сыяктанат. Үчүнчүдөн, негизги кемчиликтердин бири айрым тарыхый чындыкты ачып бере албагандыгында. Мындан сырткары айрым главала-

рында көп сөздүүлүк, макал-лакаптарды орунсуз колдонуу, же окуяларды ыксыз созуп жиберүү өңдүү кемчиликтер бар» (1, 97-100-б.).

Адабиятчынын соңку тыянагы да реалдуу: «К. Жантөшевди таланттуу прозаик катары тааныткан ушул роман. Бул роман кыргыз совет адабиятынын тарыхында баалуу чыгарма катары кала бермекчи. Муну менен биз классикалык чыгарма деген пикирди таңуулабайбыз. Романда көп кемчиликтер бар. Бирок бул кемчиликтер чыгарманын ири ийгиликтерин көргөзбөй сала албайт. Тескерисинче, жакшы жактары басымдуулук кылгандыктан мүчүлүштөрү көп учурда сезилбей да кетет. Негизинен чыгарма таланттуулук менен жазылган. Эки доордо ичине алгандыктан, ошол доордо жашашкан сандаган персонаждардын турмушун жана тагдыры, алардын ар кандай мүнөздөрүн ар башка боёктор менен тартат. Роман ар түрдүү жана бай, көркөм каражат менен толтурулган» (3,35-100-беттер).

Чыгарманын ушундай тагдыр күтүп калышынын чынында эле ошол мезгилде объективдүү да, субъективдүү да негизги себептери, натыйжалары болгон. Муну адабиятчы өзү туура байкаган: «К. Жантөшев үчүн роман жазуу иши оңойго турган жок. Адабият таануу илимине байланыштуу эмгектерде айтылып жүргөндөй, жазма гана түгүл, реалисттик прозанын традициясы болбогон кыргыз адабияты үчүн таптакыр жаңы болгон роман жанрын өздөштүрүү бир катар татаал процесс менен жүрдү. Схематизм, окуянын чордонун ачык бере албоо, турмуштагы урунттуу, чечүүчү нерселерди да таба албай майда-чүйдөсүнө чейин каттай берүү (натурализм), каармандардын ички дүйнөсүн ар кандай татаал жактары менен ачып бере албай үстүртөн сүрөттөө, композициялык чачкындуулук сыяктуу кемчиликтер ошол учурдагы проза үчүн абдан мүнөздүү болгон. Бул өңдүү мүчүлүштүктөрдөн К. Жантөшев да куру эмес эле» (3, 33-б.).

Кыскасы, Ж. Суванбеков «Каныбек» романын ийнежибине чейин жиктеп, нукура көркөм чыгарма катары татыктуу ордун белгилеп, бир катар мүчүлүштүктөрдү кетиргенине карабай жазуучунун талантын, чебер сүрөткер катары негизги артыкчылыктарын калыстык менен туура белгилеген.

Адабий очеркте, адабиятчы К. Жантөшевдин аталган чыгармаларынан тышкары «Чолпонбай» очеркинен тарта, улуу Токтогулдун өмүрү, чыгармачылык жолун камтыган «Эл ырчысы» жана «Бир үйдө», «Каныбек», «Биздин эне» деген пьесаларын, «Хан теңирлик чабан» романын, «Жалындуу жаштар» повестин, о. э. «Тилек», «Ашуу ашкан суу» аттуу фантастикалык, илимий фантастикалык повесттерин кең-кесири талдоого алган. Очеркти окуган адам Касымалы Жантөшевдин жалпы эле чыгармачылык өнөр-канасы туурасында кеңири маалымат алып, бардык чыгармалар оң, терс жактары, сапаттары менен далилдүү жазгандыктан, анын канчалык деңгээлдеги көп кырлуу талант болгондугуна анык ынанат. Бул адабий очерк Ж. Суванбековду билимдүү, калыс адабиятчы катары таанытуу менен бирге ушул бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготкон жок.

Ж. Суванбековдун кийинки эмгеги «Кыргыз адабиятындагы атеизм» (1965). Аталган китепти колубузга тийгизе албагандыктан ал туурасында пикир айта албадык.

Ж. Суванбековдун кыргыз фольклористикасында оорду чоң. Буга «Кыргыз элинин баатырдык кенже эпосу» (1963) далил. Китеп чоң-чоң үч бөлүктөн турат. «Кириш бөлүмүндө» кыргыздардын байыркы элдерден экендиги, алардын ар кыл түргө бай оозеки чыгармалары, ал чыгармалардын тармак жайышы, көп кырлуу жанр, түр күтүшү, элдерге тарашы, «Манас» өңдүү эпосу о.э. кенже эпостору, аларды айтуучулардын өз ара жалпылыктары менен катар негизги айырмачылыктары ж. б. маселелер тыянактуу айтылат.

Биринчи главада «Эр Төштүк» эпосунун варианттары, айырмачылыктары жана сюжеттик биримдиги, кыргыз элиндеги үлгүлөрүнөн тышкары Түштүк Сибирде, Казактарда кездешкен варианттары менен салыштырыла иликтелет. Эпостогу ар кыл моменттер, салттуу мотивдер орустун, о. э. тектеш элдердин эпостору менен салыштырыла тарыхый типологиялык метод менен илимий аспекте талданат. Окумуштуу «Эр Төштүк» туурасындагы элдик материалдарды кеңири салыштырып келип баатырдык эпостун деңгээлине чыгара айткан С. Каралаев экендигин адилеттүүлүк менен белгилейт.

Экинчи главада «эпостун идеясы жана образдар системасы» андагы айрым моменттер, «Манас» эпосу, о. э. тектеш элдердин, алсак, азербайжан элинин «Көр оглу», өзбек элинин «Алпамыш» жана «Курманбек» «Жаныш, Байыш», «Эр Табылды», «Эл Солтоной» о. э Алтай, Тува сыяктуу түрк тилдүү калктардын эпосторундагы окшоштуктар менен бирге каралат.

Корутундулап айтканда, «Эр Төштүк» эпосу кыргыз эпосторунун ичинен байыркы эң эски эпостордон болуп гана эсептелбестен, элдин байыртадан күткөн үмүтү, тилеги, күрөшү, айлана-чөйрөгө болгон түшүнүгү бирдиктүү түрдө чагылдырылган көрүнүктүү кенже эпостордун бири болуп саналат. «Манас» эпосу менен байланыштырууга жасаган аракетинен улам кирип кеткен айрым главаларды эске албаганда эпос композициялык бирдиги жагынан тыкан жана чың. Бири себепти көрсөтсө, экинчиси натыйжаны берген главалар орду-орду менен жайгаштырылган (2, 144-6.).

Үчүнчү глава «эпостун көркөмдүк бөтөнчөлүгү» делип, б. а. мында айтуучунун (С. Каралаев) баяндоо, диалог, монолог куруу ыкмасы, троптун түрлөрүн ж. б. ык, түркүмдөрдү колдонуп айта, аткара билүү чеберчилиги, эпостун музыкалуу, ыргактуулугу, көркөмдүүлүгү, аталган эпостон кордоо, коштошуу, узатуу, арман, керээз ж. б. кездешиши өңдүү бир топ проблемалар мисалдары менен ачылып берилген. «Эр Төштүктүн» онго жакын вариантынын ичинен (алардын баатырдык эпос формасына өсүп жеткен төрт варианты кыргыз элинде, калган жомок түрүндөгү варианттары тектеш элдерде) системалуу толук варианты С. Каралаевдики экендиги далилденген.

Ж. Суванбековдун мындан кийинки барандуу эмгеги «Кыргыз элинин баатырдык эпостору» (1970). Мында, кыргыздын «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Жаныш, Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза», «Эр Солтоной» сыяктуу эпикалык чыгармаларынын варианттары, алардагы баатырдык салт, тематика, мотивдердин берилиши, башка элдердин (айрыкча түрк тилдүү) эпостору менен болгон окшоштук, өзгөчөлүктөрү, жалпы эле алака катышы, аталган эпостордун поэтикалык тили ж.

б. маселелер илимий-теориялык аспекте атайы кең-кесири талданат. Ошондой эле «манасчылар» менен кенже эпосту, дегеле эпосту айтуучулардын бири бирине үндөшкөн, айрым учурларда бөтөнчөлөнгөн өзгөчөлүктөрүн мыкты иликтеген. Бул эмгектер сөзсүз кыргыз фольклористикасынын эпос таануу жаатындагы жогорку деңгээлдеги көзгө көрүнүктүү иликтөөлөрүнүн катарына кирет.

Кыскасы, Жүрсүн Суванбеков аз жазса да саз жазган, ар нерсеге калыс ой жүгүртүп, жетик талдай алган мыкты адабиятчы, фольклорист окумуштуу катары өзүнүн татыктуу ордун ээлемекчи.

АДАБИЯТТАР

¹ *Суванбеков Ж.* Колхоздук тема кыргыз совет адабиятында. – Ф., 1958.

² *Суванбеков Ж.* Кыргыз элинин баатырдык кенже эпосу. – Ф., 1963.

³ *Суванбеков Ж.* Касымалы Жантөшев. – Ф., 1964

⁴ *Суванбеков Ж.* Кыргыз элинин баатырдык эпостору. – Ф., 1974.

КЫДЫРБАЕВА РАИСА ЗАИТОВНА
(1930)

Азыркы кыргыз фольклортаануу илиминин беделдүү илимпоздорунун бири Кыргыз Илимдер Академиясынын корреспондент-мүчөсү (1989), Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты Кыдырбаева Раиса Заитовна 1930-жылы Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. 1952-жылы КМУнун филология факультетинин орусча бөлүмүн бүтүргөн соң Москвадага А. М. Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунун (ИМЛИ) аспирантурасына кирет. Бул жылдар ичи өркөнү өскөн дүйнөлүк маданияттын өрнөгүн мурастаган илим очогунан Союзга эле эмес, дүйнө адабият чөйрөсүнө таанымал устаттардан таалим алуу бактысына туш болгон. 1956-жылы аспирантураны аяктоо менен бирге эле «Алыкул Осмоновдун лирикасы» деген темада илимий ишин коргоп, филология илимдеринин кандидаты даражасын алат. Эмгек монография түрүндө 1957-жылы Кыргыз ИАнын басмасынан чыккан.

Илимий мүнөздө иликтенип жаткан предметтин адепки башаттарына үңүлүү, демек, генезисин аныктоо далалаты, анын көркөм идеясын тарыхый фон аркылуу чечмелөө ыкмасы окумуштуунун ушул алгачкы ишинен эле байкалат. Алыкулдун поэмаларын талдоодогу мындай ретроспективалуу пассаж автордун бир гана акын жашап жаткан мезгилмейкиндик алкагына чектелбестен, анын акындык генийин азыктандырган улуттун улуу көркөм сөз жана тарыхый казынасынан кабардар экендигинин күбөсү. Бул көрөңгө даярдыкты кечээки аспирант, кенже илимий кызматкердин удаалаш жарык көргөн эки чакан илимий монографиясы

тастыктайт: «Саринжи Бөкөй» эпосунун идеялык-көркөм-дүк өзгөчөлүгү» (1959), «Жаңыл Мырза» эпосундагы элдик поэтикалык салттуулук» (1960) орус тилдеринде). Сталиндин тымызын тегирменинин барасы эми токтогону менен социалисттик өжөр идеологиянын али күчүндө кезинде эл оозеки көркөм сөз казынасынын «Манас» эпопеясы баш болгон чоң-кичине формалары реакциячыл, феодалчыл, улутчул, динчил ж. б. толгон жалаадан жаңы гана арылган (1952, 1954-ж.ж.)¹ али опурталдуу саясий жана маданий кырдаалда элдик эпостордун поэтикасын (ошол кездеги туруктуу теориялык «идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүк» деп аталган багыттын астында) талдоонун өзү да белгилүү деңгээлде батылдык болгон. Көпчүлүк учурда илимдин объективдүү жолуна чыга албай, чыгармачылык чектелген кырдаалдарда, акыл эс, ой чабыт эркиндиги жүрөксүгөн идеофобияга айланып кеткени да ачуу чындык эмеспи. Дегеле, советтик идеологиянын «камчысын чапкан» доордун аркыл илимий продукцияларында ыгы келген-келбеген жерден деле Марксты, Ленинди цитаталоо, көркөм тексттердеги идеяларды ошол алкакка шыкоо, ага сыйбаган учурда кесе четке кагуу мүнөздүү болгон.

«Саринжи Бөкөй» менен «Жаңыл Мырзаны» анализдөөдө автор учурдун саясатына чаташтырбастан алардын сюжеттик өзөгүндөгү, образдар системасындагы идеясын сүрөттөлгөн гана доордун чегинде илимий стилге ылайык жалпы маданият эталонунда кароого умтулган. Кыдырбаеванын фольклор таануудагы алгачкы изилдөөлөрүнүн артыкчылыгы удаалаш жылдарда жарыкка чыккан. С. Байходжоевдин макаласына С. Закировдун монографиялык изилдөөлөрүнүн ичиндеги айрым көз караш жыйынтыктарына салыштыруудан сезилет. Эгерде С. Байходжоев «Курманбек» эпосуна жазылган баш сөзүндө М. Мусулманкуловдун вариантын «реалдуу турмуштун маңызын ачууга татыксыз мифологиялык, фантастикалык учурларда өтө басымдуу орун берет»² деп кине койсо, Р. З. Кыдырбаева: «Даже мифологические элементы в эпосе мы можем отнести к реальному освещению действительности. И к вопросу о реализме в эпосе мы должны подходить исторически. Ведь

отношение народа к мифическим образом в момент создания произведения, в момент его зарождения было реальным подходом к действительности»³ деген байкоолорун айткан. С. Байходжоев сыяктуу эле эл чыгармачылыгынын тарыхыйлуулугун эске албастан, алардын мифтик сакралдуулугун тануу С. Закировдун изилдөөлөрүндө, бөтөнчө «Кожожаш» эпосун талдоодо арбын учурайт. Ал эми Кыдырбаева изилдөө предметине объективдүү баа берүү, алардын мазмунунда социалисттик реализмдин талаптарына туура келбеген идеялардын кездешүүсүн өткөндүн иши, тарыхтын фактысы экендигин далилдөө менен курулай жалаадан, ыксыз күнөө коюудан оолак болгон. Алсак, учурдун процессинде феодалдык, улутчул, динчил делинип жерилген Сагымбай жомокчунун чыгармачылыгына кайрылганда, Кыдырбаева төмөнкүдөй өз көз карашын айткан: «...идея магаметанства, как мы отмечали выше не всегда полностью затушевывают народную трактовку образов эпоса. Сагымбай Орозбаков и сам до конца не понимал сути пропагандируемой им идеи ислама. Он благодаря своему талантливому исполнению, невольно стал популяризатором ислама».

Эпостогу салттуулук менен жекече чыгармачылыктын бөтөнчөлүгүн сюжеттин жана поэтикалык элементтердин материалында иликтөөгө алган бул монография Кыдырбаеванын «Манас» эпосу боюнча изденүүлөрүнүн алгачкы жыйынтыгы болгон. Арийне, ушул адепки ишинен эле бүгүнкү күнгө чейинки манастануучу тарабынан чечмеленип келе жаткан теориялык маселелердин козголуу башаттары көрүнөт. Буга «манасчылардын типтери аймактык бөлүштүрүү», «айтуучулуктун феномени» «эпостогу куран мотивдери», «кайгы-муң поэзиясы», «адамзаттык касиеттеги дуалисттик башталыштар» деген чоң темалардын сөлөкөтү байкалуу менен бирге теориялык масштабы жана мазмуну боюнча өтө маанилүү «Манас» эпосунун тарыхый поэтикасын талдап үйрөнүүнүн баштапкы этабынын жаралышы десе да болот. Изилдөөчү «Манаска» багытталган кийинки орчундуу эмгектеринде эпостун жаралуу тарыхындагы стержендүү элемент, анын генезисиндеги типтүүлүктүн түртүлгүч жана таяныч күчү дал ушул тарыхый поэтикасында

катылып жаткандыгын тастыктап чыгат. Бул – эпостун ыр түзүлүшүндөгү строфалык кош жарыштын (строфический параллелизм), Кыдырбаева «Манастын» ар кыл мезгилдеги ар түрдүү жомокчулардын – варианттарын жана кыргыз якут, алтай, монгол, огуз эпосторунун параллелдерин, эзелки рун-поэзиясын салыштырып иликтөө аркылуу параллелизм – эпостун мотивин жаратуудагы эң көөнө форма экендигин, ал көркөм сөз маданиятынын улуу, типтешүү башатындагы поэтикалык элементтердин структура негиздеги өзөгүн түзүп тургандыгын далилдейт.

Эпостогу салттуулук жана жеке касиеттердин сакталышын, болбой дагы башка маселелеринин башын ачууда ар бир манасчынын вариантын эмпирикалык салыштырып үйрөнүү жолу менен же айрым бир идеялык-тематикалык мотив версиялардын жана сюжеттик катмарларды тактоо багытында гана эмес, андан да терең – сөздүн көркөм шөкөттөлүүсүнүн структуралык бүтүндүгүндө жүргүзүлүү принциби да ушул эмгектен байкалат. Бул принциптин далилдөөсү боюнча: «Сөз формуласынын негизинде эпизоддор биригет, монолог, диалогдор түзүлөт, масштабдуу майдандын окуялары жаралат, тулпарлар, куштар, буюмдар шөкөттөлөт, каармандардын портрети сүрөттөлөт». Демек, бул китеп айтуучулуктагы чеберчилик аркылуу эпостун поэтикасын илимий талдоого алган алгачкы монографиялык эмгек. «Манастын генезисинен» (1980) кийин жарык көргөн «Манасчынын айтуучулук чеберчилиги» (1984) (орус тилдеринде)⁴ деген иликтөөсүндө Кыдырбаева дал ушул формулалык стилдин теориясын тереңдетүү аркылуу Асылбек, Сагымбай, Саякбай өңдүү залкар манасчылардын, Т. Молдо сыяктуу жазгыч манасчылардын чыгармачыл манерасын, сюжет куруу, психологиялык мотивдештирүү, жекече (трактовалоо) мазмундаштыруу ар бир манасчынын өзүнө гана тиешелүү стили, манерасы, ички төкмөчүлүк мыйзамченемдүүлүккө ээ экендигин ачып чыгат манастануу илиминин түптөлүш, калыптаныш тарыхына кеңири ракурстан көз таштасак, эпосту дүйнөлүк маданияттын «аренасына алгач аты чыккан Ч. Валиханов менен В. Радловдон кийинки ири масштабда илимий өңүттөн иликтеп өтүшкөн А. Бернш-

тамды, М. Ауэзовду, В. Жирмунскийди, Б. Юнусалиевди биринчи кезекте анын тарыхыйлуулугу көбүрөөк кызыктырып, окумуштуулук потенциалдарын ошол багытта жумшашкан. Ушу таптагы төбөсү көрүнгөн кыргыз Манас изилдөөчүлөрү Э. Абдылдаев, Р. Сарыпбеков, Т. Абдракунов, да бул темага арбын кайрылышат⁵. Арийне, эпостун элдик оозеки көркөм чыгарма болуп жаралып-түптөлүү тарыхын, мазмуну жана көлөмү боюнча улуттук поэзиянын классикалык үлгүсү таризиндеги бүгүнкү турпагына калыптанып жетилүү процессине байланышкан – байыркы Орхон-Энисей көөнө жазуу эстеликтери жана аймактык жакындыкта, тилдик тектештикте алакалаш элдердин маданият казынасындагы ишенимдүү фактылар таасын аныктамалар менен бекемдөө иши илимий деңгээлде жогоруда эскерилген «Генезис эпоса «Манас» аттуу фундаменталдуу эмгекте ишке ашты. Автор өзүнөн мурда манастануу илимине өчпөс из салып, пайдубалын түптөп кеткен илимпоздордун коом алдына алып чыккан орундуу гипотезаларын негизги тезистерин белгилеп атап өтүү менен «кыргыздын залкар эпосун үйрөнүүнүн жаңы этабы башталганын» белгилейт; «...сейчас манасоведение вплотную подошло к тому «психологическому барьеру, пределении которого должно открыть новую полосу, новую фазу фундаментального осмысления эпоса как историко эстетического феномена». Иликтөөнүн бул жаңы тилкеси кыргыз-алтай, кыргыз-якут, монгол-огуз эпикалык параллелдерин тексттик тарыхый-типологиялык салыштыруунун аркасында уруулардын, генетикалык тамыры бирге экендигин тастыктайт. Автордун аныктоолору көөнө тексттердеги архаикалык мотивдердин жана сюжеттердин төп келүүлөрүн, түпкү тагдыры бирге байыркы элдердин көркөм ойломунун элдик поэзияда окшош-троптор, бирдей метафора, символдор аркылуу чагылышып көрсөтүп берет. Китепте эпостун бүгүнкү монументалдуу деңгээлге өсүп-жетилүүсүнө түрк-монгол элинин эпикалык сюжеттеринин жанашуу процессиндеги поэтикалык жалпылыгы, анын баштапкы мифтен тарыхый көркөм эпопея көлөмүнө чыгуу жолундагы көөнө катмарлар Борбордук Азияны жердеген хакас, якут, тува, алтай, шор, монгол элинин фольк-

лорунун тектүү байланышы өбөлгө түзгөнүн ар бир аталган элдин оозеки көркөм казынасындагы чыгармалардан мисал тартуу менен белгиленет. Фольклортаануучу «Манастын» поэтикасын чыгарманын жеке сюжеттик курамынан эмес, кеңири мейкиндик алкагынан терең мезгилдик өлчөмдөн караган: «Южная, Сибирь, Алтай, Северная Монголия – арена непосредственных контактов различных генеалогических преданий, легенд, раннего эпоса тюрко-монгольских народов» (с. 25). Демек, эпостун поэтикалык генезиси фольклор деп аталган эл чыгармачылыгынын көп тарамдуу, ошол эле учурда синкреттүү казынасында уюп жатканын түшүнгөн иликтөөчү байыркы түрк тилин изилдеп жүргөн ири лингвист-этимологдордун эмгектеринен тартып, тиешелүү археологиялык, этнографиялык, тарыхый, диний, философиялык, мифтик изилдөөлөрдү ырым-жырым, ритуал, каада-салт, баштапкы ишеним туурасында жазылган түптүү булактарды кылдаттык менен өздөштүрүп, аларды «Манастагы» мерчемдүү мотивдерге салыштырууда таң каларлык таамай төп келүүлөрдү таап чыккан. Эпикалык баатырлардын поэтикалык образында зооморфтук эпитеттердин (мисалы, «көк жал», «кабылан» ж. б. колдонулушу тек гана экспрессивдүү көркөм салыштыруу болбостон, байыркы тотемдик ыйык тутуулардын архаикалык-мифтик мотивдер шекилинде чагылышы экендиги кең-кесири анализге алынат. Ошентип, «Манастын» генезисинде качандыр бир кылымдарда тарыхый жолу жалпы элдердин мифтик сакралдуу турмушунан тартып кийинки доорлордогу башынан кечирген реалдуу тагдыры поэтизацияланганы белгилүү болот: «Если якутское олонхо – эпос первобытнообщинного строя, повествующий о подвигах богатырей, их борьбе с богатырями племени злых чудовищ (...) и относится фольклористами к древнейшим формам эпического сказания то алтайский эпос – уже последующий в стадияльном плане за олонго эпос (...) который в основном повествует о межродовой, межплеменной борьбе. «Манас» в стадияльном отношении – органическое продолжение двух предыдущих ступеней эпоса вобравшее в себя многие их элементы, однако уже качественно иная ступень в эволюции тюркомонгольского эпоса...» (с. 94).

Эпостун генетикалык тамырын, талдоодо абалкы ата-бабалардын дүйнө-таанымынан кабардар кылуучу эпиграфика, этнография жана башка археология табылгалары менен катар баа жеткис тарыхый булактардын ачыкчы болгон тил феномени – поэтиканын көөнө көрүнүштөрүнүн салттуулугун сактап жеткирген туруктуу стилистикалык формулалар авторго көптөн көмөк эткен: «Устойчивая стилистическая формула характерная для монгольского, якутского, алтайского и киргизского эпосов, говорит о существовании в них единых протоэпических поэтических форм архаического порядка» (с. 227). Демек, изилдөө иши жалаң гана тарыхый нукта салыштыруу ыкмасы аркылуу жүргүзүлбөстөн, көп тараптуу поэтикалык өңүттөн талдоого алынган тексттердеги этиштик моделдер фразеологиялык түрмөктөр, антитеза-салыштыруулар, мүнөздүү пейзаждык сүрөттөмөлөр сыяктуу ой-чабыттын символдук-метафоралык чагылышы түбөлүктүүлүк, бузулбас формулалуулук эпикалык поэзияда бекем тутунган салттуулук мыйзамынын күчү экендигине басым коюлат. «Память народа в искусстве слова поразительно, и не зря традиционные отношение временем «шаблонные» строки живут такой долгой, постоянной жизнью. Консервация отдельных сюжетных мотивов, поэтических строк – это своего рода иммунитет против забвения, сказитель эпоса лучше всех понимает эту особенность и никогда не позволит себя упустить или изменить до неузнаваемости традиционные места эпического повествования, (с.73) ... Сагымбай велик, когда пропускает через призму своего таланта древний сказ и следует народной традиции но он слаб и сер там, где пытается отступить от вековых традиций заключить в эпос чужеродные мотивы» (с. 256). Кыргыз эпосундагы туулук башкы фактор катары сюжеттин өзгүндө эле эмес анын көп сандаган деталдарында да ар бир вариантта бекем сакталарын автор «Генезиске» чейинки «К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас» (Ф. 1967) деген көлөмдүү эмгегинде ушундай эң көп пландуу салыштыруулар, поэтикалык анализдөөлөр аркылуу далилдеп чыккан.

Жалпысынан «Генезисте» «Манас» эпосунун тарыхый да, поэтикалык да тек-жайы илимий аспекте трактовкалануу менен эпопеядагы каармандар, алар аралашкан кереметтүү окуялардын тарых менен катмарланышы, диндердин айрым синкреттешүүсү жана эволюциясы айтуучулукта поэтикалык салттуулуктун сакталыш күчү жана өзүнчөлүктүн өзгөчөлүктөрү сыяктуу манастануунун омоктуу ой-суроолору ортого салынат. Ошондой эле изилдөөнүн ичинде теманын логикалык ыңгайына жараша автор кайрылып өткөн аялдардын, тулпарлардын образы жана ролу айтуучулук феноменинин маселелери, мифтик мотивдердин трансформацияланышы, диний жана башка ишенимдердин бири-бирине сиңип жуурулушу, бүгүнкү аймактык-чачырандылыкка карабастан түрк тилдүү элдер ичинде байыркы ишенимдердин жаңырыгы, каргыш, алкыш, макал-ылакап түрүндө алигүнчө эл оозунда өзгөрбөй сакталып келе жаткан сыяктуу окумуштуунун ой-бүтүмдөрү жана байкоолору бар. Булардын бир тобу атайын илимий изилдөөлөрдүн объекти катары илимпоздун шакирттери тарабынан иштелип келе жатса, айрымдары жана аталгандардан башка дагы далай идеялар келечек изденүүлөрдүн ачкычы болор эле.

Ошентип, «Манастын» генезиси» тарыхый-салыштырма критерийдин негизинде жазылган кеңири перспективалуу да, терең концептуалдуу да эмгектердин бири. Бул илимий иштин аркасында автордун жалаң гана фольклорго келген убагынан берки, болбосо түздөн түз «Манас» эпосун иликтеп-талдоо учурундагы тажрыйба изденүүлөрү эле жаткан жок. Окумуштуунун илимге келген жолу Алыкул Осмоновдун лирика дүйнөсүнөн башталганынан үстүрт кабардар болгон кезде профессионал жазма адабият менен элдик поэзиянын туу чокусу «Манас» эпосунун ортосуна коюлган аң-сезимге сиңген стереотиптүү ажырым ойго келүүсү мүмкүн. Арийне Р. З. Кыдырбаева «Лирика Алыкула Осмонова» (Ф.; 1957) аттуу алгачкы монографиясында поэзиябыздын классиги Алыкулдун акындык генийи да абалкы эпикалык поэзиянын салтына таасирленгенин байкайт. Ал гана эмес ошол эпика-

лык поэзиянын жаралыш себебинин түпкүрүндө да тарыхтын тамгасы түшкөнүн жаш иликтөөчү көрө билген: «Если бросит беглый взгляд на тысячелетнюю историю киргизского народа, то она представит картину, полную столкновений с соседними народами (...) такие условия жизни, связанные с бесконечными столкновениями за сохранения независимости, не могли не оставить своего отпечатка и на устной поэзии народа. Этим и объясняется эпичность киргизских поэм (с. 75).¹

Адабиятчы алгачкы эле илимий изилдөө ишинде үйрөнүү объектин берилген гана доор-мезгилдин алкагында карабастан, чыгарманын жаралуу процессине таасирин тийгизген тарыхтын призмасын көзөп чагылган психологиялык, философиялык, коомдук-саясий фактор-мотивдерин аныктоого, ушул фактылардын фонунда поэтикалык анализ жүргүзүүгө көбүрөөк күч-аракетин жумшайт. Бул ретроспективдүү принципти илимпоз кийинки эмгектеринде карманып, ал өзгөчө фольклор жана манастанууда олуттуу илимий натыйжалардын өбөлгөсүн түзгөн. Алсак, «Алыкулдун лирикасына» дээрлик удаалаш жарык көргөн «Саринжи Бөкөй» (1959), «Жаңыл Мырза» (1960) өңдүү кенже эпостордун поэтикасын иликтеген монографияда бул элдик чыгармалар кайсы доордо пайда болуп, кандай тарыхый кырдаалды баян кылаарына токтолуп, автор сөзсүз түрдө тарыхый ракурстан карап өтөт.

Автор «Генезисте» ийгиликтүү ишке ашырган тарыхый-текстологиялык салыштырма методун ушул адепки көлөмдүү иштеринде эле илимпоздук олуттуулук менен колдоно баштаган. Мисалы, «Жаңыл Мырзанын» варианттарын талдоодо «Манас» эпосунун кенже эпосторго сюжет жактан да, стилдик жактан да таасир этпей койбогондугун, анын салтка айланып канга-жанга сиңген рифмасы, көркөм каражаттары типтүү мүнөздө көчүп жүрүшүн көрсөтүп чыгат. Ошондой эле Жаңылдын образы дүйнөлүк фольклордо жалгыз эместиги, баатыр кыздардын эрдиги дүйнөлүк фольклордун тарыхында байыркы энелик доордон баштап кийинки амазонкалар баянына чейин арбын кездешерин эскерип, алардын ичинен каракалпак эпосу

«Кырк кыздагы» Гүлайымдын образынн ортосунда типологиялык гана окшоштук бар экендигин далилдеген.

Манастаануудагы эпостун тарыхый идеялык, поэтикалык, салыштырма типологиялык, генетикалык маселелеринен сырткары илимий изилдөө процессинде ушул темалар менен бир планкада турган, атүгүл үйрөнүп билүүгө оңой менен ык бербеген, ары татаал, ары табышмактуу бир көрүнүш – айтуучулук феномени. Чыныгы (чоң) манасчынын талантын тереңден караганда талант деп атоодон да ашып түшкөн, катардагы пенделер оңойлук менен сезип биле алгыс табияттан сырткаркы бир энергетика менен азыктанган гениалдуулук десе болор эле. Р. З. Кыдырбаеванын изилдөө башатындагы негизги темалардын бири ушул айтуучулук чеберчиликке арналат. Манасчылыктын касиети илимпозду 1967-жылы жарык көргөн монографиясында салттуулук жана индивидуалдуулуктун маселелерине карата аталган проблеманын экинчи суроосун чечмелөөдө манасчылыктын бөтөнчөлүктөрүн жана С. Орозбаковдун вариантындагы салттуулуктун сакталышын алардын жеке чыгармачыл өнөрканасы аркылуу иликтейт. Изилдөө кийинки жылдарда кеңейтилип уланып, алардын аймактык айырмачылыктары көрсөтүлүү менен, кандай вариацияда, кандай интерпретацияда болсо да эпостогу калыптанган өзөктүү сюжеттердин, белгилүү мотивдердин, стилистикалык, формулалардын, эпитеттик-метафоралык туруктуулугу салттуулугу ар бир манасчынын жекече чыгармачылыгында бекем сакталарын салыштырма анализ аркылуу көрсөтүп берет жалпы сөз менен ар бир айтуучудагы кайталангыс талант, ал канчалык бөтөнчөлөнүп турбасын, кылымдар бою бузулбас салттуулуктан четтөөгө кудурети жете албайт. Бул постулатты окумуштуу ислам идеологиясын киргизүүгө аракеттенген Сагымбайдын «Манасынан» жана башка варианттардан күбө тартуу менен далилдейт.

Манастаануучунун ушул күндөрдө жарык көрүүгө даяр болгон монографиясы дал ушул ислам дининин «Манас» эпосундагы мотивдерин талдоого арналган. Илимпоздун көңүл чордонунда эпосту башка тилдерге которуу деңгээли, алардын кайра жаралуусундагы көркөмдүк жана

мазмундук сапаты да турат. Алсак, кеңири журтка маалым болгон Липкиндин котормосун чебер талдап чыккан. Бул маселе боюнча макалалар жарыяланып, докладдар окулуп келе жатат. «Манастын» кайсы гана маселеси болбосун окумуштуунун элегинен өтпөгөн, анын илимпоздук акыл-оюн түйшөлтпөгөн учуру жок. Ал – илим дүйнөсүнүн босогосун аттаган мезгилден баштап азыркы күнгө чейин кыргыз элинин тарыхы да, маданияты да ал тургай дини да болгон Манаска бүтүндөй акыл дитин багыттап келе жатат. Кечээ жакында 2000-жылы окумуштуунун мааракесинде айтылгандай «Алыкул Осмоновдун лирикасы менен «Манас» эпосунун аралыгында Р. З. Кыдырбаева жасаган илимий изилдөөлөргө жүгүртсөк, анда бул окумуштуунун эң акырында келип «Манас» эпосуна токтогону табигый көрүнүш экени, ал турмак өзүнчө бир жазмыштагы тагдыр экени айкындалат. «Саринжи Бөкөй» эпосунун идеялык көркөмдүк өзгөчөлүгү (1957-ж.) , «Жаңыл Мырза» эпосунун элдик поэтикалык традициясы» (1960) аттуу эмгектер «Манас» эпосуна киришүү алдындагы фундаменталдуу даярдык, өтмө көпүрө сыяктуу гана көрүнүш эмес, ал баарынан мурда кыргыз эпосунун ички табиятын аңдап-билүүнүн бирден бир туура жолу болчу (...).

Манастаануунун көрүнүктүү ишмери. Р. З. Кыдырбаева, бүгүнкү күндө талыкпай изденүүнүн үстүндө. Быйыл арбын жылдар ичинде ийленип иштеген эмгегинин түшүмү удаалаш жарыкка чыгуу менен фольклор илимибиздин казынасы бир далай орошон идеяларга толукталды. Булар «Мезгилдер, муундар жана манасчы» (Б. 2004), «Исторические предпосылки формирования устного словесного искусство киргизов-номадов» (Б. 2004), (Изображение человека в эпосе «Манас». Поэзия скорбин «Коранические мотивы в эпосе «Манас» деген аталыштагы монографиялык эмгектер. Бул эмгектер «тарыхый поэтика» деген аталыштын астындагы системалуу теориялык илимий изилдөөнүн тарамдары. Ушул эле тарыхый поэтиканын бирдиктүү системасына кирген «Салыштыруунун типтери жана түрлөрү», «Строфалык параллелизм» аттуу изилдөөлөр басмага даярдалууда. Р. З. Кыдырбаева жекече илимий

ишмердигинен сырткары манастанууну кеңири коомдук илимий аренага алып чыгууда орчундуу иш чаралардын, ишкердүү идеялардын автору.

Ошондой эле кыргыз профессионал поэзиясына, фольклор жана көбүнесе «Манас» эпосунун изилдениши, көркөм котормо жана башка маселелерине карата жүздөн ашык илимий-публицистикалык макалалардын автору. Алар бир гана Кыргызстан чегинде эмес, мурдагы союздук республикалардын, борбордук жана чет өлкөлөрдүн басмаларында жарык көргөн. Көп сандаган илимий конференциялардын катышуучусу. Ондогон жаш илим талапкерлеринин насаатчысы, бир нече илимдин кандидаты наамын алган жаш илимпоздордун даанышман устаты. Кыдырбаеванын жетекчилиги менен бүгүнкү күндө да кандидаттык жана докторлук диссертациялар даярдалууда.

АДАБИЯТТАР

¹ «Манас» эпосун изилдөөгө жана анын элдүүлүгүн аныктоого арналган Бүткүл союздук илимий конференция 1952-жыл, 6-10-июнь; «Кенже эпостордун элдиктигин аныктоого карата» Конференция, 1954-жыл.

² Курманбек. – Ф.: 1957, Байходжоев. Сез башы. 3–4-бет.

³ *Кыдырбаева Р.З.* Идейно-художественные особенности эпоса «Саринжи-Бөкөй». – Ф., 1958. с. 39-40.

⁴ *Кыдырбаева Р.З.* «Генезис эпоса – «Манас». – Ф.: 1980; Сказительские мастерство манасчи. – Ф., 1984.

⁵ *Абдылдаев Э.* «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Ф., 1981; «Манас» эпосунун историзми. – Ф., 1987; Сарыпбеков Р. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. – Ф., 1982; Абдыракунов Т. «Манастын» «Чоң казаты» жана тарыхый чындыгы. – Б. Известия АН Кирг. Респ. «Эхо науки». – 1985. – № 7.

⁶ *Кыдырбаева Р. З.* Лирика Алыкула Осмонова. – Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1957.

ЗАКИРОВ САПАРБЕК
(1931–2001)

Кыргыз улуттук фольклористика илиминин жаралуу мезгили XIX кылымдын экинчи жарымынан чыйыр салып, жандануу, калыптануу доору XX кылымдын 40–50-жылдарынан башталган десек болот. 50-жылдарга чейин негизинен фольклордук чыгармаларды жыйноо, жазып алуу, басып чыгаруу иштери колго алынган. Андан соң изилдөө иштерине көңүл бурулуп, акындар чыгармачылыгы, элдик оозеки чыгармачылыктын бардык жанрлары боюнча ар тараптуу илимий изилдөөлөр жарык көрө баштайт. Мына ошол илим башатында турган илимпоздордун бири – белгилүү фольклорист-окумуштуу, Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, Эл агартуунун отличниги профессор Сапарбек Закиров.

С. Закиров 1931-жылы Жайыл (Кемин) районуна караштуу Кызыл-Дыйкан айылында туулган. КМУнун филология факультетин (1953), аспирантураны (1956) ийгиликтүү аяктап, КРУИАнын Тил жана адабият институтунда кенже, илимий, ага илимий кызматкер, сектор башчысы болуп иштейт. 1962-жылы Кыргыз элинин макал-лакаптары боюнча кандидаттык диссертация коргогон. 1966-жылы «улук илимий кызматкер» наамын (Кыргыз адабияты фольклористика адистиги боюнча) алат. 1978-жылдан баштап КМУда мугалим, кафедра башчысы болуп эмгектенет. 1981-жылы Эл агартуунун отличниги, 1983-жылы профессор, 2001-жылы Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер деген ардактуу наамдарды алган.

Ал 1953-жылдан баштап илим жолуна түшүп, кыргыз улуттук адабият таануу илиминин түрдүү проблемалары боюнча иштеп келген. «Кожожаш» эпосунун кээ бир маселелери» (Ф., 1960), «Эр Төштүк» эпосунун варианттары

жана идеялык көркөмдүк өзгөчөлүктөрү» (Ф., 1960) деген илимий эмгектерди жазып, эпикалык чыгармалардын жанрдык өзгөчөлүгүнө, идеялык мазмунуна көңүл бурган.

Кыргыз эпосторунун, поэмаларынын тексттерин басмага даярдап, илимий баш сөздөрү менен жарыялоодогу эмгеги зор. Атап айтсак, «Курманбек», «Жаныш, Байыш» (Ф., 1970), «Жоодарбешим», «Сейитбек» (Т. Абдракунов менен бирге Ф., 1971), «Ак Мөөр» (Ф., 1971), «Элдик поэмалар» (Ф., 1973), «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан» (А. Токомбаева менен бирге. Ф., 1974). Текст даярдоо, китеп түзүп чыгаруу иши татаал, көп эмгекти, илимий тажрыйбаны талап кылган түйшүктүү жумуш. Бул боюнча С. Закиров кыргыз фольклоруна көп акыл эмгегин сарптады. Фольклор жыйноо ишинде жыйырма жылдан ашык убакыт Илимдер Академиясынын илимий экспедициясынын курамында жүрүп, Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстандын аймактарын кыдырды. Элдик бай мурстарды жыйнады. Системага салды. Бүгүнкү күндөгү жыйналган, жарыяланган элдик оозеки чыгармачылыктын бардыгында анын үлүшү бар экенин баса белгилөө керек.

Кандидаттык диссертациясынын негизинде жазылган «Кыргыз элинин макал-лакаптары» (Ф., 1962), деген монографиясында макал-лакаптардын классификациясы, негизги идеясы, тематикасы, көркөмдүк өзгөчөлүгү, поэтикасы сыяктуу проблемалар комплекстүү түрдө изилденген. Андан кийин фольклорист А. Токомбаева менен бирге жазган «Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү» (Ф., 1964), деген эмгеги жарык көрүп, лирикалык жанрды эмгек ырлары, турмуштук үрп-адат, салт ырлары деп эки бөлүккө бөлүп карашат. Эмгек ырлары кыргыз элинин жашоо шартына байланыштуу пайда болуп, турмуш зарылчылыгынан келип чыкканын анализге алышат. Мисалы «Бекбекей», «Шырылдаң» ырлары мал чарбачылыгына, «Оп майда», «Темин» ырлары дыйканчылыкка, «Тон чык» кол өнөрчүлүккө байланыштуу жаралганын, эмгек ырларынын түрлөрүн, негизги идеясын айтууга аракет кылышкан. 2-бөлүмдө турмуштук үрп-адат, салт ырларынын түрлөрүн көрсөтүп, алардын көркөмдүк өзгөчөлүгү, жанрдын тарыхый пайда болуу, өсүп өнүгүү процессине, этнография менен байланышына көңүл бурул-

ган. Санат насыят, терме ырларынын тарбиялык мааниси, көркөмдүк түзүлүшү изилденген. Эмгекте жалпысынан элдик лириканын жанрдык өзгөчөлүгүн анализдешкен. Албетте, изилдөөдө лирикалык жанрдын классификациясы өтө так илимий принципте иштелген эмес. Топторго ажыратканда да айрым түрлөр өз ордунда болбой калган. Мисалы дидактикалык чыгармаларды каада салт ырларынын бири катары карайт. Ошондой эле лирикалык жанрдын бардык түрлөрү толук камтылган эмес. Ушундай мүчүлүштүктөрүн эске албаганда, лирикалык жанр боюнча жазылган алгачкы саамалыктардын бири катары, илимдин өнүгүшү үчүн жасалган далалат катары салымы бар.

С. Закиров ар кайсы жылдарда жазылган адабий сын макалаларынын негиздүүлөрүн жыйнап, «Эл чыгармачылыгы – эл кенчи» (Ф., 1981) деген ат менен чыгарган. Ал кыргыз адабиятынын тарыхында олуттуу, фундаменталдуу эмгек катары таанылган «Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки» (Ф., 1973), «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки» (Ф., 1988) деген эмгектердин негизги авторлорунун бири. Элдик оозеки чыгармачылыктын бардык жанрларынын тарыхы жана акындар чыгармачылыгы боюнча жазылган орчундуу эмгек катары бул очерктер бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулар да, дегеле адабиятка тиешеси барлардын бардыгы пайдаланып келе жаткан бирден бир омоктуу эмгек болуп калды.

С. Закиров өзүнүн мазмундуу жашаган өмүрүндө топтогон бай тажрыйбасын жаш муундарга тартуулап, 1978-жылдан өмүрүнүн акырына чейин студенттерди окутуп келди. Ал кыргыз фольклору боюнча теориялык жактан терең иштелген, мазмундуу лекцияларын акындар чыгармачылыгынын теориясы боюнча атайын курстарды окуп, жаш муундардын жан дүйнөсүнө ата журтту сүйүү, өз улутун сактоо, ыйман, адамгерчилик туурасындагы асыл сапаттарды сиңирди.

Илим изилдөө менен окутуучулук ишти айкалыштыра эмгектенип, «Кыргыз акындарынын чыгармачылыгы» (К. Артыкбаев, А. Абдыразаков, Л. Үкүбаева менен бирге. Ф., 1988) деген филология факультетинин студенттери үчүн окуу куралын жазышкан. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн «Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы» курсу боюнча Программасын

(Ф., 1989), «Фольклордук практиканы жүргүзүү» боюнча типтүү Программаны иштеп чыккан.

С. Закиров өзүнүн бүт өмүрүн илимге, билимге арнаган акылга дыйкан, изденгич окумуштуу, тажрыйбалуу педагог. Ошол мол билимин жыйынтыктап «Кыргыз санжырасын» (Б.: КЭ, 1996) жазды. Сапарбек Закировдун санжырасы – бул кыргыз тарыхынын, кыргыз жеринин, кыргыз урууларынын санжырасы. Окумуштуу кыргыз элинин сан кылымдар бою башынан кечирген орчундуу окуяларын санжыралап, ал аркылуу элдин тарыхы фольклордук планда изилденген. Илимий көз караш менен алганда санжыра – адамзат тукумунун ички байланышын, теги бирдигин үйрөтөт. Бул өтө масштабдуу проблема. С. Закиров илимпоз катары ошол маселеге үн кошуп, өз милдетин аткара алган. Кыргыз уруулары туурасындагы уламыш, аңыз-аңгемелерди бир системага, бүтүндүккө баш ийдирип, элдин **санжырасын** жараткан.

Мындан сырткары окумуштуу кыргыз фольклористикасы, тактап айтканда, кыргыз жазмасы, акындар чыгармачылыгы, санжыра, миф, легенда, уламыш, жомок, эпикалык жанр, лирикалык жанр, элдик баатырлар, аңыз-аңгемелер боюнча 100дөн ашуун илимий макалаларды жана окуу-тарбия иштери боюнча методикалык макалаларды жарыялаган. Маселен, анын Тайлак, Үмөтаалы, Шабдан, Байтик баатырлар, казак төрөлөрү Кененсары, Ноорозбай туурасындагы материалдарынан кызыктуу тарыхый маалыматтарды алууга болот.

С. Закировдун кыргыз улуттук адабияттаануу илими үчүн жасаган эмгеги зор. Чоң окумуштуу катары жазган эмгектеринин мааниси, алган орду бар.

АДАБИЯТТАР

¹ *Закиров С.* Кыргыз элинин макал-лакаптары. – Ф.: Илим, 1962., 1972.

² Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү (А. Токомбаева менен бирге). – Ф., 1964.

³ Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки.- Ф.: Илим, 1973 (Коллектив).

⁴ Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Ф.: Илим, 1988 (сКоллектив).

⁵ *Закиров С.* Кыргыз санжырасы. – Б.: КЭ, 1996.

КЫРБАШЕВ КЕҢЕШ

(1931–2004)

Кырбашев Кеңеш (1931, Ысыккөл району, Темир айылы – адабиятчы, «Манас» изилдөөчү, жыйноочу). Филология илимдеринин кандидаты (1968). КМУнун филология факультетин бүтүргөн (1956). Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясындагы Тил жана адабият институтунда лобарант (1958), кенже илимий кызматкер (1959–69), улук илимий кызматкер (1969), жетектөөчү илимий кызматкер (1990) болуп иштеген. Манастаануу, фольклористика жана кыргыз профессионалдык адабиятка кошкон илимий эмгектери бааланып, ага «Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер» деген ардактуу наам ыйгарылган. Мындан сырткары «Манас-1000» юбилейлик, «Эмгек ардагери» медалдары, УИАнын жана ЛКСМБКнын грамоталары менен сыйланган. 1969–1985-жылдарда жарык көргөн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» түзүүгө катышкан. 1968-жылы «Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили» аттуу темада кандидаттык диссертация коргоп, ал иши өзүнчө монография болуп жарык көргөн.

К. Кырбашев «Манас» эпосуна арналган бир нече эмгектердин автору. Ал «Манас» эпосунун стили» (Ф., 1983) аттуу монографиясын жарыялап, анда С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттарын салыштыруу аркылуу эпостун стилин ачып берүүгө аракет жасаган. Мында эпостун композициялык структурасынын өзгөчөлүгү, сюжет куруунун ыктары, образдардын жана көркөм каражаттардын пайдаланылышы, ошондой эле «Манас» эпосундагы эпикалык ыр түзүлүшүнүн жалпы маселелерине көңүл бурулган. Булардан сырткары ал «Эл акындарынын чыгармачылыгынын тарыхынын очерки» (1988) аттуу коллективдүү

эмгекте манасчылар С.Орозбаковдун, Ш. Рысмендеевдин, М. Чокморовдун, Ж. Сарыковдун, Ж. Кожековдун, А. Рысмендеевдин чыгармачылыгы боюнча портреттик макалаларды жазган. «М. Чокморовдун айтуусундагы «Семетей» эпосунун өзгөчөлүгү» аттуу эмгеги «Манас» эпосунун варианттары» (1988) аттуу коллективдүү эмгекте жарыяланган. СОВ, СКВ боюнча «Манас» эпосунун тексттерин орус жана кыргыз тилинде даярдоо, чыгаруу иштерине, «Манас» энциклопедиясынын жарыяланышына да активдүү катышкан авторлордун бири. Кызылсуулук манасчы Ж.Мамайдын чыгармачылыгына арналган «Манасчы Жусуп Мамай» (Бишкек, 1997) аттуу монографиясы бар. Мындан сырткары «Эл адабияты» сериясынын 40 томдугуна, «Кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу 7 томдон турган коллективдүү эмгекке бир катар илимий макалаларды жарыялаган. Ал жарым кылымга чамалаш эмгек жолунда адабияттын ар кыл проблемаларына арналган 200дөн ашуун илимий эмгектердин, макалалардын автору.

* * *

Эми К. Кырбашевдин бирин-эки монографиялык эмгектерине кыскача токтолуп, алардын кыргыз адабияттаануу илиминдеги орду, маани-маңызы туурасында сөз кылмакчыбыз. Жогоруда эскерилгендей К.Кырбашев 1983-жылы «Манас» эпосунун стили» аттуу фундаменталдуу эмгегин жарыкка чыгарып Манастаануу илимине сезилерлик деңгээлде салым кошту.

«Манас» эпосу татаал сюжеттүү, эбегейсиз зор көлөмдүү жана көп варианттуу чыгарма экендиги баарыга маалым. Ал – кылымдардан-кылымдарга, муундардан-муундарга мурасталып, аста-секин эволюциялык өнүгүүнү башынан өткөргөн. Эпос – Манас айтуучулардын улам жаңы муундарынын чыгармачылыгы, күч-аракети менен өзүнө улам бир жаңы окуяларды, каармандарды сиңирип, сюжет куруму улам татаалданып отуруп, азыркы турушундагы зор эпопеяга өсүп жеткен. Б.а. бул эпопея кыргыз элинин миң жылдык баатырдык тарыхынын көркөм чагылдырылган формасы. «Кыргыз турмушунун энциклопедиясы» деп аталган уникалдуу эпо-

субуз чындыгында эле дүйнөлүк маданиятта ээлей турган татыктуу орду бар чыгарма. Ошондуктан бир жарым кылымдан бери жергиликтүү жана европалык окумуштуулар ага кызыгышып, бир кыйла изилдөө иштерин жүргүзүшсө да, «Манасты» изилдөө ишинин али чети оюла элек» (Р. З. Кыдырбаева). «Манас» эпосунун «таза» фольклордук маселелеринен сырткары андагы тарыхтык, этнографиялык, философиялык, лингвистикалык багыттарда тереңдетилген эмгектердин жарала турган убакты-сааты да алдыда. Мына ошондой көп тармактуу изилдөөнү талап кылган уникалдуу эпосубуздун «дың» боюнча жаткан бир тармагы – анын стилине байланышкан маселе. Муну өз мезгилинде Мухтар Ауэзов да «Окумуштуулар тарабынан аз көңүл бурулган проблемалардын бири – эпостун стилдик бөтөнчөлүктөрү» – деп баса белгилеген эле. (Ауэзов М.О. Мысли разных лет. – Алма-Ата, 1959). Чындыгында биздин жалпы эле адабияттаануу илимибизде стиль проблемасына арналган эмгектер аз. Тек гана айрым макала, монографияларда тигил же бул проблемаларды чечүү учурунда керегине жараша, учкай айтылган пикирлер кездешет. Мына ушундай өксүктү сергек байкаган окумуштуу аталган темада иш жазууга киришет. Ириде ал орустун белгилүү окумуштуулары: В.М.Жирмунский, В.В.Виноградов, В.Я.Пропп, Е.М.Мелетинский, А. Н. Веселовский, И. В. Стеблевалардын илимий-теориялык эмгектерине, методологиялык багыттарына таянат. Ошондой эле казак окумуштуусу М. Ауэзов, кыргыз окумуштуулары К. Рысалиев, Б. Керимжановалардын ыр түзүлүшү боюнча айткан илимий жыйнактары да эмгектин иштелишинде өз көмөктөрүн тийгизген.

Элдик чыгармалар, анын ичинде эпостор композициялык курулушу, баяндоо жолу, тарыхый шарты, образдарды сүрөттөө ыктары, сюжеттин өөрчүтүлүшү сыяктуу көркөм компоненттердин мезгилге карата окуянын берилиши жагынан реалисттик чыгармалардан бир кыйла өзгөчөлөнөт. Андыктан, автор эпостун стилдик бөтөнчөлүгү туурасында маселе козгогондо, эпикалык сюжеттин композициялык курумуна, образдардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө, көркөм поэтикалык каражаттарына жана ыр түзүлүш маселерине көңүл бурган. Ушул маселелерди ырааты менен чечүүдө

К.Кырбашев жогоруда аталган эмгекти: «Окуяларды куруунун көркөм ыктары», «Эпикалык каармандарды сүрөттөө каражаттары» жана «Манастын» ыр түзүлүшү» аттуу главаларга бөлүштүрүп, С. Орозбаков, С. Каралаевдердин варианттарын салыштыра карап, кеңири планда жүргүзүлгөн анализдердин негизинде иш алып барган. Натыйжада, эпостун жалпы жана айтуучулардын индивидуалдуу стилдик бөтөнчөлүктөрү жиктелип, алардын ажырымдары, жалпылыктарын таасын чечмелеп бере алган. Эки айтуучунун жалпылыктары – «Манас» эпосунун традициялуу окуяларынан, көркөм каражаттарды колдонушунан жана ыр куруу техникаларынан көрүнөрүн ишенимдүү, далилдүү фактылар менен тастыктоого жетишкен.

Эмгектин биринчи бөлүмүндө автор эки варианттагы окуялар кандайча көркөм ыктар менен чыгарманын тулкусун түзүп турушу жана алардын орун алмашып, биринде кеңири сүрөттөлгөн эпизод экинчисинде учкай гана эскерилип калышы сыяктуу айтуучулуктун чеберчилигине, мектептик таасирлерге байланышкан маселелер көтөрүлөт. Автор С. Орозбаков жана С. Каралаевдердин варианттарына мүнөздүү болгон айрым эпизоддор, мотивдер, окуялардын берилиши, манасчынын баяндоо манерасы, эпизоддор арасындагы айырмачылыктар сыяктуу белгилери менен алар бири экинчисинен өзгөчөлөнүп, өзүлөрүнүн стилдик бөтөнчөлүктөрүнө ээ экендигин ишенимдүү далилдеп чыккан. Тексттерди салыштырып, анализ жасоонун натыйжасында: «Баатырдык жүрүшкө арналган эпизоддордо негизинен баатырлардын монолог-речтери басымдуу орунду ээлей турган болсо, ал эми элдин жай турмушун баяндаган эпизоддордо көбүнчө эпикалык баяндоолор, сүрөттөмөлөр жана пейзаждык сүрөттөөлөр, ошондой эле айрым диалог речтерди кездештиребиз»-деген пикирин билдирет. («Манас» эпосунун стили»-74б.). Белгилүү болгондой эпостун сюжеттик өзөгү борбордук каармандын тегерегине топтолуп, экинчи баскычтагы кошумча окуяларды өз ичине камтып, баатырдык мүнөз алган окуялардын илме-кайып ширелишинен эпостун негизги стилдик мазмуну түзүлөт. Эпостордун сюжеттик курулушу, окуянын жүрүшү жана берилиши борбордук каармандарга бекем байланып,

экинчи пландагы каармандар алар менен карым-катышта болгон окуялардын сериялары өнүгүп отурат. Автордун баамы боюнча ушул өзгөчөлүк «Манас» эпосунда да сакталып, башка эпосторго караганда алда канча кеңири планда берилген.

Уникалдуу эпосубуздун дагы бир стилдик өзгөчөлүгүн автор төмөндөгүчө белгилейт: «Эпосту айтуучулар көпчүлүк учурда сүрөттөлүп жаткан окуянын сырткы элестик көрүнүшүнө көңүл бурат. Анткени чыгарманын мазмунуна мындай ыкманын колдонулушу окуянын кызыктуулугун, эпикалык предметтердин элестүүлүгүн арттыруу менен угуучунун поэтикалык сезимин козгойт. Сүрөттөлүп жаткан эл турмушу, каармандардын ички дүйнөсү, айрым деталдык көрүнүштөр анчалык тереңдетилип берилбесе да, негизги окуянын жүрүшүнө зор көңүл бурулат. Эпостогу баяндалып жаткан бардык нерселер, окуялар объективдүү түрдө реалдуу турмуштагыдай болуп айтылат» («Манас» эпосунун стили, 6-бет).

Эмгектин экинчи главасы «Манас» эпосундагы каармандардын образын ачууда пайдаланылган сүрөттөө каражаттарынын көркөм функцияларын белгилөөгө арналат. Эпостогу каармандардын кыймыл-аракеттерин, аткарган иштерин, эпикалык планда жүргүзүлгөн согуштарда баатырлардын көрсөткөн эрдиктерин сүрөттөөдө пайдаланылган көркөм каражаттар жана ыктар чыгарманын жалпы стилдик бөтөнчөлүгүн аныктоочу критерийлердин бирине жатат. Андыктан, ушул маселеге кайрылып, өтө машакаттуу ишти ийине жеткире иштеген. Элдик поэзиянын көркөм каражаттары, профессионалдык поэзиядагыдан бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ. Ушул жагдайдан алганда эмгектин ушул бөлүмү («Эпикалык каармандарды сүрөттөө каражаттары») илимий-теориялык жана фактылык материалдардын негиздерине таянып машакаттуу эмгек этүүнү талап кылат. Автор эринбестен эки варианттын (С. Орозбаков, С. Каралаевдин) тексттерин кылдат карап, аларда пайдаланылган троптун түрлөрүн (салыштыруу, эпитет, метафора ж.б.) конкреттүү мисалдардын жардамы менен анализден өткөргөн. Натыйжада, алардын көркөм деңгээлди көтөрүп турган жүгү, аткарган функциялары

белгиленген. Ошондой эле башка чыгармаларга караганда алардын өтө жыш колдонулаары далилденген.

Белгилүү болгондой манасчылар угуучуну эпиканын керемет дүйнөсүнө киргизүү үчүн каармандарга ылайыкташтырып, көркөм стилистикалык каражаттарга жана ыктарга маани беришип, аларды өз чыгармаларына кеңири пайдаланышат. Себеби, эпостун спецификалык бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу бул каражаттар чыгарманын идеялык мазмунун, каармандардын образын толугураак ачып бере алгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Муну автор: «Каармандардын образдарын ачууда алардын кыймыл-аракеттерин, баатырдык жүрүштөрүн көрсөтүүдө, психологиялык абалдарын берүүдө эпосто поэтикалык каражаттар катары салыштыруунун, эпитеттин, метафоранын, гиперболанын жана башкалардын алган орду чоң. Анткени, көркөм каражаттар борбордук каармандын эпикалык жүрүшүндөгү, жеке кармаштагы аракетин, баатырдык сапатын, мүнөздүк өзгөчөлүгүн ачып турат. Ошондой эле бул каражаттарды пайдалануу менен манасчы жүрүп жаткан окуядагы жалпы эпикалык орундарды жана клишелерди, баатырдын курал жарактарын, тулпарын, баатырдык жүрүштөрүн жекемежеке кармашын ж.б. көрсөтүүгө аракет кылат», – деп белгилейт. («Манас» эпосунун стили, 131-б.).

Эмгектин акыркы – үчүнчү главасында автор «Манас» эпосунун ыр түзүлүшүнө кайрылат. Эпостун стилдик бөтөнчөлүгүн белгилөөдө анын ыр түзүлүшүн кыйгап өтүүгө мүмкүн эмес. Ар бир чыгарманын, жанрдын формалык көрүнүшү ар дайым мазмун менен алакада болуп, бирисиз биринин болбошу жалпы илимде небактан бери белгилүү. Эпостордун ыр курулушун, анын табиятын чечмелөөдө автор өзүнө чейинки И. В. Стеблева, З. А. Ахметов, К. Рысалиев, Б. Керимжанова сыяктуу ыр түзүлүшү боюнча адис окумуштуулардын илимий эмгектерине таянып иш алып барган. Кылдат иликтөөнүн жана теориялык, методологиялык туура багыттын айкалышынан жаралган иштин жыйынтыгы боюнча «Манас» эпосунан эпикалык ырдын структурасына мүнөздүү болгон төмөндөгүдөй эпикалык ыр формаларын байкайт. Биринчиден, «Манаста» ырдын, элдик оозеки поэзиянын материалдарында кеңири пайда-

ланылган жети жана сегиз муун өлчөмүнүн архаикалык формасы сакталган. Экинчиден, «Манас» ырын башка оозеки поэзиянын түрлөрү сыяктуу эле строфалык бөлүкчө мүнөзүндөгү топторуна ажыратууга болот. Анткени, эпостор ыр саптары өз ара топторго бөлүштүрүлүп, уйкаштык менен жабдылат да, атайы бир бүткөн ойду түшүндүрөт. «Манас» ырынын ал топтору эки же андан көп ыр саптарынан курулуп, негизинен триадалык бирдикти түзөт. Үчүнчүдөн, психологиялык параллелизм ыкмасы, каармандардын ички дүйнөсүн ачып берүүчү ыр түзүлүшүндөгү негизги формалардан болуп саналат. Төртүнчүдөн, эпикалык ыр формаларынан сырткары, «Манас» ырынан дабыштык үндөштүк жагынан болгон окшоштукту уюштуруунун ыкмалары учурайт. Мунун өзү улуттук тилдин өзгөчөлүгүнө байланыштуу жана үндөштүк законуна ылайыкташуу менен ыр түзүлүшүндө көркөм поэтиканын негизги белгиси болгон уйкаштыкты түзөт. Элдик поэзияда үндөштүк окшоштуктун бул көркөм-ритмикалык ыкмасы структуралык жактан ыр жолдорунда башкы, ортоңку жана аяккы уйкаштыкты уюштурат.

«Манас» ырынан уйкаштыктын байыркы түрлөрүнө жаткан, ырга маанилик жана мазмундук жагынан айтылган ойду күчөтүүчү сөздөрдү кайталануусунан пайда болгон редифик уйкаштыктар да кездешет.

Автор мына ушундай илимий жыйынтыктарды айтып келип, эпостун өзү сыяктуу андагы ыр түзүлүштөрдүн байыркы формалары бекем сакталгандыгын баса белгилейт. Кыргыз элдик поэзиясында ассонанстык жана аллелерациялык уйкаштыктар өтө жыш колдонулары белгилүү. Алар ырдын угумдуулугун, ритмикалык жактан болгон музыкалык үндөштүк тактысын күчөтөт. Андыктан, манасчылар ушул ыкманы өз чыгармачылыгына кеңири пайдаланышкан. Окумуштуу ушул сыяктуу байыркы учурларда пайда болгон ыр куруу техникасынын азыркыга чейин тексттерде бекем сакталгандыгын ынанымдуу фактылык материалдар менен далилдей алган.

СЫДЫКОВ АКБАРАЛИ (1932–1983)

«Манас» эпосун окуп-үйрөнүү, изилдөө иши фольклористика илиминде негизги проблемалардын бири болуп келген жана изилдөө тарыхы да салыштырмалуу түрдө бир топ мезгилди камтып калды. «Манас» эпосун изилдөө боюнча алгач Ч. Валиханов, В. В. Радловдор чыйыр салып, алардын артынан бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулардын жоон тобу эмгектенип, эпостун түрдүү проблемаларын ар тараптуу изилдөө иштери жүрүп, манаस्ताануу илими калыптанган. Алардын арасында залкар, теңдешсиз «Манас» эпосун изилдеп жана кыргыз элинин бул руханий улуу мурасы туурасында окуучуларга, студенттерге отуз жылдан ашуун сабак өтүп, лекция окуп келген педагог-илимпоз Акбарали Сыдыков болгон.

А. Сыдыков 1932-жылы 13-октябрда Кара-Суу районуна караштуу Мады кыштагында туулган. Эмгек жолун Оштогу педагогикалык окуу жайын аяктап, 1950-жылы Ош районундагы «Кызыл-Дыйкан» мектебинде кыргыз тили жана адабиятынан сабак берүүдөн баштайт. Билим деңгээлин жогорулатуу үчүн, чоң максаттарга умтулуу менен 1952-жылы Оштогу педагогикалык институтка кирип, кыргыз филология факультетин артыкчылык диплому менен бүтөт. Ошондон баштап 1968-жылга чейин Араван районундагы Карл Маркс атындагы мектепте директор, Ош районунун «Баш-Булак» жети жылдык мектебинде завуч, директор, Кара-Суу районунун М. В. Фрунзе атындагы орто мектебинде директор, райОНОсунда окуу бөлүмүнүн башчысы, мектепте директор, Ош областтык элге билим берүү бөлүмүндө инспектор болуп иштейт. 1968-жылы Кыргыз ССРинин эл агартуусунун отличниги деген наам алат. Ошол

жылы Москвадагы М. Горький атындагы Бүткүл дүйнөлүк адабият институтунун аспирантурасына кирет. 1972-жылы «Манас» эпосундагы эрдиктин идеалдары» деген темада кандидаттык диссертация коргойт. Ошондон өмүрүнүн аягына (1983ж.) дейре ОшПИде кафедра башчысы, сырттан окуу бөлүмүнүн деканы болуп эмгектенет.

А. Сыдыков көчмөн турмушта жашаган элдерде элдик оозеки чыгармачылык эң негизги ролду ойноп, элдин тарыхы, маданияты, искусствосу, каада-салты, этнопедагогикалык эрежелери, философиялык түшүнүгү, дүйнө таануунун типтүү белгилери, андап билүүсү көркөм сөз өнөрүндө синтезделип, жашоо эрежесинин комплекстүү мыйзамына айланганын эртелеп түшүнгөн, зирек, тубаса аалым.

Анын «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер»¹ (Ф.: Илим, 1982) деген монографиялык эмгеги «Манас» эпосун баатырдык эпос катары көрсөтүүчү негизги проблемаларга арналып, эпостогу салттуу баатырдык мотивдер, туруктуу формулалар, композициялык түзүлүшү, көркөмдүк өзгөчөлүгү изилдөөгө алынган. Биринчи главада байыркы кыргыздардын коомдук аң-сезиминин өсүшүнө, калыптанышына таасирин тийгизген тарыхый шартка экскурс жасалып, дал ошол көп катмарлуу тарыхый-коомдук өнүгүш, эл болуп, мамлекет болуп калыптануудагы тарыхый окуялар «Манас» эпосунун сюжетинин жаралышына өбөлгө болгонун аргументтүү ой-пикирлери менен далилдейт. Баатырдыктын, каармандыктын идеалдарына токтолгондо Манастын жана башка баатырлардын образдарына көңүл буруп, каармандардын минген аттары, курал-жарактары жана жаратылышты сүрөттөө сыяктуу атрибуттардын комплекстүү ролун ачып берген. Ошондой эле согушту поэтизациялоодогу баатырлардын сырткы көрүнүшү, жоокерлер, тулпарлар, аттар, курал-жарактар, казатка аттанардагы даярдык, кан суудай агып, эр өлүгү тоо болгон согуш алааматы тиешелүү окуялардын мисалында анализденген.

Экинчи главада Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарындагы согушту сүрөттөөнүн, баяндоонун салттуу композицияларын жети, сегиз бөлүмгө бөлүп, салыштыра изилдеп, алардын варианттарындагы

баатырдык кармаштын, тексттик типтүүлүктүн, туруктуу формулалардын, окшош фразалардын берилишин жана айырмачылыгын көрсөтүп, «Как для С. Орозбакова, так и для С. Каралаева характерно стремление к развернутому, детальному описанию картины богатырской битвы. Сказители пользуются при этом богатым запасом изобразительных средств, готовыми формулами и конструкциями, подчиняя основной идее такие элементы поэтики, как пейзажные, портретные описания, монологи, диалоги и др.»², жана мындай ыкма айтуучулардын муундан муунга өтүү салтында да өтө чоң өзгөрүүгө учурабай, типтүү окуялар, эпизоддор, туруктуу формулалар, салттуу мотивдер так сакталып калганын бул өзгөчө баатырлардын (терс да, он да каармандардын) образын ачып берүүдө, эрдигин мүнөздөгөндө көп колдонулганын баса белгилейт.

Эмгектин 3-главасында «Манас» трилогиясындагы кыргыздардын уруучулук коомундагы бирин-бири улап, бирин-бири толуктап отурган чынжыр сыяктуу социалдык мамилелердин эволюциялык өсүшү анализге алынган. Ошол коомдук өнүгүштүн алкагында жаралган «Манас» эпосунун сюжеттик курамындагы баатырдык мотивдер туурасында «Эволюция героического мотива в «Манасе» обусловлена объективными социально-экономическими причинами, дальнейшим историческим развитием сознания людей. Это наглядно прослеживается на эволюции родовых чувств и взаимоотношений персонажей эпоса»² деп туура белгилеген. Окумуштуу А. Сыдыков «Манас» трилогиясынын сюжетин анализдеп, «В героических мотивах эпоса «Манас» нашли отражение типические черты поэтики киргизского эпического искусства. Поэтому идеалы героического в «Манасе», являясь лишь одним из многочисленных аспектов изучения этого грандиозного памятника поэтического искусства, позволяют увидеть то главное, что составляет своеобразие киргизского эпоса и его отличие от эпических сказаний других народов.

Последовательное изучение героических мотивов эпоса «Манас» на всем протяжении его развития показало значение традиционных компонентов сюжетосложения и устойчивых форм поэтического языка для устного бытования

эпоса. Именно традиционные формы поэтики способствуют сохранению в памяти многих поколений эпического произведения»³, деген жыйынтыкка келет.

Ошентип, эпикалык жанрдагы композиция, поэтика, айтуучулардын чыгармачылыгындагы салттуулук, баатырдык мотивдердин эволюциялык өсүшү сыяктуу эң негизги проблемаларды изилдеп, кыргыздын баатырдык эпосторунун жанрдык өзгөчөлүгүн ачып берген. Ошондой эле эрдиктин өлчөмү жалаң гана согуштук иштер менен түшүндүрүлбөстүгүн, эрдик-тынч, бейпил турмуштагы башкаруучулук иш аракеттер менен да өлчөнөрүн айткан.

А. Сыдыковдун «Манас» эпосундагы эрдиктин идеалдары» деген темадагы кандидаттык диссертациясына (1972-ж.) айтылган жүйөөлүү сын-пикирлерди (официалдуу оппоненттери ф.и.д. В.М. Сидельников, ф.и.д. С.С. Суразаков, жана М.В. Ломоносов атындагы мамлекеттик университеттин профессору, ф. и. д. Н.И. Кравцовдордун) эске алып, ишти кайра оңдоп монография чыгарган. Бирок, монографиянын корутундусу жакшы иштелбей, главаларда айтылгандарды жалпылап жыйынтыктоочу пикир айтылбай калган экен. Бул анын колунан келбей калгандыгынан эмес, ошол мезгилдин духуна, идеологиянын талабына ылайыктаганы го. Монографиянын кол жазмасына да Москвадагы бир топ абройлуу окумуштуулар пикир жазып беришкен. Биз сөз кылып жаткан эмгек мындан 35 жыл мурда жазылып, «Манас» изилдөө илиминдеги алгачкы монографиялык эмгектердин катарында туруу менен бүгүнкү күндө да актуалдуу проблемалардын үстүндө иштелген, теориялык жана практикалык мааниси зор эмгек катары пайдаланылып келе жатат. Мисал катары кийинки мезгилдерде жазылган фольклористика илиминдеги, анын ичинде манастануудагы илимий, диссертациялык иштердин дээрлик бардыгынын колдонулган адабияттарынын тизмесинен көрүүгө болот. Китеп фольклорист окумуштуулар арасында жылуу кабыл алынып, рецензиялар⁴ жарык көргөн. Жакында эле азербайжан окумуштуусу Адиль Салаван оглы Джалиловдун «Эпос «Манас и традиции тюркских сказаний» (Баку, 2002) деген китеби менен таанышып, андагы А. Сыдыковдун эмгегинин баасын

көрүп, дагы далай илимий эмгектер жазылбай кеткенине өкүнүп калдым.

Изилдөөчү кандидаттык диссертация менен эле чектелип калбай, докторлук диссертация жазууга камынып, пландуу иштерди баштагандыгын архивдик материалдар далилдейт. 1977-жылдын башында элге Билим берүү Министри А. Каниметовдун атына жана ОшПИнин ректору Р. Кулуевге «Обращаюсь к Вам с убедительной просьбой положительно решить вопрос о командировании доцента Ошского пединститута Сыдыкова Акбарали в Москву. Его работа над докторской диссертацией по проблемам эпоса «Манас» близко соприкасается задачами подготовки киргизского тома Академической серии «Эпосы народов СССР». Это обстоятельство имеет весьма важное, обоюдно плодотворное значение, – Главный редактор Петросян» – деген официалдуу кат келет. Ал мезгилдин тартиби боюнча Министрлик тактоо иретинде ИАнын Тил жана адабият институтуна кат жөнөтөт. ...Ошол бойдон бул маселе токтоп, А. Сыдыков Москвага барбай калат.

Убагында илимий чөйрөгө сүңгүп кирип, конференцияларда доклад окуп, «Эволюция героического в эпосе «Манас» (Всесоюзная конференция «Жангар и проблемы эпического творчества тюркомонгольских народов. 1978, Элиста), «О некоторых типических чертах в творчестве кайчи и манасчи» (III Всесоюзная конференция фольклористов Сибири и Дальнего Востока. Горно-Алтайск 1983), илимдеги адабияттагы бардык жаңылыктар менен кабардар болуп, керек болгон учурда өзүнүн пикирин кошуп, «Гражданиндин жетилиши жөнүндөгү баян» («Ленин жолу» газетасы, 1976, 30-октябрь, №219) Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар» аттуу повестине, «Жемчужины мысли народной» («Литературный Киргизстан» журналы, 1981, № 6), калмык окумуштуусу Б. Оконовдун «Калмыцкие народные пословицы и поговорки» (Элиста, 1980) деген монографиялык эмгегине, Э. Абдылдаевдин «Манас эпосунун тарыхый өнүгүшү» деген монографиясына, окуу китептерине рецензияларды жазган. Э. Абдылдаев менен Б. Оконовдун эмгектерине жазган пикирлеринен ал кишинин фольклордук чыгармалардын ички закондорун,

фольклористика илиминин теориялык маселелерин терең билгенин жана жазуу эрежелерин, тилдин грамматикасын жакшы өздөштүргөнүн окуган адам дароо баамдайт. Окумуштуунун «Манас» эпосундагы эрдиктин идеалдары» («Ала-Тоо» журналы, 1970, № 10), «Ата журттун келбети» («Кыргызстан маданияты» газетасы, 1970, 2-сентябрь), «Традиционные формулы в творчестве киргизских народных сказителей» (журнал «Советская тюркология», 1974, № 4), «Ленин жана элдик оозеки поэзия» («Ленин жолу» газетасы, 1970, 29-июнь), «Ленин и фольклор» («Мугалимдер газетасы», 1970, 1-Май), «Традиционная композиция описаний похода в эпосе «Манас» (варианты С. Орозбакова и С. Каралаева)» (В кн.: Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР (Поэтика и стилистика. М.: Наука, 1980. С. 135) сыяктуу илимий деңгээли жогору макалалары жарык көргөн. Айрыкча акыркы макаласында эпикалык жанрга мүнөздүү типтүүлүктүн белгилерин ачуу менен согуштук сценалар, жоокердик жүрүштөр, казаттар, баатырдык кармашуулар баатырдык эпостордо кеңири планда сүрөттөлүп басымдуу орунду ээлеп, композициялык түзүлүшүн жана поэтикасын аңдап билүүдө мааниси зор экенин белгилеген. Ошондой эле С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттарын салыштырып, көрсөтмөлүү болуу үчүн чоң-чоң согуштук жүрүштөрдүн традициялуу композициясынын таблицасын түзүп чыккан. Бул таблица эпостун поэтикасын анализдөөдө көмөкчү материал боло алат.

Ал эми бүгүнкү күндө актуалдуу, глобалдуу иш-чара катары коомчулукка алынып, кыргыз мамлекетинин идеологиясынын негизи деп таанылып жаткан эгемендүүлүк, мамлекеттүүлүк, биримдик, адилеттүү башкаруу сыяктуу маселелер биздин уникалдуу эпосуубузда эчак эле айтылганы жана Манастын осуяттары кайсы бир окуянын мисалында толугу менен айтылып өтүптүр. Аял затына мүнөздүү асыл сапаттарды анализдеп, Каныкейдин образын аялдык абийирдүүлүктүн, тазалыктын, кыйышпастыктын, чыдамкайлыктын, сарамжалдуулуктун, кыраакылыктын үлгүсү катары көрсөтөт. Ал эми Бакайдын образы аркылуу «Карынын сөзүн капка сал», «Кары бил-

генди пери билбейт», «Карысы бардын ырысы бар» деген акылман кептердин чындыгын далилдейт. Автордун мына ушундай мазмундуу, теориялык жактан терең иштелген, эпостун нукура философиялык маңызын сууруп чыккан макаласында бүгүнкү күндөгү турмуш талап кылган маселелер чагылдырганын айтпай коюуга болбойт.

Жогоруда айтылгандардан сырткары А. Сыдыков көптөгөн жылдар (1950–1983) бою мектептерде, жогорку окуу жайында педагог болуп иштегендиктен билим берүүнүн жана «Манас» эпосун окутуунун түрдүү проблемалары боюнча да иш жүргүзүп, «Сырттан окуунун зарыл проблемалары» («Эл агартуу» журналы, 1973, № 2, Б.Мурзаibraимов менен бирге), «Манас» эпосун мектепте үйрөнүүнүн айрым маселелерине карата» (Китепте: Кыргыз тил жана адабият мугалимдеринин иш тажрыйбалары. Ф.: Мектеп, 1971), «Өндүрүштөн ажыратпай жогорку билим берүүнү жакшырталы» («Эл агартуу» журналы, 1977-ж. № 5, Ош пединститутунун проректору, доцент К. Жумабаев менен бирге), «Жоопкерчиликти унутууга болбойт» («Ленин жолу» газетасы, 1968-ж. 16-ноябрь), «Калча эже» («Мугалимдер газетасы», 1967-ж., 7-ноябрь), «Любовь к детям – основа успеха» («Мугалимдер газетасы, 1966-ж. 12-апрель) сыяктуу бир топ методикалык макалаларын жарыялаган.

Мугалим демекчи, анын элдик оозеки чыгармачылык жана адабияттын теориясы боюнча окуган сабактары азыркыга чейин легендага айланып, өзүнүн кесиптештеринин да, студенттеринин да эсинен чыкпас жандуу окуя сымал санталып калган. Акбарали Сыдыков өзүнүн терең билими, адамдык касиет-сапаты менен чыныгы педагог-лектор болгон. Ал «Манастын» рухун, духун элге жеткирүүдө болгон күч-аракетин жумшаган. Анын котормочулук, жазуучулук, акындык, сүрөтчүлүк, музыканттык өнөрүн да айтпай коюуга болбойт. Аңгемелери, ырлары мезгилдүү басма сөз беттерине, «Учкун» сыяктуу адабий жыйнактарга жарыяланып турган. Кийин аңгемелерин, ырларын, айрым каттарын маркумдун жан досу, профессор Бектурсун Алымов жыйнап, жыйнак түзүп, жакшынакай баш сөздүн коштоосу менен 1993-жылы «Бүтпөгөн дастан» деген

ат менен жарыкка чыгарган. Акбаралы агайдын ушундай көп кырдуу таланты бири-бири менен гармониялуу түрдө айкалышып, чыныгы чыгармачыл, өзгөчө жаралган инсан катары да, илимпоз катары да биздин эсибизде сакталып кала бермекчи.

АДАБИЯТТАР

¹ *Сыдыков А.* «Героические мотивы в эпосе «Манас». – Ф.: Илим, 1982. – С. 79.

² Ошондо. С. 104.

³ *Сыдыков А.* «Героические мотивы в эпосе «Манас». – Ф.: Илим, 1982. – С. 129.

⁴ *Туратов Д., Абдурашидов Б.* «Манас» эпосу жөнүндө та-тыктуу изилдөө//Ленин жолу. – 1983. – 19-февр.

⁵ *Сыдыков А.* «Манас» эпосундагы эрдиктин идеалары...». – Ала-Тоо. – 1970. – №10. – 151-б.

АБДЫЛДАЕВ ЭСЕНАЛЫ
(1932–2003)

Абдылдаев Эсеналы – «Манас» изилдөөчү, жыйноочу жана түзүүчү. Филология илимдеринин кандидаты (1967). Пржевальск (азыркы Каракол) шаарындагы мугалимдер институтунун физика-математика факультетин бүтүргөн (1951). 1951–55-жылдары Ысыккөл районундагы мектептерде физика-математика мугалими болуп иштеген. КМУнун кыргыз тили жана адабияты факультетин артыкчылык диплому менен бүтүргөн (1960). 1960-жылдан Кыргыз Республикасынын УИАнын Тил жана адабият институтундагы «Манас» секторунда кенже жана улук илимий кызматкер. «Манас» эпосунун эволюциялык өнүгүшү жөнүндө» деген темада кандидаттык диссертация (1967) коргогон. «Манас» эпосун үйрөнүү, таануу, изилдөө боюнча «Манас» эпосунун алтайлыктардын баатырдык поэмалары менен болгон эпикалык катышы» (1966), «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүнгүнүн негизги этаптары» (1981), «Кыргыз фольклорунун тарыхынан» (1983), «Манас» эпосунун историзми» (1987), «Манас» эпосунун эпикалык формулалары» (1991), «Манастын» тарыхый баатырдык эпос катарында калыптануу жана өнүгүү этаптары» сыяктуу монографиялык эмгектери бар. Аталган монографияларында «Манас» эпосун тарыхый-салыштырма методу менен түрк-монгол элдеринин оозеки чыгармаларын үйрөнүүнүн негизинде кеңири салыштырып изилдейт. Айрыкча түштүк Сибирдеги элдердин (алтай, хакас, тува, шор ж.б.) фольклорун оригиналы боюнча салыштырып иликтөөлөрдү жүргүзгөн. Өзгөчө, анын «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары» аттуу фундаменталдуу эмгеги манастануу илиминде жогор-

ку профессионалдык деңгээли менен өзгөчөлөнүп турат. Автор бул монографиясында «Манас» эпосунун жаралышынын жана анын тарыхый өнүгүшүнүн закон ченемдүүлүгүнүн белгилөөгө арналган баалуу илимий пикирлерди айткан. Салыштырма-тарыхый методдун негизинде «Манас» эпосунун составындагы архаикалык элементтер аныкталып, андагы эпикалык душмандардын жана эпикалык окуялардын тарыхы жөнүндөгү маселелер аныкталат. Ошондой эле «Манас» эпосунун Орто Азия, Казакстан элдеринин эпикалык традициялары менен болгон айрым жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү изилденет. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптарын жаңыча бөлүштүрүп илимий анализдер жүргүзүлгөн. Мындан сырткары «Манас» эпосу жана кыргыз фольклористкасы боюнча бир кыйла илимий жана илимий-популярдуу макалаларды жазган. Э. Абдылдаев манасчы Мамбет Чокмор уулунан 100 басма табак көлөмүндөгү «Манас» бөлүмүн жазып алуу ишине активдүү катышкан. Москвадан орус тилинде жарык көргөн төрт томдуктун төртүнчү томун түзгөн (көлөмү – 30 басма табак, «Чоң чабуул» эпизоду) СКВ боюнча «Семетей» бөлүмүн басмага даярдоого катышкан (1989). Ошондой эле СОВ боюнча жарык көргөн «Манас» эпосунун 4-китебине «Чоң казат» эпизодун даярдаган. 1995-жылы жарык көргөн «Манас» энциклопедиясына бир катар баалуу макалалары кирген. Э. Абдылдаевдин көп жылдык илимий ишкердүүлүгү бааланып, ага Илим жана техника боюнча ыйгарылуучу Мамлекеттик сыйлыктын ээси деген ардактуу наам ыйгарылган.

Э. Абдылдаевдин «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары» (1981) аттуу монографиясы – манастаануу илиминде өзгөчө баага татыган, өтө салмактуу эмгек. Ал «Манас» эпосунун жаралышынын жана анын тарыхый өнүгүшүнүн закон ченемдүүлүгүн белгилөөгө арналган. Эмгекте салыштырма-тарыхый методдун негизинде «Манас» эпосунун составындагы архаикалык элементтер аныкталат, андагы эпикалык душмандардын жана эпикалык окуялардын тарыхы жөнүндөгү маселелер каралган. Ошондой эле «Манас» эпосунун Орто Азия жана Казакстандын элдеринин (казак, өзбек, каракалпак) эпи-

калык традициялары менен болгон айрым жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү изилденген. Автор манаस्ताануудагы эң бир орчундуу проблемалардын бири болуп эсептелген «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптарына кайрылып, аларга илимий мүнөздөмөлөрдү берген.

Э.Абдылдаевдин бир монографиясы анын эмгектеринин ичинен эң ирилеринен болуусу менен бирге, жеке кыргыз фольклористкасында гана эмес, жалпы эле түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларын (түрк-монгол элдери эпикалык чыгармаларынын байлыгы менен дүйнө элдеринин бирин да алдына салбайт) соңку учурларда изилденишинде көрүнүктүү орунду ээлейт. Бул эмгегинде автор «Манас» эпосунун башкы проблемаларынын бири – анын чыгышы менен тарыхый өнүгүшүнүн законченемдүүлүктөрүн ачууга аракет жасаган. Ырас, кезегинде бир катар: М.Ауэзов, А. Н. Бернштам, В. М. Жирмунский, Б.М.Юнусалиев, А. Маргулан сыяктуу чоң окумуштуулар ушул проблемага кайрылышкан. Алардын көз караштары тезис түрүндө болуп, кээ бирлеринин пикирлери бири-экинчисине кайчы келип, маселе ийине жеткириле иштелбегендиги белгилүү эле. Автор аты аталган окумуштуулардын ийгилик-кемчиликтерин эсепке алуу менен бирге (айрым учурда тикеден-тике полемикага чыгып), өзүнүн ишенимдүү аргументтерине таянып, жаңыча көз караштарын ортого салган. Мунусу менен ал манаस्ताануу илиминдеги ушул проблеманын чечилишин жаңы этапка көтөргөн.

Илимпоз «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптарын төмөндөгүдөй конкреттүү мезгилдерге бөлүштүрө караган. Биринчи: Эпостун эволюциялык өнүгүүсү тууралуу кенен илимий түшүнүк алуу үчүн алгач түрк-монгол элдеринин эпикалык традицияларынын өнүгүшүнүн алгачкы этабындагы баатырлык эпостордун формалары кандай болгондугу жөнүндө, б.а. алардын тематикасы, традициялык белгилери кандай болгондугу жана алардын жаралган доорунун мүнөзү жөнүндө жондото болсо да туура илимий маалымат алыш керек. Ушул максатты ишке ашырыш үчүн автор, байыркы мезгилдерден бери маданий, экономикалык, этникалык карым-катнашта жашап келишкен жана чарбалык-маданий тиричилиги боюнча бир типтеги

коомдук жалпылыкты түзгөн түрк-монгол элдеринин эпикалык традицияларынын алгачкы формаларына мүнөздүү болгон традициялык белгилер «Манас» эпосунда сакталганбы, эгер сакталып келген болсо, алар кайсылар деген суроолор чечмеленген. Мына ушул максатта түрк-монгол эпикалык чыгармалары менен «Манас» кеңири планда салыштырылып, алардын составындагы алгачкы традициялык элементтер аныкталган да төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарган: «Түрк-монгол элдеринин эпикалык традицияларынын алгачкы формалары алгачкы обциналдык түзүлүш бузула баштаган мезгилде пайда болуп, ошол доордун кырдаалындагы коомдук мамилелерге, анын олуттуу карама-каршылыктарына шартталышкан. Түрк-монгол элдеринин коомунун жана чарбалык-маданий турмуш-тиричилигинин окшоштугу дүйнөгө болгон көз караштарынын бирдейлигин шарттаган да, бирдей типтеги эпикалык традициялардын пайда болушунун чечүүчү фактору болгон. Ошондуктан Орто Азия менен Борбордук Азиянын территорияларынды жашаган түрк-монгол көчмөн уруулары өзүнчө бөлөк-бөлөк эл болуп калыптанганга чейинки алардын эпикалык традициялары өтө жакын жалпылыктарды түзгөн». Мына ушундай тыянак чыгарууда автор «Манас», «Гесер», «Жангар», «Алпамыш», «Коркут Атанын китеби» ж.б. сыяктуу эпикалык чыгармалардын фактылык материалдарын мисалга тартып, теориялык жактан бекемделген ишенимдүү пикирлерди айткан.

Экинчи: «Манас» эпосунун сюжеттик составы баарыга белгилүү болгондой өтө татаал. Ошол эпикалык окуялар белгилүү бир магистралдык идеяга баш ийдирилип, композициялык бирдикте борбордук каармандын (Манас) иш аракеттерине байланыштырылган. Андыктан, Э.Абдылдаев чыгарманын композициялык түзүлүшүнө кайрылып, «Бул эпостун чыгышы жана анын тарыхый өнүгүшү жөнүндөгү негизги проблемаларды объективдүү чечүү үчүн анын эпикалык циклизацияланышы жөнүндөгү маселенин туура чечилиши зарыл» – деп белгилейт. Бул маселени териштириш үчүн ар түрдүү формадагы традициялык сюжеттердин биригишинин негизинде татаал формадагы эпикалык чыгарманын жаралышына коомдун кайсы баскычы, кан-

дай тарыхый шарты өбөлгө болгондугу талап кылынат. Андыктан автор «Манас» эпосунун циклизацияланышынын тарыхый шартына жана кыргыз элинин этникалык тарыхы менен байланыштуулугу жөнүндөгү маселелерге кеңири токтолгон. Эмгектин ушул бөлүмүндө эпикалык Манастын тарыхы жөнүндө да өз пикирин билдирип, «Манас» эпосундагы эпикалык доорго мүнөздөмөлөр берилет. Ал эпостун конкреттүү кырдаалда пайда болгон алгачкы тарыхый ядросун Караханиддер доорунун учуруна (X-XII к.) байланыштуу караган. Мында автордун пайдасына кызмат кылуучу бир катар кызыктуу тарыхый фактылар бар. Бирок башка окумуштуулардын аргументтери менен салыштыра келгенде Э.Абдылдаевдин жыйынтыгы аларды жокко чыгарып, бардык тарабынан ынаандыра алат деп айтыш кыйын. Автор эпикалык Манастын тарыхы жөнүндөгү маселеге да токтолуп, ал каарман Караханид мамлекетинин мезгилиндеги (10-12к.) тарыхый кырдаалда пайда болгон деген корутундуга келет. Албетте, бул пикир – окумуштуунун жеке пикири. Бул маселе боюнча бир нече версиялардын бар экендигин эске алсак, анда ал проблема акыр-аягына чейин чечилди дешке болбойт.

Үчүнчү: Эмгектин ушул главасы «Манас» эпосундагы эпикалык душман маселесине карата» деп аталып, мында көптөгөн тарыхый фактылардын негизинде, элибиз кайсы душмандар менен жоолашып келгендиги тастыкталат. Эпостун идеялык мазмунун, тарыхый өнүгүшүн туура түшүндүрүүдө эпостогу конкреттүү душмандар: каракытай, калмак, манжу, кытай ж.б. душмандардын тарыхын изилдөө талап кылынат. Бул маселе боюнча да карама-каршы, полемикалуу көз-караштар айтылып келген. Андыктан автор бул главада ар түрдүү концепцияларга сын мамиле жасоо менен, эпосто чагылдырылган эпикалык душмандардын тарых менен болгон катышын терең талдоого алган. Натыйжада автор төмөндөгүдөй жыйынтыкка келген: «Манас» эпосундагы эпикалык душман катарында кыргыз эли тарыхта болгон кидандардын (11–12 к.к.), монголдордун (13–15 к.к.), ойрот-жунгарлардын (16–18 к.к. акырында манчжурдук Цин империясынын (18–19 к.к.) агрессивдүү баскынчылыктарына каршы өздөрүнүн көз карандыгы бол-

бостугу, биримдигин сактап калуу үчүн нечен кылымдар бою жүргүзүп келген патриоттук күрөштөрү закон ченемдүү түрдө катмарланып чагылдырылган». Ушул главада дагы эскерте кетүүчү жагдайлардын бири – Бээжин маселеси. Мында, Э. Абдылдаев М.Ауэзовдун «Ошентип кыргыздардын уйгурларга каршы чабуулу жана Бээжин шаарын басып алышы (840-ж.) эпостун борбордук булагы жана сюжеттик ядросу болуп эсептелет» – деген жобону жана ушул жобону ар тараптан өнүктүрүүчүлөрдүн (Бернштам А.Н., Маргулан А.Х. ж.б.) концепциясы – чындыкка туура келбейт деп, аны фольклористкадагы тарыхый школанын методологиясынын таасиринин негизинде сырткы окшоштуктар боюнча гана айтылган концепция экендигин далилдейт. Төртүнчү: «Манас» эпосунун казак, өзбек, каракалпак жана башка элдердин эпикалык традицияларынан өзгөчөлүгү жана айрым жалпылыктары» – деп аталган главы Орто Азия, Чыгыш Түркстанда жашаган элдердин алакагында өнүккөн кыргыздардын руханий маданиятындагы жалпылыктар иликтөөгө алынат. Албетте конкреттүү бир элдин оозеки поэтикалык чыгармаларынын өнүгүш тарыхы, закон ченемдүүлүгүн туура аныктоодо, карым-катышта жашап, маданий алакалары болуп келген чөйрөлөрдүн өз ара таасир алышуусун, жалпылыктарын эсепке албастан, өзүнчө ажыратылган абалында илимий анализ жүргүзө берүү менен анын эң негизги маселелерин туура чечүү мүмкүн эмес. Ушуну туура баамдаган окумуштуу салыштырма тарыхый методду колдонуп, элдердин эпикалык традицияларындагы жалпылыктарды жана өзгөчөлүктөрдү таап чыккан. Автордун пикири боюнча, курчап турган чөйрөнүн маданий таасири эпостун монументалдуу түрдө өнүгүшү үчүн негизги факторлордун биринен болгон деп эсептөөгө болот. Отурукташкан чөйрөнүн маданияты, көчмөн элдердин жалпы маданиятынын, тышкы дүйнөнү түшүнүү системасынын жана коомдук аң-сезиминин өнүгүшү үчүн маанилүү таасирин тийгизип келген жана ошого ылайык элдик оозеки поэтикалык чыгармачылык да өркүндөө абалында болуп келгендиги талашсыз. Бешинчи: Бул глава «Манас» эпосунун эпикалык окуяларынын тарыхы жөнүндө» – деп аталат. Баарыга белгилүү болгондой, ушу күндөргө чейин

«Манас» эпосу үзгүлтүксүз өнүгүү процессин башынан өткөрүп келгендиктен, анын тутумундагы эпикалык окуялар, ар түрдүү идеялык мотивдер өзгөрүп өнүгүп келиши менен бирге, жаңы эпизоддор менен да улам толукталып отургандыгы шексиз. Э. Абдылдаев негизги варианттардагы орчундуу окуялар туурасында иликтөө жүргүзүп, алардын кайсы тарыхый окуялардын негизинде пайда болгондугун чечмелөөгө аракет жасаган. Эпикалык окуяларга тарыхый жактан талдоолорду жүргүзүү менен «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн абалы тууралуу белгилүү даражада түшүнүк берген. Окумуштуунун ою боюнча «Манас» эпосундагы эпикалык окуялардын түзүлүшүнө ар кандай факторлор түрткү берген. Алсак, тарыхый окуялар, традициялык сюжеттер, жөө жомоктор, уламыш-аңыздар, легендалар эпикалык окуялардын пайда болушун шарттаган. Автордун жыйынтыгы боюнча эпикалык окуялар «Манас» эпосунун составына ар түрдүү мезгилдерде киргендигин, композициялык жактан Манастын эпикалык биографиясына ылайыкталып бир мезгилде болгон эпикалык окуялар сыяктуу жалпысынан бир бүтүн чыгарманы туюндуруп калган.

Алтынчы: «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары» делген бул глава эмгектин жалпы аталышына б. а. китептин атына берилген. Бул бекеринен эмес. Э.Абдылдаев ушул акыркы бөлүмчөдө эң негизги концепцияларын, оригиналдуу пикирлерин айтып, жалпы иш боюнча жыйынтык тыянактарын чыгарган. Ушул маселе боюнча, эпостун өнүгүшүн этаптарга бөлүштүргөн В.М.Жирмунскийдин гана көз карашы болуп келген. Окумуштуу анын көз караштарына макул болбой, тикеден-тике полемикага чыгат. Эпостун татаал составында үч катмардын орун алгандыгын айткан В. М. Жирмунскийдин көз караштарын сынга алып, өз пикирлерин ишенимдүү факторлор менен далилдөөгө жетишкен. Мисалы, тарыхый реалдуу катмар катарында калмактар менен болгон согуштарды эсептеген пикирин четке кагып: «Андай болсо, эпостун өзүндө традициялуу түрдө. айтылып келген «солон», «шибе», «манжу кытай» сыяктуу тарыхый душмандар кайда калат? Ошондой эле үчүнчү катмарда, б.а. 17– 19 кылымдардын аралыгында эпос эч кандай тышкы

жана ички өнүгүүгө дуушар болбой эле, жалаң гана мусулмандашуу процесси болгон деген пикирине да кошулууга болбойт» деген оюн айтат. Автор «Манас» эпосунун составындагы архаикалык элементтерин салыштырып, мамлекетке чейинки, уруулук доордогу баатырдык жомок түрүн (9 кылымга чейинки) – алгачкы башат катары эсептеген. Экинчи этабына – караханиддер доорундагы(10–12 к.к.) тарыхый окуялар катмарын айтат. Үчүнчү – Монгол доору (12–15-к.к.), төртүнчү – Ойрот Жунгар доору (15– 18-к.к.), бешинчи – Кытай Цин (манчжур) доору (18-к. 2-жарымы – 19-к.1-жарымы), алтынчы – Россияга кошулгандан кийинки мезгил (19-к. 2-жарымынан бери тарта) – деп бөлүштүрүлөт. Окумуштуунун мына ушундай этаптарга бөлүштүрүүсү манастануу илиминде ири ачылыштардын бири болуп калды.

Өтө көп машакатты талап кылган бул монография кыргыз фольклористика илиминде ири жетишкендигин даңазаланган баалуу эмгек.

* * *

Э. Абдылдаев табиятында эрудициясы күчтүү, аналитикалык ойго маш, эстутуму өзгөчө жаралган нагыз окумуштуу болгон. Илимий-теориялык даярдыгынан сырткары ал жеке кыргыздын эле эмес, Орто Азия, Түштүк Сибирь, Борбордук Азиядагы түрк-монгол элдеринин оозеки чыгармалары (айрыкча, эпикалык чыгармаларынын өз тилиндеги түп нускасы), тарыхы, этнографиясы, тилдик фактылары менен терең тааныш болгон. Окумуштуу өзүндөгү бул мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануусу – эпосту тарыхый салыштырма методдо (бул метод – элдик оозеки чыгармачылыкты изилдөөдө азыркы учурдагы эң алдыңкы, тандамал метод, аны Э. Абдылдаев кыргыз фольклористикасында биринчи болуп колдонгон) терең изилдөөсүнө мүмкүнчүлүк ачкан да, анын проблемаларын фольклористика илиминин бүгүнкү күндөгү талабына жараша чечүүсүнө шарт түзгөн. Илимпоз бул методду биринчи монографиясы – «Манас» эпосу менен алтайлыктардын баатырдык поэмаларынын эпикалык катышында» эле

пайдаланган. Э.Абдылдаев эпосту жогорудагыдай метод менен иликтөө максатында жана «Манастын» тексттерин эл арасынан чогултуу үчүн, Кыргызстандын территориясын узун-туурасынан түгөл кыдырып чыккан. Ал гана эмес, быягы байыркы кыргыздардын мекени Энесай бою (азыркы Хакасия), Алтай, Туваны аралап, коңшулаш Казакстан, Өзбекстан, тыягы Тажикстан, Ооганстан өлкөлөрүнө чейин барган, чарчабас-чаалыкпас илимпоз экенин билебиз. Ошентип ал «Манас» жөнүндөгү даректерди өз кулагы менен угуп, өз колу менен кармалап, андагы сүрөттөлгөн тарыхый жер-сууларды, элдерди өз көзү менен көрүп, белгилүү ишеним-ынанымдарга ээ болгондон кийин гана илимий эмгектерди жаратууга киришкен. Илимдеги мындай дыкаттык анын иштеринин сапаттуу, баалуу болушун шарттаган. Э. Абдылдаев «Манасты» изилдеп эле тим болбостон, анын тексттерин жыйноочу, китеп түрүнө келтирип, жарыялоочу катарында да көп эмгектерди жасаган. Ал «Манастын» жарык көргөн С.Орозбаковдун вариантын (4том) С. Каралаевдин вариантын (5 том) түзүүгө катышкан.

«Манас» эпосунун академиялык басылышына активдүү катышып, тексттерде кездешкен архаикалык жана чет тилдерден кирген сөздөргө, анторпоним, этноним, топонимдерине илимий комментарийлерди ийине келтире жазып берген. Э.Абдылдаевдин манастануу илиминдеги өлчөөсүз зор эмгегин белгилөө менен, анын даяр докторлук диссертациясы корголбой калгандыгын өкүнүү менен эскербей коюуга болбос.

БЕГАЛИЕВ САПАР
(1934)

Бегалиев Сапар 1934-жылы Ысык-Көл областында Ысык-Көл районунун Орто-Өрүктү айылында туулган. Орто мектепти аяктагандан кийин Ленинград шаарындагы Герцен атындагы педагогикалык институтка кирип, аны 1958-жылы бүтүргөн. 1959–1961-жылдары (Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын мурдагы) КИУАнын Тил жана адабият институтунун аспирантурасында уланткан. Ошол эле жылы институтка кенже илимий кызматкерлик орунга алынган. 1967-жылы «Манас» эпосунун поэтикасы» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. 1970-жылга чейин улук илимий кызматкер болуп иштеген.

Ал эми 1970-жылдан тартып Кыргыз Мамлекеттик университетинде улук окутуучусу, доцент болуп эмгектенген. 1983–89-жылдары «СССР элдер адабияты» кафедрасынын башчысы, 1990-жылдан азыркы күнгө чейин Кара-Кол шаарындагы К. Тыныстанов атындагы университеттин «Кыргыз адабияты» кафедрасынын башчысы, доцент болуп эмгектенип келди. Автордун бул жылдар аралыгында фольклор илиминин айдыңындагы бир топ илимий макалалары, илимий изилдөөлөрү, монографиялары, методикалык окуу куралдары жарык көрдү. 1984-жылы Кыргыз ССР Эл агартуусунун отличниги деген наам алган. Автор илим чөйрөсүндө кандай изденсе, практика жүзүндө педагог катарында жогорку окуу жайларында студенттерге билим берүүдө талыкпай иштеп келет.

Автордун 1969-жылы «О поэтике эпоса «Манас» деген монографиясы жарык көрөт. Мында автор «Манас» эпосунун айрым традициялуу сюжеттерине, мотивдерине кайрылып поэтикалык жагдайын анализге алган. Ошондой

эле эпитет, салыштыруу, гипербола өңдүү тропторго кеңири токтолуп, ынанымдуу оюн билдирет. Автор поэтикалык тропторду жөн гана анализдебестен, анын байыркы мезгилдерден берки калыптанып келген салттуулугун ачып көрсөтүүдө стадиялдуу түрдө өнүгүп, калыптанып келген эпостун туруктуу формаларына, формулаларына токтолот. Изилдөөдө көркөм образ жөнүндө маселени козгоп жүйөлүү пикирлерин ортого салган. «Проблема художественного образа в фольклоре является прежде всего проблемой жанра и его исторического развития, поэтому необходимо разработать теорию фольклорных жанров»¹ деп эң туура белгилеген. Азыркы учурда манастанууда эпосту комплекстүү түрдө изилдөө иши жолго коюлуп, андагы жанр проблемасы, так айтканда, айрым жанрлары изилдөөнүн объектисине алынып, тиешелүү баасын алды десек да болор. Ошону менен катар көркөм образ проблемасына кайрылып, көркөм образ жазма профессионал адабиятында эле универсалдуу образ болбостон, эпикалык чыгармада да каралуусу керек, анткени фольклордогу образдар системасында элдин тарыхый улуттук белгилери, өзөгү жатат деп көргөзүп келип фольклордогу образдардын спецификасы да анын көп варианттуулугунун негизинде салыштырып изилдөөгө муктаж экенин белгилейт.

Фольклордук чыгармадагы (эпостогу) элдин тарыхын, маданиятын, мифологиялык белгилерин, философиялык дүйнө таанымын синкреттүү түрдө караган кезде эпикалык баатырдын же каармандын образын ачуу, ал эпостун маңызын ийне-жибине чейин кароого мүмкүндүк берерин туура баамдаганы байкалат. Тарыхый булактарга таянуу менен, ошондой эле эпостун сюжеттик өзөгүн мыкты өздөштүрүүсүнүн натыйжасында автор эпостун жаралуу доору уруу общиналык коом учурунда жаралып, калыптана баштагандыгына кошулат. Ошол эле учурда эпостун байыркы элементтерди да ала жүргөндүгүнө байланыштуу эпостун байыркы катмары бул уруучулук доорунан мурда эле бар болгондугун көргөзөт.

Эпос узак убакыт мейкиндигинде өсүп өнүгүп, стадиялдуу катмарды чагылдырып турганы башка түрк тилдүү (алтай, якут ж. б.) элдердин эпикалык чыгармаларынан

болгон ажырымын айгинелейт дейт. Анткени, эпосто мифологиялык, реалдуу көрүнүштөрдүн арсеналын жолуктурууга болот. Окумуштуу белгилегендей эпостун сюжеттик курумунун татаалдыгы да ушунда эмеспи.

Андан ары автор эпостогу каармандардын типтүү образдарын, традициялуу бөлүктөрүн, мотивдерин кеңири талдоого алганын көрөбүз. Автор варианттарды салыштырып, андагы индивидуалдуу жана традициялуу көрүнүштөрдү, портреттерди тарыхый булактардын негизинде карай тексттин көркөм табиятын талдаган жерлери бир топ жеткиликтүү жыйынтык берген. Өзгөчө салыштыруу, гипербола, эпитет өңдүү троптун түрлөрүн анализдегени жалпы эле эпос таануучулар үчүн, жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн керектүү изилдөө болгону, бул монографиянын маңызын толук кандуу кабылдоого мүмкүндүк берет.

Ал эми автордун 1988-жылы жарык көргөн «Манас» эпосунун көркөм каражаттары» деген окуу куралы «Манас» эпосунун поэтикасын иликтеп-үйрөнүү үчүн студенттерге абдан керектүү материал болгон. Мында автор эпостогу салттык мүнөзгө ээ болгон поэтикалык салыштыруу, көркөм эпитет, гипербола, метафора өңдүү бир катар көркөм каражаттарды талдоого алган. Изилдөө ишинде «Манас» эпосунун тематикасы жана жомоктук-традициялык мотивдери, ошондой эле эпостун поэтикалык ыкмалары, көркөм троптор, көркөм эпитет, поэтикалык гипербола, метафора өңдүү маселелер ар бири өз алдынча талдоого алынган.

«Фольклордун бирден бир негизги өзгөчөлүгү – аны жараткан, түзгөн, ошондой эле аткарган, массага тараткан, көп кылымдар бою көркөм лабораториядан өткөргөн коллектив болгондугунда, эпостун традициялык туруктуу сюжети негизинен көпчүлүк массаларда сакталат»² – дейт. Мындай традициялуулук чындыгында эпостун көркөм табиятын баштапкы үлгүсүндө эле сакталышына түрткү болбостон, өз доорунун ар бир мыкты «Манас» айтуучусунун, жаратуучусунун жеке салымы менен улам кеңейип тереңдеп, толукталып, келгени белгилүү. Анткени эпостун классикалык үлгүсүнүн калыптанышына, Сагымбай, Саякбай

өңдүү гениалдуу манасчылардын чыгышына өбөлгө болгон аларга чейинки күчтүү манасчылардын агымынын таасири азыркы күнгө чейин сакталып калды. Сагымбай, Саякбай эпостун ошол доордогу гүлдөп өсүп турган мезгилинен азыктанып калганы жалпыга белгилүү. Эпостун тарыхый басып өткөн доорун кароодо автор анын жазылып алыш тарыхынан тартып башка улуттардын классикалык чыгармаларга салыштырып келип, эпостун ал чыгармаларга болгон үндөштүгүн, алардан айырмаланган бөтөнчөлүгүн да көз жаздымда калтырган эмес. Автордун көз карашы боюнча поэтика жагдайындагы үндөштүктүн болушу ыр түзүлүшү жагынан, көркөм троптордун арсеналынын колдонулушу, чагылышы традициялуу үлгүлөрдүн түбөлүк сактала турганы да түрк элдеринин түпкү тегинин бир экендигин айгинелегенин көргөзүүгө жетишкендигин билдирет. Ал орус элинин былиналарынан, эпикалык чыгармаларынан тартып, алтай, казак, якут элдеринин эпикалык чыгармаларына чейин мисалдар келтирип келип, жалпы эле оозеки поэзия үлгүсүндөгү жалпылык белгилерди жана бөтөнчөлүктөрдү, ар бир чыгарманын мүнөздүү белгилерин карайт. Натыйжада оозеки чыгарманын жалпы бир мыйзам ченемге баш иерин ошол салттуу келе жаткан көрүнүшкө өтө кылдат мамиле кылгандыгын көргөзөт. Бул саамалык эпостун сюжеттик өзөгүн гана терең түшүнүүгө түрткү болбостон, анын поэтикасын кеңири, тереңден түшүнүүгө көмөк болот.

1971-жылы («Мугалимдер газетасы». 18-март) «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деген макаласы жарыяланган. Мында «Манас» эпосунун дүйнөлүк адабияттын тарыхында алган орду жөнүндө кеңири сөз кылат. «Манас» эпосунун басылыш тарыхы жөнүндө кеп козгоп, анын зор көлөмү, варианттуулугу эпосту толук басмадан чыгарууга кыйынчылык туудурганын белгилейт. «Манастын» төрт томдугу жана андан мурда жарык көргөн бириктирилген вариант азыркы кезде сейрек учураган библиографиядан болуп калгандыгын көргөзгөн. Андан ары 1979-жылы чыккан С. Орозбаковдун вариантынын баалуулугу жөнүндө С. Каралаевдин вариантынын маңызына токтолгон. «Манас» өңдүү татаал мазмундуу зор эпопеяга

кылдат мамиле кылган айтуучулардын салымын, алардын кыргыз фольклорунда алган ордун белгилейт.

«С. Орозбаковдун вариантында «Манас» эпосунун мүнөздүү поэтикалык өзгөчөлүктөрү, көркөм эстетикалык сапаты, тарыхый этнографиялык белгилери толук сакталып, айрыкча көркөм сүрөттөлөт. С. Орозбаков таланттуу манасчы катары жеке өзүнө мүнөздүү стили, айтуу манерасы менен башкалардан айырмаланат» ж. б. Автор негизинен ошол төрт томдуктун кыргыз фольклорунун тарыхындагы эң маанилүү басма болгондугун баса белгилеп С. Орозбаковго таандык сапаттарды ачып, оюн ортого салат. Чындыгында көркөм чыгарманын элге тартуу болушунда, анын жазылып алынган тарыхы, аны изилдеген окумуштуулардын салымы, айтуучунун ролун талдап берүүсү кыргыз эпосунун маани-маңызынын тереңдеп кабылданышына көмөк болгон. Ушул эле маселеге дагы бир ирет кайрылып, 1985-жылы «Эпос – элдин сыймыгы» аттуу «Манас» эпосун басмадан чыгаруу иши тууралуу көлөмдүү макаласы «Ала-Тоо» журналынын сентябрдагы санына жарыяланган. Ооба, эпостун бай тарыхын изилдөө, көркөм текстин басмадан чыгаруу, калктын калың катмарына жеткирүү илим айдыңында олуттуу проблемаларын ишке ашыруу, ар бир фольклор таануучу үчүн көйгөйдө турган маселе го. Автор ушул проблемаларды көкүрөгүндө сезе билип эпостун ар бир мезгил учурунда ошол учурга таандык талап жоопкерчиликти талап кыларын белгилеген ойлору алгылыктуу көрүнүш. Бул сыяктуу салмактуу ойлору, изилдөөлөрү эпос таануудагы жеке принциптеринин болушу окумуштуунун эпосту изилдөөгө кошкон салымын, үнүн көргөзүп турат.

Дагы бир сөз кыла кетчү макаласынын бири «Манас» эпосу көркөм чыгармабы, же тарыхбы?» деген макаласы. Мында автор ошол кырдаалдагы айрым бир «Манаска» кызыккан» инсандардын ортосундагы талаш-тартыш маселенин козголгонуна пикирин билдирген, Азыркы убактарда жалпыбызга белгилүү болгондой эпостаануучулардан сырткары дилетанттардын бет келди окурманга таңуулаган ойлору көп учурап келет. Айрыкча мындай ойлор «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесин өт-

көрүү учурунда абдан арыш алып кеткен. Алардын Манасты тарыхый инсан катары карап, ал тургай туулган жылына чейин айтып жибергенге чейин баргандары албетте иренжитпей койбойт. «Манас» элдин дүйнөсүнөн жаралган, тарых издерин чагылдырган көркөм чыгарма экенине маанилүү ойлорун сыйдырган макаласынын маңызы да ошол көйгөйлүү оюн ортого салууга түрткү болгондугун көргөзөт.

Автордун дагы бир маанилүү изилдөөсү «Кыргыз оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очеркине» кирген. Бул көлөмдүү эмгекти жараткан ошол учурдагы кыргыз оозеки чыгармачылыгын изилдеп, өз салымдарын кошуп, терең теориялык иликтөөлөрдү сыйдырган окумуштууларыбыздын агымы экени жалпыбызга белгилүү. Азыркы учурда бул чоң эмгек өтө сейрек кезиккен библиографиялардан. Бегалиев Сапар да ошол күчтүү агымдын тобунда болгон. Бул чакан портреттик изилдөөбүздө автордун фольклор илимине кошкон салымын жалпы эле эмгектеринин бардыгын камтый албасак да, салмактуу изилдөөлөрүнүн маани маңызын сыйдырууга аракет кылдык.

АДАБИЯТТАР

¹ Бегалиев С. О поэтике эпоса «Манас». – Фрунзе, 1968. Стр. 6.

² Бегалиев С. «Манас» эпосунун көркөм каражаттары (окуу куралы). – Фрунзе, 1988. 5-б.

КЕБЕКОВА БАТМА
(1935–2014)

Бүгүнкү күндөгү көрүнүктүү фольклористердин бири Батма Кебекова Кемин районунун Чоң Кемин айылында 1935-жылы туулган. «Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору» аттуу темада диссертациялык ишин (1964) жактаган. Филология илимдеринин кандидаты.

Б. Кебекова алгачкы чыгармачылыгын фольклористикадан баштаптыр. Туңгуч эмгектери «Курманбек» эпосунун варианттары (1961), «Эр Табылды» эпосунун (1963) жана «Кедейкан эпосунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүнө (1964) кайрылып, бул иликтөөлөрдө айтуучулардын өздүк чеберчиликтери, эпикалык чыгармалардын идеялык түйүнү, көркөмдүк наркы, негизги өзгөчөлүктөрү талданат.

Окумуштуунун «Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору» (Ф.: Илим, 1967) аттуу монографиясы автордун жөндөмдүү адабиятчылык жүзүн көрсөткөн олуттуу эмгектерден болуп саналат. Мында, кыргыз профессионал жазма адабиятынын алгач чыйыр сала баштаган 20-жылдардан 60-жылдарга чейинки мезгилдеги аңгеме жанрынын кантип башат алып, өсүп, калыптанышына чейинки процесстердеги ийгиликтер менен бирге кетирилген кыйла мүчүлүштүктөр ошондогу урунттуу аңгемелерге объективдүү кылдат анализ жүргүзүүнүн негизинде илимий-теориялык аспектиде мыкты чечмеленип берилген. Адабиятчы: «Проза жанры жаралыш, калыптаныш, өсүш эволюциясын ондогон жылдар бою басып өттү. Ошол аралыкта жетилди, сүрөттөө чеберчилигин арттырды. Натыйжада, оозеки чыгармачылыктын нугунда түзүлгөн кыргыз совет аңгеме жанры ириде орустун классикалык адабиятынын бай тажрыйбаларына таянуу менен алгачкы саякат, баштапкы

тажрыйба болгон газеталык макалага же аңгемеге окшобогон орто заар чыгармадан «Асма көпүрө», «Бото көзгө» чейинки узак жолду басып өттү»¹ – деп туура белгилеген.

Б. Кебекова А. Токомбаева менен бирдикте «Кыргыз эл ырлары» (1967) жана «Кыргыз эл жомокторун» (1975) түзүүгө катышат. Окумуштуунун кийинки көрүнүктүү эмгеги «Кыргыз-казак фольклордук байланышы».

Ириде тарыхый-этнографиялык тарыхый-топонимикалык тарыхый-санжыралык, фольклордук, тилдик жана тарыхташ, тагдырлаш болгон тектеш элдердин фольклорундагы аналогиялык фактыларды салыштырып, айкалыштырып кароо гана комплекстүү изилдөөнү түзмөкчү. Б. Кебекованын «Кыргыз-казак фольклордук байланышы» (Ф.: «Илим», 1982) аттуу көлөмдүү эмгеги дал ушундай максатты көздөйт.

Эмгектин баалуулугу эки элдин фольклордук карымкатышын, жалпылыгын белгилөөдө, аналогиялык фактыларды ачууда гана эмес, мүмкүн болушунча кыргыз адабиятынын тарыхын кеңейтүүдө, анын келечектеги перспективаларын белгилөөдө, көпчүлүк түрк элдерине таандык Орхон-Енисей (VI–VIII к.), «Девону-лугат ат-түрк» (XI. к.), «Кодекус Куманикус» (XIII к.) эстеликтериндеги адабий фактылардын (макал, лакап, табышмак, миф, уламыш, легендалардын) кыргыз адабиятынан алган тарыхый, турмуштук ордун көрсөтүүдө турат.

Дегеле, тарыхтын бир кезеңинде тарыхташ, тагдырлаш, территориялаш жашаган бир канча элдерде бир нуктан тараган чыгарманын жашап калышы закондуу көрүнүш. Ал эми изилдөөчүнүн максаты алардын бир канча элде айтылыш фактысын санап коюуда гана эмес, алгачкы генезисин белгилөө менен кийинки айтылыш, таралыш, өсүш өзгөчөлүктөрүн, кыргыз, же казактын конкреттүү тарыхый-турмуштук, тарыхый-топонимикалык, этнографиялык, нраво-психикалык өзгөчөлүктүү жактарын көркөм ойлоодо чагылдыруу айырмачылыгын ачып берүү болуп саналат. Бул болсо, изилдөөчүдөн өтө тактыкты, этияттыкты талап кылат. Анткени, бир элдин маданий байлыгын башкалардыкы менен чаташтырып жиберүү, же калыстыктан таяу, материалды толук өздөштүрбөй, бир

жактуу корутунду чыгара коюу, жалпы элдик маданий казынага залакасын тийгизип, талаш-тартыштарды туу-дурушу мүмкүн. Ошондой эле автордун негизги таянычы катарында оозеки гана материалдардын эсептелиши изилдөөнү бир топ татаалдатат.

Бирок, жогоркудай оор милдет бул эмгекте бир топ үзүрлүү чечилген. Буга негизги себеп Б. Кебекованын башка түрк, монгол элдеринин фольклорундагы аналогиялык фактыларга да кайрылышы, эмгектин жалпы эле факты-материалдарга байлыгы жана ар түрдүүлүгү. Мисалы, изилдөөдөгү бир-эки фактыга кайрылалы. XIV–XV кылымдарда өмүр сүргөн Асан Кайгы жөнүндө жазууда автордун жалаң кыргыз казак эмес, каракалпак, ногой фольклорундагы материалдар менен да толук тааныштыгы, жарыяланбаган архивдик (фондулук) чыгармаларды да камтыгандыгы эмгектин салмагын бир топ арттырган. Натыйжада бир канча тектеш элдердин фольклорундагы аналогиялык фактылар менен салыштырып изилдөөдө автор аргументтүү, далилдүү жыйынтыктарга келген. Кыскасы, Б. Кебекова Асан Кайгы окуяларынын, ырларынын тарыхтын бир кезеңинде бир канча тектеш элдерге (ногой, казак, кыргыз, кара калпак) бир нуктан тарашын, кийин ар бир элде өз өзгөчөлүгү, айырмачылыктары менен жашап, ошол тарыхый-турмуштук, этнографиялык, турмуш-тиричилик шартында өсүп-өнүгүшүн, кийинки учурларда да өсүү процессинин токтолбогондугун бир топ ишенимдүү көрсөтөт.

Же болбосо Жээренче чечендин окуяларынын таралыш аймагы бир топ кенен. Эмгекте Крым, Астрахань, Тобол (түмөн) татарларынын жана ногой, алтай, кыргыз, казак, кара калпак фольклорундагы аналогиялык фактылар кеңири камтылган. Бул материалдардын негизинде Жээренче чечен чыгармасынын байыркы учурда бардык элге бир нуктан тарагандыгын, анын таралыш аймагын, айтылыш өзгөчөлүгүн ачык көрсөтө алган. Кыскасы, мындай фактылар көп. Ал эми иштин бай материал менен жабдылышы эмгектин пайдасына чечилген. Натыйжада автордун жыйынтыктары, ойлору, башка изилдөөчүлөр менен келишпестиктери далилдүү чыккан.

Монография эки чоң бөлүмдөн турат. «Кыргыз-казак фольклордук байланышынын алгачкы катмары», «Орто кылымдагы окуялардын кыргыз-казак фольклорунда чагылышы». Автор туура белгилегендей. кыргыз, казак элдеринин этникалык составы, эл болуп түзүлүш процесси канчалык узак, татаал жана ар түрдүү болсо, элдик чыгармачылыкта да ошончо доордун, бир канча муундун изи жатат. Биринчи бөлүмдө изилдөөнүн негизги объектиси катарында мифтик, чыгармаларды, уламыш, улама, легенда жана сыйкырдуу жөө жомокторду алат да, бир канча тематикага бөлүп жайгаштырат: космогониялык, этимологиялык, тарыхый-генеалогиялык, демонологиялык ж. б.

Казак, кыргыз мифтериндеги аналогияны биз алгач космогониялык темада көрөбүз. Космогониялык аймакта аналогиялык фактылардын (Жетиген, үч аркар жылдыздары, айдын түзүлүшү жөнүндө) тектеш (алтай, тува, ж. б.) жана тектеш эмес монгол урууларында да айтылышы кеңири каралат. Мунун себеби байыркы түрк монгол урууларынын эстетикалык көз карашынын, дүйнөнү, жаратылышты таануу, баамдоо, кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнүн жыйындысы катарында туура көрсөтөт.

Кыргыз, казак фольклорунан жан-жаныбарлардын, канаттуулардын пайда болушун, жаратылыш дүйнөсү менен адамдардын ортосундагы карым-катышты, байланышты, чагылдырган чыгармалар да кеңири орунду ээлейт. Сөзсүз мындай окуяларда байыркы адамдардын баёо түшүнүгү, көз карашы көркөм ойлоонун негизин түзөт. Эмгектин бир жакшы жагы мифологиялык түшүнүктөрдүн, көз караштардын көркөм ойлоонун объектсине айланыш процессин, экөөнүн карым-катышын үзгүлтүксүз көрсөтүп отурат. Мисалы, суур эки элдин түшүнүгүндө тең бирдей бааланган, аны адамдар менен тектеш деп эсептешип, этин жээгө, терисин пайдаланууга тыюу салынган. Бул көз караш ал жөнүндөгү эки элдин уламышында ачык чагылдырылган. Бирок алгачкы мазмундук негизги жакын болгону менен өсүш жолунда айырмачылыктары, өзгөчөлүктөрү менен жашаган. Алсак, кыргыз чыгармасы аңчылык доору менен байланышсыз айтылат, анын алгачкы окуяларынын трансформацияланышын байкоо анчалык кыйын эмес.

Көпчүлүк түрк элдери сыяктуу эле кыргыз, казактардын да көчмөндүү турмушта жашап, негизги кесиби мал чарбачылыгы болгондуктан, аларга карата ар кандай ишенимдер, уламыштар келип чыккан. Мунун мисалы катарында төрт түлүк малдын пирлери жөнүндөгү түшүнүктөрдү көрсөтүүгө болот. Жыл эсебинин да жан-жаныбарлар, айбанаттардын аттарынан аталып калышы, ал жөнүндө кызыктуу уламыштын Махмуд Кашгари тарабынан XI кылымда кагазга түшүрүлүшү тотемдик түшүнүктүн байыркы түрк урууларында кеңири орун алгандыгын көрсөтөт. Автор жогоркудай культтук пирлердин айрымдарынын көркөм образга айланып тереңдешин (Чалкуйрук, чаар иңген, ботосун жоктогон төө ж. б.) туура белгилейт. Б. Кебекова бул же тигил фольклордук мурастын ар башка аймактарда, бир канча тектеш элдерде айтылып калуу себептерин, таралыш өзгөчөлүктөрүнө кеңири токтолот. Ар бир элдин фольклордук чыгармасы өз өзүнчө баасын алат, ал эми түрк уруулары көчүп-конуп, аралашып жүргөн мезгилде түзүлгөн маданий мурастар орток деп таанылат. Буга «Коркут-ата» чыгармасынын азербайжан, түркмөн, башкыр, казак, кыргыздарда орун алышы күбө.

Эмгекте «Искендер Зулкарнайн», «Көбөк», «Кубайкус», «Ак Көбөк», Кара Көбөк», «Талым кыз менен Көбөктүн айтышы» сыяктуу чыгармалардын окшоштуктары, бөтөнчөлүктөрү да каралат. Чыгармалардагы жалпылык Б. Кебекованын тарабынан элдердин байыркы учурда бир аймакта жашап, турмуш-тиричилик шартынын, географиялык чөйрөсүнүн, этникалык түзүлүшүнүн, этнографиясынын, тилинин, көркөм ойлоосунун жакындыгы менен түшүндүрүлөт. Автор казак эли өз аты менен 15-кылымда гана тарыхта белгилүү болгондугуна карабастан, көп фактылардын негизинде фольклордук байланыштын алгачкы катмары байыркы доордо эле түзүлгөн деген бүтүмгө келет. Б. Кебекованын бул ою белгилүү даражада айрым тарыхый эмгектерде (К.А. Пищулина. Юго-Восточный Казахстан в середине 15 начале 16 веков. – Наука, 1977), жазма археологиялык табылгаларда бекемделет. Анткени казак тарыхы боюнча кийинки изилдөөлөрдө айрым Жаныбек, Кирей сыяктуу султандардын Дешт – Кыпчактан,

өзбек уруусунан бөлүнүп чыгып, 15 кылымда Казак хандыгын, негиздегенине карабастан, азыркы Казакстандын Түштүк-Чыгыш бөлүгүн байыртадан эле казак уруулары ээлеп келген деген пикирди далилдөө аракети орун алып келе жатат. Бирок мындан автор эки элдин тарыхын бир текчеге коюп караган, бири-биринен айырмачылыгын көрө алган эмес деген жыйынтык чыкпайт. Айрыкча кыргыздардын тарыхынын ар түрдүүлүгү, ар башка аймактарда өтүп, ар кандай тагдырга дуушар болуп, бир канча элдер менен байланышта болушу ар дайым белгиленип, мүмкүндүгүнө карата тарыхый, адабий фактылар менен бекемделип жүрүп отурат.

Иштин экинчи бөлүмүндө шарттуу түрдө алганда XIII-XV кылымдардын аралыгындагы окуялардын кыргыз, казак фольклорунда чагылышы баяндалат. Шарттуу дегенибиз фольклордук чыгармаларда байыркы, же кийинки катмарлардын орун алып калышы мүмкүн. Бирок ошондой болсо да чыгармалардын мазмунундагы негизги өзөктү Чыңгыз хандын жана анын мураскорлорунун бийлик жүргүзгөн мезгили түзөт. Мисалы эмгекте Чыңгыз хандын баласы Жуучунун (Жучи) өлгөнүн Улуг-жырчынын (ырчынын аттары вариацияланган: угузган адам биринде Улуг-жырчы жана Кет Бука (Кет Буга), бир вариантта Тума аталат) атасына (баласы өлгөн хан биринде Чыңгыз, экинчисинде Айган, бир материалда – Жаныбек аталат) угузушуна кайрылат да, байыркы түрк ырынын (XIII кылымда парс авторлору тарабынан катталган) жана ногой, казак, кыргыз фольклорунан орун алган бир канча варианттарынын адабий фактылардын негизинде чыгарманын жанрдык спецификасын (кара сөз жана ыр формасында) окуялардын, топономикалык аттардын интерпретацияланышын, айрым катмарлануунун орун алгандыгын, анын бир канча элге бир булактан тарагандыгын далилдейт. Поэтикалык угузуунун чыгыш шарты, айтылыш, таралыш аймагы жана фольклор менен тарыхтык карымкатышы окуяны чагылыштыруу бөтөнчөлүктөрү сыяктуу теориялык маселелерди бирге карайт.

Автор көп фольклордук фактылардын, тарыхый санжыралардын негизинде Алтын Ордо, Ногой ордосунда тү-

зүлгөн тарыхый окуяларга, маданий мураска белгилүү даражада кыргыз урууларынын да катышы болгондугун далилдейт. Изилдөөчүнүн фольклордук материалдарды тарых менен байланыштырып анализдөөсү иштин сапатын жогорулатып, ары кызыктуу кылып отурат. Илимий эмгектин кыргыз, казак маданий коомчулугу үчүн пайдасы зор.

Биздин оюбузча, автор өз алдына койгон негизги максатты орундата алган, ал эми айрым маселелерди тереңдетүү, тактоо келечектин иши экендиги закондуу көрүнүш.

Ушуга удаа эле Б. Кебекованын «Кыргыз-казак акындарынын чыгармачылык байланышы» (1985) деген экинчи китеби жарык көрөт. Монографияда эки элге кеңири таанымал кези келгенде айтыша, тартыша кетип, бирок бири бири менен алака катышта, сый мамиледе жүрүшкөн Чөжө, Катаган, Сүйүмбай, Эсенаман, Мыйкөт, Калмырза, Сарбас, Жамбыл, Токтогул, Калык, Кенен, Осмонкул, Ысмайыл ж. б. көптөгөн көрүнүктүү эл ырчылары жөнүндө айтылат. Чынында эле тили, дили жакын коңшулаш бул эки элдин жеке эле салттык эмес маданий, адабий байланышынын да тамыры тереңде.

Бул эмгекте казак менен кыргыздын эл шайырларынын 19-кылымдан 20-кылымдын 60-жылдарына чейинки аралыктагы чыгармачылык байланышы, тактап айтканда: акындык чеберчиликтери; эпосторду айтуучулуктагы бири бирине өткөн таасирлер (кыргыз эпосторунун казактарда, казак эпосторунун кыргыздарда айтылып жүрүшү ж.б.); айтыш өнөрүндөгү устаттыктары; акындык-күүчүлүктөгү (домбурачы), жалпы эле шайырдык өнөрдөгү биринен экинчисине өткөн нускалуу салт туурасында кеңири сөз болот.

Китеп эки чоң главадан туруп, жогоруда айтылгандай биринчи главасы жалаң акындар чыгармачылыгына арналып, экинчи главасында «Төштүк» чыгармасынын кыргыз-казактардагы айтылышы» туурасында иликтөө жүрөт. Бул глава өзүнчө үч бөлүккө бөлүнүп, биринчиси, «Төштүктүн» кыргыз-казак, түмөн (тобол) татарларына бир башаттан тарашы (мазмун, окуя, образдык жалпылыгы), варианттык өзгөчөлүгү, айтылыш, таралыш аймагы, экинчиси, «Байыркы традициялык мотивдердин жана архаикалык окуялардын «Төштүктө» чагылышы», үчүнчүсү

«Төштүктүн» кыргыз, казактарда айтылыш өзгөчөлүгү» деп аталып, «Төштүктүн» жөө жомоктук мазмундан баатырдык эпоско өтүп жеткенге чейинки эволюциялык абалын, андагы архаикалык мотивдердин чагылышын, ар элдеги (кыргыз, казак, татарлардагы) көп варианттуулукка өтүшү өңдүү көптөгөн проблемалар көрүнүктүү түрколог, этнограф, тарыхчы, фольклорист окумуштуулардын илимий-теориялык эмгектерине, далил, фактыларына, о.э. фондулук, архивдик материалдарга таянуу менен жогорку деңгээлде чечмеленип берилет.

Окумуштуу: «Кыскасы, «Төштүктүн пайда болушу, калыптануу, өсүп-өнүгүү процесси өтө узак. Анда байыркы уруучулдук коомдогу адамдардын жаратылыш кубулуштарынын стихиясын түшүнүүгө жасаган баё түшүнүктөрүнөн, мифологиялык көз караштарынан, кереметүү кыялданууларынан тартып, 15–18-кылымдардагы тарыхый реалдуу окуялардын, элдин конкреттүү турмуш жагдайларынын изи жатат. Айрым варианттардын мазмунуна караганда чыгарманын түзүлүү, калыптануу процесси 16, 17., ал эмес 19-кылымда токтобогон өңдүү. Ошондуктан, «Төштүктүн» көп варианттуулукка өтүшү, топонимикалык, тарыхый турмуштук, тарыхый-этнографиялык жана фольклордук катмарлануунун сакталышы табигый көрүнүш» – деген тыянакка келет.

Монография эки элдин фольклордук о.э. акындык чыгармачылыгындагы мурдатан келаткан көп кырлуу адабий-маданий байланышына өзүнүн калыс пикирин билдирип, илимий негизге салып биринчи ирет жазып чыккандыгы менен абдан баалуу.

Б. Кебекова өз күчүн ар тармакта көрсөтө билген окумуштуу. Анын мындай артыкчылыгы буга чейин сөз болгон профессионал адабият тармагындагы, фольклордук жанрлар, о.э. акындар чыгармачылыгынын ар өңүтү туурасындагы олуттуу эмгектеринен эле ачык байкалып турат. Ал эми, академиянын көрүнүктүү окумуштуулары тарабынан чыккан элге кеңири белгилүү «Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын очеркине» (1973), «Миф», «легенда» жана «Жаныш, Байыш», «Эр Табылды», «Курманбек», «Кедейканды» (Б. Кебекова тарабынан аталган эпосторго

«Баш сөздөр» жазылган), о.э. «Илим» басмасынан чыккан (1988), «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктерине» Б. Кебекова тарабынан «Легендарлуу акындар» (С. Закиров менен бирдикте), «Куудулдар», Ш. Токтобаев, А. Бердибаев, Жоошбай, Бекназар, Карачунак, Көкөтөй өңдүү чечен, куудулдардын портреттери жазылган.

Б. Кебекова кийинки учурларда акындар чыгармачылыгы боюнча үзүрлүү иштеди. Натыйжада, Кыргыз адабиятынын тарыхы аттуу 7 томдуктун (Б., 2002) 4-томуна Алдар Көсөө, Чөжө, Калыгул, Арстанбек, Эсенаман, Солтобай, Сартбай, Жаныш, Найманбай, Ботобай, Наркүл, Калмырза, Жаманкулга окшогон ондогон акындардын көлөмдүү портреттерин, 3-томуна эпостор баштаган баалуу бир катар фольклордук иликтөөлөрдү жазып берди. Ушу эле иштер кыскача жазылып «Кыргыз адабиятынын тарыхына» (Энциклопедия) кирди.

Башта «заманчыл», «байчыл», «динчил» деп иликтөө ишинен таптакыр четтетилип, оозго алынбай келген акындар туурасында 90-жылдардан кийин гана сөз болуп, чыгармалары эл ичинен жыйналып, архивдик материалдары пайдаланыла баштагандыгы белгилүү. Окумуштуунун ушул мезгилдеги эң көрүнүктүү эмгеги «Кыргыз эл ырлары» (Б., 1994). Буга ал легендарлуу ырчылар Асан Кайгы, Токтогул ырчы, Кет Бука туурасындагы көптөгөн жылдар бою жыйнап келген баалуу материалдарын, портреттик, иликтөөлөрүн кийирген. Китепке о.э. Калыгул, Байгабыл, Балык, Арстанбек, Солтобайдын сейрек кездешүүчү чыгармалары архивдик материалдар менен бирге текстологиялык жактан такталып (минтүү мүлдө түйшүктүү, чоң жумуш А. О.) иретке түшүп, кеңири баяндамалары менен жакшы иликтенген.

Ушул эле жылы Б. Кебекованын «Арстанбек» аттуу маанилүү илимий иликтөөсү жана ырчынын 170 жылдык мааракесине карата чыккан «Арстанбек» деген ыр жыйнак (Т. Саманчиндин иликтөөсү кошо кирген) өзүнчө жарык көрөт. Башта, Арстанбек эл оозунда легендарлуу мүнөзгө өтүп канчалык даңазаланганы менен анын көп кырлуу төкмөлүк кадыр-баркын көтөрүп кете турган чыгармалары жокко эсе болсо, бул жыйнакка Б. Кебекова Кемин жерге-

синин тургуну Кабай Абдыракман уулу тарабынан эл ичинен жыйналган көптөгөн баалуу материалдарды киргизип Арстанбектей залкар талантка экинчи өмүр берген. Чындыгында, ушул жылдардан тарта өз мезгилинде алдына акын чыгарбаган даанышман ойчул бир катар адабиятчы, тилчи, жалпы эле филолог, философ окумуштуулар тарабынан көбүрөөк кеп сөзгө алынып, натыйжада Н. Бегалиева атайы диссертациялык иш жазып, бул күндө акындар поэзиясындагы өзүнүн татыктуу ордун ээлеп калды.

Фольклористтин дагы бир көрүнүктүү эмгеги «Кыргыз элинин каада-салт ырлары» (2001). Китеп негизги үч бөлүктөн туруп, биринчи бөлүгүндө каада-салт ырлары классификацияланып, экинчи жана үчүнчү бөлүмүндө алар кеңири талданат. Каада-салт ырларын терең талдап, классификациялоо ар кимдин эле колунан келе бербеген өтө оор иш. Бул татаал маселенин башын ачып берүүдө окумуштуу көптөгөн фундаменталдуу илимий-теориялык эмгектерди карап чыккан. Ал туурасында өзү мындай дейт: «Натыйжада айрым славян жана тектеш түрк окумуштууларынын тажрыйбасына таянуу, о.э. кыргыз иликтөөчүлөрүнүн классификациялоодогу ийгилик, кемчиликтерин эске алуу менен каада-салт ырларын алгач эки чоң топко бөлдүк, алар өз ара бир канча түрлөргө ажырайт. **Үйлөнүү үлпөтүнө, үй-бүлөчүлүккө байланыштуу каада-салт ырларына:** той баштар – той ээлерин куттуктоо, той түшкөндүгүн жарыя кылуу, кыз оюндагы ырлар, көрүшүү, жар-жар, кыздын коштошуусу кирет. Келинди отко киргизүү, балага ат коюу, бешик ыры, тушоо кесүү да үй-бүлөчүлүккө байланыштуу түзүлүп, булардын ар бири салттык жөрөлгөлөр, ырым-жырымдар менен коштолуп аткарылат.

Экинчи чоң тобуна: **керээз, угузуу, кошок-жоктоо, көңүл айтуу** сыяктуу өлүк узатууга байланыштуу ырлар кирет да салттык жөрөлгөлөр жана диндик ырым-жырым, үрп-адаттар менен коштолот»⁴.

Каада-салт ырларынын ар бир жанры, бөлүкчөсү тээ абалкы башатынан тарта илимий-теориялык анализге алынып, ой-пикир, чыгарган тыянактары бир эле адабий фольклордук материалдарга негизделбестен, керек учурда

тарыхый-этнографиялык баалуу эмгектерге, өз мезгилинде казак, ногой жергесинде болуп топтолгон арбын материалдарга таянуу менен жыйынтыкка келген тереңдиги, тактыгы, пайдаланган материалдарынын байлыгы менен көңүлдү өзүнө бурат. Китеп ушунусу менен кундуу.

Окумуштуу ушул күндө да фольклор жана акындар чыгармачылыгынын көп тармактуу жанрларынын үстүндө байсалдуу эмгектенүүдө. Анын кайсыл гана эмгектерин албайлы ошол проблеманы башатынан тарта чечмелеген олуттуулугу, материалдарынын мазмундуу, байлыгы, текстологиялык жактан такталган иреттүүлүгү, ой жүгүртүүлөрүнүн, чыгарган тыянактарынын калыстыгы менен айырмаланат.

Б. Кебекованын ири устат окумуштуулугу өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Анын жетекчилиги астында бир нече жаштар кандидаттык диссертацияларын ийгиликтүү жакташты, эми да жактоо алдында тургандары бар.

Жыйынтыктаганда, Батма Кебекованын көрүнүктүү фольлорсит, акындар чыгармачылыгы боюнча албан иштерди жасаган адис окумуштуу катары кыргыздын фольклористика илиминдеги орду чоң.

АДАБИЯТТАР

¹ *Кебекова Б.* Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору. – Ф., 1967. – 12-б.

² *Кебекова Б.* Кыргыз-казак фольклордук байланышы. – Ф., 182.

³ *Кебекова Б.* Кыргыз-казак акындарынын чыгармачылык байланышы. – Ф., 1985. – 139-б.

⁴ *Кебекова Б.* Кыргыз элинин каада-салт ырлары. – Б., 2001. – 11-б.

АБДЫРАКУНОВ ТУРДУБАЙ (1937)

Т. Абдыракунов – фольклорчу, жыйноочу жана «Манас» изилдөөчү; 1937-жылы 24-мартта Жетиөгүз районундагы Акдөбө айлында туулган. 1960-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филологиялык факультетин бүтүргөн.

1968-жылы аспирантураны бүтүргөн соң КРИАнын тил жана адабияты институтундагы (ТАИ) кол жазмалар жана жарыялоо секторунда кенже илимий кызматкер, фольклор жана акындар поэзиясы секторунда улук илимий кызматкер, жана кол жазмалар бөлүмүнүн башчысы болуп эмгектенет.

КРИАнын кол жазмалар бөлүмүндө көп жылдар бою сакталып келген жана эл арасынан өзү жыйнаган фольклордук чыгармалардын негизинде «Кыргыз эл табышмактары» деген темадагы кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, филологиялык илимдердин кандидаты деген окумуштуулук даражага ээ болот (1973).

Т.Абдыракунов тарабынан «Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары» (Ф., 1973), «Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги эл ырлары» (Ф., 1974) деген жыйнактар түзүлүп, баш сөзү жана түшүндүрмөлөрү менен басмадан жарык көрөт; филология илимдеринин кандидаты С. Закиров менен бирдикте «Жоодарбешим», «Сейитбек» эпосторун да (О. Урманбетовдун варианты боюнча) биринчи жолу жарыялайт (Ф., 1971).

Мурда жарыяланбаган элдик оозеки чыгармалардын мыкты үлгүлөрүн республикалык басмаканалар аркылуу кайрадан элдин өзүнө тартуулап, радио-телевидениеден кеңири пропагандалоо менен эле чектелбестен, илимий-

изилдөө иштерин да уланта берет. Натыйжада, кыргыз фольклорунун түйүндүү маселелерине арналган бир нече кызыктуу макалаларын, «Ак Мактым» деген монографиялык изилдөөсүн (Ф., 1980) жана «Бабалардан калган сөз» аттуу кыргыз фольклору жөнүндөгү макалалар жыйнагын чыгарат (Ф., 1990).

Т. Абдыракуновдун фольклор таануу багытында жазылган илимий иштерин шарттуу түрдө үч топко бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Байыркы жазма булактарда катталган енисейлик же тяньшандык (алатоолук) кыргыздар жөнүндөгү тарыхый-этнографиялык мазмундагы маалыматтарга азыркы кыргыз фольклорунан окшоштуктарды таап, андай кабарлардын чындыгы бар экендигин далилдөөгө болгон аракеттери;

2. Кыргыз фольклорунун айрым үлгүлөрүн Түштүк Сибирде жашаган түрк тилдүү элдердин (алтай, хакас, тыва ж.б.) оозеки чыгармаларына өз ара салыштырмалуу изилдеп, алардын ортосундагы орун алган окшоштуктар менен жалпылыктарды аныктоо аркылуу аталган элдердин этногенетикалык жана маданий байланышта болуп келгендигин көрсөтүүгө болгон аракеттери;

3. «Манас» эпосунун салттуу эпизоддору менен мотивдеринин жаралышына негиз болгон олуттуу тарыхый окуяларды тактап, эпостун байыркы версиясынын жана катмарынын пайда болгон доорун жана ордун (локализация) аныктоого болгон аракеттери.

Биринчи топтогу илимий-популярдуу иштеринин катарына «Енисейлик кыргыздардын кылычы эмне үчүн курч болгон?» («Кыргызстан маданияты», 1968, 29-октябрь, 6-ноябрь), «7-8-кылымдардагы Енисей кыргыздары жөнүндөгү этнографиялык маалыматтар жана элдик оозеки чыгармачылык» («Ала-Тоо», 1969, № 3) жана «Кайыптан туулган Аккула» («Кыргызстан маданияты», 1987, 26-март) аттуу макалаларын кошууга болот.

Жогорудагы аталган алдыңкы эки макаласында биздин эранын 7-8-кылымдарында жазылган кытайлык жылнаамаларда (летопись) енисейлик кыргыздардын (хягяс) материалдык маданияты жөнүндө аңчылыкта лыжаны ке-

ңири пайдалангандыгы жана асмандан жааган темирден абдан курч курал-жабдык жасашкандыгы жөнүндө маалымат катталган болсо, ошол эле маалыматтар алтай, хакас элдеринин эле эмес, кыргыз фольклорунда да (табышмактар ж.б.) көркөм чагылдырылганын, бирок бир кыйла бурмаланган түрдө бизге жеткенин божомол кылган.

Изилдөөчү «Кайыптан туулган Аккула» аттуу кийинки макаласында «Манас» эпосунда ж.б. эпикалык чыгармаларда фантастикалуу сүрөттөлгөн ашкере күлүк аттардын (Чалкуйрук, Аккула, Шарпкула, Тайтору ж.б.) образында белгилүү бир тарыхый-этнографиялык чындык-керемет (феномен) көркөм чагылдырылганын кытай, араб жана түрк жазма булактарынын негизинде далилдөөгө аракет жасалган. «Атасы тоонун кайыбы, Энеси чөлдүн бууданы», «Атасы тоонун тобурчак», «Кайыптан туулган Аккула» деп сыпатталган эпикалык күлүктөрдүн тарыхын байыркы Таюань же Давань (Фергана-азыркы түштүк Кыргызстан) өлкөсүндө өстүрүлгөн «кан аралаш тер чыккан теңир жылкыларынын» тукуму менен байланышта караган.

Т.Абдыракунов кыргыз жана Түштүк Сибирдеги түрк тилдүү элдердин эпикалык ж.б. жанрдагы оозеки чыгармаларын өз ара тарыхый-салыштырмалуу изилдөө максатында Тоолуу Алтай, Хакасия жана Тыва республикаларына бир нече ирет илимий командировка менен барып, ал жердеги боордош элдер менен уруулардын тарыхын, адабиятын, маданиятын, этнографиялык, каада-салтын, өзгөчө архаикалык фольклору менен тил бөтөнчөлүктөрүн жакындан окуп-үйрөнүүнүн натыйжасында «Ак Мактым» деген монографиялык изилдөөсүн (Ф., 1980,) жана «Манас» жана «Алып-Манаш»: окшоштугу, айырмасы» деген көлөмдүү илимий-популярдык макаласын жарыялаган («Ала-Тоо», 1985, №10).

«Ак Мактым» аттуу адабий изилдөөсүндө кыргыз элине кеңири белгилүү Мактым сулуу жөнүндөгү тарыхый уламышты анын хакас («Абакай Пахта») жана уйгур («Мактым-сула») версияларына өз ара салыштырмалуу иликтөөнүн натыйжасында идеялык-көркөмдүк жагынан мазмундаш бул чыгармалар 15-кылымдын башындагы

Могулистандын тарыхында болуп өткөн олуттуу саясий-согуштук окуянын негизинде жаралганын далилдеген болсо, «Манас» менен алтай элинин «Алып Манаш» эпосторунун ортосунда эч кандай генетикалык байланыш жок же, тескерисинче, бар, болгондо да «Алып Манаштын» сюжетинен «Манас» эпосу өсүп-өнүгүп чыккан деген окумуштуулардын талаш пикирлерине макул болбой, мурда эч бир илимпоздун оюна келбеген жаңы концепцияны көтөрүп чыккан, б.а. көлөмү чакан «Алып Манаштан» «Манас» эпосу өсүп чыкпастан, тескерисинче, «Алып Манашты» Жуңгар мамлекети талкалангандан кийин Алтайга (Кузнецк уездине) ооп барган тынчандык кыргыздардын «пуруттардын» чакан тобу менен кошо барганын, ал «Манас» эпосуну эле алтайлашкан үзүндү-эпизоддору экенин, алтайлык кайчылар (айтуучулар) ошол пуруттардан үйрөнгөнүн түрдүү тарыхый-этнографиялык жана фольклордук булактарга таянуу менен далилдөөгө аракет жасаган.

1983–84-жылдары СССР илимдер Академиясынын Москвадагы М. Горький атындагы адабият институтунун фольклор секторунда проф. Х. Г. Көроглынын жетекчилигинде илимий-теориялык билимин жогорулатып, стажировкадан өтүп келгенден кийин кыргыз фольклорунун түйүндүү маселелерине арналып жазылган окумуштуунун макалалар жыйнагы «Бабалардан Калган сөз» деген ат менен жарыялаган (Ф., 1990). Ошол жыйнактан орун алган илимий-популярдуу макалаларынын басымдуу бөлүгү жана андан кийинки 15 жыл ичинде жарыяланган макала, тезис, докладдарынын дээрлик бардыгы «Манас» эпосунун салттуу, ары борбордук эпизоддору менен мотивдеринин жаралышына негиз болгон тарыхый окуяларды илимий түрдө чечмелеп далилдөөгө арналган. «Бээжин, Каңгай кайда болгон?» («КМ», 1988, 8-сентябрь), «Манас» эпосундагы Көзкамандар окуясы жана тарых чындыгы» (Ала-Тоо, 1988, № 9), «Манастын чоң казаты жана тарых чындыгы» (Изв. НАН РК-Эхо науки», 1995, № 2), «Алмамбеттин ата-теги жана анын тарыхый прототиби жөнүндө» («Фрунзе шамы», 1990, 16-23-июль; «Санташ»-140: Материалы Международной конференции., Б., 1996), «11-кылымдагы кыргыз-кыпчактар менен печенек-огуз

урууларынын ортосунда болгон согуштун «Манас» эпосунда чагылдырылышы» («Кыргыз» этнонимине 2200 жыл» деген Эл аралык илимий Конгресстин тезистерин. – Б., 2001), «Манас» эпосундагы Азирети Акешенин-алгачкы ислам динин таратуучунун прототиби жөнүндө» (Материалы Международной научной конференции «Центральная Азия: вчера, сегодня, завтра» – Б., БГУ, 2002), «Манастын Үргөнчкө барышы жана тарых чындыгы» («Ала-Тоо», 1995, № 1) ж.б.ушул сыяктуу темаларда жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрүндө «Манас» эпосунда көркөм чагылдырылган жана эпостун жаралышына пайдубал болуп берген олуттуу тарыхый окуялар тууралуу жаңы концепцияны сунуш кылууга жетишкен. Эпостун материалдарын (этноним, топоним, антропоним, эң негизгиси – мазмун-сюжет ж.б.) илимий чечмелөөнүн натыйжасында жалпысынан «кыргыз» же «сары», «куман», «коман» деп аталышкан сары-кыпчактардын 11-кылымдын ортосунда Түштүк Казакстандан орун алган печенег-огуз мамлекетин чаап, биротоло ойрон кылышы эпостогу чоң казат окуясынан башка да бир нече эпизоддорунда көркөм чагылдырылганын тарыхый-этнографиялык, географиялык, фольклордук-лингвистикалык ж.б. жазма булактар аркылуу далилдөөгө далалат кылган.

Т. Абдыракунов тарыхчылардан айырмаланып, «Манас» эпосунун жаралышын Алтай-Иртыш аймактарынан ооп келип, алатоолук кыргыздардын этногенезин түптөөгө активдүү катышкан «алтайлык кыргыздардын» тарыхы менен эмес, 11-кылымдын ортосунда батышка жылып, Түштүк (Борбордук) Казакстандагы печенег-огуз мамлекетин биротоло ойрон кылган сары-кыпчактардын (баягы эле «алтайлык кыргыздардын» күчтүү бир бөлүгүнүн) тарыхы менен байланыштырат, б.а. Манастын душмандары Эсенкан, Коңурбай, Жолой, Нескара, Нуукеркан, Соорондук – Алмамбеттин атасы ж.б. жашап турган «Бээжин» же «Каңгылуу Бээжин», Каңгардын Каратоосу», «Каңгай» деген эпикалык аймактар жана чоң казатта сүрөттөлгөн «Каңгардын сары талаасы», «Каңгар суунун ою» деген согуш майданы сырдарыялык печенектердин эле «каңгар», «бечен» же «бэжэн» деген аталышынан пайда болгонун,

ал эми «Каңгардын Каратоосу» дегени каңгар-печенектердин Каратоосу деген маани берүү менен азыркы Түштүк Казакстандагы Каратоого (казакча: Каратау, узундугу 420 км.) туура келе турганы Т.Абдыракунов тарабынан биринчи жолу сунушталган. Эпостогу «Каңгай», «Бээжин» деген топонимдер бир эле жердин эки башка аталышы катары сүрөттөлгөндүктөн аны байыркы Каңгүй (Канга, Кангюй) деген мамлекеттик бирикменин (б.з.ч. 2–б.з. 6-кк..) атынан пайда болгонун болжол кылат.

Ал эми эпостогу Манастын «Атым Манас болгону, Арбагым башка конгону, Албай жоону койбодум... Кыйба (Хива-Хорезм) менен кыйрашып, Кызматка алдым ооганды (Акунканды); Бастан алдым бараңды, Айланып өтүм Аралды» – деген сөздөрүн кыргыз-кыпчактардын Арал деңизинин айланасынан, ошол Аралга барып куйган Сырдарыянын төмөнкү чөлкөмдөрүнөн («бастан») орун алган огуз урууларын чаап «алгандан» кийин чыккан сөздөр болушу мүнкүн деп чечмелейт, себеби эпостогу «бараң» же «тогуз уруу бараң» деген элдин аты огуздардын курамындагы эң күчтүү, ары мамлекетти башкарып турган «барани» («бараң?») деген уруунун жана династиянын атынан келип чыкканын божомолдойт. Арал деңизинин чыгыш жагындагы бир кичине аралдын азыр да «Манас» деп аталып турушу – Манастын чын эле Аралды «айланып өткөндүгүнүн» күбөсү дейт.

Эпостогу Манастын Эсенкан тарабынан жиберилген «Нуукер деген башчысын – Кенткалаанын жакшысын» жеңип, кыргыздарга хан шайланышы ошол эле сары-кыпчактардын (б.а. «алтайлык кыргыздардын?») Сырдарыянын сол жээгиндеги Нукерд (Янгикент, Шехркент) деген огуздардын баш калаасын өздөрүнө каратып, «Нукерде» (Нукуерттик) деген уруусун жеңген тарыхый окуяга туура келерин, ал жеңиш 1043-ж жана 1050–1051-жылдары болгонун айтат.

11-кылымда кыпчактардын Тараз (Жамбыл) шаарынын түштүк жагына ооп келишип, «Канжак Сангир» деген сепил курушу (Махмуд Кашгарий) – эпостогу Манастын «Азиреттин Каратоосунан» же «Каңгардын (печенектердин) Каратоосунан» «жер ортосу» деп Таласка (Тараз)

көчүп келгенин баяндаган эпизодунда көркөм чагылдырылган деген сыяктуу ж.б. бир топ кызыктуу оригиналдуу тыянактарды чыгарат.

Т. Абдыракунов «Манас» эпосунун тарыхыйлыгы жөнүндөгү жаңы концепциясы менен Горно-Алтайск, Стамбул, Үрүмчү жана Бишкек шаарларында өткөрүлгөн бир нече эл аралык жана республикалык конгресстерге, илимий конференцияларга катышып, докладдарын же анын тезистерин байма-бай жарыялап келүүдө.

Азыркы күндө окумуштуу ЖОЖдогу билим берүүчүлүк ишмердиги менен катар «Манас» эпосунун тарыхый чындыгы жөнүндөгү изилдөөлөрүн дагы улантууда.

ЖАЙНАКОВА АЙНЕК (1940)

Жайнакова Айнек 1940-жылы Жетиөгүз районуна караштуу, Тосор айылында төрөлгөн. 1969-жылдан бери тарта Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясындагы Тил жана адабият институтунда, «Манас» бөлүмүндө эмгектенип келе жатат. А. Жайнакованын «Манас» эпосунун ар кыл проблемаларына арналган бир катар эмгектери жарыкка чыгып, манастануу илиминин өнүгүшүнө тийиштүү салымын киргизе алды. Алсак, «Семетей» эпосунун тарыхый генеологиялык негизи» (1982), «Сейтек»-«Манас» трилогиясынын корутунду бөлүмү» (1984), «С. Каралаевдин айтуусундагы «Семетей», «Сейтек» эпосторунун бөтөнчөлүгү (1988), «Манас» эпосунун маселелери» (1999) сыяктуу бир катар эмгектери жарыяланып жалпы окурмандар, окумуштуулар тарабынан жылуу кабыл алынган. Ошондой эле СКВ боюнча «Манастын 1-томун, «Сейтекти» (Р. З. Кыдырбаева менен бирдикте) түзүп, баш сөзүн жазган.

Эки томдон турган «Манас» энциклопедиясынын негизги авторлорунун бири А. Жайнакова ушул коллективдүү эмгекти жаратуудагы эмгеги учун Кыргыз Республикасынын Илим жана техника боюнча ыйгарылуучу Мамлекеттик сыйлыгын алууга татыктуу болгон. Анын манастануу илими боюнча 100дөн ашуун илимий макалалары мезгилдик басма сөз беттеринен жарык көргөн.

А. Жайнакованын негизги эмгектеринен болуп эсептелген «Семетей» эпосунун тарыхый генеологиялык негизи» аттуу монографиясына токтолуп, маани-мазмундарын, автор тарабынан айтылган баалуу пикирлерин таржымалдамайынча, анан манастануу илимдеги орду ачык көрүн-

бөй калмакчы. Андыктан, биз аталган эмгекке токтолууну туура көрдүк. Албетте, жогоруда белгиленгендей А. Жайнакованын мындан башка: «Манас» трилогиясынын корутунду бөлүгү» (1984), «К. Маликовдун чыгармачылык портрети» (1981), «С. Каралаевдин айтуусундагы «Семетей», «Сейтек» эпосторунун бөтөнчөлүктөрү» (1988), «Манас» эпосунун маселелери»(1999), «Современность и устно-поэтическая традиция в творчестве К.Маликова» (2000) сыяктуу бир катар монографиялары, макалалар жыйнактары жарык көрүп, сапаттык салмактары боюнча биз сөз кыла турган монографиядан кем эмес.

«Манас» эпосу дегенде биз трилогияны («Манас», «Семетей», «Сейтек») чогуу түшүнүшүбүз керек. Эпостун биринчи бөлүмү туурасында кудайга шүгүр эле изилдөөлөр болду жана ал иштер дале улантылып жатат. Ал эми кийинки бөлүмдөрү боюнча Г. Алмаши «Прощание героя Манаса с сыном Семетей», Б. Керимжанова («Семетей» и «Сейтек»), М. Мамыров «Семетей» эпосу – «Манас» трилогиясынын экинчи бөлүгү») сыяктуу окумуштуулар тарабынан бирин-экин гана изилдөөлөр жарыяланып, биринчи бөлүмгө караганда өтө аз көңүл бурулуп келе жаткандыгы байкалат. Манастаануу илиминдеги мына ушундай өксүктү туура баамдаган окумуштуу трилогиянын кийинки бөлүмүн изилдөөгө бел байлап, жогоруда аты аталган эмгекти жаратты.

«Семетей» эпосунун тарыхый-генеологиялык негизи» аттуу эмгекти жазууда автор өзүнө чейинки окумуштуулардын илимий эмгектери жана «Семетей» эпосунун ар кыл варианттары менен кеңири таанышып, өзүнө чейинки окумуштуулардын эпос боюнча айткан баалуу пикирлерин адилеттүүлүк менен эскерип өткөн. «Семетейдин» текстинен үзүндүнү алгачкылардан болуп академик В. В. Радлов жазып алган. Андан кийин Г.Алмашинин жазып алган тексти 1911-жылы «Восточное обозрение» журналынын №12 санынан жарык көрөт. 1914-жылы «Түркстан талааларында» аттуу китепке В. В. Смирновдун жазып алган тексти жарыяланат. Мына ушул тексттерден бөлөк 1922-жылга чейин «Семетей», «Сейтек» жазылган материалдар учурабайт». Ушул сыяктуу фактылык материал

дарды эринбестен бирден терип, аларга мүнөздөмө берип олтуруп, 1922-жылдан бери тарта жалпы эле «Манас», анын ичинде «Семетей», «Сейтектердин» тексттеринин жазылыш тарыхы туурасында кеп козгойт. Автор негизги «семетейчилердин катарына: С. Каралаевди, Ж. Кожековду, Ж. Сарыковду, Ш. Рысмендеевди жана М. Чокморовдорду коёт. Чындыгында эле ушул семетейчилердин варианттары не көлөмү, не көркөм түзүлүшү жагынан толук кандуу чыккан чыгармалар.

Кандай гана чыгарма болбосун, ага тиешелүү баа берүүдө, идеялык багытын тематикасын туура белгилөөдө ошол чыгарма чагылдырылган тарыхый шарттын мүнөзү чечүүчү мааниге ээ. Оозеки сакталган чыгармалар дамамат өзгөрүп, алымча-кошумчаланып тургандыктан ага карата болгон мамиле да фольклордук илимдин талаптарына жараша болушу абзел. Эпостордун мазмунунда конкреттүү бир гана учур чагылдырылбастан көптөгөн доорлордун тарыхый окуялары жуурулушуп, ал түгүл алмашышып берилип калышы да ыктымал. Автор мына ушундай көрүнүштөргө фольклордук жанрлардын табиятына, закон ченемдүүлүктөрүнө ылайык мамиле жасаган. «Семетей» эпосу чагылдырган доор» деп аталган биринчи бөлүм «Семетей» эпосундагы элементтер жана «Традициялуу сюжеттик канва жана ал чагылдырган доор» деген эки главага бөлүштүрүлгөн. Азыркы учурда фольклористикада көп пайдаланылып жүргөн тарыхый-салыштырма методдун жардамы менен тексттерге анализдер жүргүзүлүп, эпос чагылдырган доор жөнүндө пикирлерин ортого салат. А. Жайнакованын көз карашы боюнча: «Манас» эпопеясынын «Семетей» эпосунда негизинен патриархалдык-феодалдык доордун типтүү традициялары реалдуу мүнөздө чагылдырылса да, байыркы түшүнүк, көз караштардын, образдардын ичиндеги байыркылары (жоо жомоктук, мифологиялык-фантастикалык) орун алган: «Манас» сыяктуу эле «Семетей» эпосу да узак мезгилди басып өткөн өтө көлөмдүү чыгарма». Автор чыгарманын тулкусуна ар кыл доордун окуялары киргенигин баса белгилеп, далилдеп олтуруп, эпос чагылдырган доордун негизги чордонун табууга аракет жасайт да, «Семетейдин» мазмунунда негизинен үч катмар: 1) байыркы

элементтер; 2) эпостун негизги окуялары чагылдырылган доор; 3) чыгармага кийинчерээк киргизилген толуктоолордун бар экендигин көрсөтөт. Ушул бөлүштүрүү боюнча ар бирин тексттердеги мисалдар менен далилдейт.

Эпостун негизги темасын, идеялык багытын аныктап турган негизги окуялары, традициялык сюжет куруму болот. Ошол өзөк окуялардын уюткусу мурунку калыбында жана үлгүсүндө сакталуусу менен, ага жаңы тарыхый шарттын талабына ылайык «толуктоолор» кошулуп, улам кийинки замандын таламдарына карата ылайыкташа берет. Мына ушу сыяктуу эпостордун өнүгүшүндөгү законченемдүүлүктөр ишти аткарууда автор тарабынан туура колдонулган. Бир нече варианттарды салыштырып, «Семетей» эпосунун өзөгүн түзгөн традициялык туруктуу окуялар катары – атасы өлгөн жаш баатырдын качып барып таятасынын колунда өсүп, тарбияланышы; эр жеткен соң өз элин таап, атасынын ордун ээлеши; Айчүрөккө үйлөнүшү; атасынын өчүн алышы; Канчоронун кастыгы менен Кыястан жеңилишин атоого болот. Ушул эпизоддор «Семетей» бөлүмүн толук айткан семетейчилердин варианттарында кездешет. Автор аталган өзөк мазмунга карата басым жасап, иликтөө ишинде кимдир бирөөнүн вариантына артыкчылык берүүдөн качат. Мунусу-фольклористика илиминде, өзгөчө эпосторго карата изилдөө ишинде пайдаланылып жүргөн туура позиция. Автор коңшулаш түрк элдеринин эпосторуна салыштырып, окуялардагы чагылдырылган доор туурасында бир топ анализдерди жүргүзгөн да: «Мазмунунда негизинен тапсыз уруу түзүлүшүнүн эң жогорку баскычын, анын кыйроого бет алган учурун, таптык мамилелердин алгачкы көрүнүштөрүн чагылдырган «Манастан» айырмаланып, «Семетей» эпосу феодалдык уруу түзүлүшүнүн шартын, болгондо да феодалдык мамилелердин бытырандылыкка баш койгон мезгилин чагылдырат» – деген жыйынтыкка келген.

Эмгектин экинчи бөлүмү «Семетей эпосундагы генеологиялык циклизациянын өзгөчөлүгү» деп аталат, ал эки главага бөлүштүрүлгөн.

«Генеологиялык циклизация жана анын негизги белгилери» деген биринчи глава негизинен илимий теориялык

багытта иштелген Е. М. Мелетинский, В. В. Радлов, Ч. Валиханов сыяктуу окумуштуулардын «Манас» эпосунун жаралышы жана анын өнүгүү эволюциясы туурасындагы илимий көз караштары талдоого алынып, алардын пикирин фактылык материалдар менен бекемдөөгө аракеттер жасалат. Окуялардын, сюжеттердин жеке адамдынбы, же бир жердин атынанбы, же бир тарыхый окуягабы байланыштырылышына карата түрдүү циклдеги чыгармалар жаралат. Мисалы, «Көр-Уулу» цикли, «Жангар» цикли, Владимир цикли, Киев цикли д.у.с. Ал эми генеологиялык циклизация процесс жалпы эле эпикалык циклизациянын жогору чекити катарында көбүнчө монументалдуу эпикалык чыгармаларга таандык көрүнүш. Эпикалык циклизация башкы каарманга таандык окуяларды эле камтыса, генеологиялык циклизацияда негизги баатырдын өзүнөн кем калышпаган баласы, ал түгүл небере-чөбөрөлөрү жөнүндөгү чыгармалар жаралат. Ушул көрүнүш фольклористика илиминде генеологиялык циклизация принцибине жооп берип, өзүнчө иликтөө жүргүзүүгө арзыйт.

Кыргыз эпосторунда буга мисалдар арбын эле учурайт. Ошолордун бири катары А. Жайнакова «Манас» эпосун мисалга тартып өз көз караштарын айта алган. Анын пикири боюнча биографиялык циклизация өнүкпөгөн же начар өнүккөн (шор элинин эпостору, орус былиналары сыяктуу) эпикалык чыгармаларда генеологиялык циклизация дээрлик жок болот. Анткени, генеологиялык циклизация биографиялык циклизациянын өсүп жетилгенден кийинки экинчи этабы сыяктуу нерсе. Айрым учурларда андай эпостордо ата менен баланын кагылышуусу, алардын ар кандай конфликтиси орун алат. Бирок аны генеологиялык циклизациянын үлгүсү же ошого жасалган аракет катары түшүнүү жеткиликсиз. Качан гана баатырдык өмүр баяндын тематикасы деталдык түрдө толук иштелип чыкканда гана генеологиялык циклизация принциби талап кылынат. Эпостогу логикалуулук бир эле муундун иш-аракетин эмес, бир канча муунду сүрөттөө шарт түзөт. Генеологиялык принциптин мыкты үлгүлөрүнөн болуп эсептелген классикалык «Манас» трилогиясынын уландысы – «Семетей» эпосунун композициялык курулушу ага далил боло алат.

«Семетей» – «Манас» эпосунун генеологиялык уландысы» – деп аталган экинчи главада «Манас» трилогиясынын ички табиятын терең иликтеп, генеологиялык принциптин эпосто сакталган себептерин таржымалдап, ачып берген.

Баатырдык эпостордун мазмуну – негизги каармандын торолушу, үйлөнүшү эл-жер үчүн жортуулдарга чыгышы, акыры эрдик менен курман болушу өңдүү традициялык схемадан турган окуялардын тизмегинен курулат. «Манас», «Семетей» эпосторунда да негизинен ушундай схема сакталган. Муну автор эки бөлүмдүн окуяларын салыштыруу аркылуу жүзөгө ашырган. Эпикалык чыгармачылыктын белгилүү законченемдүүлүгүнө жараша сюжеттин генеологиялык уланышы айрыкча улуу муундагы баатырдын трагедиялык бөлүмүнө байланыштуу. Мына ушуну белгилөө менен автор элдин өзүнүн идеалынан жаралган эпикалык баатырдын иштеген иштери, жетишкен жеңиштери анын өлүмү менен кошо ың жыңсыз жок болуп кетүүгө тийиш эмес. Баатырдын кегин кууп, өчүн алуу, закондуу мурасты калыбына келтирүү – экинчи шартта, жаңы планда өнүгүп-өөрчүтүлүшү зарыл» – деген тыянакка келет. Ушул пикирин белгилөө максатында, автор кыргыздар менен бирдей коомдук формацияларды башынан өткөргөн монголдордо, туваларда жоо колунан өлгөн баатырдын өчүн алуу үчүн алардын артынан чаккан эр жүрөк уулдары туурасында айтылган элдик чыгармаларын мисалга тартат. Генеологиялык принцип жалаң эле Манас менен Семетейден көрүнбөстөн алардын чоролорунан да кезигээри б. а. Алмамбеттен – Мажик, Чубактан-Турсунбек, Серектен – Тыныстан, Ажыбайдан – Үрүстөм, Кыргыздан – Ороз, Сыргактан – Серек, Калкамандан – Чынаш сыяктуу баатыр уулдардын чыгышы менен да бекемделген. Эл тарабынан башкы каармандар өтө кадыр баркка ээ болуп, айтуучулар аларды «эр», «шер», «кабылан», «арстан» өңдүү гиперболалык маанидеги эпитеттер менен сүрөттөөнү талап кылат да циклдин тутумунда турган баатырлардын бардыгына карата бирдей айтыла берээри чыгармандагы фактылар аркылуу далилденген. Мындан, «Манас», «Семетей» эпосторунда пайдаланылган көркөм каражаттар бири-бирине өткөндүгү байкалат. Ал түгүл:

Өрттөй көзү жайнады,
Кан ичмеси кармады.
Каалгадай кашка тиш
Качырата чайнады –

сыяктуу традициялуу саптар Манастын портретинде пайдаланылса, эми жаңы, бөлүмдө жаш баатырга карата колдонулары белгиленип, чыгармалардын көркөм поэтикасында да көптөгөн жалпылыктардын болоору аныкталган. Академик Радловдун пикирине кошулуп автор төмөндөгүдөй жыйынтыкка келет: «...Өткөн кылымдардагы узакка созулган кыргындуну согуштар көчмөн кыргыз элин саясий биримдикке болбосо да, жалпы умтулушу жана идеялы боюнча аларды бекем бир бирдиктүүлүккө келтирген болчу. Мына ушунун жаңырыгы катары жаралган элдик эпостун ар бир жаңы баатырдын торолушун талап кылган. Бул татаал, сөзсүз, «Манас» сыяктуу генеологиялык принциптүү классикалык эпопеянын өнүгүшүнө шарт түзгөн. «Манас» бөлүмүнө караганда үйлөнүү темасы менен ички душмандарга каршы күрөштөрдүн күчтүү көрсөтүлүшү аркылуу оригиналдуулукка жетишкен «Семетей» – генеологиялык планда да, типологиялык жактан да жашыраак келип, коомдук түзүлүштүн кийинки доорлордогу элементтерин көбүрөөк сактап калган».

Жыйынтыктай айтканда, Айнек Жайнакова манастаануу илиминде мурда-кийин изилдене элек проблемалуу маселелерге кайрылып, «Семетей» эпосундагы чагылдырылган доордун мүнөзүн терең илимий негизде таржымалдап берген. Бул ишти жүзөгө ашыруу үчүн ал, эпостогу байыркы элементтерге, жомоктук – мифологиялык катарлардын орун алмашып калуусуна кеңири токтолот да, аларды тиешелүү фактылардын жардамы менен ажыратып берет. Генеологиялык циклизациянын классикалык үлгүсү болгон «Семетей» эпосунун айрым сюжеттик мотивдери, образдары, поэтикасы алгачкылардан болуп системалуу, кенен талданган баалуу эмгек жараткан.

СОРОНОВ ОМОР (*О. Соорон – сопу 1940*)

Акын жана адабиятчы Омор Сооронов 1940-жылы 28-февралда Жалал-Абад областындагы Базар-Коргон районуна караштуу Гөлөгөн айлында дыйканчылык менен күн өткөргөн сопунун үй-бүлөсүндө туулган. 1958-жылы Базар-Коргондогу № 1 орто мектепти, 1961-жылы Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн.

Эмгек жолун 1958-жылы Базар-Коргон райондук басмаканасында тамга терүүчү болуп баштаган. 1959-жылы Совет айлында жаңыдан ачылган №6 орто мектепке улук пионер вожатый болуп иштеп, 1959–62-жылдар аралыгында Советтик Армиянын катарында кызмат кылган.

Университетти бүткөн 1967-жылдан тартып 1969-жылдар аралыгында Жалал-Абад шаарындагы А. С. Пушкин атындагы Педагогикалык окуу жайында окутуучу болуп иштейт. 1969-жылдан бери карай Кыргыз Илимдер Академиясындагы Тил, адабият институтунда кызмат кылып келатат. Анын аралыгында эки жыл (1979–81) «Кыргызстан» басмасында Көркөм адабият бөлүмүнүн жетекчиси, Кыргыз Мамлекеттик Педагогикалык университетинде ага окутуучу (1992–95) болуп иштеди. Азыр Улуттук Илимдер Академиясынын Кол жазмалар фондусунда улуу илимий кызматкер.

Омор Сооронов он төрт жашынан баштап ыр жазууга киришиптир, аны «1954-жылдын майы. Ушул жылы чөп жакшы чыкса керек эле. Күн ысып турган, бир дептерди көтөрүп чоң жаңгактын жанындагы өрүктүн түбүнө барып отурдум. Өскүлөң чөп кулагыма тийип кетсе, чочуп аттым. Ошол көк чөптүн ичинде отуруп «Мектебиме» деген ыр баштадым»¹ – деп күндөлүгүнө жазып койгон. Алгачкы ыр жыйнагын «Тоолорумдун зыйнаты» атап (1971), ага үч

поэма, он ыры жарыяланган. Китепти ачкандагы биринчи «Жолдо» поэмасында эле: «Өмүр – жол. Жол кызыгы арта берет, Турмушун туура бас деп тарта берет. Мезгилдер жолдош болуп тең жүрө албай, Бири үшүп, бири акактап кайта берет. Убакыт улам эски боёк менен өзүнө өз сүрөтүн тарта берет»²– деп, өмүр, турмуш, убакыт туурасында образдуу ой жүгүрткөнү көрүнөт. Аны «Жаргылчак» поэмасынын «Музейде» бөлүмүнө киришүүдөгү: «Тарых – музей далай жылкы эмгектер, Кыйла-кыйла кылым кезген берметтер. Кайра иштелип канча адамдын акылы, Буюмдашып акыл сөздөр, сер, кептер, Таш булчуңдар таалай жасап, таш болуп, Жайга айланган жалпы адамдар эмгектээр»³ – деген саптары да күбөлөп турат. Ырлары негизинен согуш, сүйүү темаларына арналган. Китепке кирген «Эне» деген ыры жөнүндө 1964-жылы эле журналдык нускасы боюнча «Ленинчил жаш» газетасына: «Жаш акындар: О. Султановдун («Согуш»), Т. Алыбаевдин («Нандар келди»), О. Соороновдун («Эне») ырларында өткөн согушту болтурбоо үчүн жасаган не деген ыйык иштер, не деген тунук тилектер жатат»⁴ – деп жазылган.

Ошол биринчи жыйнак жарык көргөндөн бери «Жүз» (1975), «Жараат сыры» (1977), «Тазалыкка чакырам» (1979), «Ырларым – менин сырларым» (1983), «Аруу дүйнө» (1985), «Кайрылуу» (1990), «Эки тоголок» (1993) деген поэтикалык жыйнактары жарык көрдү. Аталган жыйнактардын ичинде 22 поэма, 2 жомок болуп О. Соороновдун поэзиясында эпикалык жанр басымдуулук кылып, поэтикалык дарамети да ушул жанрда көрүнгөн. Ал өзү адабият изилдөөчү жана сынчы катары белгилүү болуп калганынан уламбы, же поэзия иликтөөчүлөрдүн кароолуна илинбей жатабы, айтор, жеткиликтүү сөз боло элек.

О. Соороновдун райондук масштабдагы басма бетине биринчи чыккан ыры «Саанчы келин Тотукан»⁵ – деп аталса, республикалык басма сөзгө «Эски адат»⁶ – деген ыры жарык көргөнүн автор өз күндөлүгүндө белгилеп койгон⁷. Ал эми көркөм адабият менен адабият изилдөөчүлүктү «Жазуучунун эскерүү»⁸ – деп аталган, атактуу жазуучу Касымалы Жантөшев менен болгон жолугушууну «Кыргызстан маданиятына» жарыялоо менен баштаптыр. Андан кийин адабият таануу жана көркөм сын багытында: «Мезгил жана

талап» (1981), «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү» (1981), Согуш темасындагы кыргыз поэмаларынын сюжеттик мотивдери (1982) деген жыйнак жана монографияларды жарыялаган. Булардын биринчисине алгачкы макаласы чыккандан (1969) баштап, он жыл аралыгында жазган сын макалаларынын урунттууларын киргизсе, экинчисинде Тоголок Молдонун вариантындагы үчилтик «Манасты» С. Орозбаков, С. Каралаевдердин варианттарына салыштыра иликтөөгө алып, «Чоң казат», «Кичи казат» эпизоддорун майда мотивдерге чейин бөлүп, алардын ар бирин үч манасчыда кандайча мотивировкалангандыгына чейин тактап, «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүнө келгенде Тыныбек, Мамбет Чокморовдордун варианттарын да эстей кетүү менен бирге «Тоголок Молдонун «Манасы» С. Орозбаковдун вариантына караганда С. Каралаевге бир топ жакындыгы бар экендигин белгилеген.

Үчүнчү китепте согуш темасында жазылган кыргыз поэмаларынын сюжеттерин майда бөлүкчөлөргө-мотивдерге бөлүп, алар кыргыз поэмаларында гана эмес, казак, өзбек, түркмөн, азербайжан ж. б. элдердин ушул темада жазылган поэмаларында да кайталанып отууларын факты материалдар менен бышыктап берген.

Академиянын Тил, адабият институтунда кенже илимий, илимий, улуу илимий кызматкери болуп иштеген мезгилдеринде бир нече макалаларды жарыялоо менен «Илим» басмасынан чыккан «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» аттуу фундаменталдуу 2 томдон турган эмгектин⁹ негизги авторлорунун бири катары 1-томдогу «Калыптануу жана жетилүү жолунда» (2-глава) деген киришмени, «1. Поэзия» деген бөлүмдү; 5-главадагы «Поэзия» деген бөлүмдүн «Поэма» жагын, «Балдар адабияты» деген главаны жазган. 2-томдогу «Мукай Элебаев», «Абдрасул Токтомушев», «Кусейин Эсенкожоев» аттуу адабий портреттер да О. Сооровдун калемине тиешелүү.

Тазабек Саманчин 1946-жылы түзүп чыгарган «Иргелген казалдарынан» кийин чыгармалары чыкмак турсун атын атагандар тынч калбаган атактуу жазгыч акын Молдо Кылычтын «Казалдар» (Ф.: «Адабият», 1991) китебин О. Сооровов араб арибиндеги тексттерин иликтеп, азыркы-

тамгага көчүрүп, ар бир чыгармага кеңири түшүндүрмө жазып жарыкка чыгарды. Аны чыгаруу мезгилинде да Молдо Кылычка карата жасалган чабуул бирде күчөп, бирде басаңдап турган учур экен, аны окумуштуу «Китептердин жасалыш тарыхы» деген даректүү баянында: «...1986-жылдын декабры го, Кеңешбек Асаналиев мени чакырып алып: «Институтта сенден башка ылайыктуу киши жок экен, анын үстүнө араб тамгасын окуй аласың, Молдо Кылычтын китебин сен түз!» – деп калды. Бул акындын жазмаларын окууну илгертен самап жүргөн мага, кудай мындай бербеспи, Кекем айтып бүтүп-бүтпөй эле фондуга карай жөнөдүм. ... «Андан да көбүрөөк тынчсыздырганы Кыргызстан КП БКсынын бюро мүчөлөрү тексттердин ичиндеги орус баскынчыларына, динге байланышкан жерлерин окуганда секирип кетишеби, зыяны тийип калабы деген күдүктөнүүлөр болду. Ошону ойлонуп өзүмчө эле, эч кимге билдирбей туруп эле (туура болдубу, туура эмеспи, билбейм) чечкиндүү иш жасадым – ошондой жерлеринин баарын кыскартып туруп машинкалаткан нускаларын жибердим... Борбордук Комитеттен китепти чыгара берүүгө уруксат болгондон кийин ошол мурда кыскарткан саптардын баарын ордуна келтирип туруп анан басмага жибердим»¹⁰ – деп жазган. Ошентип, Молдо Кылычтын казалдары толукталган калыбында жарым кылымдан кийин окурмандардын колуна тийди.

О. Сооронов кыргыз адабият таануу илиминде элге жетпей жаткан кол жазмаларды изилдеп, текстологиялык иш жүргүзүп, эски жазма тилдерден которуп, араб, латын тамгаларынан азыркы тамгага көчүрүүдө зор салым кошуп, өзүнчө жол таап алган окумуштуу. Буга айрыкча классик жазуучубуз Мукай Элебаевдин кол жазма мурастарына жасаган эмгектери күбө болуп берет. Анын араб, латын ариптеринде жазылып, Колжазмалар фондусунда маалымсыз жаткан кол жазмалары жана жазуучунун өмүр-тагдыры туурасында ондогон макалалар жазып, «Мукай»¹¹ аттуу даректүү баян чыгарып, «Жарыяланбаган чыгармалар» (1990) деген китебин жарык көрсөткөнү адабий изилдөөдөгү, текст таануудагы жаңылык катары кабылданды.

Мукайдын «Жарыяланбаган чыгармалары» китебин чыгарыш үчүн О. Сооронов жогоруда аталган «Китептердин жазылыш тарыхы» деген даректүү баянында Мамлекеттик

Басма Комитетинин председатели Барпы Рысбаевге планда турган өзүнүн ырлар жыйнагынын ордуна кийирүүнү өтүнүп үч жолу кат жазганын көрсөткөн. (1987-жылы 19-октябрда, 1989-жылы 29-сентябрда жана 23-октябрда). Ошол каттардын биринен үзүндү: «...мен Мукай Элебаевдин 50–60-жылдан бери колго алынбай басылып жаткан чыгармаларын «таап», тикирейе көзүмдү тешип отуруп араб, латын тамгаларындагы кол жазмалардан көчүрүп даярдаган «Жарыяланбаган чыгармалар» деген Мукайдын китебин өзүмдүн 1988-жылдын планындагы ырлар жыйнагымдын ордуна кийирүү жөнүндө (...) өтүнүп Сизге 1987-жылы 19-октябрда кат жазган элем. Бул менин жазылган ырларымдын жогунан же экономикалык жактан байып-сайрап кеткенимден улам жасалган иш эмес эле (...). Өмүр бою ыдык көрүп көп чыгармаларын жарыялай албай, согушта курман болгон Мукайдын арбагын сыйлап, зор адам, зор жазуучулугуна таазим кылып, 83 жашта ыргалып араң турган кемпири – Бурулча апанын көзү барында, ушул китепти көрүп кетсин деген ниетте, адамдык ариетим чыдатпай өз китебимдин ордуна кийирүүңүздү суранып кат жазган элем. Ошол 1987-жылдын ноябрынан 1989-жылдын апрелине чейин редакцияда жатты. Эми сураштырсам, эмдиги жылга кала тургандай, анан дагы эмне болоорун ким билет. Сизге дагы кайрылууга аргасыз болуп турам»¹². Бул экинчи каттан кийин да ары кетип, бери кетип отуруп, 1990-жылы араң жарык көрүптүр. Китеп чыккандан кийин Шүкөм (Ш. Бейшеналиев) бир жактан жөөлөсө¹³ экинчи жагынан, Асанбек Стамов болсо «Мукайдын дневнигин бекер ачтык, эртерээк ачтык. Аны дале болсо А. Токомбаевди жаманатты кылыш үчүн атайын иштедик көрүнөт»¹⁴ – деп... күйбөгөн жерди күл кылып атпайбы!» – деген жазууну О. Соороновдун аталган даректүү баянын окууга болот¹⁵.

Улуу окумуштуу, лингвист жана адабиятчы Болот Муратаалы уулу Юнусалиев: «... анын жазмасы өзү жашап өткөн тарыхый жана саясий окуяларды чагылдырган азырынча жападан жалгыз факты-сөз болгондуктан адабиятчылардын гана көңүлүн бурбастан тарыхчылар үчүн да баа жеткис болуп саналат. Лингвистикалык илимдин көзү менен караганда бул кол жазма эстелик катары, анын бир жарым кылым илгерки абалын чагылдырып турган жапа-

дан жалгыз документ болгону менен баа жеткис мааниге ээ»¹⁶ – деп айткан Молдо Нияздын кол жазма мурастарын араб тамгасындагы эски жазмадан азыркы алфавитке көчүрүп, окурман журтуна тааныштырууда О. Сооронов баа жеткис иш жасады. Кол жазма мурасты азыркы тамгага көчүрүү, аны жарыялоо ж. б. иштердеги оош-кыйыш, оң-терс учурларды окумуштуу «Китептердин жасалыш тарыхы» деген даректүү баянын 38–71-беттеринде кеңири баяндап, сөзүн: «... улуттун фундаменти, окуучу, студент жаштардын окуулук азыгы боло алчу китептерди мамлекеттик корукка алып, мамлекеттик деңгээлде жарыялап жана өз калкыбызга жеткирүү планын биринчи кезекте колго алуу керек болчу. Бул биздин өлкө жетекчилерибиздин түштөрүнө да кире элек»¹⁷ – деп бүтүргөн. Демек, Молдо Нияздын мурастары көркөм сүрөт жасалгасы, полиграфиялык-техникалык жактары боюнча да өз деңгээлине жеткире китеп болуп чыга элек дегенди түшүнүү керек.

О. Сооронов академик Б. М. Юнусалиевдин иликтөөсүн улай Молдо Нияздын өмүрү, чыгармачылыгы менен санаттарынын ички курулушун, поэтикалык кудуретин изилдөөдө да бир топ эмгектер менен макалаларды арнаган. Түркиядан чыга турган акындар китебине, жети томдон турган «Кыргыз адабиятына», акындын өзүнчө жарык көрүп аткан китептерине ж. б. басмаларга адабий портрет же макала түрүндөгү бир нече иштери жарыяланган. Натыйжада ар кимден «табылган» үч кол китептеги кол тамгалар Молдо Нияздын өзүнүкү экенин далилдеп, анын бир кол китептеги кээ бир ыр саптарын көңүлүнө туура келбей калгандыктан улам экинчисине көчүргөндө оңдоп, редакциялап кеткендигин, Молдо Нияздын профессионал акындарга¹⁸ тиешелүү касиеттерден да куру эместигин «Кошумча сөз» деген макаласынан баштап бир нече жолу далилдеп көрсөттү.

Кыргыз тарыхы жана улуу «Манас» эпосу туурасындагы кеңири жазылган эң алгачкы жазуу-тарых болуп эсептелген «Мажму атут-таворих» (Тарыхтардын жыйнагы) кол жазмасы XVI кылымдын башынан бери карай бир нече нускада араб арибинде, фарсы тилинде колдон колго өтүп келгенине, 1968-жылдан баштап Академиянын Кол жазмалар корунда жатканына карабастан кыргыз окурмандарына жетпей келген. Ушул баа жеткис эмгекти жалпы журтка-

жеткирүү жагын көздөгөн О. Сооронов Молдо Сабыр Досболов менен бирдикте которушуп «Тарыхтардын жыйнагы»¹⁹ делип китеп болуп чыгышы кыргыз журтчулугуна, тарыхчылар менен «Манас» изилдөөчүлөрүнө табылгыс тартуу болду. Кол жазманын котормосун түп нускага салыштырып окууга жеңил болсун үчүн кыргызча текстке түп нускасынын ар бир бетин көрсөтө кеткен. Ошондой эле О. Сооронов кеңири кириш сөз берип, кол жазма тексттин көлөмүнө жакын түшүндүрмө жазып, өтө зор илимий иш жасаган. Беш кылым бою «жабык» турган сандыктын ачылышы б.а. жазма мурастын кыргызча «сүйлөшү» жалпы элибиз үчүн жаңыдан өздөштүрүлгөн дындай эле болду. Аны окумуштуу: «Тарыхтардын жыйнагы» («Мажму атут-таворих») көбүнчө оозеки сөз менен жашап келген кыргыз эли үчүн жазма мурас катары, мындан бир нече кылым мурдагыларды камтыган тарых китеп катары аябагандай зор мааниге ээ болоору түшүнүктүү» – деп алдын ала сезген. Андан ары: «Бирок, кыргыз коомчулугу адатка айланган кенебестигине, ыкшоолугуна, жазма адабияттын маанисин фольклордон ажыратып көрүүгө кызыкпаган мүнөзүнө, акырында келип дайыма чыңалтып отурбаган патриоттуулугунун үзүлкесилдигине жараша алардын бул улуу эмгеги күн сайын көрүп аткан ортозаар жазуучунун же эптемей тарыхчынын китебиндей эле мамиле жасап, көз жумуп коёрун да күтсө болот»²⁰ – деп, жазма мурастарга кайдыгер кароо салтыбыз бар экенине тынчсызданган жайы да бар.

Омор Сооронов жогоруда биз сөзгө алган жазма мурастарды жарыялоо салтын андан ары улантып, Актан Тыныбек уулунун «Актан» (1991), белгилүү ырчы Коргол Досу уулунун «Коргол» (1993), Молдо Багыштын «Абак дептери» (1998), Белек Солтоноевдин «Кыргыз тарыхы» (2003) китептеринин түп нуска тексттерин араб, латын ариптеринен көчүрүп, жыйынтыктап, ыраатка келтире жасап китеп кылып чыгарды.

2003-жыл О. Сооронов үчүн китеп чыгаруудагы жемиштүү жыл болуптур. Б. Солтоноевдин «Кыргыз тарыхын» улай, Кытай императорунун кыргыз каганына жазган каттарын (кытай тилинен кытайлык кыргыз аалымы Карымшак тегин Макелек Өмүрбай которгон) араб арибинен азыркы кыргыз тамгасына көчүрүп, «Кыргыз мамлекеттүүлүгү

жөнүндө байыркы кытай тарыхый булактары» (б. з. III к. – б. з. IX к.) – деген китепке кийирди. Ошондой эле Нурмолдонун «Чыгармалар» – деген бир томдугун редакторлоп²¹, Жоомарт Бөкөнбаевдин «Тандалган чыгармалар»²² томдугун түзүүгө жана редакторлоого катышкан. 1855-жылы Кокондун ханы Кудаяр жаздырган «Насаб-Наама» аттуу адамзат санжырасын өзүнчө китеп кылып чыгарган жана Молдо Сайпидиндин айтылуу «Мажму атут-таворих» кол жазмасынын негизинде өзүнүн «1503-жылы жазылган «Манас»²³ аттуу китебин тартуулаган. 2002-жылы тарых менен адабиятты айкалыштырып «Мундуздар» аттуу китеп чыгаргандан берки эмгектеринин көпчүлүгү тигил же бул деңгээлде кыргыз тарыхына тиешеси бар болуп чыгат.

Омор Соороновдун түйшүкчүл окумуштуу экени китеп, жыйнак, газет, журнал беттеринде жарыяланган үч жүзгө жакын эмгек, макала, рецензияларынан да көрүнүп турат. Мындай үзүрлүү эмгеги үчүн ал 1979-жылы 13-февралда «Онунчу беш жылдыктын алдыңкысы», 1993-жылы 28-сентябрда «Кыргыз Республикасынын элге билим берүү отличниги» значоктору менен сыйланган. 1995-жылы 29-декабрда адабиятка сиңирген эмгеги үчүн «Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер» деген ардактуу наамга татыктуу болгон. 2003-жылы 20-ноябрда О. Соороновду Кыргыз Улуттук университетинин Окумуштуулар кеңеши бир добуштан «Ардактуу профессор» наамын ыйгарды. 2004-жылы 13-августа Кыргыз Республикасынын Илим жана техника жагындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты деген наам берилди.

АДАБИЯТТАР

¹ О. Соороновдун өздүк архиви. Архив №88, 90-бетте.

² Сооронов О. Тоолорумдун зыйнаты. Поэмалар жана ырлар. – Ф.: «Мектеп», 1971.

³ Сооронов О. Жогоруда аталган китепте. 18-бет.

⁴ Иманалиев К., Камалов А. Жаштардын жаңы ырлары// Ленинчил жаш. – 1964. –31-январь.

⁵ Сооронов О. Саанчы келин Тотукан// Ленин жолу. -1957. – 6 окт.

⁶ Сооронов О. Эски адат //Ала-Тоо. – 1958. – №12.

⁷ *О. Соороновдун* архивдик фондусу, Архив № 88, 135, 174-б.

⁸ *Сооронов О. Жазуучуну эскерүү//Кыргызстан маданияты. – 1969. – 19-февр.*

⁹ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. I том. – Ф.: «Илим», 1987; 2-том; – Ф.: «Илим», 1990.

¹⁰ *Омор Сооронов Мукай. – Б.: Кыргызстан, 1998.*

¹¹ *Омор Соороновдун* архивдик фондусу. Архив №646, 16–18- б.б.

¹² *Омор Соороновдун* архивдик фондусу. Архив №9 646, 16– 18-бб.

¹³ *Бейшеналиев Ш. Акыйкатка ишенген акын//Эркин-Тоо. – 14.07., 21.07., 4.08.1993. 14, 21-июль, 4 авг.; Дагы Аалыке менен Мукай//Эркин-Тоо. – 1994. – 16, 23-февр.*

¹⁴ *Стамов А. Бүгүнкү бөдөнөлөр//Кыргыз туусу. – 1992. – 17-сент.*

¹⁵ *О. Соороновдун* арх. Фонд. Архив. №° 646. 9–10-б.б.

¹⁶ *Юнусалиев Б. М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. Китепте: Тюркологические исследования. Сборник статей посвященный 80-летию академика К. К. Юдахина. – Ф.: 1970, 50-6.*

¹⁷ *О. Соороновдун* арх. Фондусу. Архив. № 646, 71-бет

¹⁸ *Молдо Нияз. Санат дигарастар. – Б.: «Учкун», 1993. 147–157-бб.*

¹⁹ Сайф-ад-дин дамулло Шах Аббас Аксикенти (Молодо Сайпидин) жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы. (Мажму атут-таворих»). – Б.: «Акыл», 1996.

²⁰ Кыргыз каганына Кытай императорунун каттарынын кыргызча котормосу (кол жазманы араб арибинен кириллицага көчүргөн О. Сооронов). Китепте» Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы кытай тарыхый булактары жана кыргыз каганына Кытай императорунун каттары (б. 3. Ч. III к. – б. 3. IX к.). – Б.: «Архи» инновациялык борбору, 2003. 28–120-бб.

²¹ *Нурмолдо. Чыгармалар. –Б.: Сүрөт-Басма салону, «ЖЧК», 2003.*

²² *Насаб-наама. (1985-ж. Кудаяр хан жаздырган адамзатын санжырасы). – Б.: Мамлекеттик тил фонду, 2003.*

²³ *Омор Сооронов. (Соорон-сопу) 1503-жылы жазылган «Манас». – Б.: «Аят» басмасы, 2003.*

САРЫПБЕКОВ РАЙКУЛ
(1941–2004)

Сарыпбеков Райкул 1941-жылы Кочкор районуна караштуу Чоңалыш айлында колхозчунун үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Улуу Ата Мекендик согуштун оор жылдарына туш келген анын балалык чагы жалпы элдин тагдыры менен байланышта болуп, кыйла кыйынчылыктарды башынан өткөрүүгө туура келген. Турмуштун ачуу-таттуусун көрүп калган өспүрүмдүн дүйнөгө болгон көз карашы эрте калыптанып, эрте жетилет. Орто мектепти ийгиликтүү аяктаган соң, 1964-жылы Кыргыз Мамлекеттик университетиндеги филология факультетине кирүү сыноосунан өтүп, ал окуу жайын да жакшы бүтүрөт. Жогорку билимдүү адистик алгандан көп өтпөй, 1986-жылы Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясындагы Тил жана адабияты институтунун «Манас» бөлүмүнө кызматка орношот. Ошол бөлүмдө ошо күндөн өмүрүнүн аягына чейин «Манас» изилдеп, арыбай да, талыбай да эмгек этип келди. Чыгармачылыгын студенттик күндөрүндө эле баштаган ал, кыргыз адабиятынын ар кыл проблемаларына арналган жүздөгөн макалаларды жазды. Алардын айрымдарын топтоштуруп макалалар жыйнагын жарыкка чыгарган. («Мезгил жаңырыгы»). Мындан сырткары Р.Сарыпбеков ыр жазган. Анын поэзияга болгон ышкы оту мектеп жашынан башталып, өмүрүнүн акырына чейин ыр жазып жүрдү. Мезгилдик басма сөздөрдө анын жан дүйнөсүн бейпайга салган оң, терс көрүнүштөр поэзия тилине айланып, дембедем жарык көрүп турган. Натыйжада «Кызыл аска», «Турмуш сабактары» аттуу ырлар жыйнактары жарык көрүп, өз окурмандарын таап, ага карата жылуу пикир-рецензиялар жазылган. Окумуштуунун

адабияттагы жана илимдеги эмгектерин баалоо үчүн үч негизги жагдайга: биринчи – негизги илимий эмгектерине («Алманбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү», «Манас» эпосундагы баатырдык мотивтердин эволюциясы»); экинчи – адабий-сын макалалар жыйнагына («Мезгил жаңырыгы»); үчүнчү – поэтикалык чыгармаларына («Кызыл аска» «Турмуш сабактары») кайрылуу керек. Р. Сарыпбековдун мына ушул үч багыттагы чыгармачылык иштерин толук баалап, анализден өткөргөндө гана анын адабияттагы чыныгы бейнеси көрүнөт. Ошондой болсо да, максатыбыздын чектелүү экендигине байланышкан себеп менен биз анын илимий иштерине, б.а. «Манас» эпосуна байланыштуу жазылган илимий эмгектерине басым жасап, калган чыгармачылык иштерине учкай гана токтоло кетмекчибиз. Андыктан, Р. Сарыпбековдун чыгармачылык портретин толук ачып бердик деген ойдон алыс экенибизди алдын-ала эскерте кетмекчибиз. Андай толук кандуу ишти аткаруу-бери болгондо дипломдук иштин жүгүн көтөрүп, жалпы ишибиздин талабына жооп бербейт жана андай көлөмдүү иштин аткарылышын милдеттендирбейт. Эми, манастануу илиминде салмактуу орду бар окумуштуунун бирин эки эмгектери туурасында сөз кылсак.

«Манас» эпосу кыргыз элинин эң улуу жаратууларынын бири. Ал кыргыздардын өткөндөгү руханий дүйнөсүндө зор роль ойноп келсе, бүгүн да өз таасирдүүлүгүн жоготпой, элдин жан дүйнөсүнүн күзгүсү болуп турганы турган. Экинчиден, жер шарындагы эл чыгармачылыгынын башка мыкты үлгүлөрү сыяктуу эле ал, жалпы адамзаттын руханий маданиятынын жалпы казынасын толуктап турган улуу мурас. Ошондуктан, аны изилдөө иши жеке кыргыздардын милдетине жатпастан, дүйнөлүк маданият үчүн мааниси эске алынып чет элдик окумуштуулар да белсенип изилдеп келе жатышат. «Манас» эпосунун сюжеттик структурасынын татаалдыгы, темасынын көп кырдуулугу, тарыхый өсүп-өнүгүүсүнүн көп этаптуулугу анын изилдөөчүлөргө түмөн түйшүккө кириптер кылып анын көптөгөн проблемалары бүгүнкү күнгө чейин чечилбей, актуалдуу маселе боюнча калып олтурат. Мисалы, эпостун эволюциялык түрдө өнүгүп калыптанышы сыяктуу

кырдаалдык проблема бузулбаган дың боюнча келе жатат. Мына ушундай орчундуу маселе туурасында кыргыз окумуштуу-фольклористеринин арасынан суурулуп чыгып, алгачкылардан болуп ал «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү» (Фрунзе, «Илим» басмасы, 1977) аттуу монографиялык эмгек жаратты.

Алмамбет «Манас» эпосунун эң негизги башкы каармандарынын бири. Экинчиден, ал бүгүнкү турушунда классикалык формадагы тарыхый баатырдык эпостун типтүү каарманы болуу менен бирге, анын образы «Манас» эпосунун өнүгүшүнүн алгачкы стадиясына таандык мифтик-фантастикалык белгилерди камтыган маданий каармандын рудиментин терең сактаган. Демек, бул образдын эволюциясын анализдөө «Манас» эпосунун стадиялдык өнүгүшүнүн мүнөзүн конкреттүү материалга таянып ыраттуу кароого мүмкүнчүлүк берет. Ырас, мындан мурунку изилдөөлөрдө бул маселе боюнча таптакыр сөз болгон эмес дешке болбойт. Буга чейин «Манас» эпосу боюнча В. Радлов, Ч. Валиханов, В. Жирмунский, М. Ауэзов, Б. Юнусалиев сыяктуу көрүнүктүү окумуштуулар тарабынан жазылган эмгектер бул эпикалык образдардын эволюциялык өнүгүү проблемасын конкреттештирип, атайы изилдөө жүргүзүү үчүн кыйла жардам берген. Р. Сарыпбеков ал эмгектердин тажрыйбаларына, илимий жыйынтыктарына такаат кылуу менен бирге, өз изилдөө ишине тарыхый салыштырма методду пайдалана билиши – алынган проблеманын ийгиликтүү чечилишин шарттаган. Тарыхый салыштырма метод демекчи, ал ыкма фольклорду изилдеп үйрөнүүгө эффективдүү усулдук жол-жобо болуусу менен бирге, өзгөчө максималдуу эмгекти да талап кылат. Бул жерде окумуштуунун теориялык даярдыгы бар фольклорист болушу жана изилдөөгө алган объектисинин материалын жакшы билиши б. а. эбегейсиз зор көлөмдөгү «Манас» эпосунун колдо болгон варианттары менен толук тааныш болушу аздык кылат. Изилдөөчү ошол эпосту жараткан элдин тарыхы, этнографиясы, эл чыгармачылыгынын баардык түрлөрү менен мүмкүн болушунча кеңири кабардар болушу зарыл. Андай болбогондо, тарыхый салыштырма методдун универсалдык мүнөзү үчүн, берген жыйынтык-

тарына доо кетип калышы ыктымал. Муну жакшы түшүнгөн автор «Манас» эпосунун бүгүнкү күндө колдо болгон материалдарынын дээрлик баардыгын пайдаланып, алардын жалпысына таандык типтүү салттык мотивтерди дүйнөлүк жана боордош элдердин чыгармачылыгы, тарыхый-этнографиялык материалдары менен кеңири планда салыштыра изилдегени – иштин олуттуулугун артырып турат. Р. Сарыпбеков Алмамбеттин образынын уюткусу эзелки доордогу элибиздин мифтик-фантастикалык ишенимдердин күч алып турган мезгили менен байланыштырат. Мындай пикирге келишинин белгилүү даражада илимий негизи бар. Себеби, эпостун колдо болгон баардык варианттарында Алмамбеттин окуясы өзүнчө кеңири сюжет катарында берилгендиги белгилүү. Бул окуяда дүйнөлүк эпостордо салттык мотивдерге ээ болгон баатырдын эпикалык биографиясы берилет. Андыктан Алмамбет жөнүндөгү сюжет узак убакыттын аралыгында калыптанган, өзгөчө тарыхый эволюциялык өнүгүү жолун басып өткөндүгү баамга урунат. Ошол себептен улам анын образындагы айрым салттык эпикалык белгилерди байыркы архаикалык эпостордун каармандары менен параллель караш жөндүү.

Көптөгөн эпостордун сюжеттеринде ата менен баланын ортосундагы карама-каршылык чагылдырылып, ал эң байыркы б. а. энелик доордон аталык доорго өтүү мезгилиндеги социалдык конфликтинин натыйжасында пайда болгон. Эр бүлөөнүн бийлиги күчүнө кире башташы, мурда баланын кимден боюна бүткөндүгүнө маани бербеген энелик коомдун укуктарына каршы келип, эми баланын закондуу атадан туулусун талап кылган. Тескерисинче болгон учурда ата менен баланын ортосунда карама-каршылыктын келип чыгышын шарттаган. Мындай көрүнүштөр байыркы адамдардын оозеки чыгармачылыгына катуу таасир этип, ар кандай сюжеттердин пайда болушуна өбөлгө түзгөн.

Алмамбеттин окуясындагы баш каармандын бойго бүтүшүнөн тартып эр жеткенге чейин, андан өз атасы Эсенкан менен каршылашуусу жогоруда сөз болгон социалдык өзгөрүштүн натыйжасынан келип чыккандыгын Р. Сарыпбеков дүйнө элдеринин элдик чыгармаларындагы

ушул типтеги традициялык мотивдер менен салыштырып олтуруп ынандырат. Алмамбеттин образынын байыркылыгынын далили катары автор каарманга таандык мифтик-фантастикалык элементтердин көп сакталышы менен да түшүндүрөт. Илимде белгилүү болгондой маданий каармандардын образдары байыркы адамдар уруулук доордо жашап, табият сырларын жаңыдан андап, аны өзүнө багытта баштаган мезгилде пайда болгон. Алтымыш баштуу ажыдаарга каршы туруп аларды багынтуусу, аларды өзүнө кызмат кылдыруусу эпикалык чыгармаларда маданий каарман (культурный герой) аткаруучу функциялардан. Р.Сарыпбеков буга Алмамбет менен Аруукенин үйлөнүшүн кошуп ал мотивдер эпостун өсүп-өнүгүүсүндөгү кийинки стадиялардында өзгөрүүгө учурагандыгын далилдейт. Мифологиялык, фантастикалык эпостун баатырдык эпос болуп кайрадан түзүлүшү баатырдык үйлөнүү темасына таасир этип көп өзгөртүүлөргө кирептер кылган. Окумуштуунун бул эмгегинде байыркы каармандардын тибин «Манас» эпосунун калыптануу, өсүү процессинде өзүнүн эски белгилеринин айрым жактарын сактоо менен бирге, жаңы белгилерге ээ болгонун көрсөтөт. Алсак, мурдагы табигаттын стихиялык алааматы менен каршылашкан баатырлар жеке уруунун кызыкчылыгын коргоп келген маданий каарман болушса, кийинчерээк өз ата мекенин эркиндигин талашып чет элдик баскынчыларга күрөш ачкан баатырларга айлангандыгын илимий анализден өткөрүп, ишенимдүү далилдей алган.

Ар кандай эпостук чыгарманын пайда болуу доорун тактоодо анын каармандарынын аттарынын этимологиясы да көмөкчү кызмат аткара алат. «Манас» эпосундагы көпчүлүк каармандардын ысымы түрк-монгол элдерине таандык. «Алмамбет» деген ысымды азыркыга чейин ислам дини менен байланыштырып келишкен. Ал эми Р. Сарыпбеков көптөгөн элдердин эпикалык чыгармаларынын материалдарына таянып, ошондой эле тилдик фактылардын негизинде ал ысымды «аяр», «жадыгөй», «айлакер» деген түшүнүктөрдөн келип чыккандыгын далилдеп, ал ысымдын ислам дини менен эч кандай байланышы жок деп эсептейт. Окумуштуу Алмамбеттин образынын пайда болгон

доору туурасында да өзүнчө кызыктуу пикир айта алган. Ал Алмамбеттин образына тиешеси бар окуяларды караштырып олтуруп, кыргыздардын уйгур кандыгы менен кагылышуу мезгилиндеги кыргыздар тарабына өткөн уйгур князы Күлү Баганын Алмамбеттин образына прототип болуп кирген учурун тарыхый булактын башталгыч точкасы катары санайт. Ал эми анын элдик идеалга жооп берген образынын калыптанган мезгили кыргыздардын жунгаркалмактар менен болгон согуштардын учуру менен байланыштырат. Албетте, Алмамбеттин образына прототип болуп ар бир адам же бир болуп өткөн окуя эмес, ошондой типтеги бир нече адамдардын образдарынын элементтери топтоштурулган. Мындай татаал маселени чечүүдө Р. Сарыпбеков орус фольклористеринин тажрыйбасына таянып методологиялык жактан туура багытта иштеген.

Мына ошентип, автор көп сандаган материалдардын негизинде тарыхый салыштырма методду колдонуп, Алмамбеттин образына байланышкан окуялар матриархаттын кулоосу менен патриархат жаңыдан өнүүгүүгө бет алган доордон баштап, улам кийинки доорлордо коомдук мамилелердин, идеологиянын өзүгөрүшү менен мейли сюжет, мейли образдар жагынын болсун улам жаңы өзгөрүүлөргө туш болгонун ачып берген. Натыйжада, Алмамбеттин образы өзүнүн архаикалык формасында мифтик-фантастикалык элементтерди камтыган маданий каарман болсо, кийинчерээк тарыхый доордо реалдуу каарманына айланган – деген жыйынтыгы ары ишенимдүү, ары далилдүү экендигинде шек жок.

Р. Сарыпбековдун «Манас» эпосунун проблемалуу маселелерине арналган «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин «эволюциясы» атуу эмгеги – өзүнүн оригиналдуу иликтөө ыкмасы, олуттуу пикирлердин далилдүү бере билиши менен аны дасыккан окумуштуу экендигин көрсөткөн фактыга айланды. Автор бул эмгегинин баш жагында «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшү туурасындагы маселеге кеңири токтолот. Анткени, «Манас» эпосунун пайда болушу жана өнүгүшү жөнүндөгү маселеге эпосту изилдеген көрүнүктүү окумуштуулардын көпчүлүгү токтолушуп, өздөрүнүн ар түрдүү, көпчүлүк учурда бири-бирине кара-

ма-каршы келген ой-пикирлерди ортого салып келишкен. Р. Сарыпбеков да мурда айтылган пикирлерге, гипотезаларга бүгүнкү күндөгү фольклористика илиминин жетишкен бийиктигинен туруп аларга баа берет да, ал маселеге карата өздүк көз караштарын ортого салат.

«Манас» эпосунун пайда болуу мезгили туурасында окумуштуулардын арасында негизинен эки көз караш болуп келген. Биринчилери эпосту жомоктук, мифтик эпостордон алгачкы башатын алган дешсе (В. В. Радлов, П. Н. Берков, В.М. Жирмунский, Э. Абдылдаев); экинчилери эпостун чыгышына белгилүү тарыхый окуялар түрткү болгон дешет (Ч.Ч. Валиханов, М.О. Ауэзов, А. Н. Бернштам, А. К. Маргулан, Б. М. Юнусалиев ж. б.), Р. Сарыпбеков бул көз караштарга бир жактуу мамиле жасабайт. Ал фольклористика илиминин бүгүнкү күндөгү жетишкен жоболоруна, такталган теориялык жыйынтыктарына таянып эки көз караштын тигинисине да мунусуна да объективдүү баа берүүгө аракет жасайт. Ушул маселе боюнча орустардын былиналарындагы ушуга окшош маселелерди карап, салыштырып илимий жагынан өтө жогорку деңгээлде чечмедеген. Натыйжада «Манас» эпосу өзүнүн алгачкы формасында баатырдык жомок (фантастикалык) – мифтик болуп, кыргыз коомунун өнүгүшү менен бирге бара-бара монументалдуу баатырдык тарыхый эпоско айланган деген корутундуга келген.

Р. Сарыпбеков теориялык негизде айтылган бул көз карашын иштин «Эпикалык каармандарды идеализациялоочу мотивтердин эволюциясы» деген экинчи главасында конкреттүү кеңири анализдердин негизинде тереңдеткен, бекемдеген. «Элдин духун, элдин умтулуусун, анын үмүттилегин» алып жүрүүчү эпикалык оң каарманды идеализациялоочу мотивтердин, б. а. элдин башына түшкөн кыйын кезенди жок кылып, бейпил турмушту орнотуу үчүн атайын жаралган элдик баатырдын керемет менен бойго бүтүшүнөн тартып эл иши үчүн күрөшүп жүрүп курман болушуна чейинки мотивтердин ар бирине конкреттүү токтолот, алардын түпкү чыгышынан тартып бүгүнкү күнгө чейинки эволюциялык өнүгүшүн иликтейт. Ал мотивтердин көпчүлүгү түпкү чыгыш теги жагынан

байыркы уруулук доордогу адамдардын ишенимдерине, мифтик түшүнүктөрүнө байланыштуу чыгып, бирок коомдун алга өнүгүшү, көз караштардын алмашылышы менен далай өзгөрүүлөргө туш болгон мифтен, ойдон чыгарылган фантастикадан реалдуу турмушка, элдин башынан өткөн тарыхый окуяга жакындашканын, натыйжада баатырдык жомоктук (фантастикалык-мифтик мотивтер алгачкы туусун көп өзгөрткөнүн айрымдары рудимент түрүндө сакталса, айрымдары жаңы белгилерге ээ болуп кеңигенин, фольклористикада азыркы мезгилде кеңири колдонулган тарыхый методго салып далилдей алган. Сарыпбеков ишин тарыхый салыштырма планда жазгандыктан түрк-монгол ж. б. элдердин фольклордук, тарыхый- этнографиялык, тилдик материалдарын өз ишинде өтө кеңири жана ыктуу колдонгон. Таянган, пайдаланган материалдарынын молдугу иштеги жыйынтыктардын, аргументтердин ишенимдүү далилдүү болушун шарттаган. Ал Каныкей, Айчүрөк, Арууке, Кошой сыяктуу бир катар каармандардын образдарынын өсүп өнүгүсүнө өз алдынча токтолгон. Айрыкча Айчүрөк, Каныкейлердин прообраздарынын (түпкү образдарынын) алгачкы булактарын жана алар кийинки доорлордо туш келген эволюциялык өнүгүштөрүнө жасаган талкуулары оригиналдуу чыккан.

«Манас» тирлогиясынын ономастикасы, анын ичинде антропонимге анча көңүл бурулбай, иштелбей келе жаткан темаларды бири. Р. Сарыпбеков «Манас, Каныкей, Айчүрөк, Семетей, Сейтек, Бакай, Арууке» ж. б. каармандардын ысымдарына этимологиялык анализ жасап бир катар өтүмдүү пикирлерди айта алган.

Иште каармандардын образы менен бирдикте алардын ат-тонунун, курал-жарактарынын таржымалдары да берилген. Мисалы, кыргыз коомчулугунда алгачкы темир куралдардын, кылычтардын пайда болушу жөнүндөгү археологиялык изилдөөлөргө таянып да «Манас» эпосунун алгачкы түзүлө баштаган мезгилин божомолдоого боло тургандыгын көрсөтөт. Ошентип, ал археолог окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянып, «Манас» эпосунун айрым мотивдери биздин эрага чейинки V–III кылымдарда, скиф доорунан бери карай пайда болгон – деген жыйын-

тыкка келиши да бир топ кызыктуу жана оригиналдуу. Жыйынтыктай айтканда, автор бул эмгегинде элдин духу, умтулуусун, анын үмүт-тилегин алып жүрүүчү эпикалык оң каармандарды идеализациялоочу мотивтердин, б.а. элдин башына түшкөн кыйынчылыктарды жок кылып, бейпил турмушту орнотуу үчүн атайын жаралган элдик баатырдын төрөлүшүнөн тартып эл иши үчүн күрөшүп жүрүп курман болушуна чейинки мотивтердин ар бирине токтолот да, аладың түпкү чыгышынан тартып бүгүнкү күнгө чейинки эволюциялык өнүгүшүн иликтейт.

Биз жогоркуда сөз кылган фундаменталдуу эмгектеринен сырткары ал «Манас» эпосунан ар түрдүү проблемаларына арналган макалалардын автору. «Манас» энциклопедиясына көптөгөн баалуу илимий макалаларын жарыялоо менен ага баш редакторлук да кылган. Ал «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» (Ф., 1988) аттуу коллективдүү эмгекте манасчылар Тыныбек Жапый уулу, Ыбырайым Абдырахманов Дункана Кочуке уулунун чыгармачылык портреттерин жазган. Кийинчерээк ушул макалалары толукталып, алымча-кошумчаланып, «Кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу 7 жети томдуктун биринчи томунда жарыяланды. Аталган 7 томдуктун башка бөлүмдөрүнө, «Эл адабияты» сериясынын 40 томдугунда жана Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына карата чыгарылган «Улуу инсандар» сериясына да бир катар макалалары жарык көргөн.

«Мезгил жаңырыктарында» Р.Сарыпбеков ар кыл мезгилдерде мезгилдик басма сөздөрдө жарыяланган адабий-сын макалалары топтоштурулуп, кыргыз адабий процессиндеги орчундуу проблемаларга карата өз позициясын билдирген. Ал эми аталган поэтикалык жыйнактарына көбүнесе жаштык, махабат, өскөн жер темалары чагылдырылып, акындын татынакай романтикалуу кыялдары окурмандарды кайдыгер калтырбайт. Көрүнүктүү фольклорист-окумуштуу, адабий-сынчы акын Р. Сарыпбековдун эмгеги бааланып, Илим жана техника боюнча ыйгарылуучу Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болгон.

КАРЛ РАЙХЛ (1943)

Түрк-монгол элдеринин ичинен кыргыз фольклорунун өзгөчө байлыгын ага назар салган окумуштуу-адистердин дээрлик бардыгы илгертеден эле белгилеп келишет. Айрыкча эпикалык оозеки чыгармалардын көптүгү, алардын жанрдык-тематикалык кеңдиги жана көп түстүүлүгү, поэтикалык жеткилендиги баарына маалым жана көндүм көрүнүш катары да каралат. Ал эми кезегинде бүтүндөй «байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» (Ч.Айтматов) иретинде сыпатталган «Манас» дүйнөлүк тарыхый-баатырдык эпостордун да туу чокусу экендиги эч кимдин шектенүүсүн жаратпайт. Бирок ал «Илиада» менен «Одиссея», «Махабхарата» менен «Шахнамэ», «Калевала» менен «Жаңгар» сыяктуу залкар эпикалык мурастардын алдыңкы катарына коюлуп, санакка түшкөнү менен ошолордой изилденип жатабы деген собол алиге күн тартибинде турат.

Кыргыз окумуштуулары аны 60–70-жылдардан бери иликтөөгө алышып, ондогон бараандуу эмгектерди жаратышып, таасын жана терең ойлорун ортого сала концептуалдуу маселелерди козгоп келишет. Бирок алардын көбү эл аралык илимпоздорго белгилүү болбой, Кыргыз өлкөсүнүн тоо кыркаларын ашып кете албаган тагдырга тушукканы да жашырын эмес. Совет доорундагы М.Ауэзов, К.Рахматуллин, В.Жирмунский, М.Богданова, Б.Юнсулиев, С.Мусаев, Р.Кыдырбаева, С.Байгазиев (ж.б.) сындуу илимпоздордун манастануунун пайдубалы да, арка-бели да болчу айрым эмгектери аздыр-көптүр эл аралык деңгээлге чыкканы менен алар жетишсиз экени да, алар менен токтолуп калууга болбостугу да байкалып турат.

Кыргыздын даңазалуу бул эпосу тууралуу орус, казак, татар, өзбек, түркмөн (ж.б.) илимпоздорунан тышкары түрк, Кытай, Европа окумуштуулары кыйла жазышканы белгилүү. Ошентсе да, бул жерде «бирок» деген бир маселе бар. Ал «бирок» эпостун нукура классикалык варианты, чыныгы элдик бийик үлгүсү кайсы деген түйүндүү суроого барып такалат. **Жогортодо аталган жана аталбаган белгилүү манастануучулардын бирдиктүү пикиринде Сагынбай менен Саякбай айткан «Манас» гана анын чыныгы бийик элдик үлгүсү болуп эсептелет.** Ш.Рысмендеев, М.Чокморов, Ш.Азизов, Ж.Кожеков, аларга чейин Тыныбек, Багыш айткан эпостун варинаттары да ушундай баага арзыйт, бирок алардын көбү толук эмес, б.а., анын салттуу сюжеттик курамын толук камтыбайт, же өтө кыска көлөмдө. Ал эми ХХI кылымдын баш ченинен тарта айрыкча даңаза кылынган Жусуп Мамай өзү жазып берген «Манастан» китептик таасир өтө күчтүү. Бул да чоң маселе деп эсептелет. В.Радлов жазып алган вариант да толук эмес жана поэтикасы боюнча жалпылыкка ээ боло албайт. Жалпылай келгенде, эпостук материалды, анын нукура элдик нарк-насилин мыкты билген кыргыз манасизилдөөчүлөрүнүн басымдуу бөлүгүнүн көз карашы мына ушундай.

Ал эми илгери-кийин «Манас» боюнча өзүнчө көзгө толумдуу эмгектер жараткан чет элдик эпос таануучулардын («советтик» деп аталгандардан тышкары – К.А.) дээрлик бардыгы өз изилдөөлөрүн Сагынбай менен Саякбайдан калган эпос боюнча эмес, башка варианттарга таянуу менен жүргүзүшкөн. Маселен, Реми Дор (Франция) эпостун Памир кыргыздарында сактала келген айрым үзүндүлөрүн өзү жазып алып, иликтөөгө алса, А.Инан, Ф.Көпүрүлү, З.Тоган, Э.Гүрсой-Наскали, Д.Йылдырым, Ф.Түркмөн, Н.Йылдыз, Ч.Пекажар, Х.Касапоглу, И.Өскан, С.Сакаоглу, Г.Турал, З.Йүксел, К.Эраслан (ж.б.) сындуу илимпоздордун көбү (Түркия) В.Радлов жазып алган жана Памир кыргыздарынын «Манасынан» үзүндүлөрдү таяныч кылышат. М.Жанполат, М.Эргун, Ш.Кайхан, Ф.Серткая, Х.Зульфикар, М.Сарай, Т.Байкара, Р.Билгинер, Н.Девлет, Р.Генч, М.Өжал сындуу түрк иликтөөчүлөрү анча-мынча Сагынбайдын

вариантына, көбүрөөк аны «Деде Коркут», «Огузнамэ», «Алпамыш», «Чора Баатыр», «Эдиге» эпосторуна, айрым манасизилдөөчүлүк эмгектерге кайрылып, салыштыруулар аркылуу жогорку илимпоздордой эле тилдик, адабий-көркөм талдоолор жүргүзүшөт. Ал эми Кытай эл республикасынын манасизилдөөчүлөрү (Ху Чжен Хуа, А.Жуматурду, Т.Ысак кызы, Лаң Йың, Жан Йаңпин, Лиуфажун, М.Мамбеттурду, М.Турсун, М.Өмүрбай ж.б.) Жусуп Мамай айткан вариант боюнча гана эпосту изилдөөгө алышса, Артур Хатто (Англия) Ч.Валиханов менен В.Радлов жазып алган эпостун бөлүмдөрүнө көбүрөөк кайрылган.

Ошентип, «Манас» эпосунун эл аралык тепкичке көтөрүлгөн, эл аралык деңгээлдеги илимпоздордун кызыгуусун жараткан залкар чыгарма экендигин күбөлөгөн факт катары аттары аталып, эмгектери тизмеленип, айрымдары үстүрт сыпаттоого алынганы менен чет элдик фольклористтеридин ошол изилдөөлөрүнүн дээрлик бардыгы кыргыз окурмандарына, адистерине жете элек. Ч.Валиханов, М.Ауэзов, А.Маргуланды кошпогондо калган казак, өзбек, түркмөн аалымдарынын «Манас» эпосу тууралуу эмгектери деле айрым адистерден башкаларга белгисиз. Кытайлык манасизилдөөчүлөрдүн айрым макалалары К.Кырбашевдин түзүүсү менен 1994-жылы өзүнчө жыйнак болуп басылып, М.Мамбеттурду, А.Жуматурду менен Т.Ысак кызы, М.Өмүрбай аттуу илимпоздордун бирден китептери Бишкекте жарык көргөнү болбосо алар деле толук көлөмүндө Ала-Тоолук кыргыздарга жетпей турат. Түркияда эпоско байланыштуу иликтөөлөр эки жолу: 1995-жылы Н.Йылдыз, 1998-жылы Ф.Түркмөндүн түзүүсү менен түрк тилинде чыкканы белгилүү. Бирок алардын бири да кыргызча жарык көргөн эмес. Р.Дордун айрым макалалары Памир кыргыздарынын «Манасына» кириш сөз катары илгери, Совет мезгилинде «Ала-Тоо» журналы менен «Кыргызстан маданияты» жумалыгына жарыяланган боюнча өзүнчө жарык көргөн жок. Аталган чет элдик илимпоздордун өзүлөрү тууралуу да маалымат жокко эсе. Г.Алмаши менен А.Хатто жөнүндө информативдик мүнөздөгү макалалар бар. Атүгүл Ч.Валиханов, В.Радлов, П.Фалев, Е.Поливанов, М.Ауэзов, В.Жирмунский, П.Берков, А.Бернштам, М.Богданова,

С.Абрамзон, К.Рахматуллин, С.Кляшторный өңдүү албан окумуштуулардын «Манаска» тиешелүү иликтөөлөрү алиге дейре кыргыз тилине которула элек.

* * *

Жогортодо саналган чет элдик илимпоздордун кыргыз фольклору, андагы эпикалык жанр жана «Манас» эпосу тууралуу эмгектеринин акыркылары жарык көргөндөн бери 30-40 жыл өтүп, ортодо өзүнчө бир «боштук» жаралган маалда, тикелей «Манас» эпосуна арналбаса да, ага дүйнөлүк фольклористердин назарын бурган Бонн университетинин профессору **Карл Райхлдын** (Германия) «**Түрк эпосу: салттары, формалары, поэтикалык структурасы**» аттуу фундаменталдуу эмгеги орус тилинде Москвадан (2008) басылып чыкты. В.Жирмунскийдин «Тюркский героический эпос» аттуу эмгегинен кийин эле бул изилдөө түрк элдеринин эпикалык чыгармачылыгын бүгүнкү дүйнөлүк фольклористиканын талаптарына шайкеш караштырган олуттуу эмгек болуп калды. Ал адегенде 1992-жылы Нью-Йорк менен Лондондо англис тилинде, 2002-жылы Анкарада түрк тилинде басылып, 2008-жылкы орусча котормосуна автор бир катар толуктоолорду, кошумчаларды киргизген экен.

1943-жылы Германиянын Бавария жергесиндеги Байден шаарында төрөлүп, Мюнхен жана Монпелье шаарларында англис жана роман филологиясы боюнча адистикке ээ болуп, француз тили боюнча да сынактан өткөн Карл Райхл (**Karl Reichl**) Кембриж университетинде билимин өркүндөткөн. 1971-жылы орто кылымдардагы англистердин диний поэзиясы боюнча докторлук диссертациясын (Ph.D), 1977-жылы философия боюнча докторлугун грамматика илиминен жактаган. Мюнхен, Бохум, Бонн университеттеринде иштеп, Гарвардда жана Иерусалим, Мэдисон, Париж шаарларындагы университеттерде лекциялар окуган. 1978–1988-жылдар ичинде Бонн университетинин Борбордук Азияны изилдөө тобунун мүчөсү катары иштер аткарган. Ал – Каракалпакстандын Бердах атындагы мамлекеттик университетинин ардактуу профессору, Түндүк Рейн-Вестфалия Илимдер академиясынын мүчөсү.

К.Райхл англис тили жана орто кылымдардагы англис поэзиясы, түрк элдеринин акындык поэзиясы, эпостору жана дастандары боюнча 200 дөн ашык эмгектерин дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө жарыялап, кыргыз, өзбек, казак, каракалпак, түркмөн, уйгур элдеринин эпикалык чыгармаларын англис жана немис тилдерине которгон. Ал өзбек, казак, каракалпак, түркмөн, түрк, кыргыз тилдерин атайылап үйрөнгөн, фарсы жана орус тилдерин да билет.

К.Райхлдын түрк элдеринин оозеки адабияты менен «Манас» эпосуна кызыгуусу студент кезинен башталып, В.Радлов жазып алган эпостун варианты бул иште ага чоң түрткү берген. 1981-жылы ал биринчи жолу герман-совет илимий кызматташуу программасынын алкагында Ташкентте жана Нукуста болуп, белгилүү фольклористтер Төрө Мирзаев жана Кабул Максетовдун жетекчилиги менен иштеп, өз алдынча иликтетөөлөр жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алат. Каракалпактардын даңазалуу айтуучусу (жырау) Жумабай Базаровдон көптөгөн элдик чыгармаларды, алардын ичинде «Эдиге» эпосун жазып алып, аны 2007-жылы Финляндиядан англис тилинде жарыкка чыгарат. Мындан тышкары ал өзбек (1978), түркмөн (1982), каракалпак (1985) элдеринин жомокторун, өзбектердин «Равшан» (1985), «Алпамыш» (2001) дастандарын немисчеге которуп жарыялайт. Анын котормолорунун арасында кытайдын түрк тилдүү калктарынын (анын ичинде кыргыздардын) эл жомокторунун бир томдугу да бар.

К.Райхл 1985-жылы Шинжаңда илимий сапарда болуп, Жусуп Мамай менен жолугат, кийин анын жазуусундагы «Манас» эпосун немис (бир том, 2014) жана англис тилдерине (эки том, 2014, 2015) которуп жарыкка чыгарат. 1995-жылы «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилүү мааракесине катышуу үчүн алгач ирет Кыргызстанга келет. 1999-жылы ЮНЕСКОнун колдоосу менен 16 өлкөнүн илимпоздору катышкан «Дүйнө элдеринин эпостору» фестиваль-конференциясына келет да, ушул аталыштагы эл аралык ассоциациясынын вице-президенти болуп шайланат (президенти – Бексултан Жакиев, дагы бир вице-президенти – Якутиядан Александр Жирков). К.Райхл 2013-жылы Кыргыз каганатынын 1170 жылдыгына ар-

налып, Бишкекте өткөрүлгөн эл аралык конференцияда Жусуп Мамайдын варианты боюнча «Манастагы» көөнө кыргыз тарыхы тууралуу баяндама жасайт. Булардын бардыгы анын «Манастын» Жусуп Мамай айткан вариантынын мыкты билерманы экендигин айгинелейт.

К. Райхлдын «Түрк эпосу: салттары, формалары, поэтикалык структурасы» аттуу эмгегин тартынбай эле XX кылымдын экинчи жарымында жарык көргөн ушул багыттагы иликтөөлөрдүн эң бараандуусу катары баалоого болот. Кай жагынан алсак да, ал – нукура фундаменталдуу эмгек катары түрк элдеринин эпикалык чыгармачылыгын жана ага байланышкан көп маселелерди иликтөөчүүлөр үчүн жарамдуу болуп чыгат. Каралган маселелердин мезгилдик-мейкиндик кеңдиги, ич ара бекем байланышта турган алардын тутумдаштыгы, ырааттуулугу жана илимий талдоолордун тереңдиги, чыгарылган бүтүмдөрдүн таасындыгы мындай пикирге толук таяныч боло алат. Илимий изилдөөлөр үчүн мүнөздүү деп эсептелген талаштуу учурлардын болушу да мындай пикирдин жөндүүлүгүн жокко чыгарбайт.

К.Райхл өз иликтөөсүн дүйнө элдерине эзелтеден белгилүү болуп, Вергилийден тарта Джеймс Джойско чейинки Батыш Европа адабиятына өлчөөсүз зор таасир тийгизген Гомердин «Илиада» менен «Одиссеясына» кыргыз эпосун жанаша коюп, «Гомердин ырларынан көрүнүп тургандай, грек аиди ошондой эле кыргыз ырчысынын өзү» деген В.Радловдун тыянагы менен баштайт. Бирок мындай пикирди Европалык илимпоздор кабыл алышкан жок дейт окумуштуу. Биздин оюбузда буга бир чети кыргыз эпосу «Манас» өңдүү залкар чыгармалардын аларга толук жетпегендиги себепкер болсо, экинчиден даңкы таш жарып, Европа элдеринин кан-жанына сиңген «Илиада» менен «Одиссеяга» тең келчү эпикалык чыгармалар башка элдерде болушу мүмкүнбү деген күдүктөнүү да алардын В.Радловдун пикирин кеңири иликтөөлөрүнө тоскоол болсо керек (К.А.). Ошентсе да, К.Райхл оозеки эпоско кызыгуу кийинки мезгилдерде күч алгандыгын белгилеп, түрк элдеринин эпосторун көп түрдүүлүгүн бир монографияда иликтеп чыгуу мүмкүн болбогондуктан өз эмгегин

ага «киришүү» катары сунуштайт. Мындай ынсаптуулугу жана жөнөкөйлүгү үчүн ага рахмат айтып, таазим кылуу гана керек.

Ошол эле Кириш сөзүндө К.Райхл өз эмгегинин максат-мүдөөсүн кыскача сыпаттай келип, тексттин (эпикалык оозеки чыгарманын – К.А.) кандай салттардын нугунда жаралып (1), кайсы мыйзамченемдерге таянуу менен жашай турганын, б.а., элге тартуулана турган жандырмак-кодун (2) билүү, түшүндүрүү өзгөчө маанилүү экендигине көңүл бурат. Өзү айткандай, **анын көңүл борборунда «борбордук традициялар» деген маселе турат да, ага өзбек, уйгур, казак, каракалпак жана кыргыздардын эпикалык салттары кирет.** Бул элдер түрк дүйнөсүнүн географиялык борборун түзөт. Бирок алардын эпикалык салттары биротоло бири-бирине окшошуп калган эмес. Алардын ортосунда айырмачылыктар бар. Илимпоздун пикиринде **«анда кыргыз традициялары спецификалык орун ээлейт»** (1: 12). Жогортодогу элдерден тышкары К.Райхл талап кылынган учурларда түркмөн, азербайжан, түрк жана алар менен илгертеден карым-катышта боло келген алтай, татар, якут, башкыр өңдүү элдердин эпикалык чыгармачылыгын салыштырма-типологиялык талдоодон өткөрөт. Автор алардын эпикалык чыгармачылыгын мыкты биле тургандыгы ачык байкалса, Европа, Америка, орус, түрк (ж.б.) филологдорунун эмгектерин ылайыктуу пайдаланышы анын монографиясынын илимий салмагын ого бетер арттырып турат. Бирок **аталган эмгектин баалуулугу кантсе да окумуштуунун жекече көз караштары менен гана өлчөнөрү талашсыз.**

Окумуштуунун пикиринде түрк элдеринин эпостору эки тарыхый тепкичке ажырап, алардын биринчисине алтай, якут, тува, тунгус, палеоазиат элдеринин шаманизм идеялары менен бекем чырмалышкан, тамыры Түндүк Азиянын архаикалык дүйнөсүндө жаткан эпостору, экинчисине өзбек, түрк, уйгур сындуу фарсы, араб жазма адабияттарынын күчтүү таасирине тушуккан мусулман элдеринин эпикалык чыгармачылыгы кирет. Мунун биринчи тиби үчүн автор прозаметрикалык деп атаган ыр менен кара сөздүн аралашуусунан турган романдык эпос

мүнөздүү жанр болуп эсептелет. Ал эми **көчмөндөр дүйнөсү айрыкча толук чагылдырылган казак, каракалпак жана кыргыз элдеринин традициялары түрк элдеринин эпикалык поэзиясынын ядросун түзөт.** Демек, бул жерде өзбек, түрк, уйгур элдеринин оозеки эпикасы сыяктуу жазма поэзиянын таасирине терең дуушар болбогон казак, каракалпак жана кыргыздардын эпостору экинчи топтун ичиндеги дагы бир өзүнчө «тепкичти» түзөт дешке болот. Жазма поэзиянын таасири ачык байкалган айрым чыгармалар абалды толук өзгөртүп жибербейт. Ал эми кыргыздардын баатырдык эпосторунда жазма поэзиянын таасирин дээрлик жок жана аларды аткаруу салты да түрк элдеринин көбүнөн башкачараак.

Түрк эпосторунун баштапкы булактарын байыркы уйгурлардын «Огуз каган тууралуу баян» («Огуз-наме»), Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-Түрк», түрктөрдүн «Менин бабам Коркутгун китеби» («Деде Коркут»), Орхон-Енисейдеги рун жазмалары, Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» өңдүү мурдагы жазма эстеликтер жана жалпы түрк элдеринин түпкү Мекени деп эсептелген Алтай эпикалык традициялары менен байланышта караган К.Райхл алардын жалпылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн туура баамдайт. Ал түрк эпосторунун өзөктүү маселелерин «Айтуучу: шаман, ырчы, акын» аттуу 3-главадан тарта системалуу иликтөөгө өтөт. Мына ушул жерде окумуштуу XXI кылымдын баш ченинен тарта кыргыз фольклористикасында бурмалоого дуушар болгон бир маселенин башын ачыктай кетет десек болот. Анткени өзүлөрүн «манасизилдөөчү» деп аташканы менен аныгында мистикалык, эзотерикалык көз караштардын туткунунда калган бир катар адистер кыргыз эпосторун, айрыкча «Манас» эпосун жана аны аткаруучуларды кайып-арбактар дүйнөсү менен чырмап алардын жердеги өкүлдөрү – бакшыларга байлап салышкан болчу. К.Райхл оозеки түрк эпосторунун салттарында шаманизмдин издерин көрүүгө болот дегени менен «**шаман менен айтуучунун ортосундагы ич ара байланыш шаманизм кийинки кездерге чейин колдонулган этникалык түрк топторунда, б.а., якуттарда жана Алтайдагы башка түрк топторунда ачык көрүнөт**», – (1: 54) деп жазат.

Анын пикиринде якут, нивх жана тунгус, палеоазиат элдеринде шаман менен айтуучу мурда бир пенде болушкан. Бирок бул көрүнүш эпикалык чыгармаларды аткаруунун ушундай архаикалык салты сакталган якуттар менен алтайлыктардын аткаруучулук өнөрү менен кыргыз эпосторун аткаруучуларды бир тепкичке коюп, окшоштуруп салууга негиз болуп бербейт. Келечектеги бакшынын түшүнө мурунку бакшылардын арбактары кирип, чыгармачылык дем берсе, кыргыз эпосторун аткаруучулардын түшүнө ошол чыгармалардын каармандары гана кирет. Айырма чоң. Бирок бул сырткы, формалдуу гана жакындык. Эгерде якут, алтай шамандары эпикалык чыгармаларды аткара беришсе, аларда бул салттуу көрүнүш болуп эсептелсе, **кыргыз бакшылары эч качан эпосторду аткарышкан эмес. 5-10 сап дегендей эпостон үзүндүлөрдү билүүсү аларды аткаруучу деп эсептегенге себеп болбойт. Ошол эле учурда түш көргөнү менен манасчылардын бири да бакшы болгон эмес. Мындай маалымат кыргыз тарыхында кездешпейт.** Ал эми бала кезинен тарта эпосту угуп, үйрөнүп, бара-бара анын дүйнөсү менен жашап калган манасчылардын түш көрүүсү нормалдуу психофизиологиялык процесс болуп эсептелет. «Манасты» кастарлап, ыйык тутуп, анын ички дүйнөсүнө сүңгүп кирген аткаруучу түш көрбөсө, ал нормалдуу адам болбос эле. Демек, түш көрүү манасчыларды шамандык салттардын өкүлдөрү катары кароого аргумент болуп бербейт.

Белгилүү илимпоз Р.Кыдырбаеванын бөлүштүрүүсү боюнча манасчылардын мектептерине К.Райхлдын Шинжаң кыргыздарынын манасчылар мектебин кошуусу туура. Кытайлык кыргыз окумуштуусу М.Мамбеттурду да ушундай пикирде. Ошондой эле К.Райхл баатырдык эпостордун негизинде баатырдык жомоктор жаткандыгын да туура баамдайт. К.Райхлдын аталган эмгегинде айрымдары кыска, жоон тобу кеңири караштырылган мындай маселелер арбын. Алар азыркы түрк элдеринин эпикалык чыгармачылыгы үчүн мааниси чоң экендиги да талашсыз. Маселен окумуштуу түрк элдеринде эпикалык чыгармалардын, айрыкча дастандардын жана баатырдык поэмалардын аткарылыш өзгөчөлүктөрүн (ритуалдык ас-

пектилер, угуучулар жана айтуучулар), жанрдык белгилерин (эпос, ыр жана проза, романдык эпос, баатырдык ыр жана баатырдык жомок), сюжеттик моделдерди, формулдук стилдердин көп түстүүлүгүн жана салттуулугун, импровизация маселесиндеги туруктуулукту жана вариативдүүлүктү, риторика, стиль, көркөм ыкмалар, персонаждар, мезгил жана мейкиндик сыяктуу түйүндүү маселелердин табиятын көптөгөн мисалдардын негизинде ынанымдуу жана таасын ачып берет.

АДАБИЯТТАР

1. *Райхл Карл*. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. – М.: Вост. лит., 2008. – 383 с.

РЕМИ ДОР

(1946)

Франциялык белгилүү түрколог, Париждеги Түркологиялык изилдөөлөр институтунун директору. Филология, этнография илимдеринин доктору. Илимий изилдөөнүн негизги багыты – кыргыздардын ж-а өзбектердин фольклордук жана этнографиялык материалдары. Р. Дордун белгилүү эмгектерине төмөнкү чыгармалары кирет: «Ооганстандын Памириндеги кыргыздар» (1975), «Ооганстандын памирлик кыргыздарынын диалектиси» (1981), «Ооганстандын Памирлик кыргыздарынын макал-лакаптары» (1982), «Ооганстандын Памирлик кыргыздарынын табышмактары» (1982). «Манастын» Памирдеги үзүндүсү» (1982) ж.б. Кытай окумуштуусу Ху Чженхуа менен бирге «Шиң-жан кыргыздарынын «Манасы» аттуу очеркти жарыялаган. Р. Дор Ооганстандагы памирлик кыргыздардан Ашым Афес деген манасчыдан үзүндү жазып алган. Кыргыздардын оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүн латын арибинде кыргызча жарыялап, француз тилине которуп, комментарий, түшүндүрмөлөр менен жабдып, изилдөөлөрү менен кошо «Дүйнө кыл чокусунун ырлары» (1982) деген изилдөөсүндө жарыяланган¹. Ушул чыгармасында Р. Дор² кыргыздардын тарыхына кыскача токтолуу менен (Енисейден тартып, Жетисууга чейин) бирге 17-кылымда калмактар менен салгылашкандарынан баштап, кыргыздардын Тянь-Шань тарапта, Ысык-Көлдө, Фергана өрөөнүндө, Каратегинде, Памирде көчмөн турмушта жашаганына түшүнүк берип кетет. 1825-жылы англичандар менен орустардын чек ара тактоолору боюнча болгон келишимде Памир үч зонага бөлүнгөнү (орус, ооган, кытай) жөнүндө эскере кетет. Совет учурунда Россия жактагы чек ара жабылып калганына байланыштуу Оогандагы кыргыздар өзүнчө изоляцияда калганы тууралуу сөз кылат. Бирок, изоляцияда калган кыргыздардын Р. Дор бир утушун памирлик

кыргыздардын оозеки чыгармачылыгы даана жаралган өзгөчөлүктөрүн сактап калганы жөнүндө эскере кетет. Памирлик кыргыздардын оозеки адабиятынын түрлөрүн иликтөөгө алып, Р. Дор «Ырчы» деген терминдин этимологиясына түшүндүрмө берет, ал термин 19-к. баштап «перс тилдүү элдердин таасири аркылуу «ахунд» деген терминди кыргыздар «акынга» айлантканын айтат, памирлик кыргыздарда «Бейт айт» деген термин такшалган акындарга гана колдонуларын көрсөтөт. Ошону менен бирге Р. Дор памирлик кыргыздардын ыр түзүлүшү жөнүндө байкоолорун келтирет, ал ырларды 7–8 муундагы ырларга кошот. 11 муундагы ырлар да айтылат. Ошондой эле аллитерация менен параллелизмдин жыш кездешери жөнүндө сөз болот. Памирлик кыргыздардын вокалдык ыр, макалалары төлгө иретинде ырды баштаганда эң бир эски байыркы ыкманы пайдаланганы, бир топ күңгүрөнүп, толгонуп, кандайдыр бир жапайы үндөр менен күүлөнүп, анан гана ырдай баштарын белгилейт. Памирликтердин ырларына ислам сөзүнүн терең таасирин тийгизгени жөнүндө да сөз болот, ырчылар көбүнчө кедей катмарлардан чыкканы айтылат. Социалдык тепкичте өйдө тургандар эл алдында ыр аткарбагандыгын белгилейт.

Р. Дор бизге кылымдардан бери кичинекей памирдик кыргыздардын тобунун байыркы руханий дүйнөсүн сактап, жоготпой келатканын ачып берди. Булардын мурасында «Олжобай менен Кишимжандай» дастандарды, «Жайдар», «Жеңе ай», «Макам чай», «Мастана», «Моло уул», «Сулуу жан» өңдүү лирикалык ырлар, «Чоң теке», «Ханги Сахаб» (Рахманкул хан жөнүндө), «Курманбек датка» деген поэмалар, «Ажи Сатар», «Арыкбай», «Кыргызбай» деген кошокторду сактап келгенин баса айтып, мындай жыйынтык чыгарат: «бул ырларда оройлук менен каардуулук, наристе балдарга тийиштүү назиктик менен тазалык айкалышкан сезим берилет, менин оюмча, бул кичинекей элдин эң акыркы өчүп бараткан үнү», деп муңдуу жана өкүнүчтүү оюн айтат.

АДАБИЯТТАР

¹ «Манас» энциклопедиясы. Бишкек, 1995, 162-б.

² *Pete Dor. Chants du Toit Monde. Paris, Editions Maisonneuve et Larose, 1982.*

ХАТТО АРТҮР ТОМАС

Лондондогу Оксфорд университетинин профессору, фольклорчу, тилчи, текстолог окумуштуу иретинде дүйнө элинии көпчүлүгүнө таанымал. Өзгөчө Орто Азия элдеринин ичинде кыргыз журтчулугуна манастануучу катары бир топ жылдар аралыгындагы илимий текстологиялык иштери маалым. Автор жалаң «Манас» эпосу боюнча өткөн кылымдын 60-жылдарынан тарта изилдеген жыйырмадан ашуун илимий эмгегин арнаган. Бул илимий изилдөөлөрү, текстологиялык иштери, макалалары В. Радловдун жана Ч. Валихановдун жазып алган «Манас» эпосунун сюжети-не, анын көркөм поэтикасына кызыгып калуусуна Ч. Валихановдун варианты боюнча «Манас» эпосунан үзүндү тууралуу» деп жазган А. Маргуландын 1965-жылы Казак Илимдер Академиясынын «Кабарлар» журналына чыккан илимий макаласы болгон. Көп узабай 1969-жылы автор «Манас» эпосу тууралуу алгачкы макаласын жазат. Ал макала: «Көкөтөй жана Бокмурун: Кыргыз элинин баатырдык эпосунан үзүндү» деп аталып Лондон университетинин Чыгыш жана Африка мектебинин бюллетениндеги атайын бөлүмдөн жарык көрөт. Анда автор Ч. Валихановдун кыргыз элинин улуу мурасы болгон «Манас» эпосун жазып алгандыгы жөнүндө кеңири маалымат берип келип, А. Маргуландын 1965–1968-жылдары «Манас» героический эпос киргизского народа» деген жыйнакка кирген макаласына жеке пикирин билдирген. Анда Хатто «Манас» эпосунун алгачкы жолу англис тилине которулушу тууралуу төмөндөгүдөй маселелерге токтолот. Англис тилине сөзмө-сөз которулган текстке атайын принциптердин негизинде мамиле кылынды дейт автор. А. текстке илимий комментарий берилип, эпостун поэтикалык тилине формасына ошондой эле тилдик нормадагы айрым жалпылыктары белгиленип, грамматика-

лык жагынан англис тилинин грамматикасына окшош белгилери көргөзүлүп, англисче эквиваленти жөнүндө кеңири токтолгон. Кийинки макаласын «Көкөтөй жана Бокмурун», «Көзкамандар окуясы» жана «Көкөтөйдүн ашы» илимий монографиясын жазган кезде окумуштуунун эпоско кайсы багыттан мамиле кылганы ачык көрүнөт. Маселен, бул үч макаланын мазмуну жөнүндө таанышканда эпостун өзгүндөгү окуянын мазмунуна, элдин тарыхый басып өткөн жолуна, эпикалык катмарга, көп улуттардын өз ара мамилесине анализ берип келип, кыргыз эли жалпы түрк урууларынын ичинен эң байыркы уруу экенин белгилеп кетет. «Британия элине кыргыз элинин көөнөрбөс искусствосун «Манас» эпосу чагылдырат. Бул эл байыркы бир убактарда калмак, жунгарлар тарабынан запкы көрүп, кысымга алынып, өз туулган жеринен Алтай, Саян, Кангай тарапка куулган. Кыргыз элинин этникалык катмарында көп түрк уруулары бар. Алардын маданий жашоосу, бир-бирине болгон мамилеси, каада-салты бар. Ал салт азыр да түрк элдерин бир бутактан тараганын ырастап турат. Алардын тилдик лексикасы, грамматикалык белгилери буга күбө деп айтып келип муун, муунга уланган мүчөлөрдүн өзгөрүшүн талдоого алып, англис тилине салыштырып айрым жалпы нормативдерди белгилеген.

1971-жылы «Борбордук Азия журналынын 15-сериясынын № 2 санына «Көкөтөйдүн ашы» тууралуу жазылган кыргыз эпосунун түп нускасынан» деген ат менен жазылган макаласында В. Радловдун 1862-жылы жазылып алынган (жылы Т. Хаттонун жазганы боюнча берилди. Бизде 1864-жылы Радлов жазып алган деп жүрөбүз) «Көзкамандар окуясынын» сюжетине анализ жүргүзүлөт. Автор «Манас» эпосу, анын циклдик бөлүктөрү болгон «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрү жөнүндө билген маалыматтары тууралуу учкай сөз кылган. Негизинен бул илимий макалада

1) Семетейдин төрөлүшү.

2) Элдин каада-салты, үрп адаты.

3) Чыгыш элдеринин түпкү байланышы, катышы тууралуу маселелерге токтолот. Макаланын экинчи бөлүгүндө архаикалык сөздөргө, түшүнүксүз сөздөргө комментарийлер берилип, кыргыз элинин тарыхый жолун чагылдырган эпос экенин дагы бир ирет кеңири айтып өтөт. Кыргыз эли чакан

эл болгон менен анын өтө бай тарыхы жана бай лексикасы, ошондой эле абдан кенен географиялык аймакты ээлеп көчүп-конуп жашаган тоолук эл экендигин жазып, бир нече географиялык топонимдерди мисалга келтирет, алсак: Бар-Көл, Төр-Көл, Талас, Алтай, Самарканд, Ташкент, Анжиян ж.б. Ал эми 1972-жылы «Көз камандар окуясы» үзүндүсүнө дагы бир ирет кайрылып эки бөлүктөн турган чоң көлөмдүү илимий макаласын жазган. Ал макала «Борбордук Азия» журналынын 6-сериясына, № 4 санына жарык көрөт. Биринчи бөлүгүндө кыргыз элинин социалдык шарты, эпостогу каармандардын типтүү образдары, салттык жөрөлгөлөр деген подтемаларга бөлүнүп жазылган. Экинчи бөлүгүндө өзүнө белгилүү болгон көркөм текстке текстологиялык анализ берилген. Мында авторго көбүнчө Ч. Валиханов, В. Радлов, В. Бартольд, В. М. Жирмунский, А. Маргуландын «Манас» эпосу тууралуу айткан пикирлери, (Ч.В., В.Р. варианттары) чоң таяныч, өбөлгө болуп бергени көрүнөт. Автор кыргыз элинин тарыхын да, маданиятын да, искусствосун да жогорудагыдай маалыматтар аркылуу тааныган. Өзгөчө кубаттай турган көрүнүш, англис окумуштуусунун тексттин өзү менен жакындан таанышкысы келгени, колуна тийген текстти оригиналдын өзүндөй мазмунда которууга аракет кылганы, ошондой эле текстологиялык иш жүргүзгөнү. Бул кыргыз эпосунун Европа элинин катмарына маалым болушуна түздөн түз себепкер болгон көрүнүш. Анткени англис тилиндеги сүйлөгөн эл кыргыз элинин бай узак тарыхын эпос аркылуу таанып, анын түрк уруусундагы элдер менен болгон жакындыгын, түпкү тамырын кошо билүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Айрыкча автордун эмгегин жогору баалап, ошол учурдагы Чыгыш менен Африка бөлүгүндөгү кызмат өтөгөн окумуштуулар профессор К.Р.Бавден, В.Левс жана башкалар жеке пикирлерин билдирип, кубаттоого алышкан. Бул тууралуу толук маалымат «Борбордук Азия» журналынын 1972-жылкы 15-санына жарык көрөт. Мындан сырткары автордун 1971, 1972, 1976-жылы жарык көргөн макалалары серия түрүндө Францияда, Парижде француз тилине которулуп, элге таанылган.

Автордун Манастын төрөлүшү тууралуу баяндаган «Рождения Манаса» сравнения двух ветвей георического

эпоса» (на киргизском языке: с переводом // Журн. Центральная Азия-Лондон. 1969. – Т. XIV часть 21. Ошондой эле «Көкөтөй хандын өлүмү жана анын ашы») макаласындагы иликтөөлөрү өзүнчө чоң эмгек жаратууга түрткү болгондой сезилет. Натыйжада автордун эмгеги 1977-жылы кыргызча «Көкөтөйдүн ашы» деген ат менен Лондондо Оксфорд университетинен басылып чыккан.

Монография «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгүнүн толук тексти боюнча иштелген. Баш сөзүндө эпостун трилогиялык бөлүгү, көлөмү, поэтикалык традициясы жана поэтикасындагы уникалдуу өзгөчөлүктөр тууралуу сөз кылып, биринчи жолу ким жазып алган жана англис тилине алгач кандай жолдор менен которулганы тууралуу маалымдап, монографиянын негизги жүгүн көтөрө турган проблемалары туурасында баяндаган. Негизги проблемалардын бири адегенде латын арибиндеги кыргызча текст берилет жана анын англисче котормосу, ал котормодо тилдик грамматикалык салыштыруу методу менен иштелген текстологиялык изилдөө, илимий комментарийлер.

Атайын белгилеп айта кетүүчү нерсе Т. Хаттонун илимий макалаларынын кыргызча котормолорунун жоктугу. Автордун изилдөөлөрүнүн мааниси тууралуу бизде анча так информация жок экени өкүндүрөт. Жогоруда биз токтолуп өткөн маалыматтар орусча булактардан Кыргыз улуттук илимдер академиясынын китепканасынын «Чет элдик адабият» бөлүмүнүн кызматкерлеринин кыскача маалымат котормолору, ошондой эле Казак илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунан жазылып алынган айрым маалыматтардын негизинде берилди. А. Т. Хаттонун изилдөөлөрүнүн он үчүн КРИУАнын китепканасынын «Чет элдик адабият» бөлүмүнөн таанышууга болот (англис тилинде).

«Манас» эпосу бүгүнкү күндө айрыкча акыркы он жыл ичинде дүйнө элинин көп тилдеринде которулду (толук эмес вариантта) бирок, А. Т. Хатто сыяктуу жыйырма жыл бою эпосту таанууга өз өмүрүн, калемин, чаалыкпас изденүүсүн арнаган окумуштууну табуу кыйын болсо керек.

Автордун эң акыркы макалалары 1980, 1982, 1988, 1990-жылдары «Борбордук Азия» журналына жарыяланып турган.

ИРИСОВ ПАЙЗИЛДА (1940–2010)

Ирисов Пайзилда – филология илимдеринин кандидаты, Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасынын доценти.

Биз анын чыгармачылыгын негизги беш аспектиден караганыбыз жөндүү болгудай: биринчиси, ал кыргыз элдик оозеки чыгармаларына профессионалдык деңгээлде мамиле кылып, жыйнап, чогултуп, жазып келген, ушул эң керектүү ишке он жылдай жаштык курагын арнаган атуул; экинчиси, ал элдик оозеки чыгармачылыкты дүйнөлүк фолькористиканын, философиянын, педагогика-психологиянын жетешкендиктерине таянып изилдөөгө алган фольклортаануу багытындагы адис; үчүнчүсү, окумуштуу катары гана калбай ал өзүнүн билимин, практикасын, тажрыйбасын Ош мамлекеттик университетинин (мурда пединституттун) студенттерине отуз жылдан бери жеткирип, үйрөтүп келе жаткан устаз; төртүнчүсү, түздөн түз анын жетекчилиги, үйрөтүүсү менен ОшМУда отуз жылдан бери студенттер фольклордук экспедицияларга катышып, эл оозундагы көркөм мурастарды ушу бүгүнкү күнгө чейин чогултуп, тарыхка калтырып келет; бешинчиси, ал кыргыз оозеки чыгармачылыгын жыйноо, жаңыча изилдөө, сактоо, элге жеткирүү боюнча көйгөйлүү маселелерди көтөрүп, мезгилдүү басма сөздө, ар кандай жыйындарда публицистикалык ойлорун ортого салып келе жаткан улуттук өнөрдүн күйөрманы.

Пайзилда Ирисов 1940-жылы 4-сентябрда Ош областынын Ноокат районундагы Төөлөс айыл өкмөтүнө караштуу Торутай кыштагында (мурдагы Салиева атындагы колхоз) катардагы колхозчулардын үй-бүлөсүндө туулган. 1957-жылы райондогу Күрөңкеев атындагы орто мектепти

бүтүргөн. 1958-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетине кыргыз тили жана адабияты адистиги боюнча окууга кирип, аны 1963-жылы аяктаган.

Студенттик жылдарда кемеңгер кыргыз окумуштуулары Х. Карасаевдин, К. Юдахиндин, Б. Юнусалиевдин Ж. Мукамбаевдин окуткан сабактары, инсандык касиеттери, илимий көз караштары түздөн-түз таасир этип, анын изилдөө иштерине болгон бекем кызыгуусу калыптанат. Ал эми белгилүү философ, коомдук ишмер Карыбек Молдобаевдин жетекчилиги менен 1963-жылы Орто Азия жана Казахстан республикаларынын студенттеринин В. И. Лениндин 93 жылдыгына арналган VI илимий конференциясында «Поэзиянын көркөм каражаттары, анын улуттук формасынын компоненттери» деген темада доклад жасап, ал жакшы таасир калтырып, I даражадагы диплом менен белгиленет. Бул докладдын илимий сапаты тууралуу сөз кылууга азыр колдо материал жок, канткен менен ошол эл алдына чыгуу жана анда эмгеги жогору бааланышы анын илим жолун тандап алышына биротоло түрткү берген сыяктанат.

1964–1965-жылдары Алабука (мурдагы Жаңыжол), Ноокат райондорунун мектептеринде мугалим болуп иштейт.

1966-жылы Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтуна кыргыз адабияты боюнча аспирантурага кирип, аны 1969-жылы бүтүрөт. Бул мезгил ичинде белгилүү адабиятчы Сейитказы Байкожоевдин жетекчилиги менен «Айтыш ырларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү» деген темада кандидаттык диссертациясын жазып бүтөт. Бирок талкууда изилдөөчүнүн көз карашына кайчылаш келген ойлор, терс пикирлер айтылып, изилдөөчү убактылуу кыйынчылыктарга кабылат. Анткени изилдөөчү ырчынын ой жүгүртүүсүнө, чыгармачылык психологиясына, интуитивдик жөндөмдүүлүгүнө жана дискурсивдик-эрудициялык коруна көбүрөөк көңүл бургандыгы сынга алынып, Токтогулдун, Эшмамбеттин, Калыктын, Барпынын, Алымкулдун айтыштарын көбүрөөк талдоо сунуш кылынды. Сунушту туура кабыл алып, бул эки маселе бири-биринен ажырагыс биримдикте экенин, алардын экөөн тең изилдөө зарыл экендигине ынанган изилдөөчү республиканын жаш окумуштууларынын 1968-

жылы өткөн илимий конференциясында орус тилинде «Психология мышления акынов-импровизаторов» деген доклад менен чыгып, өз көз караштарынын тууралыгын далилдеген болду.

Салттык изилдөөлөрдөгү бир жактуулук, фольклордук чыгармаларды, ырчылык өнөрдү изилдөөдө чыгарманын мазмунун айтып берүү менен чектелгендик сыяктуу көрүнүштөрдүн жаңыча изилдениши, аткарылма поэзияны өзүнө таандык касиеттеринин негизинде изилдөө зарыл экенин изилдөөчү «Ала-Тоо» журналынын 1969-жылдагы № 3 санында жарык көргөн «Фольклор жана ага биздин мамилебиз», 1973-жылы ошол эле журналдын № 1 санына жарык көргөн «Улуу сөзгө саякат» деген макалаларында кенен иликтеп чыккан.

1971-жылы аталган диссертациялык эмгегин коргоп, кандидаттык наам алгандан кийин, изилдөө менен бирге көркөм тексттерди басмага даярдоо, жарыкка чыгаруу иштери да илимий-практикалык терең мааниге ээ экенин туйган изилдөөчү 1972-жылы «Илим» басмасынан «Балдарга арналган элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүнөн» деген жыйнакты, 1975-жылы «Карач-Көкүл баяны» деген эпикалык дастанды (айтуучу Досу Ташматов) жарыкка чыгарат. Мында өзүнүн эң жакын устаттары болгон Сапарбек Закировдун, Жээнбай Мукамбаевдин түздөн-түз таасири жана колдоосу астында илимий-изилдөө жөндөмдүүлүгүн андан ары өнүктүрөт. Фольклор изилдөөчүлөр чыгарган «Кыргыз эл оозеки чыгармачылык тарыхынын очерктери» деген эмгек жөнүндө Москвадан чыга баштаган «Общественные науки в СССР. Литературоведение» деген маалымат журналынын 1975-жылы № 4 санына макала жарыялайт. Жаңыдан чыга баштаган «Кыргыз совет энциклопедиясына» 1976-1977-жылдары «Адабий мистификация», «Импровизация» деген иликтөө-маалыматтарын чыгарат. Бул багыттагы анын натыйжалуу иштери жана жандуу аракеттери окумуштуунун түшүнүктөрүн кеңейтип, жаңы-жаңы багыттарга шыктандырат. Фольклордук мурастарды изилдөө жана жарыкка чыгаруу менен бирге аларды жыйноо ишине да окумуштуу активдүү катышат. Ал Сапарбек Закировдун жетекчилиги менен 1966-жылдан

1975-жылга чейин ар жылы республиканын көптөгөн райондорунда бир айлык фольклордук экспедицияда болуп, далай материалдарды жыйнап тапшырган. Өз демилгеси менен жыйналган маалыматтары жана тексттеринде өз кезегинде белгилүү болгон баткендик Шоорук ырчынын, ноокаттык Ботобай ырчынын, аравандык Мамасейит ырчынын ырлары жана алар жөнүндө баалуу маалыматтар бар. Ал 1975-жылы Илимдер Академиясынан Ош педагогикалык институтуна окутуучулук ишке которулат. Оозеки чыгармаларды, белгисиз ырчылардын чыгармаларын, бүткүл фольклордук жанрдын өнүгүшүн, өзгөчөлүктөрүн, буга чейинкиден же көнүмүш стереотиптерден акырындап кыргыз менталитетинин, тарыхынын негизинде изилдөөгө өтүүнүн тарапкери бойдон калып, азыркы шартта көркөм мурастарды жогорку окуу жайларда, мектептерде окутууда андан кем эмес мааниге ээ экенин белгилейт. Окутуучулук жолго түшүп, П. Ирисов өз ишмердигин ырчылар чыгармачылыгын окутуу жана изилдөө багытына бурат. Мында да ырчылар чыгармачылыгын реалисттик адабияттагы профессионал акындар менен бирдей, айталы, Токомбаев менен Токтогулду бирдей ыкма менен изилдөө бери эле болгондо туура натыйжа бербейт. Башкача айтканда, алардын ар биринин өзүнө таандык чыгарма жаратуу ыкмасы бар, айталы, фольклордо туруктуу (статикалык) фольклордук-эпикалык элестетүү, ал эми реалисттик адабиятта образдык ой жүгүртүү бар, демек, Токомбаев аракеттеги жандуу образ түзүп, окурмандар окуп гана кабыл ала турган, ал эми Токтогулдар көзү көрүп турган, же эсине түшүп, элестеткен окуя (адам) жөнүндө оозеки төгүп ырдоо менен чыгарма жаратышат. Ошол эле учурда алардын ортосундагы айырмачылык бири-бирине коошпогон айырмачылык эмес. Аларды ыкма катары колдоно берген учурлар да бар. Мисалы, Райкан Шүкүрбековдун, Байдылда Сарногоевдин термелери жана Калыктын, Алымкулдун, Осмонкулдун жазып жараткан поэмалары буга мисал боло алат. Мындай түшүнүктөрдү талдап көрсөтүү жолу менен башталган демилгелерин изилдөөчү басма сөздөгү, илимий конференциялардагы макалаларында жана докладдарында чагылтып келген.

Жогорку окуу жайындагы лекциялык сабактар – илимий идеяларды, жаңыча түшүнүктөрдү жаратуучу булактар. Окутуучу лекциялык курска таандык көптөгөн темаларды, маселелерди түшүндүрүү, талдоо, далилдөө жана ынандыруу абалында, демек тынымсыз изденүү абалында болот. Ошондой эле башка изилдөөчүлөрдүн ошол темаларга байланыштуу айтылган көз караштарын да иликтеп, алардын аныктамаларын, илимий аргументтерин тактоо, баалоо аракеттеринде, болот. Бул багыттагы изденүүлөрү менен П. Ирисов эң оболу ырчылык өнөрдүн функционалдык өнүгүшү жөнүндөгү түшүнүк-аргументтерин системага салып, жалпы эле ырчылык өнөрдүн пайда болушу, өнүгүү доорлору, уруунун рухий турмушу, андагы ролу жөнүндө өз көз караштарын жарыялаган. Ал функционалдык өнүгүүгө кирген маселелер төмөнкүлөр»:

1. Ырчылык өнөр таанып-билүүнүн булагы экендиги.
2. Ырчылардын турмуштук-концептуалдык идеялары же ойлору.
3. Ырчылык өнөрдүн тарбиялык функциясы.
4. Ырчылык өнөрдүн эстетикалык-көркөмдүк функциясы.
5. Ырчылык өнөрдөгү гедонисттик же жашоо жыргалы жөнүндөгү идеялар.

Изилдөөчүнүн пикиринче бул биротоло чыгарылган бүтүм эмес, башка изилдөөчүлөр тарабынан жаңыланып, толуктала бериши талашсыз. Кийинки мезгилде эгемендүүлүктүн шартында жогорку окуу жайларында «Кыргыз философиясы» деген сабак өтүлө баштады, ушундай наамдагы кафедралар ачылды. Аларда, негизинен, макал-лакаптардагы, ырчылардын санат-насыят, терме ырларындагы адеп-ахлакка байланышкан идеялар окутулат. Ал идеялар тарбия, мораль, нравалуулук жөнүндөгү идеялар болуп, турмуш-тиричиликтик философияны (бытовая философия) түзөт.

Ошол эле учурда ал идеялар макал-лакаптарда айтылып, ырчылардын ырларында ырдалат. Ошол себептен ал идеяларды байыркы грек, кытай, араб, еврей философиясы менен бир катарга коюп баалоого болбойт. Анын ордуна кыргыз философиясын өзүнө таандык өзгөчөлүктөргө не-

гиздеп, аналитикалык изилдөө менен турмуштук философиянын алкагында чен-өлчөмдөрүн аныктоо зарыл. Ал эми турмуштук философия байыркы философтор сыяктуу изилдөө жолу менен эмес, ар бир ойчулдун (ырчынын) белгилүү бир ойду көркөм жана угуучулар угуп канааттана турган формада жашайт. Мында иштелип чыккан же аныкталган категориялар да жок. Бирок белгилүү ченде стихиялык материализмге окшош көрүнүштөр, ар бир нерсенин эки жагын тааныган дуалисттик түшүнүктөр ырчылардын ырларында көп ырдалып келген. Көп учурда ырчылар андай кош түшүнүктөрдүн ашкере өзү көрүп-түшүнүп турган жагын ырдаса да, анын экинчи, көмүскө мааниси адатта ырдалбайт. Дагы бир ырларда ырчылар бир түшүнүктүн өтө ынанган тарапкери болсо да, экинчи же ага карама-каршы идеяны ырдай берет. Маселен, Молдо Нияз менен Барпынын диний мазмундагы ырларында бул дүйнө жакшылык менен соопчулук иштерди жасап, тиги дүйнөдө бейишке кирүүгө камынуунун дүйнөсү катары ырдалат да, ал үчүн дин эрежелерин бекем тутуп, күнөө иштерден алыс болууга үндөшөт. Ошол эле ойлорду ырдап баратып, ушул эле реалдуу дүйнөдө жашоодон, тирүүлүктөн улуу нерсе жок, мүмкүн болушунча жырдап өт деп ырдашат.

Дагы бир ырчылар көбүрөөк ырдаган философия багытындагы ырлар – форма жана мазмун жөнүндөгү ырлар. Мисалы, айтылуу

Осмо кетет, каш калат,
Оомат кетет, баш калат.
Бетеге кетет, бел калат,
Бектер кетет, эл калат,–

деген формула мунун ачык далили. Ошондой эле ырчылар билимдүү болуунун зарылдыгы жөнүндө:

Көкүрөк сокур болгон соң,
Көзү көрүп не кылат?,

бийликтеги кишинин адилет болуусу жөнүндө: Туура бийде тууган жок, Туугандуу бийде ыйман жок,– деген туруктуу бүтүмдөр чыгарышкан.

Ал эми заман жөнүндө ырчылар дайыма эле ырдап келишкен. Анткени ал ар дайыма эле эл арасында, элге ырдап берип жүрүп, коомдук турмуштагы кыйынчылык-

тарга, жагымсыз өзгөрүүлөргө, анын ичинде табигый кырыктарга да кайдыгер болушкан эмес. Мындай мазмундагы ырларды алар көбүнчө картаё баштаганда жаштык кезиндеги жашоосуна, ошол эле учурда элдик санжыра, жомок, болмуштардагы идеал катары сүрөттөлгөн жыргал замандарга учурдагы заманды салыштырып ырдашкан да, дайыма өткөндөгүнү даңазалоого умтулушкан.

Мындайча иликтөөлөр жана ойлор изилдөөчүнүн жалаң ырчылар чыгармачылыгына байланыштуу жүзгө жакын макалаларында айтылган. Ушул жагынан алып караганда ал кыргыз фольклористтеринин ичинен жалаң гана чыгармаларга талдоо бере берген адабиятчылык деңгээлден бийигирээк көтөрүлүп, акын-жаратуучунун психологиялык абалын, чексиз ааламдагы анын философиялык, этнопедагогикалык ойлорун дүйнөлүк маданияттын, көркөм өнөрдүн призмасы аркылуу карай билген.

Ал өзүнүн көп жылдык окутуу-изилдөө тажрыйбасынын негизинде 2001-жылы «Ырчылар чыгармачылыгы» деген окуу китебин чыгарды. Ал эмгек толукталып Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлиги тарабынан 2004-жылы кайрадан жарыкка чыкты. Анда ырчылык өнөрдүн өзгөчөлүктөрү, тарыхый өнүгүшү каралган жана көрүнүктүү кыргыз ырчылары жөнүндөгү көп багыттуу маалыматтар, бул өнөргө таандык терминдер, ар бир ырчынын учкул саптары келтирилген.

Бул китептер – ырчылык өнөрдү изилдөөдөгү олуттуу эмгектерден болуп саналат. Анда ырчылык өнөрдүн өзгөчөлүктөрү, бул өнөрдүн тарыхый өнүгүшү жана психологиясы, ырчылар чыгармачылыгынын функционалдык өнүгүшү (таанытуучулук; коомдук-социалдык; философиялык; информациялык-коммуникативдик; таалим-тарбиялык кызматтары) ар тараптан кызыктуу жана жеткиликтүү изилдөөгө алынып, Калыгул, Молдо Нияз, Арстанбек, Жеңижок, Эшмамбет, Молдо Кылыч сыяктуу элдик өнөрпоздордон тартып, Эстебес акынга чейинки элдик ырчылардын адабий портреттери жаңыча көз караш менен саясатташтырылбай ачылып берилген.

П. Ирисов кыргыз ырчылар поэзиясынын терминологиялык сөздүгүн биринчилерден болуп өз алдынча түзөө

гө аракет кылып, бул китептерине тиркеме катары-киргизген.

Изилдөөчүнүн пикиринче мындан ары фольклорду, ырчылар чыгармачылыгын изилдөөгө көбүрөөк көңүл бурулуп, тарыхый-теориялык, жанрдык-структуралык жана функционалдык багытта изилдөөлөр жүргүзүлүшү өтө зарыл. Мындай изилдөөлөрдүн илимий мааниси, улуттун эл аралык деңгээлде таанылышы жагынан да мааниси эбегейсиз чоң.

Окумуштуунун өз оюн айтып гана койбой, аны иш жүзүндө иликтөөгө киришкенин мындан көрөбүз: жакында анын орус тилинде жазылган «Эпическое мышление в истории кыргызского фольклора (Историко-теоретическое размышление)» деген макаласы интернеттин Kyrgyz.ru wed сайтына салынып, азыр анын архивинде сакталып турат. Бул кыргыз фольклористикасынын жаңы этабы – электрондук этабынын башталышын белгилеген факт болуп саналат.

ИБРАИМОВ КУТТУГАЛЫ (1948)

К. Ибраимовдун 48 илимий-методикалык эмгеги жарыяланган, алардын 37си илимий, 11и окуу-методикалык мүнөздөгү эмгектер. Ал 1988-жылы Казак мамлекеттик университетинин алдындагы адистештирилген Кеңеште кандидаттык диссертациясын жактаган. Диссертациясынын темасы «Ыбырайым Абдрахмановдун жыйноочулук ишмердүүлүгүнүн жана жомокчулук өнөрүнүн тарыхый өз ара шартташуусу» деп аталат. Илимий ишинин негизги мазмуну «Ыбырайым Абдырахманов» деп аталган монографиясында чагылдырылган.

Төрт китеби басмадан чыккан. Аларды санай турган болсок төмөнкүлөр: Табышмактар (жыйнак). – Фрунзе: Илим, 1985; Ыбырайым Абдырахманов (монография). – Фрунзе: Илим, 1987; Боогачы (жыйнак). -Кант: 1994; Табышмактар (жыйнак). Эл адабияты сериясы. 14-т. – Бишкек: Шам, 2002.

К. Ибраимов негизинен элдик салттуу адабияттын үлгүлөрү туурасында эмгектер жаратып келген. Андан сырткары кыргыздын аты унутта калган чыгармачыл инсандарына, алсак, Боогачы менен Казыбекке, кайрылып да макалалар жазган.

«Ыбырайым Абдырахманов» «Манас» эпосунун С.Орозбаков, С.Каралаев ж. б. манасчылардын ооздорунан жазылыш тарыхы, Ыбырайым Абдырахмановдун эпосту жазып алуудагы сиңирген эмгеги, жазуу учурундагы тарткан кыйынчылыктары, ал тарабынан жазылып алынган эпостун тексттеринин сапаты, ошондой эле «Манастан» башка фольклордук материалдарды жазып алууга да катышканы, сабаттуу жана таланттуу адам катары жазып

алуунун өзүнө таандык системасын, ыгын иштеп чыккандыгы, эгер жазылып алынган текст кайра окуганда айтуучуга жакпаса кайра жазуудан качпаганы, ал жазып алган тарыхый-этнографиялык материалдардын илим үчүн мааниси жана ролу каралат. Фольклорист К. Ибраимов Ы. Абдырахмановдун элдик салттуу адабияттын үлгүлөрүн жыйноодогу үзүрлүү эмгегин эле белгилебестен, ал фольклорду жазып алуу ишинде айрым бир мүчүлүштүктөргө жол бергенине да көңүлдү буруп, жыйноочу материалды паспорттоштурууга такай эле маани бербегендигин, о.э. кээ бир учурларда эч бир маалымат келтирбегенин, кээде паспорттоштурууну толук жүзөгө ашырбагандыгын, бир канча чыгармалар топтоштурулган айрым дептерлерде паспорттоштуруу конкреттүү, так даректерсиз жалпылай жасалгандыгын, бул жумушту киши эстутуму боюнча жүргүзгөн учурлар да кездешерин айтат.

Окумуштуу өз китебинде Ы. Абдырахмановдун фольклористтик ишке киришүүсү, анын түйшүгүн аркалоосу, кайсы окумуштуулардан кеп кеңеш алгандыгы туурасында да маалымат берип, илимий-теоретикалык иликтөөлөр жасабаса да кыргыз фолькористикасынын өнүгүшү үчүн, өзгөчө «Манас» эпосунун тексттерин басмага даярдоодо, архаикалык сөздөр менен терминдерди талдоодо, ар кандай варианттарды салыштырып түшүндүрүүдө көп эмгек кылгандыгын акыйкат баалайт. Ал Ы. Абдырахмановдун «Манас» эпосунун тарыхыйлыгы, анын жаралуу мезгили тууралуу өз ойлорун билдирип макалалар жазганына да токтолуп, жарыяланган-жарыяланбаган макалаларына илик кылат. Ы. Абдрахманов кыргыз фольклорунун жанрларын классификациялоого да аракет жасаганын көрсөтүп, жалпысынан анын бул аракети айрым бир методологиялык мүчүлүштөрдү эске албаганда ийгиликтүү чыкканын айтат.

К. Ибраимов Ы. Абдырахмановдун өзү да «Манас» айтуу кудуретинен кур калбаганын бизге эскертип, анын манасчылык шыгынын ойгонушуна түрткү болгон өзгөчө жагдай-шарттар, улуу манасчылардын оозунан эпосту жазып алуу үлүшүнө ээ болуусу, эпосту өздөштүрүп айтуусуна көмөгү тийген поэтикалык маанайдагы эс-тутуму туу-

ралуу баян кылат. Окумуштуу Ы. Абдырахманов «Манас» үчилтигинин өзүнө таандык вариантын жазып калтырганын белгилейт. Албетте, Ы. Абдырахманов элдик эпикалык салттарды да сактап, ошол эле учурда «Манас» эпосуна жасалган конъюнктуралык-социалдык чабуулдардын таасири астында айрым бир өзгөртүүлөргө барганын, мисалы, ал өз вариантында «кытай» этноними «калмак» деп, «Чоң казат», «Кичи Казат» эпизоддорунун аталыштарын «калмак-кыргыз Кагылышы», «Коңурбайдын кол салуусу» деп алмаштырганын да жаземдебей белгилеп кетет. Ы. Абдырахманов түзгөн «Манас» эпосунун варианты кыргыз элинин эпикалык мурасынын жаңы мезгили келгенин күбөлөндүргөн өзүнчөлүктүү көрүнүш болгону окумуштуунун көңүлүн бурат.

Ал Ы. Абдырахмановду кыргыз фольклорун изилдеп-үйрөнүүгө жана анын «алтын фондусун» байытууга баа жеткис салым кошкон фольклор жыйноочу жана манасчы-айтуучу деп карайт.

Эми К. Ибраимовдун кыргыз элдик салттуу адабиятынын жанрлары тууралуу жазган айрым макалаларына, конференцияларда жасаган билдирүүлөрүнө кыскача токтоло кетели. Ал 1991-жылы И. Арабаев атындагы КМПУинде өткөн конференцияда «Табышмак – тапкыч гимнастикасы» деген билдирүү жасаган. Мында ал кыргыз эл табышмактарынын генезисине жана эволюциясына, дидактикалык ролуна, варианттуулугуна, тематикалык бөлүнүшүнө, жанрдык өзгөчөлүгүнө, түрлөрүнө токтолуп, бир кыйла ынанымдуу ойлор айткан. Окумуштуу бул жанрдын үлгүлөрүн жыйнап, эки жыйнак түзгөн (Табышмактар (жыйнак). – Фрунзе: Илим, 1985; Табышмактар (жыйнак). Эл адабияты сериясы. 14-т. – Бишкек: Шам, 2002). Ошол эле окуу жайда 1994-жылы өткөрүлгөн конференцияда «Жаңылмачтардын жанрдык касиети» деген билдирүүсүн окуптур. Мында болсо жаңылмачтын табияты, дүйнө элдеринде, анын ичинде түрк элдеринде кездешүүсү, жанрдык өзгөчөлүгү, эл турмушундагы мааниси сөз кылынат.

«Казыбек – казалчы» аттуу макаласында автор Казыбектин ырлары совет мезгилинде бийлик тарабынан тыюу

салынып, оозго алынбай келгенин, бирок, эл ичинде анын казалдары жашыруун тарап турганын, акындын казалдарынын арасында совет бийлигине каршы маанайдагылары да болгондуктан Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети советтик-партиялык жетекчи кызматкерлерден, окумуштуу-адабиятчылардан атайын топторду түзүп, Казыбектин чыгармачылыгына каршы түшүндүрүү иштерин жүргүзүү үчүн Атбашы, Нарын аймактарына жиберип тургандыгын, өзү да 1980-ж. башында ушундай топтордун бирине кошулуп, ал кездеги Пограничник, азыркы Казыбек айылында (акын туулуп-өскөн айылда) болгондугун белгилеп, Казыбектин чыгармачылыгынын оор тагдырга кириптер болуш себептерине талдоо жасап, замандын өзгөрүшү менен Казыбектин ырларынын элдик асыл нарктардын ичиндеги татыктуу ордуна ээ боло баштоосуна кубангандыгын билдирет. Экинчи макаласы «Элдик тамсилдердин жанрдык табияты» деп аталып, ал Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналып, НМУда өткөрүлгөн илимий конференцияда апробацияланып, жарык көргөн экен. Бул макаласында окумуштуу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы тамсил жанрына иликтөө кылып, тамсил жанрынын келип чыгыш теги, анын жанрдык формалары тууралуу белгилүү окумуштуулардын айткан – деген пикирлерин анализдөө менен салттуу элдик адабияттын өзүнчөлүктүү формасы болгон тамсилдин табиятын ачып, кеңири сөз кылат. Ошентип, К. Ибраимов фольклорист катары бир катар мазмундуу илимий эмгектери менен кыргыздын илим чөйрөсүндө өзүнө тиешелүү орунду камсыз кыла алган.

МУКАСОВ МУРАТАЛЫ (1950)

Мукасов Мураталы Чүй өрөөнүнүн Онбиржылгасындагы Кайырма айлында 1950-жылы туулган. КМУнун филология факультетин 1973-жылы ийгиликтүү аяктагандан кийин, эмгек жолун мугалимдик кесип менен баштаган. 1980-жылдардан бери КР УИАнын алгач «Манас», андан кийин «Фольклор жана акындар поэзиясы» бөлүмүндө илимий кызматкер болуп иштеп келген. Филология илимдеринин кандидаты, Тыныстанов атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты. Азыр Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусунун башчысы.

Эпостордун текстин түзүп, басмага даярдоо боюнча тажрыйбалуу адис катары ал алгач С. Каралаевдин варианты боюнча «Манастын» II томдугун басмага даярдаган. М. Мукасов араб, латын арибин эркин окуй билгендиктен С. Орозбаковдун варианты боюнча «Манастын» академиялык басылышынын I, II томунун текстин түп нуска менен салыштырып басмага даярдаган.

КР УИАнын МКУБнун күчү менен даярдалып жаткан «Эл адабияты» сериясына (40 томдукка) «Эр Төштүк», «Сейитбек», (Р. Сарыпбеков менен бирдикте), «Олжобай менен Кишимжан» эпосторун түзүшүп, баш сөзүн жазышкан. Ошол эле серияга «Толубай сынчы», «Жеңижок», «Дин, «Арман», ырлары) ж. б. ондогон ашык макалаларды жазган. «Залкар акындар» сериясын I томдугуна Эсенаман ырчынын, II томдугуна А. Акматалиев менен бирдикте Жеңижок ырчынын чыгармаларын басмага даярдап, баш сөз жазган.

М. Мукасовдун «Жаныш, Байыш» эпосунун поэтикасы» аттуу монографиясы, «Эпостор дүйнөсү», «Дин жана арман ырлары», аттуу макалалар жыйнагы өзүнчө китеп болуп жарык көргөн.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында эң орчундуу орун «Манас» үчилтиги башында турган эпикалык чыгармаларга, анын ичинде, баатырдык эпосторго таандык. Бул бекеринен эмес. Фольклористтер арасында афоризм катары: «Баатырдык күрөштү башынан өткөрбөгөн элде, баатырдык эпос жаралбайт» – деп айтылып келе жаткандай, кыргыз эли өзүнүн эки миң жылдан ашык тарыхында нечен кандуу кагылыштан турган баатырдык күрөштө өсүп-өнүгүп келди. Ал күрөштөр элдин эсинен эч изсиз, ың-жыңсыз чыгып кеткен жок. Ал күрөштөрдүн элдин тарыхында урунтуктууларынын айрымдары мурунтан жаралган эпикалык чыгармаларды толуктап, жаңы катмар катары кирсе (мисалы, «Манас» үчилтигинде), айрымдары өзүнчө жаңы эпикалык чыгармалар болуп жаралды (мисалы, «Курманбек», «Эр Табылды», «Эр Солтоной», «Жаныш, Байыш» ж. б.). Демек, элибиздин күрөшчүл тарыхын жана анын чагылдырылышы – көркөм маданияты – эпикалык чыгармаларды илимдин жаңы жетишкен ийгиликтерин пайдаланып жазылган «Жаныш, Байыш» эпосунун поэтикасы», – деген монографиясы өтө актуалдуу.

Эмгектин баш жагында, «Жаныш, Байыш» эпосунун тарыхыйлуулугу, тарыхый прототиптери, анын варианттары, изилдөөчүлөрү каралат. Монографиянын биринчи бөлүмү «Салттуу мотивдердин «Жаныш, Байыш» эпосунда чагылдырылышы» деп аталып, ал эпос өзүнүн өсүп-өнүгүүсүндө татаал жолду басып келгенин, анын колдо болгон варианттарынын бардыгын салыштырып карап, андан эпикалык чыгарманын стадиялык өнүгүшүнүн ар кыл баскычтарын: баатырдык эпос, ашыктык эпостордун катмарларын табууга болорун ынанымдуу белгилейт. Бул үчүн М. Мукасов «Жаныш, Байыш» эпосунун сюжетин шарттуу түрдө үч эпизодго: «Пролог» («Башталыш»), «Баатырдык үйлөнүү», «Күйөөсү аялынын үйлөнүү тоюнда» бөлүп карайт да алардын ар биринин эволюциялык өсүп-өнүгүшүн жана бири-бири менен контаминацияланып бир бүтүн чыгарма болуп түзүлүшүн азыркы учурда фольклорду изилдөөдө эң алдыңкы методтарыхый салыштырма методдо карайт. М. Мукасов өзүнчө эпизод катары бөлүп караган «Прологдо» фольклористикада (дегинкисин айтканда жалпы эле филологияда) дүйнөлүк атакка ээ В. М. Жирмунскийдин «Народное воображение

стремившееся к поэтической идеализации образа эпического героя, охотно основанными на мифологических представлениях и верованиях более древней эпохи, но утративших с развитием общества свое первоначальное мифологическое содержание», – деп айткан теориялык жыйынтыгына таянуу менен башкы оң каармандардын кереметтүү бойго бүтүшүнөн тартып, эрезеге жетишине чейинки өмүр баянын кабардаган мотивдердин эң көбү алгачкы мифологиядан алып, трансформациялануу жолу менен баатырдык эпикалык мотивке айланганын тарыхый, этнографиялык жана элдик оозеки чыгармалардын материалдарын пайдаланып, илимий жагынан ишенимдүү ача алган. Мында автор көптөгөн жаңы табылгаларга ээ болгонун баса белгилей кетүүгө туура келет. Мисалга, Жаныш, Байыштын алтын көкүлчөн туулушу жөнүндөгү мотивди алалы. Колго түшүп, канчалаган кыйноону тарткан Байыштын: «Кылычтын мизи өтпөгөн, сууга салса чөкпөгөн, отко салса күйбөгөн» жанынын бекемдигин, атап айтканда, анын алтын көкүлүндө экенин эпостун азыр колдо бар варианттарында күүгүм тартып, үстүрт гана эскерилип, унутулууга өткөн. Мукасов илимий эмгектерге, фольклордук материалдарга (мисалы, жер жүзүндөгү эң байыркы китептердин «Библиядан» алынган мисалга) таянып, Байыштын өлбөстүгү жөнүндөгү мотивдин алгачкы булагы матриархаттык доордогу жан менен чачтын байланыштуулугу жөнүндөгү мифологиялуу-магиялык ишенимден келип чыгып, ал кийин фольклордук чыгармаларга өзүнчө мотив болуп трансформацияланганын далилдей алган.

Автор «Жаныш, Байыш» эпосунун эң алгачкы ядросун «Баатырдык үйлөнүү» түзүп, «Пролог», «Күйөөсү аялынын үйлөнүү тоюнда» ага кийин контаминацияланып, бир чыгармага айланганын илимий аргументтердин негизинде чечмелей алган. Кыргыздын бир катар баатырдык эпостору (мисалы, «Курманбек», «Эр Табылды», «Эр Солтоной», «Жаңыл Мырза» ж. б. прототиби бар, кайсы бир тарыхый негизинде өнүксө, «Жаныш, Байыш» ушулардын тибиндеги баатырдык тарыхый эпос болсо да, башка жол менен өнүккөн. Муну «Баатырдык үйлөнүү» эпизодунун мисалында байкаса болот. Түрк-монгол элдеринин фольклорунда эпикалык каарман алыстагы колуктуну атайы издеп чыгып барып, көп кыйынчылыктарды өткөрүп (мисалы,

жер алды-өлүктөр дүйнөсүнө түшүп кетип же каардуу душманы тарабынан амал менен орго ташталып) үйлөнүшү салт. Ушул эң башкы булагын мифтик-фантастикалык баатырдык жомоктон баштаган мотив эволюциялык жол менен өнүгүп олтуруп, акырында эпоско, андан баатырдык тарыхый эпоско трансформацияланган. «Жаныш, Байыш» эпосунун ушундай жол менен өнүккөнүн өзүнүн аргументтери менен монографиясында көрсөтө алган. М. Мукасовдун кызык байкоосу – матриархаттык доордогу улуу кудай эненин образынын доорлор өткөн сайын өзгөрүлүп, элдик оозеки чыгарманын каарманы – улуу кудай энеден ылдыйлап, кадимки жердик аялга айланганда улам жаңы типке өтүшүн көрсөтүшү болуп саналат. Автор бул үчүн образдын стадиялык өнүгүшүнүн ар кыл баскычын чагылдырган кыргыздын үч эпосунун «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Жаныш, Байыштын» мисалына кайрылат.

«Күйөөсү аялынын үйлөнүү тоюнда» мотиви дүйнө элдеринин фольклорунда, ошондой эле Европа элдеринин орто кылымдагы жазма адабиятында, өтө кеңири тараган сюжет болуп саналат. Ушуга ылайык М. Мукасов бул эпизодду дүйнө элдеринин эпикалык чыгармалары менен, мисалы, орустардын «Садко», байыркы гректердин «Одиссей», өзбектердин «Алпамыш», «Юсуп Ахмет», алтайлыктардын «Алып-Манаш», казактардын «Кобланды баатыр» эпостору менен тарыхый салыштырма методдо талдаган.

Экинчи бөлүм «Жаныш, Байыш» эпосунун көркөм каражаттары – деп аталып, ал: 1. «Жаныш, Байыш» эпосунун ыр түзүлүшү», 2. «Троптун түрлөрүнүн колдонулушу» – деген эки параграфка бөлүп каралат. I параграфта эпостун айтуучулар тарабынан колдонулган ыр куруу ыкмаларына токтолуп, «Жаныш, Байыш» эпосу кыргыз эпосторуна жалпы орток салттуу формада, б. а. ритм, рифма, аллитерация, ассонанс жана строфалык түзүлүшү типтеш, окшош курулары анализге алынат. Анын ритми жеке кыргыз эмес, жалпы эле түрк тилдүү элдердин поэзиясына мүнөздүү 7–8 муундуу (редиф кошулганда 9–11 муундуу) силабикалык ыр түзүлүштөн турары жана бул форма алардын поэзиясындагы негизги жана эң байыркы форма экени туура белгиленет.

Ритмдин экспрессивдүү-эмоционалдуулугун күчөтүп турган башкы элементтердин бири рифма экени, «Жаныш,

Байышта» ал ар түрдүү формада (аллитерация, ассонанс жана саптын аягындагы уйкаштыктын ар түрдүү түрлөрү) чебер колдонулуп, көркөмдүктүн эң бир бийиктикке жеткени (айрыкча, К. Акиевдин классикалык вариантында) аргументтүү мисалдар менен далилденет. Автор өзүнүн аргументтерин тактоодо, бышыктоодо өзүнөн мурдагы белгилүү окумуштуулардын В. В. Радлов, Е. Д. Поливанов, В. М. Жирмунский, Б. М. Юнусалиев, Б. Керимжанова, К. Рысалиев ж. б. пикирине ыктуу таянат.

2-параграфта «Жаныш, Байышта» колдонулган троптун негизги түрлөрүнүн бардыгына (метафора, салыштыруу, эпитет, гипербола ж. б.) токтолуп, ар биринин эпостогу орду, колдонулуш жолдору, аткарган функциясы, айрымдарынын чыгыш теги каралып, илимий жыйынтыктар чыгарылат. Ошондой эле автор өзүнөн мурунку окумуштуулардын алгылыктуу пикирине кошулушу менен бирге, кезеги келгенде алар менен полемикага чыгып, өзүнүн көз карашын илимий аргументтер менен далилдөөгө аракеттенет. М. Мукасов «Эпостор дүйнөсү» аттуу макалалар жыйнагы китебинде «Олжобай менен Кишимжан», «Сейитбек», «Эр Төштүк» эпостору жогорудагы «Жаныш, Байыштын» поэтикасы» монографиясынын тибинде илимий талкууга алат. «Кыргыз эпосторун жараткан кыргыз эли. Демек, ал бири-бири менен өтмө катар байланышта болуп, бирдиктүү системаны түзгөн, бирдиктүү поэтикалык аң-сезимдин туундусу. Элдин аң-сезиминин улам өнүгүп алга жылышына ылайык, мейли сюжет жагынан болсун, мейли образдар системасы жагынан болсун трансформациялануу, кайрадан ойлонуштурулуу жолу менен жаңы багыттагы мазмунга ээ болуп, таанылгыс болуп өзгөрүп, эпос жанрынын адеп пайда болушунан тартып, өсүп-өнүгүп, апогейине жетип, андан басаңдап акыркы стадиясына жеткен бардык этаптарын өз кучагына камтыган эпосторду пайда кылды. Мындай өзгөрүү эпостордун улам кийинкиси мурункунун туундусу, жаңыча улантылышы болгон. Жогоруда аталган үч эпостун үчөө тең ушул өңүттө каралган.

«Дин жана арман ырлары» макалалар жыйнагы китебинде аталган ырлардын келип чыгышы, жанрдык өзгөчөлүгү, эл арасында таралыш орду жөнүндө кеңири сөз болот.

ТАНАЕВ ТОКТОШ
(1942–2007)

Т. Танаев кыргыз фольклорун изилдөөчү, филология илимдеринин кандидаты, доцент.

Доцент Т. Танаев 1985-жылы Алма-Ата шаарында «Санат-насыят, терме ырларынын функционалдык аткарган өзгөчөлүгү» деген темада кандидаттык диссертация коргогон. Бул изилдөөдө «Санат», «Насыят», «Терме», «Үгүт», «Үлгү», «Нуска» терминдердин синонимдик маанисин, лексикалык өсүп өнүгүү тарыхын, мазмун менен форманын, айкалышын жана ал дидактикалык эмес философиялык жанрга мүнөздүү экенин илимий жактан далилдөөгө алган.

Анын чыгармачылык-окумуштуулук баскан жолуна назар салганда негизинен кыргыз фольклористикасы боюнча көптөгөн илимий-теориялык изилдөөлөрдү жараткандыгын өзгөчө баса белгилөөгө болот. «Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын жанрдык бөлүнүшү» (Ош-1991) аттуу изилдөөсүндө айрым мурдатан жашап келген «жанр», «тек», «түр» түшүнүктөрдүн так илимий системага салынгандыгы далилденет. Эгерде мурунку мезгилдерде кыргыз фольклору эки гана текке – лирикалык, эпикалык, үч жанрга – лирикалык, дидактикалык, эпикалык болуп башаламандыкка жол берилсе, эми бул изилдөөчү алгач үч текке: лирикалык, эпикалык, элдик театрға; тектер өз ара жанрларға – эмгек, сүйүү, кайгы, философиялык, балдар, табият, социалдык, дин, салт лирикаларына. Эпикалык текке: жөө жомок, миф, легенда, уламыш, эпос, санжыра, макал-лакап, табышмак, тамсил, элдик поэмаларды кошот. Элдик драмаға (көркөм өнөр): манасчылык, төкмөлүк, чечендик, куудулдук, элдик музыка, куурчак, жаңылмач ж.б.

Фольклор изилдөөчү Т. Танаев «Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар» (Ош-1998) деген монографиясы не-

гизинен студенттерге, мектеп мугалимдерине, аспиранттарга, жалпы кыргыз окурман журтуна багытталып, башкысы ата-бабалардын нечен кылымдап жаралган, эл сактаган, белгилүү жөндөмдүү инсандар өнүктүргөн элдик лириканын жанрларын изилдөөгө алган. Анда эл арасында өтө кеңири таркалган он бир лирикалык ырларга: эмгек ырлары, ырым-жырым ырлары, сүйүү ырлары, кошоктор, армандар, айтыштар, үйлөнүү-салт ырлары, оюн ырлары, балдар ырлары, дин ырлары илимий-филологиялык анализге түшкөн.

Кыргыз фольклористикасы илиминин тарыхында эпикалык текке кирген жанрлар негедир ушул мезгилге чейин арымдары боюнча ар кандай талаш-тартыштарды жаратып келүүдө. Алсак, көп жылдар бою макал-лакаптар, табышмактар, тамсилдер, жаңылмачтар, чечен сөздөр дидактикалык жанрга кошулуп окутулса, санжыра, миф, легенда-уламыштардын тагдыры көмүскөдө калып кетишкен. Ушундай кыргыз фольклористикасындагы баш-аламандыкты туура илимий тартипке салууда автор тарабынан жаралган «Эпикалык жанрлар (Ош-1999) аттуу окуулук чындыгында окурмандын көзүн ачты. Алгач «эпика» терминин далилдеп, анын ички структурасын түзүшкөн жанрларга: макал-лакаптар, табышмактар, тамсилдер, миф, легенда-уламыштар, санжыра, жөө жомоктор, элдик поэмалар, эпостор кирерин тактаган.

Эпикалык чыгармалардын лирикалык ырларга салыштырганда айырмачылыгын ачып берүүдө – эпикада элдин өткөн тарыхы же бул-тигил окуя баяндалып, көркөм сюжеттик курулушту талап кылган, ар бир чыгарманын өзүнө гана тиешелүү образга ээ, прозада кээде поэзияда жашоого боло турган чыгармалар кирери аныкталат.

Макал-лакаптар, табышмактар, калптар көлөмү же сюжети канчалык кыска, айтылышы элпек, ритм, рифма, уйкаштык жагынан лирикага жакын турганына карабай, эпикалык касиети үстөмдүк кылары илимий тактоолорго айланткан. Көптөгөн кыргыз окумуштуулары санжыра жанрын фольклордук чыгармаларга кошпой келишүүдө, ал эми Т. Танаев устаты, фольклорист С. Закировдук – тарыхый жанр экендигин көптөгөн илимий фактыларга таянып, чындыкка чыгарат.

ШИСЫР ИСХАР СУВАЗОВИЧ (1954)

Дунган элинин түпкү тамыры Кытайдагы Нинься-дунган автоном областындагы боордошторунун жана жалпы эле ханзулардын чыгармачылыгы менен бекем байланышкан, ошолордун салттарын сактап, жаңы тарыхий коомдук-шарттарга байланыштуу аларды кайсы бир деңгээлде өзгөрткөн, жанрдык-тематикалык жактан көп түстүү фольклорун жана жазма адабиятын изилдөө иштерин жаңы тепкичке көтөргөн окумуштуу **Исхар Сувазович Шисыр** болуп эсептелет. Ал 1954-жылы Чүй өрөөнүнүн батыш тарабындагы Александровка айылында төрөлүп, мектепти бүтүргөндөн кийин Москвадагы М.Горький атындагы Адабий институттан билим алат да (1975-1978-ж.), ошондон бери билим берүү жана илим-изилдөө иштери менен алек болуп келет.

И.Шисырдын илимий ишмердиги кыргыз жергесинде көз жарып, телчиккен жана өнүгүүнүн бараандуу баскычтарына жеткен дунган адабиятындагы проза жанрынын XX кылымдын 50-70-жылдарындагы эволюциясын жаңы адамдын образдарына байланыштырып изилдөөдөн башталган. Ушул маселе анын 1987-жылы жакталган кандидаттык диссертациясынын темасы болуп да түшкөн. Окумуштуу бул эмгегине кыргыз жериндеги дунган адабиятын негиз кылып алганы менен коңшулаш Казак, Өзбек республикаларындагы дунган прозасынын үлгүлөрүн да иликтөөгө алган. Дегинкиси, кыргыз, казак, түркмөн, грузин, орус (ж.б.) элдеринин адабияттарын изилдөөчүлөр үчүн жаңы адамдын, же оң каармандын образы деген маселе өткөн кылымдын экинчи жарымында текши көтөрүлгөн, салттуу темага айланган болчу. «Социалисттик жашоо образы» деп аталган коомдук-идеологиялык түшүнүк ошол кезде бардык элдерге

таңууланганы менен ар бир элдин өткөндөгү тарыхы, каада-салты жана дүйнө таанымы, кулк-мүнөзү боюнча айырмачылыктары боло келгени, алар социализмдин тушунда деле жок болуп кетпегендиги түшүнүктүү. Ошондуктан ушул маселелердин көркөм чагылышы ар бир адабиятта өзүнчөлүккө эгедер болгону да талашсыз. Мына ушул көз караштан туруп И.Шисыр XX кылымдын 50-70-жылдарындагы дунган прозасынын жанрдык-тематикалык, идеялык-көркөмдүк ал-абалын, өнүгүш багыттарын, өксүктөрүн жана ийгиликтерин **Я. Шиваза, Х.Макэ, А.Арбуду, М.Хасанов, Я.Хавазов** сыяктуу белгилүү дунган прозаиктеринин чыгармалары боюнча ар тараптуу талдоого алып, анын улуттук өзгөчөлүктөрүн, анда жаңы адамдын образын чагылтуудагы кардиналдуу проблемаларды көтөрөт, жазуучулардын чеберчиликтерин өстүрүү жаатындагы изденүүлөрүнө назар салат. Көркөм образ гана чыгармага жан киргизип, күүгө келтирген, окурманды түркүн ой-санааларга түртүп, «жакшылыкка» тарбиялаган борбордук көрүнүш экендигин окумуштуу илгиртпей баамдап, көңүл борборун мына ушул маселеге топтоп, аны кыйла терең жана кеңири ачып берүүгө жетишет. Көркөм образ аркылуу гана коомдогу социалдык, маданий, экономикалык өзгөрүүлөрдүн «жүзү» ачылып, турмуш реалдуулугу менен айкалыша алат, көркөм образ аркылуу гана социалдык, саясий, эстетикалык идеалдар чагылдырылат. И.Шисыр «**Дунган прозасындагы жаңы адамдын образы: 50-70-жылдар**» (1986, 120 бет) деген монографиясында, «20-30-жылдардагы дунган прозасы жөнүндө» (1984), «Жаңы адамдын образын түзүү жолунда: Я.Шивазанын «Меянзынын тагдыры» повести боюнча» (1984), «Рухий дүйнөнүн сулуулугу» (1981), «Чаалыкпас акын» (1986) сыяктуу бир катар макалаларында мына ушул олуттуу проблеманы кең-кеесири талдап, ынанымдуу бүтүмдөр чыгарат. Орто Азия чөлкөмүндө жаралып, телчигип, көркөм-эстетикалык бийиктиктерди багындыруу жолундагы дунган прозасы Октябрь революциясынын шарапаты менен келген жаңы социалисттик түзүлүштүн талаптарына ыңгайлашып, башка совет элдеринин адабияттары менен үзөңгүлөш өнүккөндүгүн автор жакшы түшүнүп: «Жаңы жаратылган образдарды адеп-ахлактык жана эстетикалык тарбиялоонун системасына кошуу үчүн көркөм сөз

чеберлери социалисттик доордогу адамдын кулк-мүнөзүнүн калыптаныш тарыхын, ага көмөк болуучу шарттарды жана кырдаалдарды иликтөөгө алышат», – деп жазат (1, 11-б.). Дунган прозасынын өнүгүшү жеңил-желпи болбой, тынымсыз изденүүлөр гана аны Борбордук Азия элдеринин адабиятында байкаларлык көрүнүшкө айланткандыгын окумуштуу көптөгөн мисалдар менен айгинелеп берет.

* * *

Жазма дунган прозасынын генезиси, эволюциясы жана тагдыры канчалык маанилүү болсо да, **И.Шисырдын илимий-изилдөөлөрүнүн магистралдык багытын дунган же хуэйцзу фольклорунун өзөктүү проблемалары түзөт.** Бул тармакка ал дээрлик 30 жыл өмүрүн арнап, 60 тан ашык макала, 2 монография жана дунган жомоктору, аңыздары, уламыштары жана легендалары боюнча бир, илимий-популярдуу энциклопедиялык дагы бир жыйнак (авторлошуп) жарыялайт. Эмгектери Кыргызстанда, Россияда, Кытайда, АКШда, Норвегияда, Казахстанда дунган, орус, кыргыз, англис, казак, кытай тилдеринде жарык көрөт. Алардын ичинен «Борбордук Азия хуэйцзуларынын фольклорундагы олуя», «Хуэйцзу элдик адабиятындагы ыйыктар», «Жен, и, ли, чжи, синь, сяо тууралуу хуэйцзулардын турмуштук жомоктору», «Борбордук Азия хуэйцзуларынын фольклорундагы шеньсян-өлбөстөр тууралуу мифтер», «Дунган элдик адабиятындагы аңыздар», «Топон суу, байыркы кытай мифологиясы жана Гуньдун эрдиги», «Борбордук Азиядагы хуэйцзулардын айбанаттар тууралуу жомоктору», «Борбордук Азия хуэйцзуларынын фольклорундагы апендинин образы», «Борбордук Азия хуэйцзуларынын этиолгиялык мифтери: эмне үчүн чабалекейдин куйругу эки ача болуп калган?», «Кыргызстандагы хуэйцзулардын фольклорунун өзгөчөлүктөрү», «Кытайдын даңазалуу тарыхый ишмерлери тууралуу уламыштар: Чжэн Хэ» сыяктуу илимий-теориялык жактан салмактуу жана терең жазылган көлөмдүү макалаларды бөлүп көрсөтүүгө болот. Алар ириде илимий аппаратынын байлыгы менен баамга урунат. Маселен, «**Ли Байдын ырларынын кыргыз акындары тарабын транс-**

ляцияланышы» аттуу эмгегинде бир уламыш боюнча кыргыз жергесинде VII кылымда төрөлгөн (бизде көбүнчө Ли Бо деп жазылып жүргөн), кытай поэзиясынын залкар классик акыны Ли Байдын айрыкча белгилүү үч ырынын Э.Турсунов, Э.Эрматов, С.Акматбекова, К.Басылбеков, Ш.Дүйшеев, А.Өмүрканов, О.Шакир, С.Урманбетов сындуу акындар тарабынан кайра-кайра которулушуна сереп салып, окумуштуу анын себебин ошол ырлардын идеялык-тематикалык, образдык, көркөмдүк бийик нарктуулугунан, философиялык тереңдигинен, кайталангыс көркөм-эстетикалык көрүнүш экендигинен көрөт. Акындын «Лушань тоолорундагы шаркыратманы караймын», «Цзинтиншань тоолорунда жалгыз отурам», «Жымжырт түндөгү ой-санаа» аттуу ырларында көр тирликтин өзүндө ааламдык энергия катылып, тынымсыз ички кыймылда, түйшүктө болууга чакырган көмүскө ой сиңирилген деп эсептейт окумуштуу. Ал эми «Дунгандардын турмуштук жөө жомокторундагы «таздын» образынын типологиясы, генезиси жана эстетикасына карата» деген изилдөөсүндөгү салыштыруулар аркылуу автор Ыраакы Чыгыштагы (дунгандардын тарыхый мекени – К.А.) дунгандардын жомокторундагы таздын образы кыйла күңүрт жана пассивдүү болсо, Орто Азия дунгандарынын жомогундагы таз алда канча активдүү, динамикалуу каарман экендигин ырастап берет. Мунун себебин ал түрк элдеринин (казак, уйгур, кыргыз, өзбек ж.б.) күлкүлүү жомокторундагы сыртынан макоо көрүнгөн менен аныгында өтө акылдуу, куудул жана чечен «таз» каармандын таасири менен түшүндүрөт (мисалы, кыргыздардын «Жеке таз менен жети таз» жомогу). Бул сатиралык жомок аркылуу акылдуулук адамдын сырткы келбетине байланыштуу деген ой мыскылга алынат.

* * *

«Борбордук Азия хуэйцзуларынын прозалык фольклору» (орус тилинде) аттуу монография (2004, 278 б.) И.Шисырдын дунган элинин оозеки чыгармачылыгы боюнча эң ирдүү, фундаменталдуу эмгектеринин бири болуп эсептелет да, көркөм материалдар алынган географиялык аймактын кеңдиги (Кытай, Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан ж.б.)

жана ошого жараша алардын жанрдк-тематикалык көп түстүүлүгү менен айырмаланат. Коюлган проблеманын теориялык жана тарыхый жагдайларын негиздөөдө окумуштуу орус, кыргыз, өзбек, казак, Европа, кытай фольклористери менен тарыхчыларынын, саясатчылары менен коомдук ишмерлеринин өткөндөгү жана кийинки эмгектерине кайрылып, өз оюн ырааттуу өнүктүрүп, ынанымдуу далилдер менен бекемдөө аракетин көрөт. Ал «аракеттердин» көбүнүн акыбети кайткандыгын эмгектин мазмуну ачыктап турат.

«Борбордук азиядагы хуэйцзулардын фольклору – элдин көп кылымдар бою Кытайда калыптанган поэтикалык чыгармачылыгынын составдык бөлүгү. Ал хуэйцзу этносунун түзүлүшүндө белгилүү роль ойногон элдердин (арабдардын, перстердин, кытайлардын, таңгуттардын ж.б.) маданий мурастарынын негизинде калыптанган. Ошондуктан хуэйцзулардын фольклору курчап турган дүйнөгө карата ар түрдүү улуттардын философиялык, моралдык, эстетикалык көз караштарынын татаал тутумдашуусунун натыйжасы болуп эсептелет», – дей келип (2, 5-б.), автор ал жанрлар, сюжеттер, мотивдер жагынан Ыраакы Чыгыштын кытай, япон, корей элдеринин фольклордук салттары менен да жакын экендигин адилет белгилейт. Демек, аталган элдердин фольклордук фонду жалпы негизге ээ. Ошол эле учурда окумуштуунун пикиринде Борбордук Азиядагы хуэйцзулардын ар дайым кыймылда боло келген оозеки чыгармачылыгы регионалдык өзгөчөлүктөргө жараша түрк элдеринин фольклорунун таасирине тушугуп, алардын рухий маданияты менен интеграцияланып, көркөм системасы кайсы бир деңгээлде өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Ушундан улам **Борбордук Азия дунгандарынын фольклору иш жүзүндө бир этностун ичиндеги өз алдынча топту түзөт да, ошол эле учурда жалпы эле хуэйцзулардын салттуу оозеки чыгармачылыгынын туташ бөлүгү боюнча калат.** Бирок Кытай, Тайвань, Бирма, Сингапур, Индонезия, Малайзия сыяктуу өлкөлөрдөгү хуэйцзулардын оозеки поэтикалык чыгармачылыгы менен түпкү теги бир, жалпылыктары шексиз болсо да, Борбордук Азия дунгандарынын соңку тарыхына тикелей байланышкан өзгөчөлүктөрү бар. Ушундан улам Кытайдын өзүнөн тарта Сауд Арабиясы сыяктуу Азия өлкөлөрүнүн бир тобуна чачырап

кеткен хуэйцзулардын фольклорун бир эмгекте бирдикте караштыруу мүмкүн эмес болуп чыгат. 1856-1877-жылдар аралыгындагы Цинь династиясына каршы көтөрүлүшү мыкаачылык менен басылып, кыргынга дуушар болгондон калгандары туш тарапка жер которуп, бир бөлүгү Орто Азияга кандай азап-тозок менен жеткенин, кыргыздардын аларды калкалап, өз жергесине батырып алганына хуэйцзу-дунгандардын чексиз ыраазылык сезимдерин баян эткенден кийин автор алардын жанрдик-тематикалык жактан кыйла бай жана көп түстүү фольклорунун негизги бир салаасы болгон прозалык чыгармаларын салыштырма-типологиялык, салыштырма-тарыхый талдоодон өткөрөт. Изилдөөнүн басымдуу бөлүгүн мына ушул маселе түзөт.

Окумуштуу адегенде Борбордук Азия дунгандарынын фольклорунун жыйналыш жана изилдениш тарыхына кыскача назар салат. Мурдагы тарыхый, саясий эмгектерде азыноолак маалыматтар кездешкени менен бул чөлкөмдөгү дунгандардын оозеки чыгармаларын ыкчам жыйноо жана изилдөө иштери өткөн кылымдын 50-жылдарында башталып, дунган элдик ырлары, жөө жомоктору, макал-лакаптары жана табышмактары, уламыштары жана легендалары, алар боюнча бир топ материалдар өз-өзүнчө китеп түрүндө бир канча жолу (1958, 1959, 1960, 1961, 1965, 1968, 1976, 1977, 1984-ж.) дунган, орус тилдеринде басылып чыгат. Дунган фольклору боюнча М.Хасанов, Д.Хахаза, Ф.Машинхаева, кийин Р.Исмаевалардын диссертациялык иликтөөлөрү жазылып, «Дунган элдик жомоктору жана уламыштары» аттуу 1977-жылы Москвдан орус тилинде жарык көргөн жыйнакка киргизилген Б.Рифтиндин «Дунган жомокторунун сюжеттеринин булактары жана аларды талдоо» аттуу мазмундуу макаласы жарык көрөт. Көрүнүп тургандай фольклордук материалдар арбын эле, бирок изилдөөлөр аз жана алардын көбү обзордук мүнөз алып жүрөт. Демек, И.Шисырдын сөз болуп жаткан монографиялык изилдөөсү аныгында жалпы Орто Азия хуэйцзуларынын фольклору тууралуу таасын жана терең байкоолорго, ой жүгүртүүлөргө каныктырылган, тарыхый, көркөм-адабий фактыларга бай, айрыкча анын прозалык жанрларын алгач ирет кеңири жана терең талдоого алган фундаменталдуу эмгек болуп саналат.

Кандай гана изилдөө болбосун ал ошол оозеки көркөм сөз өнөрүнүн жанрдык табиятын түшүнүүдөн, аларды туура, объективдүү классификациялоодон башталат. Анткени «классификациянын тууралыгына андан аркы изилдөөнүн тууралыгы көз каранды болсо» (3, 11-б.), В.Виноградов жазгандай: «жанрды үйрөнүү анын тарыхын тактоону гана көрсөтпөстөн, ошондой эле анын тарыхий өнүгүшүндөгү маанилүү өзгөчөлүктөрүн, көркөм образдарынын спецификасы менен стилдик белгилерин айкындоо максатын да көздөйт» (4-10-б.). Мына ушул көз караштан туруп И.Шисыр: «бардык жанрлар тутумдаша келип, ар түрдүү чыгармалар татаал жана өзгөчө ич ара катнаштарда жана өз ара таасир берүүлөрдө турган, тарыхий жактан калыпташкан көркөм система болуп эсептелет» (2, 9-б.), – деп жазат. Бирок жанрдык системанын бирдиктүүлүгү анын тутумуна кирген ар бир кичи жанрдын өзүнчөлүгүн жокко чыгарбайт. Ошентип, «поэтикалык системанын, турмуш-тиричиликте колдонулуш жана аткарылыш функциясынын жалпылыгы» (В.Я.Пропп) катары айкындалган фольклористикадагы жанр категориясынын негизги теориялык жоболоруна таянуу менен И.Шисыр хуэйцзу прозалык фольклорундагы турмуш чындыгына карым-катышы боюнча айырмаланган эки чоң жанрдык топту бөлүп көрсөтөт. Бирок орус фольклористикасында «жомоктук» жана «жомоктук эмес» проза деп аталган терминдерди окумуштуу жөнөкөй гана сыпаттама сөз айкаштары катары четке кагат. Анын пикиринде аталган терминдер прозалык фольклордун мазмундук-маанилик чектерин өз ичине толук камтый албайт. Ошондуктан ал орус фольклористи К.В.Чистов тарабынан сунушталган (5, 6-31-б.) «баяндагыч-эстетикалык» жана «информациялык-мнемоникалык» деген аталыштарды кабыл алат да, булардын биринчисине дунган элинин кереметтүү, турмуштук жана айбанаттар тууралуу жомокторун, элдик анекдотторду жана китептерди киргизет. Буларда турмуш көрүнүштөрүнүн нукура чындыгы эмес, нравалык жана эстетикалык функция негизги орунда турат. Ал эми прозалык фольклордун информациялык-мнемоникалык жанрдык уруусуна И.Шисыр уламыштарды, легендаларды жана аңыз кептерди киргизип, аларда идеялык мазмунуна кара-

бай маалыматтык функция алдыңкы планда турарын белгилейт. Аталган прозалык жанрдык урууларды тематикалык, сюжеттик, мазмундук жана аткарылыш өзгөчөлүктөрүнө карай окумуштуу андан ары майда топторго ажыратат да, алардын ар бирин салыштырма-типологиялык, салыштырма-тарыхий сыпаттоодон өткөрүп, орчундуу теориялык проблемаларын бирдикте караштырат. Проблеманы мына ушундайча ар тараптуу, комплекстүү иликтөө аталган эмгектин илимий-теориялык салмагын арттырып турат.

Баяндама-эстетикалык жанрларга кирген оозеки жана роман, повесть, аңгемелер формасындагы (элдик китептер) фольклордук чыгармалардын тематикалык, образдык, композициялык бөтөнчөлүктөрүнөн тышкары жомокчу тарабынан окуялардын нагыз чындык эмес, бирок турмуш көрүнүштөрүнүн реалдуулугуна жанашкан кыял оюну, кыял чабыты, моралдык-этикалык апыртмалар катары берилиши негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Орто Азия дунгандарынын тилинде «гучжир» (байыркы жана азыркы деген сөздөрдүн айкашынан турат – К.А.) деп аталган бул жанрга кирген чыгармаларды сөзгө чебер жана актёрдук таланты күчтүү «шошудилер» аткарышкан. Алар өзүлөрүнө жеткен чыгармаларды мурдагысынан да жакшыртып, жасалгалап, шөкөттөп айтуу аракетин көрүшкөн. Мындай көрүнүш бардык элдердин элдик чыгармаларды аткаруучулары үчүн мүнөздүү. Мындай байкоолордон кийин И.Шисыр жомоктордун ар бир түрүнө тарыхий, теориялык сыпаттама берип, аларды конкреттүү мисалдар менен бекемдеп, ар бирин тематикалык-сюжеттик типтерге ажыратат. Маселен, окумуштуу кереметтүү жомокторду жылан менен кармашуу, бакыт издөө типтериндеги баатырдык, киши жегичке туш болгон балдар тууралуу архаикалык, касиеттүү жубайлар, сыйкырдуу буюм-нерселер тууралуу (ж.б.) жомоктор деген бир канча сюжеттик тарамдарга, ал эми турмуштук жомокторду адамкерчилик, акмактык, ишенимдүүлүк, макоолук, жоомарттык, ата-энени жана улууларды урматтоо (ж.б.) деген өңдүү дүйнөнүн бинардык түзүлүшүнө жараша объект менен субъектинин карым-кагышы боюнча айырмалуу түрлөргө бөлөт. Ал эми сандык көрсөткүчү жагынан буларга караганда айбанаттар тууралуу жомоктордун кыйла азды-

гын автор дунгандардын дыйканчылыкка эрте өтүп, мергенчиликтен, балыкчылыктан алыс турушу, атүгүл Кытайдын калк жыш жайгашкан аймактарында айдалбаган бош жерлер дээрлик калбай, жаныбарлар дүйнөсүнүн жакырланышы менен түшүндүрөт. Берки жомоктордой бирдиктүү композициялык түзүлүшкө ээ болбогон, аллегориялык функция көтөрүп, тамсилге көп жагынан жакын турган айбанаттар жөнүндөгү дунган жомоктору идеялык-тематикалык мүнөзү боюнча кыйла оригиналдуу болуп, каармандардын иш-аракетине карай достук, алдамчылык, мактанчаак-көйрөндүк, жүзү каралык, эки жүздүүлүк (ж.б.) жөнүндөгү жомокторго ажырап кетет. Аларда деле негизинен жакшылык-жамандык маселеси коюлат.

Дунгандарда «сяо», «сяому», «сяоуа» деп аталган элдик анекдоттордун башатын И.Шисыр байыркы кытай фольклору жана элдик китептери менен байланыштырат. Биздин доордун III кылымында жазылган «Күлкү токою» («Сяо минь») деген жыйнак анын пикиринде кытай анекдотторунун эң байыркы жана биринчи антологиясы болуп эсептелет. Анекдоттор элдин оптимизмин, рухий байлыгынын көөнөрбөстүгү менен бирге айлана-чөйрөнү турмуш чындыгын эстетикалык кабылдоонун улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Турмуштагы, адам мүнөздөрүндөгү терс көрүнүштөрдү сынга алуу, мыскылдоо анын негизин түзгөнү менен дунгандардын «сяосунда» (анекдотторунда) мазактоо, ачуу сарказм эмес, жумшак юмор, жеңил ирония басымдуулук кылат.

Космогониялык, турмуштук, саясий, диний, тарыхий (ж.б.) маалыматтарды жеткирүү максатын көздөп, чындык катары баяндалган жомоктук эмес прозанын информациялык-мнемоникалык түрүнө легендалар менен уламыштар кирет. Алардын түпкү башаты байыркы доорлордо «чындык» иретинде кабылданган мифтерге барып такалса да, заман-доордун өзгөрүшүнө жараша трансформацияланып, коомдук-социалдык турмушту конкреттүү-тарыхий чагылдырууга жакын турушат, коомдук талаптарга ыңгайлаша берет. Буларды элдин «тарыхий фольклору» катары караган илимпоздордун пикири ушундан улам кайсы бир деңгээлде жөндүү болуп чыгат. Мындай чыгармалар хуэйцзу фольклорунда кыйла арбын.

«**Чуаншо**» деп аталган («айтып берүү» маанисинде – К.А.) алардын уламыштары кытайлардыкына генезиси боюнча гана эмес сюжеттик-структуралык, функционалдык өзгөчөлүктөрү менен да жакын, тектеш. Окумуштуунун пикиринде айтуучу менен угуучулардын ортосунда кандайдыр ишеничтүү, жылуу мамиле орун алган шарттарда гана уламыштар айтылат. Бирок аларды айтуучу жомоктор сыяктуу ээн-эркин кыялга берилбей, мазмуну менен композициясына, көркөм каражаттарына аяр, кылдат мамиле жасоо менен угуучуларга жеткирүү аракетин көрөт, б.а., салттуулук бекем сакталат. Мындай өзгөчөлүктөрдү белгилей келип И.Шисыр Орто Азия хуэйцзуларынын уламыштарын космогониялык, этиологиялык, топонимикалык, тарыхый, моралдык-философиялык деген сюжеттик типтерге ажыратып, ар бирине кеңири талдоо жүргүзөт, алардын айрымдарынын түрк-монгол элдериндеги үлгүлөрү менен жалпы жана айырмалуу жактарын айкындайт (маселен, «Эмне үчүн чабалекйдин куйругу эки ача болуп калган?» деген уламыш кыргыз фольклорунда да кездешет).

Хуэйцзулардын тарыхый уламыштары бир чети ушундай мүнөздөгү кыргыз уламыштарына өзүнүн көркөм-сюжеттик курулушу боюнча үндөшүп турса, бир жагынан санжыраларга да кай бир жактары менен жакындашат. Анткени тарыхта болгон окуялар, адам тагдырлары экөөндө тең оозеки чыгармачылыктын салттарына ылайык сүрөттөлөт. Буларда башка чыгармаларга караганда айтуучу жана угуучулар тарабынан эмоционалдык-экспрессивдик мамиле кыйла жогору турат, т.а., психологизм жогору десек болот. Анткени атактуу тарыхый ишмерлер, элдик каармандар, залкар таланттар, белгилүү тарыхый окуялар деген сюжеттик-тематикалык төрт топтогу чыгармаларда баяндалган нерселер күчтүү эмоционалдык-экспрессивдүү дем менен айтылат да, угуучулар да аны ошондой эле сезим менен кабылдашат. Демек бул чыгармалардын мазмуну эч кимди кайдыгер калтырбайт. Буга XIV-XV кылымдарда эле Колумб менен Васко да Гамадан кем эмес деңиз саякаттарына чыккан дунган элинин уулу Чжэн Хэ тууралуу уламыштар айкын мисал болот. Ал Мин династиясы доорунда жашагандыгы айтылып, бир нече сюжеттик тарамдардан турат.

Дунган фольклорунда алардын Кытайдын Батыш Юньнань провинциясында тарыхчылар таптык, антифеодалдык, диний же дыйкандар революциясы деп ар кандай атап жүрүшкөн (1856-1877) көтөрүлүшү, анын каарман жол башчылары жана алардын трагедиясын баяндаган тарыхый уламыштар айрыкча көп. 1856-жылы башталган көтөрүлүшкө Ду Веньсю жетекчилик кылып, ага 200 миңге жакын куралданган адамдар катышат да, 1861-жылы Батыш Юньнань жергесинде козголоңчул мамлекет пайда болуп, ал 18 жылдан кийин Цин бийлиги тарабынан жер менен жексен кылынат, миңдеген дунгандар кыргын болот. Цин бийлигинин мусулмандарды жок кылуу максатын көбүрөөк көздөгөн ырайымсыз аракеттеринен улам келип чыккан бул азаптуу окуялар дунган элинин тарыхый эстутумунда биротоло сакталып, өчпөс из калтыргандыгы талашсыз.

Дунган уламыштарында ошол Ду Веньсю сыяктуу жетекчи кол башчылар, көтөрүлүш учурунда жана андан кийин болгон жүрөк титиреткен кайгылуу окуялар тууралуу сюжеттер вариацияланып айтылып, эл ичинде кеңири тараган (М.: «Көтөрүлүш», «Генералдын өлтүрүлүшү», «Тоостун өтү», «Бакалавр», «Суйчжоу», «Тянь-Шанды ашып өтүү», «Нарын жолу» ж.б.). «Манас сепили» уламышында ушундай аталыштагы шаарчанын эли бир ай бою жазалоочу аскерлердин мизин кайтарып, ачкалыктын айынан жеңилиши, 2500 дунгандын 2000 ден ашыгынын мыкаачылык менен өлтүрүлүшү баяндалса, «Тянь-Шанды ашып өтүү» уламышында Бай Яньху жетектеген көтөрүлүшчүлөрдүн Борбордук Азияга качышы, жолдо көргөн азап-тозоктору сүрөттөлөт. Мындай уламыштардын негизинде тарыхый эскерүүлөр жатат да, дээрлик бардыгы социалдык проблематиканы козгойт.

Дунган легендалары да И.Шисыр тарабынан ушундай эле кылдаттык менен текши изилденет. Ал легенда көпчүлүк элдердин фольклорунда мазмундук чектери такталбаган, бирде уламыштарга окшош жанр катары каралса, бирде моралдык-этикалык нормаларды бекемдөөчү, жомоктуулугу жок, оозеки аңгемелер катары түшүндүрүлүп келгенин белгилейт. Хуэйцзуларда «шэньюй» (өлбөс рухий сөз маанисинде – К.А.) термини менен берилген бул жанр

анын Кытай элдериндеги салттарын улантат да, ааламдын, жер менен асмандын жаралышы, пайгамбарлар, олуялар жана миң жылдап жашаган адамдар, күнөөкөрлөр жана мерездер тууралуу түшүнүктөрдү жайылтат. VII дан тарта кытай элдерине тараган ислам даосизм менен буддизмди четке кагып, конфуциянчылык менен ийкемдүү аралашып кетет да, дунгандардын легендалары исламдын этикалык нормаларын өзүнө сиңирип, анын канондору менен аалам жана адам, топон суу, адамзаттын түпкү ата-теги, Нух жана Мухамед пайгамбар, олуялар тууралуу көз караштарды чагылдырат. Алардын жоон тобунда хуэйцзулардын этнос катары келип чыгыш тарыхы бир канча версия менен берилет. Негизинен алардын түпкү теги арабдар, Орто Азиялык түрктөр жана фарсы тилдүү элдер менен байланыштырылат (аларды кээде Кытай мусулмандары дешсе, көбүнчө араб, перс, уйгур, тангут, салар сыяктуу элдер менен жергиликтүү элдин аралашуусунан келип чыккан этнос деп санашкандар да бар). Кантсе да дунган легендалары тарыхий, көркөм-рухий, диний, этнографиялык маалыматтарга бай экендиги ачык көрүнөт.

Биз өтө кыска мүнөздөгөн бул маселелердин бардыгы И.Шисырдын аталган иликтөөсүндө алда канча кеңири жана ар тараптуу каралган. Ал фольклористиканын жоон топ теориялык маселелерин хуэйцзу фольклорунун материалдары аркылуу ачыктап, далилдеп бергени менен гана эмес, фольклордук, тарыхий, географиялык, этнографиялык, саясий, диний, социалдык-коомдук маалыматтардын молдугу, аларды трактовкалоодогу ырааттуулук жана ынанымдуулук менен да өзгөчөлөнүп турат. Анда буга чейин үзүл-кесил изилденген айрым проблемалар кеңейтилип, тереңдетилсе, көпчүлүгү дунган фольклористикасында алгач ирет изилдөө предмети болуп түшкөн. Европа, Азия элдеринин фольклористикасындагы алгылыктуу жана ынанымдуу теориялык жоболорду, бүтүмдөрдү натыйжалуу колдонуу менен автор хуэйцзулардын түп башаты Кытай элдерине барып такалган, бирок Орто Азиянын шартында кыйла өзгөрүүлөргө учураган прозалык фольклорунун спецификасын таасын ачып берүүгө жетишкен. Дунган прозалык фольклорунда **баяндагыч-эстетикалык жана информациялык-мнемоникалык топ-**

тору бир-биринен көркөм чындыкка болгон карым-катышы боюнча оозеки көркөм чыгармачылыктын өз-өзүнчө эки тиби болот да, коомдук функциялары, аткарылышы, турмуштук максат-мүдөөлөрү жана жанрдык системасы менен айырмалуу абалда турушат. Булардын биринчисинде эстетикалык, экинчисинде маалыматтык доминант басымдуу. **И.Шисырдын дунган-хуэйцзу прозалык фольклоруна карата илимий концепциясы мына ушундай.** Бирок ал коюлган маселелердин баарын биротоло чечип салдым деп эсептебейт. Ошентсе да анын бул эмгеги дунгандардын элдик оозеки чыгармачылыгынын күн тартибинде турган олуттуу маселелерин тарыхий-типологиялык жана тарыхий-салыштырма жактан изилдөөлөр үчүн негиз да, таяныч да болуп береринде шек жок (Кыргыз фольклористикасында оозеки прозаны мындай бөлүштүрүү кабыл алынбай, алар дүнүнөн эле эпикалык жанр деп аталып жүргөнүн эске ала кетели – К.А.).

Дунган элинин азыркы учурунда белгилүү окумуштуусу Исхар Шисыр кыргыз, өзбек, казак, кытай жергесинде жашаган дунгандардын фольклорунан бир топ материалдарды өзү жазып алып, жыйнап, изилдөө ишинде пайдалангандыгын эске ала кетүү керек, б.а., ал бир эле учурда жыйноочу жана илимпоз болуп эсептелет. Ал дунган мектептери үчүн (2,3,4,7-класстар) окуу китептерин, «Борбордук Азия дунгандарынын адабияты» аттуу 3 бөлүмдөн турган окуу куралын (2013, 216 бет) дунган тилинде жарыялаган. Өзү жазган ырлары, поэмалары жана алар топтоштурулган поэтикалык жыйнактары менен («Чиннян» – «Жетилүү», «Хан чонни» – «Ырдаймын», «Щедрая душа», «Сохулу бый шядини» – «Сохулуда ак жаан жаап жатат», «Куэзу щятян фигуэни» – «Жакында жай мезгили өтүп кетет») дунган адабиятынын өнүгүшүнө өз салымын кошуп келет. И.Шисыр 1989-жылдан бери СССР, 1993-жылдан бери Кыргыз жазуучулар союздарынын мүчөсү, филология илимдеринин доктору (2010). Анын илимий изилдөөлөрү жана поэзиясы бир катар белгилүү илимпоздордун жогорку баасына татыктуу болгон (6).

Жыйынтыктап айтканда, И.Шисыр дунган элинин жазма адабияты менен оозеки чыгармачылыгынын ирдүү жанрларын алгачкылардан болуп ар тараптуу жана жогорку илимий-теориялык деңгээлде сыдыргыдан өткөрүп,

илим айдыңына салды, алардын улуттук өзүнчөлүгү менен бирге жүздөгөн жылдар коңшулаш жашаган элдердин ушундай эле чыгармачылыгы менен карым-катнашын кылдат сыпаттап берди. Ал – мыкты аналитик. Ар тараптуу жана терең билимдүүлүк, табигый талант менен айкаша келген илимий ойломдун күчтүүлүгү анын ар бир изилдөөсүнөн таасын байкалып турат. Эмгектеринин методологиялык базасынын бекемдиги, теориялык деңгээлинин бийиктиги, коомдук-саясий, тарыхый жана адабий-көркөм факты-маалыматтардын молдугу, алардын ички байланышын көрө билип, маани-маңызын ачып берүүдөгү тактык жана ырааттуулук, ой жүгүртүүлөр менен тыянактардын ынанымдуулугу жана тереңдиги, нукура илимий стиль аны азыркы учурдун алдыңкы илимпоздордун катарына алып чыкты.

АДАБИЯТТАР

1. *Шисыр И.С.* Образ нового человека в дунганской прозе: 50-70-е годы. – Ф., 1986. – 118 с.
2. *Шисыр И.С.* Прозаический фольклор хуэйцзу Центральной Азии. – Б., 2004. – 280 с.
3. *Пропп В.Я.* Морфология сказки. Изд 2-ое. – М., 1969.
4. *Виноградов В.В.* Героический эпос народа и его роль в истории культуры. – В книге: Основные проблемы эпоса Восточных славян. – М., 1958.
5. *Чистов К.В.* Прозаические жанры в системе фольклора. – В книге: Прозаические жанры фольклора народов СССР: тезисы докладов Всесоюзной научной конференции. 21-23 мая. 1974 г. – Минск, 1974.
6. *Чан Вэнчан.* Борбордук Азия акындары Шиваза менен Шисырдын поэзиясы. – Ланчжоу. – 2014 (кытай тилинде); А.Акматалиев, Н.Сыдыков. Жаңы адамдын образы – дунган адабиятында. – Мугалимдер газетасы, 1978, 13-май; А.Джон. Борбордун Азия хуэйцзуларынын прозалык фольклору. – Хуэмин бо. 2004, 15-декабрь (кытай тилинде); А.Джон. Шисырдын поэзиясы жана дунган адабиятынын байлыгы. – Гуандунь социологиясы. – 2008 (кытай тилинде).

АБАКИРОВ КУРМАНБЕК (1955)

Кыргыз балдар адабияты өткөн кылымдын 20-30-жылдарынан тарта жаралып, өнүгүү жолуна түшсө да, анын көптөгөн көркөм-эстетикалык, идеялык-тарбиялык маселелери көпкө дейре изилденбей келген. Мына ушул маселелерди адеп колго алган М.Түлөгабылов, М.Сулайманов, В.Вакуленко сыяктуу адабиятчы-сынчылардын катарында К.Абакиров да турат. Анын «Кичинекейлердин көзү менен» (1981), «Каармандын зарылдыгы» (1983), «Кыргыз балдар прозасынын өнүгүшүнүн баштапкы этабы» (1985), «Кыялкеч саякатчы» (1990), «Реалисттик балдар поэзиясынын башатында» (1995) сыяктуу макалалары өз мезгилинде кыргыз балдар адабиятынын актуалдуу маселелерин козгогон эмгектер катары таанылган.

К.Абакиров Кыргыз улуттук университетинин филология факультетин жана аспирантураны аяктагандан кийин көп жылдар бою К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик жана Ж.Баласагын атындагы кыргыз улуттук университеттеринде, Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясында доцент, кафедра башчысы, декан катары эмгектенип, илимий жана педагогикалык ишмердикти удаалаш алып жүргөн. Анын «Кыргыз балдар адабиятынын жанрдык өзгөчөлүктөрү жана андагы оң каарман проблемасы» (1987, Алматы ш.) аттуу изилдөөсү кыргыз балдар адабияты боюнча жазылган алгачкы кандидаттык диссертациялардын катарына кирет. Мында ал кыргыз балдар адабиятынын жаралган күндөн тарта жанрдык-тематикалык эволюциясын (1924-1956-жылдар) элдик башаттары менен бирдикте кеңири планда изилдөөгө алып, советтик идеологиянын жана педагогиканын талаптарына ылайык

андагы оң каарман проблемасынын чагылдырылышын ар тараптуу ачып берген. Изилдөөдө кыргыз балдар поэзиясы менен прозасынын дээрлик 40 жылга жакын мезгилиндеги көркөм-эстетикалык кыймылы көз алдыга тартылат. Окумуштуу мындан кийинки чыгармачылыгында да балдар адабияты менен бирге жалпы кыргыз адабиятынын маселелерин козгогон теориялык пайдубалы бекем, ынанымдуу макалаларды жарыялап келген. Маселен, ал кыргыз адабиятында адабий жомок жанрынын калыптанышын алгач иликтеген бир катар макалаларды жазган («Адабий жомоктогу коллективдүү жана индивидуалдык башталыштардын карым-катышы», «Традиции малых фольклорных жанров в становлении литературной сказки в кыргызской литературе», «Адабий жомоктун айрым теориялык маселелери» ж.б.). Анын калемине акын-жазуучулар Т.Молдо, К.Тыныстанов, М.Кырбашев, А.Токомбаев, А.Осмонов, Ш.Бейшеналиев, А.Өмүрканов, Н.Жаркынбай, Ө.Караев, Т.Нурманбетов, адабиятчы-окумуштуулар А.Сыдыков, К.Даутов, А.Турдугулов, Г.Орозова тууралуу проблемалуу аналитикалык макалалар, ошондой эле эгемендүүлүк доорундагы кыргыз адабиятынын жана фольклорунун курч маселелерин козгогон бир катар эмгектер таандык («Манас» эпосу жана искусство», «Бир поэманын тарыхы», «Мезгилдүү басма сөз жана кыргыз поэзиясы 20-30-жылдарда», «Эпос жана элдик театр», «Жаңы кылымдагы кыргыз адабияты», «Сөз мунарасы жана Т.Сыдыкбеков», «Кечиккен ойлор же Кытайлык кыргыз жазуучуларынын аңгемелери жөнүндө», «Кылы үзүлгөн комуздай» ж.б.). Бул макалаларда кыргыз фольклорунун, жазма поэзиясынын жана прозасынын өткөндөгү жана учурдагы проблемалары коюлуп, автордук позиция ачык берилет да, терең талдоолор жүргүзүлүп, таасын ойлор айтылат.

Кыймылдагы ар кандай нерсе улам өсүп, өнүгүп, татаалдашып отурган динамиканы элестеткен сыяктуу изилдөөчү К.Абакировдун да изилдөөлөрү өз объектиси менен предметин, мазмуну менен проблематикасын кеңейтип, ары татаалдатып отурду, ал кийинки жылдары кыргыз тилин мамлекеттик тил катары жогорку окуу жайларында окутуунун жалпы методологиясынан тартып айрым

адабий мурастарды лекциялык курстарда өздөштүрүүнүн проблемаларына чейинки педагогиканын жана окутуу технологиясынын маселелерин караган ондогон макала жарыялаганы менен барып-келип эле окумуштуунун көңүл болборунда улуттук адабияттын, улуттук адабий сындын жана улуттук оозеки адабияттын, фольклористиканын проблемалары турду. Ал адабияттын теориясы менен тарыхынан тартып, адабий процеске астейдил назар салып жүргөн окумуштуу катары тигил же бул акын, жазуучу же драматургдун жеке чыгармачылыгына карата жазылган чакан рецензиядан тартып улуттук оозеки адабияттын айрым теориялык маселелери, фольклористиканын методологиясына чейинки изилдөөлөрдүн системасын жасаптыр. Ырас, тигил же бул акындын ырлар жыйнагына, же жазуучунун аңгеме, повесть, романына, же драматургдун комедия, трагедия, пьесасына карата адабий рецензия жазып, анысын басма беттеринде жарыялай салуу филологиялык билими бар ар бир адистин колунан келе бер турган иш, бирок объектисиндеги ошол чыгарманын идеялык-тематикалык, көркөм-эстетикалык, композициялык жана проблематикалык табиятын улуттук адабияттын контекстинен карап, жогорку профессионалдуулук менен ар тараптан изилдөө жагы окумуштуу К.Абакировдун жазгандарына мүнөздүү нерсе деп айтууга негиз бар.

Курманбек Абакировдун ушуга чейин жарыяланган эмгектеринин багыты ар түрдүү, көп кырдуу болгону менен алардын көпчүлүгү «Манас» эпосу боюнча адабий-теориялык изилдөөлөр экен, бул проблемага окумуштуу ондогон жылдарын сарптап, улуттук адабияттын тарыхында кала турган бир катар олуттуу мазмундагы эмгектер жаратты.

Негизи, илимдин кайсыл тармагы болбосун, өндүрүштө али иштелип чыкпаган, адистер чөйрөсү ошого муктаж болуп турган маселени карайт, ал ошону актуалдуу деп табат да изилдөөнүн объектиси менен предметине айлантат. Адабият таанууда, айрыкча, фольклористика илиминде «Манастануу» илиминин жаралышы, калыптанышы жана өнүгүү этаптары сыяктуу анын бүтүндөй эволюциясын түгөл изилдөөгө алган бир дагы орчундуу изилдөө иши жасала элек учурда Курманбек Абакировдун «Ма-

настаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» деген аталыштагы көлөмдүү илимий монографиясы Үрүмчү шаарынан кыргыз тилинде (2016) жарык көрдү.

Монографияда белгиленгендей: «Манастаануу илиминин тарыхый-теориялык маселелерине арналган бул изилдөө Ч.Валиханов менен В.Радловдун эмгектеринен тарта бүгүнкү күнгө чейинки узак мезгил бүктөмүн өз кучагына алат. Эгерде «Манас» эпосу кыргыз коомунун өткөндөгүсү жана бүгүнкүсү үчүн башка эч нерсе алмаштыргыс социалдык-маданий, көркөм-руханий көрүнүш болсо, ал илим катары качан жана кандай шарттарда жаралып, өнүктү, калыптан-ды, ага арналган илимий изилдөөлөрдүн өзөгүн жана негизги багыттарын кандай проблемалар түзүп, аларды кимдер, кантип иликтешти...»[1] дегендей орчундуу маселелерди коюп, автор аларга илимий өңүттөн жооп издейт, фольклористикадагы эпос тууралуу илимий эмгектердин ирдүүлөрүн кеңири анализден өткөрүп, аларды изилдөө объектиси менен предметине, тематикасына жана проблематикасына ылайык топтоштуруу, классификациялоо жумуштарын ийгиликтүү жүзөгө ашырып, коюлган проблема боюнча илимий көз караштардын жалпылыктары менен өзгөчөлөнгөн жактарын системалаштырат. Ал муну менен эле чектелбей, ар бир маселеге өз оюн, пикирин билдирет, илимий изилдөө ишин жүргүзүүдөгү негизги талаптарга ылайык актуалдуу проблеманы аныктоо менен аны чечүүнүн жолдорун, ыкмаларын, каражаттарын таба билип, орчундуу маселелердин приоритеттерин туура аныктайт. Сөз болуп жаткан монография ушунусу менен эле баалуу болмок, антсе да К.Абакиров тандаган темасы менен проблемасынын тегерегинде буга чейин аныктала элек маселелердин башын ачат, алардын тээ генезисинен бери, жаралуу, калыптануу эволюциясын аңтара иликтеп, илимий-теориялык бир катар маселелердин үргүлжү бир системасын түзүп чыгат.

Адатта, сабаты бир аз тайкы адамдын сүйлөп жатканын уксаң логикалык ырааттуулугу жок чалды-куйду жобурап жатканы байкалбай койбойт, андайлардын жазгандары деле ошондой... Айрыкча, китеп жазууда анын структурасын туура түзүү ошол айтыла турган ойдун ырааттуулугун сактап, диалектикадагы «жөнөкөйдөн – татаалга, жеңилден – оорго»

карай туура барууга абдан эле зарыл нерсе. Сөз болуп жаткан изилдөөнүн структурасы дал ушундай талаптарга ылайык түзүлгөн, ошол себептен окуганга да жеңил, кызыктуу. Анда бүтүндөй бир организмди элестеткен чулу биримдик бар.

Манастаануу илиминин генезисин, жаралуу, өнүгүү жана калыптануу эволюциясын системалуу ачуу максатында окумуштуулардын эмгектерине, эпостун классикалык тексттерине адабий-теориялык анализ жасоо жумуштарын ырааттуу жана ынанымдуу жүргүзүү үчүн, автор, жалпы маселелерди ири төрт тарамга бөлөт. «Манастаануу илими жана анын тарыхый-теориялык маселелери» деп аталган жалпы методологиялык маселелерди караган биринчи бөлүмдө манастаануунун элдик башаттарынан тартып эпосту изилдөө тарыхынын эволюциясына чейин, манастаануу илиминин предмети менен тармактарынан тартып анын өнүгүү этаптарына чейинки теориялык зарыл маселелерди караган. Фольклористикадагы ири тармак аталган эпостаануу сыяктуу зарыл маселени автор өзүнчө ири бөлүм катары «Манас» жана кыргыз эпостаануусу: башаттары жана классификация иштери» деп атап, методологиялык маселелерге удаа экинчи бөлүмгө жайгаштырган. Мында автор фольклор таануучу В.Радловдун изилдөөлөрүнөн башат алган (илимий изилдөө өңүтүнөн алганда) кыргыз фольклорунун теориялык маселелеринен тартып кыргыз эпосторун классификациялоо иштериндеги татаал теориялык маселелерди карайт.

Бирас, манастаануу илиминин негизги предмети манасчылык же манас айтуучулук, ошон үчүн автор китебинин үчүнчү бөлүмүн «Манас» жана манасчылыктын тутумдаштыгы: иликтөөлөр жана проблемалар» деп атап, айтуучулуктун методологиясынан тартып ал өнөрдүн типтерине чейин, андагы устат-шакирт маселесин, манасчылыктын мектеби, мындай өнөрдү аркалап жүргөндөрдүн шык-жөндөмү, алардын чыгармачылыгындагы ийгилик-өксүктөр тууралуу, кыскасы уникалдуу бул өнөрдүн күңгөй-тескейине чейинки маселелерди камтыган. Китептин «Эпостогу тарыхый доор жана образдар системасы: көз караштардын жана проблемалардын татаалдыгы» деп аталган төртүнчү бөлүмү адабий-теориялык жана көркөм-эстетикалык жактан алып караганда кыйла мыкты иштелген. Мында

автор «Манас» жана манасчылыктын доорлор, мезгилдер контекстиндеги тутумдаштыгы, эпостун адеп жаралышы жана тарыхый доор проблемасынын синтезине, мындай татаал маселе боюнча чаташкан ойлор менен пикирлерге карата анализ жасап, этностук дүйнөтаанымга чейинки ирдүү маселелерди кылдат карайт. Эпостогу каармандарды иликтөө аркылуу, автор, жалпы адамзаттык проблемалардан тартып антропологиялык, социологиялык жана онтологиялык проблемаларды эпостогу адам концепциясынын жигинде кеңири иликтөөгө алат.

Ошентип, Курманбек Абакировдун каралып жаткан китеби манастануу илиминин бүтүндөй эволюциясын, анын ийгилик-өксүктөрүн текши жана калыс карап, терең анализден өткөргөн, салмактуу, бир аналогу жок уникалдуу эмгек болуп эсептелет. Ал автордун көп жылдык эмгеги экени, улам мезгил өткөн сайын кайрадан карап, чийки жерлерин ийлеп бышырып, анан гана окурманга тартуу кылганы сезилип турат. Дегинкиси, ондогон жылдар аралыгында көшөрүп бир эле эмгегин жазгандар жок эмес, балким, китептин жакшы жазылышы ошол көптөгөн жылдар менен бааланбайт, маселе проблеманы коё билүүдө, аны чечүүнүн жолун көрө билүүдө болсо керек. Анан да минтип К.Абакировго окшоп жаза билүү керек окшобойбу. Автордун стили мыкты.

Илимий изилдөө болгон соң оболу анын практикалык мааниси болушу шарт, бул эмгекти «Манастануу» курсун өздөштүрүп жатышкан мектептин он биринчи класс окуучулары менен жогорку окуу жайлардын бардык адистиктеринин студенттери окушсун, аларга сабак берип жатышкан мектеп мугалимдери менен ЖОЖдун окутуучулары пайдаланышсын, филология адистигине даярдалып жаткан студенттер курстук, дипломдук иштерине пайдаланышсын, адабият таануу илиминде 10.01.09 шифр менен фольклористика тармагында кандидаттык жана доктордук диссертация аткарып жаткандар милдеттүү пайдаланышсын, антпесе көп нерсени жоготушкан болот. Айтуучулук, манасчылык өнөрдү изилдедим деп эле илимге такыр тиешеси жок ар кайсы «жомокторду» койгулаштырып божурай берген айрым диссертациялардын авторлору ушундай

эмгекти бир карап чыгышса болоор эле. Анткени бул эмгек мурда-кийин жазылган изилдөөлөр тууралуу маалымат берүүчүлүк же болбосо фактылардын констатациясы эмес. Ал Манастаануу илиминин эволюциясын бирдиктүү бир системага салган, андагы кардиналдуу жана өзөктүү проблемаларга адабий-теориялык, тарыхый-социологиялык, философиялык, антропологиялык жана антологиялык аспектилерден туруп терең анализ жүргүзүлгөн, жупуну эмес, тескерисинче, салмактуу, фундаменталдуу эмгек экендигин белгилей кетүү зарыл.

Сөз болуп жаткан эмгектин ушундай алгылыктуу сапаттарынын арбындыгынан улам белгилүү илимпоз-манастаануучу Сапарбек Бегалиев аны «чечилбеген, такталбаган, теориялык жактан кең, ири, терең изилденбеген маселелерди... ишенимдүү, кынтыксыз факторлор менен бекемдеген... баалуу эмгек» (2) катары бааласа керек.

К.Абакировдун сөз болуп жаткан эмгегиндеги идеялар анын бир катар башка изилдөөлөрүндө («Манас» эпосу жана искусство», «Манас» эпосу жана мифология», «Манас» эпосу жана анын театр искусствосундагы тагдыры», «Манас» эпосу жана сүрөттөп көрсөтүү өнөрү», «Манас» изилдөөдөгү маанилүү маселе же аны «мистикалаштыруунун» тек-жайы жөнүндө», «Манас» эпосунун жаралыш доору: проблемалар жана көз караштар», «Кыргыз эпостору: жанр жана классификация маселесинин иликтениши» аталыштагы макалалардын сериясы, «Манастаанууда Адам концепциясынын изилдениши», «Манастаануудагы илимий жана адабий-көркөм багыттар», «Манас» эпосундагы адамсымал жана зооморфтук образдар», «Манас» жана манасчылыктын тутумдаштыгы: иликтөөлөр», «Манасчылыктагы шакирттик мезгил: көз караштар жана далилдер», «Манас» эпосун изилдөө багыттары жөнүндө», «Эпостун эволюциясы жана дагы бир жолу тарых маселеси», «Эпос жана элдик дүйнөтааным», «Эпостун эволюциясы жана тарыхый чексиздик») андан ары улантылган.

К.Абакировдун ар кайсы жылдарда жазылган адабий-теориялык макалаларынын топтомунан турган «Соолубас дайралар шоокуму» (2013) аталыштагы жыйнагы бир караганда көркөм адабий чыгарманы элестеткени менен мында

кыргыз фольклорунун жана жогоруда аталган эмгекке киргизилген «Манас» эпосун изилдөөнүн кардиналдуу проблемаларын козгогон эмгектер орун алган. Маселен, «Миф, легенда, уламыш: тек-жайы жана өзгөчөлүктөрү» аттуу изилдөөдө улуттук фольклористикада алиге үстүрт изилденген жана «элдик оозеки чыгармачылыктын жанрдык системасында айрыкча көп талаш-тартыштын объектиси болгон..., бирок бири-биринен өзгөчөлүктөрү толук ажыратылып, такталбай, чаташтырылып келген байыркы чыгармалар» (3) тууралуу сөз болот. Автор маселенин ажатын ачуу үчүн кыргыз фольклористеринин пикирлери менен гана чектелбей орус жана дүйнөлүк илимпоздордун пикирлерине кеңири таяныч жасайт, себеби аталган фольклордук чыгармаларда бардык элдердин архаикалык аң-сезимине тиешелүү белгилер арбын. Ал эми «Ырым-дарым фольклордун синкреттик жанры катары» аттуу макала өзүнүн структурасы жана мазмундук өзгөчөлүктөрү боюнча жогорку эмгекке жакын. Анткени автордун пикиринде ал дагы байыркы чыгармалардын катарына кирет. Мына ушул жагдайды эске алып К.Абакиров аталган чыгармаларды кеңири мезгилдик жана мейкиндик алкактан талдоого алат. «Манас баатырдын өмүрү» аттуу көлөмдүү макала (1995) буга дейре илимпоздор назар салбаган маселеге арналган. Анда Манас баатырдын жана эпостогу белгилүү каармандардын ата-тектери, жаш курактары белгилүү варианттар боюнча талдоого алынып, кызыктуу маалыматтар ачыкка чыгарылат. Аталган китепте булардан тышкары залкар жазуучу Т.Сыдыкбеков менен белгилүү манастануучу А.Сыдыковдун «Манас» эпосу тууралуу көз караштарын иликтеген макалалар жайгаштырылып, «Соолубас дайралар шоокуму» деген аталыш менен кытайлык кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларынын Кыргызстанда жарык көрбөгөн үлгүлөрү берилген. К.Абакиров – Шинжаң эл басмасы тарабынан араб арибинде, кыргыз тилинде чыгарылган «Манас таануу» аттуу (Үрүмчү, 2015. – 38,8 б.т.) көлөмдүү окуу китебинин негизги авторлорунун бири.

Булардан тышкары К.Абакиров ф.и.д., профессор С.Алахан менен бирдикте «Улуу Манас жана анын фальсификаторлору» (Б., 2013. – 442 б.) аттуу илимий-публицис-

тикалык макалалар жыйнагынын түзүүчүсү жана андагы бир канча макаланын автору болуп эсептелет. Ошондой эле анын жетекчилиги жана жалпы редакциясы менен «Кыргыз эл оозеки чыгармалары» аттуу 6 томдуктун 3 тому жарык көргөн (I том: Махабат ырлары. –Б., 2017. -328 б.; II том: Санат-насыяттар, термелер, дастандар ж.б. –Б., 2017. -427 б.; III том: Кошоктор. – Б., 2015. -599 б.). Бул 6 томдукка Кыргыз улуттук университетинин студенттери тарабынан 60 жыл ичинде эл арасынан чогултулган түрдүү жанрдагы оозеки чыгармалар топтолгон, алардын ар бирине баш сөз жазылып, түшүндүрмөлөр берилген. К.Абакировдун жетекчилиги менен аталган университеттин кыргыз адабияты кафедрасынын окумуштуу-педагогдорунун илимий эмгектери «Адабиятаануу жана фольклористика маселелери» деген аталыш менен эки жолу жарык көргөн (1-чыг. –Б., 2013. -200 б.; 2-чыг. – Б., 2015. -280 б.). Мындан тышкары ал кыргыз акын-жазуучулары жана улуттук адабияттын актуалдуу проблемалары боюнча ондогон Республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларды уюштуруп, өзү да Кытайда, Казакстанда жана Түркияда өткөн илимий жыйындарда баяндамалар жасаган. Булардын баары тууралуу өзүнчө сөз кылууга болот.

Соңку мезгилдердеги өкүм сүрүп бараткан глобализация жана улуттар аралык маданий интеграциялашуу процесстеринин актуалдашып баратканын эске алсак, окумуштуу К.Абакировдун да замандын агымы менен кошо жарышкан, учурдун күрөө тамырын кармап, аны менен кошо өз ишмердүүлүгүн профессионалдык жогорку деңгээлде жүргүзө алган адис экендигине ишенесиң. Изилдеп жүргөн илимий проблемасын улуттук адабият менен гана чектеген ондогон окумуштуулардан кескин айырмаланып К.Абакиров улуттук илим зонасынан кыйла кенен аренага чыга алды, ал кыргыз адабият таануусу менен адабий сынын, кыргыз фольклористикасы менен «Манастаануусун» башка улуттар арасына жеткирүү милдетин да мыктылап аркалап келет. Анын Кыргызстандан тышкаркы өлкөлөрдүн басылмаларында жарыяланган илимий макалалары [4] буга күбө.

АДАБИЯТТАР:

1. *Абакиров К.* Манастаануу илиминин өнүгүшү жана калыптанышы: монография. - Үрүмчү: Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун басылмалары. 2016. -376 б.

2. *Бегалиев С.* «Манас» эпосуна арналган баалуу эмгек. –Багыт. Кг газетасы, №47, 19-апрель, 2017-жыл.

3. *Абакиров К.* Соолубас дайралар шоокуму: «Манас» эпосу жана кыргыз фольклору тууралуу макалалар. –Б., 2013. - 208 б.

4. *Абакиров К.* Коомдук аң-сезим формалары жана «Манас» эпосу (мифтик негиз маселеси) IV Каболовские чтения: Материалы межд. научно-теор. конференции (2 декабря, 2011 г). Алматы, Казак университети. 2012;

5. «Манас» эпосундагы образдардын айрым моделдери 11-эл аралык конференциясы: Цивилизациялардын кесилишиндеги тил, маданият, коомдук аспекти. БГУ жана Цикуба университети. – Бишкек, Япония. 2014;

6. Эпос жана элдик дүйнөтаным «Манас» жана кыргыз салты: илимий жыйнак. Шиңжаң «Манас» изилдөө борбору түздү. Шиңжаң «Манас» изилдөө борборунун басылмалары-21. Ички материал-2. –Үрүмчү,. -2015;

7. Манасчылыктын маанилүү шарты «Шинжаң кыргыз адабияты»: жуп айлык адабий журнал. КЭР: Үрүмчү шаары, 2016, №1;

8. Эпос «Манас» как объект диссертационных исследований. //Новый университет. Серия «Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук». № 5-6 (62-63). 2016. -Иошкар-Ола. Республика Марий Эл;

9. Эволюция эпоса и проблема «безграничности и истории». //Проблемы современной науки и образования. – Россия № 14 (56), 2016;

10. Из истории исследования эпоса «Манас». //Проблемы современной науки и образования. - Россия № 17 (59), 2016;

11. Хронология концепций об эпохе возникновения эпоса «Манас». //Наука, образование и культура. - Россия № 6 (9), 2016;

12. Этапы развития Манасоведения (часть 1). //Проблемы современной науки и образования. - Россия № 26 (68), 2016;

13. Этапы развития Манасоведения (часть 2). //Проблемы современной науки и образования. - Россия № 26 (68), 2016;

14. Общие вопросы исследования системы образов эпоса «Манас». Universum: филология и искусствоведение. - Россия. №11 (33), 2016;

15. Мухтар Ауэзов – манастану ғылымының негіздершісі (алеуметтік-тарихи аспект). (Қазақ тилинде). - Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева: научный журнал. –Астана, №3 (112), 2016. I бөлім;

16. Мухтар Ауэзов жене манастану меселелери. (Қазақ тилинде). – Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева: научный журнал. – Астана, №3 (112), 2016. I бөлім.

ОРОЗОВА ГҮЛБАРА ЖАЛАЛОВНА
(1957)

Убагында жазылбай калган эсепсиз көп чыгармаларды кошпогондо деле кыргыз фольклорунун эбегейсиз байлыгы эбактан бери текши белгиленип жүрөт. Ал албетте, жалгыз «Манас» эпосунан турбайт. «Манас, Манас» дей берип, элибиздин оозеки көркөм сөз өнөрүндөгү не бир жаркыраган көптөгөн чыгармалар анын көлөкөсүндө калып, тиешелүү деңгээлде иликтенбей, жайылтылбай калганына көп болду. Башкасын айтпаганда да, ар бири көлөмү жана мазмуну боюнча башка элдердин дүйнөгө белгилүү эпосторунан кем калбаган баатырдык, турмуштук, лирикалык, мифологиялык эпостор, ушулардай эле мүнөздөгү толгон-токой элдик поэмалар тууралуу саналуу гана эмгектер жазылып, бул иштин чети оюлбаган боюнча турат. «Чети оюлбаган» дегенибиз менен «Эл адабияты» аттуу 40 томдуктун 31 тому академик А.Акматалиевдин демилгеси жана уюштуруусу менен жарык көрүп, ар бир чыгарма колдо бар варианттары менен кошо кыскача илимий сыпаттоодон өткөрүлдү. Тиешелүү түшүндүрмөлөр да унутта калтырылган жок. Мындай уникалдуу басылма көп элдерде кездешпейт десем ашыкча болбойт. Ошентип, илимпоздор ат арытып, жер кезип издей турган көркөм адабий материалдар дапдаяр абалында илимпоздордун алдына коюлуп, ошол басылманын биринчи тому жарык көргөндөн бери 20 жылдан ашык убакыт өтсө да, фольклорист-окумуштууларыбыз аларды үстөккө-босток изилдеп жиберүүгө шашылышкан жок. Буга бир чети абройлуу, тажрыйбалуу бир катар фольклористтердин көзү өтүп кетип, ортодо үзгүлтүк болуп, жаштары али баралына келе электиги себепкер болсо, экинчиден мындай иштин түй-

шүгүн көтөрчү адистердин сейректиги анын ахвалын ого бетер оордотуп салды. Ошентсе да, объективдүү кыйынчылыктарга карабай, өз ишинин майын чыгара иштей билген, фольклористиканын азыркы бийик деңгээлин кармап турган мыкты адистерибиз аз болсо да бар. Алардын бири – биз азыноолак сөз кылып отурган Гүлбара Орозова.

1957-жылы коңшулаш Тажик республикасына караштуу Жерге-Тал районунун Кара-Шоро айылында туулуп-өсүп, кыргыз жергесинде жогорку билимге ээ болуп, анысын өмүр бою тереңдетип, өркүндөтүп келген **Гүлбара Орозова** – азыркы кыргыз адабияттаануусунун, айрыкча кыргыз фольклористикасынын алдыңкы сабында турган мына ушундай белсемдүү илимпоздордун бири. Ал филология илимдеринин кандидаты (2000-ж.), фольклористика адистиги боюнча ага илимий кызматкер (2006-ж.), культурология адистиги боюнча доцент (2011-ж.) жана Кыргыз Республикасынын илим жана техника боюнча Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты (2004-ж.) деген наам даражалардын ээси. Анын бүткүл эмгек жолу педагогдук жана илимий ишмердүүлүк менен байланышып, теория менен практиканын тутумдашуусунан турду дешке болот. Ал оозеки көркөм сөз өнөрүнүн жанрдык типологиясын, поэтикасын, идеялык-тематикалык жалпылыктары менен өзгөчөлүктөрүн кеңейтип, тереңдетип, алардын жаңы кырларын ачкан бир катар салмактуу эмгектерди жаратты. Акын-ырчылар менен жазма адабият өкүлдөрүнүн чыгармачылыгындагы актуалдуу жана изилдене элек, же үстүрт каралган маселелердин ажатын ачууну көздөгөн олуттуу макалалардын автору катары да белгилүү болду.

«Байсерке чечен», «Манасчы Кенжекара», «Момия» таржымалы», «Акын жана улуу эпос», «Үмөтаалы Эсенаман уулу, Коргоол ырды пир туткан акын», «Тайлак батыр», «Кыз Сайкал – баатырдык эпос», «Адашкан жана чаташкан ырлар», «Казыбек – көркөм сөздүн устаты», «Кыргыздар жана жазма эстеликтер», «С.Закиров», «А.Сыдыков», «Д.Туратов», «Т.Мияшев», «Т.Мамеев», «А.Матисаков», «Цивилизация жана экология», «Эки тагдыр: Молдо Кылыч жана Тазабек Саманчин», «Ч.Айтматовдун чыгармаларында улуттук идеянын берилиши», «Эл ырчысы

Эшмамбет», «Курч тилдүү акын Эсенаман жөнүндө эки ооз сөз», «Кут билим» дастанындагы керээздин көркөм функциясы, «Освещение идеи суверенитета в народных поэмах», «Образ Есим хана в кыргызском и казахском фольклорах», «Роль тотемизма в кыргызском фольклоре», «Манасты таанысак, улутубузду тааныйбыз», «Традиционные знания кыргызов» (ж.б.) сыяктуу Г.Орозованын көлөмдүү илимий макалаларынын ар бири конкреттүү бир маселенин тарыхын, социалдык-маданий, адабий-көркөм нарк-насилин таасын ачып, алардагы чаташ же бүдөмүк жагдайларды биротоло ачыктап бергендиги менен эсте калат. Мындай изилдөөлөрдүн жоон тобу анын кийин жарык көргөн **«Адабий портреттер жана проблемалар»** аттуу илимий жыйнагына топтоштурулган (-Б: 2009. – 204 б.). Г.Орозованын илимий макалалары Россияда, Казакстанда, Турцияда, Туркменстанда, Кытайда басылып чыккан.

2000-жылы илимдин кандидаты болуп, 2017-жылы филология илимдеринин докторлугу боюнча диссертация жактаган Г.Орозова 20дан ашуун китеп түзүп, 150 дөн ашык макала, бир нече методикалык көрсөтмө жана программаларды жарыялап, 8 фундаменталдуу илимий эмгектерге, С.Орозбаков, С.Каралаев, Т.Сатылганов, Улуттук энциклопедия деген тарыхый мааниси бар энциклопедияларга авторлош катары катышса да, анын нукура илимий изилдөөчүлүк бийик дараметин айгинелеген бир канча бараандуу эмгектери өзүнчө сөзгө алынууга татыктуу. Маселен, окумуштуунун **«Түрк элдеринин поэмалары: тарыхый процесс жана эпикалык байланыш»** (2000) аттуу монографиялык изилдөөсүндө оозеки жана китептик таасирлер аркылуу кыргыз элине «өзүнүн маданиятына, салтына, үрп-адатына сиңимдүү жагдайларда» (1, 11-б.) кабыл алынып, таралган, айрымдары оригиналдуу деңгээлге жеткирилсе, башкалары өз алдынча мыкты вариант боло албаган «Көр уулу», «Козу Көрпөш, Баян сулуу», «Кыз Жибек», «Мундук, Зарлык», «Нарикбай», «Боз жигит», «Кыз Дарыйка», «Тахир, Зухра», «Жусуп менен Зулайка», «Шакир, Шакират» сыяктуу поэмалар салыштырма-тарыхый, салыштырма-типологиялык аспектилерде кеңири талдоого алынат. Эмгек тарыхый, социалдык-маданий, илимий маалыматтарга бай келип, ка-

зак, өзбек, каракалпак, түркмөн, азербайжан, ногой, татар, атүгүл айрымдары араб, фарсы, армян, грузин, тажик элдерине чейин тарап, орток чыгармага айланып кеткен жогоркудай адабий эстеликтердин генезиси, таралыш ареалы, ар башка элдердеги варианттардын окшоштуктары жана айырмачылыктары, идеялык-көркөмдүк наркы, сюжеттик түзүлүшү, образдар системасы, аларды жазып алуу жана жарыялоо иштеринин тарыхы сындуу проблемалары бирдикте каралып, зирек талдоодон өткөрүлүп, объективдүү бүтүмдөр чыгарылат.

Ал эми Г.Орозованын **«Кыргыз балдар фольклорунун жанрдык составы жана поэтикасы»** (2003) деген изилдөөсү аталышынан эле көрүнүп тургандай балдар фольклорунун теориялык маселелерин алгач ирет кеңири алкакта иликтеген эмгек болуп эсептелет. Бул изилдөө адегенде «Эл адабияты» сериясынын «Балдар фольклору» аттуу 20-томуна баш сөз иретинде жазылып (1998), окумуштуу тарабынан кийин улам такталып, толукталып, тереңдетилип жүрүп отурган. Көп түйүнү балдар фольклорунун жанрдык классификациясына тиешелүү болсо да, аны биротоло такталган деш кыйын. Анткени, фольклористтер арасында жалпы кыргыз фольклору сыяктуу эле балдар фольклорунун жанрдык курамы тууралуу кайчы пикирлер арбын. Г.Орозованын эмгегинде анын көркөм-эстетикалык табияты, аткарылыш өзгөчөлүктөрү жана таанып-билүүчүлүк, тарбиялык функциясынан тышкары «кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында... алган орду, генетикалык өсүп-өнүгүү жолу, жанрдык составы, ...мүнөздүү касиет-сапаты» (2, 9-б.) тууралуу таасын байкоолор арбын.

Булардан кийинки **«Кыргыздардын улуттук маданияты (байыркы доордон XIX кылымдын аягына чейин)»** аттуу (2010) окуу куралы иретинде жазылган Г.Орозованын эмгеги кыргыз коому үчүн жаңы багыт болуп эсептелген маданияттаануу илиминин улуттук негиздери, башаттары жана өнүгүү жолдору, тармактары тууралуу жыйынтыктуу баяндагандыгы менен баамга урунат. Анда негизинен кыргыз элинин рухий маданияты жөнүндө сөз болуп, материалдык маданияттын түрлөрү да кыскача сыпаттоодон өткөрүлөт. Автордун «кыргыздардын маданияты көөнө доорлордон

бери өнүгүп, тарыхый жашоо шартына жараша өзгөчөлүктөргө ээ болуп келген..., көчмөн жашоо образынын суроо-талаптарына ылайык жаралып өнүгүп отурган. Кыргыздардын рухий маданияты салттуу билимдердин негизинде гана... бекемделген туруктуу элементтерди камтып турат. Алар бүгүнкү күндөгү өнүккөн руханий маданиятыбыздын өзөгүн (каркасын) түзгөн десек болот» (3, 83-бет) деген бүтүмү эч бир талаш жаратпайт. Ушундан улам тарых илимдеринин доктору, профессор А.Арзыматова «маданияттын өнүгүшүн эволюциялык планда карап, көп түрдүү, кызыктуу материалдар камтылган» бул окуу куралына жогору баа берсе (кол жазма рецензия, 2010), тарыхчы-археолог А.Абетеков аны студенттер үчүн «табылгыс материал», «чоң иштин башталышы» (4) деп эсептейт.

Г.Орозованын «**Кыргыз өлөңдөрү**» (2015) деп аталган соңку эмгектеринин бири улуттук фольклористикада аты гана аталып, иликтөө предмети болбой келген лирикалык жанрдын табиятын дагы да биринчи жолу кенен караштыргандыгы менен баалуу. Автор фольклордун өзүн оозеки сөз өнөрү катары гана карап, ушуну менен чектеп койбой, тил, тарых, этнография, антропология, социология илимдеринин позициясынан музыкалык, драмалык жактарын эске алуу менен иликтегенде гана алардын табияты толук ачыла тургандыгын адилет белгилеп, мындай концепциясын өлөңдөрдүн мисалында далилдеп берет. Ичкилик, Кытайлык жана Тажикстандык кыргыздарда күчтүү өнүккөн өлөң ырларынын «жаралуу доору, ички табияты, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү, өзүнө гана таандык ыр түзүлүшү, аткарылуу чөйрөсү, тематикалык ар түрдүүлүгү бар» (5, 6-б.). Окумуштуу өлөң ырларын байыркы поэтикалык форма деп эсептеп, анын өтө кеңири таралбаса да, жок болуп кетпей сакталып калышын жогорку көркөмдүк баалуулугу менен түшүндүрөт. Бул туура. Бирок ошол эле учурда өлөң объектиси болуп түшкөн адамдык түркүн ой-сезимдер, жан-дүйнөсүндөгү түйшөллөр, көз караштар менен адамдык мамилелердин көп түстүү палитрасы, алардын нукура реалдуулугу жана кай заман болбосун, кары-жаш дебей бардык адамдарды коштой жүрүүсү өңдүү сапаттар да өлөңдүн жашоосун үзбөгөн

руханий-субъектилик факторлор болгондугун белгилей кетүү зарыл. Аталган эмгегинде Г.Орозова мындай теориялык проблемаларды козгой келип, өлөндөрдү жазып алуу, жыйноо тарыхына токтолуп, алардын 20 үлгүсүн тиркеме түрүндө анын аягына жайгаштырат. Адабий-көркөм жана тарыхый фактыларга так мамиле, алардын молдугу жана ырааттуулугу, аларды ошондой эле ыраат менен кылдат, терең анализден өткөрүү Г.Орозованын дээрлик бардык эмгектерине мүнөздүү сапат.

Өзүнүн 30 жылдан ашуун чыгармачылык жолунда Г.Орозова нукура илимпоздук жоопкерчилик менен жазылган, маанилүү жана маңыздуу көп эмгектердин автору болсо да, анын көңүл борборунда кыргыз фольклорунун түркүн жанрларынын жеткиликтүү изилдене элек ар кыл проблемалары турганын көрүүгө болот. Алардын арасында Илимдер Академиясынын иш-планына ылайык өтө дыкаттык менен жазылган макалалар жана монографиялар, окуу куралдары, актуалдуу маселелерге үн кошуу, илимпоз катары ага өз көз карашын ачыктоо зарылдыгынан улам иштелген эмгектер да бар. Бирок кызыгып, баам салган адам алардын бардыгы, чоң-кичинесине карабай арыдан-бери чүргөй салынбаганын, ар бир фактыга так жана кылдат мамиле жасалып, аны ар тараптуу талдоодон өткөрүп, ичтейине сүңгүп кирип, ажатын ачып берүү максаты коюлуп, автор анын өтөсүнө чыкканын байкабай койбойт.

Г.Орозованын ушундай сапаттарга эгедер **«Кыргыз элдик поэмаларынын табияты (Жанр. Сюжет. Историзм)»** аттуу көлөмдүү монографиясын (2015. – 356 б.) соңку мезгилдеги кыргыз фольклористикасындагы көзгө толумдуу, салмактуу изилдөөлөрдүн бири катары баалоого толук негиз бар.

Азыркы европалык белгилүү фольклорист **Карл Райхл** кыргыз традициясында материалдардын (фольклордук чыгармалардын, анын ичинде элдик поэмалардын – К.А.) көптүгүнөн улам аларды классификациялоонун өзү оор жана татаал иш экендигин бекеринен атайын белгилейт (7: 51-б.) Г.Орозованын астында бирде дастан, бирде поэма, кээде казал же эпос деп аталган чыгармалардын дээрлик бардыгын дүңүнөн илимий сыдыргыдан өткөрүп, негиздүүлөрүнүн сюжеттик-композициялык, идеялык-

мазмундук, поэтикалык өзгөчөлүктөрүн айкындоодон тышкары, анча-мынча гана кол тийген теориялык проблемалардын жоон тобун ошолордун негизинде ой элегинен өткөрүп, белгилүү бир бүтүмдөргө келүү милдети турган. Ондогон поэмаларды кайра-кайра окуп, варианттарын салыштырып, жалпылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн, бири-биринен артыкчылыктарын жана кемчиликтерин айкындоо менен катар бул жанрга тикелей жана кыйыр тиешеси бар ой толгоолорду аларга «жууруй» билүүнүн өзү, орус, алтай, казак, өзбек, каракалпак, татар, фарсы, хакас, араб (ж.б.) элдеринин оозеки жана жазма чыгармалары менен салыштырма-типологиялык талдоодон өткөрүүнүн өзү оңбогондой оор иш болчу. Тилекке жараша Г.Орозова бул иштердин бардыгын ойдогудай жүзөгө ашырган.

Кандай гана элдик чыгарма болбосун, фольклористиканын салттуу талабына ылайык ириде анын жанрдык табияты эске алынып, ошого жараша талдоо жүргүзүлүшү кажет. Жанрдын аныктамалары, теориялык жол-жоболору көп жана кыйла татаал. Фольклорго карата жөнөкөй айта келгенде анын негизин оозеки текстти публикага тартуу кылуунун ыкмасы, же айтуучу менен публиканын ортосундагы шарттардан келип чыккан көрүнүш түзөт десек деле болот (Нортроп Фрай). Мындай көз караштан алганда көлөмү зор жана мазмуну татаал «Манастын» жанрдын мүнөздөмөсү «Курманбек» же «Олжобай менен Кишимжан», «Көкүл» же «Аксаткын менен Кулмырза» сындуу ага караганда алда канча чакан жана жөнөкөй эпостор менен поэмалардын табиятына толук дал келе бербейт. Мунун өзү изилдөөнүн объектиси болгон элдик поэма-дастандардын жанрдык табиятын, аны шарттаган көрүнүштөрдүн тек-жайын аныктап, кандайдыр бир жыйынтыкка келүү зарылдыгын талап эткендиктен Г.Орозованын өз изилдөөсүндө кыргыз элдик поэмаларынын табиятына кеңири назар таштоосуна алып келген. Автор ушундан улам элдик поэмалардын аталышынан тарта алардын жаралышын шарттаган социалдык-турмуштук жана көркөм-эстетикалык өбөлгөлөрү, жанрдык эволюциясы, жашоо шарттары, аткарылыш өзгөчөлүктөрү, сюжеттик-композициялык курулушу, тематикалык багыттары, поэтикасы, стили, башка эпикалык жанрлар жана башка

элдердин ушундай чыгармалары менен жалпылыктары жана айырмалуу жактары, алардагы коллективдүүлүк менен индивидуалдуулуктун карым-катышы, каармандардын мүнөздөмөсү, элдин тарыхы жана каада-салты, дүйнөтаанымы менен байланышы сыяктуу кардиналдуу проблемалардын тутумунда изилдөөгө алат да, алардын бардыгын бир эмгекте текши жана узак мүнөздөө мүмкүн болбогондуктан, элдик поэмалардагы тарыхыйлык, тарых жана болумуш, тарых жана көркөм эпикалык чындык маселелерине айрыкча кенен токтолуп, алгач ирет таасын жана терең илимий сыпаттоодон өткөрөт. Мындай учурда илимпоз кыргыз тарыхын да мыкты билиш керек. Г.Орозова бул жагынан да өзүнүн билим-маалыматы жетиштүү адис экенин далилдеп, оозеки көркөм чыгармачылык менен эл тарыхынын синтезделиш жолдорун, алардын объективдүү түрдө келип чыккан мыйзамченемдүүлүктөрүн, тарых менен оозеки эпиканын кесилишкен, кайчылашкан жана айкалыша келген учурдагы табыгый жана кокустук көрүнүштөрдүн тек-жайын кеңири фактылык маалыматтар менен бекемдеп берет. Бирок кантсе да, ал мындай учурларда өзүн тарыхчы катары эмес, элдик эпиканын жаралуу жана өнүгүү эволюциясында тарыхый булактардын, элдин башынан өткөн маанилүү окуялардын жана элден чыккан белгилүү инсандардын андагы ролун ачып берүүнү максат кылган илимпоз катары чыгат. Г.Орозованын терең ишениминде тарых дегендин (окуялар, адамдар ж.б.) баары эле элдик оозеки чыгармачылыктан текши орун ала бербейт, б.а., элдик поэмалар баары такталып көрсөтүлгөн летопись болуп эсептелбейт. Оозеки чыгармачылыктын өзүнө гана тиешелүү жазылбаган мыйзамченемдүүлүктөрү бар. Элдик чыгармачылык турмушта болгон, болуп жаткан нерселердин көбүн камтый бергени менен алар акырындап таңгаларыктай чебер элдин тандап-ылгоосуна дуушар болуп, элдик идеалдарга төп келгендери гана көркөм эпизациядан өткөн чыгарма катары жашоосун улантып, жасалгалоо жана шөкөттөө жолуна түшөт. Мындай процесстердин табиятын Г.Орозова сөз болуп жаткан эмгегинде ынанымдуу ачып берет. Маселен, «Мырза уул», «Аксаткын менен Курмырза» деген аталыштар менен өзгөчө түштүк кыргыздарына гана эмес, Кытай, Памир кыргыздарына дей-

ре кеңири белгилүү болгон «Кулмырза менен Аксаткын» поэмасын айтылуу Кубат бий менен байланыштыруу катардагы окурмандын оюна деле келбейт. Автор жазгандай «поэманын сюжети эки жаштын ортосундагы» улуу махабат менен башталып, алардын армандуу өлүмү менен бүтөт. Көлөм жагынан чакан, арман, кошок формасында айтылат... эки жаштын ашыктык баяны өтө элестүү, кумарлуу, лирикалуу жана оор, ачуу трагедия менен берилет» (8:124-б.). Анан кантип бул чыгарма бир убактарда эл башкарып, анын эркиндиги үчүн күрөшкөн Кубат бий менен байланышта деген суроо чыгаары анык. Көрсө, бир жагынан баардык эле эпикалык чыгармалар тарыхый окуяны толук камтый бербесе, экинчиден, ошол ыңгайда жаралгандары деле мезгилдин өтүшү менен тарыхый негизинен алыстап, өзгөртүлгөн, жаңыланган «образдуу тарыхка» айланып кетет. Ушул көз караштан туруп, Г.Орозова тарыхта аттары белгилүү Кулмырза менен Аксаткындын образдары нукура тарыхый инсан Кубат бийдин личносту менен аныктала тургандыгын далилдеп берет. Мында ал Кубат бийдин өмүр жолун өз алдынча иликтеген тарыхчы катары чыгат да, көптөгөн тарыхый маалыматтарды көз алдыга тартып, алардын бир тобуна тактоолор киргизип, системалоо аракетин көрөт. Ашыктыктын азабын тарткан Аксаткын кандай тектүү жердин кызы болсо, анын айынан өлүмгө дуушар болгон Кулмырза да XVIII кылымдагы кыргыздардын даңазалуу уулу Кубат бийдин баласы экендигин, анын образы поэмага тикелей эмес, кыйыр катышып, чыгарманын идеялык-мазмундук турпатына өзүнчө түр-түспөл ыроолоп, турмуш чындыгына айкалыштырып турганын Г.Орозова кеңири талдап берет. Анын сөз болуп жаткан эмгегинин баалуу жактарынын бирин тарыхый-турмуштук чындыктын оозеки көркөм-эпикалык чыгармачылыктагы трансформациясын, аларды синтездөөнүн табыгый жол-жоболору менен ыкмаларын мына ушундайча анализдеп, талашсыз бүтүмдөрдү чыгара билүүсү, «кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүндөгү тарыхый жана этногенетикалык процесстер анын руханий маданиятына маанилүү из калтыргандыгын» (8, 149-б.) элдик поэмалардын ар биринин мисалында айкындап берүү чеберчилиги түзөт. Ошентип, улуттун тарыхын өткөндүн мыкты уул-кыздарын, баатыр-

дыкты, адамдык бийик мамилелерди, махабатты, патриотизмди баяндаган элдик поэмалар окумуштуунун пикиринде «коомдук өнүгүштүн белгилүү бир этабындагы социалдык идеяларды өзүнө сиңирет», алар «белгилүү бир тарыхый доордо жаралып, ошол доордо жашаган адамдардын дүйнө-таанымы, дүйнө кабылдоосу, дүйнө түшүнүгү, жашоого болгон мамилеси чагылдырылат». Демек, элдик поэмалардын ар бир түрү жаралган жана өзү чагылдырган доор турмушуна жараша өзүнчөлүккө ээ болот. Мына ушундай методологиялык принципке таянуу менен Г.Орозова элдик поэмаларды **социалдык-турмуштук** («Карагул ботом», «Мундук, Зарлык», «Жалайыр жалгыз», «Ак Мактым», «Кулмырза менен Аксаткын»), **тарыхый-баатырдык** («Гүлгаакы», «Сейитбек», «Эр Эшим», «Шырдакбек», «Тайлак батыр») жана **тарыхый** («Ак Мөөр», «Ак Бермет», «Качкан кыз», «Балбай», «Алп Тобок») деген үч топко ажыратып, алардын жаралуу доору жана баштапкы таяныч булактарына жараша да түрлөрүн сыпаттайт. Айтканга оңой болгону менен мындай классификациялык иштерди жүргүзүү үчүн эсепсиз көркөм-адабий, тарыхый материалдарды окуп чыгып, астейдил ой элегинен өткөрүп, анализ жүргүзүү керек болчу, кыргыз эле эмес түрк, монгол, араб, фарсы (ж.б.) элдеринин оозеки жана жазма булактарындагы маалыматтарды керек жерде салыштырып, тиешелүү жыйынтыктарга келүү зарыл эле. Ошол эле учурда адегенде мындай оор жана татаал ишти жүзөгө ашыруунун ишеничтүү ырааты, бүкүлү логикалык системасы да түзүлүшү керек болчу. Г.Орозова, тилекке жараша, бул иштердин баарын ойдогудай жүзөгө ашырып, анан гана тизмеленген чыгармалардын ар биринде эпикалык чындык менен тарыхый чындыктын карым-катышы кандай, мезгил менен каармандардын, элдик идеалдардын көркөм реализациясы кандай деген кардиналдуу маселелерге тереңдеп кирет да, алардын табиятын, социалдык-маданий, көркөм-эстетикалык, көркөм-тарыхый турпатын ачып берүү ишинде өзүн таланттуу илимпоз-аналитик таризинде көрсөтөт. Изилдөөнүн объектиси элдик поэмалар жана алардын тарыхка болгон мамилесин иликтөө болуп жаткандан кийин автор аларда чагылдырылган тарыхый доорлор катмарларын да көз жаздымында калтырбай (аңчылык доор, көөнө түрктөр

же шамандык доор, Алтын ордо, калмак, Кокон хандыгы, Цин империясынын доорлору, жаңы мезгил) ар бирине социалдык-тарыхий, маданий-көркөм аспектиден мүнөздөмө берип, ошол поэмалардын сюжеттик түзүлүшү, идеялык мазмуну жана образдар курамы менен бирдикте караштырат. «Аракетке жараша берекет» дегендей натыйжада окурман кыргыз элдик поэмаларынын тарых менен карым-катышынан тышкары иш жүзүндө алардын бүткүл көркөм-эстетикалык турпаты жана маани-маңызы туралуу кең-кесири маалыматка ээ болуп, өзү кызыккан көп маселелердин башын ачыктоого мүмкүнчүлүк алат.

Ошентип, Г.Орозованын бул фундаменталдуу изилдөөсүнүн (ушундай баага ал татыктуу – К.А.) баалуу жактары арбын. Албетте, талашчу учурлар да бар. Илим үчүн бул табыгый көрүнүш. Бирок кай жагынан албайлы, бул изилдөө арыдан-бери жазыла калбай, автордун көп жылдык мээнетинин, күндүр-түндүр түйшөлүп, изденүүлөрүнүн натыйжасы экени ачык. Анда чаргыган, далилсиз ойлор дээрлик жок, коюлган маселенин ар бири далил, факт, аргумент, алардын негизинде сергек жана реалдуу ой калчап, ынанымдуу бүтүмдөр чыгаруу дегендей нукура илимпоздук позициядан, анын үлгү болорлук бийик деңгээлинен туруп жазылган мындай эмгектер бүгүнкү заманда ошол эле илимге аба менен суудай эле керек. Автор адабий, тарыхий, илимий материалдарды жана аларды ырааттуу илимий анализден өткөрүү ыкмаларын эң сонун билет. Бул да ар бир эле илимпоздо толук кездеше бербеген сапат. Жыйынтыктап айтканда, Г.Орозованын бул эмгеги бүгүнкү фольклористикадагы олуттуу проблеманы илимий-теориялык бийик даражада иликтеп, көз-көрүнө бөксөлүктөрүн толтурууга кошулган бараандуу салым экени талашсыз.

АДАБИЯТТАР:

1. *Орозова Г.* Түрк элдеринин поэмалары: тарыхий процесс жана эпикалык байланыш. – Б.: 2000. – 189 б.
2. *Орозова Г.* Кыргыз балдар фольклорунун жанрдык составы жана поэтикасы. – Б.: 2003. – 140 б.

3. *Орозова Г.* Кыргыздардын улуттук маданияты (байыркы доордон XIX кылымдын аягына чейин). – Б.: 2010. – 132 б.

4. *Абетеков А.* Улуттук маданиятыбызды изилдөөнү колго алалы. «Кут билим» газетасы, 2010-ж.10-сентябрь

5. *Орозова Г.* Кыргыз өлөңдөрү. – Б.: 2015. – 148 б.

6. Кыргыз адабиятынын тарыхы: фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. (А.Акматалиевдин жалпы ред.астында). 2-бас. – Бишкек: Шам, 2004.

7. *Райхл К.* Тюркский эпос: тардиции, формы, поэтическая структура. – Москва, 2008. – 383 с.

8. *Орозова Г.* Кыргыз элдик поэмаларынын табияты (Жанр. Сюжет. Историзм): Монография. – Бишкек, 2015. – 356 б.

ОРОЗОБЕКОВА ЖЫЛДЫЗ КАЛМАШЕВНА
(1965)

Филология илимдеринин доктору, фольклорист-манастаануучу, Орозобекова Жылдыз Калмашевна Ысык-Көл областынын Жети-Өгүз районундагы Барскоон айылында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган.

1984–1989-жылдары СССРдин 50 жылдыгы (азыркы Ж. Баласагын) атындагы КМУнун кыргыз филология жана журналистика факультетин аяктайт. 1989-жылы Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясына аспирантурага өтөт.

1989–2008-жылдар аралыгында Улуттук Илимдер Академиясынын системасындагы Тил жана адабият институтунда; Адабият жана искусство институтунда; Манастануу жана көркөм маданияттын Улуттук борборунда: 2003-2006-жылдары КУИАнын Президиумунун алдында түзүлгөн академик Азиз Салиевдин жетекчилиги алдында Эпостун теориясы жана тарыхы бөлүмүндө улук илимий кызматкер, 2006–2008-жылдары кайрадан Манастануу жана көркөм маданияттын Улуттук борборунда эмгектенген.

Ж. Орозобекова элдик фольклордун теориясы жана анын ичинде эпикалык жанрды өздөштүрүү багытында бир беткей изденип баштаган. Фольклористика илими табиятынан татаал илим. Ал бир канча чоң илимдердин симбиозунан турат. Ушуга жараша билимди, эмгекти талап кылат. Албетте жаш илимпоз үчүн мунун баарын тез эле өздөштүрүү мүмкүн эмес болгон. Эки чоң маселе турган: биринчиси теориялык базаны чыңдоо; экинчиси эпикалык тексти жакындан таануу. Ошентип, теориялык базаны тереңдетүүнү жетекчиси Р.З. Кыдырбаевадан жол жобосун үйрөнгөн болсо, кол жазма менен иштөө, анын маанисин түшүнүү, эпостун түп нускасынан таанууга Самар Мусаев

дин текстологиялык тажрыйбалары жана Эсенаалы Абдылдаев, Райкул Сарыпбеков, Кеңеш Кырбашев агайлары көп көмөк көргөзүп, алар менен бирге тексти араб арибинен окуганга үйрөнгөн.

Ошол жылдары «Манас» эпосунун миң жылдык мааракесине карата биринчи жолу «Манас» эпосунун түп нуска боюнча вариантын элге жеткирүү максатында академиялык басмасынын принциптери иштелип чыккан. «Манас» секторунун илимий кызматкерлери менен бирге 1995-жылы «Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаковдун жана Саякбай Каралаевдин «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун академиялык басылмасын даярдоого катышкан. Ошондой эле «Манас» энциклопедиясынын эки томдугуна автордун ондогон макалалары кирген. Бул энциклопедия азыркы күндө манастануу илиминде эң мыкты маалымат булагынын бири болуп саналат.

1994-жылы «Манас» эпосундагы тулпардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары» деген темада, КУИАнын Тил жана адабият институтундагы Адистештирилген кеңеште кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон.

1995-жылы «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары (Поэтика) илимий монографиясы басмадан чыккан. Анда бир эле Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча дээрлик 150 дөй чамадагы тулпардын ысымы, Саякбай Каралаевдин үчилтиги боюнча алганда эки эсеге көп тулпарлардын ысымдары объектиге алынган. Албетте кеп тулпардын санагында эмес, тулпардын эпостун сюжеттик композициясында ойногон ролу, аткарган функциясы мааниге ээ. Автор мына бул маселени эпостун стадиялдуу катмарынын алкагында анализге алган. Тулпарлардын типтерин жалпы түрк тилдүү элдердин баатырдык эпосторундагы тулпарлары менен салыштырып жүрүп олтуруп, баатыр менен тулпардын ортосундагы симпатиялык эриш –аркак көркөм образын жеткилең ачып берген, автордун эмгегинен цитата келтирсек: «Алдыңкы катарында баатырлардын казатка минген тулпарларынын ар бир окуяда аткарган функциялары менен чогуу караганда өзгөчөлөнгөн портреттери келип чыгат, булар өзүнчө бир топто маанилүү позицияны ээлейт.

Экинчи бир сапты мифтик элементтерди алып жүргөн көркөм образдардын тобу түзөт, үчүнчү бир тобу жалпы фондо эпизоддук сүрөттөмөлөрдө аталып кеткен тулпардын ысымдары, төртүнчү топко дегеле көчмөн эл үчүн алардын жашоо тирлигиндеги социалдык шартында жылкы баласынын ролу, функциясы кенен чагылган. Ушул ракурстан алганда жалпы түрк тилдүү, славян тилдүү, дегеле түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларындагы тулпарлардын образдарын сыдырып караганда, бир дагы эпикалык чыгармада «Манас»үчилтигинде сүрөттөлгөндөй мынчалык кеңири полотнодо сүрөттөлгөн, массалык түрдөгү тулпарлардын масштабтуу образдарынын системасын жолуктуруу мүмкүн эмес.

Тулпардын образы жөн гана сүрөттөлбөйт, ал элдик каада-салттын алкагынан өнүп чыгат, мунун этнографиялык мааниси тереңде. Бул дагы болсо кыргыз элибиздин улуу көчмөндөр маданиятын алып жүргөн, түбүнөн эркиндикти сүйгөн, чыдамкай, өжөр, кайраттуулугун билдирип турат. Кыргыздын баатыр жоокерлеринин канаты, жан жолдошу, азыгы, даңкы, наркы да жылкы баласынын образы менен эриш-аркак сүрөттөлүп жатканы да ошондон болуу керек.

Манасчылардын абдан эргүү менен айткан бөлүктөрү дагы ушул тулпарлардын ат чабыш оюнунда, казатта, жомоктук, мифтик окуялардын орун алышында тулпарлардын портреттерин жандуу кылып сүрөттөгөндүгү белгилүү. Ушул жагынан алганда Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин айтуусунда тулпарлардын образдарын поэтизациялоо сөз берметинин туу чокусуна жеткендигин көрүнбөй койбойт. Өзүнөн кийинки манасчылардын өзгөчө Сагымбай менен Саякбайдын керемет ыр саптарын калька катары туруктуу пайдалангандыгын белгилесек жетиштүүдүр.

Эпостун сюжеттик композициясындагы поэтикалык синтаксисте көпчүлүк поэтикалык троптордун ийкемдүүлүк, ыктуулук менен туруктуу түрдө колдонулушу, манасчылар өздөрү жанында көрүп тургандай жандуу элестерди тартуулашы, сөздүн кудурет күчү аркылуу бизге жеткен поэтикалык шедеврдин кулактан кирип, бойду

алганы дагы улуу манасчылардын сөздүн устаты экендигин айгинелеп турат» [«Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образы-Бишкек: «Фонд-Сорос Кыргызстан», 1996-жыл 120 б.] Биз бекеринен узак цитата алганыбыз жок, дал ушул эки үч абзацта автор өзүнүн эмгегинин маанисин проблемасын жеткиликтүү сыйдыра алган.

Автордун КР УИАда жүргөндөгү эң жемиштүү иштеринин бири, автор тарабынан 1995-жылы Ысык-Көл обласынын Ак-Суу районундагы Үч-Кайнар айылында жашаган, башкача айтканда, XX кылымдын акыркы моги-кандарынын бири Кыргыз Республикасынын Эл артисти династиялык манасчы Ш.Азизовдун өз оозунан «Манас» эпосунун трилогиясын «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрү алты ай ичинде (1995-ж. апрель-ноябрь айларынын аралыгында) магниттик лентага жазып алганы.

Манасчы Шаабай Азизовдун үчилтиги «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрү 1995-жылы толугу менен фонетикага түшүрүлүп жалпы көлөмү 39 микро магниттик кассетаны түзгөн. Буга чейин 1959-жылы «Эр Сарык» КУИАнын кол жазмалар фондусуна манасчынын өзү тарабынан жазылып тапшырылган. Окумуштуунун Шаабай Азизов жөнүндөгү алгачкы илимий макаласы 2000-жылы К.Тыныстанов атындагы мамлекеттик университеттин «Кыргыз тил» журналынын №1 санына жарыялаган.

Мындан сырткары Шаабай Азизовдун портрети, үчилтиги тууралуу «Кыргыз адабиятынын тарыхы» жети томдук жыйнагына кирген. 2003-жылы чыккан «Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу» деген илимий монографиясында Шаабай Азизовдун манасчылык өнөрүнө кеңири орун берилген.

Шаабай Азизов манасчылардын түндүк мектебинин эң акыркы салттуу манасчыларынын өкүлү болгондугу, «Манас» үчилтигинен бөлөк «Алымсарык», «Кулансарык», «Эр Сарык», «Алтын бармак Акаяр», «Арстан түстүү Ак жол баатыр» өңдүү Манастын кийинки урпактары айтаарын белгилеген үчилтиктин баш сөзүндө Ж. Орозобекова, цитата алалы: «1995-жылы апрель айынан тартып ноябрь айынын акырына чейин атайын чыгармачыл командировкада жүрүп үчилтигин жазып келгенмин. Манас-

чы Шаабай Азизов 1927-жылы Ысык-Көл облусуна караштуу Ак-Суу районунда Үч-Кайнар айылында манасчы Азиз Өмүр уулунун үйүндө жарык дүйнөгө келген. Айтылуу Бугу уруусунун Арык тукумунан. Улуу манасчы Саякбай менен Шаабай көлдөгү Бугу уруусунун Арык тукумунан, экөөнүн коңшу айылдык жакындыгынан сырткары булардын ортосундагы Чоюкедей чоң манасчынын тургандыгы ого бетер экөөнүн ортосундагы ага-инилик жылуу мамилени бекемдеп турган. Шаабайга карата Чоюке атасы Азиздин уялаш агасы (атасы) иретинде болсо, Саякбайга карата Чоюке устат болгондугу, Шаабай үчүн чоң сыймык, өбөк да таяныч да болгондугу айкын. Ушундай көрөңгөлүү уюткунун болушу Шаабайдын чоң манасчы болуп чыгышына шарт түздү.

Жыйырманчы кылымдын Гомери аталган Саякбай Каралаев Чоюкеден Манасты бир нече ирет угуп жанында жүрүп калууга үлгүрүп калган экен. Ал эми Шаабай Азизов Чоюкени көрбөй калса да атасы Азиз аркылуу толук маалыматы бар эле. Кыргызда улуу кеп бар эмеспи; «Атам өлсө өлсүн, атамды көргөн өлбөсүн», – деген анын сыңарындай Саякбайдан чоң атасы Чоюке жөнүндө, анын кайталагыс үнү, укмуштуудай айткан манасы туралуу далай жолу уккан экен. Бул тагдырына абдан ыраазы экенин манасчы жашырчу эмес», – дейт автор.[«Манас» ШАВ Кириш сөз.-Бишкек: Кут Бер, 2014-ж.]. Ушул эмгеги мамлекет тарабынан, илимий мекемелер тарабынан тийиштүү деңгээлде бааланган дагы назар салынган дагы эмес, коомчулук тарабынан бааланып «Манас» коомдук академиясынын академиги деген наамга жана кийин «Саякбай» алтын медалына татыган.

Албетте бул вариант оболу үчилтикти толук айткан манасчылардын катарын толуктаган. Башка өңүтүнөн караганда залкар манасчы Чоюкенин небереси катары династиялык манасчынын вариантынын сакталып, элге жетиши, алп манасчы Саякбайдын шакирти, замандашы катары мааниге ээ. Так айтканда бул вариант «Манастын» эки муундун күчтүү манасчыларынын салтын сактаган вариант иретинде тарыхта калганы менен баалуу эмеспи.

1995–2000-жылдары Ж.К. Орозобекова Түркиянын Анкара шаарында өткөн Дүйнөлүк Түрк дүйнөсүнүн симпозиумунда, Коние, Болу (1995-1996), Мармарис-Мугла шаарларындагы университеттеринде өткөн Эл аралык симпозиумдарында (2000) илимий докладдар менен чыгып сүйлөп, ал баяндамалары түрк тилине которулуп илимий жыйнактарга, «Түрк дүйнөсү» аттуу журналдын үч санына катары менен басылып чыккан. (1995, 1998, 2000).

Ж.Орозобекова 1997-жылы июнда өткөн «Сорос-Кыргызстан» фонду жарыялаган «Обновление гуманитарного образования в Кыргызстане» программасынын негизинде жарыялаган конкурстун жеңүүчүлөрүнүн бири болуп табылган. Ошентип, автордун «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образы» деген адистик үчүн окуу китебине ылайык иштелип чыккан эмгеги «Сорос-Кыргызстан» фонду тарабынан жарык көргөн.

2000-жылы профессор Р.З. Кыдырбаеванын кеңешчилиги менен «Манасчылык өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу» деген темада докторлук диссертациясын аяктаган. Ушул эле докторлук иштин негизинде 2003-жылы илимий монографиясы жарык көргөн. Монография 2010-жылы автор тарабынан орус тилине которулган, докторлук диссертациясы илимий чөйрөдө катуу полемиканы жараткан. 2015-жылы КР УИАнын Адистештирилген кеңешинде ийгиликтүү коргогон.

Ж.Орозобекованын докторлук диссертациясы манасчылык өнөрдүн эволюциялык өнүгүү, калыптануу жолун фольклорго жаатташ илимдердин алкагында караган фундаменталдуу иш болду. Автор манасчылык өнөрдүн типтерин, түрктүлдүү элдеринин эпик айтуучуларынын арасындагы типологиялык проблеманын алкагында иликтеп, поэтикалык синтаксис, туруктуу калыптанган форма жана формулалары, поэтикалык структура өңдүү маселелерге арнаган. Изилдөө манасчынын феноменин илим жүзүндө жакындан таанууга мүмкүндүк берген өзүнө чейинки илимий эмгектердин катарын толуктады.

Мында бир катар жүйөлүү маселелер көтөрүлүп жана тийешелүү деңгээлде чечилгендиги байкалат. Алсак: айтуучулук өнөрдүн эволюциялык көөнө башатында өбөлгө

болгон булактарды иликтөөсү; айтуучулук өнөрдүн табиятын изилдеген илимий теориялык иликтөөлөр кандай ракурстан каралган, кандай жыйынтыктарды бергендигин серепке алынышы; манасчынын чыгармачылыгынын генезиси: жаралуу жана калыптануу чөйрөсү; Манасчынын «Манас» айтууга калыптанышындагы чыгармачылык процесс; манасчынын табиятын комплекстүү диапазондо таануу максатында фольклорго жаатташ илимдердин так айтканда; психологиялык, этнографиялык, философиялык багыттарынын алкагында кароо; манасчынын тектеш жана тектеш эмес улуттардын айтуучулары менен чыгармачылык процесстеги болгон окшоштугу, ажырымы; манасчылык өнөрдөгү типологиялык проблеманы кароодо импровизациясындагы өзгөчөлүгүн, жана жалпы айтуучулуктагы традициялуулукту кароо маселеси кеңири изилденген.

Мында автор манасчылык өнөрдүн генезиси, түш мотиви, манасчылыктагы түш көрүү традициясы, түштүн типологиясы, фольклордук-этнографиялык элементтердин мааниси, манасчылыкка тийгизген таасири; манасчылардын типтерге ажыратып классификациясы: легенда болуп айтылып жүргөн байыркы манасчылардан тартып, «Манастын» классикалык үлгүсүн жараткан манасчылар Сагынбай Орозбаков, Саякбай Каралаевдин; жазгыч манасчылар: Тоголок Молдо, Ыбырайым Абдырахманов, Жусуп Мамай; классикалык үлгүдө айткан кийинки классик манасчылар: Шаабай Азизов, Кааба Атабеков; манасты театр сахнасында аткара билген манасчы Уркаш Мамбеталиев өңдүү манасчылардын варианттарын алып, алардын чыгармачылыгына аналитикалык иликтөө жүргүзгөнү чоң бир аракет болгон.

Ж.Орозобекова 2003-2007-жылдары Кыргыз адабиятынын тарыхынын жети томдугуна авторлош болду. Бул эмгектерге автордун ондон ашык: жанрдык түрлөр боюнча жана манасчыларга арналган портреттик илимий изилдөөлөрү кирген.

Автор 2006-жылы «Кыргыз элинин улуу мурасынын антологиясы» CD дискин түзгөн. Анда залкар манасчылар Калый Молдобасановдун өздүк архивинен алынган Молдобасан Мусулманкулов, мамлекеттик архивден Мамбет

Чокморов, КУИАнын кол жазмалар фондусунан Саякбай Каралаевдин жазылып калган үн тасмаларынан тартып, автордун жеке фондусунан Шаабай Азизов, Кааба Атабеков өңдүү манасчылар жана Эстебес Турсуналиев, Ашыралы Айталиев, Тууганбай Абдиевдер, Роза Аманова, Болуш Мадазимовдун аткаруусундагы жана ошондой эле жаш манасчылар жазылып алынган, айрымдары Балбай Алагушевдин жеке фондунан алынган материалдар жыйнакка кирген. Жыйнак эки бөлүктөн турган биринчи бөлүгү «Манас» эпосунун варианттарынан; экинчи бөлүгү кенже эпостордон, дастандардан жана поэмалардан турат. Дисктин өзгөчөлүгү «Манас» эпосунун темасында жаралган классикалык чыгармаларды, элдик күүлөрдү, негизгиси бир нече муундун айткан манасчылардын үнү, дастанчы, төкмө акындардын үндөрү сакталып, репертуары камтылгандыгы менен кызык. CD дисктин баш сөзүн Чыңгыз Айтматов айткан.

Окумуштуунун чыгармачылык изденүүсүнүн экинчи жарымын жогорку окуу жайлардагы педагогикалык ишмердүүлүгү ээлейт.

2008-жылдан тартып Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз адабияты кафедрасына доценттик орунга кабыл алынат.

2010-жылы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинде кыргыз филология факультетинде биринчи жолу Манастаануу кафедрасын түптөгөн жана кафедра башчысы болуп иштеген.

2012-жылдан тартып Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин Экономика жана финансы институтунун Коомдук илимдер бөлүмүндө профессордук орунга штатка кабыл алынган.

2013-жылы манасчы Шапак Рысмендеевдин 150 жылдык мааракесине карата «Манас» бөлүгүнүн илимий аппаратын даярдаган, «Семетей» бөлүгүн илимий басмага даярлап Кириш сөзүн жазган, вариант басмадан жарык көрдү.

2015-жылы манасчы Шаабай Азизовдун трилогиясы «Манас», «Семетей», «Сейтек» боюнча «Манасчы Шаабай Азизов жана анын үчилтик варианты» деген илимий монографиясы жазылган.

2015-жылы И.Арабаев атындагы Манастаануу институтунда «Манас» Ааламы» илимий журналын негиздегендердин бири, башкы редактордун орун басары жана түзүүчүсү болду.

2014-2016- жылдан И. Арабаев атындагы Манастаануу институтунда Манастаануу жана маданияттаануу кафедрасын башчысы болуп иштеген

Автордун ЖОЖдордогу педагогикалык жаатындагы эмгектери: авторлор менен бирге Манастануу окуу китеби орус тилинде Кыргыз славян университетинде (2012), Манастаануу окуу китеби кыргыз тилинде И.Арабаев атындагы университетинде (2012), Манастаануу окуу типтүү программасы (2012) жарык көргөн. Манастаануу курстук лекциясы окуу китеби (2014).

Бул жылдары автор Манастаануу институтунда: «Манас»эпосунун поэтикасы, «Дүйнөлүк фольклор», «Фольклордун теориясы», «Манастаанууга киришүү», «Текстология», «Манас» эпосунун классикалык варианттары», «Манас»эпосунун поэтикасы өңдүү бир катар адистикке кирген лекциялык жана практикалык окуу предметтерин Болонья системасына ылайыктап иштеп чыгып аналитикалык лекцияларды окуган. Натыйжада «Фольклордун теориясы» курстук лекциялар жыйнагы (2014) жана «Дүйнөлүк фольклор», «Манас»эпосунун поэтикалык структурасы» курстук лекциялар жыйнагы окуу китеп болуп басмага даярдалган.

Бул жылдары «Манас» эпосундагы мифологиялык жандыктардын жана тулпардын образы»; «Эпикалык текст жана текстологиялык маселелер», «Манас»эпосунда элдик оозеки чыгармалардын жанрларындагы элдик ой жорумдар»; «Манас»эпосундагы контаминация» деген темалардагы изилдөөлөрү жазылган.

Ж.Орозобекованын изилдөөлөрү, макалалары чет өлкөлөрдөн да жарык көрдү. Москвадан «Сказительское мастерство и шаманизм» деген изилдөөсү «Вехи истории культуры. От эпического миропонимания к космическому мышлению. Москва-2011, 147-158-бб. – 490 б. 1,2 б.т. илимий жыйнакта; Последний сказитель старшего поколения XX века Ш. Азизов и его вариант эпоса «Манас». /

китепте: Культурно-историческое пространство Центральной Азии. От прошлого к будущему. – Москва, 2013.- 196-214-б. 1,5 б.т; ушул эле изилдөө Чехия, Прагада өткөн IX «Наука Европейского континента»-2013 Эл аралык илимий конференциясынын илимий жыйнагында чех тилинде жарык көргөн. Materiale IX mezinardni vedecko-prakticka konference. Vedecky prumisl evropskeno kontinenty-2013.27-liktonadu 05 prosineu-2013.-Proha:Hudba a zivot. Publishing Hous 72 stran.

Ж.Орозобекова Россиянын Москва, Новосибирск; Түркияда: Стамбул, Анкара, Болу, Коние, Мугла-Мармарис, Изниг; Кытайда-Урумчү,Текес, Азербайджанда Баку, Түркменияда Ашхабад, Өзбекстанда Ташкент, Казахстандын: Астана, Актөбө, Алматы, Кызылордо, шаарларында өткөн Эл аралык конференция, форум, симпозиумдарда көп жолу илимий докладдар менен чыгып сүйлөп келди.

Орозобекова Жылдыз Калмашевна кыргыз фольклористика илиминде, анын ичинде манастануу айдыңында бир беткей тынбай эмгектенип келе жаткан, жеке көз карашы бар, фундаменталдуу окумуштуулардын бири.

АДАБИЯТТАР

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы – Бишкек: Шам, 1,2,3-томдору. – 2003–2007.
2. Орозобекова Ж. К. «Манас»эпосундагы тулпарлардын көркөм образы.-Бишкек: Фонд-Сорос Кыргызстан, 1996. – 126 б.
3. *Орозобекова Ж.К.* Айтуучулук өнөрдүн өсүп-өнүгүү жолу. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 299 б.
4. «Манас», «Семетей», «Сейтек»/Шаабай Азизовдун варианты боюнча, түзгөн Ж.Орозобекова. – Бишкек: КУТ БЕР, 2014.
5. *Орозобекова Ж. К.* Сказительское мастерство и шаманизм./Жыйнакта: Вехи истории культуры. От эпического миропонимания к космическому мышлению. – Москва, 2011. – 147–158-бб. – 490 б. 1,2 б.т.
6. *Орозобекова Ж. К.* «Последний сказитель старшего поколения XX века Шаабай Азизов и его вариант. Илимий

жыйнак: IX международная научно-практическая конференция» Наука Европейского континента» – 2013. – Чехия. Прага, 2013. 3-8-бб.0,5б.т./27.11.2013.-05.11.2013/. Materiale IX mezinardni vedecko-prakticka konference. Vedecky prumisl evropskeno kontinentu-2013.27- liktonadu 05 prosineu-2013.- Proha:Hudba a zivot. Publishing Hous 72 stran.

7. *Орозобекова Ж. К.* Манастаану боюнча курстук лекциялар. – Бишкек: «Газета КГ», 2014,-228.

8. *Орозобекова Ж. К.* «Деде Коркут и сказительское мастерство» «Kitabi-Dede Qorqud» ve turkdunyasi /BEYNELXALQ ELMI KONFERANSIN/ – Баку: Изд Минобразование, 29-декабрь.2015. – 65–70-бб.

9. *Орозобекова Ж. К.* Прикосновение к истокам./о творчестве Чингиза Айтматова/. Фольклор и национальная идея. сборник научных статей.-Актобе, 2016. – 169–172-бб.

КАЛЧАКЕЕВ КУБАНЫЧБЕК БЕКБОЛОТОВИЧ
(1960)

Калчакеев Кубанычбек Бекболотович 1960-жылы 18-майда Жалал-Абад облусунун Базар-Коргон районундагы Сейдикум айылында туулган.

Эмгек жолун ММКларда (Ленин райондук «Ленинчил», Базар-Коргон райондук «Эмгек жалыны» жана «Кыргызстан маданияты» газетасы, «Эл агартуу» журналы, «Мугалимдер газетасы» ж.б.) иштөө менен баштаган.

1984-жылы Жусуп Баласагын атындагы Улуттук университеттин филология факультетинин журналистика бөлүмүн аяктайт. 1998-жылы Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын Ч. Айтматов атындагы кыргыз тили жана адабияты институтуна фольклористика багыты боюнча аспирантуранын күндүзгү бөлүмүнө өтүп, 1992-жылы «Манас» эпосунун түштүк варианттары» деген темада кандидаттык диссертациясын коргоп, аталган институтта кенже илимий кызматкер, илимий кызматкер болуп иштейт. 1993-жылы Жалал-Абад областтык телерадиокомпаниясынын башкы (ЖТР) редактору, 1995-жылы ЖАМУнун кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын башчысы, 2009-жылдан Мамлекеттик тил жана түркология факультетинин деканы, 2013-жылдан ЖАМУнун алдындагы даярдоо борборунун деканы, 2014-жылы журналистика кафедрасынын башчысы, 2016-жылдан мамлекеттик тил бөлүмүнүн башчысы болуп эмгектенүүдө.

К. Калчакеевдин кыргыз адабияты мугалимдери жана окутуучулары жана филология факультеттеринин студенттери үчүн «Кыргыз адабиятынын тарыхы» окуу-усулдук колдонмосу, «Кыргыз фольклорунун программасы» «Манас таануу» курсу боюнча программасы, «Байыркы доор-

дон ХХ кылымга чейинки кыргыз жазма адабиятынын тарыхы» деген окуу-методикалык колдонмолору анын көп жылдык илимий-педагогикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжасы. Азыр, ааламдашуу алкагында нагыз демократиянын шарапаты менен эгемендүүлүктөн тартып кыргыз оозеки чыгармаларын, улуттук жазма адабиятыбызды кайрадан кароо, жаңыча изилдөө, заманбап окутуу, үйрөтүү сыяктуу проблемалар күн тартибинде турат. Ушул көз караштан алганда кыргыз этнопедагогиканын ролу, эл тарабынан иштелип чыккан дидактикалык көз караштар, улуулардын жаш муундарга көргөн камкордугу, таалим-тарбия берүүнүн элдик ыкмалары, кыргыз элдик философиясы, дүйнөнү таанып-билүү диалектикасы сыяктуу актуалдуу көйгөйлөр заман талабына жараша каралышы зарыл. К.Калчакеев өзүнүн педагогикалык ишмердүүлүгүн мына ушул багытка ыктап жүргүзүп жатканы анын эмгектеринен байкалат.

К.Б. Калчакеев 2 монографиянын, 3 окуу китебинин, 4 окуу куралынын, 15 окуу методикалык колдонмонун, 65 илимий макаланын автору. Анын илимий макалалары Түркиядан, Казакстандан, Россиядан, Индиядан, Кытайдан жарык көргөн.

Анын бүткүл илимпоздук ишмердүүлүгү «Манас» эпосуна байланыштуу. Эпостун көркөмдүк өзгөчөлүгү, композициялык түзүлүшү, мотивдери, образдар системасы, сюжетти туурасында бир топ иш жазган.

К. Калчакеевдин «Манас» эпосунун түштүк варианттары (Жалал-Абад, 2002-ж.) деген монографиясында «Манас» эпосунун түштүк варианттарынын, сюжеттик, поэтикалык өзгөчөлүгү талдоого алынган. Кыргыз фольклористика илиминде «Манас» эпосунун түштүк варианттары жөнүндөгү материалдар өзгөчө мааниге ээ.

Аталган эмгекте түштүк манасчылары Ж.Кожеков, Э.Ташымбетов, Б.Султанов, Т.Мамытов, К.Жумагулов, М.Калбаев, Н.Искендеров, М.Акбаев, Д.Ташматовдордун варианттары менен Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы сюжеттик өзгөчөлүктөр жана окшоштуктар талдоого алынган. Негизинен түштүк варианттар суроо жооп, кайым айтышуу (акыйнек), синтаксистик параллелизм түрүндөгү строфаларга бай. Ошондуктан эпостун поэтикасында жум-

шак лиризм, элдик ырларга мүнөздүү формулалар арбын кездешет.

Эпостун түштүк варианттары кереметтүү бойго бүтүү болочок баатырдын энесинин курсагында жатып сүйлөшүү, эгиз баланын төрөлүшү, баатыр менен тагдырлаш атынын болушу сыяктуу көөнө архаикалык мотивдердин болушу менен баалуу.

Монографиялык изилдөөдө түштүк манасчылары менен түндүк тараптагы манасчылардын айтуучулук өнөрүндөгү жалпылыктарга жана айырмачылыктарга токтолуп, «Манасчылык өнөр – көөнө мезгилдерден бери калыптанып, такшалып чыгармачылыктын эң бийик чокусуна жеткен, ички психологиялык сезимдердин, эмоционалдык толгонуулардын, логикалык –таанып-билүүлөрдүн, генетикалык өсүп-өнүгүүлөрдүн топтолгон натыйжасы» деген бүтүм чыгарат. Ошондой эле изилдөөдө эпикалык салттуулуктун туруктуу көрүнүштөрүн көрсөтүүгө аракет жасаган. Фольклористикада эпоско мүнөздүү көрүнүштөр, историзм, поэтика, мотив, архаикалык катмарлар болот. Изилдөөчүнүн пикиринде, эпостун түштүк варианттары да, ошол тарыхый катмарларга бай, башка варианттардай эле типтүү, жана элдин тарыхын, каада-салтын, ой-санаасын, тилегин баяндаган көркөм система.

Эпостун түштүк варианттарынын поэтикасын анализден, каармандарды мүнөздөөдө, сыпаттоодо, жаратылыш көрүнүштөрүн сүрөттөөдө, тулпарлардын сыпаттоодо элестүү чагылдыруу, жандуу сүрөттөө ыкмасы, стили өзгөчө сапат-белгилери бар экенин белгилейт.

Окумуштуунун бул эмгеги кыргыз фольклорунда, мурда изилдене элек темага арналып манаस्ताануу илиминин дагы бир проблемасы изилдөө алкагына алынган десек болот.

К.Калчакеевдин Э.Досалиев, К.Болотбековдор менен бирге жазган **«Байыркы доордон XX кылымга чейинки кыргыз жазма адабиятынын тарыхы»** (Жалал-Абад 2002 ж.) деген окуу методикалык колдонмосуна Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари, Ахмет Яссави, Ахмед Югнаки, Насиридин Рабгузи, Захирдин Бабур, Ш. Өзгөн, К.Ошинин чыгармалары камтылып, бул тарыхый мурастардын баалуулугу өзгөчө белгиленип, жеткиликтүү материалдар менен жазылган.

К.Калчакеевдин «**Фольклор – көркөм сөз өнөрү**» деген окуу китеби (Жалал-Абад 2012-ж.). Лирикалык тек жана анын түрлөрү, Эпикалык тек жана анын түрлөрү деген эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө Кыргыз фольклорунун тарыхынан баштап анын жанырдык бөлүнүштөрү, эмгек, ырым-дарым, эм-дом, дин жана бата берүү, алкыш ырлары, элдик сүйүү, кошок, арман, үйлөнүү-салт жана балдардын бешик, ойун ырларын каралган. Ал эми экинчи бөлүмдө эпикалык тек, макал-лакап, калптар, табышмактар, тамсил, миф-легенда, элдик поэмалар, жомок жана анын түрлөрү, эпос жана анын түрлөрү «Манас», «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза», «Эр Солтоной», «Кедейкан», «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй», «Эр-Төштүк», «Кожожаш» эпосторунун сюжеттик композициялык өзгөчөлүктөрү, көркөм өнөр тегинин (элдик театр) тарыхы, өзгөчөлүктөрү анализге алынган.

К.Калчакеевдин «**Манас эпопеясындагы сюжеттин көрөңгөлүү салты жана анын ийкемдүү уланып өнүгүүсү**» деген монографиясы (Бишкек, 2016-ж.) негизинен эпостун сюжетинин тарыхый түзүлүшүнө башкача айтканда, «Манас» эпосунун сюжеттик туруктуулугу жана көп варианттуулук проблемасына арналган изилдөө. Манасчылык өнөрдүн табияты жана илимий – теориялык таанып – билүүлөр, айтуучу жана жазгыч манасчылар, алардын варианттарындагы жалпылык жана айырмачылыктар, окуялардын системалык ирээттүүлүгүнүн сакталышы жана вариациялануусу, образдар жана алардын типтери, эпостогу көркөм – поэтиканын алган орду, композициялык белгилери сыяктуу илимий проблемалар системалуу түрдө, каралып текстерди салыштыруу аркылуу иш жүзүнө ашырылган.

Орус окумуштууларынын XIX кылымдардан тартып былиналарга берген аныктамалары, И.П.Сахаровдун, А.А.Котляровскийдин, Л.Н. Майковдун, Ф.Буслаевдин жана А.Н.Веселовскийдин сюжет, композиция деген түшүнүк өзүнө кандай функцияны камтыганы жана аткарганы жөнүндөгү түшүнүктөрүнө токтолуп, XX кылымдагы, айрыкча Б.Н.Путиловдун, Ф.М. Селивановдун, В.Я.Пропштун, С.Г.Лазутиндин ж.б. илимий эмгектерине

жана «Манас» эпосунун сюжеттик жана композициялык түзүлүшүнө арналган Ч.Валиханов, В.В.Радлов, М.О. Ауэзов, К.Рахматулин, В.Жирмунскийлердин эмгектерине таянып «Манастын» сюжеттик түзүлүшүн кеңири талдап оозеки айтылган жана жазып берген тексттердин биримдигин жана айырмасын изилдөөгө аракет жасаган.

Изилдөөдө негизги вариант деп аталып, салттуу «Манас» катары таанылган Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин варианттарында сакталган сюжетти Тоголок Молдо менен Жусуп Мамайдын өз колу менен жазып берген жазма варианттары менен салыштырып, оозеки жана жазма жаралган сюжеттердин өзгөчөлүктөрүн жана салттуулукка жасаган мамилелерин, манасчылардын эс тутумунун деңгээлин караган.

Эпостун сюжеттик жүрүшүн кароодон мурда изилдөөдө оозеки чыгармалардын сюжет куруу теориялык багытын иликтеп чыгууга аракет жасалган. Орус былиналары менен кыргыз эпосунун курулушунда кандайдыр бир жалпылык бар экенине басым жасап, ошого таянган.

Эпостогу Манастын ата-бабаларынын генеологиясы, баатырдын төрөлүшү анын тагдырына байланышкан түрдүү мифтик мотивдер – түш көрүү, ат коюу, балалык чагы, алгачкы эрдиктери, Манастын кан шайланышы анын кол астында ар башка уруулардын топтолушу, сыяктуу сюжеттик звено ар бир манасчыда айтуучулуктагы салттуулукка баш ийгенин, ошол эле учурда ал окуялар ар бир айтуучунун өзүмдүк композициялык ыкмалар менен да берилерин белгилейт.

«Манас» эпосунун сюжети өзүнүн тарыхый катмарлашуусунда архаикалык эпостун өнүгүү жолунан өтүп, анын мифтик түшүнүктөрүн өзүнө сиңирип, баатырдык эпостун фазасына көтөрүлгөнүн, анын бүткүл сюжеттик түзүлүшүндө кыргыз урууларын бириктирип, мамлекет түзүү идеясын көздөгөн асыл түшүнүк жатканы бул ишке чейин деле үлкөн манастануучулар тарабынан айтылган К.Калчакеев бул маселелерди өз ой жүгүртүүсүнөн өткөрүп, конкреттүү мисалдар аркылуу дагы бир ирет бекемдейт.

«Манас» эпопеясы жалаң архаикалык мотивдер менен гана чектелбестен, тарыхый мезгилдердин түрдүү кубу-

луштарын сюжетине сиңирип улам жаңырып, толукталып жүрүп отурган оозеки поэзиясын өзгөчө үлгүсү.

Изилдөөчү «Манас» эпосунун сюжетиндеги микросюжеттер эпосту баяндоодо түшүнүксүз болуп калган, окуяларга түшүнүк берүүчү, толуктоочу ыкма катары берилсе, кээде жаңы окуялар манасчылардын жеке көз карашына жараша кошумчаланып, эпостун сюжетинин өнүгүшүн шарттаганын жана мындай кошумчалар көлөмдү гана көбөйтпөстөн көркөмдүк өзгөчөлүгүн да арттырганын аныктоого аракет кылган.

К.Калчакеев «Манас» эпопеясындагы сюжеттин көрөңгөлүү салты жана анын ийкемдүү уланып өнүгүшү» деген эмгегинин негизги маңызын корутундулап келип «Манас» эпосу өзүнүн стадиалдуу тарыхый өнүгүү жолунда архаикалык мотивдер менен гана чектелбей, орошон тарыхый этаптарды, мезгилдин ар түрдүү кубулуштарын сюжеттик өнүгүшүнө сиңирип, улам жыңырып отурган классикалык эпопея деп туура бүтүм чыгарган.

АДАБИЯТТАР:

1. *Калчакеев К. Б.* «Манас» эпосунун түшүнүк варианттары (Монография). – Жалал-Абад, 2004. – 16 б.т

2. Кыргыз фольклору предмети боюнча типтүү программа. – Жалал-Абад, 2004.

3. Адабият теориясы боюнча типтүү программа. – Жалал-Абад, 2004.

4. Манас таануу предмети боюнча типтүү программа (Мамлекеттик тил кыргыз тилинде окутулбаган билим берүү мекемелериндеги адистер үчүн). – Жалал-Абад, 2008.

5. «Манас» эпосундагы Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүнүн сюжеттик өзгөчөлүгү. – ОшМунун жарчысы 1-бөлүм, 2008.

6. Боордош түрк элдеринин адабияты (Окуу-усулдук колдонмо). – Жалал-Абад, 2013.

7. Фольклор – көркөм сөз өнөрү (окуу китеби). – Жалал-Абад, 2011.

8. *Калчакеев К.Б.* теоретическое направление эпического сюжета в строении событий В сборнике: эволюция современ-

ной науки сборник статей Международной научно-практической конференции: в 4-х частях. 2016, С. 84-87. апрель, г.Киров, Россия. Издательство: Общество с ограниченной ответственностью «Аэстерна», Уфа, Россия.

9. «Манас эпопеясындагы сюжеттин көрөнгөлүү салты жана анын ийкемдүү уланып өнүгүүсү» (монография). – Жалал-Абад, 2016.

НАРЫНБАЕВА НУРЖАН ОСМОНОВНА
(1962)

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун «Фольклор, «Манас» жана акындар поэзиясы» бөлүмүнүн ага илимий кызматкери, филология илимдеринин кандидаты Нарынбаева Нуржан Осмоновна Нарын өрөөнүндөгү Он-Арча айылынын Эчки-Башы кыштагында туулуп-өскөн. 1984–89-жылдары Кыргыз кыз-келиндер пединститутунун филология факультетинин орус тили жана адабияты бөлүмүндө билим алган. 1989-жылы Кыргыз Республикасы Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтуна кенже илимий кызматкер болуп ишке кабыл алынган.

Н.О. Нарынбаева 1989-жылдан ушу күнгө чейин аталган институтта эмгектенет. Студент кезинен эле адабияттагы көркөм котормо маселесине кызыгып, «Кыргызстан маданияты» (1987) жумалыгына, «Ала-Тоо» журналына (1987, 1990, 1991) сын макалаларын жарыялап турган¹. 1990-1995-жыл аралыгында жазма адабияттагы көркөм котормо маселелери боюнча институттун календарлык пландарында ылайык бир катар чакан илимий иштерди жараткан жана алардын натыйжасы адабият таануу жыйнактарына макала түрүндө жарыяланган² 2000-жылдан бери кыргыз фольклорундагы мифология маселелери боюнча изилдөө жүргүзүп, андан бери бул багытта 50дөн ашык илимий макала жарыялаган. Анын ичинен 20га чукул макала Москвада жана КМШ өлкөлөрүнүн (Казакстан жана Россияга караштуу Хакасия, Башкорстостан, Калмыкия республикаларынын), ошондой эле Түркия мамлекетинин илимий журналдарында жарык көргөн³. Аталган

өлкөлөрдө жана Кыргызстандын жогорку окуу жайлары, Илимдер академиясы, Кыргыз мамлекетини алдындагы «Мурас» фонду, Кыргызстан антропологдорунун ассоциациясы өткөргөн илимий конференцияларда, симпозиум, конгресстерде баяндамалар окуган⁴. Кыргыз фольклор илиминде аз изилденген маселеге арналган «Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары» (Б.,2011. 240 б.) монографиялык эмгектин автору.

«Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары» аталган илимий эмгегинде Нарынбаева кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында уламыш, аңыз, санжыра түрүндө сакталган кара сөз чыгармаларынын мифтик тегин аныктоо максатын койгон. Буга чейин адабиятчы К.Байжигитов жалпы обзор берип өткөн «Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары» (Ф.,1985) аттуу китебинен кийинки эле көөнө ынанымдардан турган кыргыздын оозеки прозасын талдоого арналган көлөмдүү илимий изилдөөнүн бири. Эгерде Байжигитов кыргыз оозеки адабиятында кездешкен уламыш, аңыздардан мол мисалдар келтирип, алардын сюжетин талдоого көп көңүл бурса, Нарынбаева аталган эмгегинде мифтин генезисине басым жасоо менен, анын таза түрдөгү функциясын алдыңкы планга коёт. Изилдөөчүнүн пикири боюнча миф – бул ааламды аңдап-билүүдөгү абалкы дүйнөтаанымдын башаты. Автор ушу жүйөнүн нугу менен жеке көз карашын билдирүүдө мифти чыгарма эмес, чыгарманын мотивине булак болуп берген негизги идея деп эсептейт. Бул өңүттө изилдөөчү О.Фрейденбердин, А.Лосевдин теориялык усулдарынан чыкпаганы менен, көбүнчө антропологдордун, алсак, Э.Тэйлор менен Л.Брюлдун, Э.Кассирер менен К.Г.Юнгдун идеяларына көбүрөөк ыктаганы байкалат. Ал эми мифтик мазмундагы оозеки чыгармаларды жанрдык өңүттөн талдап-жиктөө ишинде фольклор теоретиги В.Я. Пропптун жана фолькордогу проза жанрларынын практиктери Ст.Томпсон менен А.Аарненин тажрыйбаларынан сабак алган. Аталган аалымдардын өрнөктүү усулдарына таянып, кыргыздын элдик прозасын «жөө жомок» (сказочная проза) жана «жөө жомоктон сырткаркы оозеки проза» (несказочная проза)

деп улуттук фольклористикада биринчи ирет жанрдык айырмалоо ишин жүргүзгөн. Нарынбаева элдик тажрыйбага таянып, «жөө жомоктон сырткаркы оозеки проза» (несказочная проза) деген терминди «кара сөз» жанры деп атоону сунуштайт. Кара сөз жанрына «мифтен азыктанган, мазмунунда чындык окуяны сүрөттөгөн кыргыздын уламыш, аңыз, санжыра багытындагы уламыштарды» киргизет. Булардын бардыгынын мазмуну мифтик ынанымдан, мифтен башат алган байыркы көз караштардан калыптанган деп эсептейт автор. Китептин үчүнчү бөлүгү кыргыз оозеки чыгармачылыгында мол кездешкен кара сөз чыгармаларынын мифтик тегин айкындап чыгууга арналган. Ошону менен бирге аталган оозеки чыгармаларды мифтин фольклор теориясындагы классификациянын үлгүсүнө салып аныктап-жиктөө иштерин жүзөгө ашырган⁵.

Филология илимдеринин доктору илимий даражасын алууга талаптанып жазылган «Мифотворчество в эпической поэзии кыргызов» темасындагы диссертациялык иши 2017-жылы институттун Окумуштуулар кеңешинин талкуусунан өттү. «Кыргыздын эпикалык поэзиясындагы миф чыгармачылыгы» деген бул эмгек автордун кыргыз оозеки чыгармаларынын мифтик тегин аныктоо багытындагы жогоруда сөз болгон изилдөөсүнүн теориялык уландысы деп баалоого болор эле. Эгерде кандидаттык ишинин негизги мазмунун түзгөн «Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары» китебинде миф элементтерин элдик оозеки прозадан издесе, кийинки изилдөөдө ошол уңгуларды кыргыздын эпикалык поэзиясынан издейт. Албетте, буга чейин деле бир катар абройлуу манас изилдөөчүлөрүнөн тартып, орто муундагы окумуштуулар тарабынан да эпостордогу архаикалык мотивдердин орду талданып келген. Бирок Нарынбаеванын изилдөө стили кыргыз фольклор илиминде мурда жазылган изилдөөлөрдөн айырмаланып, жогоруда белгилеп кеткенибиздей, тексттердин поэтикасын анализге алып, идеялык мазмунун талдабастан, оозеки чыгармалардан мифтик өзөктү антропологиялык көз караштан аныктап чыгууну көздөйт. Дегенибиз, фольклорчулардын көпчүлүгү оозеки туундуларды тек көркөм

адабияттын теориялык алкагында иликтеп-жиктөө салтында иш жүргүзүп келишет. Ошол эле жол менен эпос изилдөөчүлөрдүн басымдуу көпчүлүгү эпикалык чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну, сюжети, образдар системасы, каармандар портрети, ырдык түзүлүш жана стил маселелери менен алектенип келген. Ал эми Нарынбаева кыргыздын эпикалык поэзиясындагы мифтик булактарды аныктоодо дагы деле антрополог, этнологдордун эмгектериндеги аргументтерге ыктап, адамзат эволюциясынын тарыхындагы турмуштук этнографиялык фактыларды кыргыздын улуттук кыртышындагы көөнө элементтерге салыштыруу аркылуу эпикалык поэзиянын мифтик поэтикасын эмес, миф элементтерин камтыган мотивдердин архетиптик маңызына артыкчылык берет.

Маселен, эпикалык поэзиядагы жылкы жаныбар көөнө катмардагы көрүнүктүү образдын бири. Анын көркөм образын поэтикалык сыпаттоо тууралуу эмгектер жазылган. Арийне эпикалык тулпардын тотемдик функциясы кыргыз эпосторунда сакталып калган эмес. Ал изилдөөсүндө хакас, алтай жана монгол эпосторундагы жылкынын энелик функцияда сүрөттөлгөн мисалдарын алдыга тартуу менен, анын көөнө башаттарын ачыктайт. Ушул сыяктуу эле бөрү, бугу, аккуу жана Кумайык иттин көөнө тотемдик образы боюнча, алардын астралдык мифтерден башат алган архетиптик образдарын талдоого алат. Нарынбаеванын мифология боюнча изилдөөлөрүндөгү негизги багыт: 1) миф – бул дүйнөтаанымдын абалкы модели; 2) мифологиядагы эң башкы универсал идея – бул өлбөстүк – дүйнөдөгү барлык көрүнүш, кубулуш, жан-жаныбар аалам айлампасында кайрылып кайталанып келе берүү мыйзамында өмүр сүрөт; 3) ушундай анимистик теориядан үрөн алган тотемдик культ жана ага байланыштуу жайылган ынаним-жөрөлгөнүн барлыгы калк турмушундагы каада-салтка сиңип, оозеки чыгармачылыгында көркөм проекция болгон деген идеяны алдыга чыгарат.

Изилдөөнү байытып турган дагы бир жагы – тарыхый тагдыры бирге боло келген тектеш түрк жана монгол калктарынын эпикалык мурастарынан арбын мисал алып, са-

лыштырма-тарыхый талдоо жүргүзгөн. Бул мисалдарга кайрылуунун башкы себеби – ислам дининен оолак калган Сибир кыйырындагы эпикалык тексттерде баштапкы мифтик көз караштагы таза түрүндө сакталып калган мотивдер, аларда айкын чагылган архаика кыргыздын эпикалык мурастарында рудиментке айланып, поэтикалык символикаларга өтүп кеткен башаттарын тактоого көмөктөшөт деп эсептейт автор. Аталган изилдөөнүн өзөктүү мазмуну автордун 2012-2017-жыл аралыгында жарыяланган жыйырмадан ашуун илимий макалаларында чагылдырылган.

2003–2008-жылдары илимий ишмерлигин окуу процесси менен айкалыштырып, Ж.Баласагын атындагы КМУнун кыргыз филологиясы факультетинде ага окутуучу болуп эмгектенүү учурунда: «Кыргыз фольклору», «Байыркы кыргыз адабияты», «20-жылдардагы кыргыз адабияты» сабактарынан лекция окуп, семинарлык сабактар өткөргөн, курстук жана дипломдук иштерге жетекчилик кылган. «Кыргыз фольклору» курсу боюнча Типтүү программа түзүп чыккан (2007).

2010–2016-жылдары кошумча түрдө И.Арабаев атындагы КМУнун Чыгыш таануу жана эл аралык мамилелер факультетинде доценттик кызматты аткарган. Бул мезгил ичинде «Үйрөнүлгөн өлкөнүн адабиятынын тарыхы: япон, корей, кытай байыркы адабияты боюнча лекциялар жыйнагы» (орус тилинде, Б., 2013)⁶, «Үйрөнүлгөн өлкөнүн адабиятынын тарыхы: япон, корей, кытай байыркы адабияты» (орус тилинде) окуу-усулдук колдонмо (Б.,2014)⁷ жарыкка чыгарган. Курстук жана дипломдук иштерден сырткары магистрлик диссертацияларга илимий жетекчилик кылган.

Н.Нарынбаева институттун илимий изилдөө иштерине ургаал катышып, академик Акматалиевдин жеке демилгеси менен колго алынып, жүзөгө ашкан «Токтогул» (2014), «Алыкул» (2015), «Саякбай» (2015), «Сагымбай» (2016), «Айтматов» (2017) энциклопедияларын түзүүдө бир нече макала, илимий аннотация жазып, айрым макаларды орус тилинен которуу иштерине катышып, аталган энциклопедиялардын негизги түзүүчүлөрүнүн бири болгон. Мамле-

кеттик тилди өнүктүрүү боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк программасынын алкагында «Залкар акындар» сериясынын 8-томун «Балык, Солтобай, Жаныш» (Б., 2016) түзгөн. «Эл адабияты» сериясынын 19-томун «Санат, насаат ырлары» (Б., 2016) А.Акматалиев менен бирдикте түзгөн. Ушул эле «Эл адабияты» сериясынан «Миф. Уламыш. Аңыз. Санжыра уламышы» аталган 26-томду түзүп, баш макаласын жазган⁸.

2014-жылы Илим күнүнө карата КР УИАнын «**Ардак грамотасы**», 2015-жылы Токтогул коомдук фондусунун **төш белгиси**, 2017-жылы Кыргыз мамлекеттик Тил комиссиясынын **төш белгиси** менен сыйланган.

АДАБИЯТТАР

1. *Нарынбаева Н.* Украина кайрыктары (Б.Степанюктун ырларын которуу маселелери) // – «Кыргызстан маданияты» жумалыгы. – 1987, – июнь; Г.Уэллс кыргыз тилинде // – «Ала – Тоо» – 1987. – №11. – 159–160-б.; Нарынбаева Н. Ажарынан айрылган түп нускалар // – «Ала – Тоо» 1987, №12. – 147–154-б.; Нарынбаева Н. Касым Тыныстановдун котормочулук өнөрү // – «Ала – Тоо» 1991, №13. – 150–154-б., ж.б.

2. *Нарынбаева Н.* «Текшерүүчүнүн» түрк тилдерине таржымаланыш тарыхынан. «Адабиятыбыздын актуалдуу проблемаларынан». Жыйнак. – Б., 1997. 52–59-б.; Нарынбаева Н. «Текшерүүчүнүн» кыргызчага которулушу. «Кыргыз адабиятынын тарыхынан». Жыйнак. – Б., 1999. – 142– 54-б., ж.б.

3. *Нарынбаева Н.* Некоторые параллели эпических мотивов в общетюркском контексте // Academy №9(12), 2016. – Москва, 2016. С.8–11; Нарынбаева Н. Тотемы-прародительницы в кыргызском фольклоре // Наука и образование сегодня. №7(8), 2016. – Москва, 2016. С. 19–23; Нарынбаева Н. Мифические покровители в эпосе «Манас» // Наука и образование сегодня. №8(9), 2016. – Москва, 2016. С.21–24; Нарынбаева Н. Эпический образ волка и анимистическое воззрение кыргызов // Проблемы науки. №8(9) – Москва, 2016. С. 26–31; Нарынбаева Н. Сновидение как сюжетобразующий мотив в эпическом творчестве кыргызов // Проблемы науки. №9(10) – Москва, 2016.

С. 28–31; Нарынбаева Н. Некоторые эпические параллели кыргызских эпосов и калмыцкого «Джангара» (на примере эпосов «Манас», «Эр Тёштюк» и «Джангар» // Материалы III Международной научной конференции «Джангар» и эпические традиции тюрко-монгольских народов. Элиста, 2016. С.181–188; Нарынбаева Н. Реликты партеногенеза в эпическом творчестве кыргызов // Материалы IV Международной научно-практической конференции Сохранение и развитие языков и культур коренных народов Сибири. Абакан, 2016. С. 310–318; Нарынбаева Н. Несказочная проза кыргызов (краткий обзор) // Материалы XVI Всероссийской конференции (с международным участием) (Уфа, Республика Башкортостан, 1–4 июня 2016 г.). – Уфа. С. 188–190; ж.б.

4. *Нарынбаева Н. О.* Тотемные животные в древней культуре кыргызов и японцев. Цивилизациялардын кесилишиндеги тил, маданият, коомдук аспектилер. Эл аралык II илимий конференциянын материалдары БГУ жана Цукуба унив-ти, Цукуба унив-нин Борбор Азия бөлүмү 2014-ж. 12-13-март.-Б.,2014. –С. 79-81; Нарынбаева Н. О. Реликты древних религиозных верований в эпосе «Манас». Эл аралык Ататүрк Ала-Тоо университети 21-май, 2015. Бишкек,2015. -91-98-б.; Нарынбаева Н. О. Камень дождя в традиционной культуре тюрков. Материалы III Международного конгресса антропологов Кыргызстана (Ош, Кыргызская республика, 13-14 июня, 2016,) Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. №3, I чыгарылыш. – Ош, 2016. С. 171-178; ж.б.

5. *Нарынбаева Н. О.* Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңглары». Монография. – Б.,2011. 240 б.

6. Сборник лекций по истории литературы изучаемой страны: древнеяпонская, древнекорейская и древнекитайская литература – Б., 2013. 90 с.

7. История литературы изучаемой страны: древнеяпонская, древнекорейская и древнекитайская литература. – Б., 2014. 58 с.

8. *Нарынбаева Н.* Кыргыздын кара сөзү (баш сөз). Эл адабияты» сериясы Миф. 26-т. Уламыш. Аңыз. Санжыра уламышы. –Б., 2017. 5-11-б.

ЖАМГЫРЧИЕВА ГУЛИНА ТӨЛӨБАЕВНА
(1965)

1965-жылы Ош облусунун Токтогул районунда туулган. 1986-жылы ОшПИнин кыргыз тили жана адабияты бөлүмүн артыкчылык диплому менен аяктаган.

1986–1988-жылдары Ош облусунун Токтогул районундагы «Эмгек» орто мектебинде мугалим, 1988-жылдан бүгүнкү күнгө чейин ОшМУда, кыргыз филологиясы факультетинде окутуучулук, ага окутуучулук, илимий иштер боюнча декандын орун басары (1995–1998), педагогика жана дене тарбия факультетинде кафедра башчысы (2001–2009), кыргыз филологиясы факультетинде декан (2010), ОшМУнун мамлекеттик тил боюнча проректору (2010–2013) болуп эмгектенген. Учурда кыргыз адабияты кафедрасынын доценти болуп үзүрлүү эмгектенүүдө.

1992–1995-жылдары ОшМУнун алдындагы аспирантуранын аспиранты, 1995-жылы КРУИАнын диссертациялык кеңешинде «Манас» эпосундагы салттуу эпикалык формулалар» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон, 2005-жылы КР ЖАКтан доценттик наам алган.

2004-жылы ОшМУнун, 2005-жылы КРдин Билим берүү жана илим министрлигинин Ардак грамоталары менен сыйланган, 2014-жылдан «Элге билим берүүнүн мыктысы» төш белгисинин ээси .

Фольклорист окумуштуу Г.Т.Жамгырчиеванын «Салттуу эпикалык формулалардын «Манас» эпосунда берилиши» (Ош, 2001-ж.) деген аталыштагы эмгегинде эпостун формулалуу стилине кайрылып, аны эки багытта, салттуу сюжеттик жана поэтикалык көркөм сөз каражаттарында туруктуу кайталануу белгилерине көңүл бурат. Мында эпосту айтуудагы бардык манасчылардын муундарында

бекем салт катары сакталган өзөк окуялардын берилиши каралган. Алсак, эпостогу баатыр болуучу баланын узакка перзентсиз жүргөн ата-энесинен укмуштуу түш көрүү жана аны жоруу, аян берүүчү түрдүү белгилер менен туулушу, ага ат коюу, келечекте жоого минчү атынын баатыр менен бир мезгилде туулушу, баатыр баланын тез өсүүсү, аны койчуманга тарбиялаттыруу, жигит топтоосу, алгачкы эрдиктери, хан шайланышы, эл-жерин басып алган душмандардын үстүнөн жеңишке жетүүсү сыяктуу салттуу сакталган окуялар бар. Алар эпостун көптөгөн кылымдар бою оозеки жашагандыгына карабастан өзгөрбөй туруктуу сакталып биздин күндөргө жетип келишине шарт түзгөн. Ал эми эпостогу поэтикалык формулалар аны айтуу процессинде улам кайталанып келүүчү туруктуу айтымдар болуп, каармандардын, тулпарлардын, пейзаждык көрүнүштөрдүн сүрөттөлүшүндө даяр чегеленген айтымдар катары салттуу түрдө манасчылардын муундары тарабынан колдонулуп келген. Күчтүү, тез ыргактагы импровизациялоо учурунда бул айтымдар эпосту айтуучуларга жардамга келип, анын андан аркы окуянын жүрүшүн пландаштырып алуусуна көмөк көрсөткөн. Маселен буга Манастын, Бакайдын, Алмамбеттин, Жолойдун, Коңурбайдын ж.б. каармандардын портреттик мүнөздөмөлөрү, тулпарлардын, айрым интерьердик буюмдардын ж.б. сыпатталышы күбө. Эпосту угуучуларга көөнө замандардан бери кулакка жат болгон туруктуу сыпаттамаларга, эпостун көркөмдүк күчүнө багынышкан. Айтуучулук өнөрдөгү мына ушундай салттуу өзгөчөлүктөрдү автор кеңири анализге алган. Монографияда эпостун формулалуу стилинин көптөгөн доорлордо өзгөрбөй сакталып бизге жетишиндеги зор мааниси ачып берген.

Ал эми «Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер («Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпостору боюнча) (Ош, 2015-ж.) аттуу монографиясында кыргыз эпосторундагы («Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш») мифологиялык-архаикалык сюжеттерди, көөнө мотивтерди жана каарман-кейипкерлерди алардын мифопоэтикалык, конфессионалдык чагылуусуна байланыштырып изилдеген. Эпостордо архаикалык түшүнүктөрдүн, образдык ой

жүгүртүүлөрдүн байыркы рудименттери сакталган, кыргыз элинин солярдык, лунардык, астралдык абалкы түшүнүктөрү, ишенимдери, башкача айтканда, Көк Теңирге, Күнгө, Айга сыйынганын, ага ылайык мифтик каарман Манастын алар түспөлдүү сыпатынын мифопоэтикалык чагылышы ачык көрүнөрүн түрк-монгол эпостору менен салыштырмалуу планда ачып көрсөткөн. Иликтөөгө алынган кыргыз эпостору архаикалык өзөктүү болуп, эпостордун көп доорлорду басып өткөн оозеки калыптануу жолунда катмарланып, толуктала бергендиги байкалары белгиленген. Алар кыргыз эпосторунун жанрдык-стадиялык өнүгүшүнүн алгачкы этабын чагылдырат. «Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпосторунда мифологиялык образдар катышып, архаикалык мотивдерден турган эпикалык сюжет калыптанган. «Эр Төштүктө» Төштүктүн жер алдына түшүшү жана андагы окуялары, «Манаста» Алмамбетке байланыштуу окуялар, Кошойдун окуялары, итаалы эли тууралуу, Макел дөө тууралуу ж.б. сюжеттер, «Кожожашта» болсо адам менен кайберендин ортосундагы мамиле жөнүндөгү сюжеттер болуп саналат. Булардын ичинен Манастын образы ачык мифологиялык белгилерге ээ, ал өлбөс баатыр, көзүнөн от күйгөн, күңгүрөнүп сүйлөгөн түспөлдө сыпатталып, сюжеттик баяндоодо пенделикке чейин түшүрүлгөн образ. Алмамбеттин теги кош генеалогиялуу болуп, нурдан бүткөн деп берилсе, Каныкей, Айчүрөк, Аруукелердин образдарынын теги кайыптар дүйнөсү менен байланыштырылат.

Эпостордогу архаикалык образдар уруунун, элдин эзелки дүйнө таанымы, түшүнүктөрү менен байланышып, сюжет курууда негизги ролду ойнойт. Аларга адам кейипкерлер, дөө-перилер, киши кейпиндеги желмогуздар, жарым адам, жарым жаныбар кейпиндеги метаморфозалык жандыктар кирет. Мында баатырдын мифтик образынын бара-бара кадимки адам түрүнө келиши, бирок андан кийин да ошол мифологиялык касиеттери сыртка чыгып турары анын портреттик сыпаттамаларынан байкалары белгиленген. Эпостун классикалык баатырдык эпос катары белгилери пайда болгонго чейинки мезгилиндеги архаикалуу катмары ушул сыяктуу көөнө мотивдерден айкындалары

айтылган. Ал эми Эр Төштүк – байыркы адамдын эзелки түшүнүгүнө ылайык үч кабат дүйнөнүн жер түбүндөгү кабатынын каны, анын мурдагы башкаруучусу Көкдөөнү жеңип, кызына үйлөнгөн баатыр болуп, бул эки эпостун хронологиялык жактан да жалпылыгы сюжеттик алардагы сюжеттик тутумдун кесилишинен да байкоого болору таамай көрсөтүлгөн. «Кожожаш» эпосундагы башкы каарман, көзгө атар мерген Кожожаштын алгачкы жамааттык коомдогу табияттан даяр азыкты аңчылык кылуу менен таап жеген, элин баккан көөнө турмушун баяндап, ошол жөнөкөй жан сактоо аракети менен жашоо кечирүүнүн ичиндеги жаратылыш менен гармонияда болуу, аны сактоо, этияттоо, ага жоопкерчиликтүү болуу, ашыкча колдонбоо, сыяктуу улуу, бийик идеяны көтөрүп чыгары белгиленген.

Автор андан ары мифтерди илимий аспектиден кароодо тарыхый өнүгүүнүн белгилүү стадиясында жер жүзүндө жашаган бардык элдерде мифтик чыгармачылык алгач аң-сезимдик деңгээлде болуп, бара-бара фольклордук чыгармачылыкка өтө баштаганы, адамзаттык аң-сезимдин көөнө формаларынын бири катары диндерде да арбын кездешери аныктала баштагандыгын эскертүү менен аларды тарыхый-салыштырма жол менен изилдеп үйрөнүүдө дүйнө элдеринде анын көп түрдүүлүгүнө карабастан негизги темалары жана мотивдери боюнча окшоштук фактылары бар экендигин тастыктайт. Аталган кыргыз эпосторундагы диний мифологиялык ишенимдердин чагылышын талдоодо маселени этникалык жана дүйнөлүк тектеш маданий-көркөм салттардын татаал контекстинде кароо зарылдыгы тууларына окумуштуу басым жасайт. Мында кыргыздардын дүйнөгө көз карашы бир нече профессионалдык башталыш, байыркы диндер болуп саналган теңирчилик, тотемизм, шаманизм, фетишизмдин таасиринде калыптангандыгын эске алуу керек. Аң-сезимдин чагылыштагы тарыхый жана маданий парадигмасы бир мезгилде үч типтеги, тактап айтканда, мифологиялык, диний жана илимий ой жүгүртүүнүн болушу менен мүнөздөлөт. Кыргыздардын анимисттик элестөөлөрүндө байыркы, жамааттык уруулук жана кийинки патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн мезгилдериндеги коомдук күчтөр

чагылдырылат. Мифологиялык аң-сезим адамдын дүйнөгө карата бүтүн, жыйынтыктуу мамиле тиби иретинде көрүнөт. Кыргыз фольклорунун, анын ичинде «Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпосторунун өз тутумунда мифтик ой-жүгүртүүнү камтып, сактап алып жүрүүсү элдик көркөм эстетикалык-философиялык өзүн-өзү аңдоонун улуулугун символдоштуруп көрсөтүп келет.

Мифологиянын фольклорго, диндик ишенимдик культуарга трансформациялануу көрүнүштөрү, алсак, Умай эне культу, ырым-дарым айтымдары, жер-суулардын, ыйык мазарлардын ээси бар деп ага табынуу ж.б. келип чыккан деп айтууга толук негиз бар. Бул өңдүү кыргыз эпостору боюна сиңирип алган фольклордук жанрларда кеңири кездешет. Ал эми аркы дүйнө тууралуу түшүнүк жашоо, байыркы өлүктү көмүү салттарында буддизм, манихеизм диндеринин таасири ачык көрүнүп турат. Буга мисал катары «Манас» эпосунан Көкөтөй ханды көмүү, Манас баатырдын сөөгүн коюу ритуалдарын келтирүүгө болот. Мында маркумдун сөөгүнүн жакшы сакталышына кам көрүү менен анын жаны да калган эл-журтун колдоп турууга жөндөмдүү деген ой айтылат. Аалам, аркы дүйнө, жан, өлүм, шамандар жана алардын адамдар менен духтардын ортосундагы ортомчулугу, табият күчүн ыйыктыкка айландыруу кыргыздын байыркы эпосторунда («Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш») өзүнүн көркөм чагылышын тапкан.

Кыргыз эпосторунда тектеш монгол, бурят, алтай ж.б. элдердин таасири, курчап турган табигый чөйрө, дүйнө, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланыштуу көптөгөн шамандык элементтердин катмарлануулары байкалат. Кыргыздардын шаманисттик ишенимдеринде жалпы жана жекече, тактап айтканда, жалпы элдик (Көк Теңир), уруулук (жер ээси, булак ээси, уруулук энеси ж.б.) региондук өзгөчөлүктөр сакталган. Ошондой эле жалпы элдик культтар – арбактын, аттын, эненин ак сүтүнүн, суунун ж.б. культтары жашап келет. Кыргыз эпосторунда дүйнөнүн моделинин мифологиялык концепциясы биздин жер шаргыбызга ылайык тоо, боз үй, арча, жер үстүндөгү жана жер астындагы дүйнө, Көк Теңир, ыйык дарак Байтерек (Чуктерек, Чынар терек) ж.б. камтыйт. Байыркы

мифологиялык түшүнүктөрдүн түптүү архаикалык эпосторубуздун тулкусундагы байыркы катмарларында сакталып калышы алардын кунун, баасын, салмагын арттырып, адамзаттык тарыхтагы наркын, алдынкы доорлордогу актуалдуулугун көрсөтүп турат.

Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер боюнча изилдөөдө кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү – ал пайда болгондон тартып архаикалык, мифологиялык белгилерди алып жүрүүчү улуттук көркөм система экендиги көрсөтүлгөн. Кыргыз фольклорундагы архаикалык-мифологиялык эпостордун элдин аң-сезиминин эволюциялык өнүгүү жолундагы абстракттуу ой-жүгүртүүнүн туундусу, байыркы дүйнөтаанымдын көп кырдуу моделин камтыган аң-сезимдин бөтөнчө бир көрүнүшү катары көркөм чагылышы жана кыргыздын улуттук аң-сезиминдеги көөнө философиялык ой-толгоолордун маңызы катары кездешүүсү «Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпосторунун мисалында далилденген. Архаикалык мифологиялык образдар жана мотивдердин, байыркы диндик, конфессионалдык идеялар жана концепциялардын кыргыз эпосторунун пайда болуусунда анын поэтикасына жана улуттук аң-сезимге, алардын калыптанышында жана өнүгүүсүндө маанилүү таасирин тийгизгендиги, салттуу сакталышы аныкталган. Мифологиялык, байыркы диндик мотивдерди, сюжеттерди, образдарды кароо оозеки көркөм сөз өнөрүндө ата-бабанын дүйнө моделин түзүүгө, байыркы кыргыздардын адам баласынын жогорку руханий маңызы тууралуу түшүнүгүн чагылдырууга жардам берери ачылып берилген. Элдик оозеки чыгармачылыктагы эпостордун архаикалык мотивдери түрдүүчө берилери, кыргыз фольклорунда аталган мотивдердин көркөм чагылышы фантастикалык, сыйкырдуу жана башка табияттын реалдуу эмес кубулуштары, түрдүү сырдуулуктар менен байланышкандыгы, табиятты сактоонун табу, үрп-адат катары мааниси, андагы тотемисттик элестөөлөрдөгү идеологиялык негиздердин болушу автор тарабынан белгиленген.

Г.Жамгырчиеванын «Манас» жана кенже эпостордун түрдүү проблемаларына аргналган 3 монографиясы, 50 дөн ашуун илимий макалалары жарык көргөн. Илимий

макалалары фольклористика илиминин кайсы бир маселелерин чечүүгө арналып, негиздүү илимий жыйынтыктар чыгарылган. Мындан сырткары, өмүр бою педагогтук кесипти аркалап келгендиктен методикалык эмгектерди жазып, кыргыз элдик оозеки чыгармаларын окутуу үрөтүнүн усулдарын иштеп чыккан. Окумуштуу педагогтун Эгемендүүлүк мезгилдеги илимпоздорун катарын толуктап турган тажрыйбалуу адис катары илимде өз орду бар.

АДАБИЯТТАР

1. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер. – Ош: Кагаз ресурстары, 2015. – 304 б.

2. Кыргыз эпосторундагы мифология-архаикалык катмарлар. – Бишкек, 2014. – 168 б.

3. Салттуу эпикалык формулалардын «Манас» эпосунда берилиши. Монография. – Ош, 2001. – 112 б.

4. Традиционно-сюжетные формулы в эпосе «Манас». В кн.: Некоторые вопросы изучения кыргызско-алтайских фольклорных связей. – Горно-Алтайск, 1995. – 51 с.

5. Түштүк манасчыларынын чыгармачылыгындагы архаикалык мотивдердин сакталышындагы айрым маселелер // ОшМУнун жарчысы. №6. – Ош, 2009, 38–40-б. ISBN 9967-03-032-1.

6. Архаические мотивы в эпосе «Манас». // Изденис. Поиск. Научный журнал Министерства образования Казахстана. № 1(2). 2010. – Алматы, С. 200-205. ISSN 1560-1722.

7. Архаическая поэтика мифических образов дивов в кыргызском эпосе «Манас». // РИНЦ, Научный журнал «Молодой ученый», № 3(107), февраль, 2016, – РФ, Казань, изд. ООО «Молодой ученый», 1081-1083 с. ISSN 2072-0297.

8. Архаические образы дев богатырш в кыргызском эпосе (по эпосу «Манас»). // РИНЦ, Научный журнал «Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук», № 4(107), март, 2016, – РФ, г. Москва, изд. ООО «», 1081-1083 с. ISSN 2072-0297.

9. Салттуу эпикалык формулалардын «Манас» эпосунда берилиши. Монография. – Ош, 2001. – 112 б.

КӨЛБАЕВА МЭЭРИМ КУРМАНБЕКОВНА
(1981)

Адабиятчы-илимпоз, филология илимдеринин доктору (2015) Көлбаева Мээрим Курманбековна 1981-жылы Нарын районунун Таш-Башат айылында туулган. 2003-жылы С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүрүп, ошол эле жылы аспирантура бөлүмүнө кабыл алынат. 2006-жылы кандидаттык, 2015-жылы докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргойт. Эмгек жолун С.Нааматов атындагы НМУнде баштап (2003–2009), К.Карасаев атындагы БГУда (2010–2013), 2013-жылдын июнь айынан тарта КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда Окумуштуу катчы, «Манас», фольклор, акындар чыгармачылыгы» бөлүмүнүн башчысы катары эмгектенип келүүдө.

М.Көлбаева аспирантурага тапшырган алгачкы жылдарынан тарта эле фольклор, акындар чыгармачылыгы, төкмөлүк өнөр, замана адабияты тууралуу макалаларын жарыялоо менен илим чөйрөсүнө аралаша баштайт. 2011-жылы «Казыбек акындын адабий мурастарынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү» деген монографиясы жарык көрөт. Эмгекте совет мезгилинин тушунда окуу, жазуу, жарыялоо ишинен четтеп келген Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз өңдүү акындардын катарында «кара көшөгө» артында калып келген Казыбек Мамбетимин уулунун чыгармачылыгына арналган. Акындын өмүр жолу, андагы так эмес фактылар иликтенип, системалаштырылып, бир пикирге келүүгө аракеттер жүрөт. Эл оозунда чогултулган ырларына анализ жүргүзүлүп, идеялык-тематикалык, лингвистикалык илик жүргүзүлөт.

Автор Казыбектин өмүрүн беш этапка мезгилдештирип, чыгармачылык жолун ага карата эволюциялык ыңгайда талдоого алат. Мисалы, акындын чыгармачылыгынын алгачкы учурунда «Калтар», «Күйгөн», «Түштө көргөн сулуу» же «Сүрөт» деген арзуу, ашыктык темасындагы ырларды жараткандыгын, ал эми Казыбек сүргүндө жүргөндө өзү жана өзү сыяктуу ушундай турмушка кирептер болгондордун жашоо-шарты, абалы, көргөн күнү, ой-санаасы тууралуу «Агынан күйдүм а кудай», «Түрмөдөгү жашоо», «Түрмөдөн кат» өңдүү ырларды жаратканын белгилейт. Жалпы жонунан Казыбектин чыгармаларын өткөн замандагы байкерчиликте шапар тээп, жыргап жүргөн кезди эстеп өксүү, элди-жерди сагынуу, Ат-Башынын кооз жерлерин эстеп куса болуу ырлары, эл журттан, эркиндиктен ажырап жүргөн күндөрдөгү арман ырлары, диний мазмундагы ырлар, абакта жүргөндө бошонуп келемби деген үмүттө жаңы заманды, Сталинди мактаган ырлар деп бөлүштүрүп, бул ырларды берүүнүн эки формасын (адабияттагы жанр катары калыптанган кат формасы жана казал формасында) пайланганын жазат. М.Көлбаева бул монографиялык изилдөөсүндө Казыбекти – кыргыз адабиятынын тарыхында өзгөчөлөнгөн орду бар, «автордук мени» ачык көрүнгөн, ар жанрда, түрдүү тематикада калем сынаган акын экенин, анын чыгармаларынын тили бай жана көркөмдүгүнүн бийиктигин факт-материалдардын негизинде илимий жактан аныктап бере алган.

М.Көлбаева жогорку окуу жайларда «Кыргыз адабиятынын тарыхы», «Акындар чыгармачылыгынын тарыхы», «XIX кылымдагы кыргыз адабияты» өңдүү предметтерден сабак берип, ага ылайык студанттер үчүн «Акындар чыгармачылыгындагы салттуулуктардын типологиясы» (2014), «Замана адабиятынын өнүгүшү» (2015) деген окуу куралдарын жарыялаган. «Акындар чыгармачылыгындагы салттуулуктардын типологиясы» деген эмгегинде акындар чыгармачылыгынын фольклордук салттарды андан ары улантып, индивидуалдуулукка багыт алган өзгөчө көркөм-эстетикалык өзгөчөлүктөргө ээ экендигин, анын жалпылык жекелик белгилери, акындык поэзиянын улут-

тук өзгөчөлүктөрү, андагы салттуулуктардын сакталышы тууралуу талдоолор жүрөт. Автор акындар чыгармачылыгында салттуу кубулуш катары сакталып келген төкмөлүк (импровизация), ырчылыктын синкреттик табияты, тематикалык салттуулук жана поэтикалык салттуулуктан көрүнөрүн далилдүү фактылар менен ачып берет.

Ал эми «Замана адабиятынын өнүгүшү» деген эмгегинде замана адабиятынын табиятын талдоого алып, заманист акындардын негизги идеясы келечекке үмүт артпоо, бардык жакшылыктарды өткөн өмүрдөн издөө же өткөндү идеал тутуу болсо дагы алардын келечекке болгон сүрөттөөлөрү, алдын ала көрө билүүсү (айрыкча Калыгулдун, Арстанбектин) «образдык ой жүгүртүү менен келечекке секирик» жасашы экенин белгилейт. Ошондой эле заманист акындардын чыгармачылыгындагы эл турмушунун, доордун көркөм чагылдырылышы, бул теманын орто кылымдагы адабиятта орун алышы түрк тилдүү элдер адабиятын өзгөчө кыргыз-казак ырчылар чыгармачылыгын дагы бир ирет жакындаштырып туруучу информациялык-коммуникативдик милдетти аркалап тургандыгын жазат. Автор эмгегинде замана адабиятынын изилдениш тарыхына обзор жасап, адабиятчылар М.Богданова, Т.Саманчин, Ш.Үмөталиев, К.Асаналиев, Т.Аскараров, Б.Омар уулу, А.Обозканов, А.Турдугулов өңдүү адабиятчылардын эмгектерин талдоого алуу менен замана адабиятынын пайда болуу башаттарын, калыптануу жолуна илимий негизде анализ жасап, замана проблемасы көркөм адабиятта кандай доор, мезгил болбосун ырдала берүүчү маселе экенин туура белгилеген. Себеби, кандай гана коом, мезгил болбосун өзүнө ылайык маселелер, кемчиликтери менен өзгөчөлүктөрү боло берери жалпыга маалым.

Эмгекте кыргыз акындар чыгармачылыгында «Замана» темасынын орун алышынын тарыхына токтолуп, Калыгул Бай уулунун, Арстанбек Буйлаш уулунун, Молдо Кылыч Шамыркан уулунун, Нурмолдо Наркул уулунун, Алдаш Молдо Жээнике уулунун өмүр жолуна кыскача анализ берилип, замана тууралуу ырлары талданат.

М.Көлбаеванын акындар чыгармачылыгынын тарыхындагы өзгөчө сөз кылууга арзыган эмгеги көпчүлүк

түрк элдеринде айрыкча кыргыз менен казакта өнүгүүнүн бийик чегине жеткен айтыш өнөрү тууралуу жарыялаган «Айтыш өнөрүнүн табияты» (эволюция, жанр, поэтика) (Бишкек, 2015) деген монографиясы болду. Анда айтыш өнөрүнүн синкреттүү табиятын аныктоо менен башатында фольклордук башка жанрлар менен карым-катышын, байланышын белгилүү, жаралуу мезгилинен тарта бүгүнкү күнгө чейин өсүп-өнүгүү жолундагы көркөм салттуулуктардын сакталышы жана өздүк чеберчилик, устат-шакирт, чыгармачылык мектеп маселелерин талдоого алуу, алардын тилдик өзгөчөлүктөрүн, көркөм-эстетикалык кунарын системалуу түрдө изилдөө иштерин жүргүзүү, боордош элдердин айтыштары менен салыштыруу, системалоо максатын көздөгөн.

Автор тарабынан айтышка тиешелүү теориялык маселелер талдоого алынып, айтыштын жалпылык жана жекелик мүнүзү, түрлөрү белгиленип, импровизациялык өнөрдүн бийик чегин көрсөтүп, публика менен түз байланышта аткарылып, өзүнө тиешелүү мазмун жана формалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон фольклордук жанр катары мүнүздөлүп, элдик оозеки чыгармачылыктагы «Жар-жар», «Сармерден», кайым, акыйнек өңдүү фольклордук жанрлардан үрөн алып, кыз менен жигиттин, кайнене менен келиндин айтыштарында жанр катары белгилерин калыптандырып, пайда болгону, кийин ал убакыттын өтүшү менен ырчылар айтышынын жаралышын шарттап, бул түрүндө бүгүнкү күнгө чейин өмүр сүрүп келген көөнө жанр катары мүнөздөлөт. Ошондой эле айтыш көпчүлүк түрк элдеринде (түркмөндөрдө, казактарда, каракалпактарда, башкурттарда, өзбектерде, татарларда, уйгурларда, азербайжандарда) кездешери, бирок, алардын жанрдык касиеттеринин сакталуу даражасы ар башкалыгы белгиленип, казак, каракалпак, кыргызда толук сакталса, калгандарында айрым элементтери гана жолугары белгиленип, түрк элдеринде айтыштын сакталып калуусун ал элдердин генетикалык жакындыгына, жашоо мүнөзүнүн окшоштугуна жана элдик ишенимдердин бирдей болгонуна байланыштуу экени белгиленет.

Автор айтыштын өнүгүшүн төрт мезгилге (1. Айтыштын алгачкы жаралышы же фольклордук башаттар; 2. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы мезгилди кучагына алган «классикалык доор»; 3. Кеңеш өкмөтү мезгилиндеги айтыштар; 4. Постсоветтик мезгилдеги айтыштар) бөлүнүп, «классикалык доор» айтыш өнөрүн бийик сереге көтөрүп, баардык салттуулуктарды калыптандырып, мезгил жана мейкиндиктин чегине сыйбай, бүгүн дагы өз актуалдуулугун жоготпогон классикалык айтыштарды жараткандыгы, совет мезгилинде айтыштардын мазмундук, идеялык багыты жаңы заманды жар салуу, өлкөдөгү жетишкендиктерди даңазалоо багытына бурулуп, айтыштын айрым үлгүлөрүнүн (кордоо, табышмак) сейректеп а түгүл айрым элементтери гана калып жок болуп кетүүсүнө чейин жеткени, кайда, качан, ким менен, кандай темада айтышуусу белгилүү болуп, пландуулук мүнөздүү болгону, бир топ салттуулуктарын жоготкону, постсоветтик мезгилде сөз эркедиги, демократиялык саясаттын күч алышынын натыйжасында айтыштар баштапкы калыбында өнүгүүгө багыт алганын факты-материалдар менен тастыктап берет.

Айтыштардагы диний мотив, социалдык-саясий мотив, элдик таалим-тарбиянын булагына сугарылган дидактикалык мотив, автобиографиялык мотивдер салттуу мүнөз күтүп бүгүнкү күнгө чейин ырдалып келүүсү, ырчылык чеберчиликке байланыштуу салттуу болуп калган ыкмалар (амандашып, эл көңүлүн буруу, өзү тууралуу маалымат берүү, өнөктөшүнүн тек-жайын сурап таанышуу, суроо салуу, өнөр сыноо ж.б.) көп колдонулары, ошондой эле акындардагы ойду берүү ыкмаларын (элдик уламыштарды, икаяларды, макал-ылакаптарды чыгарманын мазмунуна ылайык колдонуу) пайдалануу, кыйытма ойду (подтекстти) берүү, автордук баяндоолорду, лирикалык каармандын ой толгоолорун чагылдыруу, портрет түзүү, сүрөттөөнүн жанрдын мүнөзүнө ылайык өзгөчө маанайда колдонулары белгиленет.

М.Көлбаева фольклор, акындар чыгармачылыгы багытында бир катар макалаларды жарыялап, «Айтыштар»

сериясынын 7 томдугун академик А.Акматалиев менен биргеликте түзүп жарыкка чыгарып, «Залкар акындар» сериясынын алкагында Казыбек, Эстебес, Токтосун, Ашыралы акындардын чыгармаларын жыйнакка даярдап, «Токтогул», «Сагымбай», «Саякбай», «Айтматов» энциклопедияларына автор-түзүүчү иретинде көп эмгек жасады.

Мээрим Көлбаеванын адабиятчы катары акындар чыгармачылыгынын тарыхы, фольклористика илиминин айрым проблемаларына арналган эмгектери аталган илим үчүн өзгөчө орду бар.

АДАБИЯТТАР

1. Казыбек акындын адабий мурастарынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү. – Бишкек, 2011. (монография);

2. Акындар чыгармачылыгындагы салттуулуктардын типологиясы. – Бишкек, 2014. (окуу курал);

3. Замана адабияты. – Бишкек, 2015. (окуу курал);

4. Айтыш өнөрүнүн табияты (эволюция, жанр, поэтика). – Бишкек, 2015. (Монография).

МАКЕЛЕК ӨМҮРБАЙ
(1956)

Кыргыз уруулары XIX кылымдын II жарымында Орус падышачылыгы менен Кытай мамлекетинин ортосундагы чек ара келишимдерине ылайык эки өлкөнүн карамагында калышты. Ага чейин башка мамлекет жөнүндө түшүнүгү да жок бир эл катары катташып, бир улут катары бирдиктүү маданиятта рухий дөөлөттөрдү жараткан. Сагымбай Орозбаков сыяктуу манасчылар, Токтогул сыяктуу акындар Кызыл-Суу жерине барып, Улуу-Чаттан Эшмат Мамбетжусуп Ала-Тоодогу Тыныбекке келип, алардын чыгармачылыгына ошол жактагы угармандар өз бааларын беришкен. Ошол кезде элдик адабият таануу жана элдик эстетикада айырмачылыктар анчалык жок болгон. Кийин гана кыргыздар эки мамлекеттин курамында калганда, өзгөчө СССР жана Кытай Эл Республикасы байланыштарын үзүп алган кезде ала-тоолуктар менен жуңголук кыргыздардын ортосунда башка тармактардагыдай эле адабият таануу жана эстетика бир топ ажырым жолго түштү. Айталык, советтик кыргыз адабият таануусу изилдөөлөрүнө методологиялык негиз катары орус адабиятчыларынын жана сынчыларынын, эстетиктеринин эмгектерин алса, кытайлык кыргыз изилдөөчүлөрүнө ал эмгектер анчалык жетпеди, алар байыркы, традициялуу кытай эстетикасынын, конфуцийликтин жана чыгыш адабият таануусунун табылга-сабактарын өз эмгектеринде кеңири пайдаланды. Мына ушул аспектиден алып караганда эгемендүүлүккө жетишип, кытайлык жана кыргызстандык адабиятчылардын бири-биринин чыгармачылык тажрыйбасын үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк ачылган соң алардын айрым өкүлдөрү тууралуу сөз кылуунун минтип ыңгайы келип турат.

Ошол Жуңго мамлекетиндеги кыргыз адабиятын изилдөөчүлөрдүн азыркы муунунун сап башында Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу турат.

Ал 1956-жылы 10-мартта Кытайдын Шиңжан Уйгур автоном районуна караштуу Кызыл-Суу кыргыз автоном облусунун Улуу-Чат ооданынын Улуу-Чат айылынын Жоюлган-Суу кыштагында туулган. Жери тоолуу, жайыттуу болуп, ата-энеси малчылык менен күн кечирген. Жаш бала кезинде Макелек да мал артынан жүрүп, табияттын сулуулугуна суктанып да, эмгекке башык болуп да өстү.

Айылдык мектепти бүткөн соң чоң окуунун эңсеп, ошол чоң окуусу бар Үрүмчү шаары көздөн учат. Ал кезде Улуу-Чат азыркыдай өнүккөн эмес, элдин турмушу жакыр, унаа катнаштары өтө начар болгон. Эптеп Үрүмчүгө жетет да Шиңжан университетинин география факультетине кирет, тың окуп, аталган окуу жайын 1980-жылы бүтүрүп чыгат. Андан ары 1981-1982-жылдарда Бейжинге барып, андагы Борбордук улуттар институтунда кыргыз тили жана адабияты боюнча адистигин жогорулаткан. Бул жерде байыркы кытай жылнаамалары баш болгон жазма булактарды түпнускада окууга жана алардын айрымдарын кыргыз тилине которууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

Ошол жылдан тартып ал азыркы күнгө чейин Шиңжан Уйгур автоном райондук (ШУАР, орусчасы – СУАР) Улуттар тил-жазуу кызматы комитетинде кыргыз тили жазуусун изилдөө кызматында иштеп, «Тил жана котормо» журналынын жооптуу редактору болуп (1982-жылдан азыркы күнгө дейре), басылманын 130 санын жарыкка чыгарды.

Макелек Өмүрбайдын кыргыз адабиятын изилдөөдөгү чыгармачылык ишмердүүлүгү көп багыттуу: биринчи кезекте ал кыргыз адабиятынын ар түрдүү проблемаларын кытай жазма булактары менен байланышта изилдеген адабий-тарыхый талдоочу; экинчиси, улуттук оозеки чыгармачылыктын Жуңго мектебинин тектик, жанрдик спецификасын, тематикасын терең караган фольклорист; үчүнчүсү, «Манас» эпосунун Жусуп Мамай баш болгон кытайлык манасчылар айткан вариантын өтө кылдат

ачып берген жана башка варианттар менен салыштыра билген көрүнүктүү манас таануучу; төртүнчүсү, айтматов таанууга салым кошкон окумуштуу; бешинчиси, азыркы жуңго кыргыз адабиятынын ар кандай проблемаларына анализ берип келе жаткан изилдөөчү; кыргыз балдарынын оозеки чыгармаларын талдаган теоретик жана тексттерин сунуш кылып жүргөн практик.

Анын адабий портретин ачуу үчүн мына ушул багыттардын ар бирине кыскача токтолуу зарылдыгы келип чыгат.

«Кыргыз сөзү кыянаттыкты көтөрбөйт», «Таңсың кыргызды мактаган», «Алтын мөөрлүү Тарбагатай кыргыздары», «VIII кылымдагы кыргыз ажосунун айкели Ши-Ан шаарында», «Кыргыздын ырым жана тыйымы», «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн баш кишилери» сыяктуу макалаларында жана «Кыргыз мамлекеттүүлүгү жазма булактарда» (2017) аттуу китебинде кытай жазма булактарын өтө терең үйрөнүү менен адабий каармандардын прототиптерин ошол материалдардан издөө концепциясын тереңдеткен. Ал «Кытай императорунун Кыргыз каганына жазган каттарынын жыйнагы» (2004), «Кытай жазмаларындагы кыргыздар» (2004) деген эки китепти которуп Бишкек шаарынан чыгарган. Тарыхчы, географ жана филолог Макелей Өмүрбайдын изилдөөсүндө [1: 3,6-7] ал кытай жазма булактарын жана таш эстеликтерин карап отуруп, бир топ кыргыз ажолору өзүнчө мамлекет куруп, башка элдер менен кат алышып, кат жазышып, элчилери жана өздөрү барышып-келишип, кыскасы, дипломатиялык мамиле түзүп тургандыгын белгилейт. Биз кытай дегенде эле алар жаралгандан бери кыргыздар менен сөөк өчтү душман болуп, көрүнгөн жерден согуша кеткендей түшүнүп калганбыз. Кыргыз менен кытай элдери да жанаша жашап, кошуначылык мамиледе болуп келген учурлар көп эле болгон, анын ичинде андай мамилелер «Манас»эпосунда да сүрөттөлөт. Эгер «Манас»эпосу адабий чыгарма болсо, анда манасчылардын көркөм ой жүгүртүүлөрү, мифологиялык түшүнүктөрү көп аралашып кетсе, чыныгы тарыхый инсандар тууралуу маалыматтар да элдик эпостун идеяларына окшошуп кетет. А түгүл биздин замандын V кылымынан

XIV кылымына чейинки кыргыз хандарынын, ажалорунун, какандарынын, багачорлорунун, бектеринин айрымдарынын өмүр жолдору, тагдыры улуу эпостун айрым эпизоддоруна негиз болуп бергенсыйт. Кыргыз башчылары Макелек Өмүрбайдын изилдөөсү боюнча төмөнкүлөр:

1. Какей хан: 583-603-жылдарды хан болгон.

2. Элтебер Ишбара ажо: 643-жылдан 37 жыл бийлик жүргүзгөн, 648-жылы Таң империясынын борбору Чаң-Ан (Чанъань, азыркы Сиан) деген жерге иш сапары менен барып, император атайын кабыл алуу уюштурган.

3. Тачам Кутлук: 681-693-жылдары эл башкарган.

4. Жетисан Бекбай Багачор: 693-708-жылдарда багачор болгон жана анын айкели ушул кезге чейин Таң падышачылыгынын борбору Чаң-Анда турат.

5. Барс бек: 708-жылдан бек болгон, 4 жыл эл башкарган, ал тууралуу Орхон-Эне-Сайдагы Тонукук, Күлтегин, Билге каган тууралуу жазылган таш эстеликтерде айтылат.

6. Кутлук Билге каган: 711-жылдан он бир жыл каган болот, Таң жылнамааларында ал тууралуу «атканын жазбаган, беттегинен кайтпаган» кошуунду баштап жүргөндүгү баяндалат.

7. Ишбара Шайжо Баш эркин: 722-жылдан бир гана жыл эл башы болот. Ал башка түрк кагандары менен кошо Таң падышачылыгынан ордосуна барат, падыша аны өзгөчө сыйлап, «ноён сангун» наамын берет.

8. Чолпон Бага Чоң эркин: 723-жылдан 35 жыл эл башкарат, ага да Таң падышачылыгынын ордосуна барганда «ноён сангун» наамы ыйгарылат.

9. Билген Тон эркин: 758-жылдан 790-жылга чейин кыргыз журт башысы болот, ал кезде кыргыздарды уйгур бийлиги басып турган. Арабдар менен соода жүргүзгөндүгү жазылып калган.

10. Кыргыз хан: 790-жылдан 32 жыл тактыда отурган. Уйгурлар менен жыйырма жыл согушканы, алардын ордосун талкалап, олжого Таң императорунун кызын куткарып, аны атасына алып баратканда уйгурлардын анча-мынча калып калган тобуна кезигип, алар элчилерди, коштогон жоокерлерди өлтүрүп, кытай падышасынын кы-

зын тартып алгандыгы жөнүндө айтылат. Аты белгисиз, бирок 982-983-жылдары перси автору тарабынан жазылганы дайын «Худуд ал-‘Алам мин ал-Машрик ила-л-Магриб» («Чыгыштан батышка карай дүйнө чектери») деген китепте да «кыргыздардын баш кишиси Кыргыз хан деп аталары» жазылып калган.

11. Бойла Кутлук жаркан: 822-жылдан 863-жылга чейин такта отурган каган. Ал «Мен Бойла Кутлук жаркан...»деп керээзин ташка чектирген («Сужи эстелиги»). Анын ээлигине Эне-Сайдан баштап, Тянь-Шань, Памирге чейинки кеңири аймак кирген. Айрымдар Яглакар каган ушул киши болушу керек дейт. 840-жылдан тартып жети жылда Таң императору менен 15 жолудан көп мертебе кат жазышкан, ал каттары азыр да сакталуу. Ошол жети жылда Кытай падышасына үч жолу элчи жиберет. Анын бири 843-жылга таандык. Анда Жоокусол баш болгон 300 элчи Таң дөөлөтүнүн борбору Чаң-Анга куш, тайган сыяктуу тартуулары менен барат. Ошол элчилерди падыша сүрөткө чийдирет, ордо бүтүкчүсү Лү Шу «Кыргыздардын ордого келгендиги жана тартуулары»деген китеп жазат. Китепке аалым-вазир Ли Дийү баш сөз да жазган экен. Таң императору Бойла Кутлук жаркан, же Яглакар каганга 847-жылы элчи жиберип, «Бабасынан бери акылман, баатыр каган» деген наам тапшырган.

12. Орус (Ороз) инал: 1207-жылдарда кыргыздарды монголдор басып алганда кытайлардын Юан жылнаамасында жазылгандай Орозду (Орус) иналы, Каркатай иналы деген башкаруучулары болгон.

13. Мөңкө Темир хан: 1399-жылдан эл башкарат, Огачы Кашка, Бурят Огачы деп да аталат. Монгол бийлигинин тушунда атсо, артай уруулары менен кошо ойрот ханын жеңип, такка жеткен. Юан падышачылыгынын наамын ногой (татар) деп өзгөртүүгө жетишкен. «Ойротто жок»-баш киши катары өкүм жүргүзгөн.

14. Эскей хан: 1415–1425-жылдардагы эл башчы. Мөңкө Темир хандын уулу. Эл ичинде Отор хан деген ат менен белгилүү. Ойроттор менен катуу согуштар жүрүп, кыргыздар алсырап, батышка карай сүрүлгөн.

Жогорудагы эл башкаруучулар тууралуу маалыматтарды табуу, жыйноо көп жылдык эмгек, алар тууралуу биздин тарыхчылар жана адабиятчылар тарабынан анча-мынча айтылып келгени менен толук эмес болчу, Макелек Өмүрбай ошол маалыматтарды тактап, толуктап берди, алар болсо «Манас» баштаган кыргыз эпосторунун, башка дагы бир катар чыгармалардын чыгыш доорун, сүрөттөлүш мезгилин тактоого жардам берет. Бул багытта анын «Манас» эпосундагы тарыхка баш бакканда» деген эмгегин [2] кыргыз окурмандары өткөн кылымдын 90-жылдарынан тартып эле жакшы билет. Ал макалада автор Орхон-Эне-Сай аймагындагы гидронимдерди, этнонимдерди, тарыхый инсандарды жана окуяларды талдайт, алардын аналогдорун эпостон издейт, кидандардын 913–1030-жылдардагы кыргыздардын басып туруш доорун «Манас» эпосундагы окуялар менен салыштырат, акырында бул улуу мурас X-XII кылымдагы тарыхты чагылдырары божомолдойт.

Ушуга эле байланыштуу М.Өмүрбайдын чыгармачылык жүзү «Манас» эпосун ар тараптуу изилдөөдө ачылат, ал текстти жарыялоо, тарых менен салыштыруу, варианттардын өзгөчөлүгүн белгилөө, идеялык-стилдик багыттарын аныктоо тармактарына өзгөчө эмгек сиңирген. Манас таануудагы кызыктуу жана оригиналдуу ойлору 2014-жылы Үрүмчү шаарынан, 2016-жылы Бишкек шаарынан чыккан «Манастын» акылы» деген китебинде, «Манас» эпосундагы тарыхка баш бакканда», «Манас» эпосунун мифтик түсүн иликтегенде», «Атабыздын жомогун айтпай койсок болобу», «Манас» эпосунун тил маданияты», «Манастагы» беш Бээжин», «Кыргыздын баатырлык салты «Манаста» ж.б. жыйырмадан ашуун макалаларында чагылдырылган. «Манас» эпосунун редакциялык коллегиясынын башчысынын орун басары катар Жусуп Мамай айткан «Манастын» толук нускасынын бекитүү кызматына катышкан (1984-1995), ушул эле манасчынын крилл арибинде Кыргыз Республикасында чыккан китебинин жооптуу редакторлорунун бири болгон (2004).

«Манастын» акылы» китебинде автор кыргыз элинин этникалык жактан калыптануусу, тарыхый басып өткөн жолу,

дипломатиялык байланыштары, философиялык ой жүгүртүүлөрү, жалпы турмуштук көз караштары эпосто кандайча көрсөтүлгөндүгү тексттен алынган мисалдар менен тастыкталат. 2009-жылы жазылган «Манас» жана Чыңгыз» деген макаласы илимий-публицистикалык жалпылоолорунун бийиктиги, эки феномендин терең байланышын ар тараптуу ачкандыгы менен баалуу. Автор Ч.Айтматовдун «Манас» эпосу менен байланышын бир нече ракурстан карайт: биринчиси, жазуучунун эпостун текстин уккандагы абалы; экинчиси, анын манасчылар менен жеке байланышы; үчүнчүсү, эпоско илимий көз карашын билдирүүсү; төртүнчүсү, жазуучунун чыгармаларында «Манастын» колдонулушу (түздөн-түз колдонуу; кыйыр түрдө колдонуу) ж.б.

Ошондой эле анын Айтматов ааламын түшүнүүдө «Алп изинен...» (Ч.Айтматовдун чыгармаларына берилген баа макалаларынын жыйнагы, 1988), «Манас жана Чыңгыз» (Бишкек, 2011), «Ч.Айтматовдун чыгармаларынын Кытайдагы жагдайы», «Жамийла жалгыз эмес» сыяктуу эмгектери өзгөчө сөз кылууга арзыйт. 2016-жылыдын 12-декабрда жазуучунун туулган күнүнө карата «Ч.Айтматов Кытайда» деген темада илимий шерине уюштурган.

Макелек Өмүрбай – кыргыз фольклорун изилдөө боюнча Кытайда гана эмес, Кыргызстанда да, башка чет өлкөлөрдө да таанылган белгилүү окумуштуулардын бири. Ал 2008-жылы Бишкек шаарында «Жуңго кыргыз эл оозеки адабиятындагы кээ бир өзгөчөлүктөр» деген темада кандидаттык диссертациясын [3] коргогон, бул эмгеги менен Кытай Эл Республикасында филологиялык багытта докторлук наам да алган. Фольклордук чыгармаларды изилдөөдө ал кыргыз элдик оозеки чыгармаларын классификациялаган, ал эми классификациялоо ар кандай иликтөөнүн методологиялык башаты, теориялык жактан терең изилденишинин критерийи болот. Ал кыргыз оозеки адабиятынын жаралуу мезгилин үч доорго ажыратып карайт: биринчиси, баштапкы доор адабияты; экинчиси, байыркы доор адабияты; үчүнчүсү, кийинки доор адабияты [4:402]. Мындай бөлүштүрүү фольклордук туундууларды туура түшүнүүдө жана түшүндүрүүдө ачкыч катары кызмат

кылат. Бул классификациялоого таянып улуттук фольклорубуздун жаралыш мезгилдерин аныктап, азыр ар бир чыгарманын мазмунун, поэтикасын карап отуруп, кайсынысы кайсыл доорлордо пайда болгондугун жана кийинки муундар тарабынан кандай алымча-кошумчалар киргизилгендигин болжолдуу болголоого мүмкүнчүлүк ачылат. Ошондой эле ал кыргыз фольклорундагы жанрларга аныктама берет, мисалы, миф тууралуу «кыргыз адабиятынын көрөңгөсү» деп атап, анын жанрдык белгилерин жана жаралыш себептерин төмөнкүдөй мүнөздөйт: «Чындыкка такыр коошпогон, бирок философиялык, көркөмдүк-эстетикалык касиетке ээ, байыркы адамдардын табият таануудагы наристе (баёо) элестетүүсү миф (аңыз) деп аталат. Мифте баштапкы уруучулук коомдо пайда болгон, наристе эл ооз адабияты эсептелет. Ал эми кыргыз мифтеринин пайда болуу себептерин бардыгы эле адамзатка орток болгон коомдун наристе кезиндеги адамдардын дүйнөгө, жаратылышка жана анын түрдүү кубулуштарына болгон наристе таанымынан улам айтууга болот. Өндүргүч күчтөрү менен өндүргүч байланыштары өнүкпөгөн наристе коомдо кишилер жаратылыштагы түрдүү кубулуштардын сырын, себебин билишпеген. Табияттын күчтөрүнөн жеңилгенде, татаал дүйнөнүн ичинде тиричилик өткөрүүнүн катаал иштерине кабылганда, табиятты өзгөртүүгө мажирөөлүк кылганда, асмандын, жердин жана башка кубулуштардын сырын, себептерин билүүнү эңсешкен. Жаратылышты түшүнүүгө умтулушкан. Бирок чыныгы сырын билүү, себебин түшүндүрүүгө да ырамааттары жетпеген да, аны тек көркөм элес менен баяндап, көркөм элес аркылуу түшүндүрүүнүн аракетинде болушуп, адабияттын наристе түрү мифти жаратышкан.

Миф чындыктын баяндалышы эмес, бирок ошол наристе доордун адамдары аны чындык деп билишкен, бек ишенишкен. Мифтерди карап тургандай, чындыктай сүрөттөп, наристе элестетип баяндашкан.

Миф чындыкка коошпогон наристе элес болгону менен ал адамзаттын өнүгүшүнө өзүнүн оң таасирин берген» [4:405-406].

Адабиятчы мифтерди кыргыздардын байыркы «наристе» кездеги ой жүгүртүүсү деп образдуу айтып, алардын маани-мазмунуна карап төрт чоң түргө ажыратат: сыйынуу жөнүндө рух мифтер; ааламдын, заттардын жаралышы жөнүндө мифтер; табияттан сырткары сыйкырдуу күчтөр жөнүндөгү мифтер; тотемдик мифтер [4:409].

Сыйынуу жөнүндөгү рух мифтерине жараткан, теңир, умай эне, жер-эне, кут, арбак түшүнүктөрүн киргизет. Табияттагы заттардын, кубулуштардын жаралышы тууралуу мифтерге адамдын жаралышы, жердин каймакташы, Ай, жылдыздар (Үркөр, Үч аркар, жети каракчы-жетиген), булут, топон суу, кар, жердин титиреши, коөндун жаралышы, уйдун жаралышы ж.б. мифтерди кошууга болот. Табияттын тышкары сыйкырдуу күчтөр тууралуу мифтер: кереметтүү күчтөр тууралуу (жан, кайып, ташка айлануу, сыйкыр, кыдыр-кызыр, мүрөктүн суусу, пери); көйкаптагы күчтөр тууралуу (дөө, желмогуз, ажыдаар, алп каракуш, албарсты, жин ж.б.). Тотемдик мифтер: улут, уруу, тайпалардын чыгыш теги жөнүндө мифтер (кыргыз элинин теги, бугу эне тотеми, бөрү тотеми, байтерек тотеми ж.б.); жаратылыштагы кубулуштардын, айбанаттардын ээси, пири жөнүндөгү тотемдик мифтер (чилде, Аяз ата, Дөөтү уста, Коросон ата – Улукман ата, Кайберендин ээси, Баба дыйкан, Камбар ата, Ойсул ата, Чолпон ата, Чычаң ата, Зеңги баба, Буудайык, Кумайык ж.б. жөнүндө) [4:409-449].

Ал эми мифтерге бир кыйла жакын болгон уламыштардын жанрдык белгисин мындай аныктайт: «Заттарды, нерселерди таанууда, кандайдыр тарыхтагы бир окуянын нугун кууп, наристе элестетүү менен баяндап, улам кийинкилерге улантылып айтылып келген кыска, көркөм баяндар уламыштар деп аталат». Андан ары пикирин дагы конкреттештирет: «Баштапкы кыргыз уламыштары кыргыз мифтерине жакын заттарды таануу, тарыхтагы белгилүү окуяларды, тарыхый адамдарды баяндоодо мифтик көркөм каражаттарды, апыртууларды өзүнө сиңирип келген. Баштапкы кыргыз уламыштарда мифтик санаа кандайдыр бир деңгээлде алып жүрүлгөнүн баяндай алат.

Бирок кыргыз мифтери менен уламыштары өздөрүнүн баян-мазмунун айтылуу ыкмасы жактардан өз алдынча айырмачылыкка ээ, бул экөөнүн чоң айырмачылыгы, миф эч кандай чындыкка жакын келбеген көркөм элестүү наристе түшүнүктөрдүн баяны болсо, баштапкы уламыштар кандайдыр бир тарыхтын томун такоор кылып уланып, ошол тарыхта же кичине, же чоң болуп, өткөн окуянын мифтик, апыртмалуу каражаттар менен көркөмдөп көтөрүп айтылган баян эсептелет» [4:409-449].

Кытай кыргыздары, анын ичинде Кызыл-Суу аймагындагы улутташтар Ала-Тоону мекен кылган, советтик системадан чыккан кыргыздарга караганда байыркы башаттарга бир топ жакын, аларда бакшылар, дарымчылар, өлөңчүлөр ж.б. фольклордук тексттерди байыркы традициясы боюнча сактап жүргөндөр, азыр да аткарып аткан өнөрлүү адамдар көп, андыктан да М.Өмүрбайдын кыргыз фольклору боюнча изилдөөлөрүнөн бир кыйла кеңири маалыматтарда кездештирүүгө болот. Окумуштуу дарым ырларын тууралуу мындай ой айтат: «Ооруну жубатуу, абалына аралжы болуу максатында айтылган касиеттүү сөздөрдүн уйкаштуу тизмеги дарым ырлар деп аталат. Дарым ырлар кыргыздардын эң баштапкы түшүнүгүнөн улам чыккан. Баштапкы коомдун адамдары «касиеттүү сөздөр сырткы дүйнөгө, заттардын, кубулуштардын теңирлерине, ээлерине өтөт, алар ошол сөздөрдү угат, адамдын денесине жабышкан илдеттерди сууруп чыгат, ал эми жабышкан оору, илдеттер да сөз касиеттерин угат» деп түшүнүлгөн.

Дарым айтып, эм-дом жасоочулар «Дарымчы» деп аталган. Алар өз кезинин акыны, чечени, сөздүн кыюусун табуучулардан болгон. Алар оорунун себептерин көркөм наристе элестетип түшүндүргөн. Жанына ошого жараша касиеттүү сөздөрдү курап, көркөмдүк сөз күчү менен илдетти, ооруну кубалап, сууруп чыгуу болот деп ишенген, ошондой ноокастарды ага чын бүтүргөн. Ошол бек ишенүүдөн оору өзүн жубаткан, жеңилденген. Дарым ырларынын байыркы эски адабияттан экенин, анын ай-бандарга, түрдүү заттарга адамча сүйлөп, аларды да адам-

ча касиетте элестеткени болуп эсептелет. Алып айтсак, жылан менен арбашуу (дуба айтышуу), түрдүү курттардын атын таап, алар адам жана айбандарды чакканда сөз күчү менен атын атап, сууруп чыгууга болгон. Мисалы, жыландын аты «чак-чур» башка илдеттердин, курттардын (азыркы микроб аттары) «быжы-быжы», «келең-келең», «бадик», «гүлапшан», «албын» сыяктуулар болгон, дарымды айтканда, ошол ооруга кайсы курт илдет жабышканын билип, анын атын атап айта алса эң күчтүү дарым эсептелген.

Жогорудагыдай түшүнүктөрдөн улам, кыргыздардын дарым ырлары пайда болгон. Ал дарым ырлар барган сайын көркөмдөшкөн, касиетин мурдагы ашкереликтен купуялыкка өткөн, ошого, азыркы өнүккөн коомдо дарым ырлары ооруга ашкере айтылбастан, «дарымчы» ичинде купия айтып, «сүф» деген сырлуу касиет жаралган. Кыргыздардын дарым ырларын угуп көрсөк, анын тил өзгөчөлүгү ыргактуу кесиетинен көркөм адабият экенин билүү кыйын эмес. Мында айтып коё турган бир нерсе, кээ бир дарымдардын сөздөрү тетирисине карай ырдалган, анын себеби, эм-дом сырлуу болуусун, сөздөр түшүнүксүз болгондо касиеттүү болуусун көздөгөн болсо керек.

Кыргыз дарым ырларынын мазмунуна караганда, дарым ырлар «эмчилик» пайда болуудан алда канча мурда, кадыресе, түрдүү чөптөрдүн дарылык касиеттерин баамдоодон мурдагы кездерде чыгып, колдонулуп калганын билүүгө болот» [4:466-467]. Фольклорчунун бул ойлоруна таянганда дарым ырлары элдин байыркы мифологиясы, анимисттик, тотемдик, магиялык, диндик түшүнүктөрү менен байланышкан жана андай чыгармалардын табияты, пайда болушу, эл тарабынан колдонулушу бир кыйла таамай аныкталган.

Анын эл ооз адабиятын изилдөө боюнча түзгөн «Кыргыз эл ооз адабияты негиздери» (1994), «Кыргыздын ак баталары» (2003), «Кыргыз балдар адабияты» (1996-жылы, Кыргызстан, 2016-жылы Шинжаң эл басмасы) деген хрестоматиялары, антологиялары, «Кыргыз адабият тарыхы» (1-том, 2005- жыл) деген китептери фольклористикага ко-

шулган олуттуу салымдар болуп эсептелет. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынан ал мифтер (аңыздар), уламыштар, дарым ырлары, ырым-тилек ырлары, эмгек ырлары жөнүндө өтө кеңири түшүнүк берет. Ал эми балдар фольклорун бешик ырлары, оюн ырлары, калптар, коштошуу ырлары, балдардын айбандарга, табийгатка кайрылган ырлары, боз балдардын ашыктык ырлары, жаңылмачтар деп классификациялап, ар биринин өзгөчөлүктөрүн, этикалык-эстетикалык баалуулугун ачып көрсөтөт.

Макелек Өмүрбайдын «Тил жана котормо» журналында башкы редактор болуп иштөөсү, биринчиден, анын кызмат абалына, экинчиден, атуулдук рухуна байланыштуу, адабият менен тилди айкалыштыра изилдөөнү талап кылды, анан калса, анын башкы милдеттеринин бири – кытай кыргыздарынын жазма тилин калыптандырууга, эл арасына жайылтууга, окутууга салым кошуу менен байланыштуу жүрдү. Бул ишти аткаруу сөзсүз түрдө адабий көрүнүштөрдү тилдик көрүнүштөр менен биримдикте кароону талап кылган. Мына ушул ишмердүүлүгү ал түзгөн же түзүүгө катышкан «Ханзуча-кыргызча сөздүк» (башкы түзүүчү, 1999-жылы Шиңжаң эл басмасынан жарык көргөн, 57 миң сөз), «Кыргыз жазуусунун орфографиялык сөздүгү» (1989-жылы Шиңжаң эл басмасынан жарык көргөн, 56 миң сөз), «Кытайча-кыргызча окуулуктагы илимий аталмалардын сөздүгү» (1996-жылы Шиңжаң илим-техника басмасынан жарык көргөн, 13 миң сөз), «Кытайча-кыргызча жаңы сөз, жаңы аталмалар сөздүгү» (авторлош, 1998-жылы Шиңжаң эл басмасынан жарык көргөн), «Кытайча-кыргызча электирондук сөздүк» (2007-жылы чыккан, 130 миң сөз) деген сөздүктөрүндө, «Кыргыз жазуусунун орфография эрежеси», «Кыргыз жазуусунун тыныш белгилеринин эрежеси», «Кыргыз адабий айтымынын эрежеси» деген эрежелеринде, «Кытай кыргыздарынын тил диалекити», «Кыргыз жазуу тарыхынан кыскача баян», «Кыргыз макалдарынын түрлөрү», «Кыргыз ылакаптарынын өрүшүн өзүнчө ачалы» деген сыяктуу макалаларында, «Кыргыз тили» боюнча башталгыч, орто мектептер үчүн сегиз окуулугунда ишке ашырылган.

Макелек Өмүрбай 1999-жылы башкы адис редактор (профессор) деген эң жогорку илимий атакты алган, И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин ардактуу профессору, Кытай түрк тилдер изилдөө коомунун башкы катчысынын орун басары, Кытай «Манас» изилдөө коомунун башкы катчысы, Шиңжаң уйгур автоном райондук элдик адабиятты изилдөө коомунун, Шиңжаң кыргыз тил, адабият, тарых илимий изилдөө коомунун төрага орунбасары, башкы катчысы сыяктуу милдеттерде болгон. 2006-жылы ШУАР боюнча озот кесптик техника кызматкери, 2008-жылы ШУАР «Орошон салым кошкон озот маман», 2012-жылы Кытай борбордук өкмөттүн өзгөчө каржы ала турган окумуштуусу даражаларына жеткен. 2007-жылы КР Президентине караштуу мамлекеттик тил комиссиясынын «Кыргыз тили», 2014-жылы КР маданият министрлигинин «Маданияттын мыкты кызматкери», 2017-жылы Кыргыз мамлекеттик «И.Арабаев атындагы КМУнун эмгек сиңирген ишмери» төш белгилеринин ээси. Ага 2016-жылы «Саякбай манасчы» медалы жана 2017-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик III даражадагы «Манас» ордени ыйгарылган.

АДАБИЯТТАР

1. Өмүрбай М.К. Кытайдан табылган кыргыз ажосунун айкели // Көк асаба. – 2015. – 23-декабрь.

2. Өмүрбай М. «Манас» эпосундагы тарыхка баш бакканда. Китепте: «Манас» эпосу жөнүндө. Түз.: К.Кырбашев. – Б.: 1994.

3. Өмүрбай М.К. Жуңго кыргыз эл оозеки адабиятындагы кээ бир өзгөчөлүктөр [Текст]: фил. илим канд. авторефераты. 10.01.09. – Бишкек, 2008. – 20 б.

4. Өмүрбай М. Кыргыз элдик адабияты жөнүндө // Кыргыздар. Түз.: К.Жусупов, К.Иманалиев. 10 томдук, 3-т. – Б.: 2004.

АДЫЛ ЖУМАТУРДУ (1964)

Адыл Жуматурду – азыркы күндөрдүн таанымал манас изилдөөчүсү, анын «Манас» эпосу боюнча эмгектери кыргыз тилинде гана эмес, кытай, англис, жапон тилдеринде чыгып, эпосту жалпы дүйнөгө таанытууга олуттуу салымын кошуп келет. Ал Кытай Эл Республикасынын Шиңжан Уйгур автоном районуна караштуу Кызыл-Суу кыргыз автоном облусунун Ак-Чий айылында 1964-жылдын 25-февралында жарык дүйнөгө келген. Жаш чагынан кытай тилиндеги мектептен билим алган. Анын балалык чагы өткөн аймакта Эшмат Мамбетжусуп, Жусуп Мамай, Жусубакун, Ыбырайым Акунбек деген чоң манасчылар жашаган. «Мен бала чагымдан ушундай кыргыздын маданияты, салт-санаа очогу, баалуулуктары таза сакталган чөйрөдө тарбия алып, элибиздин муундан муунга өткөн оозеки чыгармачылыгына сугарылып чоңойгом. Ушундай сөз багып, сөз баалаган дүйнөгө аралаш өскөнүмө сыймыктанам. Ошол себептерден улам кичинемден эле кыргыз адабиятына кызыгуум күч болуп, жөө жомокторунан, санжыраларынан баштап, дүйнөгө белгилүү «Манас» эпосуна болгон ынтызарым пайда болгон. Келечектеги аткарчу ишиме ошол убакта эле из салынса керек», - деп айтат [1]. Ал «Манас» эпосунан үзүндүнү тогуз жашар чагында Жусуп Мамайдан уккан. Ошол кезде бул жомокту айтууга катуу тыюу салынган, ошентсе да айрым адамдар түн ката манасчыны үйүнө чакырып келип, башкалардан далдоолонуп угушкан. Адылдын атасы да Жусуп манасчыны үйүнө чакырып «Манас» айттырган экен. Ошондо болочоктогу манас изилдөөчү сөз күчүнүн кудуретин туюп, ышкысын

ойготкон, баатыр каармандар анын жан жолдошуна айланган.

1982–1986-жылдарда Шанхай Цзяотунг (транспорттук) университетинде билим алып англис тили жана адабияты боюнча бакалавр даражасына ээ болгон. Ошол окуу жайында англис тилинен тышкары кыргыз адабияты менен да өз алдынча терең таанышып, Чыңгыз Айтматовдун кытайча которулган чыгармаларын илимий көз караш менен окуп чыгат. 1990-жылга чейин Үрүмчү шаарындагы Шиңжаң өнөр жай институтунда англис тилинен окутуучулук кесипти аркалап, ошол эле учурда илимий иштер менен алек болуп жүрүп, «Манас» эпосун которуу жумушуна ылайыктуу деп тандалып алынып, ал жумуш менен алектенип, Шиңжаң Адабият-Көркөм өнөрчүлөр Союзунда, фольклор изилдөө коомунун «Манас» эпосун изилдөө секторунда иштеп жүрөт. Бир топ жыл, т.а., 1995-2004-жылдар ичинде жогорудагы секторду башкарат. Бул аралыкта 2001-2004-жылдарда Бейжинде аспирантурада окуп, 2004-жылы «Манасчылардын манасчылыгы. Манасчылык өнөрү» деген темада докторлук диссертациясын коргоп, ал эмгеги адистер тарабынан жогору бааланып, Жуңго кыргыздарынын ичинде эң биринчи филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасына жетишкен. Ошол эле жылдан Кытайдын борбору Бейжин шаарына которулуп, Жуңго коомдук илимдер академиясынын улуттар адабияты институтунда түндүк улуттар адабият изилдөө секторун жетектөөгө киришет. 2006-2009-жылдары Бейжин Борбордук улуттар университетинде пост-докторлук изилдөө жумушун улантып «Түрк элдеринин баатырдык эпосторунун курулмасын жана мотивдерин салыштырып изилдөө» деген темада диссертациясын коргоду.

Адыл Жуматурду Кытайдагы «Манас» эпосун изилдөө коомунун орунбасар баш катчысы, Жуңго улуттар адабият изилдөө коомунун туруктуу мүчөсү, Жуңго фольклорчулар коомунун, Шиңжаң жазуучулар коомунун, Бейжин жазуучулар коомунун, Бүткүл дүйнөлүк фольклорчулар коомунун (Финландия), дүйнөлүк «Калевала» эпосун изилдөө коомунун (Финландия) мүчөсү. 2012-жылы Бейжинде өт-

көн Бүткүл дүйнөлүк эпос изилдөө коомунун саммитинде аталган коомдун акылчылар комитетинин мүчөсү болуп шайланган. Ошондой эле ал Эл аралык Чыңгыз Айтматов академиясынын академиги.

Анын «Жуңгодогу кылым аттаган үй-бүлөлөр тууралуу баян: Залкар манасчы Жусуп Мамайдын үй-бүлөсү» (2003) деген башкалар менен биригип жазган китеби үчүн 2004-жылы автоном райондук туңгуч кезектүү «Теңир тоо адабият көркөм өнөр сыйлыгы» боюнча озот чыгарма, ошол эле жылы Жуңго эл ооз адабият-көркөм өнөрчүлөр коомунун 3-кезектүү «Эл адабият көркөм өнөрчүлөр тоо гүлү» боюнча 1-даража сыйлыгын алган. 1990-жылы Жуңго эл адабият-көркөм өнөрчүлөр коому жагынан «Ахлак-кесипте тең жетилген жаш», ошол эле жылдын соңунда «Шиңжаңдагы ахлак-кесипте жетилген 100 адабият көркөм өнөрчүнүн бири» деген ардак сыйларына татыктуу болгон. «Жуңго улуттары кылым аттаган белгилүү үй-бүлөлөр жазмасы залкар манасчы Жусуп Мамайдын үй-бүлөсү» деген эмгеги Юннан университетинин басмасынан (2003) чыккан, «Кыргыздардын этнографиялык тезкиреси», «Орто Азия улуттарынын эл адабиятынан жалпы баян» деген китептери өз кезегинде эл аралык таанылууга арзыган.

Ханзу, кыргыз, англис, уйгур, казак, орус тилдерин жетик билген адис окумуштуу катары «Кыргыз адабият тарыхы», «Жаңыл Мырза», «Кыргыз байыркы чыгармаларынын антологиясы» сыяктуу китептерди, «Манас» эпосунун Жусуп Мамай вариантынан 100 миң сабын, көптөгөн кыргыз авторлорунун чыгармаларын кытай тилине которгон. «Жуңго аз сандуу улуттар маданият чоң сөздүгү», «Жуңго кыргыздары энциклопедиясы», «Жуңго ар улут фольклордук маданият заттары чоң сөздүгү» сыяктуу фундаменталдуу эмгектерди түзүүгө активдүү катышкан. Бул эмгектерди которууда анын адабиятчылык көрөңгөсүнүн бийиктиги, теориялык-методологиялык даярдыктарынын жеткиликтүүлүгү, кош тилде бирдей ой жүгүртө жана иштей билгендиги көрүнөт.

Анын кыргыз фольклористикасындагы барандуу эмгектери: «Чыгыш эл ооз адабиятынан жалпы баян» (4

томдук) (2006), «Орто Азия эл ооз адабияты» (2010), жубайы Токтобүбү Ысак кызы менен бирге жазган «Залкар манасчы Жусуп Мамай» (кытайча, 2002; кыргызча 2007, 2014; жапанча 2016), «Манасчылар жөнүндө изилдөө» (кытайча, 2007, Бейжин), «Ооз эки салт жана баатырлык эпос» (кытайча, 2009), «Кыргыздардын элдик ишеними жана коому» (кытайча, 2009), «Манас деп ураан чакырып» (кыргызча, биринчи басылышы 2006, экинчи басылышы 2009, үчүнчү басылышы 2012), «Жуңго кыргыздары» (кытайча, 2012), «Жуңго кыргыздарына жакындан назар салуу» (кытайча, 2015) ж.б. Бул эмгектеринде ал жуңго кыргыздарынын тарыхын, этнографиясын, этнопедагогикасын, маданиятын, адабиятын ар тараптуу биле тургандыгын жана аларды илимий жалпылоого көтөрүлгөндүгүн көрсөтүү менен улутташтарыбыздын гениалдуу табылгаларын демонстрациялаган.

А.Жуматурду «Манасчылардын өздүк орду жана орток өзгөчөлүктөрү» деген макаласында [2] кытай манасчылары менен кыргызстандык манасчыларды абдан кызыктуу салыштырган типологиялык анализдери бар, ошол эле жерде ал айтуучулардын тагдырын, «түшүндө үйрөнүү» окшоштуктарын кызыктуу мисалдар менен ачып берет. Ал эми «Кытайда «Манас» эпосун изилдөө» аттуу макаласында [3] тарыхый факты-материалдарынын байлыгы менен таң кылтырат.

Анын 120дан ашык илимий изилдөөлөрү Жуңго, Кыргызстан, Жапония, Финландия, АКШ, Түркия, Якутия ж.б. өлкөлөрдө жарыяланып, дүйнөлүк кыргыз таанууга салым киргизген. Бейжинден Адыл Жуматурду жана Үрүмчүдөн Мамбеттурду Мамбетакун 2013-жылы Кытай өкмөтүнө «Манасты» универсал изилдөө» долбоорун сунуштады, ал болсо өз кезегинде эпостун энциклопедиялык касиетин ачып көрсөтүүгө саясий жол ачат, ошондон кийин «Манас» эпосундагы түрдүү проблемаларды изилдөө фольклорист адабиятчылардын гана иши эмес экендигин үчүн гуманитардык жана табигый, техникалык илимдердин өкүлдөрү да түшүнүп, бул жумушка тартыла баштады.

Адыл Жуматурдунун Токтобүбү Ысак кызы менен бирге жазган «Залкар Манасчы Жүсүп Мамай» аттуу китеби [4] кыргыз окумуштуулары тарабынан жогору бааланган.

Кытайда «Манас» эпосун жазып алуу иши XX кылымдын 60-жылдары бир аз башталып эле, андан соң он беш жылдай «маданий революция» жүрүп, элдик оозеки чыгармаларды жыйноо, элге таратуу өнөктүгү такыр токтоп калган, 80-жылдарда гана абал жакшырып, «Манас» эпосун жазып алуу, изилдөө жумуштары кайра оожалган. Адыл Жуматурдунун ишмердиги ушул «маданий революциядан» кийинки жаңыланууга туш келип, анын жыйноочулук, котормочулук, изилдөөчүлүк талантын көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Ошондон ал Үрүмчүгө чакырылган Жусуп Мамай менен бирге он жыл кошуна жашап, ал кишинин «Манасын» жазып да, которуп да, изилдеп да, жеке сапаттарынан үлгү алып да жүрдү. Жусуп Мамайдын атынын бүт Кытайга таралышына, анын айткан «Манасы» «мамлекеттин каухары» деп бааланышына салымын кошту.

Адыл Жуматурду шаардын бир кабинетинде отуруп алып, даяр китептерди окуп эмгек жазган окумуштуу эмес, ал ондогон жылдар бою эл кыдырып, көркөм сөзгө моокуму канып, оозеки чыгармаларды аткаруучу таланттардын жанында болуп, үйлөрүндө түнөп, анан жазуу үстөлүнө отурган практик илимпоз. Өзгөчө анын Жусуп Мамай тууралуу жазган эмгектери ал киши тууралуу эскерүүлөр, илимий ой толгоолор жана эпостун тексттин талдоолор менен айкалыштырылган комплекстүү эмгектер системасы. Ал залкар манасчынын феноменалдык эске тутуусун, адамзатта сейрээк учурай турган талант экендигин, жеке гана «Манас» эмес, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын, анын ичинде дастандарды, санжыраларды, ырларды, жөө жомокторду эң мыкты билерлигин, кыргыз адабияты, маданияты боюнча дүйнө таанымы өтө кенен адам болгондугун конкреттүү мисалдар менен далилдеп көрсөтөт. Аны үчүн керектүү маалыматты өзүнөн сурап тактап, жүргөн-турган жерлерин изилдеп, шакирттери Жумаалы Келбай, Үсейин Ажым, Жакып Балбай деген адамдарды кепке тартып, илимий жана биографиялык кызыктуу китеп жазышкан. Манасчы-

нын калыптануусунда Жусупакун, Ыбырайым, Тыныбек, Сагынбай сыяктуу айтуучулардын таасирин тастыктайт. «Манасты» эң биринчи чыгармага айланткан кырк чоронун бири Ырчы уул экендигин Ж.Мамайдын вариантынан негизинде тактоого аракет кылат.

Адыл Жуматурду атактуу жана өзү жакшы билген Жусуп Мамайдын айтуусундагы «Манас» эпосунун «Манас», «Чегетей», «Сомбилек» бөлүмдөрүн бир нече жыл кезере отуруп кытай тилине которот, биринчи урпагы тууралуу китеп 54 миң саптан турат, ал 2009-жылы биринчи жолу кытайча чыгат, үч жылдан кийин 2-басылышы жарыяланат. Котормочу эпостогу ооздон оозго өтүп, муундан муунга уланып, канча кылымды карыткан, улуу, универсал, энциклопедиялык маалымат топтомун, кыргыз маданиятынын руханий казынасын, элдин акыл идирегинин, ой санаасынын, ааламга, коомго болгон түшүнүгүнүн, урпактарды тарбиялай турган дидактикалык идеяларынын жыйындысынын төгүлүп чачылбай кытай окурмандарына жетүүсү үчүн өзгөчө талантын көрсөткөн.

Адыл Жуматурдунун дагы бир чоң эмгеги – үй-бүлөсү жубайы Токтобүбү (Токоң) Ысак кызы жана уулу Эрзат Адыл уулу менен биргелешип жазган «Кытай манас таануу сөздүгү» аталышындагы энциклопедиялык жыйнагы. Бейжин шаарындагы Борбордук Улуттар университетинин басмаканасынан кытай тилинде жарык көргөн бул эмгек Жусуп Мамайдын 100 жылдыгына арналып, 16-форматта, 500дөн ашык бетте, 5 миллион 500 миң кытай иероглифи колдонулуу менен окурмандарга тартууланды. Анда Кытайдагы манас таануу илиминине тиешелүү жалпы маалыматтар, анын ичинде айтуучулардын, изилдөөчүлөрдүн биографиялары, тема боюнча илимий эмгектерге аннотациялар, Кытайдагы манас таанууга байланыштуу илимий конференциялар тууралуу билдирүүлөр берилген. Мындай ири энциклопедиялык басылма «Манас» эпосу менен бирге Кытайдагы үч чоң эпостун катарындагы тибет элинин «Гесер», монгол элинин «Жаңгар» эпостору боюнча да чыга электигин айтсак, бул үй-бүлөнүн улутубуз үчүн кандай эмгек кылгандыгын даана көрөбүз.

АДАБИЯТТАР:

1. *Жуматурду Адыл*: «Сөз багып, сөз баалаган улуу элден болгондугума сыймыктанам». Маектешкен Чолпонай Турдакунова.

2. *Жуматурду А.* Манасчылардын өздүк орду жана орток өзгөчөлүктөрү // 2015-жылдын 24-25-октярбрында Үрүмчү шаарындагы Шинжаң педагогикалык университетинде болуп өткөн «Манас» жана кыргыз салты» деген темада эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары. – Үрүмчү (Кытай эл республикасы), Шиңжан «Манас» изилдөө борборунун материалдары 21, 2. – 180-189-бб.

3. *Жуматурду А.* Кытайда «Манас» эпосун изилдөө. Китепте: Кыргыздар 14 томдук: санжыра, мурас, салт, элдик билимдер жана рухий маданият. 5-т. Түз.: К.Жусупов, К.Иманалиев. – Б.: «Бийиктик», 2011. – 405-411-бб.

4. *Ысак кызы Токтобүбү, Жуматурду уулу Адыл.* Залкар Манасчы Жүсүп Мамай / Редколлегия: Т.К.Чоротегин (төрага), А.Акматалиев, ж.б.; илимий редактору Гүлзада Абдалиева. – Б.: «Принт Экспресс», 2014. – 328 б.

МАМБЕТТУРДУ МАМБЕТАКУН (1965)

Турмуштун агымы, замандын оңолушу, жашоонун оң нукка түшүшү жеке бир пенденин гана эмес жалпы элдин да, жумурай журттун да тагдыр-таалайына жагымдуу таасирин тийгизери соңку чейрек кылымдык мезгилде Ала-Тоонун эки өңүрүн мекендеп жашап жатышкан кыргыздардын алака-мамилелеринен ачык-айрым көрүнүп олтурат. Улуу Жуңгонун саябандуу канатында күн кечирип жатышкан кандаштарыбыз бүгүнкү күндө өнүгүп-өсүүнүн жаңы баскычына көтөрүлүшүүдө. Жуңго мамлекети менен Жуңго коммунисттик партиясынын аз сандуу улуттардын өсүп-өнүгүшүнө көргөн зор камкордугунун натыйжасында кыргыз сыяктуу калктардын маданияты гүлдөп өсүп, жаштары илим-билимдин алдыңкы жетишкендиктерине ортоктош болуп жатышкандыктары ким кимди болсо да чексиз кубанычка бөлөбөй койбойт.

Ала-Тоонун аркы өңүрүндөгү боордошторубуздун арасынан чыккан таланттуу уулдардын бири деп Мамбеттурду Мамбетакунду айтсак эч бир жаңылышпайбыз. Кызыл-Суу кыргыз автоном облусунун борбору Артыш шаарына салыштырмалуу жакын жердеги Корумдук деген айылда 1965-жылы төрөлгөн жаш бала мектепте да тырышып окуду. (Жанаша турган Тегирмети айылына кантип алгач жөө-жалаңдап, андан соң велосипедчен келип окушкандарын, кийин жатак мектептен тарбияланганын Макем умсунуу менен эскере айтып бергени бар эле). Жаш жигит окуусун Жинжаң университетинин тил, адабият (бизчесинен айтканда – филология) факультетинде улантып, аны ийгиликтүү бүткөн соң Жинжаң коомдук илимдер академиясынын улуттар адабиятын изилдөө институтунда илимий кыз

маткер болуп иштөө менен эмгек жолун баштайт. Демек, Мамбеттурду Мамбетакун география, же дагы бир башка нерселер менен илешип жүрүп филологияга кокусунан келип калбастан, тескерисинче, элдин элдигин сактаган тил менен калктын көркөм көрөңгөсү болгон адабиятка тырнактайынан дит буруп, филологияны тагдыр кылып тандап алган саналуу окумуштуулардын бири болуп эсептелет.

Албетте, көпчүлүк эле филологдор сыяктуу Мамбеттурду Мамбетакун да алгач ыр жазып жүрдү. Ал турсун 1992-жылы «Жүрөгүм» деп аталган чакан ыр жыйнагын да окурмандарга тартуулады. Ал китепчедеги айрым ырлар азыр да эл ичинде сүймөнчүк менен окулуп келет. Айтылган оюбуздун айкын мисалы катары таланттуу калемгердин «Биз» деп аталган ырын көрсөтүп кетсек болот.

Асмадан жамгыр болуп төгүлдүк биз,
Дүйнөгө ак калпакчан көрүндүк биз.
Чөп бодук жер тандабай өсө берген,
Булуттай аалам кездик, сөгүлдүк биз.

Кайырма: Маркасын издеген марал,
Боор эзип боздогон каймал.
Манастан айрылып кыргыз,
Тагдырга көз салат жал-жал.

Тагдырды таштак жерге аркандадык,
Тагдырлар таштап кетти – арданбадык.
Эне-Сай узатканда аттар семиз,
Чарчадык тагдырды кууп, чарчабадык.

Кайырма: Маркасын издеген марал,
Боор эзип боздогон каймал.
Эненин эмчеги ийип,
Энелер жол карайт жал-жал.

Эрлер жок ат жалына казан аскан,
«Насыйкат» угулат тээ алыстан.
Эне-Сай узатканда аттар семиз,
Энелер жолду карайт ак жоолукчан.

Кайырма: Маркасын издеген марал,
Боор эзип боздогон каймал.
«Карезгөй» күүсүн чертип кайрып-кайрып,
Апалар жолду карайт ак жоолукчан.

Көрүнүп тургандай, поэзиянын көркөм үлгүсү катары өтө ийгиликтүү жаралган чыгарма бул ыр. Ал эми ийгилиги эмнеде? Биринчиден, элдин эзелтеден бери басып өткөн турмуш жолу менен тагдыры ушул бир ырга чулу коргошундай болуп уютула батырылгандыгында. Экинчиден, ырда автордук ой менен чыгарманын ички ыргагы болуп көрбөгөндөй эриш-аркак тартып, жуурулушуп турат. Ушундан улам, үчүнчүдөн, бул ыр поэзиянын чыныгы үлгүсү катары окурмандын сезим-туйгусун болуп көрбөгөндөй бийик психологиялык абалга жеткирип, автор менен санаалаштык, боордоштук, өзөктөштүк абалга жеткире алат. Арийне, көркөм чыгарманы, болгондо да ырды мындай классикалык үлгүдө жаратуу бардык эле калем кармаган адамдын колунан келе бербейт...

Кошумчалап кетчү бир нерсе: байкалып тургандай, Мамбеттурду Мамбетакундун бул ыры өзүнөн өзү эле музыкага салууну суранып турганы. Ырасында эле бул мүдөө ишке ашып, калемгердин бир тууган агасы, Жуңго кыргыздарынын белгилүү композитору Мамбетжума Мамбетакун тарабынан обонго салынып, калың элдин сүйүү ырдаган ырына айланды.

Бирок, илимге болгон кызыгуусу, калкынын фольклорунан тартып азыркы адабиятына чейин кол тийбей, дурусураак иликтенип-изилденбей жатканын көрүп-туйгандан кийинки жоопкерчиликтүү сезим жаш жигитти биротоло илимдин татаал жолуна жетелеп кетти. Алгач гезит, журнал беттеринде элдик оозеки чыгармачылыктан тартып учурдагы адабиятка чейинки маселелерди батыл изилдөөгө алган макалалары жарык көрө баштады. Алардын арасынан бүгүн биз «Кыргыз жакынкы заман маданияты жана адабияты», «Кыргыз, казак эпикалык жөрөлгөсүндөгү бирдейликтер», «Манас» эпосунун Ооган варианты», «Адабий чыгармачылыктын түпкү мыйзамы жөнүндө», «Айтматов жана жуңго адабияты», «Жалайыр жалгыз» дастаны жана анын варианттары», «Кыргыз

ырымдары жана салттуу ишеним», «Кыргыз жаңы доор адабиятындагы Асанбай Матилинин орду» деген сыяктуу макалаларын өзгөчө бөлүп көрсөтүп кеткибиз келет. Албетте, буларда айрым бир кенемтелер сезилип турганы менен козгоп жаткан проблеманы ар тараптуу талдап берүүгө болгон астейдил аракет, адабияттын аруулугун сактоону баарынан жагору койгон алпейим мамиле ал макалаларды окурмандардын сүймөнчүгүнө айлантып турду. Ошол адабий *сынчылыктын* айдыңында туруп адабият жөнүндөгү *илимге* бут коё баштаган жаш сынчы-илимпоздун «Шинжаң кыргыз адабияты» журналынын 1992-жылдагы 2-китебинде жарыяланган «Ырлардын кунары жана багыты жөнүндө» деген макаласына учкай токтоло кеткибиз келет. Жаштык максимализм басымдуулук кылып турган бул макалада жуңго кыргыздарынын ошол учурдагы поэзиясынын багыттары, тенденциялары, алгылыктуу жактары менен алешемдиктери тууралуу айтылат. Ал кездеги поэтикалык чыгармаларды жаш сынчы үч багыттан (дүйнөтаанымдык, чеберчилик, көркөм тили) туруп талдоого алат. Акындарда «...жаңыча ойлонуу, бардык нерсеге кайтадан көз салып чыгуу, күмөн кароо кубаты (дарамети) жетпей тургандыгын» (1, 395-б.) белгилөө менен, «окурманга бирөөнүн акындыгы эмес, окурман менен тең чама турган адамдыгы керектигине» (1, 397-б.) басым жасайт жаш сынчы. Көрүнүп тургандай, бул макалада М.Мамбетакундун адабий ой жүгүртүүсү кадимкидей калыптанып, көркөм чыгарманын ички мыйзамченемдерин кадимкидей аңдап-түшүнүп калгандыгы ачык көрүнүп турат.

Анан ошол жылдардагы адабий сын макалалары топтоштурулуп «Өзүбүздү унутпайлы» (1994) деген жыйнагы жарык көрдү. Адабий чыгарманын табиятын адабий сынчы катары изилдеп үйрөнүүгө болгон бул жол андан ары тереңдеп, натыйжада, «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 2-китеби (1995), «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык» (1997), «Хыйлоңжыяңдык кыргыздар» (*Германиялык түрколог Гундула Салык менен биргеликте*) (1998) деген изилдөөлөрү өз өзүнчө китеп болуп басылып чыкты. Мына ошентип, адабий сынчылык аркылуу адабияттаанууга, адабият жөнүндөгү илимге келүү жолун

Жуңго кыргыздарында биринчи болуп Мамбеттурду Мамбетакун түптөдү десек болот.

Ушул жерде окумуштуунун «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык» деп аталган эмгеги жөнүндө атайын бөлүп айта кетүүбүз керек. Анткени, бул китеп 2014-жылы бүгүнкү кыргыз тарыхчыларынын туу башында турган мыкты илимпозубуз Тынчтыкбек Чоротегин ошол кезде жетектеген «Мурас» фондусу тарабынан Кыргызстанда басылып чыкты. Китептин алгачкы үч бабы негизинен бизде айтылып келе жаткан маалыматтар менен үндөшүп турса, кийинки беш бабы илимий жактан зор кызыгууну пайда кылат. Анткени, бул баптарда М.Мамбетакун Жуңгодогу манасчылар, алардын кыскача өмүр-баяндарынан тартып, алар айткан варианттардын өзгөчөлүктөрү тууралуу иш билги талдоолорду жүргүзөт.

«Манас» эпосунун Жуңгодогу варианттары» деп аталган бөлүмдө М.Мамбетакун Кытай жергесиндеги улуу, кичүү манасчыларды – жалпысынан 52 (элүү эки) манасчы – мүмкүн болушунча толук камтууга аракеттенүү менен алардын ар биринин манасчылык өнөрүндөгү урунттуу өзгөчөлүктөрдү кылдат кармай билип, ишенимдүү жыйынтыктарды чыгарып жүрүп олтурат. Ал турсун бул бөлүмдүн соңунда «Айрым манасчылардын тизмеси» деп туруп, Жуңгодогу манасчылардын тизмесин кошо берет. (2, 208 – 211-бб.) Илимде бул канчалык маанилүү экендиги айтпасак да түшүнүктүү.

«Манасчы» деген бөлүмдө М.Мамбетакун манасчылыктын табияты менен сырын изилдөөгө бел байлашы, «Манастын» жаралуусу жана таралуусундагы маданий катмарлар» деген бөлүмдө улуу эпос менен улуттук дин, эпостогу байыркы маданияттын белгилери тууралуу кеп кылат.

Ал эми «Манасты» айтуудагы салтты сактоо менен устат, шакирт маселесине да проф.М.Мамбетакун тереңден саресеп салып, окурманды муютарлык жыйынтыктарды чыгарат.

Бул китептеги өзгөчө сөзгө татып турган бөлүм, албетте, манасчылар мектеби, анын ичинде Памир мектеби тууралуу жазылган бөлүм демекчибиз. Мекенибиз Кыргызстанда айтылып, изилденип келе жаткан манасчылардын

мектеби проф.М.Мамбетакундун изилдөөлөрүнөн кийин «Памир мектеби» менен толукталды десек болот.

Кыскасы, китептин аннотациясында айтылгандай, илимпоздун бул эмгеги биздин ЖОЖдордун студенттери үчүн, буюрса, табылгыс кошумча окуу куралы болуп калат.

Илимге биротоло баш-оту менен берилген жигит «Эпикалык жөрөлгө жана кыргыз дастандары» (2000), «Кыргыз элдик оозеки адабиятындагы Памир мектеби» (2006) деген илимий долбоорлорду ийгиликтүү аяктап, натыйжада, эң сонун эмгектерди жараткан. Андан соң таланттуу окумуштуу өзү жана башкалар менен биргеликте «Сайрап өткөн сандугач» (1995), «Карт дастан» (1998), «Кыргыздардын жөрөлгөлүү илим-техника маданияты» (2001), «Жуңго кыргыз энциклопедиясы» (2006), «Шинжаң көп улуттуу адабият тарыхы» (2005) сыяктуу китептерди түзгөн жана түзүүгө катышкан. Илимпоздун «Кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу китеби 2005-жылы Шяңгандын Тьянма басмасынан ханзу тилинде басылып чыккан. Ушул китеби жана «Манас» менен «Жаңгыр» эпосторундагы баатырдык жөрөлгөнүн бирдейлиги жана ажырымы» деген эмгеги үчүн Мамбеттурду Мамбетакун Шинжаң коомдук илимдер академиясынын атайын сыйлыгына ээ болгон. 2002-жылы илимге эмгек сиңирген адис ардактуу наамын алган.

2004-жылы өкмөттүн атайын сунушу менен М.Мамбетакун Шинжаң педагогикалык университетинин адабият институтуна ишке которулат. Бул жерде ал педагогикалык ишмердик менен окумуштуулукту кош катар алып жүрүү менен бирге жуңго кыргыздары үчүн эбегейсиз чоң эмгек сиңирүүдө. Дегенибиз, 2011-жылы Шинжаң автономиялык райондун өкмөтүнүн колдоосу менен Шинжаң педагогикалык университетинде кыргыз тили жана адабияты бөлүмүнүн ачып, мында окуган кыргыз уландары менен кыздарынын алды бүтүп чыгышып, өз журтунун милдет-мүдөөлөрүн аркалаган адистерден болуп калышты. Айта кетчүдөгү бир нерсе, М.Мамбетакун 2005-жылы 40 жашында өлкөнүн борборунан бекип келеген профессор наамын расмий түрдө алган. Бул жагынан ал биздин кызыл профессоруубуз Касым Тыныстановго окшоп кетет... Айтмакчы, 2015- жылдын май айында биздин Эшеналы

Арабаев атындагы университетибиз жемиштүү педагогикалык ишмердүүлүгү үчүн Мамбеттурду Мамбетакунга ардактуу профессор наамын салтанаттуу ыйгарышты.

Ал эми 2012-жылы Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун түзүлүшүнө чоң салым кошту. Бүгүнкү күндө бул институт улуу эпосубузду ар тараптуу изилдеп жаткан Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институту жана дүйнөдөгү башка илимий борборлор менен тыкыс байланышта иш жүргүзүү менен бирге өзүнүн илимий багытын таап, өзүнүн илимий жөрөлгөсүн түптөп калган изилдөө борборуна айланып бара жатат. Ушул болборду жетектөө менен Мамбеттурду Мамбетакун «Манас» эпосунун улуу манасчы Жусуп Мамайдын айтуусундагы вариантын англис, немец, уйгур, казак тилдерине котортуп, басмадан чыгарууга жетишти.

Бул жерде Мамбеттурду Мамбетакун өзүнүн аспиранттары менен биргеликте «Кыргыз дастандарынын бүгүнкү айтылуу абалы», «Кыргыз өлөңү» деген бараандуу илимий долбоорлордун үстүндө иш жүргүзүп, натыйжада, казактарга, казак фольклоруна гана тиешелүү делип келинген өлөң жанрынын кыргыздарда да, айрыкча Памир кыргыздарында тээ байыртан бери эле айтылып келе жаткандыгын далилдеп, кагазга түшүрүлгөн жана аудио-видеога жазылган эбегейсиз көп эң сонун материалдардын негизинде жуңго кыргыздарынын атынан ЮНЕСКОго каттаттырууга жетишти. Өзгөчө бөлүп айта кетчү нерсе, бул долбоордун алкагында проф. М.Мамбетакун Жуңгодогу кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн мүмкүн болушунча классификациялап да бере алды. Бул өтө жооптуу жана татаал иш болуп эсептелет эмеспи. Анткени, элдик оозекич чыгармачылыктын чоң теоретиктеринин бири, атактуу окумуштуу В.Я.Пропштун аныктоосу боюнча: «Ар бир эл үчүн анын фольклорунун жанрдык курамын тактоо жана ал жанрлардын баарысынын аныктамасын берүү зарыл иш. Ошондо гана биз жомок, легенда, уламыш, миф ж.б.лар бири бирнен эмнеси менен айырмаланып турарын билебиз. Ошондо гана биз тигил же бул элде лирикалык жана эпикалык ырлардын кайсы түрү бар экендигин аныктаган болобуз». (3, 39-б.)

2013-жылдан тартып М.Мамбетакун «Кыргыз энциклопедиясы – «Манас» деп аталган мамлекеттик маанидеги долбоорду жетектеп келет.

Окумуштуунун көптөгөн макалалары ханзу, уйгур, казак тилдерин айтпаганда да бүгүнкү күндө англис, француз тилдерине которулуп басылып чыккан.

Бир боорубуз Мамбеттурду Мамбетакун азыр илимий көрөңгөсү толуп, турмуштук тажрыйбасы артып, баралына келип турган мезгили. Илимпозго биз кажыбас кайратты, талыкпаган эмгекти каалоо менен эли үчүн каруусун казык, башын токмок кылып мээнет эте берүүсүн тилейбиз. Анткени, кылымдарды карыткан даанышман калкыбыз айткандай, эр жигитти эмгек гана эрезеге жеткирет эмеспи.

АДАБИЯТТАР

1. *М.Мамбетакун*. Ырлардын кунары жана багыты жөнүндө. // Шинжаң кыргыз адабияты. (30 жылдан тандалган чыгармалар) 1-том. Кара сөз бөлүгү. Түзгөн Толкун Турду. – Үрүмчү, Шинжаң илим-техника басмасы, 2011
2. *М.Мамбетакун*. «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык. – Б.: «Нур-Ас» басмаканасы, 2014.
3. *В.Я.Пропл*. Фольклор и действительность. – М.: «Наука», 1976.

МАЗМУНУ

Редколлегиядан.....	3
Кыргыз адабият таанусунун илим катары пайда болушу жана калыптанышы.....	6
Фольклор таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү	12
Акындар поэзиясын изилдөөнүн калыптанышы жана өнүгүшү ..	24
Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү	37
Валиханов Чокан Чингизович.....	60
Радлов Василий Васильевич	87
Алмаши Дёрдь (Георг)	133
Мифтаков Каюм	143
Абдырахманов Ыбырай.....	160
Жирмунский Виктор Максимович.....	183
Поливанов Евгений Дмитриевич	187
Берков Павел Наумович	194
Ауэзов Мухтар Оморханович	200
Рахматуллин Калим	213
Маргулан Алкей.....	223
Абрамзон Саул Матвеевич	230
Богданова Медина Искендеровна.....	238
Байжиев Ташым.....	255
Бернштам Александр Натанович.....	269
Бектенов Зияш.....	276
Юнусалиев (Жунушалиев) Болот Мураталиевич	285
Тштемиров Жаки	301
Мамытбеков Заир	314
Мусаев Самар.....	328
Байкожоев Сейитказы.....	355
Мамыров Муңдук	362
Токомбаева Анар	373
Суванбеков Жүрсүн	385
Кыдырбаева Раиса Зайтовна	393
Закиров Сапарбек.....	405
Кырбашев Кеңеш	409
Абдылдаев Эсеналы	424
Бегалиев Сапар	433
Кебекова Батма	439
Абдыракунов Турдубай	450
Жайнакова Айнек	457
Сооронов Омор	464
Сарыпбеков Райкул	473
Карл Райхл.....	482
Реми Дор.....	492

Хатто Артур Томас	494
Ирисов Пайзилда	498
Ибраимов Куттугалы	506
Мукасов Мураталы	510
Танаев Токтош	515
Шисыр Исхар Сувазович	517
Абакиров Курманбек	531
Орозова Гүлбара Жалаловна	542
Орозобекова Жылдыз Калмашевна	554
Калчакеев Кубанычбек Бекболотович	565
Нарынбаева Нуржан Осмоновна	572
Жамгырчиева Гулина Төлөбаевна	579
Көлбаева Мээрим Курманбековна	586
Макелек Өмүрбай	592
Адыл Жуматурду	605
Мамбеттурду Мамбетакун	612

Окуу куралы

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

VIII том

Үчүнчү басылышы

Чыгарууга жооптуу:

филология илимдеринин кандидаты

Орозова Г.Ж.

Компьютерде тергендер: *Абдыбаева П., Салбаева Н.*

Тех.редактор: *Жанышбекова А.*

Корректор: *Кадырманбетова А.*

Компьютердик калыпка салган: *Өмиров Б.*

Терүүгө 28.04.2016-ж. берилди. Басууга 29.05.2017-ж. кол коюлду.

Форматы 60x84¹/₁₆.

Көлөмү 38,75 б.т. Нускасы 500.

"Кут-Бер" ЖЧК басмаканасында басылды

Бишкек ш., Медеров көчөсү, 68